АДАПТИВНІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Монографія

ІПіЕнД
ім. І.Ф. Кураса

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етонаціональних досліджень
ім. І. Ф. Кураса

АДАПТИВНІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Монографія

Київ
2023

УДК 323.2:355.01 (477)
А 28

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України (протокол № 5 від 26 грудня 2023 р.)

Рецензенти
Войналович В. А. – доктор політичних наук, професор
Бабкіна О. В. – доктор політичних наук, професор
Чабанна М. В. – доктор політичних наук, доцент

А 28 **Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни** : монографія / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 672 с.

ISBN 978-617-14-0202-7

Монографія містить аналіз змін, що відбулися у політичному полі України під впливом розв'язаної Росією війни. Авторський колектив зосередив увагу на ключових аспектах політичних змін в Україні викликаних умовами воєнного стану – на функціональних змінах у політичній системі країни, на нових форматах взаємовідносин влади та суспільства, на новаціях у реалізації євроатлантичного курсу Української держави. Предметною сферою аналізу політичних змін у країні є функціонування політичних і владних інститутів, характер політичного правління відповідно до активізації суспільних процесів у духовній, культурній, етнополітичній сферах, пошук шляхів інтеграції України у світовий демократичний простір.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, аналітиків, для всіх, хто цікавиться розвитком політичних процесів у країні.

УДК 323.2:355.01 (477)

ISBN 978-617-14-0202-7
DOI: 10.53317/978-617-14-0202-7

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023
© Колектив авторів, 2023

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE
Kuras Institute of Political and Ethnonational Studies

ADAPTIVE CHANGES IN THE POLITICAL FIELD OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR

Monograph

Kyiv
2023

UDC 323.2:355.01 (477)
A 28

Recommended for publication and publication on the Internet by the Academic Council of Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine (Protocol No. 5 of December 26, 2023)

Reviewers

Voinalovych V. A. – Doctor of Political Science, Professor
Babkina O. V. – Doctor of Political Science, Professor
Chabanna M. V. – Doctor of Political Science, Associate Professor

A 28 **Adaptive changes in the political field of Ukraine in the conditions of war** : monograph / ed. O. O. Rafalskiy, O. M. Maiboroda. Kyiv : KIP&EtS of the NAS of Ukraine, 2023. 672 p.

ISBN 978-617-14-0202-7

The monograph contains an analysis of the changes that have taken place in the political field of Ukraine under the influence of the war unleashed by Russia. The authors focused on the key aspects of political changes in Ukraine caused by the martial law conditions – functional changes in the country's political system, new formats of relations between the government and society, innovations in the implementation of the Euro-Atlantic course of the Ukrainian state. The subject area of the analysis of political changes in the country is the functioning of political and governmental institutions, the nature of political governance in accordance with the intensification of social processes in the spiritual, cultural, ethno-political spheres, and the search for ways to integrate Ukraine into the world democratic space.

For researchers, teachers, students, analysts, and anyone interested in the development of political processes in the country.

UDC 323.2:355.01 (477)

ISBN 978-617-14-0202-7
DOI: 10.53317/978-617-14-0202-7

© Kuras Institute of Political and Ethnic Studies of the NAS of Ukraine, 2023
© Author's team, 2023

ЗМІСТ

Передмова *(О. Рафальський)*..... 9

Частина 1. АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ЧАС

Розділ 1. Трансформація політичного режиму в Україні під час повномасштабної російської збройної агресії *(Г. Зеленько)* 10
Розділ 2. Проблема інституційної спроможності парламенту під час війни (*В. Перевезій)* 40
Розділ 3. Інститут президентства в Україні у воєнний час *(М. Кармазіна)*..... 80
Розділ 4. Структурно-функціональні зміни виконавчої влади *(С. Ситник)*..... 121
Розділ 5. Політичні аспекти змін у судовій гілці влади України *(С. Брехаря)* 158
Розділ 6. Правлячий клас України перед лицем зовнішньої агресії *(Т. Ляшенко)* 181

Частина 2. ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ

Розділ 7. Війна і цивілізаційний вибір України *(О. Рафальський)* 205
Розділ 8. Морально-психологічна єдність українців у відсічі російській збройній агресії *(Ю. Шайгородський)* 227
Розділ 9. Утвердження національної та громадянської ідентичності в умовах війни *(Т. Бевз)*..... 268
Розділ 10. Управлінські механізми запобігання політичному радикалізму і зміцнення політичного консенсусу *(Н. Кононенко)* 300
Розділ 11. Популізм і національна ідентичність в Україні в час повномасштабної війни *(В. Кулик)* 350
Розділ 12. Громадянське суспільство в ситуації війни *(В. Яремчук)* 377
Розділ 13. Розвиток сфери медіа *(Ю. Ніколаєць)*..... 415
Розділ 14. Церква і влада в умовах війни *(Н. Кочан)* 453
Розділ 15. Етнополітика під час війни *(В. Котигоренко)*..... 485

Частина 3. ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНИЙ ПРОСТІР

Розділ 16. Війна і кристалізація євроатлантичного вектора України *(О. Майборода)* 545
Розділ 17. Союзницькі відносини України в умовах війни *(О. Кондратенко)* 587
Розділ 18. Механізми народної дипломатії у формуванні міжнародної підтримки України *(Л. Кияниця)* 627
Розділ 19. Сек'юритизація суспільно-політичного простору України перед лицем збройної агресії *(М. Кияк)*..... 655

Післямова *(О. Рафальський)* 669

CONTENT

Preface *(O. Rafalskiy)* 9

Part 1. ACTUALIZATION OF INSTITUTIONAL CHANGES IN THE POLITICAL SYSTEM OF UKRAINE DURING WARTIME
Section 1. Transformation of the political regime in Ukraine during full-scale Russian military aggression *(G. Zelenko)* 10
Section 2. The problem of the institutional capacity of the parliament during the war *(V. Pereveziy)* 40
Section 3. Institute of the Presidency in wartime *(M. Karmazina)* 80
Section 4. Structural and functional changes of the executive power *(S. Sytnyk)* 121
Section 5. Political aspects of changes in the judicial branch of government of Ukraine *(S. Breharya)* 158
Section 6. The ruling class of Ukraine in the face of external aggression *(T. Lyashenko)* 181

Part 2. POWER AND SOCIETY IN THE CONDITIONS OF WAR
Section 7. War and the civilizational choice of Ukraine *(O. Rafalskyi)* 205
Section 8. Moral and psychological unity of Ukrainians in repelling Russian armed aggression *(Yu. Shaihorodskyi)* 227
Section 9. Affirmation of national and civil identity in the conditions of war *(T. Bevs)* 268
Section 10. Administrative mechanisms for preventing political radicalism and strengthening political consensus *(N. Kononenko)* 300
Section 11. Populism and national identity in Ukraine during a full-scale war *(V. Kulyk)* 350
Section 12. Civil society in a war situation *(V. Yaremchuk)* 377
Section 13. Development of the media sphere *(Yu. Nikolayets)* 415
Section 14. Churches and government in Ukraine in the conditions of war *(N. Kochan)* 453

Section 15. Ethnic politics in Ukraine
during the war *(V. Kotygorenko)* 485

Part 3. INTEGRATION OF THE POLITICAL FIELD OF UKRAINE INTO THE GLOBAL SPACE

Section 16. The war and the crystallization
of Ukraine's Euro-Atlantic vector *(O. Maiboroda)*..... 545
Section 17. Allied relations of Ukraine
in the conditions of war *(O. Kondratenko)*..... 587
Section 18. Mechanisms of public diplomacy in the formation
of international support for Ukraine *(L. Kiyanitsa)*..... 627
Section 19. Securitization of the socio-political space of Ukraine
in the face of armed aggression *(M. Kyyak)* 655

Afterword *(O. Rafalskiy)*..... 669

ПЕРЕДМОВА

Війна – особливий стан суспільства. Самозбереження, національне виживання, вигнання агресора стають імперативами у суспільній думці, у діях влади та народу. Країні доводиться пристосовуватися до воєнних умов – і до підступів ворога, і до вимог влади, і до соціально-економічних обмежень, і до людських утрат.

Визначення війни як "політики іншими засобами" неминуче спонукає до роздумів про взаємодію воєнного стану і стану політичного поля країни. З одного боку, політичний процес має бути повністю підпорядкований завданням успішного ведення військових дій. З іншого боку, політичне життя не може продовжуватися у байдужому ставленні до усіх аспектів життя народу. В цьому сенсі політичне поле країни не тільки адаптується до військової сфери, а й враховує стан війни, розв'язуючи проблеми, які виникають або зберігаються з довоєнних часів і потребують свого розв'язання у нових умовах. Усю різноманітність питань, стосовно яких має адаптуватися суспільство, можна умовно зібрати у три групи, які стосуються функціонування політичної системи, взаємовідносин влади й суспільства, геополітичної інтеграції країни. Для більш-менш повної картини політичного розвитку України потрібен аналіз змін, які під вимогами війни відбулися у діяльності ключових інститутів політичної системи – у режимі її функціонування, в інститутах парламентаризму, президентства, виконавчої та судової гілок влади, у середовищі тих, хто здійснює управління країною.

Агресія з боку Росії являє собою своєрідний акт міжнародного тероризму, залякування народу його повним знищенням, аби страх зламав його стійкість. Необхідно у цих умовах оцінити готовність українців і далі прямувати у євроатлантичний бік, утверджувати себе у національному сенсі, не піддаючись при цьому обіцянкам простого розв'язання політичних і соціальних проблем, утверджуючи принципи демократичної самоорганізації, прав людини, гуманізму і справедливості. Інше питання – чи змогла агресія примусити Україну відмовитися від проєвропейського курсу, змінити її союзницькі орієнтири. Зазначені та інші питання становлять коло політологічних сюжетів, які є предметом проведеного аналізу, результати якого викладено на сторінках книги.

ЧАСТИНА 1
АКТУАЛІЗАЦІЯ ІНСТИТУЦІЙНИХ ЗМІН У ПОЛІТИЧНІЙ СИСТЕМІ УКРАЇНИ У ВОЄННИЙ ЧАС

РОЗДІЛ 1
ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ ПІД ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ РОСІЙСЬКОЇ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Велика війна проти України, яку розпочала РФ 24 лютого 2022 р., вплинула і на характер політичного режиму України, який фактично адаптувався під необхідність дати відсіч ворогу. З огляду на це можна вести мову про тимчасовість саме такого типу політичного режиму, який зумовлений війною. Варто згадати, що тема трансформації політичного режиму в Україні неодноразово була у фокусі уваги науковців Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України під час реалізації дослідницьких проєктів у попередні роки[1; 2; 3; 4]. Агресія ж істотно змінила політичне середовище в Україні з огляду на зміну

[1] Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с.

[2] Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : монографія. Вид. 2-ге, доп. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 704 с. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/politychnyj-protses-u-nezalezhnij-ukraini-pidsumky-i-problemy-2/

[3] Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.). Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/kryzy-politychnoho-rozvytku-v-ukraini-prychyny-zmist-i-sposoby-niveliuvannia-2/

[4] Зміни політичних режимів і перспективи зміцнення демократії в Україні : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Т. А. Бевз, С. Г. Брехаря, М. С. Кармазіна, В. О. Ковалевський, О. Ю. Кондратенко, Н. В. Кононенко, Т. М. Ляшенко, О. М. Майборода, Ю. Ж. Шайгородський. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. 416 с. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/zminy-politychnykh-rezhymiv-i-perspektyvy-zmitsnennia-demokratii-v-ukraini/

пріоритетів країни в цілому і запровадження правового режиму воєнного стану, що вимагало істотної зміни і структури органів державної влади, і їхніх функцій, і це, звісно, не могло не вплинути на характер політичного режиму загалом. Тому наразі слід вести мову про своєрідний екстремальний політичний режим, обумовлений Законом "Про правовий режим воєнного стану в Україні"[5], який треба розглядати не як постійний, а як тимчасовий, зумовлений потребою захисту країни і швидкого реагування на виклики, спричинені російською агресією (ракетні обстріли, замінновані території, внутрішньо переміщені особи, біженці, людські втрати і т. ін.). З іншого боку, за тривалої дії правового режиму воєнного стану закладаються передумови для кристалізації певних політичних процесів в Україні, для втілення певних політичних практик, що зумовлює необхідність вивчення цього питання в рамках цієї науково-дослідної теми.

З яким політичним режимом Україна підійшла до великої війни? Політичний режим – це насамперед правила гри, які є поєднанням і взаємодією формальних і неформальних інститутів у політичному процесі. Нагадаю, політичний режим в Україні напередодні великої війни, за класифікацією Freedom House, був гібридним, а Україна – "частково вільною країною". Разом з тим, не можна ігнорувати той факт, що протягом років після Революції гідності в Україні відбулися інституційні зміни, якими створюються передумови для якісних змін політичного режиму. Йдеться про:

1) відновлення парламентсько-президентської моделі організації державної влади і тим самим дисперсії влади шляхом розширення кола осіб за рахунок депутатів парламенту, яким повернуто право формувати уряд. Ця важлива деталь для України є інструментом, який послаблює концентрацію влади в руках президента, через що, власне, в Україні й сформувався кланово-олігархічний політичний режим;

2) посилення процесів політичної конкуренції завдяки розширенню тих самих кадрових (установчих) повноважень парламенту і повернення до парламентсько-президентської республіки;

---

[5] Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

3) запровадження електронного декларування для народних депутатів, депутатів місцевих представницьких органів, державних службовців, чиновників та ін., що стало фактором, який істотно знижує політичну корупцію за рахунок запровадження системи антикорупційних органів;

4) формування антикорупційної інфраструктури, до якої сьогодні входять: Національне агентство з питань запобігання корупції (НАЗК) – центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом, який забезпечує формування та реалізацію державної антикорупційної політики; Національне антикорупційне бюро України (НАБУ) – правоохоронний орган, на який покладено розслідування та розкриття корупційних правопорушень; Спеціалізована антикорупційна прокуратура (САП) – самостійний структурний підрозділ Офісу Генерального прокурора; Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів (АРМА); Вищий антикорупційний суд (далі – ВАКС);

5) децентралізація фінансів, що стимулює розвиток регіонів і так само створює підстави для збільшення політичної конкуренції завдяки дифузії політичних сил і посиленню фінансово-економічних передумов для зміцнення регіонів;

6) запровадження пропорційної виборчої системи виборів до парламенту з багатомандатними виборчими округами і відкритими списками, що теоретично розширювало б вплив виборців на якість партійних списків і, відповідно, депутатського корпусу, стимулювало б оновлення політичних партій. Оскільки вибори за новим Виборчим кодексом мали б відбутися у 2024 р., наразі складно сказати, як би кодекс спрацював на практиці, однак за усіма показниками він є більш адекватним для розв'язання проблем політичного середовища в Україні. Оскільки він і зараз залишається діючим, є підстави сподіватися, що саме за ним відбуватимуться вибори у повоєнній Україні і він дасть свої позитивні ефекти;

7) запровадження державного фінансування політичних партій, що є інструментом, який знижує залежність політичних партій від олігархічного капіталу;

8) адміністративно-територіальна реформа, в основі якої принцип концентрації ресурсів, що істотно посилює політичну вагу регіональних політичних еліт і так само є фактором збільшення політичної конкуренції;

9) істотне посилення організацій громадянського суспільства і суттєва трансформація ціннісної системи, зміна зовнішньополітичних пріоритетів у напрямі європейських цінностей (інституціоналізація проєвропейської політики завдяки асоціації України з ЄС), посилення громадянської і політичної активності, які є найбільш розвиненим в Україні суспільним інститутом;

10) антиолігархічне законодавство, яке теоретично передбачало дисперсію впливу фінансово-промислових груп на перебіг політичних процесів. Ефекту від його запровадження країна не дочекалася, але той факт, що особи, які тоді підпадали під дію цього закону, вдалися до продажу телеканалів і партій, свідчить про потенційну загрозу від його застосування для фінансово-промислових груп;

11) дерегуляцію економіки, роботу системи державних закупівель Prozorro, завдяки чому можна було відслідкувати, куди витрачається велика частина державних коштів; тим самим це давало можливість суспільству реагувати на витрати, з якими воно було не згодне, і стало істотним інструментом контролю за діями влади.

З огляду на те, що такі нововведення мають кумулятивний ефект, це давало підстави для оптимізму щодо поступового, хоча й доволі тривалого у часі, виходу з гібридного політичного режиму. Проте російська збройна агресія перервала ці процеси, і зараз можна вести мову про нову політичну реальність і фактично про нову якість політичного режиму.

Для аналізу політичного режиму доцільно застосувати універсальні для політичної науки критерії аналізу, зокрема:

– конституційний порядок як принцип і система органів державної влади;

– співвідношення між центральною та регіональною владою;

– стан партійної системи і вибори;

– роль груп інтересів та груп тиску у політичному процесі;

– правовий статус особистості, стан і гарантії прав та свобод людини, ЗМІ, політичних свобод.

Конституційний порядок і система органів державної влади. Порядок здійснення влади в Україні нині обумовлений дією правового режиму воєнного стану. Воєнний стан – це особливий правовий режим, що вводиться в Україні або в окремих її місцевостях у разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню, військовим адміністраціям та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози, відсічі збройної агресії та гарантування національної безпеки, усунення загрози небезпеки державній незалежності України, її територіальній цілісності, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (ст. 1)[6].

В Україні правовий режим воєнного стану було введено 24 лютого 2022 р. указом Президента України[7]. У структурі влади це означало запровадження такого політичного інституту, як **"військове командування".** "Військовим командуванням, якому, згідно з Законом "Про правовий порядок воєнного стану", надається право разом з органами виконавчої влади, військовими адміністраціями, Радою Міністрів Автономної Республіки Крим та органами місцевого самоврядування запроваджувати та здійснювати заходи правового режиму воєнного стану, є: Головнокомандувач Збройних сил України, Командувач об'єднаних сил Збройних сил України, командувачі видів та окремих родів військ (сил) Збройних сил України, командувачі (начальники) органів військового управління, командири з'єднань, військових частин Збройних сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань (ст. 3). Військове командування видає обов'язкові до виконання накази і директиви з питань забезпечення

[6] Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[7] Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

оборони, громадської безпеки і порядку, здійснення заходів правового режиму воєнного стану"[8].

Після запровадження правового режиму воєнного стану в Україні було створено 25 обласних військових адміністрацій з подальшим утворенням військових адміністрацій населених пунктів. Водночас повноваження вищих органів державної влади – Президента України, Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України під час дії воєнного стану збереглися. Проте пріоритети у їх діяльності змінилися, що позначилося і на її результатах.

Верховна Рада України 23 лютого 2022 р. ухвалила постанову "Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану" № 2100-IX[9], якою передбачила, що на період дії надзвичайного та/або воєнного стану організація роботи Верховної Ради України здійснюється з урахуванням таких особливостей: робота ВРУ здійснюється у режимі пленарних засідань, роботи в комітетах, тимчасових спеціальних комісіях і тимчасових слідчих комісіях, депутатських фракціях (депутатських групах), а відрядження народних депутатів здійснюються тільки за розпорядженням Голови ВРУ або його заступників; засідання Погоджувальної ради скликаються Головою ВРУ або його заступниками за потреби; 4) засідання комітетів (тимчасових спеціальних комісій) ВРУ скликаються головами або за ініціативи більшості членів і проводяться невідкладно для забезпечення розгляду питань порядку денного пленарних засідань Верховної Ради України; ВРУ працює в режимі пленарного засідання безперервно, а Голові ВРУ або його заступникам доручено визначати час і місце проведення пленарного засідання та спосіб голосування за потреби[10].

---

[8] Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[9] Про організацію роботи Верховної Ради України в умовах дії надзвичайного та/або воєнного стану: Постанова ВРУ № 2100-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2100-20#Text

[10] Про деякі питання організації роботи Верховної Ради України дев'ятого скликання під час проведення восьмої сесії в умовах дії воєнного стану: Постанова Верховної Ради України № 2558-IX від 6 вересня 2022 року. URL: https:// zakon.rada.gov.ua/laws/show/2558-20#Text.

Таким чином, наразі ВРУ працює у закритому режимі і складно дати оцінку змісту дебатів. До того ж станом на середину 2023 р. ВРУ мала найменшу реальну чисельність парламентаріїв за свою історію – 404 народних депутати. Сам цей факт був прямим наслідком російської збройної агресії проти України. Оскільки на виборах 2019 р. не було обрано 26 народних депутатів у мажоритарних округах, які на той час уже перебували на тимчасово окупованій території (в Автономній Республіці Крим, окремих районах Донецької та Луганської обл.). Ще 40 народних депутатів з різних причин і за різних обставин втратили мандати вже після початку повномасштабної агресії[11]. Втім, неповнота складу ВРУ мало позначилася на характері її роботи. Надзвичайно високою стала законотворча продуктивність парламенту. Станом на літо 2023 р. ВРУ ухвалила 456 законів, 287 проєктів яких зареєстровано у 2022 році, а це становить 63% від загальної кількості ухвалених законів[12]. Нормою для режиму воєнного стану є й розгляд законопроєктів Верховною Радою України в режимі ed hoc – тобто з недотриманням звичних для мирного часу термінів унесення і розгляду законопроєктів. В умовах, що об'єктивно склалися, така процедура не може вважатися недемократичною, оскільки йдеться про термінові рішення, спрямовані на забезпечення обороноздатності країни.

Президент України як Верховний Головнокомандувач в умовах дії правового режиму воєнного стану і за формальними, і за фактичними повноваженнями починаючи з 24 лютого 2022 р. посилив свої повноваження і фактично сьогодні саме його Офіс найбільше впливає на зміст державної політики. Так, згідно з Законом України "Про правовий режим воєнного стану", президент отримав можливості вирішального впливу на діяльність виконавчої влади. Завдяки наявності "монобільшості" фракції партії "Слуга народу" (за підтримки лояльних депутатів інших фракцій) у ВРУ він здобув

[11] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1–2. С. 34. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

[12] Парламент в умовах війни: приклад України (24 лютого 2022 року – 30 червня 2023 року). Емпіричний звіт. С. 64 – 65. URL: https://internews.ua/storage/app/media/rang/VRU-under-war-conditions-UA.pdf

повний вплив і на діяльність законодавчого органу – Верховної Ради. За висновками Центру Разумкова, "вказаний Закон також надав можливість Президентові сформувати “свою” вертикаль влади – військові адміністрації, які фактично підзвітні тільки йому. Де-факто президент став найбільш потужним і впливовим інститутом у системі влади, підпорядкувавши собі і парламент, і уряд. Окрім того, у своїй діяльності президент, як і раніше, користується і неформальними інструментами, зосередженими в його Офісі. Йдеться про безпрецедентний вплив на всі органи влади, який здійснюється через главу Офісу А. Єрмака та його заступників. За час дії воєнного стану цей вплив значно зріс порівняно з попереднім мирним періодом"[13]. З іншого боку, консолідація влади в руках президента, об’єктивно необхідна в умовах воєнного стану, може створити спокусу утримувати такий стан речей і після війни. Непрямим доказом таких намірів є непростий характер відносин між центральною владою, консолідованою навколо фігури президента, і деякими міськими головами. У разі, якщо президент та його оточення намагатимуться встановити повний контроль над органами місцевого самоврядування, це може призвести до значного зростання рівня конфліктності між оточенням президента та умовною "партією мерів", особливо з огляду на те, що міські голови користуються більшою суспільною підтримкою, аніж представники президента і уряд[14].

Кабінет Міністрів після запровадження правового режиму воєнного стану в Україні "працював відповідно до Регламенту Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану". Згідно з Регламентом, Кабміном було розроблено та введено в дію План запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в окремих місцевостях України з урахуванням загроз та особливостей конкретної ситуації, яка склалася. Планом

[13] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2. С. 32. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

[14] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2. С. 33. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

передбачено організацію та здійснення урядом керівництва центральними та іншими органами виконавчої влади в умовах воєнного стану; створення відповідно до норм міжнародного гуманітарного права безпечних зон, організованих у спосіб, який дає змогу забезпечити захист цивільних осіб; визначення особливостей здійснення оборонних та публічних закупівель із забезпеченням захищеності державних замовників і замовників від воєнних загроз.

Характерною особливістю такої моделі організації влади є те, що першочергова мета держави – вирішення спричинених війною питань, що стосуються територій. Задля швидкості ухвалення рішень коло питань, які зазвичай ухвалювалися рішеннями сільських, селищних та міських рад, в умовах воєнного стану ухвалюються одноосібно. Таке обмеження колегіальності в ухваленні політичних рішень істотно послабило роль місцевих рад. Зокрема, договори, укладені під час дії воєнного стану сільським, селищним, міським головою від імені ради (якщо вони належать до виключної компетенції сільської, селищної, міської ради), не потребують затвердження відповідною сільською, селищною, міською радою, якщо строк дії таких договорів не перевищує один рік з дня припинення чи скасування воєнного стану. Це істотно послабило місцеві представницькі органи влади.

Співвідношення між центральною та регіональною владою *в* Україні так само, як і між іншими інститутами, зазнало деформацій у процесі утвердження кланово-олігархічного політичного режиму. Ще на початку 1990-х рр. владна вертикаль в Україні була утворена як своєрідний гібрид між недосформованою демократичною моделлю з децентралізацією влади та збереженими залишками радянської високоцентралізованої моделі. Дуалізм державної влади поступово долався через адміністративно-територіальну реформу, реформу державної служби, розвиток системи місцевого самоврядування тощо. Завдяки доволі успішним реформам, проведеним в Україні протягом 2014–2021 рр., мав місце ренесанс місцевого самоврядування насамперед за рахунок децентралізації фінансів. Це спричинило бурхливий розвиток регіонів і, як виявилося, істотно допомагає вистояти у цій війні. Місцеві органи влади перебрали на себе левову частку державних функцій, пов’язаних з війною, як-то облаштування бомбосховищ, відновлення інфраструктурних об’єктів тощо.

Проте війна зумовила структурні зміни в системі місцевих органів влади. Відповідно до Закону "Про правовий порядок режиму воєнного стану" було створено військові адміністрації і на місцевому рівні. Важливо, що військові адміністрації є державними органами, які здійснюють свої повноваження тимчасово: "Повноваження військових адміністрацій здійснюються ними в порядку, визначеному законами України для здійснення повноважень відповідних місцевих державних адміністрацій та органів місцевого самоврядування, з урахуванням особливостей, встановлених цим Законом. Військові адміністрації населених пунктів здійснюють делеговані повноваження органів виконавчої влади, надані органам місцевого самоврядування законами України. Начальник військової адміністрації є розпорядником бюджетних коштів (ст. 15), укладає від імені територіальної громади, відповідної військової адміністрації договори згідно із законодавством; видає накази та розпорядження у межах своїх повноважень, які мають таку ж юридичну силу, що і рішення відповідної ради (рад). Накази, видані в межах повноважень місцевих рад, мають бути оприлюднені, крім тих, що містять інформацію з обмеженим доступом"[15].

Однак політичні практики виявилися доволі суперечливими. Потреба швидко реагувати на виклики і специфіка цих викликів, зумовлена російською збройної агресією, робить процеси ухвалення рішень в регіонах часто закритими, самі рішення не підлягають обговоренню і затвердженню місцевими радами. Законом України "Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану"[16] фактично створено механізми, якими закладаються практики уникнення прозорості під час ухвалення рішень і громадського контролю за діяльністю військових адміністрацій. Але доводиться визнати, що є об'єктивною необхідністю, зумовленою потребою розв'язання екстремальних проблем.

---

[15] Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[16] Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період дії воєнного стану: Закон України № 2259-IX. Верховна Рада України. (2022, травень, 12).

Як наслідок, це позначається на якості місцевої демократії. Зокрема, в умовах посилення впливу Президента України на формування керівних органів на місцях спостерігається поширення корупційних дій; періодично у суспільстві вибухають корупційні скандали, які стосуються коштів, виділених на відновлення, кадрових призначень, комплектування військ тощо.

Судова система. В умовах воєнного стану суди, органи та установи системи правосуддя діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією України та законами України. Повноваження судів, органів та установ системи правосуддя, передбачених конституцією, в умовах правового режиму воєнного стану не можуть бути обмежені (ст. 12); нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим, рішення Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, рішення місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, які стосуються прав і свобод людини і громадянина, що обмежуються у зв'язку з введенням воєнного стану, тимчасово не застосовуються (ст. 13). Наразі можна констатувати, що суди загалом виконують свої функції, хоча проблеми судової влади, звісно, нікуди не поділися: це вкрай незадовільне кадрове забезпечення, корупція, недотримання термінів розгляду справ, перевантаження справами тощо.

Поряд зі звичними органами влади і військовими адміністраціями у законі фігурує такий орган як ***Генеральний штаб Збройних сил України.*** Цей орган в умовах дії правового режиму воєнного стану бере участь у підготовці проєкту типового плану запровадження та забезпечення правового режиму воєнного стану в Україні або окремих її місцевостях; організовує підготовку та здійснює керівництво Збройними силами України, з'єднаннями, частинами та органами інших військових формувань і правоохоронних органів під час виконання ними заходів правового режиму воєнного стану; організовує діяльність військових адміністрацій, командувань видів Збройних сил України, управлінь оперативних командувань, командувань військових з'єднань та частин Збройних сил України на території, на якій введено воєнний стан; розробляє та вносить на розгляд Ради національної безпеки і оборони України пропозиції щодо залучення інших військових

формувань та правоохоронних органів до здійснення заходів правового режиму воєнного стану.

Отже, характеризуючи видозмінену структуру державної влади під час дії воєнного стану в Україні, немає підстав стверджувати про намагання обмежити права і свободи громадян і законних інтересів юридичних осіб. Закон про воєнний стан (ст. 20) прямо забороняє обмеження базових громадянських свобод, гарантованих частиною другою статті 64 Конституції України. Чинний правопорядок, який регулює діяльність цих органів під час дії воєнного стану, цілком корелюється з Конституцією. Проте екстремальність ситуації часто змушує діяти швидко і непублічно, що створює передумови для зловживань. Це позначається на загальній ситуації в суспільстві і може мати надзвичайно сильний деморалізуючий ефект як для захисників на фронті, так і для суспільства в цілому. За висновками експертів Центру Разумкова, "суспільство схильне оцінювати роботу Верховної Ради скоріше негативно: баланс суспільної довіри до неї є від'ємним. Високий рівень особистого суспільного авторитету Президента В. Зеленського більше не переноситься автоматично на обрану за його безпосереднього сприяння парламентську більшість, яка представляє партію "Слуга народу""[17]. Така ситуація вимагає швидкої реакції і адекватної, а не популістичної відповіді на суспільний запит.

Парламентські вибори є ще одним важливим індикатором характеру політичного режиму, і за своєю суттю у попередні роки вони визнавалися цілком демократичними і проводилися в цілком демократичний спосіб. Як відомо, в Україні з 1 січня 2020 р. набув чинності новий Виборчий кодекс, яким передбачено вибори на основі пропорційної виборчої системи за регіональними списками і преференційним голосуванням. З огляду на те, що саме така вимога була в Угоді про асоціацію з ЄС, та на те, скільки списів було зламано навколо її прийняття, її можна вважати інструментом, який може істотно послабити можливості впливу ФПГ на

[17] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1–2. С. 32. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

результати виборів і посилити роль виборців у якісному складі депутатського корпусу.

Проте повномасштабне російське воєнне вторгнення і запровадження правового режиму воєнного стану зробило неможливими проведення ні виборів Президента України, ні виборів до Верховної Ради України у встановлені законодавством терміни. Відповідна заборона міститься у Законі України "Про правовий порядок режиму воєнного стану", де чітко сказано, що проведення виборів в умовах воєнного стану заборонено[18]. Частина 4 статті 83 Конституції України також прямо забороняє припиняти повноваження парламенту й автоматично продовжує їх до обрання нового скликання після війни.

Звісно, що факт відкладання виборів не може не позначитися на якості політичного режиму, оскільки вибори – це інструмент легітимації влади через вільне волевиявлення громадян, а їх демократичність – це підтвердження реального народовладдя. Тому сам факт їх відкладання логічно потребує аналізу у рамках цієї теми. За інших обставин відкладання стало б своєрідною НП і не залишилося б поза увагою світової спільноти. Проте зараз маємо дзеркальну, на наш погляд, ситуацію. Річ у тім, що з погляду вірогідних ризиків, їх проведення в умовах дії воєнного стану може мати більше негативних наслідків, ніж їх відкладання:

по-перше, вибори передбачають насамперед відповідну явку виборців. І хоча законодавством України не встановлюється гранична явка виборців, за наявності якої вибори можна вважати такими, що відбулися, низька явка (а високу явку неможливо технічно забезпечити) означатиме низьку легітимність новообраних депутатів чи президента. Це створить проблеми у їх подальшій діяльності і означатиме дефіцит легітимності для рішень, які ними ухвалюватимуться;

по-друге, вибори означають політичну конкуренцію і конкуренцію виборчих програм, а також критику правлячих політичних сил, у нашій ситуації насамперед Президента України, парламентської більшості і Кабінету Міністрів. З огляду на те, що Президент

[18] Про правовий режим воєнного стану: Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

України є ще й Верховним Головнокомандувачем, критика на його адресу стосуватиметься насамперед його дій як Верховного Головнокомандувача, оскільки зараз складно відділити цю функцію від функції Глави держави. Це означатиме викидання в публічну площину інформації, яка становить державну таємницю, що є прямою загрозою національній безпеці. Те саме стосується й багатьох рішень парламентської більшості, оскільки саме з міркувань гарантування національної безпеки засідання парламенту не транслюються у прямому етері. Проводити ж виборчу агітацію, уникаючи критики діючої влади, немає сенсу, оскільки вже це ставить під сумнів демократичність виборів;

по-третє, вибори передбачають відповідну організацію процедури голосування. Гарантувати безпечне голосування вкрай складно навіть у регіонах, де не ведуться бойові дії, оскільки через ракетні обстріли і атаки безпілотників в Україні фактично немає безпечних місць. Тому ніхто не може гарантувати, що в день проведення виборів РФ не вдасться до цих атак, щоб їх зірвати;

по-четверте, вибори передбачають відповідну явку виборців. І хоча, як уже йшлося вище, законодавством не встановлена гранична явка виборців, щоб вибори вважати такими, що відбулися, проте чим вища явка – тим вища легітимність обраних і їх наступних рішень. Оскільки в умовах, коли в країні кілька мільйонів внутрішньо переміщених осіб, ще кілька мільйонів біженців за кордоном, а більше 20% території окуповано, забезпечити високу явку, як і провести вибори на окупованих територіях, технічно неможливо, тим самим факт їх проведення закладає міну уповільненої дії під майбутніми рішеннями новообраних осіб. Тому проведення виборів в умовах дії воєнного стану було б радше порушенням прав людини, а не їх забезпеченням, як це видається на перший погляд, і стало б прямою загрозою національній безпеці.

Крім того, якщо вести мову лише про доцільність виборів з погляду підтвердження демократичності української політичної системи, то і цей аргумент не є переконливим, оскільки парламент стабільно працює із цілком легітимним кворумом, якому, що прикметно, довіряє значно більше громадян, ніж це бувало у

мирний час. Те саме стосується і президента, й інших представницьких органів влади. Отже, цілком логічно, що виборчий процес поставлено на паузу, а забезпечення виборчих прав громадян цілком усвідомлено поставлено на друге місце після мети захистити країну від російських окупантів. Бо що значитимуть політичні права, якщо країни не буде?

Політичні партії та партійна система – ще один з важливих індикаторів характеру політичного режиму. За даними Міністерства юстиції України, на 1 січня 2022 р. у країні було 376 партій[19], зареєстрованих Мін'юстом у період з листопада 1990 р. до 1 січня 2022 р.

За своєю ж суттю система політичних партій в Україні була атомізованою і доволі специфічною. Її специфіка полягала в тому, що у політичному просторі діяла величезна кількість і повноцінних партій, і партій-політичних проєктів, партій-спойлерів, які виконували певні замовлення у складі виборчих комісій на користь впливових замовників, чиї представники мали шанси бути обраними, і партій, які зазвичай отримували найбільшу підтримку виборців, але за рахунок того, що були продовженням ФПГ або ж активно з ними співпрацювали.

На перший погляд наявність політичних партій – це свідчення політичного плюралізму і політичної конкуренції. Але в Україні велика кількість політичних партій не переросла в якість, радше навпаки, поступово, починаючи з другої половини 1990-х рр., партії набули форм квазі-інститутів з чіткою градацією партій, які мали змогу перейти у "вищу лігу", тобто стати парламентськими тільки за рахунок співпраці з ФПГ, або ж представляючи їхні інтереси. Власне логіка кланово-олігархічного політичного режиму не могла не позначитися на якості партій та партійної системи.

Критично низьким був і лишається рівень фактичного членства у партіях, який виводиться на основі соціологічних опитувань, а не партійної статистики, яка зазвичай у рази завищена. У ході досліджень, які проводяться Інститутом соціології НАН України з 1993 р., тільки 2-3% опитаних підтверджують своє

[19] Відомості щодо зареєстрованих у встановленому законом порядку політичних партій. URL: https://minjust.gov.ua/ddr/services/legalisation-zmi

членство у політичних партіях[20]. При цьому партії – це політичний інститут, якому чи не найбільше не довіряють (68%)[21].

Сказане не означає повного заперечення наявності повноцінних партій. Звісно, вони були і є. Однак в умовах клановоолігархічного режиму політична партія, яка намагалася вийти на парламентський рівень ("у вищу лігу"), незмінно мала грати за правилами, які створені ФПГ. Тим самим був створений фактично паралельний офіційному обмежувальному бар'єру (в Україні він на рівні 5%) бар'єр у вигляді неформальної системи відбору політичних партій за критерієм лояльність до тієї або іншої ФПГ. Таким чином партії "сідали на своєрідну голку". Коли з часом партія відпрацьовувала свій електоральний ресурс, утрачала власну ідентичність, стаючи нецікавою виборцю, то вона, що називається, "списувалася". Тому середній термін існування парламентських політичних партій в Україні (показник парламентської мінливості) – 2-3 електоральні цикли, та й то у складі виборчих блоків, які зазнали ребрендингу. Обійти правила, нав'язані ФПГ, було практично неможливо через специфіку виборчого процесу. У цій конкуренції така партія або змушена грати за правилами, які нав'язуються ФПГ, або ж її шанси перейти у вищу лігу зводяться практично до нуля.

На місцевому рівні такі партії могли бути досить успішними. Останні місцеві вибори 2020 року, проведені на основі пропорційної виборчої системи, стимулювали появу нових більш інституційно спроможних партій. Однак для виходу на загальнонаціональний рівень такі партії змушені витрачатися на популяризацію своїх ідей, що зазвичай робиться через ЗМІ, рахуватися з адмінресурсом і тим самим домовлятися з людьми, які є негласними "господарями" регіонів.

---

[20] Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Київ. 2016. С. 163–164.

[21] Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r

У підсумку, на початок великої війни українське суспільство підійшло вкрай політично неструктурованим, з доволі високим рівнем скепсису і до партій, і до органів державної влади. Можна припустити, що це було ще одним аргументом, чому РФ вдалася до повномасштабної війни. Розуміючи рівень недовіри до держави, очевидно, робилася ставка на те, що падіння органів державної влади призведе до того, що суспільство не чинитиме спротив. Власне тому російські пропагандисти й повторювали тезу, що Росія воює не з українцями, а з "київським режимом".

Із запровадженням правового режиму воєнного стану після початку повномасштабного російського воєнного вторгнення політичні процеси в Україні фактично "стали на паузу". Однак саме цей період став своєрідним "вікном можливостей" і у переформатуванні партійної системи. Насамперед це відбулося після ухвалення Закону "Про колабораціонізм" і призупинення діяльності низки політичних партій, які були помічені у проросійській діяльності. Проаналізувавши ситуацію, РНБО рішенням від 18 березня 2022 р. призупинила діяльність низки політичних партій, зважаючи на їхню пряму антиукраїнську політичну та організаційну діяльність в умовах збройної агресії з боку Російської Федерації, яка полягала у виправдовуванні війни, у публічних закликах до зміни конституційного ладу насильницьким шляхом, що становило реальні загрози суверенітету і територіальній цілісності держави. Так було призупинено діяльність кількох десятків партій, найвідоміші з яких – "Опозиційна платформа – за життя", "Партія Шарія", "Держава", "Ліва опозиція", "Прогресивна соціалістична партія України", "Союз лівих сил", "Соціалістична партія України", "Соціалісти", "Опозиційний блок", "Наші", "Блок Володимира Сальдо", "Русь Єдина" та ін. [22; 23].

Іншим фактором, який впливає на переформатування партійної системи, є зміна суспільно-політичних настроїв громадян

[22] Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій: Рішення РНБО від 18.03.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0005525-22/sp:max100#Text

[23] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року: "Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій": Указ Президента України від 18.03.2022 № 153/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/153/2022/sp:max100#Text

України. Обмеження політичних прав і свобод означає неможливість публічної артикуляції нових настроїв, яка не конвертується у організовані політичні акції чи організації. Однак зміни політичних настроїв конвертуються у певні соціально-політичні уподобання, які створюють умови для кількісного і якісного переформатування партійної системи України. У цьому розділі не ставиться за мету спрогнозувати лінії соціально-політичних розмежувань, оскільки йдеться про систему ухвалення рішень, яка характеризує політичний режим. Тому тут слід зазначити, що структурно система ухвалення політичних рішень була недосконалою ще до війни і була підпорядкована насамперед інтересам ФПГ. За час війни сформувалася нова система, яка є відносно ефективною для воєнного часу, але передбачає певну централізацію для ухвалення політичних рішень. Після скасування дії воєнного стану військові адміністрації припинять своє існування, але тут важливо не просто повернутися до системи влади, характерної для мирного часу, тут важливо, щоб система влади була адекватною суспільним запитам і ефективною з погляду реалізації надскладних завдань повоєнного відновлення.

Громадянське суспільство є також важливим індикатором якості політичного режиму. В Україні ГС під впливом повномасштабної російської збройної агресії трансформувалося чи не найбільше, причому йдеться і про якісні, і про кількісні зміни. Щодо кількісних змін, то нагадаю, що станом на кінець 2020 р. в Україні було зареєстровано близько 112 тис. організацій, це 8,2% від усіх юридичних осіб, офіційно зареєстрованих у країні. До великої війни за рівнем розвитку громадянського суспільства Україна демонструвала найкращі, порівняно з іншими індикаторами, показники розвитку. Так, за показниками Freedom House, протягом 2015–2021 рр. цей показник коливався на рівні 5 – 5,7 бала (із 7 можливих)[24].

Проте російська збройна агресія, всупереч очікуванням Кремля, навпаки, підштовхнула українське суспільство до самоорганізації. Йдеться насамперед про структурні зміни. Так, якщо раніше більшу

[24] Freedom in the World. URL: https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023

частину в структурі ГС становили громадські організації, то у 2022 р. тенденції змінились. Торік кількість зареєстрованих благодійних організацій більш ніж удвічі перевищувала кількість громадських організацій, які реєструвалися, та суттєво перевищила аналогічні показники попередніх років. Кількість зареєстрованих у 2022 р. благодійних організацій становила 6367 організації (показник 2021 р. – 830) проти 2760 зареєстрованих громадських організацій (показник 2021 р. – 4360)[25]. Такий сплеск зареєстрованих організацій громадянського суспільства свідчить про здатність, по-перше, до самоорганізації в умовах небезпеки, що стало одним з факторів того, що Україна вистояла на початку війни; по-друге, до кооперації громадян між собою у протидії російській збройній агресії.

Аналізуючи напрями роботи громадянського суспільства під час повномасштабної російської збройної агресії, можна вести мову про якісні зміни у його середовищі. Так, за спостереженням О. Дмитренко, ці ОГС між собою не пов'язані нормативними або формальними взаєминами, а об'єднуються ситуативно з конкретною метою. Це може свідчити також і про трансформацію коаліційної спроможності в цілому[26]. Втім, велика війна вплинула також і на діяльність кожної окремої ОГС, і на сприйняття їх суспільством. Останні дослідження свідчать, що 75% ОГС змінили або розширили сферу своєї діяльності з огляду на виклики, спричинені війною, і лише чверть організацій продовжили роботу у тих самих галузях, в яких працювали до вторгнення. Так, у структурі неурядового сектору відбулися трансформації, які загалом можна схарактеризувати як зміну пріоритетів, а саме: збільшилась кількість ОГС, зайнятих у сфері допомоги армії та ветеранам, а також ВПО (приріст в середньому на 20% для кожної зі сфер)[27].

---

[25] Громадянське суспільство України в умовах війни : аналітичний звіт. Київ : КМІС, 2022. 64 с. URL: http://surl.li/fburd

[26] Дмитренко О. Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи України. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 305–306.

[27] Громадянське суспільство України в умовах війни : аналітичний звіт. Київ : КМІС, 2022. 64 с. URL: https://ednannia.ua/189-doslidzhennia/12456-gromadyanske-suspilstvo-ukrajini-v-umovakh-vijni-2022-zvit-za-rezultatami-doslidzhennya-3

Окрім цього, як відмічає О. Дмитренко, різко змінилось сприйняття населенням категорії "громадянське суспільство" та неурядових організацій[28]. Сплеск громадської активності з лютого 2022 р. можна простежити не лише на змінах всередині середовища ОГС, але також і на прикладах індивідуальної діяльності. Зокрема, збільшилась кількість волонтерів та волонтерських об'єднань, які тривалий час з різних причин не були нормативно інституціоналізовані. У 2014 р., згідно з дослідженням ООН, досвід волонтерської діяльності мала чверть українців, а 9% почали активно волонтерити внаслідок російського воєнного вторгнення у 2014 р.[29]. Дослідження ж 2022 р. засвідчують, що до різних видів громадської діяльності були залучені від 60% до 80% населення[30]. Для прикладу, лише одна ініціативна з об'єднання волонтерів – Волонтерська платформа з початку повномасштабного російського воєнного вторгнення об'єднала понад 400 тисяч користувачів[31]. За даними дослідження Zagoriy Foundation, станом на серпень 2022 р. волонтерською діяльність займався кожен третій українець[32]. Зі збільшенням кількості волонтерів зросла також і довіра до них у суспільстві. Загалом, упродовж останніх 10 років рівень довіри до неурядового сектору був доволі високим, особливо до волонтерського руху, і опитування 2022 року також показали приріст. Хоча найбільший позитивний баланс довіри, відповідно до результатів соціологічних досліджень у 2022 р., отримали ЗСУ (91%), ДСНС (82%) та Нацгвардія (81%), волонтерські організації посіли

---

[28] Дмитренко О. Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи України . *Політична система України: конституційна модель та політичні практики :* монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 305–306.

[29] Інформаційна довідка щодо волонтерства та благодійництва. Міністерство соціальної політики. 2016. URL: https://www.msp.gov.ua/news/12101.html?PrintVersion

[30] Martin E. C., Zarembo K. Civil Society and Sense of Community in Ukraine: From Dormancy to Action. *European Societies.* 2023. Vol. 25. P. 1–27.

[31] Манелюк Ю. М., Луценко В. Р., Савчук Н. І. Волонтерський рух України в умовах військової агресії. *Політикус*. 2022. № 6. С. 29–33.

[32] Благодійність у часи війни : аналітичний звіт. Київ : Zagoriy Foundation, 2022. 48 с. URL: https://zagoriy.foundation/publications/blagodijnist-u-chasi-vijni-kilkisne-doslidzhennya/

четверте місце в цьому рейтингу (77%). Значно менший відсоток довіри населення мають громадські організації (44%), утім, упродовж року у них також відмічений позитивний приріст[33]. Таку різницю між рівнем довіри до різних інститутів у середовищі НУО О. Дмитренко пов'язує насамперед з особливостями діяльності кожного із них:

– по-перше, волонтерські організації працюють безпосередньо зі своїми бенефіціарами, що підвищує рівень довіри під час особистого контакту, на відміну від ГО, значна частина яких працює у сфері аналітики або адвокації, що може не передбачати безпосереднього спілкування з широкими аудиторіями;

– по-друге, діяльність волонтерського руху у воєнний час стала набагато важливішою для суспільства, оскільки спільнота волонтерів часто продукувала послуги та продукти для збереження життя цивільних та військових (евакуація, розміщення, відбудова житла, придбання засобів захисту для військових тощо)[34].

Російська збройна агресія стала каталізатором якісного розвитку громадянського суспільства. Це супроводжується його як структурними та кількісними змінами, так і якісними. Наразі очевидне зростання благодійних та волонтерських організацій. Істотно зросла участь громадян у діяльності цих організацій та, на чому особливо слід наголосити, рівень міжособистісної довіри, без чого неможлива ні волонтерська, ні благодійна діяльність. Наслідком цих процесів є розвиток горизонтальних зв'язків у суспільстві та інституційної довіри – тобто того, що лежить в основі розвитку соціального капіталу. Адже саме дефіцитом інституційної довіри пояснювалася, з-поміж іншого, інертність (суспільна аномія та абсентеїзм) громадянського суспільства у минулі роки.

---

[33] Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги : результати соц. опитування. Київ : Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, 2022. 18 с. URL: https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi

[34] Дмитренко О. Роль громадянського суспільства у функціонуванні політичної системи України. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 305–306.

Становище та функції **медіа** є одним з індикаторів політичного режиму. Якщо виходити із того, наскільки демократичними є ЗМІ, то в Україні після 2014 р. не було істотних проблем зі свободою слова. З-поміж тенденцій, які характерні для українських ЗМІ, – це посилення їхнього впливу на політику. "Медіатизація політики" істотно змінює характер політичних процесів, скорочуючи шлях від політика до виборця. Також здешевшання ЗМІ і їх доступність змінюють і саму політичну реальність – посилюють її публічність та відкритість політичних інститутів, стають засобом зворотного зв'язку громадян із владою.

На початок великої війни Україна вийшла з цілком конкурентними ЗМІ як загальнонаціонального, так і місцевого рівня, доволі розгалуженою системою інтернет-користувачів та соціальних мереж. Однак в Україні медіа хоча й були конкурентними, проте зазвичай були власністю ФПГ. Причому переважно телевізійні канали були збитковими, але в них щедро вкладалися кошти, оскільки медіа були одним з найважливіших інструментів політичного впливу ФПГ, а також інструментом російської експансії.

Поряд з приватними телеканалами в Україні було створене **суспільне мовлення** як наслідок зобов'язання України перед Європейським Союзом і Радою Європи. Показово, що Україна була однією з останніх країн у Європі, яка не мала суспільного мовника[35]. У 2015 р. на базі державних телерадіоканалів було створене Акціонерне товариство "Національна суспільна телерадіокомпанія України" (АТ "НСТУ"). На сьогодні суспільне мовлення в Україні є величезною корпорацією: два загальнонаціональні канали ("UA: Перший" і "UA: Культура"), три канали "Українського радіо" (УР-1, "Промінь" і "Культура"), 23 регіональні філії в областях і "UA: Крим". Суспільне має найбільше покриття з-поміж усіх українських мовників[36].

---

[35] Городок М., Герасимчук С., Микитюк Ю. Засоби масової інформації і політика. URL. https://iri.org.ua/sites/default/files/resources/pdf

[36] Суспільне – це не тільки "UA:Перший". Пояснюємо мовою фактів і цифр: URL: https://stv.detector.media/finansuvannya/read/6920/2021-10-31-suspilne-tse-ne-tilky-uapershyy-poyasnyuiemo-movoyu-faktiv-i-tsyfr/

Після початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ медіасфера також зазнала величезних змін. Інформаційна політика, як і інші сфери, була підпорядкована завданням відсічі агресору. Національна рада з питань телебачення і радіомовлення підтримала ініціативу медіаіндустрії щодо створення спільного проєкту – єдиного марафону, що згодом отримав назву "Єдині новини #UAразом". У березні 2022 року було ухвалено рішення Ради національної безпеки і оборони України, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики відбуватиметься на цій інформаційній платформі стратегічної комунікації. Це рішення було затверджено Указом Президента України від 19 березня 2022 року № 152. Марафон став виходити цілодобово на інформаційних загальнонаціональних телеканалах, а також транслюватися в ефірі регіональних і місцевих мовників.

Інша проблема, з якою стикнулися українські медіа після початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ, була суто технологічною. Медіа, так само як і енергетичні компанії, належать до критичної інфраструктури, по якій ворог б'є прицільно. Проведене Національною радою опитування ліцензіатів про їхні втрати під час війни (відповіді надали 60% компаній, зареєстрованих у Державному реєстрі суб'єктів інформаційної діяльності у сфері телебачення і радіомовлення) засвідчило, що значної допомоги потребують 20 компаній (3% серед тих, хто відповів на опитування) – вони повністю втратили своє обладнання. Ще 84 компанії (13%) зазнали часткових технологічних утрат. Однак найбільш промовистими і болісними є цифри щодо працівників компаній: 89 медійників були поранені, 4 – загинули, а ще 5 – зникли безвісти, а за даними Інституту масової інформації станом на 27 грудня 2022 року внаслідок російської збройної агресії в Україні загинули 43 медійники. Загалом, у період запровадження воєнного стану в Україні тимчасово припинили мовлення 234 телерадіоорганізації та провайдери програмної послуги, а відновити мовлення вдалося лише 42 компаніям. Збитки компаній, за даними проведеного опитування, становлять 463 мільйони гривень[37].

[37] file:///Users/galinazelenko/Downloads/REPORT-NC.pdf. С. 10.

Такі зміни в інфопросторі України, звісно, є свідченням обмеження свободи слова. Однак це була об'єктивна вимога, пов'язана з необхідністю протидії РФ в інформаційній сфері та превенції ІПСО. Тому не вдаватимуся до оціночних суджень щодо того як це вплинуло на якість політичного режиму, оскільки обмеження свободи слова є умовою гарантування національної безпеки в умовах війни, і для України, з огляду на її наміри стати членом ЄС, є тимчасовим явищем, оскільки виконання критеріїв членства є умовою успішної інтеграції і країна з невільними медіа гіпотетично не може стати членом ЄС.

Іншою характерною рисою української медіасфери під час війни стало зменшення впливу ФПГ на інформпростір. Це сталося з ряду причин: по-перше, політичний процес поставлено на паузу і ФПГ втратили потребу утримувати телеканали та друковані ЗМІ через їх нерентабельність – не було потреби просувати політичні меседжі в умовах, коли політичні процеси призупинилися; по-друге, створення Єдиного марафону і непотрапляння до нього низку каналів істотно скоротило їх аудиторію. Крім того, обмеження на поширення інформації так само істотно обмежило перелік тем, заради яких ці телеканали створювалися.

Іншою тенденцією, яка проявилася у медіасфері в Україні після повномасштабного російського воєнного вторгнення, стали процеси, зумовлені необхідністю виконання умов ЄС задля того, щоб розпочати переговорний процес щодо набуття членства в ЄС. Задля цього 30 серпня 2022 р. Верховною Радою України було ухвалено новий закон "Про медіа"[38].

Ухвалення цього Закону для України означає насамперед оновлення медійного законодавства, яке розроблялося на початку 1990-х рр., коли домінували традиційні медіа. Цим законом фактично було урегульовано діяльність онлайн-медіа, які, на відміну від традиційних, по суті, не мали жодних зобов'язань і правил перед споживачем їхньої продукції чи державою. Натомість,

[38] Рада попередньо підтримала новий закон про медіа. Що він передбачає та як вплине на вступ до ЄС. URL: https://suspilne.media/276494-rada-poperedno-pidtrimala-novij-zakon-pro-media/

згідно з соцопитуваннями, приблизно 78% українців сьогодні щодня користуються Інтернетом, 82% – принаймні раз на тиждень[39]. Проте в Україні не було регулювання і не визначено статусу онлайн-медіа, платформ спільного доступу до інформації та відео, не було регулятора, який міг би реагувати на випадки порушень законодавства у контенті онлайн[40].

На перший погляд, врегулювання цієї частини медіасфери мало б викликати незадоволення громадян. Проте прикметно, що аж 60% українців сьогодні воліли би більшого контролю держави за інформацією в Інтернеті, у той час, як лише 30% таку думку не поділяють[41]. Разом з тим за останні п'ять років істотно знизилася частка громадян, які отримують інформацію з телеканалів, з 81% до 67%. Як бачимо, загальнонаціональні українські телеканали досі залишаються одним із головних джерел інформації для українців. Соціальні мережі називають найважливішим для себе джерелом інформації 44% опитаних, онлайн-видання – 29%, месенджери – 16%, а на українські газети та радіо припадає, відповідно, 6% і 7%[42]. Наведені дані свідчать про істотну трансформацію медіасередовища, що змінює їх вплив на українське суспільство. Так само це означає й зміну технологій поширення інформації зацікавленими особами.

Зокрема, в Україні вже кілька місяців тривають дискусії щодо доцільності збереження телемарафону "Єдині новини". Згідно з опитуваннями, схвально ставляться до телемарафону "Єдині новини" як методу формування спільного погляду на суспільно-політичні процеси в країні 65%, не поділяють таку думку 17%

---

[39] Близько 78% українців щодня користуються інтернетом. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-technology/3497671-blizko-78-ukrainciv-sodna-koristuutsa-internetom.html

[40] Звіт Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення за 2021 рік. URL: https://www.nrada.gov.ua/wp-content/uploads/2022/01/REPORT-NC-2021.pdf

[41] 60% прагне більшого контролю держави за інформацією в інтернеті (не поділяють таку думку 30%). URL: https://detector.media/infospace/article/202015/2022-08-18-60-vidsotkiv-ukraintsiv-khochut-bilshogo-kontrolyu-derzhavy-za-informatsiieyu-v-interneti/

[42] Українське телебачення є найважливішим джерелом інформації для 67% українців. URL: https://ms.detector.media/trendi/post/28944/2022-02-15-ukrainske-telebachennya-ie-nayvazhlyvishym-dzherelom-informatsii-dlya-67-ukraintsiv-doslidzhennya-dm/

респондентів[43]. Тобто більшість громадян не вбачають у такому форматі подачі інформації явних порушень їхніх прав, оскільки мають інші джерела інформації. Тому знову ж таки, такий стан справ зумовлений необхідністю захисту інформаційного простору від російських інформаційних диверсій і є цілком припустимим в умовах гарячої фази війни.

Висновки. Реальність така, що через необхідність протистояти російській збройній агресії є об'єктивна необхідність координації дій органів державної влади. Це здійснюється за рахунок вилучення такого важливого для демократичної системи ухвалення рішень, як рішення рад, яке через значну кількість депутатів і складність процедури розгляду рішення є більш тривалим, на користь військових адміністрацій.

Така модель ухвалення рішень триває вже понад, ніж півтора роки поспіль і призводить до формування певних алгоритмів, у ході яких формуються відповідні політичні практики. Через доволі тривалий час дії, що, знову ж таки, є об'єктивною необхідністю, політичний режим воєнного стану інституціоналізується. Логічним наслідком є спокуса у осіб, які сконцентрували владу у своїх руках (Офіс Президента і військові адміністрації), зберегти фактично "воєнну модель" правління. Проте це не відповідає суспільним запитам, що у подальшому може створити соціально-політичну напругу і по лінії "влада – суспільство", і по лінії "центральні органи влади – регіональні органи влади".

Водночас слід звернути увагу на суспільні настрої, без розуміння яких неможливо спрогнозувати траєкторію розвитку політичного режиму в Україні. Серед найбільш значимих тенденцій можна відмітити такі:

по-перше, всупереч побоюванням про запит на сильну руку, українське суспільство періоду війни, навпаки, вважає демократію найбільш бажаним типом державного устрою. Якщо протягом 2010–2021 рр. ця частка становила 48-56%, а тих, хто віддавав перевагу авторитарному режиму, – в межах 18-24%, то у травні

[43] Демократія, права і свободи громадян та медіа споживання в умовах війни. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20220817_z pdf

2023 р. частка прихильників демократичного режиму зросла ще більше – до 73%, а частка прихильників авторитаризму зменшилася до 9,5%[44]. Протягом останніх років сумарна частка громадян України, які вважають, що демократична політична система є "скоріше хорошою" або "дуже хорошою" для країни, зросла від 86,5% у 2017 р. до 93% у 2023 р. Натомість, підтримка системи, яка передбачає "сильного лідера, незалежного від парламенту та виборів", за останні роки була найвищою у 2017 р. (80% вважали її "скоріше хорошою" або "дуже хорошою" для країни). Однак, за даними весняного 2023 р. опитування, її підтримка знизилася до 62% та істотно поступається підтримці демократичної системи[45]. Тобто це є свідченням того, що в Україні немає запиту на військову хунту і будь-які обмеження демократичних прав і свобод призведуть до політичних протестів;

по-друге, наразі очевидний запит на соціальну справедливість. Серія антикорупційних скандалів у мирний час була б менш помітною, якщо б це не відбувалося на тлі великих утрат бійців на фронті – через загибель та поранення. Такий контраст і величезна ціна цієї війни посилює пильність громадян за витратами з державного бюджету. Також очевидно, що й знизився рівень толерантності до корупції. Так само зросла кількість громадян, які залучені до волонтерської діяльності. Волонтерство – це вкрай важливий для України феномен, тому що в основі волонтерства – соціальна довіра. Тобто довіра не стільки близьким, родичам та знайомим, а інститутам. У нашому випадку це фонди. Цей феномен має важливе значення для подальшого розвитку соціального капіталу в Україні, оскільки для українців характерною кризою, яка унеможливлювала розвиток організованих інтересів (вони лежать в основі розвитку повноцінного громадянського суспільства), була криза інституційної довіри. Саме дефіцит інституційної довіри породив явище політичного абсентеїзму, соціальної аномії, що

[44] Внутрішня політика і суспільні настрої. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1-2. URL. https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

[45] Внутрішня політика і суспільні настрої. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2. URL. https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

призвело до формування політичного відчуження між суспільством та державою, наслідком чого стало існування першого і другого ніби в паралельних світах з усіма негативними наслідками: слабкість політичних партій, нерозвиненість громадянського суспільства, непрацюючий інститут політичної репутації та політичної відповідальності тощо.

На перший погляд, якщо брати до уваги звіт Freedom House щодо розвитку демократії в Україні, то Україна погіршила показники стану демократії з 61 бала у 2023 р. до 50 балів у 2023 р. за стобальною шкалою, де 100 – найвищий показник. Проте дані соціологічних досліджень і форми громадянської активності, які спостерігаються в Україні після повномасштабного російського воєнного вторгнення, свідчать про доволі здорові процеси у суспільстві, які стосуються посилення запиту на демократію, готовність (що особливо важливо!) до її захисту, до відмови від політичних чвар задля протистояння ворогу, посилення інституційної довіри та громадянської активності.

У зв'язку з цим виникає інша проблема. Якщо в Україні політичні зміни відбувалися за принципом "реформи згори", коли політичний клас був продуцентом змін, тоді як суспільство лишалося доволі аморфним або ж використовувало неконвенційні форми впливу на владу (політичної участі), такі як майдани, то зараз маємо, по суті, дзеркальну ситуацію. Суспільство у своїх потребах і своєму розвитку пішло вперед, тоді як політична система лишається за своєю суттю доволі архаїчною. Це створює передумови для потенційного конфлікту і соціального вибуху у повоєнний період. Причому не йдеться про військову хунту, якою лякають українців і країни-донори. Популярна у суспільстві думка "Залужний прийде – порядок наведе" або "ось хлопці повернуться з фронту і наведуть порядок" – з розряду простих рішень, яким віддає перевагу українське суспільство. Натомість ідеться про значно складніші процеси, коли ієрархія і стиль ухвалювання державою рішень не адекватні суспільним запитам і можливостям, які істотно змінилися під впливом російської збройної агресії. Україні, хоч як це дивно, потрібна дисперсія влади, що є органічним для суспільства, яке продемонструвало неочікувану здатність

до самоорганізації під час повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації.

Виникає низка питань, які спрямовані на санацію системи державної влади і які потребують ухвалення вже зараз, а не після закінчення війни. Адже проблема в тому, що якщо країна вийде з війни з існуючою системою ухвалення рішень з питань повоєнного відновлення економіки і соціально-гуманітарної сфери, то це може призвести до соціального вибуху. Адже є великою ілюзією, нібито вплив фінансово-промислових груп і олігархів на процеси ухвалення політичних рішень нівельовано війною. Їх відхід у тінь є тимчасовим або вимушеним – адже немає сенсу вкладати колосальні кошти у підтримку партій, громадських організацій чи медіа, якщо політичний процес на паузі. Натомість після відновлення офіційних політичних процесів ФПГ або олігархи намагатимуться відновити старі форми впливу, схеми і методи, адже вони є перевіреними за багато років і, головне, ефективними для збереження вигідного для них статус-кво.

Тому вже зараз слід використати **"вікно можливостей"**, яке спричинене цією кривавою війною, і насамперед провести інвентаризацію правил гри, які забезпечували домінування ФПГ у політиці України, спотворивши тим самим і функції органів державної влади, і те, що стосується соціокультурної сфери. Йдеться, по-перше, про ухвалення Закону "Про політичні партії", підготовленого напередодні повномасштабного російського воєнного вторгнення, наступну перереєстрацію політичних партій відповідно до вимог нового законодавства. По-друге, про створення експертних груп з науковців, юристів та політологів, які б провели інвентаризацію законодавства на предмет створення повноцінного механізму стримувань і противаг. По-третє, про підготовку нового суспільного договору, який враховував би суспільні реалії, а саме – здатність українців до самореалізації, що було б утілено у парламентській формі державного правління. По-четверте, про інвентаризацію функцій центральних органів влади на предмет їх оптимальності, а також парламентських процедур з огляду, знову ж таки, на повоєнні реалії (наприклад, доцільність зміни квоти, необхідної для подолання президентського вето з 3/4 до 3/5,

перегляд процедури голосування, посилення депутатської відповідальності задля уникнення ситуації, коли депутати повтікали за кордон або займаються відверто антидержавницькою діяльністю, а ВРУ не має інструментів позбавлення їх депутатського мандата).

Якщо ж вести мову в цілому, то Україні потрібен подальший розвиток інститутів та інституцій, перехід від персональних обмінів до деперсоналізованих відносин, які б ґрунтувалися на формальних правилах, структурах та процедурах. Адже дефіцит і неусталеність політичних інститутів в Україні стримувало розвиток країни протягом минулих десятиліть, а в умовах повоєнного відновлення це породжуватиме велику кількість неконвенційних конфліктів і унеможливить вирішення завдань повоєнного відновлення.

РОЗДІЛ 2
ПРОБЛЕМА ІНСТИТУЦІЙНОЇ СПРОМОЖНОСТІ ПАРЛАМЕНТУ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Війна – це той подразник, який найвищою мірою визначає інституційну спроможність політичної системи, наявність та ефективність системи формальних і неформальних інститутів, здатних протистояти зовнішній агресії. Унікальність російсько-української війни у тому, що вона розвіяла багато міфів, визначила, кого насправді можна відносити до сумнозвісної категорії failed state, довела неспроможність поширеної тези про високу ефективність авторитарних режимів і неповороткість демократій і вкотре показала, що вмотивовані вільні громадяни завжди матимуть перевагу над полчищами, позбавлених справжніх цінностей поневолених людей.

Нормативно-правова база організації органів влади в умовах війни. Для аналізу адаптивних змін політичної системи в цілому й інституту парламентаризму, зокрема, до умов війни необхідно в першу чергу проілюструвати трансформацію нормативно правової бази організації органів влади в цій критичній ситуації.

В історичному контексті процес інституційних змін демократичних систем, що активується військовими діями, прийнято вести від часів Римської республіки. Професор конституційного права Юридичної школи Нью-Йоркського університету Семюел Іссахарофф, досліджуючи проблему загроз демократії в період війни, доходить висновку, що саме заплутані римські процедури заклали підвалини конституційного регулювання надзвичайних і воєнних ситуацій у сучасних демократіях. Зокрема, цей досвід активно використали американські засновники демократії, які були глибоко стурбовані проблемою консолідації нації перед обличчям загрози, запобігши при цьому загрозі узурпації влади і ліквідації демократичних інститутів. Дослідник нагадує, що у Римській республіці було запроваджено унікальний інститут диктатури, який упроваджувався під час воєнних дій і котрий дозволяв досягти необхідного рівня концентрації влади задля прийняття

військових рішень. Однак при цьому Сенат здійснював постійний контроль за ходом військових дій, а влада і повноваження диктатора серйозно обмежувалися, зокрема, він обіймав посаду лише один рік, був позбавлений можливостей змінювати закони, що регулювали сферу державного управління, обмежувати владу Сенату і права громадян. Протягом трьох століть Римської республіки було призначено 95 диктаторів, і, фактично, усі вони діяли в рамках встановлених законом повноважень. Цей позитивний досвід копіюється багатьма модерними конституціями, хоча, як дещо іронічно підкреслює професор конституційного права, термін "диктатор" був вилучений з лексикону сучасної демократії. Це означає, що жодна демократична країна не допускає зосередження в одному центрі усіх ключових надзвичайних функцій: оголошення надзвичайної ситуації, визначення надзвичайних повноважень, перегляд здійснення надзвичайних повноважень та визначення того, коли буде завершено надзвичайну ситуацію[46]. Так, типовим є приклад Франції, 16 стаття Конституції якої у випадку, коли "інститути Республіки, незалежність нації, цілісність її території або виконання її міжнародних зобов'язань підпадають під серйозну та безпосередню загрозу, а нормальне функціонування органів публічної влади перерване", наділяє Президента надзвичайними повноваженнями, наголошуючи, що основним його завданням стає відновлення нормального функціонування усіх інститутів влади. Президент не може в період дії надзвичайних повноважень розпустити Національні збори, парламент продовжує свою діяльність протягом усього терміну надзвичайного стану[47].

Крім того, С. Іссахарофф зазначає, що існує лише один недавній історичний приклад необмеженої президентської влади у випадку надзвичайних ситуацій – Веймарська республіка, конституція якої дозволяла не лише одноосібним рішенням президента оголошувати надзвичайний стан, але й розпускати парламент під

[46] Issacharoff S: Democracy Under Total War, VerfBlog, 2022/5/05. URL: https://verfassungsblog.de/democracy-under-total-war/, DOI: 10.17176/20220506-062127-0.

[47] Полный текст Конституции 1958 года с изменениями, внесенными 23 июля 2008 года. URL: https://www.conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_ mm/constitution/constitution_russe_version_aout2009.pdf

час його дії. Однак, як підкреслює дослідник, жодна повоєнна конституція не наслідувала веймарську модель[48].

Правове регулювання режиму військового і надзвичайного стану в Україні цілком співзвучне із законодавством сучасних демократій. Повноваження Верховної Ради в умовах військового стану регламентуються Конституцією України, Законом України "Про правовий режим воєнного стану" від 12 травня 2015 року № 389-VIII, Регламентом Верховної Ради України та деякими іншими спеціальними законами та нормативно-правовими актами.

Майже усі статті Конституції, які окреслюють режим воєнного стану (83, 85 (п.п. 9, 31), 92 (п.19), 106 (пп.19, 20), наділяють парламент суб'єктністю у процесі його запровадження. Алгоритм дій Верховної Ради на цей випадок передбачає зібрання засідання і затвердження протягом двох днів з моменту звернення президента його указів про введення воєнного стану та про загальну або часткову мобілізацію. Конституція наголошує, що правовий режим воєнного стану визначається виключно Законами України.

Норми Конституції конкретизуються спеціальним Законом України "Про правовий режим воєнного стану". Стаття 10 Закону наголошує, що у період дії воєнного стану не можуть бути припинені повноваження Президента України, Верховної Ради, Кабінету Міністрів, Національного банку, Уповноваженого Верховної Ради з прав людини, судів, органів прокуратури…., Президент України та Верховна Рада діють виключно на підставі, в межах повноважень та в спосіб, визначені Конституцією та законами України. Тим самим формально унеможливлюється використання воєнного стану з метою узурпації влади однією з її гілок.

Законом уточняється процедура впровадження воєнного стану (стаття 5), згідно якої президент, видавши указ, негайно звертається до ВРУ для його затвердження, подаючи їй відповідний проєкт закону. У разі оголошення указу Рада збирається на засідання у дводенний строк, при цьому запроваджується режим надзвичайного сприяння негайному прибуттю депутатів на

[48] Issacharoff S. Democracy Under Total War. Verfassungslog, 2022/5/05. URL: https://verfassungsblog.de/democracy-under-total-war/, DOI: 10.17176/20220506-062127-0.

засідання. Указ Президента України про введення воєнного стану, затверджений ВРУ, офіційно оприлюднюється разом із законом щодо затвердження такого указу Президента України та набирає чинності одночасно з набранням чинності таким законом.

Закон регламентує діяльність Верховної Ради в умовах воєнного стану. Зокрема, встановлюється норма, що парламент за вказаних обставин працює в сесійному режимі, а у разі закінчення строку її повноважень під час дії воєнного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради, обраної після скасування воєнного стану. Закон обмежив повноваження парламенту висловлювати недовіру посадовим особам, призначеним ним за поданням президента або Кабінету Міністрів. З іншого боку, в межах власної компетенції ВРУ отримала право висловлення недовіри і звільнення посадових осіб "без урахування процедур, передбачених спеціальними законами, що визначають правовий статус відповідних посадових осіб" (стаття 12). Закон також регламентував порядок наділення військових адміністрацій повноваженнями органів місцевого самоврядування з їх підпорядкуванням. Ці рішення приймаються Верховною Радою за поданням президента (стаття 10).

Регламентом Верховної Ради передбачалися обмеження відкритості і гласності роботи парламенту у період дії воєнного стану в Україні, зокрема, обмеження щодо здійснення прямої трансляції відкритих пленарних засідань ВРУ.

Таким чином, відповідно до чинного законодавства, ВРУ є не просто однією із важливих, але вочевидь неодмінною інституцією в умовах встановлення в країні воєнного стану. Вона бере безпосередню участь у його встановлені і подовженні, затверджує укази президента про мобілізацію і використання ЗСУ, наділяє військові адміністрації повноваженнями органів місцевого самоврядування, зберігає за собою всі функції мирного часу, за винятком права на висловлення недовіри посадовим особам, призначеним нею за поданням президента або КМУ, тобто, у першу чергу, Прем'єр-міністра і членів уряду.

У ситуації збройної агресії Російської Федерації проти України в цілому був дотриманий конституційний алгоритм оголошення

правового режиму воєнного стану. Однак не обійшлося без ускладнень. Так, Закон України №2102-IX "Про затвердження Указу Президента України №64/2022 "Про введення воєнного стану в Україні" було ухвалено Верховною Радою вже у день початку війни, а закони "Про затвердження Указу Президента України №65/2022 від 24.02.2022 р. "Про загальну мобілізацію" і "Про схвалення Указу Президента України №66/2022 від 24.02.2022 р. "Про використання Збройних Сил України та інших військових формувань"" парламент ухвалив лише 3 березня. При цьому останнім пунктом усіх трьох указів значилося, що вони набирають чинності після ухвалення відповідних законів парламентом України. Саме таку процедуру встановлює Конституція. З формальної точки зору з 24 лютого до 3 березня мобілізаційні заходи і навіть спротив ЗСУ агресору відбувалися без їх формальної правової легалізації. Щоб виправити цю колізію, парламент вдався до допоміжної процедури, вписавши у ці два закони від 3 березня норму про те, що вони "набирають чинності і застосовуються з дня фактичного початку воєнних дій у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України, розпочатої 24 лютого 2022 року", тобто надавши їм зворотної дії, що суперечить 58 статті Конституції. Ніхто, звісно, не сперечатиметься з виправданістю таких "законодавчих правок", але виникає резонне запитання, чому укази №№ 65 і 66, як і указ №64, не були затверджені Законами ще 24 лютого? Невже в усій громіздкій структурі Верховної Ради, включаючи її Апарат, не знайшлося спеціалістів, здатних не допустити цієї колізії? З іншого боку, на нашу думку, цей кейс свідчить про вторинність ролі парламенту у прийнятті надважливих державних рішень, адже такі ситуації не тільки можливі, а й закономірні у випадках дисфункціональності інституту, коли він включається не автоматично, а лише після втручання зовнішнього стимулятора, яким для Верховної Ради за часів В. Зеленського став Офіс Президента. У той надважкий момент, як видається, Офіс просто фізично не зміг проконтролювати усі процедури, а малосвідомий своєї суб'єктності парламент просто не наважився на самостійні дії. Ще однією проблемою цього ж роду стало те, що Президентом не було виконано вимогу п. 19 статті 106 Конституції, згідно з

якою він "вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни у разі збройної агресії проти України". Експерти, намагаючись пояснити цю колізію, схилялися до думки, що вона мала політичний, а не правовий характер. За словами політика та дипломата Андрія Шевченка, з юридичної точки зору запровадження воєнного стану спрямоване на виконання внутрішніх завдань, а от оголошення стану війни – питання зовнішньополітичного позиціонування. У той же час міжнародне право зосереджене не на словах чи заявах, а на діях, і тому те, що відбувається в Україні, з точки зору міжнародного права є очевидною війною і порушенням суверенітету[49]. З іншого боку, за умов, коли Україна сама не проголосила стан війни з агресором, чи варто дорікати міжнародним гравцям, коли вони не називають війну війною, а обмежуються обтічними термінам на кшталт "конфлікт" або "криза". Тим паче українська позиція видається неакцентованою на тлі ворожої пропаганди, яка зосередила значні зусилля, щоб викривити понятійний простір, нав'язуючи уявлення про те, що ніякої війни немає, а є лише "спеціальна військова операція".

Згідно з нормами Конституції воєнний стан вводиться президентом "у разі загрози нападу", тобто може бути превентивним заходом, у той час як оголошення стану війни відбувається "у разі збройної агресії проти України". У цьому контексті указ президента "Про введення воєнного стану в Україні" від 24.02.2023 р. №64/2022 чітко оцінював ситуацію словами преамбули: "У зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України". Але оголошення стану війни (за поданням президента) – прерогатива Верховної Ради, рішення якої не могли бути настільки ж оперативними, як президента, тому, судячи з усього, нею вирішили просто знехтувати.

Ці два кейси вказують на те, що парламент України навіть у формальному вимірі не зміг відіграти належної йому процедурної ролі у процесі закріплення юридичного статусу збройної агресії Російської Федерації проти України. Це є вкрай негативним

[49] Білоусенко О. Чи повинна була Україна "офіційно оголосити війну" Росії? URL: https://ms.detector.media/manipulyatsii/post/29569/2022-05-27-chy-povynna-bula-ukraina-ofitsiyno-ogolosyty-viynu-rosii/

сигналом про нездатність політичної системи витримати баланс між ефективністю дій у надзвичайних ситуаціях і стримуванням загроз встановлення диктатури, і про те, що парламент не здатний стати нездоланною перепоною на її шляху.

Ефективність законодавчої діяльності українського парламенту. Протягом першого року війни (з 24.02.2022 до 24.02.2023 р.) Верховною Радою було ухвалено 386 законів. Цікаво, що саме це число абсолютно збігається з кількістю прийнятих законів за календарний 2022 рік. У кількісному вимірі це був абсолютний рекорд законотворчої діяльності парламенту за всі роки незалежності. Лише у 2003, 2004, 2011,2012 та 2015 рр. Верховній Раді вдавалося подолати планку у 300 законів. Середня річна "продуктивність" парламенту за 30 років з 1992 до 2021 рр. становила 227 законів (табл. 2.1). Наведені дані підтверджують, що в умовах війни законодавці здійснили колосальний об'єм роботи (втім, за дужками залишаємо якісний аналіз як самих законодавчих актів, так і дотримання процедур їхнього прийняття). Очевидно, що така рекордна активність була зумовлена необхідністю адаптації законодавства до умов воєнного стану.

Таблиця 2.1.

Законодавство першого року війни за сферами регулювання

Сфера застосування/ регулювання	**Кількість ухвалених законів**
Організація оборони	51
Економіка і фінанси	128
Гуманітарна політика	28
Держуправління і судоустрій	41
Міжнародна політика	64
Соціальна політика	28
Окуповані території	10
Інформаційна безпека	10
Медицина	11
Екологія	11

Основним завданням Верховної Ради стало законодавче забезпечення організації оборони країни. Затвердивши указ Президента України про введення воєнного стану, Верховна Рада протягом першого року війни ухвалила 6 законів про його продовження. Так само періодично пролонговувався Указ "Про загальну мобілізацію". Потребували корекції відповідно до завдань воєнного стану закони, що регулювали діяльність різних підрозділів сил оборони. Зокрема, Верховна Рада удосконалила правову базу застосування Сил територіальної оборони, надавши їй можливість виконувати завдання у районах бойових дій (№ 2170-IX, № 2237-IX), Національної гвардії (№ 2652-IX, № 2951-IX), Державної прикордонної служби (№ 2133-IX**, №** 2952-IX), Національної поліції (№ 2123-IX, № 2151-IX), Головного управління розвідки (№ 2194-IX), Служби безпеки України (№ 2733-IX, № 2765-IX), Служби цивільного захисту (№ 2653-IX), Управління державної охорони (№ 2199-IX) і навіть Служби військового капеланства (№ 2845-IX).

Значних зусиль потребував законодавчий супровід процесу мобілізаційної роботи, яка досягла вражаючих масштабів і супроводжувалася цілою низкою проблем, що потребували правового регулювання, починаючи від організації діяльності призовних комісій (№ 2678-IX), встановлення переліку осіб, що не підлягають призову (№ 2491-IX), бронювання військовозобов'язаних (№ 2732-IX), встановлення підстав звільнення з військової служби (№ 2599-IX), закінчуючи врегулюванням процедури взяття на військовий облік жінок (№2664-IX) і встановлення порядку проходження військової служби іноземцями та особами без громадянства (№ 2197-IX, № 2863-IX).

Мілітаризація країни супроводжувалася значним зростанням кількості військовослужбовців, а разом із цим і правопорушень, скоєних ними. У зв'язку з цим Верховною Радою було ухвалено низку законів, що в основному вносили зміни до Кримінального кодексу України. Зокрема, визначалася міра запобіжного заходу за скоєння воєнних злочинів (№ 2531-IX), посилювалася відповідальність за мародерство (№ 2117-IX) та катування (№ 2812-IX), визначалися обставини, що виключали відповідальність в умовах

воєнного стану (так званий "бойовий імунітет") (№ 2124-IX), вирішувалися питання скасування запобіжного заходу для проходження військової служби (№ 2125-IX, № 2751-IX) тощо.

Найбільшого суспільного резонансу набуло ухвалення парламентом Закону України "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці" від 13.12.2022 р. № 2839-IX[50]. Досить зазначити, що петиція до президента про ветування цього Закону набрала необхідну кількість голосів за одну добу. Однак, незважаючи на це, Закон було ухвалено і окремі джерела вказують на те, що великою мірою завдяки підтримці його Головнокомандувачем ЗСУ. Закон обмежував можливості пом'якшення судом покарання для осіб, засуджених за вчинення злочинів проти встановленого порядку несення військової служби; посилював кримінальне покарання за самовільне залишення військової частини або місця служби; посилював заходи адміністративного стягнення за окремі адміністративні правопорушення у військовій сфері; запроваджував механізм огляду військовослужбовців на предмет алкогольного чи наркотичного сп'яніння[51]. На тлі загального суспільного захоплення героїчним спротивом ЗСУ, до певної міри ідеалізації українських солдатів, цей законодавчий акт видавався недоречним і принизливим, однак варто погодитися, що в умовах затягування воєнних дій армія потребувала жорсткої дисципліни, щоб залишитися організованою боєздатною структурою.

Верховною Радою було ухвалено низку законів щодо відчуження майна у цивільного населення на потреби ЗСУ. І якщо

[50] "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці". Закон України №2839-IX від 13.12.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2839-20#Text

[51] Діденко А. Військових каратимуть за всією суворістю закону: у чому небезпека скандального законопроекту №8271. URL: https://interfax.com.ua/news/blog/879959.html

закони про військово-транспортний обов'язок (№ 2513-IX) і вилучення майна (№ 2561-IX) були цілком "серйозними", то низка актів, якими влада намагалася стимулювати населення передавати ЗСУ бойову техніку, залишену агресором, мала комічне забарвлення. Так, якщо у березневому законі (№ 2150-IX) громадян намагалися мотивувати "скасуванням відповідальності" за незаконне заволодіння залишеною зброєю, то у двох квітневих (№ 2172-IX і № 2214-IX) за здачу зброї вже встановлювалася винагорода, яка, врешті-решт, навіть звільнялася від оподаткування.

З початком воєнних дій значні території держави були захоплені ворогом. У зв'язку із цим виникла гостра потреба врегулювання особливого правового режиму окупованих територій. Законодавчі ініціативи парламентарів здебільшого були спрямовані на адаптацію уже ухвалених законів "Про забезпечення прав і свобод громадян та правовий режим на тимчасово окупованій території України" від 15 квітня 2014 року № 1207-VII та "Про забезпечення прав і свобод внутрішньо переміщених осіб" від 20 жовтня 2014 року № 1706-VII до умов нової ескалації воєнних дій. Окрім того, значну увагу було приділено питанням відновлення і відбудови звільнених від ворога українських територій. Гострою проблемою, що потребувала законодавчого регулювання в умовах перебування в окупації значної кількості українських громадян, було явище колабораціонізму. Два з трьох законів, що регулювали цю проблему, були ухвалені парламентарями вже у перші дні війни – 3 березня 2022 р.

Ще однією гострою проблемою, тісно пов'язаною насамперед з окупацією частини української території, була екологічна безпека. У перші ж дні вторгнення в руках окупантів опинилися дві атомні станції, протягом усієї війни завдавалися масові вогневі ураження об'єктам інфраструктури, у тому числі тим, що становлять загрозу довкіллю (чого лише варте знищення греблі Каховської ГЕС), знищувалися ліси і родючі ґрунти, непоправних збитків завдано флорі і фауні України. Протягом першого року війни Верховна Рада ухвалила 12 законопроєктів, покликаних мінімізувати екологічні втрати і не допустити нових трагедій.

Російсько-українська війна, з одного боку, будучи повторенням жахливих картин Другої, а подекуди й Першої світових воєн з їх жахливими позиційними боями, стала чимось небаченим у зовсім іншому, несподіваному вимірі – вона стала війною, яка ведеться в он-лайн режимі. Понад те – її специфіка у тому, що вона транслюється у, по суті, єдиному і для агресора, і для його жертви інформаційному просторі. Цей простір поглинув не тільки перелякане цивільне населення, яке на двох боках фронту у режимі реального часу спостерігало за ходом нескінченних боїв, але й їх безпосередніх учасників, які були не лише споживачами інформаційного продукту, а часто, особливо на початкових етапах війни, і його виробниками, зливаючи у соціальні мережі фото- і відеокартинки подій, свідками яких стали. За цих умов інформація перетворилася в надзвичайно ефективну зброю, яку активно використовували обидві протиборчі сторони. Значну частину законодавчого забезпечення інформаційної політики держави в умовах війни узяв на себе уже згадуваний Закон "Про правовий режим воєнного стану", однак в умовах тотального тиску ворожої пропаганди Верховна Рада була змушена вдатися до ухвалення низки законів, покликаних удосконалити систему інформаційної безпеки держави. Уже на початковому етапі війни, 3 березня 2022 р., парламент ухвалив два закони, спрямовані на заборону виготовлення та поширення інформаційної продукції, спрямованої на пропагування дій держави-агресорки (№ 2109-IX, № 2110-IX). У травні президент підписав резонансний Закон "Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну" (№ 2265-IX). В режимі реагування на виклики, що виникали, парламентарі ухвалили актуальні закони щодо недопущення несанкціонованого поширення інформації про засоби протидії агресії (№ 2160-IX, № 2178-IX), протидії агресії у кіберпросторі (№ 2470-IX), захисту працівників ЗМІ, які працюють у районах ведення бойових дій та/або на тимчасово окупованих територіях України (№ 2382-IX). Зрештою, у грудні 2022 р. Верховна Рада ухвалила системоформуючий Закон України "Про медіа", до якого, за словами міністра

культури та інформаційної політики Олександра Ткаченка, Україна прямувала 10 років і який замінив 6 застарілих законів, які регулювали сферу медіа з 90-х років. Також міністр наголосив, що 9-й параграф Закону присвячений боротьбі з російською пропагандою[52].

Майже третина (126 з 386) законів, ухвалених Верховною Радою протягом першого року війни, була спрямована на регулювання сфери економіки і фінансів. Пріоритетним завданням парламентарів було регулювання бюджетного процесу. Вони ухвалили 5 законів, що вносили зміни до Бюджетного кодексу України для адаптації "правил гри" у цій сфері до умов воєнного стану, 10 законів мали спільну назву "Про внесення змін до Закону України "Про державний бюджет України на 2022 рік", 3 листопада 2022 р. було ухвалено Закон "Про державний бюджет України на 2023 рік", а 24 лютого 2023 р. вже внесені зміни до нього.

На наш погляд, на окрему увагу заслуговує процес ухвалення бюджету на 2023 рік. Здається, це був найменш резонансний бюджетний процес за всю історію новітньої незалежності України. Закон було прийнято швидко і без особливого спротиву стейкхолдерів. Варто лише зазначити, що проти його ухвалення не висловився жоден з народних обранців. З 2000 року це був лише п'ятий такий випадок. Але якщо у попередні рази відсутність голосів "проти" абсолютно не означала одностайності і компенсувалася іншими формами протесту (відмовою голосувати, як це у 2006 році зробили 173 депутати; відсутністю у залі, як у 2010, коли під час голосування були присутні лише 246 народних обранців), то з бюджетом 2023 року була зовсім інша історія. Він ледь не отримав підтримку конституційної більшості (295) депутатів, при тому, що з 417 членів парламенту на засідання були присутніми 356. Не підтримали закон 61 народний обранець, 35 з яких "утрималися" і 26 "не голосували". Більшою підтримкою розробники бюджету заручалися лише у 2003 (348 голосів) і 2005 (338 голосів) роках, але це відбулося за значно вищої присутності народних

[52] "Новий закон про медіа замінить шість застарілих законів у цій сфері", – Ткаченко. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3633667-novij-zakon-pro-media-zaminit-sist-zastarilih-zakoniv-u-cij-sferi-tkacenko.html

обранців (422 і 410 – відповідно). Загалом співвідношення між присутністю у залі і голосуванням "за" за цими трьома роками становило: у 2023 р. – 82,8%, у 2003 і 2005 рр. – 82,4%. Кейс з ухваленням бюджету на 2023 р. є одним з яскравих свідчень мобілізації і консолідації політичного класу України в умовах воєнних дій.

Протягом першого року війни значних змін зазнало податкове і митне законодавство України. Законодавці 27 законами вносили зміни до Податкового і 8 – до Митного кодексів України, якими передбачалося значно спростити податкове і митне законодавство для бізнесу, який потрапив у скрутну ситуацію, митними і податковими преференціями підтримати стратегічні галузі економіки і оборонний сектор.

Верховна Рада України ухвалила 44 закони, що регулювали відносини у різних галузях економіки. Особливу увагу було привернуто до управління державним майном (7), сільського господарства і харчової промисловості (7), енергетики та енергоресурсів (10), електронних комунікацій і інтелектуальної власності (8), поштового зв'язку і транспорту (3). За цих важких умов Україна отримала системні галузеві закони "Про акціонерні товариства" від 27.07.2022 № 2465-IX, "Про гарантування речових прав на об'єкти нерухомого майна, які будуть споруджені у майбутньому" від 15.08.2022 №2518-IX, "Про поштовий зв'язок" від 03.11.2022 №2722-IX, "Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією" від 01.12.2022 №2804-IX "Про акціонерне товариство "Національна атомна енергогенеруюча компанія "Енергоатом" від 06.02.2023 №2896-IX, "Про колективні угоди і договори" від 23.02.2013 № 2937-IX тощо.

Парламентарі здійснили низку законодавчих заходів щодо адаптації фінансового сектору країни до умов воєнного стану. Було внесено корективи у закони, що регулювали діяльність банківського сектору, страхового бізнесу, аудиторських служб, колекторських компаній тощо. В умовах війни актуалізувалася проблема корупції під час здійснення державних закупівель, що викликала значний суспільний резонанс і обурення. Цим була

спричинена поява законів, що вносили зміни у закони України "Про публічні закупівлі" (3) і "Про оборонні закупівлі" (1). Вже у червні 2022 р. було ухвалено системний Закон "Про засади державної антикорупційної політики на 2021–2025 роки" № 2322-IX, у липні до умов воєнного стану було адаптовано Закон "Про запобігання корупції", а у вересні внесено зміни до Закону "Про Національне антикорупційне бюро України", що встановлювали обмеження для призначення директора НАБУ в умовах воєнного стану.

Ще однією важливою проблемою, що постала перед українською економікою, були тектонічні зрушення на ринку праці. Масова міграція, релокація підприємств, безробіття, мобілізація, фріланс – далеко неповний перелік викликів, з якими йому довелося зіткнутися. Верховна Рада ухвалила низку законів, покликаних впровадити зміни у регуляцію цих відносин в умовах воєнного стану, які повинні були узаконити нові форми зайнятості, спростити регулювання трудових відносин у сфері малого і середнього підприємництва, удосконалити національну систему кваліфікацій, урегулювати правила працевлаштування в Україні іноземців і осіб без громадянства, унеможливити практику мобінгу (цькування) тощо.

Невідривними від економіки є питання соціального захисту державою вразливих груп громадян. Війна породила цілу нішу проблем, пов'язаних із забезпеченням соціальних гарантій громадян, які встали на її захист. З 28 законів, що вносили корективи у соціальне законодавство, 15 стосувалися зобов'язань держави перед військовослужбовцями. Було артикульовано проблеми формалізації статусу осіб-учасників бойових дій, надання соціальних гарантій демобілізованим військовослужбовцям та сім'ям загиблих захисників України, пенсійного забезпечення, порядку надання медичної допомоги, оподаткування грошового забезпечення військовослужбовців і виплат грошової допомоги, формування системи переходу від військової служби до цивільного життя, надання відпусток військовослужбовцям в умовах воєнного стану тощо. Існує гостра потреба усвідомлення, що усі соціальні гарантії,

надані державою своїм захисникам, повинні бути стабільними, достатніми і повністю фінансово забезпеченими.

Інші закони соціального змісту мали на меті полегшити становище уразливих верст населення в умовах війни: інвалідів, пенсіонерів, безробітних, сиріт тощо.

Соціально значущими є також проблеми регулювання медичної галузі України. Протягом воєнного року було ухвалено 10 законів, що регулювали цю сферу, серед яких 3 системних – "Про державну реєстрацію геномної інформації людини" від 09.07.2022 №2391-IX, "Про лікарські засоби" від 28.07.2022 № 2469-IX і "Про систему громадського здоров'я" від 06.09.2022 № 2573-IX**.** Ці три закони, однак, не мали нагального значення, що засвідчує значне відтермінування введення їх у дію, і були орієнтовані на перспективу. Певне суспільне занепокоєння навесні 2023 року спричинило можливо не зовсім актуальне прагнення держави упорядкувати продаж рецепторних медичних препаратів.

В умовах війни парламент продовжив процес законодавчого регулювання діяльності органів державної влади, місцевого самоврядування і судоустрою. Налаштувати систему державного управління воєнного часу був покликаний Закон "Про внесення змін до деяких законів України щодо функціонування державної служби та місцевого самоврядування у період воєнного стану" від 12.05.2022 № 2259-IX, яким, зокрема, впроваджувалися суттєві зміни у Закон "Про правовий режим воєнного стану", аналіз якого здійснювався вище.

Верховна Рада вносила зміни до законів, що регулювали діяльність державних органів, опікувалися захистом критичної інфраструктури, спеціальним зв'язком і захистом інформації, цивільним захистом, пожежною охороною, проблемами зайнятості і соціального страхування. З ухваленням системного Закону "Про офіційну статистику" від 16.08.2022 № 2524-IX, по суті, відбувся перезапуск системи статистичного обліку країни і державних органів, відповідальних за цю діяльність.

Значних кореляцій за перший рік війни зазнали "правила гри" у системі судоустрою. Ці зміни мали як "стратегічний", так і

"тактичний" характер. Чи не найрезонанснішою новацією у цій сфері була ліквідація сумнозвісного Окружного адміністративного суду міста Києва та утворення на його місці Київського міського окружного адміністративного суду (№ 2825-IX), що поклало край діяльності одіозної групи суддів, які протягом ряду років дестабілізували судову систему країни. Комплексні зміни до низки законодавчих актів упроваджували закони про удосконалення порядку відбору кандидатур на посади суддів Конституційного Суду України (№2846-IX), ратифікацію Конвенції про угоди про вибір суду (№2627-IX), діяльність приватних виконавців та примусове виконання судових рішень (№2455-IX), підвищення ефективності санкцій, пов'язаних з активами окремих осіб (№2257-IX). Шістьома законами вносилися зміни до Закону України "Про судоустрій та статус суддів". Ними, зокрема, визначалися правила визначення територіальної підсудності судових справ, регулювалися проблеми функціонування судової влади в період відсутності повноважного складу Вищої ради правосуддя (№2128-IX), встановлювалися способи проведення зборів суддів в умовах воєнного стану (№ 2461-IX), визначалася територіальна юрисдикція місцевих судів (№ 2808-IX), уточнювалися повноваження з'їзду суддів України (№ 2847-IX). Сім законів вносили зміни до Кримінально-процесуального кодексу України. Ними унормовувалися проблеми удосконалення порядку здійснення кримінального провадження в умовах воєнного стану, попереднього ув'язнення, підвищення ефективності досудового розслідування, протидії кібератакам, захисту прав дитини у разі затримання або тримання під вартою її батьків тощо.

Одним із найбільш плідних напрямів законотворчої діяльності Верховної Ради протягом першого року війни була сфера міжнародних відносин. За цей час парламент ухвалив 64 закони цієї категорії. Їх, у свою чергу, можна розділити на 3 великі блоки за суб'єктністю взаємодії. До першої групи законів належать акти, покликані регулювати міждержавні відносини між Україною та іншими країнами. Хоч це і дивно, але ця група законів (18) була не найбільшою за кількістю, а якщо ще й зважити на те, що 7 із цих

законодавчих актів були спрямовані на розрив різних аспектів відносин з Російською Федерацією і Республікою Білорусь (примусове вилучення в Україні об'єктів права власності РФ і її резидентів, денонсацію угод з урядами РФ і РБ про уникнення подвійного оподаткування, розрив угоди про науково-технічне співробітництво і співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки, обмеження обігу лікарських засобів виробництва РФ і РБ і ввезення туди лікарських засобів з України), то побачимо, що Україна ухвалила всього 11 законів, спрямованих на розвиток міждержавної співпраці. Законодавці ратифікували 2 угоди про внесення змін до Угоди про політичне співробітництво, вільну торгівлю і стратегічне партнерство зі Сполученим Королівством Великої Британії і Північної Ірландії, якими встановлювався особливий порядок митних обмежень у торгівлі між двома сторонами, угоду про співробітництво та взаємну допомогу в митних справах з Туніською Республікою, про економічне співробітництво у розвитку проєктів з Австрією, про співробітництво з Туреччиною у сфері високих технологій, авіаційній та космічній галузях, про соціальне забезпечення з Литвою, угоди про повітряне сполучення зі Саудівською Аравією та Ісландією, про здійснення оплачуваної діяльності деякими членами сімей співробітників дипломатичних представництв з Королівствами Бельгія та Нідерланди тощо. Однак особливе місце серед цих законодавчих актів відводилося Закону України "Про встановлення додаткових правових та соціальних гарантій для громадян Республіки Польща, які перебувають на території України" від 28 липня 2022 року № 2471-IX. Його суть відображена не стільки у нормах, скільки у преамбулі: "Цей Закон приймається у відповідь на прийняття Закону Республіки Польща від 12 березня 2022 року "Про допомогу громадянам України у зв'язку із збройним конфліктом на території тієї держави", який діє з 24 лютого 2022 року. З урахуванням принципу взаємності та на знак вдячності Польській Нації за солідарність і підтримку України в умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації цей Закон має на меті лібералізувати умови перебування громадян Республіки Польща на території

України, встановлює для них додаткові правові та соціальні гарантії". Зрозуміло, що зважаючи на різницю у кількісних параметрах міграції між двома країнами і якісними умовами перебування в них, цей Закон ніяк не міг встановити паритетність відносин, а був символічним актом, що засвідчував величезну вдячність українців своїм західним сусідам.

Іншим блоком законодавчих актів міжнародної тематики були 11 законів, спрямованих на адаптацію українського законодавства до норм Євросоюзу та ратифікацію угод з різними структурами ЄС, на підвищення стійкості української енергосистеми та енергоефективності громадських будівель, розвиток співпраці з Європейським співтовариством з атомної енергії, сприяння захисту фінансової системи України і боротьбу з відмиванням грошей, розвиток професійної освіти, системи охорони здоров'я і цифрових технологій, захист авторських прав і збереження довкілля тощо.

Найчисельнішою групою законів міжнародного блоку були акти, що урегульовували відносини України в рамках міжнародних конвенцій і угод (35). Тринадцять з них були спрямовані на вихід України із них, і лише один із цих документів виходив за рамки відносин з країнами колишнього СРСР – Закон України "Про вихід з Угоди про створення Чорноморської Групи Військово-Морського Співробітництва", підписантами якої були Україна, Туреччина, Болгарія, Румунія, Грузія і Росія. Саме наявність останньої в Угоді стало причиною виходу України із неї. Усі інші 12 денонсованих договорів були свого часу укладені або в форматі СНД, або у схожих до нього конфігураціях. Це були конвенції про транснаціональні корпорації та про правову допомогу у цивільних, сімейних та кримінальних справах; угоди про вирішення спорів, пов'язаних зі здійсненням господарської діяльності, про співробітництво та взаємодопомогу в митних справах, про спільний аграрний ринок, про підтримку і розвиток малого підприємництва, про боротьбу із незаконною міграцією, про системи стільникового рухомого зв'язку, про увічнення пам'яті народів держав-учасниць СНД у Великій Вітчизняній війні 1941-1945 років та інші. Ці кроки були наслідком цілеспрямованої політики України на повний розрив відносин з країною-агресоркою.

Інші 22 закони, навпаки, ратифікували угоди про приєднання України до різноманітних інституцій та конвенцій, адаптували українське законодавство до їх вимог. Найбільш поширеною практикою (11 законів) було адаптація законодавства України до міжнародних судових стандартів. Зокрема, ратифіковано Конвенцію про визнання та виконання іноземних судових рішень у цивільних або комерційних справах, ухвалено закони про приєднання України до Європейської організації публічного права та до Конвенції про екстрадицію, по два рази вносилися зміни в українське законодавство з метою удосконалення співробітництва з Міжнародним кримінальним судом та виконання рішень Європейського суду з прав людини. Тричі парламентарі приділяли увагу проблемам приєднання України до міжнародних інституцій, що спеціалізуються на ювенальній юстиції та захисті прав дітей, що було зумовлено величезними потрясіннями, які переживав інститут шлюбу в цілому й діти зокрема у країні, яка тривалий час перебувала у стані війни. Україна доєдналася до Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та до Мараккеського договору, країни-підписанти якого брали на себе зобов'язання підтримувати соціальну адаптацію сліпих.

У сфері економіки і торгівлі Верховна Рада ухвалила закони про приєднання України до Конвенцій про спрощення формальностей у торгівлі товарами і про процедуру спільного транзиту, ратифікувала Угоду між Урядом України та Організацією економічного співробітництва та розвитку, внесла зміни до Повітряного кодексу, покликані активізувати участь України у міжнародних авіаційних організаціях.

Законодавці сприяли приєднанню України до міжнародних антитерористичних структур, ратифікувавши Додатковий протокол до Конвенції Ради Європи про запобігання тероризму, і зняли застереження України до Конвенції про боротьбу з незаконним захопленням повітряних суден та Конвенції про боротьбу з незаконними актами, спрямованими проти безпеки цивільної авіації.

Зрештою, 16 листопада 2022 р. Верховна Рада ратифікувала "Меморандум про домовленість між Урядом України та Організацією НАТО із зв'язку та інформації стосовно співробітництва з

питань консультацій, управління, зв'язку, розвідки, спостереження та рекогносцировки в рамках програми НАТО "Партнерство заради миру"".

Висока законотворча активність українського парламенту у сфері міжнародних відносин була спричинена новою геополітичною реальністю, де події, що розгорталися навколо України, стали одним з центральних питань порядку денного світової політики.

В умовах воєнного стану держава повинна була оперативно реагувати на зміни, що відбувалися у гуманітарній сфері. Треба віддати належне, що завдяки карантинним обмеженням, які країна пережила у 2020–2021 рр., вона певною мірою уже була адаптована до екстремальних умов. Однак війна накладала ще важчий відбиток на ці чутливі соціальні поля. Велика кількість дітей, підлітків і молоді мусила полишити власні домівки і стати переміщеними особами. Це позначилося на впровадження нових форм навчання, зокрема, інтегрованих інформаційних систем у сфері освіти, змін правил державної атестації та вступу до ЗВО. Усього протягом першого року війни було ухвалено 8 законів, покликаних пристосувати українську освіту до умов воєнного стану.

На превеликий жаль, законодавчі новації, що торкалися сфери науки, мали швидше технічний характер. Чотирма спеціалізованими законами депутати учергове на рік продовжили дію давно протермінованих "Пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки", внесли деякі корективи в Закон "Про наукову і науково-технічну діяльність" щодо Національного фонду досліджень України та щодо проведення виборів до Президії НАН України та керівників державних наукових установ, зазначивши, що вони можуть бути відкладеними на термін до трьох місяців після скасування воєнного стану. Якихось більш системних кроків щодо адаптації української науки до воєнної реальності здійснено не було.

Не оминули увагою парламентарі сферу національної культури, фізичної культури та спорту (7 законів). Ними, зокрема, було ухвалено важливі закони, що впроваджували комплексні заходи, спрямовані на підтримку вітчизняного книговидання і музичного продукту. За умов російської агресії стало очевидним, що ці життєво важливі галузі повинні бути вивільнені від убивчого тиску

російської конкуренції. Ще два закони мали технічне значення і лише незначною мірою корегували Закон "Про український культурний фонд" у частині фінансування експертних рад Фонду.

Системних законодавчих новацій зазнала сфера етнополітики і політики ідентичності. Було ухвалено системні закони "Про дерадянізацію законодавства України" 21.04.2022 № 2215-IX, потреба у якому вже давно перезріла, "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо заборони політичних партій" від 03.05.2022 № 2243-IX, яким з політичного поля викорінювалися політичні сили, що створювали загрозу національній безпеці України, "Про національні меншини (спільноти) від 13.12 2022 р. №2827-IX, дискусії довкола якого точилися довгі роки, та "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності", що викликав і надалі викликає неоднозначні реакції в експертних колах. Закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення законодавства у сфері міграції" в основному корегував Закон "Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства". На фоні багатьох формальностей у ньому було обумовлено статус осіб, позбавлених українського громадянства: "Особи, стосовно яких прийнято рішення про припинення громадянства України або стосовно яких скасовано рішення про оформлення набуття громадянства України, зобов'язані виїхати з України або звернутися із заявою про надання дозволу на імміграцію протягом 30 днів з дня прийняття такого рішення. Якщо за цей час особа не виїхала з України, за винятком звернення цієї особи із заявою про надання дозволу на імміграцію, вона підлягає видворенню в установленому законодавством порядку" (№ 2813-IX).

Очевидним фактом є те, що українське суспільство в моменти серйозних загроз державності з боку чи то зовнішніх, чи то внутрішніх деструктивних сил проявляє здатність до найвищого ступеня самоорганізації, спротиву і самооборони. Суспільна активність та ініціатива особливо протягом останніх 20 років набувала різноманітних форм і вражаючих масштабів. Особливо яскравим свідченням прояву цього феномену стала російсько-українська війна. Причому ця активність проявилися на різних рівнях: від масового

вступу добровольців до батальйонів територіальної оборони до загальнонаціонального волонтерського руху. Разом з тим, народна ініціатива потребувала законодавчої підтримки. З одного боку, для того, щоб зняти перешкоди для здійснення доброчинної діяльності, з іншого – уникнути зловживань і опортуністичних дій з боку недоброчесних суб'єктів. Протягом першого року війни Верховна Рада ухвалила чотири закони, покликані створити сприятливе середовище для розвитку волонтерської діяльності, звільнити від оподаткування окремі види благодійної допомоги, вдосконалити процедуру внесення суб'єктів до "Реєстру волонтерів", посилити відповідальність за незаконне використання гуманітарної допомоги тощо.

Отже, з формальної точки зору український парламент протягом першого року війни не лише перевершив усі рекорди законотворчої діяльності, але й показав здатність оперативно реагувати на актуальні виклики, що за цей період повставали перед країною. Заради об'єктивності необхідно зазначити, що далеко не всі законопроєкти, про які йшлося, були розроблені у стінах Верховної Ради. Переважна більшість із них була ініційована Кабінетом Міністрів, Офісом Президента та іншими відомствами, що реалізують державну політику. Кількість ухвалених законів демонструє активність не лише парламентарів, а й окремих міністерств. Природно, спостерігаємо надзвичайну продуктивність міністерств економіки, фінансів, закордонних справ, юстиції. Винятково продуктивною видається робота Міністерства цифрової трансформації. Левова частина ухвалених законів була покликана внести зміни в чинне законодавство задля адаптації його до умов воєнного стану, але слід відзначити появу цілої низки системоформуючих законів, окремі з яких країна чекала десятиліттями. Закони "Про дерадянізацію законодавства України", "Про медіа", "Про національні меншини", "Про офіційну статистику", "Про поштовий зв'язок", "Про авторське право", "Про систему громадського здоров'я", "Про лікарські засоби", "Про акціонерні товариства", "Про колективні угоди і договори", "Про управління відходами" належать до їх числа. Усього Верховною Радою було ухвалено 26 таких законів.

З іншого боку, окремі закони викликали суспільну (як, наприклад, Закон "Про внесення змін до Кодексу України про

адміністративні правопорушення, Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо особливостей несення військової служби в умовах воєнного стану чи в бойовій обстановці") та експертну (зокрема, Закон "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності") критику. Велике збурення здійняв процес ухвалення Закону "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо реформування сфери містобудівної діяльності". Незважаючи на гострі застереження громадянського суспільства, Асоціації міст України, багатьох мерів, які стверджували, що його ухвалення "веде до монополізації будівельного ринку, позбавить громадськість та місцеву владу можливості впливати на незаконні забудови, призведе до відшкодування самовільним забудовникам з місцевого бюджету, порушить права власників земельних ділянок та знищить досягнення децентралізації", 13 грудня 2022 р. мінімальною більшістю (228) голосів Закон було проголосовано [53].

Збурення, що викликав законопроєкт, було настільки великим, що навіть Європарламент 15 червня 2023 р. закликав президента Володимира Зеленського не ставити свій підпис під ним[54]. На момент підготовки цієї роботи (липень 2023 р.) законопроєкт так і не трансформувався у повноцінний закон.

З іншого боку, суспільні дискусії з приводу законотворчого процесу – загалом абсолютно звична практика в демократичних суспільствах, швидше навпаки, громадська тиша – ознака диктаторських режимів. Звертає на себе увагу, що навіть в умовах війни влада не застосовує методів брутального тиску на суспільство. Необхідність прийняття закону про покарання військовослужбовців була ретельно роз'яснена не лише політичним, але й військовим керівництвом, містобудівний закон "завис" на етапі

[53] Рада прийняла скандальний закон про реформування галузі містобудівної діяльності. URL: https://lb.ua/news/2022/12/13/538999_rada_priynyala_skandalniy_zakon_pro.html

[54] Європарламент закликав Зеленського не підписувати містобудівну "реформу". URL: https://lb.ua/economics/2023/06/15/560758_ievroparlament_zaklikav_zelenskogo.html

підписання президентом, інші законодавчі прогалини виправляються в робочому режимі тощо.

Репутаційна спроможність Верховної Ради. Увесь попередній текст мав би засвідчувати високу ефективність, термінологією неоінституціоналістів, інституційну спроможність українського парламентаризму. Однак політична реальність, навпаки, вказує на його гостру кризу.

Розуміння цього осягається вкрай низькими показниками довіри суспільства до Верховної Ради України. Згідно з даними опитування Київського міжнародного інституту соціології (КМІС) у грудні 2022 р., протягом року рівень довіри до ВРУ зріс утричі і становив 35%, але цей показник абсолютно не є приводом для оптимізму. На тлі довіри до ЗСУ (96%), президента і волонтерів (по 84%) і навіть уряду (52%) це число можна вважати скромним. З-поміж інших соціальних інститутів меншою довірою користувалися лише російські ЗМІ (1%), прокурори (21%) і суди (25%). Український парламент лише за рахунок центральних регіонів України уникнув ганебного висновку про від'ємну різницю між показниками довіри і недовіри, як це сталося з тими ж російськими ЗМІ (– 92), прокурорами (– 11) і судами (–9) і набрав аж цілих +2 пункти. При цьому баланс довіри і недовіри Президента становив 80%, а відрив від найближчого парламентського конкурента – церкви складав цілих 20 пунктів[55].

Значно оптимістичніші дані подає Центр аналізу та соціологічних досліджень Міжнародного республіканського інституту у співпраці з ГО "Інтерньюз-Україна", який у рамках Програми USAID "РАДА: наступне покоління" провів всеукраїнське опитування громадської думки (січень 2023 р.)[56]. Коментуючи дані власного дослідження, його аналітики вдаються до хитрощів. Зокрема, щоб підкреслити високий рівень довіри до ВРУ, вони дають два показники – "цілковито довіряю" (13%) і "швидше довіряю (43%),

[55] Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2022 роках. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1

[56] Громадяни та парламент: довіра, взаємодія та відкритість в умовах воєнного стану. URL: 180123_презентація_громадяни-та-парламент (iri.org.ua)

і у той самий час, щоб применшити негативне ставлення до парламенту, озвучують лише показник "абсолютно не довіряю" (11%), не супроводжуючи його з показником "швидше не довіряю" (25%). Так само некоректно вони аналізують дані про обізнаність роботою парламенту, що в цілому викликає брак довіри до їхніх оцінок.

Значно категоричнішим за попередні два опитування є соціологічне дослідження, здійснене Центром Разумкова у березні 2023 р., згідно з яким негативний баланс довіри/недовіри до ВРУ становив цілих 10% (відповідно, 41 проти 51). Критичніша репутаційна ситуація лише у НАЗК і прокуратури (по –10,9%), комерційних банків (–13,9%), судів (–34,1%), державного апарату (чиновників) (–38,4%) та політичних партій (–41,6%)[57].

Украй низький рівень довіри до політичних партій фіксують й інші опитування, і це є своєрідною проєкцією недовіри парламенту, адже навіть за діючої виборчої системи щонайменше половина народних обранців представляють партії, а під час наступних парламентських виборів, що мають відбутися за пропорційним принципом, в електорату не залишиться іншої можливості, як голосувати за політичні інституції, що користуються кричущо низьким рівнем суспільної довіри. Яку репутацію матиме такий парламент? Питання риторичне.

Повертаючись до нинішнього парламентського скликання, можна з упевненістю казати, що рекордні показники продуктивності депутатської праці не зовсім корелюють з рівнем довіри парламенту. Воно й не дивно. Адже пересічному громадянину навряд чи відомо про усі законодавчі здобутки Верховної Ради. А от про "подвиги" народних обранців він чує постійно.

У рамках цього дослідження нами було здійснено контент-аналіз новинного блоку одного з найбільш незаангажованих українських медіа-ресурсів – "Українська правда" за перший рік війни. Щоправда, методика дослідження перших чотирьох місяців і решти року

[57] Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий –березень 2023 р.) . URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka- gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r

відрізнялася. Спочатку аналіз здійснювався у "ручному режимі" шляхом перегляду всіх новин ресурсу. Цей метод виявився надто трудоємним, тому довелося скористатися пошуковим сортувальником сайта, який автоматично відбирає новини рубрики "Верховна Рада України". Зміна методик відчутно позначилася на кількісних параметрах контенту. Крім того, значний вплив на них мав "кейс Медведчука", що за перші три місяці війни висвітлювався у 67 новинах (27% усього новинного контенту сайта про український парламент за цей період).

Таблиця 2.2.

Тематика новин «Української правди про Верховну Раду України (лютий 2022 – лютий 2023)

Тематика новин	Війна	Економіка	Зовнішня політика	Кадрова політика	Росія	Скандали	Інше	Всього
Лютий 2022 р.**	6	0	2	0	2	4 (1*)	0	14
Березень	4	12	9	1	7	41 (9*)	8	82
Квітень	2	3	4	0	7	63 (46*)	3	82
Травень	7	7	4	4	10	30 (11*)	7	69
Червень	2	6	8	2	0	4	1	23
Липень	7	8	5	13	2	6	0	41
Серпень	5	5	1	4	1	10	2	28
Вересень	1	9	1	4	0	7	1	23
Жовтень	2	4	0	3	7	5 (1*)	0	21
Листопад	4	6	1	4	3	6	5	29
Грудень	2	0	1	2	1	13	9	28
Січень	2	2	2	0	2	17	0	25
Лютий 2023 р.***	2	5	0	3	2	15	2	29
Всього	46	67	38	40	44	221	38	**494**

* кількість новин про Віктора Медведчука

** після 24 лютого 2022 р.

*** до 23 лютого 2023 р. (включно)

Усього за рік війни "Українська правда" (УП) опублікувала 494 новини про Верховну Раду (табл. 2.2). Для порівняння, за цей же час президент Володимир Зеленський згадувався у новинній стрічці у 4,6 раза частіше – 2285 разів (ще раз нагадаю, що дані авторського (494) і автоматичного (381) підрахунків різняться, що дає більш позитивний баланс для парламенту). Однак така низька присутність в інформаційному полі – не найкритичніша проблема Верховної Ради. Справжня репутаційна катастрофа у тому, що ледь не половина (44,7%) новин про неї мають або вкрай скандальний, або просто негативний характер. У цей же час негативних новин про президента взагалі майже не було.

Основним ньюзмейкером з депутатським мандатом у березні–травні 2022 року став Віктор Медведчук, який на певний час виявився ледь не другим за згадуваністю персонажем української політики (усього 68 новин на сторінках УП). Він одночасно був втіленням зрадника-запроданця і злодія-корупціонера, а його фотозображення під час затримання в образі "чмоні" було у топі усіх новинних стрічок.

Чимало уваги дісталося й політичній силі, яка була основним джерелом кандидатів у гауляйтери України – ОПЗЖ. Причому інтерес до цієї партії-фракції підігрівався протягом усього першого року війни: спочатку йшлося про заборону партії, потім про ліквідацію її парламентської фракції, а під кінець – про вичавлення колишніх її представників зі стін Верховної Ради і про підозри владної фракції у їх використанні задля власних оборудок. Усього "Українська правда" за рік згенерувала 23 новини про цю колись помітну політичну силу.

Новинним трендом перших місяців війни були історії й інших депутатів-колаборантів: Іллі Киви (9 новин), Олексія Ковальова (повідомлення про смерть якого у серпні 2022 р. була шостою подією про нього у новинній стрічці УП за час війни), ексрегіоналів Євгена Балицького і Олексія Журавка. За шпигунство на користь Росії було затримано помічника депутата Юрія Здебського зі "Слуги Народу"[58],

[58] Помічника нардепа зі "Слуги народу" зловили на шпигунстві для Росії. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/5/7328612/

колишнього працівника Апарату Верховної Ради[59] та сина екснардепа Дмитра Вітвицького (БЮТ)[60].

У цей же час з'явилася інша категорія народних обранців- "утікачів", щоправда, після того, як виявилося, що Україна здатна протистояти агресії, більшість із них все ж змінила статус на "гастролерів". Саме журналістам "Української правди" належать авторські права на появу такого явища, як "батальйон Монако". За цією назвою було проведено серію журналістських розслідувань про розкішне життя українських депутатів за кордоном у період війни. Їх героями стали брати Суркіси, Вадим Столар, Ігор Абрамович, Вадим Рабінович, Юлія Тимошенко та інші. Виникла низка скандалів, пов'язаних з невдалими спробами Петра Порошенка виїхати у закордонні відрядження. Широкого розголосу набув "робочий візит" Миколи Тищенка до Тайланду та недолугі спроби депутата виправдатися, після чого його виключили зі складу фракції "Слуги народу". На межі здорового глузду історія ексдепутата (VIII скликання) "Народного фронту" Євгена Дейдея, про загибель якого "Українська правда" повідомила 10 березня, посилаючись на пост в "Інстаграмі" його дружини. Однак вже через два дні інтернет ресурс, посилаючись на свої джерела у прикордонній службі, інформував, що цей персонаж утік з України контрабандними стежками Закарпаття, покинувши дружину і дитину у Києві[61]. Усього новинний контент "Української правди" стосовно депутатських втеч-гастролів становив близько 40 повідомлень.

Треба віддати належне, перших пів року війни УП не публікувала новин, пов'язаних з депутатською корупцією. Перші з них з'являються лише на початку серпня. Саме стільки часу потрібно було народним обранцям, щоб отямитися і знов взятися за старе. Хоча, з іншого боку, можливо у цей час журналісти почали звертати увагу на щось інше, крім жахів війни. 15 серпня

---

[59] ФСБ намагалась встановити "жучки" в кулуарах Ради – СБУ. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/08/19/7363950/

[60] Син екснардепа-БЮТівця закликав співпрацювати з окупантами – СБУ. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/05/26/7348685/

[61] Джерела натякають, що екснардеп Дейдей не загинув. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/03/12/7330717/

президент був змушений реагувати на електронну петицію "Встановити рівень зарплатні всім депутатам України на рівні мінімального окладу", про що повідомляв новинний ресурс. Після цього новини про депутатські зловживання стали з'являтися регулярно: численні махінації з житлом, закупівля елітних авто, недекларування майна, підозри у додаткових зарплатах "у конвертах" і, як вінець, – "справа Халімона" про купівлю заступником голови фракції "Слуга народу" елітного маєтку на Печерську[62]. І все це у той час, коли уся країна – від дітей до пенсіонерів донатить на ЗСУ часто останні копійки.

Однак для окремих "слуг" усе це лиш "кишенькові гроші". Вони прагнуть заробляти по-справжньому – лобіюванням: від блокування законодавчої заборони азбесту[63] до містобудівного закону[64], при цьому ініціатором законопроєкту, який покликаний встановити вимоги до кандидатів на посади голів НАБУ і НАЗК стає сам фігурант справи НАБУ – депутат "Слуги народу" Андрій Клочко[65].

Уже поза хронологічних рамок контент-аналізу, здійсненого задля підготовки основної частини цього дослідження, новинні стрічки почали переповнюватися інформацією про негідну, а подекуди й злочинну поведінку народних обранців. Найпоширенішим скандальним кейсом стали закордонні депутатські мандри. Саме через тривалу відсутність під час пленарних засідань мандатів позбулися представники фракції "Слуга народу" Андрій Холодов (який зі січня 2023 р. не з'являвся у Верховній Раді) та Юрій Арістов (який, внісши неправдиві відомості до офіційних документів для виїзду за кордон щодо терміну, мети та країни "службового відрядження", відбув на відпочинок на Мальдіви), а Богдан Торохтій за свої з дружиною "болгарські вояжі" був виключений зі фракції.

---

[62] Справа Халімона: НАЗК виявило ознаки незаконного збагачення нардепа. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/1/7387517/

[63] "Слуга" намагався загальмувати заборону в Україні небезпечного асбесту. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/08/8/690143/

[64] Рада ухвалила скандальний законопроєкт про реформу містобудування. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2022/12/13/694955/

[65] Законопроєкт про НАБУ, який стурбував G7, зник з порядку денного парламенту. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/09/6/7366372/

На початку червня "Українська правда" з яскравою іронією описує пригоди одного зі своїх улюблених героїв – Вадима Столара: "За інформацією УП, на початку року Столар, майже через рік після виїзду, був змушений повернутись в Україну і навіть відвідати засідання парламенту, бо під загрозою опинився депутатський мандат. А коли знову намагався виїхати, то вже не зміг. І був вимушений залишатися в Україні з січня по квітень. У квітні питання Столара вирішилось, і він знову зміг повернутися до звичного життя на Лазуровому березі. Повідомляється, що депутат перетнув кордон 1 червня"[66]. За даними руху "Чесно", серед діючих нардепів Вадим Столар ділить почесне друге місце з Анжелікою Лабунською з-поміж парламентських прогульників з результатом 84% пропущених голосувань, а випереджає їх лиш Федір Христенко (94%)[67].

Однак справжнім трилером виявилася історія депутата-прогульника від забороненої ОПЗЖ Олександра Пономарьова. У ніч на 25 лютого 2022 р. він виїхав з Києва у рідний Бердянськ, який уже 28 лютого опинився у повній окупації. І тільки17 січня 2023 року О. Пономарьов несподівано повернувся в Київ. А вже через два дні, 19 січня, з'явився на засіданні Верховної Ради. Він жодного разу публічно не пояснив, що робив в окупації та як звідти виїхав. Як повідомляє УП, 24 липня за матеріалами СБУ та ДБР Пономарьов отримав підозру в державній зраді. Слідчі встановили, що депутат перейшов на бік ворога на початку війни. Задля збереження власних статків та підприємств, що розташовувалися в окупованому Бердянську, він почав співпрацювати із загарбниками[68].

Протягом другого року війни триває процес витіснення депутатів колишньої ОПЗЖ з парламенту. Окрім згаданого О. Пономарьова, мандатів позбулися Олег Волошин, Наталія Королевська, Юрій Солод та Тетяна Плачкова.

---

[66] Нардеп з "батальйону Монако" уже втретє за велику війну виїхав з України. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/2/7405053/

[67] У "Чесно" назвали депутатів, які прогулювали засідання Ради найчастіше. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/17/7402609/

[68] Стало відомо, що робив в окупованому Бердянську нардеп від ОПЗЖ Пономарьов. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/24/7412732/

Утім, колишнім соратникам Віктора Медведчука вдається зберегти мінімальну організаційну структуру в парламенті у вигляді депутатської групи "Відновлення України" в основному за рахунок рекрутування колишніх депутатів фракції "Слуга народу". Це є болісною темою для її керівниці Олени Шуляк, яка прямо назвала Олександра Юрченка, Олега Воронька, Артема Дмитрука та Євгена Шевченка зрадниками[69].

На другому році війни з'являються скандальні інформаційні приводи для того, щоб згадати про інших відомих народних обранців, яких привели до парламенту "Слуги народу": Гео Лероса, якого керівництво парламенту намагалося відсторонити від пленарних засідань, Максима Бужанського, який єдиний проголосував проти запровадження 8 травня Дня Перемоги над нацизмом, Олександра Дубінського, проти якого порушено кримінальну справу за те, що під час війни виїхав за кордон під вигаданим приводом, Мар'яну Безуглу, стосовно якої її ж однопартієць Федір Веніславський ініціював процес відкликання зі складу парламентського комітету з питань національної безпеки, Володимира Гевка, який став учасником ДТП, унаслідок якої загинула людина. Народний депутат від "Слуги народу" Ігор Кривошеєв написав заяву про вихід із політичної ради партії та самої партії, пояснюючи свій учинок незгодою з кадровою політикою партії.

Кримінального забарвлення набули корупційні скандали з депутатами Сергієм Алєксєєвим і Анатолієм Гуньком. Народного депутата від фракції "Євросолідарність" С. Алєксєєва було затримано правоохоронними органами за вимагання грошей з громадянина однієї із європейських країн за сприяння в уникненні екстрадиції[70], а члена фракції "Слуга народу" і одночасно голову Тимчасової слідчої комісії ВРУ з питань розслідування фактів корупції на державних підприємствах, в установах та організаціях Національної академії аграрних наук України А. Гунька СБУ і

[69] Шуляк про колишніх "слуг", які об'єднались з ексОПЗЖ: "Зрадники". URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/05/1/7400227/

[70] ДБР просить для нардепа Алєксєєва арешт із заставою в 10 мільйонів. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/06/30/7409268/

НАБУ викрили на отриманні хабаря за виділення землі цієї ж державної структури. На момент підготовки цього матеріалу А. Гунька виключили з фракції "Слуга народу". "Далі хай працюють правоохоронні органи, ніхто нікого вигороджувати не буде", – наголосив голова фракції "Слуга народу" Давид Арахамія[71].

Однією з тем новинного контенту третього півріччя війни стала проблема декларування доходів депутатів. Щонайменше трьом з народних обранців – Ользі Саладусі, Анні Колісник (обоє "СН") та Сергію Шахову ("Довіра") – антикорупційними органами були висунені звинувачення за внесення недостовірних даних у декларації за довоєнні роки. Зазначимо, що через обмеження воєнного стану декларування за 2021 рік відбувається добровільно, при цьому до завершення воєнного стану громадяни і медіа не зможуть ознайомитися з деклараціями, а НАЗК – перевірити їх. За даними руху "Чесно" станом на 14 березня 2023 р. лише 29 нардепів Верховної Ради добровільно подали щорічні декларації за 2021 рік, серед яких 20 депутатів від "Слуги народу" (8% від складу фракції), 3 – від депутатської групи "Довіра" (17% від складу групи) та 2 – від групи "За майбутнє" (11% від складу групи), ще по 1 декларації подали у фракціях "Європейської солідарності", "Батьківщини", "Голосу". Також подав декларацію один депутат від забороненої партії ОПЗЖ[72]. Сам факт відмови депутатів декларувати свої статки мав би нищівним чином впливати як на їх особисту, так і партійну репутацію. Але, судячи з усього, такими проблемами, як репутаційні втрати, не переймаються ні самі народні обранці, ні лідери політичних сил.

Репутаційна криза, що нависла над парламентом, змусила президента Зеленського наприкінці липня – початку серпня 2023 р. у кількох зверненнях різко висловлюватися про народних обранців, критикувати їх за безвідповідальну поведінку та прагнення повернути старі схеми, які "десятиліттями послаблювали Україну"

---

[71] Нардепів Гунька і Торохтія виключили з фракції "Слуга народу". URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/10/7415025/

[72] "Декларації подали лише 7% нардепів", – Чесно. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/03/16/7393684/

і ставили державу на службу їхній персональній вигоді. Глава держави у зв'язку із цим обіцяв продовжити очищення державних інституцій. Зокрема, реагуючи на позбавлення мандата Ю. Арістова, президент промовив: "Справедливо. Якщо хтось дуже хоче відпочити від роботи на державу, то держава від таких людей теж відпочине". Крім того він закликав громадянське суспільство чинити тиск на депутатів задля якнайшвидшого ухвалення законів, необхідних для початку переговорів про вступ України до Євросоюзу[73].

Природно, критика президента моментально була доповнена керівником фракції "Слуга народу" Давидом Арахамією, який заявив, що є ще декілька претендентів на виключення з фракції, якщо вони не будуть голосувати за важливі закони та пропускатимуть засідання Верховної Ради[74].

Журналісти УП Роман Кравець і Роман Романюк вважають, що парламент виконує роль громовідводу для точкового скидання негативу, запевняючи, що президент ще не раз "після чергового журналістського розслідування публічно бичуватиме і добиватиметься вигнання особливо одіозних слуг народу, до якої б фракції вони не належали"[75].

Висновки і рекомендації. 24 лютого 2022 року в Україні відбулося внесення змін у парламентсько-президентську систему організації державної влади, покликаних адаптувати її до умов воєнного стану. Однак насправді зміни тільки формально стосувалися режиму парламентсько-президентської республіки – тепер він, за логікою подій, мав би переформатуватися якщо не у відверто диктаторський, то у авторитарний з, по суті, необмеженими владними повноваженнями Президента як Верховного Головнокомандувача. Настав момент активації тих обмежених повноважень, якими був наділений Глава держави і якими жодному з його попередників скористатися так і не випало нагоди.

---

[73] Зеленський хоче, щоб нардепи відчули: або вони за Україну, або їм буде складно в Україні. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/07/30/7413481/

[74] Арахамія розповів про претендентів на виліт з фракції "Слуга народу", їм дали останній шанс. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/08/3/7414040/

[75] Майже прострочені. Чи розженуть депутатів і чи замінять міністрів. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2023/08/17/7415872/

В українській Конституції Президента наділяється функціями такого собі "запасного гравця", який формально має вкрай специфічні і обмежені повноваження: представляти країну на зовнішній арені (а зважаючи на те, що Україна майже завжди була світовою периферією і навряд чи могла похизуватися роллю геополітичного гравця, то й український президент не міг бути частим гостем престижних міжнародних клубів) і очолювати Збройні сили та інші силові структури (у цьому контексті роль президента актуалізувалася тільки від початку війни у 2014 р., та й то дещо мляво, оскільки сама війна поступово відсунулася десь на маргінес суспільної свідомості і набула на певний час ознак звичайності). Однак реальні повноваження президента могли видаватися обмеженими тільки з формального боку. Реалії політичного поля полягали у тому, що президент В. Зеленський від початку своєї каденції ніколи не був "весільним генералом" української політики. Понад те, він легальним способом, через одночасну беззастережну перемогу не тільки на президентських, але й на наступних за ними парламентських виборах отримав усі можливі інструменти для надзвичайно високої концентрації влади в руках своєї адміністрації. А впровадження воєнного стану лише дало можливість формалізувати фактично діючу систему організації органів управління в Україні і надзвичайно швидко і ефективно пристосувати її до критичної ситуації, в якій опинилася країна внаслідок зовнішнього вторгнення.

Війна – не час для політичних дискусій. Це твердження максимально втілюється в Україні. Країна на певний час забула про міжпартійну боротьбу, медійне поле перейшло в мобілізаційний режим, трансляції засідань парламенту припинилися. Верховна Рада без зайвих дискусій ухвалювала нормативно-правові акти, необхідні країні для забезпечення її життєдіяльності в умовах війни. 2022 рік став рекордним за всі роки незалежності щодо кількості ухвалених парламентом законів, а прийняття одного з найбільш значущих Закону "Про державний бюджет", навколо якого завжди точилися гострі парламентські і суспільні дискусії, того року пройшло практично непоміченим і не отримало жодного голосу "проти".

Чи не єдиними інформаційними приводами, які нагадували про існування Верховної Ради, стали постійні скандали, в яких опинялися народні обранці. Майже половина новин про український парламент на одному з топових інтернет видань "Українська правда" мали скандальне забарвлення: від державної зради, колабораціонізму і втечі з країни окремих депутатів до висвітлення фактів, невідповідного тому стану, у якому перебуває країна, способу життя еліти – демонстративної розкоші, використання службового становища для особистого збагачення, відвертої корупції тощо. Усе це має наслідком колосальні репутаційні втрати, яких зазнають не лише винуватці скандалів (що є очевидним і правильним) і політичні сили, які за ними стоять (що теж є справедливим з огляду на дефектність їхньої кадрової політики), а й сам інститут парламентаризму. У цьому криється найбільша загроза для подальшого розвитку демократії в Україні, адже парламент є ключовим політичним інститутом у демократичній системі організації влади. Верховна Рада не може підтвердити свою інституційну спроможність, коли в суспільстві побутує думка, що народні обранці, яким народ довірив представляти свої інтереси у складному процесі формування суспільних "правил гри", тотально зрадники, шахраї і пройдисвіти, які переймаються лише особистими інтересами.

Тим самим ставши другорядною після президентського Офісу і підпорядкованою йому інституцією, парламент небезпідставно перетворився й на величезну мішень для суспільної критики, зумівши поєднати уявлення про себе як про зайву і зневажену річ (огидний непотріб). Навіть у диктаторських режимах, де парламент здебільшого виконує роль легітиматора режиму, вторинність органу народного представництва намагаються компенсувати його "кришталевою репутацією", не дозволяючи цілковито підконтрольними медіа критики у його бік. Що нам відомо про факти системних депутатських зловживань у СРСР, сучасних Росії, Білорусі чи Туркменістані? У тамтешній суспільній уяві депутати – поважні доброчесні люди (хай фактично і покірні слуги режиму). Звісно, методи тоталітарних режимів не є взірцем для України, але варто

зауважити, що навіть у них переймаються репутацією народних обранців.

Верховна Рада IX скликання, яка, здавалося, відображала надію багатьох українців про оновлення політичних еліт, виявилася одним з найбільших розчарувань в системі інституцій державної влади. У мирний час ця проблема розв'язувалася б не складно – вже у жовтні 2023 року мали відбутися чергові парламентські вибори. Але в умовах воєнного стану, попри дивні заяви керманича Верховної Ради, зробити це не те що неможливо, а просто позбавлено будь-якої раціональної логіки.

Навіть у мирний час наступні вибори до Верховної Ради, які мають відбутися за абсолютно новими, надзвичайно ускладненими правилами гри, були б серйозним викликом політичній системі. Насамперед це пов'язано з тим, що до цих пір в Україні не завершено процес інституціоналізації партійної системи. Дефектність більшості існуючих політичних партій не дозволяє говорити не те що про адекватність політичного представництва, конкуренцію партійних ідеологій чи політичну відповідальність, а навіть про те, які з політичних проєктів будуть здатні вийти на старт виборчих перегонів, тим більше про те, хто з них здатний дійти до фінішу. Експерти констатують суспільний запит на нові політичні сили, які об'єднають тих патріотів, які яскраво проявили себе в умовах війни, але цим людям зараз явно не до політичних дебатів.

Варто мати на увазі структурну трансформацію політичного поля України. Останнє десятиліття Україна вибилася із трендів світової політики, була абсолютно не схожою у політичному сенсі на більшість європейських країн. Політичні дискусії тут точилися не на звичні для інших демократій теми протистояння консервативних та ліберальних цінностей, лівих і правих ідей, зелених та екоскептиків. У суспільстві майже повністю була відсутня розмова на тему розподілу суспільних благ, не було дискусії між донорами і реципієнтами державного бюджету – тобто з приводу основних проблем, що перебувають у полі зору західних демократій. Основна боротьба точилася за зовнішньополітичне позиціонування і зводилася до протистояння між проросійськими і антиросійськими

силами. Щоправда, останні парламентські вибори показали, що ця тема вже набила оскомину українському виборцю і він відмовився від біполярного розламу, від славнозвісних "двох Україн" і вирішив за краще віддати перевагу "абсолютно невідомому" (В. Зеленському і його партії), ніж тим силам, які й далі прагнули монетизувати роздмухану ними проблему українського розламу. Після 2022 року проросійська риторика дуже надовго, якщо не назавжди, пішла з українського політичного дискурсу. За нею мали б піти й політичні агенти, які, відстоюючи її, потрапили до Верховної Ради. Значною мірою це уже відбулося, і у ній на сьогодні чимало порожніх крісел. З одного боку, це, звісно, обмежує дієздатність парламенту, але з іншого – кількість проросійських агентів з депутатськими мандатами не була критичною. Ця Верховна Рада, незважаючи на основну претензію, пов'язану з тим, що вона не відображає повною мірою зміну суспільних настроїв, здатна більш-менш адекватно виконувати свої основні функції.

Доволі є підстав для прогнозу, що після війни справді розпочнеться бурхливий процес політичного позиціонування завдяки переспрямуванню енергії українських пасіонаріїв із зовнішнього на внутрішній фронт. Однозначно гостро постане проблема соціального забезпечення, цього разу уже не так мовчазних і покірних пенсіонерів, як сотень тисяч демобілізованих військовослужбовців. Необхідно буде шукати розумний баланс між податковим тягарем, який ляже на бізнес та громадян, і сплатою суспільством тієї справедливої ціни, яку заслужили ці люди. Усе це мало б стати темами суспільних дискусій і набути свого відображення у програмах нових політичних партій. Було б дуже доречним, щоб на той час були впроваджені нові правила гри, які б сприяли консолідації політичних сил, а не надмірному розпорошенню зусиль пасіонарних верств суспільства. Йдеться насамперед про оновлення законодавства про політичні партії.

Ще одним викликом, який постане перед українським суспільством, буде повернення системи державного управління з воєнного у мирний стан. Не дарма цей текст розпочато із сюжету

про досвід демократій у формуванні інститутів переходу політичних систем з мирного у воєнний стани і навпаки. Квінтесенцією цієї проблеми є убезпечення країни від узурпації влади, встановлення постійної диктатури (у Римській республіці управлінська модель у воєнний час саме так і називалася – "диктатурою") і згортання демократії. Саме тому у більшості випадків терміни "диктаторських" повноважень були жорстко лімітовані у часі. Звісно, ніхто не закликатиме скасовувати воєнний стан, але, на нашу думку, уже зараз необхідно зробити усе можливе не тільки для відновлення, а й для надання нових імпульсів розвитку основних демократичних інститутів – свободі слова і опозиційній діяльності. Без цього будь-які вибори ані у воєнний, ані у мирний час не мають жодного сенсу.

За умов репутаційної кризи, яку переживає український парламентаризм виникає гостра потреба у формуванні, по суті з нуля, інституту політичної відповідальності. Зрозуміло, що коли йдеться про іміджеві втрати парламентських політичних сил, то однією з перших природних реакцій є думка: "самі винні". Самі винні у тому, що не опікувалися партійним будівництвом, а кандидатів добирали або за оголошенням, або за хабар. І це справді так. Але, з іншого боку, за діючим законодавством партія і фракція не можуть позбавити недоброчесного суб'єкта депутатського мандата. Адже в процесі реанімації у 2016 році конституційної реформи 2004 року з відновленої Конституції випали норми про пропорційні вибори і імперативний мандат. За умов пропорційної виборчої системи, яка запроваджується Виборчим кодексом, повернення імперативного мандата не створює жодних труднощів для очищення депутатського корпусу. Для цього необхідно внести зміни до статей 4, 5, 6 і 13 Закону України "Про статус народного депутата" та до статті 59 Регламенту ВРУ. Інститут імперативного мандата засвідчив свою дієвість під час діяльності Верховної Ради VI і VII скликань, коли кількість переходів депутатів з фракції до фракції була зведена до мінімуму.

У разі формування потужних партійних організацій, які у перспективі володітимуть значимим політичним капіталом,

проблема керування репутаційними ризиками значною мірою лежатиме на плечах партійних структур. З огляду на поточний рівень суспільної недовіри до політичних партій, вони просто приречені на це.

Задля повернення суспільної довіри до Верховної Ради видається нагальним формування більш дієвих інститутів внутрішньопарламентського контролю з метою мінімізації опортуністичної поведінки депутатів. Зокрема, виникають запитання щодо уникнення депутатами відповідальності за порушення норм трудового законодавства, неналежного виконання ними трудових обов'язків, систематичних прогулів і т. п. Необхідно зазначити, що у діючому законодавстві дуже чітко і повно виписані трудові права депутатів (у Законі "Про статус народного депутата" є навіть окрема глава "Гарантії трудових прав народного депутата України при виконанні депутатських повноважень та після їх припинення"), у той час як трудові обов'язки вміщаються в одній стрічці пункту 7 статті 24 цього Закону: "додержуватись вимог трудової дисципліни та норм депутатської етики". Стаття 26 Регламенту ВРУ докладно перераховує випадки, які можуть вважатися поважними причинами відсутності депутата на пленарному засіданні, однак єдина санкція, яка йому загрожує у разі безпричинної відсутності, – не нарахування заробітної плати у разі його відсутності під час 30% голосувань. Не варто й казати, що для значної частини депутатського корпусу грошові стимули не є інструментом мотивації, а інших фактично не існує. Поки що дострокове припинення повноважень нардепа, окрім особистої заяви, смерті та підтвердженої судом недієздатності, можливе лише у випадках набрання законної сили обвинувальним вироком, припинення громадянства, виїзду на постійне проживання за межі України та порушення вимог щодо сумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності. Навіть в умовах воєнного стану у Верховній Раді наявна певна кількість депутатів-тіней, яких ніхто не бачить, але й позбавити депутатського мандата яких немає законних підстав.

В умовах, коли такі неформальні інститути, як репутація, відповідальність, гідність, повага, в українському політичному полі

перебувають у зародковому стані, не залишається іншого виходу, як регламентувати його життєдіяльність нормами права. При цьому залишається сподіватися, що формалізація інститутів, зрештою, приведе до формування нового типу політичної культури.

Звісно, за існуючих обставин нові вибори не зможуть кардинально змінити ситуацію. Тому інституційні зміни необхідно впроваджувати вже зараз, без зволікань, щоб Верховна Рада наступного скликання не отримала у спадок тих хвороб, які допікають їй зараз.

РОЗДІЛ 3
ІНСТИТУТ ПРЕЗИДЕНТСТВА В УКРАЇНІ У ВОЄННИЙ ЧАС

Функціонування інституту президентства і, відповідно, самого президента і підпорядкованого йому офісу в умовах війни доцільно розглянути насамперед у контексті конституційних повноважень глави держави.

Зовнішньополітична діяльність Президента України Повномасштабне вторгнення російської армії 24 лютого 2022 р. на територію України актуалізувало насамперед функцію Президента як глави держави, гаранта державного суверенітету, територіальної цілісності країни (ст. 102 Конституції України) та Верховного Головнокомандувача Збройних сил України (ст. 106 п.17). Аналіз рішень, ухвалених чинним Президентом України в останні дні лютого 2022 р., дозволяє твердити про їх відповідність завданням адаптації країни до умов війни і мобілізації її населення на відсіч агресії, про адекватність його реакцій і про здатність до оперативних рішень та дій.

Підставою для такої оцінки є безпосередні рішення президента, ухвалені, зокрема, у перші два дні війни: розрив дипломатичних відносин з Російською Федерацією (РФ) та ухвалення низки указів, якими було забезпечено створення правового підґрунтя діяльності держави у воєнний час, урегулювання питань фінансового, військового та іншого ресурсного забезпечення Збройних сил України, проведення загальної мобілізації утворення військових адміністрацій, використання ЗСУ та інших військових формувань для оборони країни, утворення Ставки Верховного Головнокомандувача, зміцнення керівництва Національної гвардії України.

Уперше в історії українського президентства Володимир Зеленський порушив, щонайменше, дві своєрідні політичні "традиції":

– по-перше, знаючи про невідворотність російського вторгнення (про що йшлося 18–20 лютого 2022 р. на Мюнхенській конференції, у якій він брав участь), він не скористався можливістю

залишитися поза Україною, зауваживши: "Я сьогодні поснідав в Україні і повечеряю в Україні"[76]), відмовився від пропозиції уряду США щодо його евакуації з української столиці й уподобав залишитися "ціллю № 1" для російської армії[77], заявивши: "Я залишаюсь у столиці, залишаюсь зі своїм народом… Моя родина також в Україні. Мої діти також в Україні. Моя сім'я – не зрадники, а громадяни України"[78];

– по-друге, президент не вдався до конформізму стосовно агресора ("жодного нового "Мінська" сьогодні не буде"[79]), водночас продемонструвавши готовність провести переговори з керівництвом РФ для найшвидшого припинення війни, але не шляхом поступок загарбнику[80; 81].

У напрямі посилення здатності країни до захисту Зеленський розгорнув активну міжнародну діяльність, що проявилося, насамперед, у його контактах з лідерами держав світу, представниками політичних, бізнесових, культурних та інших еліт, насамперед у форматі відеоконференцій чи щоденних телефонних розмов. Показово, що серед перших співрозмовників В. Зеленського вже у перший день війни були лідери з різних держав і континентів –

---

[76] Зеленський – про ситуацію на Сході: "Один постріл іноді може призвести до війни". URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-60444096

[77] Harris Sh., Francis E., Dixon R. U. S. stands ready to evacuate Zelensky, Russia's "target No.1". URL: https://www.washingtonpost.com/world/2022/02/25/russia-ukraine-president-zelensky-family-target/?fbclid=IwAR2_DFG42r1dV12qy08vxAj9Tmb6JemagjDoN40Fi2ZjjOnOGmtIgDsodNo

[78] Звернення Президента до українців наприкінці першого дня атак Росії. 25 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-do-ukrayinciv-naprikinci-pershogo-dnya-73149

[79] На сьогодні Україна не готова йти на припинення вогню, і жодного нового "Мінська" більше не буде, – Володимир Зеленський. 23 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/na-sogodni-ukrayina-ne-gotova-jti-na-pripinennya-vognyu-i-zh-77253

[80] Звернення Президента Володимира Зеленського до громадян. 27 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-do-gromadyan-73233

[81] Переговори з РФ поки неможливі, тому що вона не може сформулювати адекватних позицій, – Володимир Зеленський на YES. 10 вересня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/peregovori-z-rf-poki-nemozhlivi-tomu-sho-vona-ne-mozhe-sform-77669

Великої Британії, Туреччини, Франції, Німеччини, ЄС, США, Швеції, Румунії, Польщі, Австрії та іншими"[82]. 27 лютого Президент мав телефонну розмову із самопроголошеним "президентом" Білорусі Олександром Лукашенком [83], який на той час ще намагався відігравати роль посередника.

Значною мірою завдяки активності В. Зеленського антипутінська коаліція поступово набирала все чіткіших обрисів, і вже 26 лютого, після сказаних напередодні слів, дозволило йому від слів, що "цього ранку ми захищаємо нашу державу наодинці – як і вчора"[84], він зміг оголосити, що "антивоєнна коаліція діє"[85].

Президентська комунікація, розвиваючись упродовж досліджуваного періоду війни, набувала ознак послідовності і згуртованості, що зміцнювало впевненість українців у тому, що вони не залишені наодинці з агресором:

– *по-перше*, вона за тиждень поширилася від Європи до Північної Америки і Тихоокеанського регіону, притягуючи і ті країни, які спочатку демонстрували відстороненість від подій: приміром, спочатку Австрія, Болгарія та Угорщина не надали парламентських трибун українському президенту, але через рік він отримав можливість звернутися до Національної ради Австрії. Крім того, він виступив у Чилі, згодом – у Саудівській Аравії тощо;

– *по-друге*, відбувався перехід президентських зовнішньополітичних контактів від онлайн режимів до безпосередніх зустрічей: на рівні досить регулярних робочих візитів В. Зеленського до країн-партнерів;

---

[82] Звернення Президента України. 24 лютого 2022 року. URL; https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-73137

[83] Зеленський: під час розмови з Лукашенком домовилися про умови зустрічі з делегацією РФ. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-zelensky-lukashenko-perehovory/31726417.html

[84] Звернення Президента на другий ранок масштабної війни. 25 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-na-drugij-ranok-masshtabnoyi-vijni-73153

[85] Ми вистояли: звернення Президента України у третій день війни. 26 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/mi-vistoyali-zvernennya-prezidenta-ukrayini-u-tretij-den-vij-73197

– *по-третє*, крім комунікації з представниками владних органів (як загальнодержавного, так і муніципального рівнів) країн Європи і світу, В. Зеленський доносив інформацію про проблеми своєї країни на засіданнях не лише Європейської ради, але й Європарламенту, на саміті ЄС, перед Кабінетом Міністрів та Колегією Єврокомісії. Причому звернення, промови і виступи президента перед представниками владних структур держав світу фактично відбувалися у режимі нон-стоп.

Потужний спектр онлайн, як і прямих контактів зі світом, віддзеркалив нову форму української президентської дипломатії. Комунікації президента із політичною елітою світу мають такі форми, як:

– численні візити європейських посадовців до України, першими до яких, що показово, вдалися ті, хто відразу ж та у всій повноті збагнув неабиякі виклики, загрози, ризики для своїх країн у зв'язку з розгортанням російської агресії проти України – голови урядів країн колишнього "соціалістичного табору", країн Балтії. Крім них, Київ відвідала Президентка Європейського парламенту Роберта Мацола, а згодом – Президентка Європейської комісії Урсула фон дер Ляєн та Високий представник Європейського Союзу із закордонних справ та політики безпеки Жозеп Боррель, у квітні 2022 р. до Києва прибув і Прем'єр-міністр Великої Британії Борис Джонсон. Під час візитів В. Зеленським порушувалися різноманітні питання воєнного часу. В ході візитів окреслювалася спільна мета – підтримка України у протистоянні агресору та, відповідно, захист Європи від потенційного тероризму Росії.

– постійні приїзди до України представників влади США – потужного американського пулу, до якого увійшли не тільки держсекретар Ентоні Блінкен, міністр оборони Ллойд Остін, спікер Палати представників Конгресу США Ненсі Пелосі, співголова Комітету з питань міжнародних відносин Сенату Джеймс Ріш (червень), а й сенатори, члени Палати представників Конгресу, керівники важливих урядових структур, нарешті Президент США Джозеф Байден, який відвідав Україну та вів переговори з Президентом України у лютому 2023 р.

Крім того, з перших місяців війни інтерес до України виявили представники великого бізнесу (зокрема, інвестиційної компаній *Goldman Sachs)*, провідних аналітичних центрів Сполучених Штатів Америки та Європи, мистецьких кіл, громадських організацій. Цей потужний потік відвідувачів віддзеркалював турботу США та їх стратегічних партнерів за майбутню долю Європи за наслідками російського вторгнення в Україну. Відбулися перші в історії України контакти її президента з вищими посадовими особами низки країн Азії, Африки та Латинської Америки, перші зв'язки України на рівні учасниці зустрічей держав "Групи семи" у травні–липні 2022 р.[86], у вересні 2022 р. Україна вперше в історії Євросоюзу була присутня як держава-член об'єднання на спеціальному засіданні Європарламенту під час щорічного звернення про стан об'єднаної Європи.

Разом з тим, така "першість" установленні контактів по-своєму пролила світло на слабкість і прорахунки української дипломатії (і ширше – держави загалом) у попередні десятиліття: відсутність належного рівня контактів з країнами "глобального Півдня" обернулася їхньою індиферентною щодо України позицією, приміром, у Радбезі ООН під час голосувань. Тож слова В. Зеленського (промовлені у серпні 2022 р. під час онлайн-зустрічі з журналістами з Нігерії, ПАР, Кенії та Гани) про трансформацію політики України щодо країн Африки заради тіснішої взаємодії[87] були однією з відповідей на "виклик з минулого" (коли Африка залишалася поза орбітою української геополітики, коли про неї, словами президента, "забула наша дипломатія"). 1 вересня 2022 р. з метою розширення простору зовнішньої політики держави було утворено Раду з питань взаємодії України з арабськими та мусульманськими країнами[88].

---

[86] Виступ Президента України на відеоконференції лідерів "Групи семи". 8 травня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayini-na-videokonferenciyi-lideriv-grup-74905

[87] Глава держави: Україна змінює свою політику щодо Африки та прагне тіснішої взаємодії з африканськими країнами. 4 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-ukrayina-zminyuye-svoyu-politiku-shodo-afriki-76881

[88] Про Консультативну раду з питань взаємодії України з арабськими та мусульманськими державами: Указ Президента Українивід 1 вересня 2022 року №622/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6222022-43793

Зрозуміло, що перелік зустрічей президента з візитерами до України не вичерпується публічними заходами. Серед форматів спілкування В. Зеленського із представниками зарубіжних еліт були також і таємні, зміст яких не підлягав розголошенню, як, наприклад, візити до Києва 20 січня та наприкінці червня – на початку липня 2023 р. директора ЦРУ Вільяма Бернса, про які стало відомо із медіа. До цього ряду можна віднести "таємну допомогу" Болгарії боєприпасами (через треті країни, за рік – на суму понад 1 млрд доларів) і паливом, про що писали "*Die Welt*"[89] та "*BBC*"[90], як і таємне постачання Південною Кореєю Україні артилерійських снарядів[91], Польщею – гелікоптерів Мі-24[92] тощо.

Однозначно виразною новацією початку 2023 р. стали більш-менш регулярні закордонні поїздки і, відповідно, зустрічі українського президента з політичним керівництвом зарубіжних країн. Визначальною подією початку року став 24-й саміт Україна–ЄС, що відбувся 3 лютого 2023 р. в українській столиці, та спільна заява за його підсумками, яка фактично підтверджувала рух назустріч одне одному. Інша подія – поїздка В. Зеленського до Великої Британії та підписання спільної декларації.

Після 24 лютого 2023 р. зарубіжні візити В. Зеленського стали частішими і географічно більш віддаленими. Тож у період з 24 лютого до 1 вересня 2023 р. президент відвідав не лише низку європейських країн, а й побував у Саудівській Аравії та Японії (для участі у саміті країн G7).

Під час своїх публічних виступів, звернень, промов, зустрічей президент невтомно акцентував необхідність:

---

89 Volkmann-Schluck P. Das Land, das heimlich die Ukraine rettete. URL: https://www.welt.de/politik/ausland/plus243262783/Bulgarien-Das-Land-das-heimlich-die-Ukraine-rettete.html

90 Як Болгарія таємно рятувала Україну і чому зараз ця співпраця під загрозою. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/articles/czdjq84yp9lo

91 Південна Корея таємно передає Україні сотні тисяч артснарядів, – ЗМІ. URL: https://novynarnia.com/2023/05/25/pivdenna-koreya-tayemno-peredaye-ukrayini-sotni-tysyach-artsnaryadiv-zmi/

92 Смишляєв С. Польща таємно передала Україні гелікоптери Мі-24, – WSJ. URL: https://www.dw.com/uk/polsa-taemno-peredala-ukraini-gelikopteri-mi24-wsj/a-66168575

– підтримки Європою і демократіями всього світу (зброєю, фінансами, розвідданими, закриттям неба над Українською державою та ін.) України, щоб запобігти армії Російської Федерації у разі поразки українців розпочати поетапне знищення Європи;

– об'єднання Європи і НАТО перед рашистською загрозою;

– зміни політики демократичних країн щодо РФ з врахуванням антидемократизму новітнього російського фашизму/рашизму, його антиєвропейської, антисемітської та антизахідної спрямованості і, відповідно, накладання санкцій та візових обмежень на РФ та її громадян, обмеження прав Росії у міжнародних структурах, превентивного застосування санкцій проти країни-агресорки;

– подолання енергетичної (як і будь-якої іншої) залежності європейців від РФ, оскільки, за його словами, якщо "продовжувати платити Росії за енергоносії, то лише питання часу, коли російські війська перетнуть кордони країн Європейського Союзу"[93];

– спростування російських історичних і новітніх пропагандистських міфів (щодо "одного народу" чи "двох братніх народів", російської армії як "другої армії світу" та ін.), якими був заповнений європейський інформаційний простір;

– розуміння світовою спільнотою того, що "злочинна мобілізація використовується Росією не лише для продовження страждань українців", а й задля знищення представників корінних народів РФ[94], до яких звертався, закликаючи: "Боріться, щоб не загинути…"[95] ;

– переходу політичних лідерів (очільників, насамперед Ізраїлю, Угорщини, Австрії, ФРН, Швейцарії), міжнародних організацій

---

[93] Не можна однією рукою запроваджувати санкції, а іншою підписувати нові контракти з РФ, – Володимир Зеленський. 6 травня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/ne-mozhna-odniyeyu-rukoyu-zaprovadzhuvati-sankciyi-inshoyu-p-74853

[94] Злочинна мобілізація використовується Росією не лише для продовження страждань українців, а й щоб знищити представників корінних народів, – звернення Президента України. 25 вересня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zlochinna-mobilizaciya-vikoristovuyetsya-rosiyeyu-ne-lishe-d-78005

[95] Звернення Президента України до корінних народів Росії: Боріться, щоб не загинути, захищайте свою свободу на вулицях і площах. 29 вересня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-ukrayini-do-korinnih-narodiv-rosiyi-bo-78137

(від ООН і НАТО до Міжнародного комітету Червоного Хреста і ОБСЄ) від очікувань і зволікань, від поблажливого ставлення чи й прямої підтримки агресора (зокрема, під час голосування в ООН) до боротьби з ним усіма можливими способами у всіх сферах;

– підтримки українських біженців до Європи, внутрішньо переміщених осіб (у межах України);

– економічної підтримки України, особливо з врахуванням руйнувань, заподіяних агресором, знищення ворогом уже в перші дні і тижні війни паливної інфраструктури, стирання з поверхні землі українських міст і сіл, скоєння численних злочинів проти цивільних і військових, стариків і дітей, жінок і чоловіків);

– зміни політики НАТО і Європейського Союзу щодо України та, відповідно, забезпечення умов для членства України в Північноатлантичному альянсі та ЄС;

– проведення санкційної політики щодо Росії (зокрема, згідно із запропонованою міжнародною "санкційною групою Єрмака – "Плану дій щодо посилення санкцій проти РФ"[96] від 19 квітня 2022 р.), як і продовження Україною санкційної політики щодо РФ;

– напрацювання документів із безпековими гарантіями для України (над чим працювала до осені 2022 р. "група Єрмака – Расмусена", підготувавши, врешті-решт, відповідний документ – рекомендації щодо безпекових гарантій для України[97]);

– повернення українських біженців і некомбатантів (що обговорювалося під час комунікації Президента України з Генеральним секретарем ООН улітку 2022 р. у Львові[98];

– створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України (над чим, відповідно до указу

[96]Action Plan on Strengthening Sanctions against the Russian Federation. URL: https://sanctions.kse.ua/wp-content/uploads/2022/09/SanctionsWorkingGroup-ActionPlan.pdf

[97] Київський безпековий договір. Міжнародні безпекові гарантії для України: рекомендації. 13 вересня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/storage/j-files-storage/01/15/93/cf0b512b41823b01f15fa24a1325edf4_1663050954.pdf

[98] На зустрічі між Президентом України та Генеральним секретарем ООН у Львові обговорювалась тема повернення українських військовополонених. URL: https://koordshtab.gov.ua/archive/143

президента[99], працювала робоча група на чолі з Андрієм Єрмаком та Андрієм Смирновим, що був координатором групи);

– забезпечення умов для відбудови України, про що йшлося, наприклад, під час поїздки до Миколаєва В. Зеленського і прем'єр-міністра Данії[100].

Президент "працював" над свідомістю лідерів Європи, як і загалом усього демократичного співтовариства, на трьох рівнях: з минулим, сьогоденням, майбутнім України, Європи, демократії. Його зусилля були спрямовані на емансипацію України від Росії у свідомості тих європейців, як і населення інших регіонів світу, які не розрізняли суверенну Україну та колишню імперію в новітній іпостасі; на створення антипутінської коаліції та закріплення у свідомості лідерів світу українського варіанта "правди історії", ретельно спаплюженої росіянами впродовж століть.

Президент проводив роботу, спрямовану проти "нейтральності Африки", акцентуючи, що він не вважає, що нині "у війні має бути нейтральність", та обґрунтовував свою точку зору аргументами моральними ("не може бути нейтральності між життям і смертю"); геополітичними (у стані нейтральності "ти одразу навіть із великої держави перетворюєшся на дрібну) і прагматичними ("коли в тебе виникнуть проблеми, треба пам'ятати, що світ також може бути нейтральним")[101].

Незважаючи на несталість контактів з багатьма країнами Африки, на тяжке становище України, у вересні 2022 р. президент прийняв рішення про надання гуманітарної допомоги Ефіопії та

---

[99] Про робочу групу з опрацювання питання створення спеціального міжнародного трибуналу щодо злочину агресії проти України: Указ Президента України від 22 вересня 2022 року №661/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6612022-44081

[100] У Миколаєві Глава держави разом із Прем'єр-міністром Данії оглянув інфраструктуру, зруйновану російським агресором. 30 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/u-mikolayevi-glava-derzhavi-razom-iz-premyer-ministrom-daniy-80681

[101] Не можна бути нейтральним до війни, яку веде Росія проти України, – Володимир Зеленський під час спілкування з представниками африканських ЗМІ. 4 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/ne-mozhna-buti-nejtralnim-do-vijni-yaku-vede-rosiya-proti-uk-76877

Сомалі для подолання голоду [102]. У листопаді того ж року з'явився новий указ президента про надання гуманітарної допомоги державам Африки і Азії, на початку лютого 2023 р. – Туреччині[103] для подолання наслідків землетрусу.

Пізніше основні акценти у президентських промовах стосувалися важливих проблем, пов'язаних з критикою міжнародних організацій (серед яких – МКЧХ та ОБСЄ), які не розрізняли жертву і агресора у російсько-українській війні, з критикою структур (на зразок G20), де залишалася присутньою Росія104, яка стала головувати (з початку квітня 2023 р.) у Радбезі ООН, та тих іноземних компаній, які не згорнули свого бізнесу на території РФ105.

Разом з тим В. Зеленський висловлював вдячність країнам та компаніям, які сприяли розв'язанню Україною складних завдань, зокрема – Amazon за допомогу у захисті українських вебресурсів від атак з території РФ та Білорусі, тим, хто уможливлював функціонування "зернових коридорів" для експорту української агропродукції, надавав електроенергію та устаткування для відновлення зруйнованої ворогом української енергетичної інфраструктури, сприяв подоланню прокрастинації з боку деяких європейських держав щодо надання Україні допомоги озброєннями, допомагав у розмінуванні української території, на початку 2023 р. зауважував "значний крок" ФРН вперед задля посилення безпеки не тільки України, а й усієї Європи, усього регіону, який межує з

---

[102] Про надання гуманітарної допомоги Федеративній Демократичній Республіці Ефіопія та Федеративній Республіці Сомалі: Указ Президента України від 21 вересня 2022 року №660/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6602022-44077

[103] Про надання гуманітарної допомоги Турецькій Республіці: Указ Президента України від 07 лютого 2022 року №61/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/612023-45717

[104] Як Росія може бути серед інших у G20, якщо вона свідомо працює на голод на кількох континентах, – звернення Президента України. 29 жовтня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/yak-rosiya-mozhe-buti-sered-inshih-u-g20-yaksho-vona-svidomo-78797

[105] Кожен, хто допомагає Росії подовжувати війну, має разом з нею відповідати за наслідки – звернення Президента України. 6 листопада 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/kozhen-hto-dopomagaye-rosiyi-podovzhuvati-vijnu-maye-razom-z-78977

Росією[106]. Окремо наголошував В. Зеленський на важливість співпраці України з Польщею та Литвою у форматі "Люблинського трикутника"[107].

Українською дипломатією на чолі з президентом проводилася величезна робота, спрямована на досягнення двосторонніх чи багатосторонніх домовленостей з того чи іншого питання, оформлених меморандумами, спільними заявами, зверненнями, деклараціями, листами про наміри співпраці. Питання співпраці обговорювалися на *міждержавних форумах,* (наприклад, на українсько-польському економічному форумі 6 квітня 2023 р. у Варшаві); самітах (таких, як Міжнародний саміт міст та регіонів, що відбувся у квітні 2023 р., або саміт "Україна – Північна Європа " у травні 2023 р., у Гельсінкі, "*United24 Summit" у* травні 2023 р. за участі представників із 100 країн світу).

За реалізацією домовленостей, підтримкою діалогу з партнерами, координацією роботи з ними займалися представники Офісу Президента. Так, наприклад, заради реалізації "формули миру" В. Зеленського А. Єрмак неодноразово зустрічався з представниками іноземних дипломатичних місій: до кінця літа 2023 р. таких зустрічей було проведено шість.

Попри визнання успіхів президента в сфері дипломатії та менеджменту боротьби з російською агресією, невпинна робота українського лідера продовжувалася. У президентських меседжах до світу, політичних лідерів цивілізованих і демократичних країн своєрідним контрапунктом звучать питання, пов'язані зі збільшенням постачання зброї до України, продовженням зміцнення української системи протиповітряної оборони, наданням гарантій безпеки Україні (чого українці очікували від липневого – вільнюського –

---

106 Нам вдалося вивести силу України й оборонну взаємодію з партнерами на новий рівень – звернення Президента Володимира Зеленського. 6 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/nam-vdalosya-vivesti-silu-ukrayini-j-oboronnu-vzayemodiyu-z-80273

107 Україна, Польща й Литва разом пройдуть шлях до відновлення безпеки нашої держави та всієї Європи – звернення Президента Володимира Зеленського. 11 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-polsha-j-litva-razom-projdut-shlyah-do-vidnovlennya-80317

саміту НАТО), неприпустимістю затягування війни, посиленням санкцій проти Росії, з прийняттям рішень щодо конфіскації та передачі нашій державі як репарацій активів Росії-терористки, необхідністю покарання "держави-зла" за викрадення українських дітей (що підтверджував, зокрема, і звіт ОБСЄ[108], оприлюднений на початку травня поточного року), за екоцид, спричинений підривом (у червні) Каховської ГЕС, мінування українських земель (яке ще наприкінці осені 2022 р. сягнуло 30% – "як дві Австрії" в оцінках голови ДСНС Сергія Крука[109]) і яке продовжувалося, посилюючись ядерним шантажем – активним мінуванням Запорізької АЕС та прилеглих територій улітку поточного року.

Відстоюючи інтереси держави на міжнародній арені, В. Зеленський на початку травня 2023 р. відзначав, що до групи зі створення спеціального трибуналу (*Core Group*) долучилися вже 35 країн, і наголошував, що Україна виступає проти будь-яких гібридних форматів трибуналу щодо російського злочину агресії та вимагає відповідальності за вбивства, катування від тих, хто віддавав накази, щоб "ці люди не були недоторканними"[110].

Таким чином, під керівництвом президента відбувалося своєрідне перепрочитання можливостей української дипломатії у сфері безпеки і оборони та здійснені відповідні кроки, використані новітні формати та інструменти для зближення з Європою, США та загалом Заходом заради відстоювання національних інтересів Української держави у ході боротьби з російським агресором.

Таким чином, діяльність інституту президентства на міжнародній арені у час війни зазнала помітних змін, виявивши здатність (насамперед – завдяки персоні, яка його уособлювала)

---

[108] Бюро ОБСЄ з демократичних інститутів і прав людини опублікувало звіт про порушення Росією прав українських дітей і їх примусову депортацію. 5 травня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/byuro-obsye-z-demokratichnih-institutiv-i-prav-lyudini-opubl-82701

[109] Як дві Австрії: у ДСНС розповіли, яка площа України залишається замінованою. URL: https://www.unian.ua/war/voyna-2022-kakaya-ploshchad-ukrainy-ostaetsya-zaminirovannoy-12049815.html

[110] Україна виступає проти гібридних форматів трибуналу щодо російського злочину агресії – Президент. 4 травня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-vistupaye-proti-gibridnih-formativ-tribunalu-shodo-82669

бути відповідним викликам і вимогам часу задля захисту інтересів Української держави і нації.

В останній місяць літа 2023 р. рутинна повсякденна робота президента та української дипломатії на міжнародній арені продовжилася: Україна розпочала переговори із західними державами (найперше – зі США, за кілька днів – з Великою Британією, а в кінці серпня – з Канадою) щодо двосторонніх угод про надання Українській державі безпекових гарантій. Крім того, у Джидді (Саудівська Аравія) 5 серпня відбулася друга (після започаткування в червні в Копенгагені відповідного формату) зустріч дипломатичних радників із національної безпеки та політичних директорів зовнішньополітичних відомств провідних країн світу щодо ключових принципів відновлення сталого й справедливого миру для України. Загалом у Джидді було представлено понад 40 держав, що майже втричі більше, ніж на консультаціях у Копенгагені. Це свідчить про певну зацікавленість світу у встановленні стійкого й тривалого миру.

Зусилля президента спрямовувалися на своєрідне "підтягування" на орбіту української геополітики африканських країн, про що свідчила розмова (11 серпня 2023 р.) В. Зеленського із президентом Замбії Хакаінде Хічілемою, в якій український лідер висловив останньому вдячність за відвідування Києва і Бучі (у червні 2023 р., разом з лідерами інших африканських країн), а, крім того, Володимир Зеленський запропонував Замбії взяти участь у реалізації "формули миру" – приєднатися до наступної зустрічі на рівні дипломатичних радників, а також до підготовки Глобального саміту миру.

Серпень став місяцем візитів президента В. Зеленського до країн Північної Європи – Швеції, Нідерландів, Данії. Крім того – до Греції. Український очільник отримав можливість наживо звернутися до данського Фолькетингу. У Швеції було започатковано такий дипломатичний формат, як підписання "Заяви про наміри…": 19 серпня 2023 р. з'явилася "Заява про наміри між Президентом України та Прем'єр-міністром Швеції про посилене співробітництво щодо платформи CV90". Результатом зустрічей президента з керівництвом Нідерландів та Данії стало досягнення домовленостей про надання Україні 61 винищувача F-16 та про підготовку українських пілотів.

У ході поїздки до Греції президентом разом з прем'єр-міністром Кіріакосом Міцотакісом було підписано "Спільну декларацію України та Грецької Республіки щодо євроатлантичної інтеграції України (21 серпня 2023 р.)[111]. У ті дні візиту з'явилася і "Декларація Афінського саміту[112], в якій вторгнення Росії в Україну було визначено "поворотним моментом для Європи", що створив "новий рівень усвідомлення спільних принципів, єдності та спільного майбутнього в межах ЄС", критичним часом "для безпеки, миру та стабільності нашого Європейського континенту". "Декларація…" зафіксувала "непохитну підтримку незалежності, суверенітету й територіальної цілісності України в межах її міжнародно визнаних кордонів"; у ній акцентувалася думка про те, що "не може бути безкарності за воєнні злочини та інші звірства, … і всі винні мають бути притягнуті до відповідальності". Крім того, в документі закріплювалася позиція: "Західні Балкани, Україна та Республіка Молдова, географічно прилеглі до держав – членів ЄС, мають спільну європейську спадщину, історію та майбутнє, визначене спільними можливостями й викликами. Як стратегічна інвестиція в мир, безпеку та стабільність у Європі важливо, щоб ці регіони були прийняті як повноправні члени європейської сім'ї" та ін.

Президент у внутрішньодержавних процесах упродовж 555 днів повномасштабної російської агресії. Протягом 555 днів від початку війни В. Зеленський реалізовував свої повноваження як Верховного Головнокомандувача, регулярно (за авторськими підрахунками – понад 100 разів) проводячи засідання Ставки, причому не тільки в Києві, а й у Дніпрі – у березні та липні 2023 р., на Рівненській АЕС – у липні, час від часу на робочому місці у форматі секторальних нарад. За час війни президент видав близько 1400 указів (близько 9,6% документів, за авторськими підрахунками, не були оприлюднені через закритий характер інформації, що містилася в них).

---

[111] Спільна декларація України та Грецької Республіки щодо євроатлантичної інтеграції України. 21 серпня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/spilna-deklaraciya-ukrayini-ta-greckoyi-respubliki-shodo-yev-85029

[112] Декларація Афінського саміту. 21 серпня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/deklaraciya-afinskogo-samitu-85057

Чинний президент виявився спроможним до угодженої та своєчасної співпраці з законодавчою гілкою влади, про що свідчить ухвалення Верховною Радою України низки законів та постанов, у тому числі щодо затвердження указів президента про введення воєнного стану, про загальну мобілізацію, використання Збройних сил України, інших військових формувань тощо. Своєю чергою, президент здебільшого без зволікань підписував ухвалені парламентом закони, які стосувалися широкого спектра питань. Злагоджена робота двох важливих політичних інституцій держави по-своєму засвідчила, що так звана "криза влади", про яку згадувалося у численних публікаціях, долалася політичною волею керівництва держави і його готовністю, принаймні найбільш стійкої частини політичної еліти, захищати національні інтереси.

У подальшому помітною частиною практики взаємин у трикутнику "президент–парламент–уряд" стало підписання спільних заяв: так, 1 липня 2022 р. Президент України, Голова Верховної Ради та Прем'єр-міністр України підписали Спільну заяву щодо стратегічної мети – повноцінного членства України у Євросоюзі[113]; 9 листопада було оприлюднено текст спільного звернення Президента України, Голови Верховної Ради та Прем'єр-міністра України до НАТО щодо членства нашої держави в Альянсі[114].

Співпрацю з народними депутатами та загалом з Верховною Радою України віддзеркалювали такі події, як обговорення з народними депутатами найважливіших законодавчих ініціатив заради забезпечення діяльності держави в умовах війни[115]; виступи президента (3 травня 2022 р. – вперше після початку війни, а далі – 1 липня і 28 грудня того року, у 2022 році 3 – 28 червня) у

[113] Президент, Голова Верховної Ради та Прем'єр-міністр підписали Спільну заяву щодо стратегічної мети – повноцінного членства України у Євросоюзі. 1 липня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-golova-verhovnoyi-radi-ta-premyer-ministr-pidpisal-76169

[114] Оприлюднено текст спільного звернення Президента України, Голови Верховної Ради та Прем'єр-міністра до НАТО щодо членства нашої держави в Альянсі. URL: https://www.president.gov.ua/news/oprilyudneno-tekst-spilnogo-zvernennya-prezidenta-ukrayini-g-78989

[115] Президент обговорив з народними депутатами найважливіші законодавчі ініціативи для діяльності держави в умовах війни. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-obgovoriv-z-narodnimi-deputatami-najvazhlivishi-za-74413

Верховній Раді України; спільна підготовка з парламентом Закону "Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей"[116] чи видання Указу[117] щодо Північних територій Японії після "Звернення Верховної Ради України до міжнародного співтовариства щодо Північних територій Японії", яке з'явилося того ж дня – 7 жовтня 2022 р. Як і, приміром, затвердження постановами Верховної Ради України (відповідно, 23 січня[118] та 29 травня 2023 р.[119]) введених в дію указами Президента рішень РНБО "Про застосування секторальних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до фінансових установ Російської Федерації", "Про застосування секторальних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до Ісламської Республіки Іран" (29 травня 2023 р.), а також ухвалення Закону "Про затвердження Указу Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 травня 2022 року «Про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів"»"[120] тощо.

---

[116] Володимир Зеленський підписав закон про соціальний і правовий захист політв'язнів, військовополонених і членів їхніх сімей. 18 травня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-pidpisav-zakon-pro-socialnij-i-pravovij-75153

[117] Про питання Північних територій Японії. Указ Президента України від 07 жовтня 2022 року №692/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6922022-44369

[118] Про затвердження рішення Ради національної безпеки і оборони України від 22 лютого 2023 року "Про застосування секторальних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до фінансових установ Російської Федерації": Постанова від 23.02.2023 № 2924-XI. Верховна Рада України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2924-20/sp:max100#Text

[119] Про затвердження рішення Ради національної безпеки і оборони України від 27 травня 2023 року "Про застосування секторальних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій) до Ісламської Республіки Іран". Верховна Рада України. Постанова від 29.05.2023 № 3108-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3108-20/sp:max100#Text

[120] Про затвердження Указу Президента України "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 травня 2022 року "Про примусове вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів"". Закон України від 12.05.2022 № 2249-XI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2249-20/sp:max100#Text

Про постійність комунікації з урядом свідчили наради з його членами (приміром, 2, 6 та 10 квітня, 7 та 27 травня 2022 р.), на яких приділялася увага найрізноманітнішим питанням – роботі виконавчої влади[121], розвитку економіки в умовах воєнного стану[122] та нагальним питанням її функціонування[123], забезпечення армії[124], постачання пального та виконання держбюджету[125], повернення до України "тимчасово переміщених осіб" та забезпечення їх робочими місцями, відновлення зв'язку та енергопостачання, пошкоджених унаслідок російських атак[126], безпеки енергопостачання[127] тощо.

Окремі зібрання Президента з представниками влади проводилися в режимі "таємно"[128] і результати роботи їх учасників або не оприлюднювалися, або ж про них повідомлялося в загальних рисах.

Іноді приводом до зустрічей президента із керівництвом силових структур та з омбудсменом часто були трагічні події – теракти

---

[121] Глава держави провів нараду з членами уряду. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-naradu-z-chlenami-uryadu-ukrayini-75417

[122] Володимир Зеленський провів нараду щодо розвитку української економіки в умовах воєнного часу. 2 квітня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-naradu-shodo-rozvitku-ukrayinskoy-74037

[123] Глава держави провів нараду з членами уряду щодо нагальних питань економіки воєнного стану. 15 квітня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-naradu-z-chlenami-uryadu-shodo-nagalni-74341

[124] Глава держави провів селекторну нараду щодо забезпечення армії та готовності до виконання бойових завдань. 10 квітня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-selektornu-naradu-shodo-zabezpechennya-74233

[125] Президент провів нараду щодо питань постачання пального та виконання державного бюджету. 7 травня 2022 року. https://www.president.gov.ua/news/prezident-proviv-naradu-shodo-pitan-postachannya-palnogo-ta-74873

[126] Президент провів нараду щодо відновлення зв'язку та енергопостачання, пошкоджених унаслідок російських атак. 10 жовтня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-proviv-naradu-shodo-vidnovlennya-zvyazku-ta-energo-78385

[127] Володимир Зеленський провів нараду щодо безпеки енергопостачання. 19 жовтня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-naradu-shodo-bezpeki-energopostac-78561

[128] Президент України провів нараду в режимі "таємно" з представниками сектору оборони й безпеки. 28 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-naradu-v-rezhimi-tayemno-z-predsta-77365

росіян у Вінниці[129], в Оленівці[130]. Під час осмислення тактики ворога мова заходила про необхідність створення робочої групи задля розробки та впровадження механізму компенсації Україні за шкоду, завдану РФ за час агресії[131].

Будучи переконаним, що в Україні не потрібно посилювати повноваження органів влади, але варто розбудувати "жорстку систему безпеки"[132] (особливо в умовах, коли органами СБУ затримувалися люди, підозрювані/звинувачувані у державній зраді, з приводу чого В. Зеленський зауважував, що "конкретні дії та будь-яка бездіяльність кожної посадової особи в секторі безпеки і в правоохоронних органах будуть оцінені"[133]), глава держави створював військові адміністрації (у містах і, передовсім, у столиці, районах, областях), проводив селекторні наради з очільниками міст, головами обласних державних адміністрацій та керівниками військових адміністрацій, обговорюючи поточну безпекову ситуацію в країні, підготовку міст до оборони та її перебіг, зведення укріплень, КПП, забезпечення технікою та зброєю, комплектуванню Сил територіальної оборони та їх координації з місцевою владою й правоохоронцями[134].

---

[129] Президент України провів зустріч з міністром внутрішніх справ. 15 липня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-zustrich-z-ministrom-vnutrishnih-s-76501

[130] Президент України провів нараду щодо теракту окупантів в Оленівці, за результатами якої ухвалено спільну заяву представників силових структур та омбудсмена 29 липня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-proviv-naradu-shodo-teraktu-okupantiv-v-o-76781

[131] Президент провів нараду щодо компенсації Україні шкоди, завданої агресією РФ. 6 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-proviv-naradu-shodo-kompensaciyi-ukrayini-shkodi-z-76909

[132] В Україні не потрібно посилювати повноваження органів влади, однак треба створити жорстку систему безпеки – Президент. URL: https://www.president.gov.ua/news/v-ukrayini-ne-potribno-posilyuvati-povnovazhennya-organiv-vl-75429

[133] Дії та бездіяльність кожної посадової особи в секторі безпеки і в правоохоронних органах будуть оцінені – звернення Президента України. 17 липня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/diyi-ta-bezdiyalnist-kozhnoyi-posadovoyi-osobi-v-sektori-bez-76529

[134] Володимир Зеленський провів селекторну нараду з керівниками місцевих влад щодо поточної безпекової ситуації в країні. URL: https://president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-selektornu-naradu-z-kerivnikami-m-73285

Президентським указом створювався Координаційний штаб з гуманітарних та соціальних питань (на чолі з А. Єрмаком), який мав координувати волонтерські ініціативи, міжнародні гуманітарні організації та фінансування зі спеціально створеного Нацбанком рахунку для пожертв на гуманітарні потреби[135] (про перші результати роботи якого повідомлялося вже у квітні[136]); при Президентові діяли президія Конгресу місцевих та регіональних влад, яка, з-поміж іншого, переймалася розв'язанням питань забезпечення нагальних потреб громадян в умовах воєнного стану[137], Рада з молодіжних питань як консультативно-дорадчий орган (з початку лютого 2022 р.[138]), яка, зокрема, пробробляла питання повернення молоді з інших країн в Україну та її самореалізації[139], Рада Фонду Президента з підтримки освіти, науки та спорту, що позиціонувала Фонд в умовах війни як "джерело можливостей" для молодих людей[140].

Показово, що Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України став інструментом взаємодії президента і регіонів. Інша особливість Конгресу полягала в тому, що його засідання відбувалися не лише в Києві, а, наприклад, у Львові (4 березня

---

[135] Президент утворив Координаційний штаб з гуманітарних та соціальних питань. 16 квітня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-utvoriv-koordinacijnij-shtab-z-gumanitarnih-ta-soc-73289

[136] Створений Президентом гуманітарний штаб відзвітував про результати роботи. URL: https://www.president.gov.ua/news/stvorenij-prezidentom-gumanitarnij-shtab-vidzvituvav-pro-rez-74361

[137] Президія Конгресу місцевих та регіональних влад при Президентові України розглянула питання щодо забезпечення нагальних потреб громадян в умовах воєнного стану. 4 травня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezidiya-kongresu-miscevih-ta-regionalnih-vlad-pri-preziden-74777

[138] Відбулося перше засідання Ради з молодіжних питань при Президентові України. 10 лютого 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/vidbulosya-pershe-zasidannya-radi-z-molodizhnih-pitan-pri-pr-72805

[139] Відбулося чергове засідання Ради з молодіжних питань при Президентові України. 6 липня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/vidbulosya-chergove-zasidannya-radi-z-molodizhnih-pitan-pri-76313

[140] Рада Фонду Президента з підтримки освіти, науки та спорту обговорила перспективи діяльності Фонду на найближче півріччя. 29 липня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/rada-fondu-prezidenta-z-pidtrimki-osviti-nauki-ta-sportu-obg-76789

2023 р.) чи у Івано-Франківську (30 липня 2023 р.). У межах засідання Конгресу відбулося позачергове засідання Кабінету Міністрів, на якому було затверджено Державну антикорупційну програму на 2023–2025 роки, якою передбачені заходи, спрямовані на посилення ефективності системи запобігання корупції у пріоритетних сферах суспільного життя (судочинстві, державному регулюванні економіки, митній справі та оподаткуванні, державному та приватному секторах, будівництві, земельних відносинах, інфраструктурі, секторі оборони, охороні здоров'я, освіті, науці і соціальному захисті та ін.), а також низку інших кроків для усунення можливих корупційних чинників[141]. Проведенням конгресу було не лише окреслено головні пріоритети в роботі влади, наголошені Президентом, а й віддзеркалено єдність гілок влади у воюючій країні, співпрацю держаних структур влади з регіональними та місцевими владними органами.

Серед новостворених консультативно-дорадчих органів, створених "при Президенті" відзначимо і Національну раду з відновлення України від наслідків війни (квітень, 2022 р.); Координаційну раду з питань захисту та безпеки дітей (серпень, 2022 р.); Консультативну раду з питань деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (серпень 2022 р.).

Новацією стало запровадження (згідно з указом президента від 1 березня 2022 р.) Радника – уповноваженого Президента України з питань взаємодії з громадськими об'єднаннями та добровольчими формуваннями, які брали участь у гарантуванні національної безпеки, завданням якого стало налагодження ефективної взаємодії громадян, громадських об'єднань, добровольчих формувань, що утворилися або самоорганізувалися для оборони України та добровільно брали участь у гарантуванні національної безпеки, обороні та захисті держави, зі ЗСУ та іншими, утвореними відповідно до законів України військовими формуваннями та правоохоронними органами.

---

[141] Володимир Зеленський узяв участь у засіданні Конгресу місцевих та регіональних влад: Ми всі разом забезпечуємо незламність України, і це пріоритет. 4 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-uzyav-uchast-u-zasidanni-kongresu-miscev-81445

Важливе президентське рішення було оприлюднене у жовтні 2022 р.: президент своїм указом[142] постановив "визнати нікчемними, тобто такими, що не породжують жодних юридичних наслідків, укази Президента Російської Федерації від 17 березня 2014 року № 147, від 21 лютого 2022 року № 71, від 21 лютого 2022 року № 72, від 29 вересня 2022 року № 685, від 29 вересня 2022 року № 686, а також будь-які інші рішення, акти та договори, ухвалені, видані та укладені на підставі та/або у зв'язку з реалізацією зазначених указів Президента Російської Федерації". Таким чином, Президентом України було зроблено черговий вагомий крок заради охорони держави, її інституцій, на які фактично відбувся замах російського диктатора не лише у період з лютого 2022 р., але й у 2014 р. (чого не було зроблено попередником В. Зеленського на президентській посаді).

Багатоаспектна взаємодія президента безпосередньо з суспільством також знайшла відображення у низці президентських рішень. Так, уже в перший день війни глава держави заявив, що з громадян України, щодо яких були застосовані обмежувальні заходи, але які були готові "стати на захист суверенітету й територіальної цілісності держави та боронити країну у лавах Сил територіальної оборони", будуть зняті всі санкції[143]. У перші дні березня 2022 р. президентом були ухвалені рішення щодо фінансової підтримки громадян, які втратили можливість працювати; на час воєнного стану відтерміновувалася сплата податків підприємствам, які були неспроможними їх заплатити, громади, які приймали внутрішньо переміщених осіб, отримували компенсацію на оплату послуг ЖКГ. В. Зеленський ініціював запровадження гарантування 100% вкладів громадян в усіх українських банках. Наприкінці осені 2022 р. президент оголосив про роботу зі

[142] Про нікчемність актів, що порушують суверенітет та територіальну цілісність України: Указ Президента України від 04 жовтня 2022 р. №687/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/6872022-44289

[143] Глава держави: Будуть зняті санкції з усіх громадян України, які готові захищати країну у лавах Сил ТрО. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-budut-znyati-sankciyi-z-usih-gromadyan-ukrayi-73125

створення "Пунктів незламності"[144]. У полі зору президента перебували діти: він брав участь у засіданні Ради з питань життя та безпеки дітей під час війни[145], за підтримки президента і за участі президентського Офісу була розгорнута кампанія "Дитина не сама", покликана допомогти дітям, які залишилися без піклування дорослих.

До боротьби з ворогом та вирішення внутрішньодержавних завдань активно включилася РНБО, рішення якої вводилися в дію президентськими указами. Зокрема – щодо охорони, захисту, використання та відтворення лісів України в особливий період[146]; забезпечення електронними комунікаційними послугами в умовах воєнного стану [147]; розвитку та використання вітчизняних систем супутникової навігації в інтересах безпеки і оборони держави[148] та ін.

Серед пріоритетів діяльності президента були питання, пов'язані з опалювальним сезоном 2022/23 р.[149], повернення українців з російського полону, про що час від часу він сповіщав у ході своїх регулярних звернень до українців. Визволенню українських людей

---

[144] По всій країні розгортаємо новий проект підтримки людей – "Пункти незламності", – звернення Президента України. 22 листопада 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/po-vsij-krayini-rozgortayemo-novij-proekt-pidtrimki-lyudej-p-79361

[145] Президент узяв участь у засіданні Ради з питань життя та безпеки дітей під час війни та поспілкувався з дітьми в Україні та за кордоном. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-uzyav-uchast-u-zasidanni-radi-z-pitan-zhittya-ta-b-75513

[146] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 29 вересня 2022 року "Про охорону, захист, використання та відтворення лісів України в особливий період": Указ Президента України №675/2022 URL: https://www.president.gov.ua/documents/6752022-44229

[147] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 26 листопада 2022 року "Про забезпечення електронними комунікаційними послугами в умовах воєнного стану": Указ Президента України від 26 листопада 2022 року №802/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/8022022-45001

[148] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 грудня 2022 року "Про заходи з розвитку та використання вітчизняних систем супутникової навігації в інтересах безпеки і оборони держави": Указ Президента України від 23 грудня 2022 року №884/2022. URL: https://www.president. gov.ua/documents/8842022-45425

[149] Маємо готуватися до наступного опалювального сезону, який через агресію РФ буде найскладнішим за час незалежності – звернення Президента України. 7 червня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/mayemo-gotuvatisya-do-nastupnogo-opalyuvalnogo-sezonu-yakij-75689

сприяв створений у березні 2022 р. Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими, до якого увійшли представники Сил безпеки та оборони, урядові уповноважені і який координував свою діяльність зі звільнення українців з неволі з Офісом Президента. За 15 місяців роботи Штабу вдалося здійснити 46 обмінів та визволити з полону 2531 особу, з яких 139 були цивільними[150].

Вартий уваги порядок денний президентських нарад, на яких обговорювалися, наприклад, такі питання, як: енергетична безпека Харківщини[151], стабілізаційні заходи на деокупованій Херсонщині[152], безпекова ситуація в північно-західних областях України[153], поточна ситуація в Миколаївській області[154], соціальна та безпекова ситуація на Донеччині[155], безпекова ситуація та облаштування й охорона державного кордону на Сумщині[156], безпекова та соціально-економічна ситуація на Полтавщині[157] та Волині[158],

---

[150] *У Штабі відбулася зустріч керівництва КШ та голови ОП Андрія Єрмака з іноземними дипломатами. URL: https://koordshtab.gov.ua/archive/1850*

[151] Глава держави провів нараду щодо енергетичної безпеки Харківщини. 14 вересня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-naradu-shodo-energetichnoyi-bezpeki-ha-77789

[152] Володимир Зеленський провів нараду щодо стабілізаційних заходів на деокупованій Херсонщині. 14 листопада 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-naradu-shodo-stabilizacijnih-zaho-79125

[153] У Львові Президент провів нараду щодо безпекової ситуації у північно-західних областях України. 11 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/u-lvovi-prezident-proviv-naradu-shodo-bezpekovoyi-situaciyi-80309

[154] Президент провів нараду щодо поточної ситуації в Миколаївській області. 30 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-proviv-naradu-shodo-potochnoyi-situaciyi-v-mikolay-80677

[155] Володимир Зеленський провів нараду щодо соціальної та безпекової ситуації на Донеччині. 22 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-proviv-naradu-shodo-socialnoyi-ta-bezpek-81737

[156] Глава держави провів координаційну нараду щодо безпекової ситуації та облаштування й охорони державного кордону на Сумщині. 28 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-koordinacijnu-naradu-shodo-bezpekovoyi-81885

[157] Президент провів нараду щодо безпекової та соціально-економічної ситуації на Полтавщині. 18 квітня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-proviv-naradu-shodo-bezpekovoyi-ta-socialno-ekonom-82345

[158] Глава держави провів нараду щодо соціально-економічної та безпекової ситуації у Волинській області. 19 квітня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-naradu-shodo-socialno-ekonomichnoyi-ta-82357

Житомирщині[159], Закарпатті[160], ліквідація наслідків підриву греблі Каховської ГЕС[161] та ін. Пам'ятав Президент і про страждання українців на окупованих землях, повторюючи: "Ми не забули й не забудемо про жодне своє місто й про жодну свою людину"[162].

Окремий напрям роботи президента – відвідування міст і регіонів, в яких велися воєнні дії чи які були визволені від рашистів, як і тилових. Першим містом на мапі президентських поїздок стала (на початку квітня 2022 р.) Буча, а у наступні місяці війни (весна 2022 р. – осінь 2023 р.) відвідування регіонів стало своєрідною нормою для В. Зеленського. Автором на основі даних, розміщених на сайті "Офіційне інтернет-представництвом Президента України" (URL: https://www.president.gov.ua/) підраховано 72 робочі поїздки у регіони, що їх зробив глава держави тільки у період з 24 лютого 2022 р. по 1 вересня 2023 р.

У ході поїздок президент не лише ознайомлювався із ситуацією на передовій чи у прифронтовій зоні, але й неодноразово відвідував поранених захисників у лікарнях (Львова[163], Києва[164; 165],

---

[159] Глава держави провів координаційну нараду щодо ситуації на Житомирщині. 24 квітня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-proviv-koordinacijnu-naradu-shodo-situaciyi-n-82457

[160] Закарпаття буде одним із драйверів розвитку для всієї України, – звернення Президента Володимира Зеленського. 2 серпня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zakarpattya-bude-odnim-iz-drajveriv-rozvitku-dlya-vsiyeyi-uk-84693

[161] У Херсоні Президент провів нараду щодо ліквідації наслідків підриву греблі Каховської ГЕС. 8 червня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/u-hersoni-prezident-proviv-naradu-shodo-likvidaciyi-naslidki-83465

[162] Ми не забули й не забудемо про жодне своє місто й про жодну свою людину, – звернення Президента України. 28 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/mi-ne-zabuli-j-ne-zabudemo-pro-zhodne-svoye-misto-j-pro-zhod-77369

[163] Президент України у Львові відвідав поранених військовослужбовців і вшанував пам'ять загиблих у війні з Росією. 18 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayini-u-lvovi-vidvidav-poranenih-vijskovosluzhb-77121

[164] Володимир Зеленський відвідав поранених захисників України. 13 березня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-vidvidav-poranenih-zahisnikiv-ukrayini-73537

[165] Володимир Зеленський відвідав військовий госпіталь і вручив державні нагороди пораненим захисникам України та військовим медикам. 14 жовтня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-vidvidav-vijskovij-gospital-i-vruchiv-de-78501

Харківщини[166], Миколаєва[167], Донеччини[168], Запоріжжя[169], Чернігівщини[170], Полтавщини[171], Одещини[172]), як і постраждалих мешканців (зокрема, Київщини[173], Запоріжжя[174]), вручав заслужені нагороди (працівникам ДСНС[175], визволеним з російського полону[176], військовим, працівникам спецслужб).

---

[166] На Харківщині Володимир Зеленський відвідав поранених захисників України та вручив державні нагороди військовим медикам. 6 грудня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/na-harkivshini-volodimir-zelenskij-vidvidav-poranenih-zahisn-79669

[167] У Миколаєві Глава держави разом із Прем'єр-міністром Данії оглянув інфраструктуру, зруйновану російським агресором. 30 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/u-mikolayevi-glava-derzhavi-razom-iz-premyer-ministrom-daniy-80681

[168] Глава держави відвідав поранених українських військових у госпіталі на Донеччині та вручив їм нагороди. 22 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-vidvidav-poranenih-ukrayinskih-vijskovih-u-go-81733

[169] У Запоріжжі Президент відвідав військовий госпіталь і вручив нагороди медикам і пораненим захисникам. 27 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/u-zaporizhzhi-prezident-vidvidav-vijskovij-gospital-i-vruchi-81841

[170] На Чернігівщині Глава держави відвідав у госпіталі поранених військових і вручив їм нагороди. 3 квітня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/na-chernigivshini-glava-derzhavi-vidvidav-u-gospitali-porane-82053

[171] На Полтавщині Президент відвідав у лікарні поранених військовослужбовців та вручив нагороди. 18 квітня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/na-poltavshini-prezident-vidvidav-u-likarni-poranenih-vijsko-82333

[172] На Одещині Глава держави відвідав у госпіталі поранених захисників України та вручив державні нагороди військовим і медикам. 31 травня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/na-odeshini-glava-derzhavi-vidvidav-u-gospitali-poranenih-za-83285

[173] Президент відвідав у лікарні мешканців Київщини, поранених унаслідок ворожих обстрілів. 17 березня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-vidvidav-u-likarni-meshkanciv-kiyivshini-poranenih-73629

[174] На Запоріжжі Президент зустрівся з українцями, переміщеними із зони бойових дій. 5 червня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/na-zaporizhzhi-prezident-zustrivsya-z-ukrayincyami-peremishe-75617

[175] Володимир Зеленський нагородив працівників ДСНС, які брали участь у ліквідації наслідків російських обстрілів. 17 березня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/volodimir-zelenskij-nagorodiv-pracivnikiv-dsns-yaki-brali-uc-73633

[176] Глава держави нагородив звільненого з російського полону мера Мелітополя орденом "За мужність" III ступеня. 17 березня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-nagorodiv-zvilnenogo-z-rosijskogo-polonu-mera-73641

Примітною рисою президентської повсякденної політичної практики були не лише звернення до українців (яких за 555 днів війни, було, за моїми підрахунками близько 820, а й зустрічі (наживо і онлайн) з представниками тих чи інших сегментів суспільства ("студентів і ректорів українських закладів вищої освіти" [177], представниками ЗМІ[178], капеланами[179], діячами культури й мистецтва[180], добровольцями[181], представниками Меджлісу кримськотатарського народу[182] тощо), спілкування з кожним бажаючим за допомогою Viber, у якому з 29 жовтня з'явився канал Президента України.

Комунікуючи із суспільством, В. Зеленський доводив до зацікавлених інформацію про досягнення України на міжнародній арені. Приміром – про підтримку ООН резолюції щодо створення міжнародного компенсаційного механізму, який допоможе "відшкодувати всі збитки, завдані російською війною, причому за рахунок російських же активів. Репарації, які Росії доведеться

---

[177] Звернення Президента Володимира Зеленського до студентів і ректорів українських закладів вищої освіти. 19 травня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvernennya-prezidenta-volodimira-zelenskogo-do-studentiv-i-r-75173

[178] Будь-які питання, що стосуються закінчення війни в Україні, мають обговорюватися публічно, – Володимир Зеленський. 16 листопада 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/bud-yaki-pitannya-sho-stosuyutsya-zakinchennya-vijni-v-ukray-79185

[179] Капелани – це герої, адже підтримують стійкість духу наших захисників, – Глава держави. 24 лютого 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/kapelani-ce-geroyi-adzhe-pidtrimuyut-stijkist-duhu-nashih-za-81229

[180] У 209-ту річницю від дня народження Тараса Шевченка Президент Володимир Зеленський зустрівся з діячами культури та мистецтва. 9 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/u-209-tu-richnicyu-vid-dnya-narodzhennya-tarasa-shevchenka-p-81529

[181] Українські добровольці б'ються щоденно за нашу державу й неодмінно переможуть – Володимир Зеленський зустрівся з воїнами, які захищають Україну у складі різних підрозділів. 14 березня 2023 року, URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayinski-dobrovolci-byutsya-shodenno-za-nashu-derzhavu-j-n-81605

[182] Україна робить усе можливе задля звільнення Криму та перемоги над російським агресором – Президент на зустрічі з представниками Меджлісу кримськотатарського народу. 18 травня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-robit-use-mozhlive-zadlya-zvilnennya-krimu-ta-perem-82969

заплатити за скоєне, – це тепер частина міжнародно-правової реальності"[183]. А ще – про "енерготерор" (витерпіти який, зі слів президента, було нашим "національним завданням"), про звірства росіян (у Бучі, Ізюмі, на Херсонщині, яку ворог намагався зробити "буквально зоною відчуження"[184], але ж: "Хоч би скільки Росія робила підлостей, наша держава й народ все одно не будуть у кайданах"[185]), про знищені, спустошені війною села ("але навіть у такі села люди повертаються і це доказ, що життя все одно перемагає"[186]) і про українські "міста-герої".

Осмислюючи український спротив загарбнику, лідер нації проливав світло на значення бойових перемог. Найперше – під час бою за Мощун[187], з якого почалося звільнення українських земель, і про яке Президент говорив у "першу річницю переможних битв повномасштабної війни", зауважуючи, що саме 21 березня 2022 р. "завершилася битва за Мощун – маленьке село в Київській області, яке стало першим великим кроком нашої держави до перемоги в цій війні", а далі – "битва за Гостомель. Бої за Ірпінь. Боротьба на Чернігівщині й Сумщині. Битва за Зміїний. Жорстоке протистояння на півдні України й унікальна наша оборонна операція,

---

[183] Репарації, які Росії доведеться заплатити за скоєне, – це тепер частина міжнародно-правової реальності, – звернення Президента України. 14 листопада 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/reparaciyi-yaki-rosiyi-dovedetsya-zaplatiti-za-skoyene-ce-te-79137

[184] Росія намагається зробити Херсонщину буквально зоною відчуження; світ повинен на це відреагувати, – звернення Президента України. 28 жовтня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/rosiya-namagayetsya-zrobiti-hersonshinu-bukvalno-zonoyu-vidc-78773

[185] Хоч би скільки Росія робила підлостей, наша держава й народ все одно не будуть у кайданах – звернення Президента України. 9 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/hoch-bi-skilki-rosiya-robila-pidlostej-nasha-derzhava-j-naro-81537

[186] На вільній території Херсонщини понад 50 сіл майже повністю зруйновані окупантом, але навіть у такі села люди повертаються – звернення Президента України. 23 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/na-vilnij-teritoriyi-hersonshini-ponad-50-sil-majzhe-povnist-81773

[187] Звільнення Мощуна стало одним із поворотних моментів нашої боротьби й початком ворожого кінця, – Глава держави. 21 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zvilnennya-moshuna-stalo-odnim-iz-povorotnih-momentiv-nashoy-81705

яка повернула свободу Харківщині"[188], де ЗСУ звільнили понад 30 сіл. А потім був, як висловився Президент, "історичний день" і Україна відвоювала – у листопаді 2022 р. – Херсон.

З початку українського контрнаступу влітку 2023 р. до 31 липня було звільнено від ворога (за словами заступниці міністра оборони Ганни Маляр[189]) 204,7 кв. км української землі. Оцінюючи тогочасні ключові бойові операції, президент виокремив бої за Бахмут, Авдіївку, Красногорівку, Мар'їнку, Соледар, Старомайорське.

Згідно з даними президентського Офісу, за 500 днів війни проти російського агресора майже 50 тисяч українських воїнів були відзначені на основі указів президента державними нагородами, у т. ч. 298 осіб званням Героя України.

Для вшанування чоловіків і жінок України, які під час війни виявилися здатними на подвиг, героїчні вчинки, президент встановлював нові відзнаки, такі як "Хрест бойових заслуг", "Національна легенда України", "За оборону України", "Золоте серце". Намагаючись не забути чи не кожного героїчного вчинку, В. Зеленський особисто дякував воїнам: "Нечасто – раз на місяць – я роблю спеціальну подяку, письмову подяку, тим воїнам, які найбільше відзначилися на передовій. Минулого тижня я передав таку письмову подяку нашій славетній 56-й окремій мотопіхотній Маріупольській бригаді. Усім її воїнам та комбригу"[190].

Ще один прикметний момент – відзначення президентом ролі місцевих влад (зокрема – на Франківщині) у розв'язанні соціальних питань: "Допомога переселенцям, сім'ям воїнів, медичній сфері. Це робить українську соціальну тканину міцнішою. Я дякую

---

[188] Сьогодні Україна почала відзначати першу річницю перших переможних битв повномасштабної війни, які призвели до втечі окупанта – звернення Президента Володимира Зеленського. 21 березня 2023 року URL: https://www.president.gov.ua/news/sogodni-ukrayina-pochala-vidznachati-pershu-richnicyu-pershi-81725

[189] Ганна Маляр. URL: https://t.me/annamaliar/978

[190] Росія повинна щодня втрачати – це справедливо, – звернення Президента України. 24 липня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/rosiya-povinna-shodnya-vtrachati-ce-spravedlivo-zvernennya-p-84497

місцевій владі і на Прикарпатті, і в інших регіонах за підтримку роботи підприємств, зокрема релокованих. Кожне робоче місце, кожен український продукт, а особливо оборонний продукт, – це наближення нашої перемоги"[191].

Президент доносив до тих, хто в тилу, правду про значення і потреби ветеранів, вшановував та нагороджував журналістів, рятувальників, волонтерів, відзначав героїзм дітей, (які "не на свої роки міцні, не на свої роки відповідальні. Вони збирають кошти для армії, вони допомагають нашим пораненим, допомагають людям, допомагають рятувати життя людей. … Їм від семи до шістнадцяти років, а вони – герої. І їхніми вчинками можна пишатися так, що далеко не в кожного дорослого є подібне у біографії[192]") та невтомно нагадував суспільству і світу про тих, що були викрадені окупантами (на 31 липня 2023 р., за даними так званої "уповноваженої з прав людини" Росії, понад 700 тисяч осіб[193]), постійно дбаючи про те, "як урятувати їх від цього геноциду, як повернути їх в Україну, додому, до рідних"[194], ділив горе з батьками вбити дітей (на 1 серпня 2023 р., за даними ювенальних прокурорів, російська агресія забрала 499 дитячих життів[195]).

Президент не забував вітати співвітчизників із кожним святом – державним чи релігійним, нагадував про важливі віхи

---

[191] Поступово війна повертається на територію Росії, і це неминучий, природний та справедливий процес, – звернення Президента України. 30 липня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/postupovo-vijna-povertayetsya-na-teritoriyu-rosiyi-i-ce-nemi-84621

[192] Візові обмеження для громадян РФ справедливі, і всі захисники європейських цінностей мають на них наполягати – звернення Президента України. 12 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/vizovi-obmezhennya-dlya-gromadyan-rf-spravedlivi-i-vsi-zahis-77037

[193] До Росії вивезли понад 700 тисяч українських дітей, – Львова-Бєлова. URL: https://ua.krymr.com/a/news-rosia-ponad-700-tysiach-ukrainskykh-ditei-lvova-belova/32527643.html

[194] Саме зараз і саме в Україні вирішується, яким буде майбутнє ООН – Володимир Зеленський за результатами зустрічі з Антоніу Гутеррішем у Києві. 8 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/same-zaraz-i-same-v-ukrayini-virishuyetsya-yakim-bude-majbut-81505

[195] Ювенальні прокурори: 499 дітей загинули в Україні в результаті збройної агресії РФ. URL: https://interfax.com.ua/news/general/926216.html

державотворення ("4 листопада – це день, коли був зроблений важливий крок у розбудові нашої суверенної державності. 31 рік тому саме в цей день був ухвалений Закон України "Про державний кордон". Це один із перших фундаментальних документів відновленої української незалежності"[196]). Дбав про єдність суспільства, наголошуючи, що "ми маємо берегти її попри будь-які особисті емоції та інтереси", адже єдність – це те, "що дозволяє нам зараз зміцнювати суспільство, зміцнювати нашу державу й змінювати негативні тенденції нашої багатовікової історії", єдність пришвидшує перемогу. …Наша єдність має бути такою ж міцною, як наші воїни"[197].

Демонструючи не абияке відчуття часу, президент доносив до суспільства думку про те, що "ми зараз живемо в той час, коли всі історичні складнощі для України можемо перемогти. Можемо! Якщо будемо берегти нашу єдність, одне одного й нашу державу. Я дякую всім, хто дбає про Україну та українців! Я дякую всім, хто дбає про нашу єдність і про єдність світу заради України! Дякую кожному й кожній, хто зараз у бою за незалежність нашої держави!"[198].

Проблема єдності була наголошена Президентом як "пункт перший" під час щорічного "Послання Верховній Раді України про внутрішнє і зовнішнє становище України" (грудень, 2022 р.) як завдання на сьогодні і на майбутнє.

На початку 2023 р. президент по-своєму сформулював завдання для нації на 2023 рік, які у концентрованому вигляді

---

[196] Добре, що світ звертає увагу лише на те, що держава-терорист реально робить, а не що говорить, – звернення Президента України. 4 листопада 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/dobre-sho-svit-zvertaye-uvagu-lishe-na-te-sho-derzhava-teror-78961

[197] Виступ Президента зі щорічним Посланням до Верховної Ради про внутрішнє і зовнішнє становище України. 28 грудня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-zi-shorichnim-poslannyam-do-verhovnoyi-rad-80113

[198] Зараз час, коли всі історичні складнощі для України можемо перемогти, якщо будемо берегти нашу єдність, – звернення Президента України. 12 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/zaraz-chas-koli-vsi-istorichni-skladnoshi-dlya-ukrayini-mozh-81581

віддзеркалилися у заголовках його виступів: "Треба поставити крапку в російській агресії саме цього року"[199]; "Маємо зробити все, щоб зупинити рашизм так само, як вільний світ свого часу зупинив нацизм"[200]; "Ключове завдання нашої держави та наших партнерів – посилювати у Росії відчуття, що їй не вдасться нічого добитися в Україні"[201]; "Рашизм повинен пройти через повну поразку: військову, економічну, політичну, юридичну"[202].

Мислячи глобально, В. Зеленський стверджував, що "вільний світ має все необхідне, щоб зупинити російську агресію" і це – "важливо для глобальної демократії"[203], як і для України, мета якої у 2023 р., з погляду президента, – розпочати переговори про вступ до ЄС[204], досягти повномасштабного програшу Росії[205]. А ще – постійно працювати з партнерами. Наслідки цієї роботи полягали

[199] Треба поставити крапку в російській агресії саме цього року, – звернення Президента України. 4 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/treba-postaviti-krapku-v-rosijskij-agresiyi-same-cogo-roku-z-80225

[200] Маємо зробити все, щоб зупинити рашизм так само, як вільний світ свого часу зупинив нацизм, – звернення Президента України. 14 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/mayemo-zrobiti-vse-shob-zupiniti-rashizm-tak-samo-yak-vilnij-80381

[201] Ключове завдання нашої держави та наших партнерів – посилювати у Росії відчуття, що їй не вдасться нічого добитися в Україні, – звернення Президента Володимира Зеленського. 19 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/klyuchove-zavdannya-nashoyi-derzhavi-ta-nashih-partneriv-pos-80501

[202] Рашизм повинен пройти через повну поразку: військову, економічну, політичну, юридичну, – звернення Президента України. 2 квітня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/rashizm-povinen-projti-cherez-povnu-porazku-vijskovu-ekonomi-82037

[203] "Вільний світ має все необхідне, щоб зупинити російську агресію; це важливо для глобальної демократії, – звернення Президента України. 10 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/vilnij-svit-maye-vse-neobhidne-shob-zupiniti-rosijsku-agresi-80305

[204] Наша мета – почати переговори про вступ до Євросоюзу вже цього року, – Володимир Зеленський за результатами саміту Україна – ЄС у Києві. 3 лютого 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/nasha-meta-pochati-peregovori-pro-vstup-do-yevrosoyuzu-vzhe-80769

[205] Саме повномасштабний програш Росії буде надійною гарантією від нових агресій та криз, – звернення Президента України. 25 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/same-povnomasshtabnij-progrash-rosiyi-bude-nadijnoyu-garanti-81813

не лише в тому, щоб Україна отримувала від них зброю чи фінанси: одним з наслідків роботи ставало, приміром, те, що, як доповідав українцям Президент, "нам вдалося суттєво посилити рішучість партнерів…"[206].

У "діалогах" із суспільством президент торкався і проблемних місць функціонування держави і роботи в тилу: через укази, звернення чи промови він доводив до суспільства інформацію щодо:

– зміни керівників низки державних структур;

– позбавлення президентських стипендій (фігуриста Віктора Петренка[207] через відвідання Росії та виступи на території країни-агресорки після початку повномасштабної війни; спортсменів О. Кірюхіна та В. Сидоренка[208]);

– пониження у військовому званні (бригадних генералів С. Криворучка[209] та А. Наумова[210]);

– припинення українського громадянства[211] низки підсанкційних осіб, у яких було виявлено іноземне громадянство;

---

[206] Цього тижня нам вдалося суттєво посилити рішучість партнерів збільшувати постачання зброї для України – звернення Президента Володимира Зеленського. 13 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/cogo-tizhnya-nam-vdalosya-suttyevo-posiliti-rishuchist-partn-80373

[207] Українського фігуриста Віктора Петренка позбавлено стипендії Президента через відвідання Росії та виступи на території країни-агресора після початку повномасштабної війни, – указ. 8 серпня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayinskogo-figurista-viktora-petrenka-pozbavleno-stipendiy-76949

[208] Про позбавлення стипендій Президента України: Указ Президента України від 12 червня 2023 р. №323/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3232023-47009

[209] Про пониження у військовому званні: Указ Президента України від 31 березня 2022 року №196/2022 URL: https://www.president.gov.ua/documents/1962022-41969

[210] Про пониження у військовому званні: Указ Президента України від 31 березня 2022 року №197/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1972022-41973

[211] Глава держави ухвалив рішення про припинення українського громадянства підсанкційних осіб, у яких було виявлено іноземне громадянство. 7 вересня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/glava-derzhavi-uhvaliv-rishennya-pro-pripinennya-ukrayinskog-77573

– введення в дію рішень РНБО про призупинення діяльності низки політичних партій[212], про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці[213], про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій), які приймалися неодноразово, починаючи з лютого та у наступні місяці як 2022 р., так і 2023 р., і, зокрема, щодо релігійних організацій[214], афілійованих з центрами впливу у РФ, і окремих персон[215; 216; 217]; щодо протидії спробам РФ анексувати території України, а також за відновлення територіальної цілісності нашої держави[218] тощо;

---

[212] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року "Щодо призупинення діяльності окремих політичних партій": Указ Президента України від 19 березня 2022 року №153/2022. URL: https://www.president. gov.ua/documents/1532022-41765

[213] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року "Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави": Указ Президента України від 19 березня 2022 року №151/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1512022-41757

[214] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 1 грудня 2022 року "Про окремі аспекти діяльності релігійних організацій в Україні і застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)": Указ Президента України від 01 грудня 2022 року №820/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/8202022-45097

[215] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 12 січня 2023 року "Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)" : Указ Президента України від 12 січня 2023 року №820/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/142023-45569;

[216] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 січня 2023 року "Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)" : Указ Президента України від 15 січня 2023 року №23/2023. URL: https://www.president. gov.ua/documents/232023-45589 ;

[217] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 січня 2023 року "Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)" : Указ Президента України від 23 січня 2023 року №26/2023. URL: https://www.president.gov.ua/documents/262023-45613

[218] УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ№679/2022 Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 вересня 2022 року "Щодо дій України у відповідь на спробу Російської Федерації анексувати території нашої держави, з метою гарантування безпеки євроатлантичного простору, України та відновлення її територіальної цілісності".: Указ Президента України 30 вересня 2022 року. https://www.president.gov.ua/documents/6792022-44249

– рішень РНБО щодо санкцій. Показово, що якщо у травні–грудні 2022 р., за нашими підрахунками, РНБО ухвалила 10 рішень, пов'язаних із санкціями, то лише у січні 2023 р. – 5. Коментуючи рішення про "розширення наших санкцій проти громадян Росії та інших осіб, які допомагають терору", президент зазначив, що до одного із санкційних списків увійшло майже 200 осіб: "Ті, хто виправдовує терор. Ті, хто змащує російську машину пропаганди. Ті, хто намагався продати Україну десь там у Москві. Ця публіка отримає повний перелік персональних обмежень. Ми зробимо все, щоб санкції діяли в максимально можливому масштабі – у Європі, у світі. Відповідальність за терор буде для всіх: і для тих, хто вбиває, і для тих, хто допомагає вбивати"[219]. Загалом у січні–липні 2023 р. РНБО 30 разів ухвалювала рішення щодо санкцій;

– припинення дії попередніх угод з Росією (зокрема – щодо Угоди між Україною та РФ про порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів Стратегічних Сил, розташованих на їхніх територіях[220], виходу України з Меморандуму про співробітництво в охороні державних кордонів Республіки Білорусь, РФ та України та припинення дії Угоди між Україною і РФ про співробітництво і взаємодію з прикордонних питань[221]);

– виїзду посадовців за кордон "з недержавною метою": "Хочуть відпочивати зараз – будуть відпочивати поза межами державної

[219] Відповідальність за терор буде для всіх: і для тих, хто вбиває, і для тих, хто допомагає вбивати – звернення Президента України. 15 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/vidpovidalnist-za-teror-bude-dlya-vsih-i-dlya-tih-hto-vbivay-80385

[220] УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ№157/2023 Про припинення дії Угоди між Україною та Російською Федерацією про порядок здійснення гарантійного та авторського нагляду за експлуатацією стратегічних ракетних комплексів Стратегічних Сил, розташованих на їхніх територіях. 17 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1572023-46133

[221] УКАЗ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ№278/2023 Про вихід України з Меморандуму про співробітництво в охороні державних кордонів Республіки Білорусь, Російської Федерації та України та припинення дії Угоди між Україною і Російською Федерацією про співробітництво і взаємодію з прикордонних питань. 12 травня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2782023-46753

служби. За кордон їздити на відпочинок чи з якоюсь іншою недержавною метою посадовцям більше не вдасться"[222];

– заміни міністра культури з приводу використання державних коштів під час війни: "У час такої війни максимум державної уваги, а отже, і державних ресурсів має йти на оборону. Очевидна річ. А кожен проєкт, який може бути реалізований коштом позабюджетних ресурсів, має бути реалізований коштом саме позабюджетних ресурсів. Це стосується різних сфер, зокрема галузі культури. Музеї, культурні центри, символи, серіали – усе це важливо, але зараз інші пріоритети. Знаходьте позабюджетні кошти. Не державні"[223];

– людей при владі різного рівня (народних депутатів, суддів, "воєнкомів", "чиновників", усіх тих, "хто не хоче приймати рішення"), які переймалися виключно власними інтересами та власною вигодою: "… На жаль, деяким особам здається, що війна десь там, десь далеко від них. Ніби купол Верховної Ради, чи стіни якихось там кабінетів, чи перелік якихось повноважень можуть закрити від реальності. Ніхто не пробачить ані депутатам, ані суддям, ані "воєнкомам" чи будь-яким іншим посадовцям протиставлення себе державі. Комусь там острови та курорти під час війни, комусь там заробіток у "воєнкоматі", комусь там хабарі в судах. Для будь-яких державних посадовців – це зрада державних принципів, це зрада інтересів суспільства"[224]. Ці слова промовлялися в час, коли країна дізнавалася про хабарництво Глави Верховного Суду Всеволода Князєва, одеського воєнкома Євгена Борисова, народного депутата, члена партії "Слуга народу" Юрія Арістова та ін.

---

[222] Їздити за кордон із недержавною метою посадовцям більше не вдасться – звернення Президента України. 23 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/yizditi-za-kordon-iz-nederzhavnoyu-metoyu-posadovcyam-bilshe-80577

[223] Люди мають відчувати, що ресурси бюджетів використовуються справедливо й правильно – звернення Президента України. 20 липня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/lyudi-mayut-vidchuvati-sho-resursi-byudzhetiv-vikoristovuyut-84457

[224] Коли наші люди роблять усе можливе й неможливе для перемоги, будь-яке внутрішнє зрадництво викликає лють – звернення Президента України. 25 липня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/koli-nashi-lyudi-roblyat-use-mozhlive-j-nemozhlive-dlya-pere-84509

Не оминув увагою президент і роботу послів, зауваживши, що "активність – це ключове для дипломатії. Є посли, які саме так щоденно працюють. Є й ті, хто скоріше статист, а реальну роботу здійснюють інші та на іншому рівні"[225].

Коли літо 2023 р. добігало кінця, президент витверезував тих, хто тим чи іншим способом дистанціювався від війни: "Якщо комусь уже здається, нібито війна ”десь там“ та що перемогти у війні має хтось інший, то треба повертатися в реальність. Лише всім народом ми це пройдемо"[226]; наголошував на необхідності "посилення державних інституцій України та захист інституцій від будь-яких спроб ззовні чи зсередини зменшити їхню дієздатність та ефективність. Це стосується різних напрямів: і кадрової політики, і взаємодії між державними інституціями, і чистоти того, як працюють державні структури. … Держава продовжить модернізацію самих інституцій, процесів у них, процедур. Чистота в роботі державних структур має гарантуватися не лише тим, що залежить від самих людей, а й тим, який функціонал прозорості та підзвітності створений"[227].

Проблема якості роботи державних інституцій стала однією з центральних у виступах президента на другий рік війни. На це були спрямовані зусилля президента, пов’язані із реформуванням країни, про що свідчить аналіз президентських указів:

– "Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023 – 2027 роки". Пояснюючи мету розробленого плану та відповідаючи на питання, *яку Україну після війни ми будуватимемо*, президент уточнював, що українці мають забезпечити таку систему

---

[225] Ваше завдання – щоб світ завжди був разом з Україною – виступ Президента на нараді з керівниками закордонних дипломатичних установ України. 2 серпня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/vashe-zavdannya-shob-svit-zavzhdi-buv-razom-z-ukrayinoyu-vis-84665

[226] Україні потрібна сила й максимальна зосередженість на досягненні перемоги, – звернення Президента Володимира Зеленського. 6 серпня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayini-potribna-sila-j-maksimalna-zoseredzhenist-na-dosyag-84753

[227] Держава продовжить модернізацію інституцій та процедур, – звернення Президента України. 11 лютого 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/derzhava-prodovzhit-modernizaciyu-institucij-ta-procedur-zve-80945

гарантування справедливості та правопорядку в країні, яка відповідатиме, по-перше, "нашій меті швидкого вступу України у ЄС, – додаємо нашої готовності реалізувати цю мету", а по-друге, яка гарантуватиме "ті основи нового суспільного договору, які очевидно окреслюються зараз при захисті нашої держави"[228]. Крім того, доводячи до суспільства думку про те, що "кожен елемент державної системи – органи правопорядку передусім – мають працювати так, щоб люди реально відчували безпеку й захищеність, щоб люди реально відчували справедливість", яка б гарантувалася у повсякденні на рівні інституцій, президент наголошував: "Довіра в державі, довіра до держави формуються з довіри до тих, хто діє від імені держави. Правоохоронці, система прокуратури – ключові в цьому. Звичайно, разом з усіма іншими, хто працює в державному апараті" [229];

– щодо введення в дію рішення РНБО: "Про затвердження Положення про Реєстр осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів), порядок його формування і ведення"[230], "Про прискорення судової реформи та подолання проявів корупції у системі правосуддя"[231].

З експертами країн-партнерів обговорювалися моделі податкової реформи[232]. Разом з тим, В. Зеленський зауважував, що, якою "має бути економічна політика держави і в час війни, і тоді, коли повернемо мир", і загалом "будь-які питання, що стосуються

[228] Сьогодні схвалив комплексний стратегічний план реформування нашої системи правопорядку, – звернення Президента України. 11 травня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/sogodni-shvaliv-kompleksnij-strategichnij-plan-reformuvannya-82821

[229] Сьогодні схвалив комплексний стратегічний план реформування нашої системи правопорядку, – звернення Президента України. 11 травня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/sogodni-shvaliv-kompleksnij-strategichnij-plan-reformuvannya-82821

[230] Про затвердження Положення про Реєстр осіб, які мають значну економічну та політичну вагу в суспільному житті (олігархів), порядок його формування і ведення. Рішення від 29.06.2022 РНБО. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0012525-22#Text

[231] Про прискорення судової реформи та подолання проявів корупції у системі правосуддя. Рішення від 23.06.2023 РНБО. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0033525-23#Text

[232] Керівництво Офісу Президента й міжнародні експерти обговорили модель майбутньої податкової реформи. 24 березня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/kerivnictvo-ofisu-prezidenta-j-mizhnarodni-eksperti-obgovori-81781

закінчення війни в Україні, мають обговорюватися публічно"[233]; що "в суспільстві можуть бути тільки дві частини – ті, хто захищає нашу незалежність, і ті, хто працює так, щоб забезпечити цей захист. І це не питання тієї чи іншої економічної доктрини, не питання тієї чи іншої політичної позиції. Ми просто не можемо собі дозволити, щоб в країні залишалася тіньова частина економічного життя. … Усі, хто працює в українській політиці, хто впливає на суспільну дискусію, мають усвідомити, що тіньового в країні більше не буде"[234].

Президент акцентував важливість справедливості у функціонуванні держави, оскільки вона є "однією з основ соборності", адже у суспільстві, яке "відчуває справедливість, об'єднання людей завжди міцніше"[235].

Про те, що заклики, ідеї, позиція президента (з найрізноманітніших питань життя держави у час війни і в перспективі – в наступний час відбудови і подальшого розвитку) знаходили відгук у суспільстві, свідчили результати соціологічних опитувань. Так, з початком повномасштабного вторгнення Росії суспільство втричі (порівняно з груднем 2021 р.) збільшило свою підтримку дій президента: 27 лютого 2022 р. дії В. Зеленського підтримував 91% українців[236]. Показово, що у червні 2023 р. лише 23% опитаних українців[237] бажали змінити президента після закінчення війни.

---

[233] Будь-які питання, що стосуються закінчення війни в Україні, мають обговорюватися публічно, – Володимир Зеленський. 16 листопада 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/bud-yaki-pitannya-sho-stosuyutsya-zakinchennya-vijni-v-ukray-79185

[234] В українському суспільстві можуть бути тільки ті, хто захищає нашу незалежність, і ті, хто працює, щоб забезпечити цей захист, – звернення Президента України. 9 червня 2022 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/v-ukrayinskomu-suspilstvi-mozhut-buti-tilki-ti-hto-zahishaye-75713

[235] Сила суспільства й міцність держави поєднуються саме справедливістю, – звернення Президента України. 22 січня 2023 року. URL: https://www.president.gov.ua/news/sila-suspilstva-j-micnist-derzhavi-poyednuyutsya-same-sprave-80557

[236] Дії Зеленського підтримують понад 90% опитаних українців – "Рейтинг". URL: https://suspilne.media/211930-dii-zelenskogo-pidtrimuut-ponad-90-opitanih-ukrainciv-rejting/

[237] Яке ставлення українців до Верховної Ради та Президента – результати опитування. URL: https://visitukraine.today/uk/blog/2113/yake-stavlennya-ukrainciv-do-verxovnoi-radi-ta-prezidenta-rezultati-opituvannya

Вищевикладене дозволяє твердити:

– *по-перше*, діяльність державних інститутів і, зокрема, інституту президентства в умовах потужної воєнної агресії РФ стала інноваційною моделлю реагування на виклики і самій Україні, і демократичній частині світу: нації, що розбудовували свої держави на засадах демократії в умовах звичних політичних реалій, що склалися після ІІ Світової війни і характеризувалися усталеними кордонами та міжнародними безпековими інституціями, як і сформованою правовою системою, змушені були перелаштовувати інституційні механізми управління і взаємодії під тиском авторитарної країни-агресорки. Функціонування цієї моделі, як засвідчили 555 днів боротьби українців з повномасштабною російською військовою навалою, відбувався в різних темпах, оскільки кожна з провідних держав Європи і світу по-своєму бачила як суть перспектив Української держави, так і власних пріоритетів у міждержавній взаємодії з путінською Росією. Утім, кореляції планів останніх сприяв яскраво продемонстрований міжнародному співтовариству опір української нації, очолюваної найбільш резільєнтною частиною політичної еліти в Україні, очолюваною її президентом;

– *по-друге*, персона В. Зеленського як лідера нації, його неймовірна дипломатична активність у спілкуванні з країнами як західними, так і не західними з початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ на суверенну територію України, особиста твердість і самовідданість у виконанні своїх конституційних обов'язків, його енергія лідера (що проявилася, з-поміж іншого, у здатності своєчасно і прямо називати речі своїми іменами: зокрема, говорити про неспроможність міжнародних організацій, відсутність у частини європейської політичної еліти волі до боротьби з тероризмом, з новітнім фашизмом у Європі на початку ХХІ століття, нескінченно акцентувати кволість санкційної політики, як і боротьби з російською пропагандою в Європі, наголошувати паралізуючі дух і волю до дії страхи європейських лідерів, що пов'язані з потенційною втратою власних статків та, у багатьох ситуаціях – вдавані, говорити про гальмування бюрократичними апаратами європейських держав допомоги Україні та ін.), стиль прийняття управлінських рішень (у

сфері міждержавної взаємодії, як і у внутрішньодержавних процесах) та постійна комунікація із українським соціумом:

а) по-своєму додали стійкості інституту президентства (особливо з врахуванням попередньої – з 1991 р. – історії, набутого досвіду, переобтяженого достроковим припиненням повноважень українських президентів, революціями під час термінів виконання ними президентських повноважень, їх залученням у міжнародні та внутрішньодержавні скандали, що були пов'язані з корупцією, незаконним збагаченням, участю в тіньових політичних процесах, ігноруванням чинного законодавства та ін.),

б) сприяли зростанню довіри суспільства до президента як очільника держави (про що свідчили не лише результати соціологічних опитувань, а й відзнаки західних держав та організацій, яких був удостоєний В. Зеленський як лідер української нації);

в) уможливили (до певної міри) подолання недоліків роботи у сфері міжнародної політики, недбальства і непрофесіоналізму чи й байдужості попередників на президентській посаді, які у свій спосіб зумовлювали "довге долучення" до антивоєнної коаліції, приміром, ФРН, бажання "зберегти обличчя Путіна" французьким лідером, відсутність дипломатичних зв'язків з одними країнами (про що дозволяють твердити "перші" в історії української державності контакти В. Зеленського з низкою лідерів африканських і латиноамериканських держав) та їх атрофію (неефективність) з іншими, про що свідчила, приміром, підтримка низкою країн в ООН під час голосувань не України, а Росії, чи демонстративна "нейтральність", утримання від прийняття рішень, мізерна допомога Україні, або пряма (чи опосередкована, завуальована) підтримка Путіна (Угорщиною, Північною Кореєю, Іраном, Китаєм та ін.) рядом інших держав світу;

– *по-третє*, до заслуги президента можна віднести і підтримку українців зарубіжними держава у ході подолання російської агресії: світ "почув" націю лише почувши її лідера.

Завдяки урізноманітненню форм, методів, інструментів, задіяних президентом у ході дипломатичної активності, створення відповідних воєнному часу стратегічних комунікацій з лідерами

іноземних держав вдалося запобігти знищенню Української держави в ході новітньої колоніальної війни (терористичної за характером і методами ведення), розпочатої російським імперіалізмом, що переживав чергову трансформацію;

– *по-четверте*, діяльність інституту президентства в Україні стала прямим підтвердженням не лише політичної ефективності/спроможності українського лідера і очолюваного ним інституту, а й української дипломатії в цілому, ознакою стійкості Української держави і нації упродовж 555 днів російсько-української війни, доказом їх здатності до високого ступеня самоорганізації та функціонування у критичних умовах, чим були забезпечені не просто збереження суб'єктності України на міжнародній арені, а й її зміцнення;

– *по-п'яте*, ефективна співпраця Президента з усіма гілками влади, місцевим самоврядуванням, попри незадоволення та критику опонентів, що, безумовно, посилюватиметься за найменшої можливості, пов'язаної із продовженням/затягуванням війни, складнощами у стосунках з державами-партнерами (як це вже було у випадках з Великою Британією чи Польщею), "повільним" наступом і звільненням українських територій, перед прийдешніми виборами (парламентськими, президентськими, місцевими), що спричинить пожвавлення "сект" і кланів політиків заради повернення до влади, чи здобуття влади новими/старими поколіннями політиків.

РОЗДІЛ 4
СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНІ ЗМІНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Стан війни вимагає від уряду створення ефективних механізмів протидії агресії та подолання негативних наслідків військових дій. Структурно-функціональні зміни в системі органів виконавчої влади в умовах воєнного стану, на наш погляд, мають бути спрямовані як на активізацію механізмів посилення адаптивної спроможності уряду та його виконавчої вертикалі, так і на підтримку їх подальшого інституційного розвитку. У цьому контексті не можна не звернути увагу на те, що прагнучи набуття повноцінного членства у Європейському Союзі, Україна не переривала навіть в умовах війни свій демократичний розвиток. Отриманий Україною у червні 2022 р. статус кандидата у члени ЄС поставив її перед завданням здійснювати структурно-функціональні зміни в системі органів виконавчої влади не лише на запити воєнного стану, а й у напрямі адаптації системи державного управління до європейських стандартів належного урядування. Воєнний стан, з одного боку, та євроінтеграційний рух – з іншого, породжують стан дихотомії, вимагають поєднувати почасти взаємовиключні та вичерпні механізми та процеси. Між тим у наявних умовах точок дотику і можливостей пошуку балансу між необхідністю посилення централізації владної вертикалі воюючої країни та децентралізацією системи публічного управління – одного із основних реальних здобутків реалізації реформ щодо інституціонального оформлення механізмів та принципів належного врядування –дуже мало.

Децентралізація влади стала одним із потужних внесків у формування "інституціональної перепустки" для членства в ЄС. Водночас, у перші місяці війни виникла необхідність у зміцненні владної вертикалі, щоб держава могла встояти перед широкомасштабним воєнним вторгненням Російської Федерації та продовжувати боротьбу. Амбівалентність, яка все більше проявляється у механізмах функціонування політичного режиму, з

кожним місяцем війни наближає Україну до точки біфуркації у виборі подальшого шляху розвитку.

Воєнний стан як правовий режим, що формує та реалізує особливі правові засади діяльності органів публічної влади, змінив механізм розподілу повноважень між ними, встановив нові центри прийняття рішень, змінив формат відносин держави та суспільства, утвердив нові реалії для зануреної у війну країни. Зміни у функціонуванні органів публічної влади насамперед зумовлені необхідністю подолання ряду загроз національній безпеці, які є прямими наслідками війни та мають системний характер. Таким чином, процес адаптації стає одним із пріоритетних механізмів державного управління. У нашому дослідженні передбачено проаналізувати структурно-функціональні зміни системи органів виконавчої влади, що відбулися в період 2022–2023 рр., тобто в період дії законодавства воєнного часу, у контексті посилення/ послаблення їх інституційних характеристик та адаптаційних можливостей, зокрема, їх спроможності реагувати на виклики та загрози, розв'язувати суспільні проблеми критичного характеру. Однак також будемо торкатися проблем, зумовлених інституційними траєкторіями, які, незважаючи на війну, не були перервані та почасти визначали характер здійснюваних змін. Що ж до вибору теоретико-методологічного підґрунтя нашого дослідження, то маємо зазначити, що у науковому доробку вчених є достатньо праць, присвячених проблемам виходу країн з громадянських війн та фінансових криз, проблемам, зумовленим зміною політичних режимів, а також впливам, що чинилися на стан інституцій, створених у цей час [238; 239; 240]. Оцінка інституцій через проєкцію майбутніх наслідків їхньої діяльності, а не лише через їхню спроможність розв'язувати назрілі поточні проблеми, які наразі перебувають у потоці війни, на наш погляд найбільш адекватно відповідає меті роботи.

---

[238] Cerra V., Saxena S. Growth Dynamics: The Myth of Economic Recovery. *American Economic Review.* Vol. 98 (1), March 2008. PP. 439–457). URL: DOI: 10.1257/aer.98.1.439

[239] Collier P., Sambanis N. Understanding Civil War. *Journal of Conflict Resolution.* 46 (1): 3–12. URL: DOI:10.1177/0022002702046001001

[240] Wedgwood E. Theorizing the Influence of Wartime Legacies on Political Stability after Rebel Victories. URL: https://doi.org/10.1080/1057610X.2020.1780005

Серед наукового доробку, яким ми послуговувалися у своєму дослідженні, привертають увагу ідеї Коліна О'Райлі та Бенджаміна Пауелла [241], які на основі аналізу інституційних ефектів воєн, що відбувалися у період 1965–2010 рр., намагалися віднайти закономірності впливу війни на масштаби та сфери діяльності уряду. Автори висунули гіпотезу, що війни є кризами, які неминуче призводять до розширення, збільшення розмірів уряду (основними маркерами цього процесу вони визначають зменшення економічної свободи, зростання державних витрат у відсотках до ВВП), посиленню його регуляторних функцій зі збереженням цієї тенденції у післявоєнний період. Дослідники відштовхувалися від ідеї, висунутої Робертом Хіггсом, який стверджував, що зростання уряду США у XX столітті було спричинене кризою, яка створила так званий "ефект храповика". Основна ідея полягає у тому, що під час кризи масштаби уряду мають здатність розширюватися, однак після того, як криза проходить, уряд не повертається повністю до свого докризового розміру та масштабу, тому що спрацьовує "ефект храповика". Звісно, наукові ідеї, засновані на вивченні воєн минулого століття, потребують перевірки. Однак, на наш погляд, механізм так званого "храповика", який запускається в умовах війни, заслуговує на увагу та потребує подальшого вивчення. Потрібно зазначити, що припущення щодо запуску в дію подібного механізму роблять і вітчизняні вчені, які, досліджуючи інституційні зміни, зумовлені російсько-українською війною, вказують на те, що "у ситуації війни, коли суспільство змушене погоджуватися на концентрацію влади в руках воєнного керівництва, яке уособлене президентським постом, виникає вірогідність розбещення правлячого "режиму-структури" повнотою влади і спроби консервації ним воєнно-політичної форми правління"[242]. Однак є й інші підходи, і вони пов'язані зі створенням нових можливостей, які дає війна. Так, зокрема, Менкур Олсон стверджував, що великі

[241] O'Reilly C., Powell B. War and the Growth of Government. *European Journal of Political Economy.* Vol. 40, Part A, December 2015. P. 31–41.

[242] Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / за ред. Г. І. Зеленько. Київ, 2023. С. 492.

потрясіння і кризи, такі як війни, усувають укорінені групи інтересів і розчищають шлях для продуктивних реформ. Війна може зруйнувати ці групи інтересів, і це дозволить провести необхідні реформи [243]. Обидві наукові позиції для нас видаються науково привабливими для визначення методологічного контексту, оскільки війна насправді ставить Україну на роздоріжжя. З одного боку, воєнний стан легітимізує практики авторитарної моделі управління – посилення виконавчої вертикалі, посилення регуляторних функцій держави, зокрема під час розподілу суспільних благ, послаблення інструментів громадського контролю. З іншого – масштабні руйнування, яких зазнає Україна, змінюють характер економіки, а відтак і довоєнну конфігурацію груп за інтересом. Чи відбудеться розпад потужних фінансово-промислових груп, а відтак зазнає краху так звана "приватизована держава" (дія її механізму детально описана у працях вітчизняних вчених [244]), чи умови війни не зруйнують їх стійкість, збережуть їх інваріантність та зумовлять лише тимчасову втрату ними рівноваги – залежить від багатьох інституціональних та позаінституціональних чинників.

Для мети цього дослідженні буде доречним послуговуватися поняттям "інституційна спадщини війни", яке, попри відсутність його чіткого розуміння, суттєво розширює можливості осягнення впливових чинників, які діють на повоєнну модель розвитку країни [245]. Огляд літератури [246; 247] показує, що науковці зазвичай застосовують

---

[243] Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / пер. з англ. А. Іщенка. Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 174 с.

[244] Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / авт. кол.: Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.), Р. В. Балабан, С. Г. Брехаря та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. 352 с.

[245] O'Reilly C., Powell B. War and the Growth of Government. *European Journal of Political Economy.* Vol. 40, Part A, December 2015, Pages 31-41.

[246] Dirkx T. The Institutional Legacies of Rebel Governance Theorising the Political Stability of PostInsurgent States. *Working Paper.* Swiss Peace Foundation. 1/2020. URL: https://www.swisspeace.ch/assets/publications/Working-Papers/The-Institutional-Legacies-of-Rebel-Governance.pdf?vid=3

[247] Patricia Justino WIDER Working Paper 2022/48. Wartime governance and state-building trajectories in post-conflict societies. URL: https://www.wp2022-48-wartime-governance-state-building-trajectories-post-conflict-societies.pdf

це поняття в контексті аналізу кейсів громадянських воєн, які були частинами державотворчих процесів. У нашому дослідженні до "інституційної спадщини війни" будуть віднесені ті інститути та інституції, які були впроваджені/переупорядковані/ ліквідовані під час дії в Україні воєнного стану задля розв'язання суспільних завдань воюючої країни та які, на наш погляд, можуть зберігатися та впливати на розвиток політико-управлінської системи, стимулювати прояв вищезгаданого "ефекту храповика" у повоєнний період.

Існує достатньо обмежена кількість наукових джерел, які б сприяли розширенню уявлення щодо особливостей функціонування органів державної влади в умовах воєнного стану. Едвард Кіллам аналізує особливості воєнного стану під час громадянських заворушень, зазначаючи, що заміна цивільної влади військовою може здійснюватися в умовах введення воєнного стану спричиненого війною, повстаннями чи стихійними лихами. Дослідник вказує на те, що воєнний стан виправданий лише у тих випадках, коли цивільна влада відсутня, неспроможна ефективно реагувати на сформовану загрозу чи перестала функціонувати [248].

Предметом нашого дослідження є структурно-функціональні зміни системи органів виконавчої влади, що відбувалися в умовах війни. Маємо зазначити, що оскільки серед науковців [249; 250; 251; 252; 253]

---

[248] Killam E. W. Martial Law in Times of Civil Disorder. *Law and Order.* Volume 37. Issue 9. Dated (September 1989). P. 44–47.

[249] Авер'янов В. Б. Кабінет Міністрів України. *Енциклопедія сучасної України* / гол. редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк та ін. Т. 11, Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2011. 716 с.

[250] Гбур З. В., Галушкіна Л. В., Акімов О. О. Кабінет Міністрів України: функції, повноваження та відповідальність. *Державне управління: удосконалення та розвиток.* № 5. 2022. URL: http://www.dy.nayka.com.ua/pdf/5_2022/5.pdf

[251] Коліушко І. Б. Виконавча влада та проблеми адміністративної реформи в Україні / моногр. К. : Факт, 2002. 260 с.

[252] Левенець Є. Функціональна складова діяльності центральних органів виконавчої влади в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2011. Вип. 5. С. 102–116. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzipiend_2011_5_9

[253] Стан реформи системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні. Реформа системи державного управління та місцевого самоврядування в Україні: стан, виклики, перспективи здійснення : наук. доп. / авт.кол.; за заг. ред. В. С. Куйбіди. Київ : НАДУ, 2018. С. 22–35.

немає одностайності, а навпаки, в їхніх дослідженнях має місце певна методологічна різновекторність у тлумаченні та структуруванні функцій органів виконавчої влади, то в нашому аналізі поняття "функції" буде використовуватися в контексті виконання органами державної влади поставлених перед ними управлінських завдань, тобто їх розуміння як конкретних дій або сукупності дій, які забезпечують досягнення поставленої мети (завдань). Відповідно, структурно-функціональні зміни, що відбуваються в системі органів виконавчої влади, мають посилити їх спроможність реагувати на виклики та загрози, розв'язувати проблеми, зумовлені новими реаліями повномасштабного воєнного вторгнення Росії, а також виконання кандидатських вимог щодо членства в ЄС. Отже, створення оптимальної моделі виконавчої влади воюючої країни, яка продовжує демократизацію, потребуватиме убезпечення системи влади від потрапляння в пастку перерозподілу владних повноважень, кадрової перестановки, структурних змін в інтересах окремих політичних гравців, які активізувалися з посиленням центрів прийняття рішень. Такий підхід, на наш погляд, є більш продуктивним, аніж використання поняття "функцій" лише як певного "переліку напрямів діяльності державного органу чи структурного підрозділу, що дозволяють реалізувати покладені на них завдання та досягти поставлених цілей" [254].

Уведення воєнного стану у зв'язку зі збройною агресією Російської Федерації проти України для Кабінету Міністрів України (КМУ), як і для інших вищих органів державної влади, означало переведення їх функціонування в інший правовий режим. Своїм указом Президент України зобов'язав КМУ ввести в дію план запровадження та забезпечення заходів правового режиму воєнного стану в Україні; забезпечити фінансування та вжити в межах повноважень інших заходів, пов'язаних із запровадженням правового режиму воєнного стану на території України, а обласним, Київській міській державним адміністраціям та органам місцевого самоврядування утворити ради оборони та забезпечити сприяння

[254] Термін «Функції». *Законодавство України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/term/47253

військовому командуванню у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану [255]. У перший же день оголошення Президентом України воєнного стану Кабінет Міністрів України ввів у дію "План заходів запровадження та забезпечення заходів здійснення правового режиму воєнного стану в Україні" [256] та розпочав роботу в умовах особливого стану.

З часу введення воєнного стану управлінська система держави почала посилюватися новими механізмами та інструментами, які були необхідними для виконання завдань особливого правового режиму. У такий спосіб відбувся її інституційний перехід від стану так званої гібридної війни до повноцінної війни з широкомасштабним театром бойових дій на східних, південних та північних кордонах України, окупацією РФ значної її території. Зокрема, мали вводитися в дію інституційні механізми міжнародного права, які були спрямовані на регулювання відносини воюючих сторін, у т. ч. положень Женевської конвенції про поводження з військовополоненими, які встановлюють міжнародні правові норми, які є основою для формування правових та інституційних засад державної політики щодо військовополонених. Отже, одним із перших таких кроків уряду було створення на початку березня 2022 року тимчасового допоміжного органу при Кабінеті Міністрів України[257] – Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими. До його складу увійшли представники ГУР МО України, Міністерства оборони України, Збройних сил України, Служби безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України, Національної поліції України, Національної гвардії України, Державної прикордонної служби України, Міністерства юстиції України,

[255] Про введення воєнного стану в Україні. Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text

[256] Питання запровадження та забезпечення здійснення заходів правового режиму воєнного стану в Україні. Розпорядження Кабінету Міністрів України; План від 24.02.2022 № 181-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/181-2022-%D1%80

[257] Про утворення Координаційного штабу з питань поводження з військовополоненими : Постанова Кабінету Міністрів України від 11.03.2022 № 257. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/257-2022-%D0%BF

Міністерства реінтеграції України. До функцій Штабу було віднесено здійснення координації діяльності між центральними і місцевими органами виконавчої влади, органами місцевого самоврядування, правоохоронними органами, громадськими об'єднаннями з питань поводження з військовополоненими. Координаційний штаб, зокрема, мав сприяти реалізації заходів, спрямованих на забезпечення виконання міжнародно-правових зобов'язань України у сфері захисту прав військовополонених. Потрібно відзначити, що згідно з поданою на офіційному сайті інформацією[258], окрім безпосереднього здійснення координаційних заходів, Штаб також реалізує гуманітарну місію, зокрема, практично щоденно проводить зустрічі з родинами полонених та зниклих безвісти військовослужбовців. Такий діалог є ефективним інструментом в уточненні реєстру осіб такої категорії.

Серед міжнародних зобов'язань сторін у разі початку збройного конфлікту чи оголошення війни було якнайшвидше створення офіційного Довідкового бюро у справах військовополонених, які перебувають під їх владою[259], для можливості повноцінного забезпечення їхніх прав. Повноваження щодо створення такої структури, відповідно до вітчизняного законодавства [260], належать безпосередньо до повноважень КМУ, які він реалізує у сфері оборони. Отже, розпорядженням КМУ функції Національного інформаційного бюро були покладені на державне підприємство Український національний центр розбудови миру, яке належить до сфери управління Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України [261]. Потрібно зазначити, що у

[258] Координаційний штаб з питань поводження з військовополоненими. Офіційний сайт. URL: https://koordshtab.gov.ua/about

[259] Женевська конвенція про поводження з військовополоненими. ООН; Конвенція, Угода, Положення [...] від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_153#Text

[260] Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text

[261] Про визначення державного підприємства, яке виконує функції Національного інформаційного бюро : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.03.2022 № 228-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2022-%D1%80#Text

березні 2022 року Верховна Рада України внесла зміни до Закону України "Про оборону", відповідно до яких запроваджувалася процедура створення такого бюро. Згідно з нею ЦОВВ, який забезпечує формування політики з питань тимчасово окупованих територій України, мав визначитися саме із державним підприємством, на яке КМУ повинен був покласти функції Національного інформаційного бюро [262]. Оскільки у підпорядкуванні профільного міністерства – Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України – на момент прийняття рішення перебувало лише одне державне підприємство – Український національний центр розбудови миру [263], то, по суті, законодавець такою нормою Закону самостійно визначився із суб'єктом виконання функцій Довідкового бюро у справах військовополонених, не залишивши для міністерства та КМУ іншого вибору.

Успіхи ЗСУ на фронті, що вели до поступового звільнення окупованих територій на Півночі країни, зокрема Київщини, у квітні 2022 року, ставили перед урядом завдання з активізації заходів із забезпечення формування та реалізації державної політики щодо утримання військовополонених. Так, Кабінет Міністрів України покладає ці функції на Міністерство юстиції України та ставить перед ним завдання щодо утворення таборів/дільниць для тримання військовополонених та створення в них умов з дотриманням міжнародних зобов'язань України, зокрема у сфері міжнародного гуманітарного права та вимог національного законодавства [264].

---

[262] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування питань, пов'язаних із військовополоненими в особливий період : Закон України від 24.03.2022 № 2158-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2158-20#Text

[263] Про утворення державного підприємства "Український національний центр розбудови миру" : Наказ Міністерства реінтеграції тимчасово окупованих територій України № 249 від 18.11.2021. URL: https://uncp.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/uncp-nakaz-pro-stvorennya-czentru.pdf

[264] Про внесення змін до Положення про Міністерство юстиції України : Постанова Кабінету Міністрів України від 01.04.2022 № 394. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/394-2022-%D0%BF#n10

Також уряд береться за виконання Україною зобов'язань у галузі міжнародного гуманітарного права щодо захисту цивільного населення під час війни. Відповідно до "Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни" [265] необхідно було виконати завдання зі створення Національного інформаційного бюро – установи, яка має діяти на національному рівні для збору інформації про долю осіб, які перебувають під захистом. Під основне визначення осіб, які перебувають під захистом, згідно з четвертою Женевською конвенцією, підпадають цивільні особи, які опинилися в руках сторони конфлікту, громадянами якої вони не є [266]. Своїм розпорядженням Кабінет Міністрів України покладає на вже згадуване нами державне підприємство Український національний центр розбудови миру функції Національного інформаційного бюро також відповідно до Женевської конвенції про захист цивільного населення під час війни. На державне підприємство урядом покладалися функції одночасно і як Національного інформаційного бюро у справах військовополонених, і як Національного інформаційного бюро із захисту цивільного населення під час війни. Перелік завдань, які визначені по кожному з цих напрямів державної політики, ставить під сумнів спроможність установи їх ефективно виконувати. Затягування війни, яке стає все більш очевидним, буде призводити до того, що обсяги інформації, яку необхідно буде опрацьовувати, будуть лише збільшуватися. За повідомленням Мінреінтеграції до Національного інформаційного бюро лише за липень 2023 року надійшло понад 15,5 тисячі звернень щодо примусового переміщення у зв'язку зі збройною агресією РФ проти України, депортацію осіб, у тому числі дітей; повідомлення про потрапляння в полон, зниклих безвісти та примусову мобілізацію на тимчасово окупованих територіях України [267].

---

[265] Конвенція про захист цивільного населення під час війни. ООН; Конвенція, Проект, Угода [...] від 12.08.1949. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154

[266] National information bureau. URL: https://casebook.icrc.org/a_to_z/glossary/national-information-bureau

[267] У липні Національне інформаційне бюро прийняло понад 15,5 тисячі звернень. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/u-lypni-natsionalne-informatsiine-biuro-pryinialo-ponad-86-tysiachi-zvernen

Варто також додати, що саме ДП "Український національний центр розбудови миру" було створено лише незадовго до війни [268]. Таке рішення було підтримано міжнародними організаціями, що опікуються питаннями дотримання міжнародного гуманітарного права та прав людини, зокрема USAID, ПРООН, представництвом ЄС в Україні. Відповідно до початкового статуту метою діяльності підприємства було визначено "забезпечення ефективного моніторингу і документування порушень Російською Федерацією норм міжнародного права та притягнення її до відповідальності за здійснення збройної агресії проти України" [269]. У вітчизняному кейсі з реалізації політики розбудови миру є своя особливість. По-перше, подібні інструменти міжнародних організацій (зокрема, "Інфраструктура для миру" ПРООН) щодо політики розвитку миру застосовувалися до врегулювання громадянських конфліктів, а не міждержавних збройних конфліктів та воєн. По-друге, подібні інституції створювалися в країнах, які мали воєнний досвід (Національна рада миру в Гані, Шрі Ланці, Національний консультативний форум в Уганді, Національна рада миру і примирення в Зімбабве) [270; 271; 272; 273], однак лише після того, як закінчувалися бойові дії. По-третє, міжнародний досвід – це досвід створення неурядових центрів, які, на відміну від урядових інституцій, мають вищий ступінь довіри у сторін конфлікту. Потрібно зазначити, що успішний досвід з реалізації політик розбудови миру, зокрема моніторингу і документування вчинених РФ злочинів, мали як

[268] Про утворення державного підприємства "Український національний центр розбудови миру" : Наказ Міністерства реінтеграції тимчасово окупованих територій України № 249 від 18.11.2021. URL: https://uncp.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/uncp-nakaz-pro-stvorennya-czentru.pdf

[269] Статут Державного підприємства "Український національний центр розбудови миру". URL: https://uncp.gov.ua/wp-content/uploads/2022/02/uncp-statut-czentru.pdf

[270] National Peace Council. URL: https://www.peacecouncil.gov.gh/

[271] National Peace Council (NPC). URL: https://www.peace-srilanka.org/ National Consultative Forum https://ncf.or.ug/; URL: https://www.nprc.org.zw/

[272] National Consultative Forum. URL: https://ncf.or.ug/

[273] National Peace and Reconciliation Commission (NPRC). URL: https://www.nprc.org.zw/

вітчизняні, так і міжнародні громадські організації, які працюють в Україні. На наш погляд, доцільність створення державного підприємства була сумнівною та може слугувати проявом низької довіри з боку держави до громадських організацій та віри у їх спроможність реалізовувати поставлені завдання.

Потрібно відзначити, що надання інформаційних, консультаційних, адміністративних послуг державними органами в умовах війни стало підтвердженням того, що внаслідок здійснюваних з 2014 р. реформ Україна відбулася як сервісна держава. Сервісна держава, що активно розбудовувалася протягом 2014–2022 років, з початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ зіткнулася з рядом викликів, пов'язаних з окупацією територій та неможливістю за таких обставин надання адміністративних послуг у повному обсязі. Це призвело до необхідності прийняття рішень щодо зміни існуючих механізмів їх надання. Додатковим викликом стала необхідність надання нових послуг, серед яких допомога внутрішньо переміщеним особам, допомога бізнесу, переміщеному з окупованих територій. Експерти OECD зазначали, що надання переваги посиленню функціональної спроможності існуючої адміністративної мережі (підрозділи соціального захисту населення, центри надання адміністративних послуг, органи місцевого самоврядування), а не створенню нових інституцій, було оптимальним рішенням в умовах браку часу та відсутності ресурсів в уряду. Міністерство юстиції України на початку воєнного вторгнення Російської Федерації отримало право на надання деяких реєстраційних послуг. Протягом цього періоду система обмеженого доступу до реєстрів і систем додаткових гарантій була ще на стадії розробки. Водночас була нагальна потреба реєструвати зміни в пов'язаних з війною суб'єктів та благодійних фондів. Таким чином, у перші місяці війни основні реєстраційні послуги надавали не нотаріуси чи муніципальні реєстратори, як зазвичай, а державні службовці Міністерства юстиції [274].

[274] Administrative Service Delivery during War Time. URL: https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/administrative-service-delivery-during-war-time-23d5a973/

Чим далі затягувалася війна і чим більше арена бойових дій зміщувалася на Схід України, тим більш проявлялась адаптації держави та всіх її інституцій до реалій виснажливого збройного протистояння. Вже за рік після повномасштабного вторгнення Прем'єр-міністр України заявив про продовження реформ децентралізації, державного управління та управління державною власністю. Він наголосив, що чиновників має стати менше, а міністерства мають займатися напрацюванням політик і правил, а не управлінням реальним сектором [275].

Реформа державного управління залишається одним з ключових питань інтеграції України до Європейського Союзу. На засіданні Координаційної ради з питань реформування державного управління, яке відбулося ще у 2021 р., розглядалася необхідність прискорення завершення реформування міністерств та впорядкування структури Секретаріату Кабінету Міністрів. На жаль, за два роки, що минули після прийняття плану подальшого реформування, ситуація не змінилася і процес досі триває. Варто відзначити, що період здійснення реформи державного управління – це період турбулентності для міністерств. Під намірами провести оптимізацією Центральних органів виконавчої влади (ЦОВВ), як правило, розумілося, скорочення їх кількості шляхом ліквідації або ж об'єднання. Не став винятковим і уряд Д. Шмигаля (від 2020 р. – до тепер, станом на 01 вересня 2023 р.) – змінювалася структура міністерств, відбувався перерозподіл їх функцій, однак загальна їх кількість наразі повернулася до початку старту реформи у 2016 р. (19 міністерств в уряді В. Гройсмана 2016–2019 років). Тут складно не погодитися з думкою одного з членів Координаційної ради КМУ з питань реформування державного управління: "Реформуванням міністерств та інших органів влади займались майже всі уряди України часів незалежності, але в результаті таких «реформ» все поверталось назад і з гіршим результатом. У весь час

[275] Денис Шмигаль: У 2023 році продовжиться реформа децентралізації, державного управління та управління держвласністю. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-u-2023-rotsi-prodovzhytsia-reforma-detsentralizatsii-derzhavnoho-upravlinnia-ta-upravlinnia-derzhvlasnistiu

"реформам" в Україні не вистачало ні системності, ні послідовності, ні фаховості" [276]. За період воєнного стану у майже половини міністерств відбулася заміна їх очільників (Міністерство аграрної політики та продовольства України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Міністерство культури та інформаційної політики України, Міністерство оборони України, Міністерство освіти і науки України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство розвитку громад, територій та інфраструктури України, Міністерство з питань стратегічних галузей промисловості України). Наприкінці 2022 року Міністерство розвитку громад та територій було приєднано до Міністерства розвитку громад, територій та інфраструктури [277]. Потрібно відзначити, що об'єднання відбулося шляхом приєднання більшого за покладеними на державний орган функціями органу до меншого. Такий підхід значно ускладнює здійснення подальшої трансформації новоствореного міністерства та ставить під сумнів збереження пріоритетності політики децентралізації. На початку 2023 р. на базі Держагентства інфраструктурних проєктів та Держагентства автомобільних доріг було створено Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України. Зазначалося, що Укравтодор є найбільшим та найуспішнішим партнером міжнародних фінансових установ [278]. Однак інституційна історія Укравтодору вказує на те, що Державне агентство завжди було одним із найбільш потужних реципієнтів бюджетних коштів і значна їх частка спрямовувалася на виконання боргових зобов'язань. Така ситуація вимагає відновлення механізмів здійснення громадського контролю за органами державної влади.

Необхідність здійснення громадського контролю в умовах війни доведена часом. Так, публічні звинувачення на адресу Міністерства

[276] Реформа держслужби. Чи справді зарплати вирішують все? URL: https://rpr.org.ua/civil-servic/

[277] Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади : Постанова Кабінету Міністрів України від 02.12.2022 № 1343. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1343-2022-%D0%BF

[278] Створено Державне агентство відновлення та розвитку інфраструктури України. 13 січня 2023. URL: https://mtu.gov.ua/news/33962.html

оборони України щодо наявності зловживань із державними закупівлями зумовили створення Громадської антикорупційної ради для проведення оцінки корупційних ризиків під час реалізації функцій, покладених на державний орган, і 10 квітня 2023 року Міністр оборони України Олексій Резніков підписав наказ про затвердження її складу [279].

Зміщення акцентів на формування політики європеїзації системи державного управління вимагає й відповідної організаційної структури уряду. Ще у 2021 р. урядом було підготовлено проєкт закону щодо позбавлення Кабінету Міністрів України невластивих повноважень [280], станом на 01 вересня 2023 р. законопроєкт внесено до порядку денного десятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання. Законопроєкт передбачає внесення низки змін до 30 законодавчих актів щодо позбавлення уряду 54 повноважень та покладення їх на центральні органи виконавчої влади, інші державні органи відповідно до компетенції. У такий спосіб має здійснитися горизонтальний перерозподіл функцій від Кабінету Міністрів України до міністерств та інших державних органів. Наразі Кабінет Міністрів України перевантажений невластивими повноваженнями, що обмежує його можливість зосередитися на обговоренні стратегічно важливих питань та формуванні державної політики у сферах, віднесених до його компетенції.

До порядку денного дев'ятої сесії ВРУ внесено також законопроєкт щодо змін в організації діяльності Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади [281], який

---

[279] Громадська антикорупційна рада при Міністерстві оборони України розпочала свою роботу. *Міністерство оборони України. Офіційний сайт.* URL: https://www.mil.gov.ua/news/2023/04/14/gromadska-antikorupczijna-rada-pri-ministerstvi-oboroni-ukraini-rozpochala-svoyu-robotu/

[280] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо позбавлення Кабінету Міністрів України невластивих повноважень : Проект Закону України № 5052 від 09.02.2021 URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71068

[281] Про внесення змін до деяких законів України щодо організації діяльності Кабінету Міністрів України та центральних органів виконавчої влади : Проект Закону України № 5469 від 05.05.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=71849

спрямований на вдосконалення організації і порядку функціонування Кабінету Міністрів та центральних органів виконавчої влади, підвищення ефективності їх діяльності, посилення ролі міністерств у процесі формування державної політики. Характер запропонованих змін засвідчує тенденцію до посилення функцій забезпечення здійснення політики. Пропоновані зміни до ст. 11 "Апарат міністерства" Закону Про центральні органи виконавчої влади [282] уточнюють структуру апарату, який має обов'язково включати директорат та секретаріат міністерства. Варто відзначити, що створення у 2019 р. [283] у структурі міністерств таких робочих органів, як директорати, було одним із вагомих кроків зі здійснення реформування державного управління. На директорати як самостійні структурні підрозділи міністерств покладаються функції з виконання завдань, пов'язаних із забезпеченням формування державної політики в одній або декількох сферах компетенції відповідного міністерства. Впровадження цих інституцій стало ознакою трансформації функцій міністерств від виконання управлінсько-адміністративних завдань до зосередження уваги на розробці політик. Зміщення акцентів у роботі уряду на здійснення державної політики, про що не раз заявляв прем'єр-міністр Д. Шмигаль, насправді потребуватиме надання належної уваги роботі директоратів, бо їх низька інституційна спроможність буде свідченням того, що державна політика формується поза межами міністерства. Цей процес надто затягнувся у часі і вже є свідченням того, що впровадження директоратів у систему міністерств є радше формальним виконанням взятих на себе зобов'язань у рамках євроінтеграції перед міжнародними партнерами, аніж реальним прагненням змінювати усталені практики управлінської діяльності. Значна кількість міністерств станом на 1 вересня 2023 р. не створила директорати чи обмежилася створенням директорату стратегічного планування та європейської інтеграції, функціонал якого

[282] Про центральні органи виконавчої влади : Закон України від 17.03.2011 № 3166-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3166-17

[283] Деякі питання реформування державного управління : Постанова Кабінету Міністрів України від 11 грудня 2019 року № 1034. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1034-2019-%D0%BF#Text

полягає у здійсненні стратегічного планування, плануванні бюджету та координаційній діяльності міністерства, а не безпосередньо формування державної політики [284]. Отже, значний відсоток міністерств демонструє низьку спроможність щодо організаційно-структурного забезпечення розробки державник політик.

У 2022 р. за ініціативою координатора розвитку Державної служби статистики віце-прем'єр-міністра з інновацій, розвитку освіти, науки та технологій – Міністра цифрової трансформації Михайла Федорова була розпочата реорганізація Державної служби статистики України. У ході реорганізації передбачено здійснити низку заходів технічного характеру з надання державному органу технічних можливостей ІТ-компанії та адміністративного проведення оптимізації його діяльності шляхом усунення дублювання функцій у регіональних підрозділах, а відтак і скорочення кількості працівників апарату. Головним завданням стало надати нову якість статистичним спостереженням, а відтак створити нові інструментальні можливості для розробки державної політики. Зокрема, це стосується необхідності розв'язання проблеми акумулювання та швидкої обробки регіональної статистики. Без цього буде надзвичайно складно здійснювати ефективне планування післявоєнного відновлення територій України. Успішне реформування цього державного органу посилюватиме спроможності міністерств щодо розробки державної політики.

Інституційна траєкторія Кабінету Міністрів України показує історію постійної його модернізації у напрямі звуження державно-управлінських функцій шляхом їх деконцентрації та розширення/посилення функцій політичних. Саме через реалізацію останніх уряд визначає, забезпечує формування та реалізацію державної політики, взаємодіючи з іншими суб'єктами – такими інституціями, як ВРУ та Президент України. На думку експертів [285], уряд

[284] Про упорядкування структури апарату центральних органів виконавчої влади, їх територіальних підрозділів та місцевих державних адміністрацій. Постанова Кабінету Міністрів України від 12.03.2005 № 179. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2005-%D0%BF#n6

[285] Внутрішня політика та суспільні настрої. Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2 (191-192). С. 35. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

під час воєнного стану, як і у попередній порівняно мирний період, залишався несамостійною інституцією. З одного боку, після 24 лютого 2022 р. такий стан був зумовлений дією правового режиму воєнного стану, коли вся владна система фактично стає підконтрольною президентові. З іншого боку, і до широкомасштабного вторгнення уряд Д. Шмигаля був де-факто залежним від волі президента і його оточення, яка транслювалася як безпосередньо, так і через пропрезидентську "монобільшість" у Верховній Раді.

Війна загострила інституційні проблеми, які до цього не були розв'язані. Одна із таких – законодавча неврегульованість відносин між гілками влади з питань формування та реалізації державної політики. Як передбачено законом[286], визначення та реалізація засад внутрішньої і зовнішньої політики здійснюються на основі тісної взаємодії та координації зусиль Верховної Ради України, Президента України, Кабінету Міністрів України, міністерств, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади. На жаль, у вітчизняному законодавстві не конкретизовані сфери державної політики, у яких глава держави має виконувати провідну роль, зокрема визначати стратегії, концепції, встановлювати пріоритети суспільного та державного розвитку. Логіка напівпрезидентської моделі дає підстави визначати парламент та уряд центрами формування державної політики. З іншого боку, перелік повноважень Президента України, які визначені у статті 102, статті 106 Конституції України [287], дає підстави стверджувати, що сферами державної політики, де президент відіграє ключову роль та визначає стратегії розвитку, є: права і свободи людини та громадянина, демократичні процеси в країні, у тому числі розвиток громадянського суспільства, міжнародні відносини та зовнішня політика, захист національного суверенітету та територіальної цілісності, гарантування національної безпеки і оборони. Так, наприклад, указом Президента України схвалено Комплексний план реформування органів правопорядку

[286] Про засади внутрішньої і зовнішньої політики : Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text

[287] Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80

як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки з метою усунення проблем, що вплинули на здатність органів правопорядку ефективно виконувати свої функції із забезпечення національної безпеки України [288].

З аналітичної доповіді до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України", виголошеного 29 грудня 2022 р., випливає, що в умовах воєнного стану Президент України позиціонує себе ключовим суб'єктом стратегічних ініціатив з формування державної політики у всіх сферах, у тому числі й тих, на які не поширюються його повноваження. Це, наприклад, створення Плану швидкого відновлення України (Fast Recovery Plan), який був розроблений за участі проєктного офісу "Великого будівництва" (програма ініційована Президентом України у 2021 році – *прим. наші*) та обласних військових адміністрацій. [289] У квітні 2022 р. Президент України створює Національну раду відновлення України [290], на яку покладає завдання з розроблення плану заходів з післявоєнного відновлення та розвитку України. Тут ми погоджуємося з Ігорем Коліушком, який зазначає, що розробка таких Планів є прерогативою уряду, оскільки мова йде про практично весь спектр політик, за винятком сфер, що становлять зону відповідальності президента – зовнішньої політики, оборони та безпеки [291]. Такі приклади, на наш погляд, є продовженням розвинутих на початку президентського терміну тенденцій, коли було прийнято ряд

[288] Про Комплексний стратегічний план реформування органів правопорядку як частини сектору безпеки і оборони України на 2023–2027 роки : Указ Президента України від 11.05.2023 № 273/2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/273/2023

[289] Про внутрішнє та зовнішнє становище України : Доповідь до щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України. С. 128–129. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-12/ad-nisd-do-poslannya-prezidenta-ukraini-2022.pdf

[290] Питання Національної ради з відновлення України від наслідків війни : Указ Президента України від 21.04.2022 № 266/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/266/2022

[291] Коліушко І. Національна рада відновлення України від наслідків війни та плани реформування влади. URL: https://lb.ua/blog/igor_koliushko/525328_natsionalna_rada_vidnovlennya.html

рішень, які відображали перебирання на себе функцій уряду у питаннях формування державної політики [292; 293]. Наразі під патронатом Президента України і далі здійснюється формування регіональної політики щодо відновлення та розвитку регіонів. 25 лютого 2021 року указом Президента України [294] було утворено Конгрес місцевих та регіональних рад. В основі його роботи, як зазначено на офіційному сайті, – завдання Президента України із налагодження тісної взаємодії центральних органів державної влади з органами місцевого самоврядування [295]. Конгрес був створений на заміну Раді розвитку громад та територій. У такий спосіб, з одного боку, робиться спроба запустити в дію механізм представництва інтересів органів місцевих та регіональних влад із застосуванням широкого набору інструментів – від конгресових слухань, форумів відновлення до обласних засідань Конгресу, а з іншого – як це випливає із завдань поставлених перед Конгресом, – здійснюється вироблення узгоджених позиції щодо пріоритетів державної регіональної політики і механізмів забезпечення сталого розвитку територіальних громад та регіонів [296].

Варто зазначити, що через допоміжні та консультативно-дорадчі органи посилюються власні спроможності органів державної влади. Наразі з допомогою консультативно-дорадчих органів президент забезпечує власну суб'єктність у формуванні державної політики у сферах, на які не поширюються його конституційні повноваження як глави держави. Ідеться не лише про завдання для уряду, які

[292] Про деякі заходи щодо залучення підприємців, висококваліфікованих спеціалістів, які є громадянами Республіки Білорусь : Указ Президента України від 02.10.2020 № 420/2020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/420/2020#Text

[293] Про деякі заходи щодо збереження та відтворення лісів : Указ Президента України від 07.06.2021 № 228/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228/2021#Text

[294] Про Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України : Указ Президента України від 25.02.2021 № 73/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/73/2021#Text

[295] Робота Конгресу місцевих та регіональних влад при Президентові України. URL: https://www.congress.gov.ua/zahalna-informatsiia/

[296] Про затвердження Положення про Конгрес місцевих та регіональних влад при Президентові України : Указ Президента України від 04.03.2021 № 89/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/89/2021#Text

Президент України визначає у щорічному Посланні до Верховної Ради України. Однією із публічних форм постійної комунікації з органами виконавчої влади стають короткі, практично щоденні звернення до народу України, які часто містять доручення для уряду. Вислови "провів нараду з представниками уряду", "доручив уряду України та відповідним державним інституціям", "запропонував уряду" і т. п. стали невід'ємною складовою риторики глави держави. Відповідно, уряд мав виконувати не лише укази Президента України, а й подані таким чином його завдання та доручення, чим все більше демонструється його суб'єктність у формуванні державної політики. Таке використання публічності в умовах війни розширює можливості застосування неформальних практик для посилення президентського впливу на всю вертикаль виконавчої влади та водночас переорієнтовує діяльність уряду на забезпечення реалізації президентської політики.

Посилення ролі президента одночасно з послабленням ваги уряду у формуванні державної політики вносить дисбаланс у функціонування парламентсько-президентської моделі. У цьому контексті розділяємо побоювання, висловлені експертами під час опитування, що надмірна централізація влади та згортання в Україні реформи децентралізації становлять загрози стійкості державних інститутів і, як наслідок, національній безпеці держави. А також те, що той розподіл повноважень між центром та регіонами, як він вимушено склався в умовах війни, концентрація влади в Офісі Президента та управлінське домінування військових адміністрацій над органами місцевого самоврядування справляє негативний вплив на розвиток країни [297].

Окремі дослідники [298] зазначають, що КМУ є лише центром формування урядової політики, а не державної загалом, і, як орган виконавчої влади, здійснює державне управління (виконавчо-розпорядчу діяльність), реалізуючи державну політику, втілену у

[297] Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики (експертне опитування). Київ : НІДС, 2023. С. 5–6. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-07/ad_analiz-zagroz_14072023.pdf

[298] Інституціоналізація публічного управління в Україні : наук.-аналіт. доп / за заг. ред. М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ : НАДУ, 2019. С. 66.

законах, а також актах Президента України, та забезпечуючи розробку останньої. Можливості уряду щодо участі у формуванні державної політики обмежуються його правом законодавчої ініціативи та схваленням його програми як стратегії діяльності на період повноважень. Цілком розділяємо позицію В. Авер'янова, що програми урядів мають бути органічною частиною формування і реалізації єдиної державної політики в країні [299]. Всі спроби прем'єра Д. Шмигаля провести через парламент Програму уряду були марними. По суті, парламент відмовив у легітимізації урядової Програми як базової стратегії для формування державної політики. Таким чином, лише право законодавчої ініціативи надає КМУ реальної суб'єктності у формуванні державної політики. Звітуючи ще у 2021 р. про виконання стратегії реформування державного управління, уряд визнав власний низький рівень внеску у законодавчу діяльність парламенту (близько 30% законопроєктів, які схвалює парламент, є урядовими – порівняно з 70% або більше у Європі). Понад 50% заходів, передбачених планами дій Уряду, є простроченими, а якість прийнятого законодавства є, на думку бізнесу, недостатньою [300]. Аналіз даних "Моніторингу законопроєктів та окремих постанов Верховної Ради України (сайт ВРУ)" [301] показує, що воєнний стан не вплинув на активність уряду як суб'єкта права законодавчої ініціативи. Також аналіз законопроєктів, поданих Кабінетом Міністрів України до Верховної Ради України протягом 2020–2022 рр. (у тому числі тих, які спрямовані на удосконалення структури апарату міністерств, урегулювання передачі функцій при ліквідації ЦОВВ, позбавлення КМУ невластивих функцій, упорядкування структури міністерств тощо), перебувають на порядку денному чергової сесії та непроголосовані.

---

[299] Авер'янов В. Б. Вибрані наукові праці / упоряд. : О. Ф. Андрійко (кер. кол.); за заг. ред. О. С. Шемшученка, О. Ф. Андрійко. Київ, 2011. С. 186–187.

[300] Реформа державного управління. Звіт про виконання у 2021 році Стратегії реформування державного управління України. С. 18. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/PAR_Annual_Report_2021_ukr.pdf

[301] Моніторинг законопроєктів та окремих постанов Верховної Ради України (сайт ВРУ). URL: https://dasu.gov.ua/ua/plugins/userPages/2704

З боку парламенту спостерігається і перетягування ініціатив щодо забезпечення формування політики. Наразі "законодавча ініціатива" як інструмент прийняття рішень щодо формування державної політики, у тому числі і щодо проблем, пов'язаних з умовами війни та воєнного стану, належить парламенту. Це порушує логіку вироблення політик, коли підготовка необхідних для цього законопроєктів є інституційною прерогативою уряду, який, використовуючи кадрові ресурси та можливості інтелектуального, експертно-аналітичного забезпечення, має запропонувати не вузько локальне, а системне бачення розв'язання назрілих проблем. Також наразі маємо приклади кейсів, коли парламент здійснює інституційне забезпечення впроваджуваних державних політик. Так, 15 червня 2022 р. набрав чинності Закон України "Про критичну інфраструктуру" [302], який зобов'язував Кабінет Міністрів України визначитися з уповноваженим органом з питань захисту критичної інфраструктури України. На виконання норми Закону КМУ утворює Державну службу захисту критичної інфраструктури як центральний орган виконавчої влади зі спеціальним статусом [303]. Однак ВРУ передає повноваження із захисту критичної інфраструктури України Державній службі спеціального зв'язку та захисту інформації України (ДССЗЗІ) [304]. Доцільність покладення додаткових функцій із забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту критичної інфраструктури на ДССЗЗІ видається сумнівною в контексті її інституційної спроможності забезпечити належну реалізацію цього напряму державної політики. Варто звернути увагу на те, що окремою постановою у червні 2023 р. КМУ вносить зміни до Положення про

[302] Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#top

[303] Про утворення Державної служби захисту критичної інфраструктури та забезпечення національної системи стійкості України : Постанова Кабінету Міністрів України від 12.07.2022 № 787 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/787-2022-%D0%BF#n13

[304] Про внесення змін до деяких законів України щодо повноважень уповноваженого органу у сфері захисту критичної інфраструктури України : Закон України від 18.10.2022 № 2684-IX URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2684-20

Адміністрацію спецзв'язку в частині розширення поставлених завдань, додаючи окремі функції з питань забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері захисту об'єктів критичної інфраструктури. Суттєво розширюючи функціонал Адміністрації, КМУ водночас приймає рішення щодо скорочення граничної чисельності працівників її апарату з 815 до 781 штатної одиниці, але при цьому збільшує апарат Мінцифри з 300 до 334 штатних одиниць [305]. Звісно, такий перерозподіл штатних одиниць між Мінцифри та Адміністрацією Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації можна пояснити передачею з 31 серпня 2023 р. від ДРССЗЗІ до міністерства повноважень центрального органу виконавчої влади у сферах електронних комунікацій та радіочастотного спектра. Однак, натомість, на Держслужбу, хоч і тимчасово, на період дії воєнного стану та ще на рік по його завершенні, покладені функції із забезпечення формування та реалізації цілого окремого напряму державної політики.

Послаблення суб'єктності КМУ у формуванні державної політики зумовлювалося як відсутністю політичної волі з боку парламенту і президента мати політично сильний уряд, так і інституційними проблемами. У цьому контексті хотілося б звернути увагу на функціонування урядових комітетів. Рекомендації щодо посилення їх ролі у формуванні державної політики постійно надавалися вітчизняними науковцями та експертами [306; 307]. Слушність таких пропозицій, на наш погляд, посилюється у воєнний час, коли саме міжвідомча комунікація, колегіальний підхід до прийняття рішень можуть сприяти виробленню більш ефективних політик в умовах обмежених ресурсів. Треба відзначити, що

[305] Про внесення змін до деяких постанов Кабінету Міністрів України щодо повноважень органів виконавчої влади у сферах електронних комунікацій та радіочастотного [...] : Постанова Кабінету Міністрів України від 30.06.2023 № 669. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/669-2023-п#top

[306] Совгиря О. В. Урядові комітети в системі допоміжних органів при Кабінеті Міністрів України: проблеми правового регулювання та діяльності. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 2. С. 50–54. URL: Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzizvru_2014_2_12

[307] Інституціоналізація публічного управління в Україні : наук.-аналіт. доп. / за заг. ред. М. М. Білинської, О. М. Петроє. Київ : НАДУ, 2019. 210 с.

воєнний стан, як це випливає з Регламенту КМУ [308], вніс корективи у роботу цього органу. Для забезпечення швидкості прийняття рішень були спрощені процедури розгляду проєктів урядових актів. Однак слід звернути увагу на саму структуру урядових комітетів та її спроможність забезпечувати реалізацію пріоритетів державної політики. Потрібно зазначити, що нинішня структура урядових комітетів відображає систему розподілу питань, що належать до компетенцій Першого віце-прем'єр-міністра України та віце-прем'єр-міністрів України, який закріплений відповідною постановою КМУ [309]. Відтак, маємо в одному комітеті представлення широкого спектра урядових політик. Станом на 2023 рік функціонує п'ять урядових комітетів з питань:

– європейської та євроатлантичної інтеграції, міжнародного співробітництва, культури, молоді, спорту та інформаційної політики;

– реінтеграції тимчасово окупованих територій, соціальної політики та у справах ветеранів;

– цифрової трансформації, інновацій, розвитку освіти, науки та технологій, охорони здоров'я, захисту довкілля та природних ресурсів, національної безпеки і оборони, азартних ігор та лотерей;

– економічної, фінансової і правової політики, паливно-енергетичного комплексу, стратегічних галузей промисловості та правоохоронної діяльності;

– відновлення України, розвитку громад, територій та інфраструктури.

Потрібно зазначити, що лише до складу Урядового комітету з питань економічної, фінансової і правової політики, паливно-енергетичного комплексу, стратегічних галузей промисловості та правоохоронної діяльності входять як профільні міністри, так заступники всіх інших міністерств. Найменше представництво міністерства

[308] Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України; Регламент від 18.07.2007 № 950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF

[309] Про визначення питань, що належать до компетенції Першого віце-прем'єр-міністра України та віце-прем'єр-міністрів України : Постанова Кабінету Міністрів України від 25.03.2020 № 274. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/274-2020-%D0%BF

мають в Урядовому комітеті з питань відновлення України, розвитку громад, територій та інфраструктури. До нього не входять заступники міністрів майже половини міністерств, серед яких МЗС, Міноборони, Мінсоцполітики, Мінохорони здоров'я тощо. Міністерство аграрної політики та продовольства України – єдине міністерство, представник якого входить до лише двох урядових комітетів – Урядового комітету з питань економічної, фінансової і правової політики, паливно-енергетичного комплексу, стратегічних галузей промисловості та правоохоронної діяльності та Урядового комітету з питань відновлення України, розвитку громад, територій та інфраструктури. Це може свідчити як про низьку інституційну спроможність самого міністерства, так і про те, що уряд не визначає аграрну політику та політику у сфері сільського господарства пріоритетами державної політики, незважаючи на те, що нинішня збройна агресія РФ та бойові дії на території України актуалізували проблеми глобальної продовольчої безпеки і це потребує зміни підходів щодо розвитку агровиробництва. Наразі Президент України активно лобіює зняття експортних обмежень на українську аграрну продукцію [310], розв'язує проблеми інвестування в аграрний сектор та аграрну логістику в України [311]. В умовах повномасштабної війни посеред визначених КМУ пріоритетів [312] також має стати завдання забезпечення стійкості аграрного сектору та продовольчої безпеки України. Як зазначають аналітики, аграрний сектор виявив високу стійкість та адаптивність до ризиків воєнного часу. Важлива роль, яку відіграють промисловість і аграрний сектор у забезпеченні стійкості економіки України в умовах затяжної війни і повоєнного

[310] Безпекові гарантії та експорт зерна: Зеленський зустрівся з президенткою Єврокомісії. *Укрінформ.* 01.06.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3717019-bezpekovi-garantii-ta-eksport-zerna-zelenskij-zustrivsa-z-prezidentkou-evrokomisii.html

[311] Зеленський звернувся до учасників Ukraine Virtual Investor Conference. *Укрінформ*. 08.06.2022. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3502628-zelenskij-zvernuvsa-do-ucasnikiv-ukraine-virtual-investor-conference.html

[312] План пріоритетних дій Уряду на 2023 рік. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/18%20-%20Department/18%20-%20photo/2023/03.2023/14.03.2023/prezentatsiyaplanu2023edit1403-1.pdf

відновлення, потребує обґрунтування напрямів і заходів державної політики щодо підтримки реформ та ініціатив, спрямованих на адаптацію суб'єктів господарювання до викликів і ризиків війни [313].

Структура урядових комітетів також показує, що питання азартних ігор та лотерей на разі визначаються урядом не лише в контексті здійснення державного регулювання, а й формування державної політики у цій сфері. Маємо відмітити, що завдячуючи лобістським механізмам, що мають місце в парламенті, дуже швидко відбувся перехід від заборони грального бізнесу до його легалізації та виведення у пріоритети державної політики. У 2020 році була створена Комісія з регулювання азартних ігор та лотерей як центральний органом виконавчої влади зі спеціальним статусом, що забезпечує державне регулювання діяльності у цій сфері. Діяльність КРАІЛ спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України [314], що визначає її високий статус у системі ЦОВВ. Бойові дії на території України внесли суттєві корективи у розвиток даної сфери бізнесу. Прогнозні показники податкових надходжень до Державного бюджету України у 2022–2024 роках щодо плати за ліцензії на провадження діяльності з організації та проведення букмекерської діяльності та азартних ігор показують низький рівень цих надходжень з негативною динамікою зростання [315].

Нерівномірний розподіл питань, що належать до компетенцій Першого віце-прем'єр-міністра України та віце-прем'єр-міністрів України та використання такого підходу під час формування урядових комітетів, на наш погляд, значно ускладнив їх структуру та призвів до нерівномірного навантаження, яке покладається на комітети для реалізації покладених на них функцій. Також недоліком

---

[313] Пріоритети забезпечення стійкості промисловості й аграрного сектору економіки України в умовах повномасштабної війни : аналіт. доп. / О. В. Собкевич та ін.; за ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2023. 49 с. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.04

[314] Про Комісію з регулювання азартних ігор та лотерей : Постанова Кабінету Міністрів України від 23.09.2020 № 891. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891-2020-%D0%BF

[315] Про Державний бюджет України на 2023 рік :Закон України від 03.11.2022 № 2710-IX. Доходи Державного бюджету України на 2023 рік. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2710-20

вважаємо те, що один урядовий комітет, по суті курує різні напрями державної політики. Вважаємо, що в основі ефективної функціональної моделі урядових комітетів мають бути не компетенції віце-прем'єр-міністрів, а компетентності міністрів та заступників. Досягти цього можна, відштовхуючись від напрямів та суміжних галузевих політик як основних підходів у визначені структури комітетів.

В умовах війни суттєві структурно-функціональні зміни відбулися у виконавчій вертикалі. 24 лютого 2022 року президентським указом[316] були утворені військові адміністрації. З гідно з указом обласні, Київська міська державні адміністрації, районні державні адміністрації та голови цих адміністрацій набували статусу відповідних військових адміністрацій та начальників цих військових адміністрацій. У таблиці представлено порівняння адміністративно-правових статусів військової адміністрації та місцевої державної адміністрації (табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

Адміністративно-правовий статус військової адміністрації та місцевої державної адміністрації

Військові адміністрації (ВА)	**Місцева державна адміністрація (МДА)**
ВА утворюються як тимчасові державні органи на територіях, на яких введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, забезпечення разом із військовим командуванням запровадження та здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян.	Є місцевим органом виконавчої влади, в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою. МДА входить до системи органів виконавчої влади.

[316] Про утворення військових адміністрацій : Указ Президента України від 24.02.2022 № 68/2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022

Продовження таблиці 4.1.

<table>
<tr><td colspan="2">Рішення про утворення ВА приймається Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування.</td><td>МДА в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.</td></tr>
<tr><td colspan="2"></td><td>Утворення та реорганізація РДА здійснюються КМУ після прийняття Верховною Радою України рішення про утворення та ліквідацію районів.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Статусу військових адміністрацій набувають РДА, ОДА у разі ухвалення Президентом України відповідного рішення.</td><td>РДА, ОДА набувають статусу військових адміністрацій у разі ухвалення Президентом України відповідного рішення.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Військову адміністрацію населеного пункту (населених пунктів) очолює начальник, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України за пропозицією Генерального штабу Збройних сил України або відповідної обласної державної адміністрації.</td><td>Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України на строк повноважень Президента України.</td></tr>
<tr><td rowspan="2">Спрямування, координацію та контроль за діяльністю ВА з питань забезпечення оборони, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, здійснення заходів правового режиму воєнного стану:</td><td>– для обласних військових адміністрацій здійснює: Генеральний штаб ЗСУ, а з інших питань – КМУ у межах своїх повноважень;</td><td rowspan="2">МДА та їх голови при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України та перед КМУ. МДА підзвітні і підконтрольні КМУ.
ОДА в межах своїх повноважень спрямовують діяльність РДА та здійснюють контроль за їх діяльністю.</td></tr>
<tr><td>– для районних військових адміністрацій здійснює: Генеральний штаб ЗСУ, ОДА (у разі їх утворення), а з інших питань – КМУ, ОДА у межах своїх повноважень.</td></tr>
</table>

Обласна та районні воєнні адміністрації, як тимчасові державні органи, набули окремих функцій та повноважень, які були закріплені, відповідно до законодавства [317; 318], за місцевими державними адміністраціями та обласними/районними радами. У той же час військові адміністрації населених пунктів на відповідній території набули окремих функцій обласних, районних, сільських, селищних, міських рад, визначених Законом "Про місцеве самоврядування" [319]. Статтею 4 Закону "Про правовий режим воєнного стану" визначено, що військові адміністрації можуть утворюватися як тимчасові державні органи для здійснення заходів правового режиму воєнного стану, оборони, цивільного захисту, громадської безпеки і порядку, захисту критичної інфраструктури, охорони прав, свобод і законних інтересів громадян [320]. Потрібно зазначити, що функції, пов'язані з оборонною роботою та мобілізаційною підготовкою, були закріплені за місцевими адміністраціями від початку їх інституційного оформлення. Крім того, ще до введення воєнного стану набули юридичної сили повноваження місцевих адміністрацій, пов'язані із забезпеченням територіальної оборони. Більш того, голови обласних державних адміністрацій (керівник районної військово-цивільної або військової адміністрації у разі її утворення) отримували повноваження керівників зони територіальної оборони, а голови районної державної адміністрації – керівників району територіальної оборони [321]. З прийняттям Закону "Про критичну інфраструктуру" [322] місцеві адміністрації набули суб'єктності у системі захисту критичної інфраструктури. По суті, Закон "Про правовий режим воєнного стану" не стільки додав

[317] Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09.04.1999 № 586-XIV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text

[318] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text

[319] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text

[320] Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 № 389-VIII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text

[321] Про основи національного спротиву : Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

[322] Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 № 1882-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text

воєнним адміністраціям нових функцій, скільки змінив їх пріоритетність, значно розширив повноваження, а також сприяв побудові виконавчої вертикалі глави держави, тим самим посиливши інституційну спроможність центру прийняття рішень. В умовах воєнного стану відбулося посилення присутності держави на місцях. Збільшення повноважень обласних і районних військових адміністрацій, порівняно з тими, які мали ОДА та РДА за рахунок повноважень обласних та районних, відповідно, рад, робить їх інституційно впливовішими. Належність до президентської виконавчої вертикалі додає їм політичної ваги. Постає проблема тривалості особливих умов управління, адже, з одного боку, хоч усі заходи з введення військових адміністрацій розглядаються як тимчасові, але з іншого – не можна недооцінювати їх вплив на повоєнне майбутнє України. Незавершені процеси інституційного закріплення здобутків реформи децентралізації, серед яких основними є не внесені зміни до Конституції України щодо місцевого самоврядування та територіальної організації влади; відсутність нових законів "Про місцеві адміністрації" та "Про службу в органах місцевого самоврядування" (станом на 1 вересня 2023 р. новий закон [323] ще не набув чинності, з червня 2023 року в дію вступили лише окремі його положення), врешті-решт, не розв'язана проблема, як має бути представлена державна влада на рівні районів після їх укрупнення у 2020 р. Сьогодні військові адміністрації складають і затверджують місцеві бюджети; розподіляють кошти, передані з державного бюджету у вигляді дотацій і субвенцій місцевим бюджетам; здійснюють управління спільною власністю територіальних громад; встановлюють ставки місцевих податків і зборів; регулюють земельні відносини – це лише частина їх повноважень, однак і цього достатньо, щоб ці державні органи були спроможними впливати на регіональну та місцеву політичну мапу. Ще раніше дослідники відмічали, що початок реформи децентралізації супроводжувався значним супротивом регіональних та локальних бізнес-еліт [324]. На

[323] Про службу в органах місцевого самоврядування : Закон України від 02.05.2023 № 3077-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3077-20#Text

[324] Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми : монографія. Вид. 2-ге, доп. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2022. С. 451–452.

наш погляд, таке негативне сприйняття ідеї посилення місцевого самоврядування було зумовлене ризиками зростання додаткових транзакційних витрат, які б виникали з новими центрами прийняття рішень на місцевому рівні. Однак, час показав, що вони змогли швидко адаптувалися до нових умов та навіть навчилися отримувати вигоди від децентралізації. Наслідки війни, які вже є катастрофічними для економіки країни, наявність монополізованої влади на місцях можуть знову змінити "політичні вподобання" місцевих еліт та спонукати їх до пошуку нових можливостей отримання ренти.

Своїм Указом "Про введення воєнного стану" Президент України зобов'язав обласні, Київську міську державну адміністрації, органи місцевого самоврядування утворити ради оборони та забезпечити сприяння військовому командуванню у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану. Згідно з ч.2 ст.14 Закону "Про оборону" [325] ради оборони утворюються в особливий період для керівництва виконанням на відповідній території заходів щодо оборони України. Згідно з цим Законом Кабінет Міністрів України мав затвердити Положення про ради оборони Автономної Республіки Крим, областей, міст Києва та Севастополя. Такі положення були затверджені постановою Кабінету Міністрів України ще у 2007 році. Ми не можемо дати оцінку їх складу, функцій та покладених на них повноважень, оскільки до текстів постанови та безпосередньо положень рад оборони областей застосовується режим доступу "для службового користування" [326]. Однак, за наявною в публічному доступі інформацією, зокрема поданою на сайтах обласних військових адміністрацій, можна стверджувати, що рішеннями штабів ради оборони областей реалізовувався широкий спектр заходів із забезпечення правового режиму воєнного стану, наприклад, вводилися в дію заборони використання відеореєстраторів у авто, мототранспорті, фотографування і відеозйомок доріг загального призначення, об'єктів інфраструктури,

[325] Про оборону України : Закон України від 06.12.1991 № 1932-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text

[326] Постанова Кабінету Міністрів України від 21.03.2007 № 507. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/507-2007-%D0%BF#Text

блокпостів, укріплень, розташування, зосередження чи переміщення військових частин (підрозділів) сил оборони тощо [327], встановлювалися заборони щодо використання всіх видів зовнішнього освітлення, крім освітлення вулично-дорожньої мережі та об'єктів критичної інфраструктури, на час дії комендантської години [328], вводилися обмеження щодо роботи торгово-розважальних центрів (ТРЦ), торгово-розважальних комплексів (ТРК), магазинів, супермаркетів, інших об'єктів із масовим перебуванням людей під час попереджувального сигналу "повітряна тривого" [329] тощо. Більшість з таких заходів була спрямована на посилення безпеки територіальних громад.

У липні 2022 р. на Міжнародній конференції з питань відновлення України в Швейцарському місті Лугано було презентовано проєкт оптимізації системи та організаційної структури ЦОВВ [330]. Заплановані урядом зміни мають охопити всю вертикаль виконавчої влади. Окремі заходи, які мають реалізовуватися в рамках здійснення оптимізації структур місцевих державних адміністрацій, є суттєвими. Це, зокрема, зміна повноважень і завдань місцевих державних адміністрацій щодо координації територіальних органів (підрозділів) центральних органів виконавчої влади, забезпечення законності в діяльності органів та посадових осіб місцевого самоврядування; визначення повноважень обласних та районних державних адміністрацій, які підлягають розширенню та корегуванню в післявоєнний період. Відкладені проблеми періоду здійснення реформи децентралізації, у зв'язку із проведеними суттєвими структурно-

[327] Витяг з протоколу засідання оперативного штабу ради оборони Київської області від 19 березня 2022. № 28 URL: рокуhttps://dostup.pravda. com.ua/request/103848/response/363188/attach/3/268.pdf?cookie_passthrough=1

[328] Рішення ради оборони Львівської області від 20 жовтня 2022 року № 15. URL: https://loda.gov.ua/documents/43812

[329] Про забезпечення заходів здійснення правового режиму воєнного стану : Рішення ради оборони Житомирської області № 56 від 30.06.2022. URL: https://oda.zht.gov.ua/main/rekomendatsiyi-zhytelyam-zhytomyrshhyny-pid-chas-voyennogo-stanu/rishennya-rady-oborony-zhytomyrskoyi-oblasti-vid-30-06-2022/

[330] Проєкт оптимізації системи та організаційної структури ЦОВВ. Основи відновлення: Зміцнення інституційної спроможності. Проєкти нацпрограми. *План відновлення України.* URL: https://recovery.gov.ua/

функціональними змінами в умовах особливого стану, на наш погляд, доповнюються новими ризиками. По-перше, може відбутися значне відтермінування впровадження інституту префектів, оскільки, з одного боку, воєнний стан не дозволяє вносити зміни до Конституції України, з іншого – за період його дії значно посилюється функціонал та збільшуються повноваження МДА, і все це переходить в усталені практики, які можуть посилювати опортуністичний опір адміністрацій змінам. По-друге, воєнний стан зумовлює створення і значне посилення президентської виконавчої вертикалі, відтак політичний вплив президента може зберігатися у повоєнний період. По-третє, через неможливість здійснювати повноцінний громадський контроль зростають ризики того, що окремі зміни, які наразі діють як тимчасові заходи, здійснять "правовий трансферт" у повоєнний період. На розгляд десятої сесії Верховної Ради України дев'ятого скликання у вересні 2023 року винесено проєкт Закону про внесення змін до Закону України "Про місцеві державні адміністрації" та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні" [331]. У пояснювальній записці до законопроєкту вказано, що його метою є створення правових передумов та основ для функціонування місцевих державних адміністрацій префектурного типу до того, як будуть внесенні відповідні зміни до Конституції України стосовно децентралізації влади [332]. Безпосередньо у самому законопроєкті місцева державна адміністрація визначається вже не як місцевий орган виконавчої влади, що входить до системи органів виконавчої влади [333], а як "місцевий орган виконавчої влади, що здійснює виконавчу владу на території відповідної

[331] Про внесення змін до Закону України "Про місцеві державні адміністрації" та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні : Проект Закону України № 4298 від 30.10.2020. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1? pf3511=70293

[332] Про внесення змін до Закону України "Про місцеві державні адміністрації" та деяких інших законодавчих актів України щодо реформування територіальної організації виконавчої влади в Україні : Проект Закону України № 4298 від 30.10.2020. Пояснювальна записка. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=70293

[333] Про місцеві державні адміністрації : Закон України від 09 квітня 1999 № 586. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/586-14#Text

адміністративно-територіальної одиниці". На наш погляд, це йде в супереч застосованого системного принципу організації виконавчої влади, структурним елементом якої є також місцеві державні адміністрації. У разі прийняття такої норми відбудеться послаблення інституційної спроможності КМУ, який є вищим органом у системі виконавчої влади [334], натомість відкриються можливості для посилення політичного впливу інших вищих органів державної влади. Норми, що мають упроваджуватися згідно із зазначеним законопроєктом, закривають дискусії щодо доцільності районів як адміністративно-територіальних одиниць. На думку ініціаторів майбутніх новацій, укрупнені райони мають стати основою для організації і діяльності органів державної влади на місцях.

Висновки. Введенням воєнного стану було позначено напрями подальших інституційних змін в Україні. Водночас воєнний стан створив нові тригерні точки, які цілком можуть запускати в дію механізм "храповика". За воєнного стану система органів виконавчої влади увійшла з комплексом проблем, які послабили її спроможність долати нові виклики. Інституційні реформи, спрямовані на виконання євроінтеграційних зобов'язань України, допомогли їй вижити і чинити подальший опір. Інституційна консолідація органів державної влади, що відбулася під час війни, стала визначальним чинником забезпечення політичної стабільності. Однак в умовах недостатньої демократичної зрілості політичної системи в цілому це посилило ризики використання такої згуртованості у політичних цілях, далеких від розв'язання спричинених війною проблем. Характер структурно-функціональних змін у системі органів виконавчої влади у воєнний період, на наш погляд, є одним із індикаторів накопичення ризиків зміни хиткого балансу влад та закладення основ нових режимних трансформацій. Незважаючи на це, маємо переконання, що війна не повинна розривати траєкторію утвердження демократії шляхом посилення інституційних спроможностей уряду та громадянського суспільства. Більш того, війна відкриває вікно можливостей для синергії взаємодії.

---

[334] Про Кабінет Міністрів України : Закон України від 27.02.2014 № 794-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/794-18#Text

Структурно-функціональні зміни в системі виконавчої влади стали відповіддю на виклики, з якими зіткнулася Україна в умовах війни та окупації її територій. Набуття органами виконавчої влади нових властивостей, функцій стали способом адаптації організаційної структури до змін, що відбулися. Однак маємо відмітити, що створення нових структурних одиниць (військові адміністрації), перейменування, функціональний перерозподіл як по вертикалі, так і горизонталі виконавчої влади, не завжди було свідченням розв'язання політичних проблем, зумовлених воєнним станом. Окремі інституційні умови воєнного стану створювали обмежені канали доступу політичних гравців до прийняття рішень.

Процес виконання умов угоди з ЄС засвідчує, що інституційне реформування в Україні продовжується. Безумовно, воєнний стан, як особливий правовий режим, який визначає правові засади діяльності органів державної влади та змінює механізм розподілу повноважень між органами державної влади та формат відносин держави і суспільства, накладає певні обмеження на конституційні права і свободи громадян, змінює пріоритетність, структуру, функції органів влади. У цьому зв'язку варто згадати одну із ключових ідей М. Олсона, яка полягає у тому, що не брак ресурсів, а організація великомасштабної діяльності, зокрема – діяльності держави, визначає спроможність суспільства вирватися із бідності. Саме у цьому, на думку автора, криється пояснення того, що зруйновані після Другої світової війни практично вщент Німеччина, Японія та Італія продемонстрували диво швидкої відбудови та економічного зростання [335].

Рекомендації:

– КМУ, Міністерству цифрової інформації України забезпечити можливість публічного доступу до реєстру державних функцій.

– Директорату координації державних політик та стратегічного планування Секретаріату КМУ здійснювати моделювання перерозподілу функцій ЦОВВ при реалізації ініціатив КМУ щодо

[335] Олсон М. Влада і процвітання. Подолання комуністичних і капіталістичних диктатур / пер. з англ. А. Іщенка. Київ : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2007. 174 с.

зміни його структури (об'єднання, ліквідація, створення нових міністерств та підпорядкованих їм державних органів).

– КМУ, міністерствам – адаптувати організаційну структуру директоратів відповідно до напрямів політик, що входять до сфери їхніх компетенцій.

– КМУ – розширити склад Урядового комітету з питань відновлення України, розвитку громад, територій та інфраструктури, ввівши до його складу заступників міністрів Міністерства закордонних справ України, Міністерства оборони України, Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства молоді та спорту України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства у справах ветеранів України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства внутрішніх справ України.

– КМУ – здійснити заходи з підвищення інституційної спроможності Держспецзв'язку щодо реалізації повноважень уповноваженого органу у сфері захисту критичної інфраструктури під час воєнного стану, а також протягом 12 місяців після його припинення.

– ЦОВВ – відновити роботу громадських рад, впроваджувати додаткові інструменти громадського контролю у найбільш чутливих до корупції секторах концентрації фінансових ресурсів.

– КМУ, Міністерству з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України – вжити заходи щодо посилення інституційної спроможності ДП "Український національний центр розбудови миру" при Міністерстві з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України щодо виконання ним функцій Національного інформаційного бюро у справах військовополонених і Національного інформаційного бюро із захисту цивільного населення;

– Верховній Раді України – внести зміни до Закону України "Про оборону", виклавши абзац частини першої статті 9 у такому формулюванні: "визначає за поданням центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики з питань тимчасово окупованих територій України, а також прилеглих до них територій, *державну установу*, на яку покладаються функції Національного інформаційного бюро…"

РОЗДІЛ 5
ПОЛІТИЧНІ АСПЕКТИ ЗМІН У СУДОВІЙ ГІЛЦІ ВЛАДИ УКРАЇНИ

Конституцією України (ст. 3) зазначено, що основним обов'язком держави є заохочення та забезпечення прав та свобод людини – держава повинна гарантувати економічні свободи, покликана здійснювати справедливий розподіл благ та рівний доступ до них громадян. Забезпечення справедливого захисту прав кожної людини є завданням судової гілки влади, що зафіксовано у ст. 55 Основного закону України. З цього випливає, що саме ефективність правового захисту, ефективність функціонування судової гілки влади, відповідність прийнятих судових рішень інтересам громадян, суспільства, національним інтересам і є одним із базових факторів інституційної спроможності держави, і розвиток України як правової держави неможливий без ефективної діяльності судової владної гілки. Роль судової вертикалі є вирішальною в процесі формування та розвитку демократичної, правової, соціальної держави.

Рівень довіри до судів в українському суспільстві критично низький – у 2022 р., за результатами дослідження Центру Разумкова, судам довіряли 28% громадян при значному переважанні тих, хто судам не довіряв – 72%. У 2023 році суди в цілому були на третьому місці серед інститутів, яким українці довіряють найменше – рівень недовіри їм за результатами дослідження Центру Разумкова становить 58,9%, у той час як рівень довіри лише 24,8%[336].

Недовіра до судової системи напередодні війни була однією з головних перешкод до інвестиційної привабливості країни. Про це свідчать результати опитування, що було проведено у 2021 р. Американською торговельною палатою – 56% компаній, що входять до її складу та взяли участь у опитуванні, були переконані,

[336] Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.) URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r

що найбільшу перешкоду для ведення бізнесу в Україні створювала саме система судочинства[337].

Результати експертного дослідження, що було проведено Європейською Бізнес Асоціацією у другий половині 2021 р., показали, що трійкою ключових бар'єрів, які стримували в той період розвиток бізнес-клімату в країні, були слабка судова система (так стверджували 87% опитаних), високий рівень корупції (85%) та тіньова економіка (76%)[338]. В України за роки незалежності так і не була сформована судова влада, яка б надавала громадянам та інвесторам упевненості у справедливому результаті судового розгляду справ, забезпечувала б правосуддя і верховенство права.

Хронічна судова реформа триває від проголошення Україною незалежності, а аналіз історії судочинства демонструє, що рушійною силою реформи на кожному її етапі були президенти. Ретроспектива дає привід для висновку – значна кількість намірів та дій у межах проголошених змін порушувала баланс влад у політичній системі та залишала можливості для політичного впливу на судову вертикаль. Так, наприклад, проєкт Конституції Віктора Ющенка 2009 р.[339], який, зрештою, був відхилений парламентом, містив зміни щодо реформування судової гілки влади, які у разі ухвалення надавали б президентові неабиякі важелі впливу на суддівський корпус. За ідеєю проєкту президент за поданням Вищої ради юстиції мав би призначати та звільняти з посад усіх суддів, крім суддів Верховного Суду України та суддів вищих спеціалізованих судів. А судді Конституційного Суду мали б призначатися Сенатом (проєкт Конституції пропонував двопалатний парламент, який складався би з Палати депутатів та Сенату, проте останній – лише за поданням президента).

---

[337] Корумповані суди – найбільша перешкода для бізнесу в Україні. *Голос Америки.* 2021. 21 вересня. URL: https://www.holosameryky.com/a/sudy-koruptsija-biznes/6237164.html

[338] Індекс інвестиційної привабливості України. *Європейська Бізнес Асоціація*. 2021. URL: https://eba.com.ua/wp-content/uploads/2021/12/EBA-InvestIndex_2H-2021_UKR.pdf

[339] Про внесення змін до Конституції України : Проект Закону № 4290. *Сайт Верховної Ради.* 2009. 31 березня. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=34882

Якщо проєкт Конституції В. Ющенка так і залишився намір-ром, то можливості для політичного впливу на судову вертикаль влади за часів президентства В. Януковича були обумовлені перш за все відповідними положеннями, зафіксованими у нормотворчих документах України. Вплив на суди влада В. Януковича здійснювала через Вищу раду юстиції – орган, що був відповідальний за формування суддівського корпусу і нагляд за суддями та складався з 20 членів, троє з яких призначалися президентом, троє – Верховною Радою, троє – з'їздом суддів, троє – з'їздом адвокатів, троє з'їздом представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ та дві особи – Всеукраїнською конфедерацією працівників прокуратури. Плюс за посадою до ВРЮ входили Голова Верховного Суду, міністр юстиції та Генеральний прокурор. У 2010 році був прийнятий Закон "Про судоустрій і статус суддів"[340], анонсований як судова реформа В. Януковича (закон втратив чинність у 2016 р.). У ст. 73 Закону було встановлено, що саме Вища рада юстиції має розглядати питання про призначення кандидата на посаду судді та в разі прийняття позитивного рішення вносити подання Президентові України про призначення кандидата на посаду судді. До того ж Законом була внесена норма (ст. 20), що Вища рада юстиції наділена повноваженнями призначати на адміністративні посади голови та заступника суду та звільняти їх.

Повноваження Вищої ради юстиції (ВРЮ) були суттєво розширені Законом "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження"[341], що був ухвалений у травні 2010 р. За нормами Закону Вища рада юстиції отримала повноваження витребовувати у суддів копії судових справ, провадження у яких не закінчено – тобто, отримала

[340] Про судоустрій і статус суддів : Закон України станом на 07.07.2010. *Сайт Верховної Ради*. 7 липня 2010. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/ed20100707#Text

[341] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо недопущення зловживань правом на оскарження : Закон України станом на 13.05.2010. *Сайт Верховної Ради.* 2010. 13 травня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2181-17/ed20100513#Text

можливість втручання в оперативну діяльність будь-якого судді. Крім того, закон передбачив зменшення з 14 до 11 кількості голосів членів ВРЮ, потрібних для звільнення судді за порушення присяги, при цьому визначення в законі поняття "порушення суддею присяги", за яке суддю можна звільнити, передбачало навіть "умисне затягування суддею термінів розгляду справи". Ці закони, а також призначення головою ВРЮ Володимира Колесниченка, екс-голови Печерського суду і кума тодішнього керівника парламентського комітету з питань правосуддя Сергія Ківалова, зумовили суттєву залежність судової гілки від потреб політичних гравців. Оцінку діяльності ВРЮ у той період дав Європейський суд з прав людини у рішенні в справі "Олександр Волков проти України"[342], визначивши діяльність Вищої ради юстиції як таку, що викликає питання щодо незалежності та безсторонності, та зазначивши, що "система суддівської дисципліни в Україні не організована належним чином, оскільки не забезпечує достатнього відокремлення судової влади від інших гілок державної влади"[343].

Зміна норм і механізмів формування кадрової конструкції судової вертикалі стали фундаментом будівництва режиму В. Януковича, який підім'яв під себе судову систему і почав використовувати її для розправи з політичними опонентами (справа Юлії Тимошенко, справа Юрія Луценка та ін). Як результат, у 2013 році Україна продемонструвала один із найнижчих показників у світі за рівнем довіри до суду – лише 16% українців, за даними всесвітнього соціологічного дослідження Інституту Геллапа, довіряли тоді українській судовій системі[344].

---

[342] Огляд виконання Україною рішень Європейського суду з прав людини в групі справ "Олександр Волков проти України" протягом 2014-2020 рр. *Counsil of Europe.* 2020. URL: https://rm.coe.int/analysis-of-the-execution-volkov-group-cases-ukr/1680a06971

[343] Case of Oleksander Volkov v. Ukraine (Application no. 21722/11). *European Court of human righs.* January 9, 2013. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng#{%22itemid%22:[%22001-115871%22]}

[344] Confidence in Judicial Systems Varies Worldwide. *Gallup*. October 22, 2014. URL: https://news.gallup.com/poll/178757/%20confidencejudicial-systems-variesworldwide.aspx?utm_source=confidence%20in%20jud%20iciary&utm_%20medium=search&utm_campaign=tiles

Під час Революції гідності суди стали інструментом боротьби влади з учасниками масових акцій громадського протесту – ними виносилися неправосудні рішення щодо покарання, санкціонувалися проведення обшуків, взяття під варту учасників протесту, заборони мирних зібрань. Тому одним із перших законів, що був ухвалений після повалення режиму В. Януковича, став Закон "Про відновлення довіри до судової влади в Україні"[345] – відповідно до положень документа повноваження членів Вищої ради юстиції, крім тих, які перебували в цьому органі за посадою (ідеться про Голову Верховного Суду, міністра юстиції, Генерального прокурора), було припинено (розділ ІІ, пункт 3). Закон припинив діяльність та передбачив формування заново не лише ВРЮ, а й ВККС. Проте ВККС почала роботу лише у грудні 2014 р., а ВРЮ – у червні 2015 р. Причиною такого затягування стали заблоковані депутатськими позовами в судах призначення членів ВРЮ та ВККС – такий перебіг справ давав можливість суддям залишатися на своїх посадах, адже без ВРЮ та ВККС ніхто не міг бути призначеним на посаду судді, притягнутим до дисциплінарної відповідальності або звільненим.

Масштабна судова реформа розпочалася після Революції гідності – суспільний тиск і вимоги західних партнерів стали факторами, що спонукали владу до змін. Зобов'язання України підвищувати ефективність судової гілки влади було зафіксовано у міжнародних документах:

- У ратифікованій у 2014 році Угоді про асоціацію між Україною та ЄС (розділ 3, стаття 14): "у рамках співробітництва у сфері юстиції, свободи та безпеки Сторони надають особливого значення утвердженню верховенства права та укріпленню інституцій усіх рівнів у сфері управління загалом та правоохоронних і судових органів зокрема; співробітництво буде спрямоване, зокрема, на зміцнення судової влади, підвищення її ефективності,

[345] Про відновлення довіри до судової влади в Україні : Закон України станом на 08.04.2014. *Сайт Верховної Ради*. 2014. 8 квітня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1188-18/ed20140408#Text

гарантування її незалежності та неупередженості та боротьбу з корупцією; співробітництво у сфері юстиції, свободи та безпеки буде відбуватися на основі принципу поваги до прав людини та основоположних свобод"[346];

- У Меморандумі між Україною та МВФ, що був ратифікований у 2015 році (додаток 1, пункт 19): "…змінити законодавство про судову систему відповідно до рекомендацій Венеційської комісії для того, щоб підвищити продуктивність та ефективність судової системи"[347].

Після ратифікації Угоди про асоціацію між Україною та ЄС нюанси судової реформи були описані у внутрішніх політичних документах: в Угоді про коаліцію депутатських фракцій "Європейська Україна"[348], у Стратегії сталого розвитку "Україна 2020"[349] та у плані заходів з виконання Стратегії[350].

Одним із найважливіших викликів судової реформи, що розпочалася у 2016 р., було становлення верховенства права та створення незалежної системи судів, адже саме ці два фактори є запорукою запобігання та протидії корупції, забезпечення громадянських прав і свобод, інституційної спроможності держави та національної безпеки. Завданнями реформи було узгодження законодавства з нормами європейських стандартів, створення нових та переформатування існуючих інституцій системи правосуддя,

---

[346] Угода про Асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Сайт Верховної Ради.* 2014. 21 березня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/ed20140321#Text

[347] Меморандум про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором. *Сайт Верховної Ради.* 2015. 18 червня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_015#Text

[348] Угода про коаліцію депутатських фракцій "Європейська Україна". *Сайт Верховної Ради.* 2014. 27 листопада. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0001001-15#Text

[349] Про Стратегію сталого розвитку "Україна 2020" : Указ Президента України : станом на 12.01.2016. *Сайт Верховної Ради.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#Text

[350] Про затвердження плану заходів з виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України та Стратегії сталого розвитку "Україна-2020" у 2015 році : Розпорядження Кабміну : станом на 04.03.2015. *Сайт Верховної Ради*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213-2015-%D1%80/ed20150304#Text

кадрове перезавантаження. Передусім вирішення цих завдань мало привести до реалізації основної мети реформи – створення незалежного неупередженого та справедливого суду.

Наймасштабніша за часів незалежності реформа стартувала з прийняття законів "Про судоустрій і статус суддів"[351] і "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)"[352]. Названі документи передбачали зміни за такими напрямками: нові положення у сфері правосуддя, зміни у статусі суддів та утворення нових інституцій, формування органів, що здійснюють контроль за суддями. Ініціатором законопроєктів в обох випадках був президент Петро Порошенко.

Щодо статусу суддів суттєві зміни було передбачено законом про судоустрій, що був ухвалений 2 червня 2016 року, а саме:

- Зазначено, що усі судді – не лише нові, а й призначені раніше – мають проходити кваліфікаційне оцінювання за критеріями компетентності, доброчесності й етики, яке проводиться Вищою кваліфікаційною комісією. В оцінюванні має брати участь і Громадська рада доброчесності – її статус незалежного органу у системі судоустрою вперше був визначений саме Законом "Про судоустрій і статус суддів". Висновки Громадської ради щодо доброчесності та професійної етики суддів не є вирішальними, проте задля їх подолання необхідні дві третини голосів ВККС.
- Законом закріплено проведення прозорих конкурсів на суддівські посади та обов'язок суддів подавати декларацію доброчесності та родинних зв'язків.
- Законом передбачено моніторинг способу життя судді для перевірки відповідності його рівня задекларованим доходам. Також документ передбачив звільнення судді з посади у разі непідтвердження легальності доходів, законності джерел походження майна.
- Змінено порядок призначення суддів. До 2016 року рішення про призначення кандидата на посаду судді приймав

[351] Про судоустрій і статус суддів : Закон України : станом на 02.06.2016. *Сайт Верховної Ради.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19/ed20160602#Text

[352] Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) : Закон України: станом на 02.06.2016. *Сайт Верховної Ради.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1401-19#Text

Президент України після внесення подання Вищою радою юстиції. Законом "Про судоустрій та статус суддів" такі повноваження надані Вищій раді правосуддя – вона розглядатиме рекомендації ВККС та ухвалюватиме рішення щодо кандидата на посаду судді, а президент має видати лише указ про призначення.

- Скасовано повний імунітет суддів. Законом змінено положення про надання згоди на затримання судді, тримання його під вартою чи арешту. Раніше таку згоду надавала Верховна Рада України, а тепер – Вища рада правосуддя.

Також Закон передбачив утворення нових інституцій – перехід до триланкової системи судів на чолі з Верховним Судом, який мав бути сформованим до 2017 р. на конкурсних засадах, а до конкурсу вперше могли бути залучені й адвокати, і науковці, а не лише судді. Новий формат триланкової системи передбачає, що систему судоустрою становлять місцеві суди, апеляційні суди та Верховний Суд як найвищий суд у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, визначені процесуальним законом. Законом передбачено створення Вищого антикорупційного суду та Вищого суду з питань інтелектуальної власності, перезапуск Вищої кваліфікаційної комісії суддів та визначено статус, повноваження, засади організації та порядок діяльності Вищої ради правосуддя.

Законом "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)" була зафіксована низка нових положень у сфері правосуддя: ст. 129 Закону зобов'язує суди керуватися принципом верховенства права, а не законом, як це було визначено раніше. Крім того, у доповіді Венеційської комісії про "Верховенство права" виділено такі складові принципи[353]:

- доступ до закону (положення закону повинні бути зрозумілими, ясними та передбачуваними);
- вирішення питань про юридичні права повинно, як правило, здійснюватися на підставі закону, а не за розсудом;

[353] Rule of Law Checklist, adopted by the Venice Commission at its 106th Plenary Session (Venice, 11–12 March 2016). Council of Europe. 2016. URL: https://www.venice.coe.int/webforms/documents/?pdf=CDL-AD(2016)007-e

- рівність перед законом;
- влада повинна реалізовуватися відповідно до закону, справедливо та розумно;
- права людини повинні бути захищені;
- повинні бути наявні засоби для врегулювання спорів без невиправданих витрат та відстрочок;
- наявність справедливого суду;
- держава повинна дотримуватися своїх зобов'язань у рамках як міжнародного, так і національного права.

Завдяки нормам, що були зафіксовані Законом "Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)", українці дістали право оскаржувати закони у суді – до ухвалення Закону таке право мали лише президент, щонайменше сорок п'ять депутатів, чиї підписи мали бути під скаргою, Верховний Суд, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, уповноважений ВР з питань прав людини. Інститут конституційної скарги дозволив громадянам ініціювати скасування дії будь-якого закону, якщо він не відповідає Конституції України.

Закон передбачив і запровадження професійної адвокатури в судах – тепер у судах лише адвокати можуть представляти інтереси сторін. До того моменту це могли робити і особи без адвокатського посвідчення, але з правовим досвідом. Однак реформа, яку було спрямовано на забезпечення незалежності та доброчесності судової влади, так і не стала успішною.

Зміни до Конституції та новий закон про судоустрій зафіксували, що повнота влади в судовій системі віддана органам суддівського врядування – ВККС та ВРП. За ідеєю реформи, обличчя суддівського корпусу, його кадровий склад мали залежати від новоствореної Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів, всі члени якої за Законом "Про судоустрій та статус суддів", що був ухвалений у 2016 р., мали продовжити повноваження до закінчення строку, на який їх обрано. Проте ВРП та ВККС так і не стали агентами змін і оновлення суддівського корпусу. Розподіл функцій між органами суддівського врядування відбувався таким чином: повноваження призначення та звільнення суддів, повноваження щодо надання згоди на утримання судді під вартою до винесення

обвинувального вироку були покладені на ВРП, а добір кандидатів на посади суддів, кваліфікаційне оцінювання суддів, рекомендації про призначення мала здійснювати ВККС.

Після ухвалення нововведень – запровадження обов'язкового електронного декларування та кваліфікаційного оцінювання суддів – понад 1,5 тисячі суддів звільнилися за власним бажанням[354]. За результатами кваліфікаційного оцінювання на 1 січня 2019 р. 1627 суддів пройшли аудит, 74 не пройшли за професійним критерієм, 70 не пройшли за критеріями професійності та доброчесності[355].

Громадська рада доброчесності так і не отримала важелів впливу на ситуацію призначення суддів – у 2017 р. за рекомендацією Вищої кваліфікаційної комісії суддів до Верховного Суду було призначено тридцять суддів, яких Громадська рада за різними критеріями визнала недоброчесними[356]. Крім того, у висновках Громадської ради доброчесності була зафіксована інформація про непрозорі статки тестя голови Верховного Суду України Всеволода Князєва та про публічні заяви самого В. Князєва, спрямовані проти певних ідей оновлення судової влади. Висновки датовані 2017 роком, коли В. Князєв проходив конкурс на посаду судді Верховного Суду. Тоді Громадська рада доброчесності звернула увагу на те, що тесть В. Князєва придбав декілька об'єктів нерухомості невдовзі після призначення В. Князєва суддею Миколаївського окружного адміністративного суду. При цьому, згідно з даними декларації, єдиним задекларованим джерелом доходу тестя була пенсія, річний розмір якої у 2015 р. становив 13 326 грн[357].

---

[354] Кількість суддів в Україні зменшилася на понад третину за 3,5 роки – голова ВККС. *Громадське.* 2018. 13 серпня. URL: https://hromadske.ua/posts/za-35-roky-kilkist-suddiv-v-ukraini-zmenshylasia-na-ponad-tretynu-holova-vkks

[355] Кваліфікаційне оцінювання суддів 2016–2018: проміжні результати. *Реанімаційний пакет реформ.* 2019. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2019/04/1554460296qualification_report_full_eu.pdf

[356] Недоброчесна тридцятка. *Реанімаційний пакет реформ.* 2017. URL: https://rpr.org.ua/wp-content/uploads/2017/08/Nedobrochesna-trydtsyatka.pdf

[357] Рішення про надання Вищій кваліфікаційній комісії суддів України інформації щодо кандидата на посаду судді Верховного Суду Князєва Всеволода Сергійовича. *Громадська рада доброчесності.* 2017. 12 квітня. URL: https://grd.gov.ua/wp-content/uploads/data/files/conclusions/info/kniaziev_info.pdf

У більшості випадків висновки Громадської ради доброчесності залишалися поза кадром, і вже у 2019 р. Верховний Суд був повністю укомплектований. А через чотири роки – 15 травня 2023 р. НАБУ та САП затримали В. Князєва за підозрою в отриманні близько трьох мільйонів неправомірної вигоди та повідомили, що фігурувати у справі можуть ще тринадцять суддів ВС.

Одним із успішних кейсів судової реформи слід назвати створення Вищого антикорупційного суду, до юрисдикції якого належить розгляд справ про корупцію на найвищому рівні. У 2018 р. було прийнято Закон України "Про Вищий антикорупційний суд"[358], який визначив повноваження та склад суду, а також порядок добору суддів – до цього процесу мала долучитися Громадська рада міжнародних експертів, аби стати гарантією незалежного та неупередженого добору суддів. Унаслідок роботи ГРМЕ, яка мала право вето на призначення суддів, до суду не потрапив жоден недоброчесний кандидат. За чотири роки роботи ВАКС суд ухвалив 139 вироків, механізм спеціальної конфіскації був застосований у 19 провадженнях, загальна сума спеціальної конфіскації становить 137 546 142 грн[359].

Аби масштабувати цей механізм відбору на органи суддівського врядування, від яких залежить наповнення суддівської влади доброчесними суддями, у 2021 р. був ухвалений Закон "Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя та діяльності дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя"[360]. Закон передбачив створення етичної ради, до складу якої входитимуть 6 осіб: три особи – з-поміж суддів або суддів у відставці, визначені

[358] Про Вищий антикорупційний суд : Закон України : станом на 07.06.2018. *Сайт Верховної Ради.* 2018. 7 червня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2447-19/ed20180607#Text

[359] Будівля нова, але ґрунт ненадійний: які системні проблеми впливають на роботу ВАКС. *Українська правда.* 2023. 5 вересня. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2023/09/5/7418480/

[360] Про внесення змін до деяких законів України щодо порядку обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя та діяльності дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя : Закон України : станом на 14.07.21. *Сайт Верховної Ради.* 2021. 14 липня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1635-20#Text

Радою суддів України, та три особи – визначені міжнародними та іноземними організаціями, з якими Україна протягом щонайменше останніх п'яти років співпрацює у сфері запобігання та протидії корупції або у сфері судової реформи. Проте напередодні повномасштабного воєнного вторгнення Росії 10 членів Вищої ради правосуддя достроково склали повноваження за власним бажанням, унаслідок чого ВРП втратила кворум і припинила свої повноваження – роботу Ради з притягнення суддів до дисциплінарної відповідальності, з надання дозволу на затримання та арешт суддів було заблоковано. Причиною такого кроку у ВРП назвали дії Етичної ради, яка з 8 лютого почала оцінювати одночасно всіх членів ВРП, крім голови Верховного Суду. А вже у червні 2022 р. Єврокомісія у рекомендаціях щодо статусу України на членство в ЄС зазначила, що перед початком переговорів про вступ до Євросоюзу Україна має завершити перевірку доброчесності кандидатів у члени Вищої ради правосуддя та відбір кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України[361].

У вересні 2022 р. вимога "досягти значного прогресу у перевірці доброчесності кандидатів на вакантні посади ВРП Етичною радою та у відборі кандидатів до ВККС за прозорою процедурою і меритократичним принципом, включаючи доступ до всіх відповідних даних і належний зовнішній контроль з боку громадянського суспільства", була зафіксована у "Меморандумі про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором"[362].

Що стосується ВККС, то у жовтні 2019 р. парламент ухвалив Закон " Про судоустрій і статус суддів" та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування"[363], анонсований як судова реформа Володимира Зеленського. Законом було передбачено

---

[361] Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС. *Представництво Європейського Союзу в Україні.* 2022. 17 червня. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

[362] Меморандум про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором. *Сайт Міністерства фінансів.* 2022. 20 вересня. URL: https://mof.gov.ua/storage/files/20UA.pdf

[363] Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та деяких законів України щодо діяльності органів суддівського врядування : Закон України : станом на 16.10.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/193-20#Text

перезапуск ВККС, розпуск її діючого складу, скорочення кількості членів з 16 до 12 і передача повноважень з їх призначення Вищій раді правосуддя. Закон так і не був імплементований, а у березні 2020 р. рішенням Конституційного Суду України більшість положень документа були визнані неконституційними. Зобов'язання України провести реформу ВРП та створити нову ВККС шляхом конкурсу, що мав бути проведений за участю міжнародних експертів, були зафіксовані у черговому Меморандумі – цього разу у Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським Союзом, який був ратифікований парламентом 25 серпня 2020 р.[364].

Закон про відновлення роботи ВККС був ухвалений у 2021 р.[365], проте конкурсна комісія ВККС відновила роботу лише 15 липня 2022 р. – після оприлюднення вимог Єврокомісії, які Україна має виконати перед початком переговорів про вступ до Євросоюзу – вже у березні 2023 р. комісія визначила 32 із 301 кандидата, які пройшли до фіналу конкурсу на посади членів ВККС. 1 червня 2023 року Вища рада правосуддя призначила новий склад Комісії.

Ще один інститут судової влади – Конституційний Суд України опинився у фокусі уваги після спроби блокування антикорупційної реформи. Ідеться про його рішення від 27 жовтня 2020 р. частково задовольнити подання депутатів від Політичної партії "Опозиційна платформа – За життя" (ОПЗЖ) та "За майбутнє" щодо антиконституційності низки норм антикорупційного законодавства. Кілька положень Закону "Про запобігання корупції" цим рішенням Конституційного Суду були визнані невідповідними Конституції України. Національне агентство з питань запобігання корупції було позбавлене частини контрольних функцій, а саме:

– Конституційний Суд ухвалив рішення, яким скасував статтю 366-1 Кримінального кодексу, що передбачає кримінальну відповідальність за недостовірне декларування;

---

[364] Меморандум про взаєморозуміння між Україною як Позичальником та Європейським Союзом як Кредитором. *Сайт Верховної Ради.* 2020. 25 серпня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-20#n2

[365] Про внесення змін до Закону України "Про судоустрій і статус суддів" та деяких законів України щодо відновлення роботи Вищої кваліфікаційної комісії суддів України : Закон України : станом на 13.07.2021. *Сайт Верховної Ради.* 2021. 13 червня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1629-20#n5

– визнав неконституційними положення законів про перевірку е-декларацій чиновників і скасував право НАЗК перевіряти декларації та виявляти конфлікт інтересів;

– позбавив Національне агентство з питань запобігання корупції доступу до державних реєстрів, необхідних для проведення спецперевірок декларацій кандидатів на керівні посади до органів влади[366]. Без такої перевірки ніхто не може бути призначеним на посаду керівника державного органу.

Як наслідок, у зв'язку з визнанням неконституційності норми про кримінальну відповідальність за недостовірне декларування у грудні 2020 року, за словами виконувача обов'язки керівника Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (САП) М. Грищука, було закрито 103 кримінальні провадження[367]. Доречно нагадати, що скасовані КС норми закону були ухвалені ще у 2014 р. і стали тоді останнім аргументом для Євросоюзу, аби скасувати візи для українців. Отже, рішення Конституційного Суду України не тільки утруднило боротьбу з корупцією, а й поставило під сумнів геополітичні здобутки країни.

4 грудня 2020 р. Верховна Рада України відновила кримінальну відповідальність за недостовірне декларування – якщо раніше за обман про статки було передбачено ув'язнення, то тепер за неправдиву декларацію передбачено альтернативні покарання – штраф, громадські роботи і лише у крайньому випадку обмеження волі (а не її позбавлення, як це раніше передбачав закон). Під час воєнного стану обов'язок декларування було призупинено і відновлено лише у Законом від 05.09.2023 № 3374-IX "Про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану".

---

[366] Рішення Конституційного Суду України № 13-р/2020. 2020. 27 жовтня. URL: https://ccu.gov.ua/sites/default/files/docs/13_p_2020.pdf?fbclid=IwAR1gVciWZSmBDS17mU9OMgW2Qv8yMxJVpfBqnaZ3Inaxfx_yVEqTVp7gHuE

[367] Понад сто справ про недостовірне декларування закрито – в. о. керівника САП. *Інтерфакс–Україна*. 2020. 1 грудня. URL: https://ua.interfax. com.ua/news/general/707024.html (дата звернення: 08.12.2021).

У 2020 р. після рішень КСУ щодо антикорупційного законодавства Венеційська комісія рекомендувала Україні запровадити незалежний конкурс до КСУ та створити орган з відбору кандидатів на посаду судді КСУ, куди можуть входити міжнародні експерти, а у відборі можуть брати участь представники громадянського суспільства[368].

Посли країн G7 в січні 2021 р. оприлюднили дорожню карту[369] для зміцнення антикорупційних інституцій і реформування судової влади, яка, зокрема, містила рекомендацію невідкладно запровадити прозорий процес відбору на посади суддів КСУ та забезпечити участь представників міжнародних партнерів у перевірці. У 2022 р. відбір суддів КСУ став першим пунктом у списку із семи вимог, виконання яких є умовою подальшої європейської інтеграції України[370]. І вже у липні 2023 р. парламент ухвалив у другому читанні Закон № 9322 про уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України[371].

Одним із документів, які наразі визначають план подальших змін у судовій гілці влади, є дорожня карта G7 щодо судової та антикорупційної реформ[372] в Україні (25.01.21). Серед інших документів – стратегія президента щодо розвитку системи правосуддя

---

368 Ukraine – Urgent opinion on the Reform of the Constitutional Court of Ukraine issued pursuant to Article 14a of the Venice Commission's Rules of Procedure. Council of Europe. 2020. 10 december. URL: https://venice.coe.int/webforms/ documents/?pdf=CDL-PI(2020)019-e&fbclid=IwAR3H5L1NhBqBxHEL-jqs09jaOOWHXL7nQQi0zn143iGwMI4fRhUrEPbmsiA

[369] Посли G7 оприлюднили дорожню карту судової та антикорупційної реформи в Україні. *Українська правда.* 2021. 25 січня. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2021/01/25/7118956/

[370] Кандидат авансом: 7 вимог, які має виконати Україна, щоб ЄС не скасував її новий статус. *Європейська правда*. 2022. 18 червня. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/06/18/7141516/

[371] Рада ухвалила Закон щодо уточнення процедури відбору суддів Конституційного Суду України. *Юрліга.* 2023. 27 липня. URL: https://jurliga.ligazakon.net/news/221201_rada-ukhvalila-zakon-shchodo-utochnennya-protseduri-vdboru-suddv-konstitutsynogo-sudu-ukrani

[372] Посли G7 представили дорожню карту судової та антикорупційної реформ в Україні. Що рекомендують. *Суспільне.* 2021. 25 січня. URL: https://suspilne.media/99217-posli-g7-predstavili-doroznu-kartu-sudovoi-ta-antikorupcijnoi-reformi-so-peredbacaetsa/

та конституційного судочинства на 2021 – 2023 рр.[373], базові положення якої відповідають положенням дорожньої карти G7, а також висновок Європейської комісії від 17 червня 2022 р. щодо заявки України на членство в Європейському Союзі[374]– адже продовження європейської інтеграції України передбачає виконання наданих рекомендацій. Судова реформа, неупередженість судової системи, верховенство права є основними вимогами для подальшої європейської інтеграції України та утвердження її авторитету у світі.

Маємо зазначити, що Європейським Союзом відслідковується динаміка українських реформ. Проміжна усна оцінка була оприлюднена у червні 2023 р.[375]. Помітний прогрес Єврокомісія зафіксувала щодо виконання рекомендації про реформу відбору суддів до Конституційного Суду України – ухвалення та впровадження законодавства щодо процедури відбору суддів Конституційного Суду України, включаючи процес попереднього відбору на основі оцінки їх доброчесності та професійних навичок відповідно до рекомендацій Венеційської комісії, що було першою вимогою в списку рекомендацій Єврокомісії. У грудні 2022 р. парламент ухвалив Закон "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах"[376]. Проте у січні 2023 р. Венеційська комісія повідомила, що документ не відобразив дві основні її рекомендації, які стосуються механізму

---

[373] Про Стратегію розвитку системи правосуддя та конституційного судочинства на 2021–2023 роки : Указ Президента України №231/2021. *Сайт Президента України.* 2021. 11 червня. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2312021-39137

[374] Рекомендації Європейської Комісії щодо статусу України на членство в ЄС. *Представництво Європейського Союзу в Україні.* 2022. 17 червня. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

[375] Брюссель оцінив прогрес України на шляху до членства в ЄС. *DW.*2023. 23 червня. URL: https://www.dw.com/uk/vstup-do-es-evrokomisia-ocinila-progres-ukraini-na-slahu-do-clenstva/a-66006817

[376] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо удосконалення порядку відбору кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України на конкурсних засадах : Закон України : станом на 13.12.2022. *Сайт Верховної Ради.* 2022. 13 грудня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2846-20#Text

усунення можливостей блокування прийняття рішень і складу Дорадчої групи експертів, а також повноваження Дорадчої групи відсіювати кандидатів на посаду суддів КСУ. 27 липня 2023 р. парламент ухвалив новий закон, яким запровадив абсолютно нову процедуру відбору суддів до Конституційного Суду[377] відповідно до рекомендацій Венеційської комісії. За законом конкурс відбуватиметься за допомогою Дорадчої групи експертів у складі шести членів, двох з яких делегують міжнародні організації, і саме Дорадча група у подальшому оцінюватиме моральні якості та рівень компетентності у сфері права кандидатів на посаду судді Конституційного Суду. А вже 18 вересня Рада суддів оголосила про початок конкурсу для відбору кандидатур на дві вакантні посади судді Конституційного Суду України та початок прийняття заяв (з доданими до них документами) осіб, які виявили намір обійняти посаду судді Конституційного Суду України.

Друга рекомендація – формування складу ВККС і розблокування роботи ВРП – оцінена Єврокомісією як виконана. Адже після перерви в роботі кворум у ВРП відновлено і Вища рада правосуддя почала діяти. Склад ВККС теж сформовано. Вже у вересні європейські видання з посиланням на власні джерела повідомили, що у жовтні Єврокомісія дасть старт багаторічному процесу вступу України до ЄС.

Окрім виконання семи рекомендацій, Україна має узгодити законодавство країни з законодавством Європейського Союзу, адаптувати власні закони та інші нормативно-правові акти до acquis communautaire (у перекладі з французької "доробок спільноти") ЄС, який являє собою сукупність загальних прав і обов'язків, які, у свою чергу, становлять сукупність законодавства ЄС і включені до правових систем держав-членів.

Acquis ЄС постійно розвивається з часом і включає:

– зміст, принципи та політичні цілі договорів ЄС;

---

[377] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо уточнення положень про конкурсний відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України : Закон України : станом на 27.07.2023. *Сайт Верховної Ради.* 2023. 27 липня. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3277-20#Text

– будь-яке законодавство, прийняте для застосування цих договорів, і прецедентне право, розроблене Судом Європейського Союзу;

– декларації та резолюції, які ухвалює ЄС;

– заходи у сфері спільної зовнішньої політики та політики безпеки, юстиції та внутрішніх справ;

– міжнародні угоди, які укладає ЄС, і угоди, укладені між самими державами-членами щодо діяльності ЄС.

Країни-кандидати (заявники) повинні прийняти acquis communautaire, перш ніж вони зможуть приєднатися до ЄС. Відступи від acquis надаються лише за виняткових обставин і мають обмежений обсяг. Країни-кандидати мають включити acquis у свій національний правопорядок до дати свого вступу до ЄС, і вони зобов'язані застосовувати його з цієї дати[378].

Після того, як рекомендації для набуття статусу кандидата будуть визнані виконаними, розпочнеться процес перемовин щодо вступу в ЄС. Україна має сформулювати власні переговорні позиції та сформувати переговорні делегації за кожною із 35 глав, з яких складається acquis, і узгодити з переговорними групами Євросоюзу специфіку інтеграції з кожної галузі у єдиний європейський правовий простір.

У вересні 2023 р. Прем'єр-міністр України Денис Шмигаль публічно прозвітував про виконання селф-скринінгу – самостійного проведення первинної оцінки стану імплементації актів права Європейського Союзу, виявлення невідповідностей та прогалин, які необхідно усунути для підготовки України до переговорів про вступ до ЄС. Було проаналізовано 28 тисяч актів права ЄС на предмет їх імплементації у правове поле України[379].

За результатами скринінгу визначено, що близько 3 000 актів підлягає імплементації в українське законодавство, 1400 актів уже імплементовані повністю, а більше 20 000 на даному етапі визна-

[378] Acquis. *Eur-lex.* URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/glossary/acquis.html

[379] Денис Шмигаль. *Особиста сторінка у Facebook.* 2023.26 вересня. URL: https://www.facebook.com/watch/?v=340925415071645

чені як такі, що не потребують імплементації. Михайло Жернаков та Степан Берко, дослідники фундації DEJURE, наголошують на складності майбутніх перемовин про членство за главою 23 acquis ЄС, у якій зібрані норми, регуляції, правила і політики, що стосуються судової влади та фундаментальних прав. Причина полягає в тому, що "не існує деталізованих стандартів відповідності вимогам цієї глави, адже система правосуддя і забезпечення прав людини у кожній державі є дуже індивідуальною. Саме тому успішність виконання вимог глави 23 має оцінюватися не за формальними критеріями, а за реальним станом системи правосуддя"[380].

За європейськими та міжнародними стандартам судочинства система має відповідати таким основним критеріям:

– незалежність правосуддя (основні принципи щодо незалежності правосуддя схвалено резолюціями 40/32 та 40/146 Генеральної Асамблеї ООН від 29 листопада та 13 грудня 1985 року);

– поведінка суддів має відповідати бангалорським принципам: незалежність, об'єктивність, чесність та непідкупність, дотримання етичних норм, компентеність та старанність, рівне ставлення до всіх сторін судового засідання (бангалорські принципи поведінки суддів схвалено резолюцією 2006/23 Економічної і Соціальної ради ООН від 27 липня 2006 року);

– статус суддів у національному законодавстві має відповідати положенням Європейської хартії про статус суддів, яка, зокрема, визначає, що стосовно кожного рішення, пов'язаного з добором, відбором, призначенням, кар'єрним просуванням або закінченням перебування на посаді судді Закон має передбачати вплив органу, незалежного від виконавчої та законодавчої влади, в діяльності якого беруть участь не менше половини складу цього органу – судді, які обрані такими ж суддями в порядку, що гарантує найширше представництво суддів (пункт 1.3.) (прийнята учасниками

[380] Трипольська Г., Рябцев Г., Віткін Л., Жернаков М. та ін. Інтеграція України до внутрішнього ринку ЄС в умовах війни : аналітичний звіт. Київ, 2023. С.12. URL: https://www.kas.de/documents/270026/22934445/UA+2023+UCEP+Ukraine%27s+integration+into+the+EU+internal+market+in+the+condition+of+war+challenges+and+opportunities+.pdf/ca22c1d7-45ee-3e2c-d874-bd8dfb1a1710?version=1.0&t=1686055086884

багатосторонньої наради з приводу законів про статус суддів в Європі, що була організована Радою Європи 8–10 липня 1998 року);

– ефективність судового процесу (спроможність судової системи справитися з потоком справ, що надходять на розгляд);

– доступність правосуддя (рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухвалено Комітетом Міністрів Ради Європи на 68-му засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 року).

Висновки і рекомендації. Рушійною силою змін у судовій владі України значний період часу були політичні гравці, які намагалися підпорядкувати судову гілку та отримати додаткові важелі впливу, порушуючи баланс влад у політичній системі. Маємо зазначити, що наміри впливу на судову вертикаль і прагнення її контролю проявляли не лише політичні актори, а, власне, й самі представники судової системи. Так, наприклад, у 2019 р. НАБУ опублікувало аудіозаписи "плівки голови Окружного адміністративного суду Києва Павла Вовка", де судді обговорювали позови до Окружного адміністративного суду щодо зупинення повноважень членів ВККС, введення до складу ВККС лояльних осіб, отримання контролю над ВРП. Нагадаю, що саме ВККС та ВРП за логікою реформи 2016 р. мали стати незалежними та ефективними органами суддівського врядування, завданням яких було оновлення суддівського корпусу. При цьому повноваження ОАСК дозволяли суду розглядати як більш "побутові" справи – оскарження рішень київської Податкової, спори з органами соцзахисту тощо, так і втручатися у справи державного управління – скасовувати рішення уряду та інших органів центральної влади, блокувати конкурси на посади, зупиняти реформи та ін.[381].

Унаслідок розслідування НАБУ відкрило справу проти Павла Вовка та 11 осіб, які, за формулюванням НАБУ, "діяли у межах злочинної організації на чолі з головою ОАСК, яка мала на меті

[381] Доронцева Є. У фокусі індексу реформ: ліквідація Окружного адмінсуду Києва. Як довести реформу до кінця, а не обмежитися "заміною вивіски". *Voxukraine.* 2023. 16 січня. URL: https://voxukraine.org/u-fokusi-indeksu-reform-likvidatsiya-okruzhnogo-adminsudu-kyyeva-yak-dovesty-reformu-do-kintsya-a-ne-obmezhytysya-zaminoyu-vyvisky

захоплення державної влади шляхом встановлення контролю над Вищою кваліфікаційною комісією суддів України (ВККСУ), Вищою радою правосуддя (ВРП) та створення штучних перешкод у їхній роботі". Довготривалий сюжет з ОАСКом завершився аж 13 грудня 2022 р., коли Верховна Рада ухвалила в першому читанні і в цілому законопроєкт про ліквідацію ОАСК, ініціатором якого був Володимир Зеленський. Маємо зазначити, що важливим фактором впливу на прийняття рішення про ліквідацію ОАСК стали громадські організації Центр протидії корупції, Автомайдан, Інститут законодавчих ідей, Фундація DEJURE та інші, які інформаційно висвітлювали діяльність і рішення ОАСК, майже всі судді якого з 2015 р. різними способами уникали кваліфікаційного оцінювання, а керівництво було обрано ще у 2010 р., за часів В. Януковича.

Після Революції гідності важливу роль у реформуванні судової системи відіграють міжнародні партнери. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом, підписана у 2014 р., зобов'язала Україну реформувати судову систему та узгодити законодавство з європейським. Логіка європейської інтеграції означає, що законодавство має ґрунтуватися на принципі верховенства права, а власні закони та інші нормативно-правові акти Україна має адаптувати у відповідність до acquis communautaire. Надання Україні 23 червня 2022 року статусу кандидата до Європейського Союзу надало новий поштовх реформам у сфері верховенства права. Єврокомісія сформулювала сім пріоритетів, виконання яких Євросоюз визначив як умову початку перемовин про вступ. Той факт, що два перші пріоритети – впровадження нової процедури добору суддів КСУ, яка би включала попередню перевірку кандидатів на відповідність вимогам доброчесності і професійного рівня, а по-друге, завершення перевірки кандидатів до ВРП Етичною радою та добору кандидатів до ВККС – говорить про те, що судова реформа є умовою номер один для подальшої інтеграції. Маємо зазначити, що крім вимог Єврокомісії, Україна наприкінці вересня 2023 р. отримала від США дорожню карту реформ, які мають сприяти євроатлантичній інтеграції. "Лист від Білого дому" містить рекомендації гарантувати більшу незалежність для антикорупційних органів, зокрема, вимогу забезпечити

незалежний, прозорий, конкурентний та своєчасний відбір нового голови НАЗК на основі перевірки його незалежності, компетентності та доброчесності відповідно до стандартів ОЕСР; відновити розкриття інформації про фінансову діяльність партій; спростити систему декларування активів шляхом об'єднання з іншими базами даних та реєстрами; реформувати Верховний Суд України; створити Вищий адміністративний суд України, який розглядатиме адміністративні справи проти національних державних органів, та ін.

Отже, серед ключових напрямів, які стануть підґрунтям подальших реформ у сфері судової влади, маємо виділити як необхідні такі кроки:

– очищення суддівського корпусу (завдання для новостворених ВРП, ВККС та Громадської ради доброчесності, адже під час удосконалення положень Конституції України у 2016 році запроваджено проведення кваліфікаційного оцінювання усіх діючих суддів, дотепер його не завершено щодо близько 2000 суддів);

– постійна оцінка та моніторинг рішень ВРП та ВКККС (завдання для громадянського суспільства, громадських організацій, антикорупційних інститутів);

– створення незалежного Конституційного Суду України – забезпечення прозорого процесу відбору на посади суддів КСУ за новою процедурою, що закріплена у Законі "Про конкурсний відбір кандидатів на посаду судді КСУ" (завдання для Апарату Верховної Ради, Комітету ВР з питань правової політики, Дорадчої групи експертів);

– подальший аудит діяльності Конституційного Суду (завдання для науковців, громадянського суспільства та громадських організацій);

– реформування юридичної освіти – адже якість та ефективність роботи суддівського корпусу напряму залежить від якості юридичної освіти та цінностей (завдання для МОН, Мін'юсту, Офісу доброчесності НАЗК);

– аналіз розбіжностей між станом імплементації судових acquis communautaire в українському законодавстві та актуальним правом ЄС (завдання для Мін'юсту);

– аналіз законопроєктів, які стосуються змін у судовій системі, на відповідність acquis communautaire та відповідність рекомендаціям ЄК (завдання для Комітету ВР з питань правової політики);

– формування переговорних позицій щодо судових acquis communautaire (завдання для членів майбутньої переговорної групи, Кабміну, Мінюсту, залучених експертів);

– узгодження з переговорними групами Євросоюзу специфіки інтеграції української системи правосуддя в єдиний європейський правовий простір (завдання для переговорної групи);

– надання українським суддям необхідного обсягу знань щодо практичної діяльності Суду ЄС, інформації для можливості застосування acquis communautaire у судовій практиці українських судів (завдання для Національної школи суддів України);

– застосування acquis communautaire у практиці українських судів;

– формування політично незалежної прокуратури, переатестація прокурорів.

Актуальність змін у судовій системі під час війни обумовлена передусім тим, що є однією з умов виживання держави. Судова реформа, як один із пріоритетних напрямів євроінтеграційних трансформацій, триватиме. Її базовими завданням на даному етапі мають стати оновлення суддівського корпусу, удосконалення роботи Верховного Суду, забезпечення прозорого процесу відбору на посади суддів Конституційного Суду, реформування юридичної освіти та узгодження вітчизняного законодавства з європейським. Саме реалізація цих кроків має стати підґрунтям незалежної судової влади, забезпечити захист прав, свобод і законних інтересів громадян.

РОЗДІЛ 6
ПРАВЛЯЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ ПЕРЕД ЛИЦЕМ ЗОВНІШНЬОЇ АГРЕСІЇ

Правлячий клас, рівень його професіоналізму, патріотизму та загальної культури має великий вплив на розвиток та долю країни, особливо під час збройної агресії. Його ефективність в управлінні буде надзвичайно важливою для досягнення максимального результату післявоєнної відбудови України. Кожне суспільство є особливим за своїм устроєм і напрямом свого розвитку. Українське часів незалежності сформувалося відповідно до певних особливостей історичного розвитку країни: дві революції, російсько-українська війна зумовили становлення солідарної нації громадян.

Повномасштабне вторгнення РФ поставило низку негайних завдань для політичного класу України. Рішучий український спротив продемонстрував світові міць ЗСУ та стійкість суспільства, а активні дії політичного класу довели ефективність державних інститутів України. Ці факти дозволили в короткий термін перетворити нашу країну з об'єкта в чужій грі на помітного учасника міжнародних відносин.

Для України головною метою стало заохочення існуючих союзників у наданні Україні військово-технічної допомоги, пошук потенційних союзників, мінімізація російського втручання в економіку інших країн та нейтралізація інформаційного впливу. Усі зусилля президента, парламентарів, дипломатів та громадських діячів були спрямовані на досягнення поставлених завдань. Насамперед Україна отримала зброю і обіцянки підтримувати нашу державу в боротьбі стільки "скільки буде потрібно". По-друге, Україні надали кандидатський статус на членство в Європейському Союзі як воюючій державі, чого ЄС не робив жодного разу за всю свою історію. По-третє – багато людей у світі зрозуміли, що справжньою метою цієї війни є знищення України і українців, а імперіалізм ніколи не зникав з порядку денного Російської Федерації. По-четверте, наполеглива українська політика щодо

роз'яснення світу небезпеки енергетичної залежності від Москви суттєво послабила її статус енергетичної наддержави.

Від початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ активна і яскрава діяльність Президента України справила належне враження на західних партнерів. За 2022 рік президент В. Зеленський виступив 35 разів у законодавчих органах держав Європи, Азії, Північної Америки, а також Ізраїлю, Австралії та Нової Зеландії. У 2023 р. (дані на жовтень) він здійснив 28 закордонних візитів. Як лідери зарубіжних країн, так і пересічні громадяни висловлювали захоплення українським лідером. "Володимир Зеленський зараз виглядає як тисячодоларова купюра. Кожна фотографія з ним – це підняття авторитету того лідера, який сфотографувався"[382]. Загалом, у 2022 р. В. Зеленському присудили 28 премій та звань. Зокрема, його було визнано Людиною року за версією австрійського журналу "Profil", американського журналу "Time" та британської газети "Financial Times". Також читачі "Time" обрали українського президента найвпливовішою людиною року, а Американське видання "Politico" назвало В. Зеленського найвпливовішою людиною в Європі. На честь українського президента Володимира Зеленського у британському місті Харлоу відкрили вулицю, яка отримала назву "П'ята авеню – авеню імені Зеленського".

Таке визнання, безумовно, сприяло поширенню інформації у світі про російсько-українську війну, наочно демонструвало прагнення українського народу та Української держави воювати за свою незалежність. Сприйняття В. Зеленського як символа протистояння російському імперіалізму підштовхувало інших голів держав долучитися до цієї боротьби.

Проте розрахунок на те, що добре ставлення зарубіжних партнерів може увільнити від проведення реформ і боротьби з корупцією, виявився помилковим. "На відміну від загальноприйнятої думки про міжнародні зусилля з підтримки державного будівництва та демократизації, зовнішньо-внутрішній обмін не є

[382] Зеленський у Брюсселі: Веселовський каже про "дух сміливості" і завдання, що стоять перед президентом. 09 лютого 2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/zelenskyy-u-bryusseli-veselovskyy/32264029.html

вулицею з одностороннім рухом"[383]. Цей процес відбувається у двох напрямах: від зовнішніх акторів до внутрішніх еліт і від внутрішніх еліт до зовнішніх акторів. Зовнішні актори пропонують норми та інститути внутрішнім акторам і обговорюють з ними зміст реформ. Ризик для демократичного функціонування політичних інститутів та стабільності у суспільстві полягає в тому, що вітчизняні еліти можуть некоректно сприймати зовнішній вплив і неадекватно реагувати на нього. Колишній голова Європейської комісії Жан-Клод Юнкер вважає, що "Кожен, хто мав хоч якесь відношення до України, знає, що це корумпована країна на всіх рівнях суспільства"[384]. Перманентна інформація в західних ЗМІ про факти корупції в Україні під час війни та про те, що влада ігнорує цю проблему, призвела до того, що ця інформація стала підствою для ряду країн щодо згортання допомоги Україні. У жовтні 2023 р. глава міноборони Італії Гуїдо Крозетто сказав, що постачання восьмого пакета військової допомоги Україні поки що є лише "декларацією про наміри", ресурси Італії не безмежні, незважаючи на готовність надати озброєння; президент Словаччини Зузана Чапутова після перемоги на парламентських виборах партії Smer-SD виступила проти передачі Україні нового пакета військової допомоги; за інформацією "The Telegraph" у Великої Британії закінчилося оборонне обладнання, яке вона могла б передати Україні; уряд Німеччини також зволікає з передачею необхідних Україні крилатих ракет "Taurus".

Відокремлювати зовнішню політику від внутрішньої і сповідувати при цьому різні принципи – хибна практика. Не варто забувати вислів "від кохання до ненависті – лише один крок". На жаль, наша держава опинилася в заручниках ототожнення української влади з Україною. Тези, які зараз формулює президент про те, що випадки корупції "не пов'язані з допомогою від наших

[383] Domestic elites and external actors in post-conflict democratisation: mapping interactions and their impact. 2018. URL: https://oro.open.ac.uk/75074/1/Grimm_2-q4p7cv4gfn1n2%20%281%29.pdf

[384] Колишній голова Єврокомісії: Україна не готова до вступу в ЄС, бо корумпована. 5 жовтня 2023. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/ 10/5/7422721/

партнерів", або "наратив про корупцію в Україні використовує Росія, щоб розколоти єдність Європи і підтримку України", створюють негативне враження у західних партнерів та посилюють недовіру у громадян України. Показовим є сприйняття поняття "внутрішній ворог" громадянами України: найбільше опитаних (57%) ставлять на перше місце корупціонерів у владі[385].

При цьому слід мати на увазі, що в очах населення державна влада персоніфікується як влада президента і найвищих посадовців. Таким масовим уявленням сприяє і риторика президентського оточення, зокрема секретаря РБНО, що за кордоном "представляти Україну може президент, голова Верховної Ради, Прем'єр-міністр України та міністр закордонних справ. Решта – це туристи. З ними можна спілкуватися, але це не представники українського народу"[386] Тобто представникам як формальної, так і неформальної еліти варто усвідомлювати, що під час війни лише вище політичне керівництво виступає представником країни на міжнародному рівні. Саме воно знаходить спільну мову зі світовими лідерами, формує союзи, приймає стратегічні рішення, за які, врешті, буде нести відповідальність. Від виконання чиновниками належних їм функцій безпосередньо залежить ефективність державних інститутів, що надзвичайно важливо в кризовій ситуації.

Аналогічним чином президент вважається відповідальним і за ситуацію в середині країни, зокрема, за подолання у ній корупції. За опитуванням, проведеним Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Київським міжнародним інститутом соціології в липні 2023 року, 78% респондентів вважають, що Президент України несе пряму відповідальність за корупцію в уряді та військових адміністраціях. Не погоджуються з цим

[385] 84% українців "за" висвітлення корупції у владі, інші 7% вважають, що це не на часі, – соцопитування. 15/05/2023. URL: https://novynarnia.com/2023/05/15/84-ukrayinczіv-za-vysvitlennya-korupcziyi-u-vladi-inshi-7-vvazhayut-shho-cze-ne-na-chasi-soczopytuvannya/

[386] Україну за кордоном може представляти Зеленський, Шмигаль, Стефанчук та Кулеба. Решта – це туристи, – Данілов. 04.10.23. URL: https://censor.net/ua/n3447356

твердженням лише 18% опитаних[387]. Додатковою ілюстрацією є дані, опубліковані Центром Разумкова[388; 389] (табл. 6.1).

Таблиця 6.1.

Рівень довіри до Президента України, %

	липень–серпень 2021 р.	серпень 2022 р.	лютий–березень 2023 р.	вересень 2023 р.
Рівень довіри до Президента України, %	36,2	79,7	82,9	71,7

Як видно з даних, українське суспільство очікує реальних дій і кроків і починає менше реагувати на яскраві гасла і переможні картинки. На місце ефектності має прийти ефективність.

Війна завжди була тестом для політичних лідерів, що вимагає від них вищого рівня мудрості, рішучості та відповідальності. Уміння керувати країною в умовах конфлікту визначає не тільки долю власного народу, а й впливає на міжнародну ситуацію та світовий порядок у цілому. Єдність та рішучість правлячого класу, а також підтримка громадськості, відіграють критичну роль у забезпеченні успішного протистояння зовнішнім загрозам. Політична конкуренція та національна солідарність є двома ключовими

[387] Сприйняття загрози корупції громадянами: оцінка влади та вимоги до змін під час війни. *Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва.* 11 вересня 2023. URL: https://dif.org.ua/article/spriynyattya-zagrozi-koruptsii-gromadyanami-otsinka-vladi-ta-vimogi-do-zmin-pid-chas-viyni?fbclid=IwAR11WcZ1_5bnpUagjvE7SYX5Y9CFjPw3cY5yCrQqVvoNQe4250v9t8CL-hM#_Toc145094544

[388] Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.) 15 березня 2023. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-ta-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r

[389] Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023 р.). 11 жовтня 2023. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv

аспектами демократичного суспільства. Вони являють собою важливі складові, що визначають характер та розвиток суспільства. Прикладом може бути Ізраїль, де вже на третій день війни прем'єр-міністр та президент закликали опозиційні партії сформувати коаліційний уряд для протистояння угрупованню ХАМАС, За словами Нетаньягу, першорядним завданням коаліційного кабміну має стати перемога над терористами, підготовка масштабної наступальної операції в Газі, збереження спокою на інших фронтах, продовження залучення міжнародної підтримки для операції та об'єднання країни[390]. Незважаючи на те, що останні роки були складними для політичної системи Ізраїлю, перед загрозою державності жодна з партій і жоден з політиків не виставляють себе як рятівників нації. Як зазначається в ізраїльській пресі, "ідея держави не буде в одноосібних руках"[391].

Роль правлячого класу та політичної еліти під час війни є критично важливою, оскільки вони приймають стратегічні рішення, що впливають на військові операції, економічну мобілізацію та підтримку національного духу. Політична еліта – це група людей, яка має значний вплив на прийняття стратегічних рішень у країні. Вплив політичної еліти обумовлений тим, що вони мають більше можливостей, ніж широка громадськість, формувати структуру та функціональність ключових політичних інституцій, які дозволяють впливати на функціонування режиму, тим більше під час війни. Політична еліта відіграє важливу роль у формуванні та реалізації стратегій країни. Її вплив і відповідальність поширюються на всі сфери суспільства, включаючи політику, економіку та безпеку. Хороша робота політичної еліти може призвести до стабільності та процвітання країни, в той час як невдалі дії можуть призвести до серйозних проблем та кризових ситуацій.

Світ останнім часом зазнає широкомасштабних криз на багатьох фронтах. В Україні найгостріший її прояв – військова

---

[390] В Ізраїли всі лідери коаліції підтримали створення уряду національної єдності. 10.10.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3772295-v-izraili-vsi-lideri-koalicii-pidtrimali-stvorenna-uradu-nacionalnoi-ednosti.html

[391] גביר בן את לסלק. URL: https://www.haaretz.co.il/opinions/editorial-articles/2023-10-12/ty-article-opinion/0000018b-1f70-df31-a99f-7ff3ab1b0000

агресія з боку Російської Федерації. Усі складні виклики створюють зручне середовище для популістської політики та, у деяких випадках, сприяють виникненню та успіху популістських партій. Ці події збігаються з висновком, що популізм зазвичай виникає в рамках кризового сценарію.

Поява популістських політичних партій та їхнє лідерство в демократичних суспільствах, а тим більше в державах з нестійкою демократією, може призвести до глибокої трансформації політичних еліт. Демократичний відкат через обрання політиків-популістів характеризується відсутністю послідовної та передбачуваної зміни політичних партій на чергових виборах. При цьому "популістське захоплення влади не є революційним у тому сенсі, що воно руйнує панівний інституційний порядок. Саме демократичний інституційний порядок дозволяє популістам розпочати захоплення ключових інститутів і ресурсів держави"[392]. Тобто, щоб зрозуміти суспільні трансформації, спричинені популізмом, необхідно зосередитися на самих елітах та взаємодії між різними елітними групами. Адже при популізмі групова належність, особисті зв'язки всередині еліти визначають політичну рівновагу в державі.

В Україні спостерігається сильний взаємозв'язок політичних партії зі своїми лідерами: популістські партії особливо схильні до внутрішнього авторитаризму, часто покладаючись на харизматичного лідера в стилі сильної людини, який обіцяє довести справу до кінця. До того ж більшість українських політичних партій є політичними проєктами, які базуються на особистому лідерстві та міцних зв'язках з олігархами. Саме такий формат багатопартійності сприяє виникненню популізму. "Культуралістичні" та "інституціоналістські" пояснення популістських рухів, на нашу думку, мають бути доповнені "орієнтованими на лідерство" та "акторськими" поясненнями. Зокрема, слід звернути увагу на лідерів-популістів, які роздають безвідповідальні та нездійсненні

[392] Yesilkagit K., Christensen J. Political and administrative elites under authoritarian rule: Elite transformations and economic policymaking in Italy and Germany during the Interbellum. URL: https://www.ippapublicpolicy.org/file/paper/629eed81214fd.pdf

обіцянки, демонструють ненависть до своїх суперників, зневагу до правлячих конвенцій і зневагу до верховенства права[393].

Повномасштабна російсько-українська війна вплинула на *розстановку політичних сил в Україні.* Війна спричинила "внутрішнє розкладання суспільства"[394], що проявилось протистоянням всередині правлячого класу, яке завершилося забороною 12 проросійських партій. Зараз у Верховній Раді 405 депутатів (об'єднаних у 8 фракцій і груп, а також 21 незалежний депутат), у тому числі 234 депутатів (монобільшість) від президентської партії "Слуга народу".

В Україні утворився своєрідний консенсус навколо спільної мети – перемоги над російським агресором. Цей консенсус дещо пригальмував відкритий політичний конфлікт всередині політичного класу в перші місяці після повномасштабного воєнного вторгнення РФ. Проте з часом війна дала нові приводи для суперечок, взаємних звинувачень, динаміка яких хоча і не критично, але помітно посилюється. Ситуація ускладнюється тим, що під час воєнного стану заборонені масові акції протесту та виступи, а це ускладнює виявлення внутрішніх конфліктів і не дає можливості знайти вихід соціальному невдоволенню. Напруга зростає через надмірну централізацію влади в Офісі Президента та РБНО, які де-факто відсувають інші державні органи та інституції, залишаючи їм допоміжну та адміністративну роль. Крім того, парламент, а фактично президентська більшість, майже повністю перебрав на себе законодавчу ініціативу. Лише кожен п'ятий закон був ініційований урядом. Для порівняння: кількість ухвалених законів (відсоток від загальної кількості прийнятих) від фракції "Слуга народу" становить 63 (56,7%), а від Кабінету Міністрів України – 21 (18,9%)[395].

---

[393] Pakulski J. Populism and political elites. URL: https://fileview.fwdcdn.com/?url=https://mail.ukr.net/api/public/file_view/list%3Ftoken%3DyZ00e3g__yqRQ1MZOrETQg6ogltfscB8uA10adZrlrXmtoMtbNKhjF9HiJFfXoCFlyvs_a3omxyl2uSocvznpOmQsflEP4J42V2qtLCMhWQ:TUvwr5kBbloL86bl%26r%3D1695043176463&default_mode=view&lang=uk#start=3

[394] Margarucci I. Guerra y surgimiento del Estado oligárquico en América Latina. Releyendo a Fernando López-Alves y Miguel Ángel Centeno a partir de las consecuencias políticas de la Guerra del Pacífico (1879-1883) en Bolivia y Perú. URL: https://www.redalyc.org/journal/4964/496461433001/

[395] Моніторинг роботи Верховної Ради IX скликання за 6 сесію. 2022. URL: https://parlament.org.ua/wp-content/uploads/2022/08/Monitoring_2022_my.pdf

Ступінь і форма суспільних трансформацій вирішальним чином залежать від процесів трансформації еліт. Суспільні трансформації, що йдуть шляхом посилення виконавчої влади, – це трансформації, спричинені насамперед популістськими ідеями, внаслідок реалізації яких відбуваються зміни в політичних, економічних, соціальних і культурних системах суспільства: рішення ухвалюються невеликою кількістю людей, а не залученням більшості, включно з опозицією, і таким чином встановлюється ієрархічна система; парламент не має належного впливу, щоб збалансувати вплив правлячої партії; урядова опозиція розглядається не як важлива політична структура, а загроза. Все це надзвичайно ускладнює досягнення суспільного консенсусу. Рушійною силою цих популістських ідей нерідко є політична еліта. Фактично під керівництвом популістів відбувається персоналізація влади. З огляду на заяву віце спікера про "зсув нашої парламентсько-президентської моделі в бік більш сильного президента" виникає відчуття, що влада збирається йти саме цим шляхом.

Запропонований урядом "Концепт посилення стійкості демократії в Україні"[396] орієнтований якщо не на знищення парламентаризму, то на мінімізацію впливу Верховної Ради на політичне життя країни і суттєве зростання ролі виконавчої влади. Деякі позиції взагалі декларують відхід від норм демократії: зменшення кількості народних депутатів України відповідно до суспільного запиту та досвіду розвитку демократії в Україні; створення консультативно-дорадчого органу при Президентові України для розробки та впровадження ефективних механізмів безкомпромісної протидії олігархічно-корупційним загрозам; впровадження сталої й послідовної державної кримінальної політики на основі стратегічних документів тощо.

Спільним для демократичних інститутів і процесів є те, що вони мають механізми стримування та противаги щодо влади та гарантію ротації обраних політиків. Визначивши п'ять характеристик демократії, Дж. Лінц та А. Степан, серед інших ознак, зокрема, зазначили – "вільне та жваве суспільство, у якому люди можуть створювати асоціації, товариства, контролювати державу

[396] Концепт посилення стійкості демократії в Україні. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/kontseptposilennyastiikosti.pdf

та пропонувати політичні альтернативи" та "відносно незалежне політичне суспільство, в якому політичні групи змагаються за законне право конкурувати"[397]. Ці характеристики є необхідними для демократії, оскільки вони гарантують, що влада може бути легітимно оскаржена та що вона може переходити від правлячої групи до іншої конкуруючої політичної групи.

Навпаки, зміна конфігурації еліти в демократичному суспільстві може призвести до авторитарного режиму, тобто "конфігурація елітних груп у суспільстві є важливим провісником структури управління"[398]. Цей процес значно прискорюється за умови панування популістів або стану довготривалої кризи, включаючи війну. Отже, в Україні існує серйозна загроза такої трансформації. Дослідники описують п'ять етапів такого процесу: 1) політичний успіх однієї групи чи фракції; 2) створення внутрішнього оточення та зміцнення влади; 3) заміна найближчого кола слабшими членами, якими можна керувати; 4) самоізоляція лідера; 5) контроль влади над опозицією та придушення інакомислення. На жаль, усі ці ознаки спостерігаються останнім часом в Україні і можуть серйозно загрожувати державній незалежності.

Ще однією з ознак наростаючого авторитаризму є зменшення прав та впливу населення регіонів та місцевих політичних еліт. На жаль, останнім часом цьому є багато прикладів: усунення мера Чернігова В. Атрошенка від влади; ситуація із мером Києва В. Кличком, якого центральна влада не полишає спроб усунути з посади; відсутність консенсусу центральної та місцевих органів влади щодо законопроєкту 5655, проти якого в Україні виступили органи місцевого самоврядування, Асоціація міст України, громадські організації та який не підтримав Європарламент.

---

[397] Gerlich, M. How Elite Configurations Explain Shifts from Democracy to Authoritarian or Totalitarian Regimes: Turkey as a Case Study. *Open Journal of Political Science*, (2021) 11. URL: https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=108500

[398] Gerlich, M. How Elite Configurations Explain Shifts from Democracy to Authoritarian or Totalitarian Regimes: Turkey as a Case Study. *Open Journal of Political Science*, (2021) 11. URL: https://www.scirp.org/journal/paperinformation.aspx?paperid=108500

Наприклад, голова фракції "Слуга народу" Д. Арахамія звертався із "останнім попередженням" до місцевих посадовців щодо закупівель, зокрема він повідомив, що у Верховній Раді активно обговорюють ідею обмеження регіональної влади у розпорядженні коштами. Але, мовляв, народних депутатів зупиняє лише те, що місцеві посадовці "почнуть голосно кричати" про "напад на децентралізацію", що "влада атакує місцеве самоврядування"[399]. Разом з тим Кабмін постановою від 21 березня 2023 р. №254 збільшив прогнозний обсяг фінансування будівництва доріг на 58,87 млрд грн – з 425,99 млрд до 484,86 млрд. Загальне фінансування за рахунок коштів спеціального державного бюджету (Дорожній фонд) шестирічної програми збільшено до 318,16 млрд грн, порівняно із 178,11 млрд грн у колишній редакції постанови. Державний телеканал "Freedom" заплатив 10 млн грн за сценарій для новорічного серіалу "Санаторій ”Незабудка“". Витрачання коштів як з державного, так і місцевих бюджетів повинно бути під контролем громадськості, інакше подібні звинувачення сприймаються як спроба впровадження авторитарних методів керівництва. В цю логіку вкладається і теза, викладена у "Концепті посилення стійкості демократії в Україні"[400] стосовно "зменшення чисельності депутатів місцевих рад".

Такі дії центральної влади розглядаються як утиски на місцеву владу не лише всередині країні. Так, посли держав G7 у липні 2023 р. провели зустріч із представниками Асоціації міст України, де наголосили, що успішне відновлення України має спиратися на результати реформи децентралізації і проводитися у співпраці з місцевим самоврядуванням. До того ж, у червні того ж року Європейський парламент ухвалив резолюцію щодо сталої реконструкції та інтеграції України до євроатлантичної спільноти, пунктом 15-м якої "закликає український уряд продовжувати зміцнювати місцеве самоврядування та впроваджувати успіх реформи

[399] Вонс Р. Арахамія попередив місцеву владу про наслідки гучних держзакупівель. URL: https://glavcom.ua/country/politics/arakhamija-poperediv-mistsevu-vladu-pro-naslidki-huchnikh-derzhzakupivel-942503.html

[400] Концепт посилення стійкості демократії в Україні. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/uploaded-files/kontseptposilennyastiikosti.pdf

децентралізації в загальну архітектуру процесів ремонту, відновлення та реконструкції України шляхом, зокрема, надання місцевій владі помітної ролі у прийнятті рішень – складання проєктів реконструкції; звертає увагу на Асоціацію міст України та Європейський альянс міст і регіонів для відновлення України, останній з яких був запущений 30 червня 2022 року як механізм для картографування місцевих і регіональних потреб в України"[401].

Об'єднання громадян навколо спільної мети – перемогти ворога породило сподівання на існування в країні не просто політичного класу, а справжньої еліти. Так, згідно з опитуванням Центру Разумкова, на липень–серпень 2021 р. 18,7% опитаних довіряли Верховній Раді Україні, 21,5% – Уряду України. А уже в лютому–березні 2023 р. ця цифра зросла, відповідно, до 41,0% щодо довіри до Верховної Ради і 50,0% – до Уряду[402]. Проте корупція серед депутатів та скандальні заяви не припиняються, а під час війни суспільство особливо гостро сприймає усе, що пов'язане з представниками влади. І згідно з опитуванням, проведеним також Центром Разумкова у вересні 2023 р., рівень довіри до Верховної Ради становив 29,1%, а до Українського Уряду – 31,9%[403]. Як бачимо, менше ніж за рік відбулося суттєве розчарування в діях як Верховної Ради, так і Уряду.

Негативне враження від діяльності народних депутатів підсилюється тим, що законотворча діяльність Верховної Ради практично не висвітлюється: немає прямих трансляцій пленарних засідань,

---

[401] Резолюція Європейського парламенту від 15 червня 2023 року щодо сталої реконструкції та інтеграції України до євроатлантичної спільноти (2023/2739(RSP)). 15 червня 2023 р. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0247_EN.html

[402] Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади, довіра до соціальних інститутів (лютий–березень 2023 р.) 15 березня 2023. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-krainita-dii-vlady-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-liutyi-berezen-2023r

[403] Оцінка громадянами ситуації в країні. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. Ставлення до проведення загальнонаціональних виборів в Україні до завершення війни (вересень 2023 р.). 11 жовтня 2023. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv

а журналістів до парламенту не допускають. Президентська фракція "Слуга народу" від початку свого існування є лідером у рейтингу найскандальніших народних обранців. Вони відомі не лише брутальними та сексистськими висловлюваннями, а й свідомим порушенням закону та корупційними справами. Протягом літа 2023 р. відбулася низка скандалів з виїздом на відпочинок за кордон кількох представників провладної партії, одночасно з чим спливли факти про незаконне збагачення. Незважаючи на широкий розголос усіх справ, жорсткі заходи були вжиті лише після їхнього висвітлення в ЗМІ. Дивною при цьому видавалася заява керівника фракції монобільшості Д. Арахамії, що до відпочинку своїх депутатів він буде ставитися диференційовано. При цьому невдовзі депутат виступив із суто популістською заявою про екстрадицію військовозобов'язаних, які виїхали з України. Упередженість суспільства до влади посилюється критичними висловлюваннями самих державних чиновників високого рангу, на кшталт допису віцепрем'єра І. Верещук у своєму телеграм-каналі: "Чи право мають люди відкрито насолоджуватися життям, коли в госпіталях лежать тисячі поранених? Чи це ок, коли хтось віддає весь свій час і гроші волонтерській роботі, а хтось займається відвертою фігнею? …менше кайфувати й більше працювати", або заклик міністра соціальної політики О. Жолнович: "Нам треба зламати все, що є сьогодні соціального, і просто з нуля переформатувати новий суспільний договір про соціальну політику в нашій державі"[404].

Результатом абсолютної безкарності народних депутатів стало побиття членами правлячої партії А. Дмитруком та О. Куницьким колишнього військовослужбовця в Києві. Можливо, цього не сталося б, якби усі попередні випадки дістали б відповідну реакцію. Президент В. Зеленський колись обіцяв, що жодних винятків для "своїх" під час розгляду корупційних справ не буде, і якщо "людина взяла хоч якийсь хабар, хоч гривню, то повинна сидіти. Мені все

[404] Нам треба зламати все, що є сьогодні соціального. Україна не може ще більше роздувати соцвиплати, - міністр соцполітики. 20.09.23. URL: https://www.unian.ua/economics/finance/nam-treba-zlamati-vse-shcho-ye-sogodni-socialnogo-ukrajina-ne-mozhe-shche-bilshe-rozduvati-socviplati-ministr-socpolitiki-12399186.html

одно, яка це партія – "Слуга народу" чи інша партія". На сьогодні за весь час каденції з фракції "Слуга народу" пішли або були виключені 20 осіб, але лише два депутати – А. Холодов та Ю. Арісто склали мандати. У фракції "Слуга народу" залишається 234 народні обранці.

За словами Д. Арахамії, "наша історична місія – привести до парламенту на зміну старим політикам нових. З перших днів ми поставили нові стандарти політичної культури та політичної відповідальності"[405]. Натомість найгучніші скандали трапляються саме з представниками президентської партії, при чому більшість з них не мають серйозних наслідків. Попри такі заяви, усі виключені депутати залишаються на своїх посадах і далі займаються законотворчою діяльністю, замість того, щоб бути притягненим до кримінальної відповідальності. Попри широку підтримку до різних державних інституцій та особисто президента, суспільство стурбоване збагаченням деяких посадовців, кричущими корупційними скандалами. Суспільство має величезний запит на справедливість. 84% громадян готові виходити на протести проти корупції – навіть під час війни. Це дані останнього дослідження суспільних настроїв, яке проведено на замовлення USAID[406].

Відсутність інституту репутації в Україні породжує відчуття безкарності з боку політичного класу. Лише те, що кричущі випадки корупції та незаконного збагачення відбуваються на фоні активних бойових дій, і на це звертають увагу на лише українці, але й закордонні партнери, має примусити владу до конкретних дій.

Для функціонування демократії необхідні численні елітні групи. Натомість в Україні новітній правлячий клас створює, а фактично – призначає нову, еліту гомогенну за морально-етичними якостями, культурою та світоглядом. Перенесення уваги суспільства

---

[405] Фракція "Слуга народу" нікого із депутатів не покриватиме – Арахамія. *Укрінформ.* 03.08.23. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3743931-iz-frakcii-sluga-narodu-pisli-abo-viklucili-17-deputativ-arahamia.html

[406] Виконання затвердженої сьогодні Державної антикорупційної програми на 2023-2025 роки дасть відповідь на гострий суспільний запит на справедливість. URL: https://nazk.gov.ua/uk/novyny/vykonannya-zatverdzhenoyi-sogodni-derzhavnoyi-antykoruptsijnoyi-programy-na-2023-2025-roky-dast-vidpovid-na-gostryj-suspilnyj-zapyt-na-spravedlyvist/

зі справжніх героїв, які віддають своє життя за Україну, на вигаданих та псевдопатріотів викликає нерозуміння, обурення і, врешті, посилює розкол між владою та народом. Розуміючи вплив телебачення на формування громадської думки, цілком зрозумілим, з погляду влади, є виділення 33 млн грн на серіал Ю. Горбунова "СМТ Інгулець", нагородження Є. Кошового, О. Пікалова, Ю. Горбунова та інших орденом "За заслуги" ІІІ ступеня з формулюванням "За зміцнення української державності, мужність та самовідданість, виявлені у захисті суверенітету та територіальної цілісності України, вагомий особистий внесок у розвиток різних сфер, відстоювання національних інтересів нашої держави, сумлінне виконання професійного обов'язку"[407]. Наприклад, у 2019 р. було опубліковане дослідження італійського економіста Рубена Дуранте та його колег щодо політичного впливу приватної телевізійної мережі Сільвіо Берлусконі "Mediaset", яка спеціалізувалася на легких розвагах та ігрових шоу. Дослідники виявили, що особи, які мали постійний доступ до розважального контенту "Mediaset", частіше голосували за партію Берлусконі в 1994 році, коли він уперше балотувався на посаду. Причому такий своєрідний "ефект прихильності" зберігається протягом п'яти наступних виборів і залежить від інтенсивності переглядів дуже молодих глядачів і людей похилого віку. Також Р. Дуранте зі співавторами виявили, що люди, які в дитинстві дивилися це розважальне телебачення, були "менш розвиненими та громадянськими, ніж дорослі, і, зрештою, більш вразливими до популістської риторики Берлусконі"[408].

Проте, враховуючи широкомасштабну війну в Україні і формування політичної нації українців у надзвичайних умовах, "ефект Mediaset" не буде мати стовідсоткового результату. До того ж, згідно з опитуваннями, проведеними Громадянською мережею ОПОРА у травні 2022 р. та з 11 травня до 12 червня 2023 р., за останній рік українці стали менше користуватися телебаченням: у

---

[407] Про відзначення державними нагородами України з нагоди Дня Незалежності України. Указ Президента України №593/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/5932022-43681

[408] Durante R., Pinotti P., Tesei A. The Political Legacy of Entertainment TV. *American Economic Review*. 2019, 109(7). URL: https://pubs.aeaweb.org/doi/pdfplus/10.1257/aer.20150958

2022 році його використовували як основне джерело інформації 66,7% опитаних, а у 2023 – 62,5%. Найбільше воно втратило позиції серед українців до 40 років: за останній рік 11% цієї вікової категорії відмовилися від перегляду новин через телевізор[409].

Дослідники політичної культури стверджують, що демократизація потребує більшого, ніж добре розроблені офіційні інституції або досконала конституція, що між цінностями самовираження та демократією існує причинно-наслідковий зв'язок, який іде переважно від культури до демократії, а не навпаки[410]. Тобто, політична культура еліти має значення та формує політичні інститути, і ці політичні інститути справді впливають як на процес консолідації, так і на тип політичного режиму загалом. Велика кількість досліджень підкреслює важливість політичних еліт у формуванні поглядів суспільства на війну[411]. Вони підтверджують, що консенсус еліти лежить в основі народної підтримки військових зусиль, так само як розбрат еліти породжує розбрат у суспільстві[412].Так, не можна недооцінювати роль засобів масової інформації під час війни. Вони мають виконувати надзвичайно важливі місії – це і підтримка бойового духу, мобілізація нації, протидія ворожій пропаганді тощо. Але також вони можуть стати дієвим засобом боротьби з опозицією. Наприклад, голова Комітету Верховної Ради з питань гуманітарної та інформаційної політики М. Потураєв заявив, що українська влада забезпечила право на свободу слова в умовах повномасштабного вторгнення. Але існує інформація про закриття ефіру для опозиційних телеканалів, про спільний телемарафон та обмеження для спікерів у ньому, заборони журналістам

[409]Нокаут телебаченню: як соціальні мережі утримують першість в постачанні новин українцям. 16 серпня 2023. URL: https://oporaua.org/polit_ad/nokaut-telebachennyu-yak-social-ni-merezhi-utrimuyut-pershist-v-postachanni-novin-ukrayincyam-24852

[410] Benavides J. C. G. The Impact of elite political culture and political institutions on democratic consolidation in Latin America: a comparative study of Colombia and Venezuela. Bogotá, 2013. URL: https://alacip.org/cong13/834-benavides-7c.pdf

[411] Howell W., Kriner D. Political Elites and Public Support for War. March 22, 2007. URL: https://faculty.wcas.northwestern.edu/jnd260/cab/CAB2007%20-%20Howell.pdf

[412] Howell W., Kriner D. Political Elites and Public Support for War. March 22, 2007. URL: https://faculty.wcas.northwestern.edu/jnd260/cab/CAB2007%20-%20Howell.pdf

потрапити на передову тощо. На жаль, у владі не бачать проблем в цьому. Натомість заявляється про те, що в Україні немає військової цензури: "Ми її не ввели жодним чином, жодним відсотком"[413]. Проте, як військова, цензура завжди існувала в державах, що воюють. Наприклад, в Ізраїлі існує жорсткий фільтр у вигляді військової цензури, існують так звані військові цензори. Натомість в Україні фактично військова цензура була замінена на політичну. Владі варто звернути на це увагу, адже 62% опитаних журналістів однією із форм цензури вважають єдиний телемарафон, створений на початку повномасштабного воєнного вторгнення; 2/3 також переконані, що єдиний марафон повинен бути припинений і всі мовники можуть почати мовлення самостійно[414]. Невирішеність питання зі свободою слова призведе до зростання протестних настроїв, які після перемоги мають шанси перерости в неконвенційні дії.

Національні еліти, пов'язані з побудовою або відбудовою держави, не перебувають тільки на політичній арені і не обов'язково можуть бути лише державними акторами. Економічні еліти також відіграють величезну роль у державотворенні, генеруючи та забезпечуючи необхідні фінансові ресурси. Доречно згадати вислів одного з бізнесменів, які допомагали планувати американське військове виробництво в 1917 і 1918 рр.: "Війна двадцятого століття вимагає, щоб кров солдата була змішана з трьома-п'ятьма частинами поту людини на фабриках, заводах, шахтах і полях воюючої нації"[415].

Специфіка України полягає в тому, що олігархічні групи, які з часом переросли у фінансово-промислові (ФПГ), стали не просто гравцями в економіці, а основними групами впливу на соціально-економічні та навіть політичні процеси в державі. За висновками

---

[413] "Свобода слова в Україні: сучасні виклики та загрози". URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/3703721-svoboda-slova-v-ukraini-sucasni-vikliki-ta-zagrozi.html

[414] Виклики для свободи слова та журналістів в умовах війни: соціологічне дослідження / П. Бондаренко, Т. Печончик, А. Сухарина, В. Яворський; Центр прав людини ZMINA. Київ, 2023. 56 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/05/freedomofspeechandjournalistsatwar_socialresearchua_web.pdf

[415] Lakomaa E. The history of business and war: introduction. URL: Full article: The history of business and war: introduction (tandfonline.com)

аналітиків, "на жаль, в Україні домінує досить популістський підхід до ролі таких бізнес-конгломератів. Так, їх створення та розвиток супроводжувались комплексом проблем для держави. Разом з тим вони є основою вітчизняної економіки, до якої варто підходити дуже обережно"[416]. Адже олігархічні бізнес-структури наразі є єдиними ефективними лобістами інтересів національного виробника.

Проте війна часто викликає швидкі зміни: інституційні, технічні та економічні, змінює політичну й економічну моделі Української держави. Є шанс, що з української політичної мапи зникне прошарок олігархів, які 30 років визначали не лише економічний розвиток, а й суттєво впливали на внутрішню та зовнішню політику держави. Є велика вірогідність того, що після закінчення війни на провідні позиції в державі вийдуть політичні актори, вільні від ФПГ.

Початок повномасштабного воєнного вторгнення РФ, на жаль, не привів до єдиної злагодженої реакції українських олігархів на агресію. Частина ФПГ відкрито перейшла на бік Москви ще у 2013–2014 рр. Проте ситуацію в Україні вдалося стабілізувати, а зрадникам довелося втікати з країни до Росії. Та частина ФПГ, яка не була відвертою у промосковських симпатіях, спокійно функціонувала в Україні. Їхні зв'язки з Кремлем викрилися лише після вибуху повноцінної війни. Проте найбільш небезпечним є те, що частина вітчизняних ФПГ, що є агентами російського впливу, і надалі функціонують в Україні, лише вдаючи, що підтримують ЗСУ[417]. Деякі бізнесмени навіть після бомбардувань українських міст не зважувались зробити рішучі заяви про засудження Росії, багато з них вирішили залишити країну. Можна припустити, що це надалі негативно позначиться на їхньому політичному впливі в Україні. Навпаки, групи впливу, які залишилися в Україні, неодмінно посилять свої позиції.

---

[416] Україна 2.0: куди рухається українська опозиція та хто її очолить? URL: https://mind.ua/publications/20249671-ukrayina-2-0-kudi-ruhaetsya-ukrayinska-opoziciya-ta-hto-yiyi-ocholit

[417] Молдован О. Україна більше не буде кланово-олігархічною. Як зміниться конфігурація груп впливу після війни. URL: https://mind.ua/publications/20247177-ukrayina-bilshe-ne-bude-klanovo-oligarhichnoyu-yak-zminitsya-konfiguraciya-grup-vplivu-pislya-vijni

Слід визнати, що частина ФПГ досить активно включилася в допомогу державі у війні з Росією. Так, від початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ Рінат Ахметов об'єднав усі свої бізнеси для допомоги українцям і витратив на це під час війни 100 млн дол. За підрахунками, допомогу від Р. Ахметова отримали 2,1 млн осіб[418]. Фонди Віктора та Олени Пінчуків спрямували на допомогу армії та мирному населенню понад 45,3 млн дол. США з початку війни[419]. Геннадій Буткевич – $5,7 млн, зокрема, АТБ виділив 200 млн гривень на гуманітарну допомогу українцям, сам підприємець витратив 42 млн гривень власних коштів на безпілотники для ЗСУ і ще 36 млн на інші потреби української армії. Олександр та Галина Гереги сплатили авансом, відповідно, 10 і 30 млн дол. податків[420]. Станом на 24 серпня 2023 р. Фонд Петра Порошенка разом з підприємствами, зокрема компанією "Рошен", витратив на допомогу ЗСУ понад 2 млрд 691 млн 226 тис. грн, а сума, витрачена Фондом разом із ГО "Справа Громад" уже становить більше 3 млрд 192 млн 203 тис. грн, або понад 93 млн 154 тис. доларів США[421].

Очевидно, що співпраця цих бізнесменів з державою та суспільством буде тривати також після закінчення війни. Без сумніву, частина олігархів матимуть намір брати активну участь у повоєнній відбудові держави.

З початком повномасштабного вторгнення фінансові можливості усіх українських олігархів значно зменшилися, внаслідок чого, таким чином, можна очікувати виникнення в Україні політичних проєктів, незалежних від їхніх інтересів. Тим не менш,

---

[418] Допомога Ріната Ахметова охопила понад 13,5 мільйона мешканців України. *Фонд Ріната Ахметова.* 21 вересня 2022 р. URL: https://akhmetovfoundation.org/news/dopomoga-rinata-ahmetova-ohopyla-ponad-13-5-milyona-meshkantsiv-ukrainy

[419] Фонд Віктора Пінчука передав військовим 12 безпілотників "Фурія". *Фонд Віктора Пінчука.* 25 серпня 2022 р. URL: https://pinchukfund.org/ua/news/26744/?clear_cache=Y

[420] Ахметов, Порошенко, Пінчук та інші – скільки найбагатші українці витратили на допомогу Україні під час війни. URL: https://bykvu.com/ua/bukvy/akhmetov-poroshenko-pinchuk-ta-inshi-skilky-naibahatshi-ukraintsi-vytratyly-na-dopomohu-ukraini-pid-chas-viiny/

[421] Фонд Порошенка і "Справа Громад" витратили на допомогу ЗСУ понад 3 млрд гривень. URL: https://espreso.tv/fond-poroshenka-i-sprava-gromad-vitratili-na-dopomogu-zsu-ponad-3-mln-griven

певну частину опозиційної ніші спробують заповнити політичні проєкти, які будуть фінансуватися та просуватися за підтримки олігархів, які намагатимуться таким способом потрапили до влади. Отже, війна вплинула на політичну розстановку сил та запустила процеси, які створили потенціал для оновлення політичних та бізнесових еліт, і після війни Україна опиниться у новій політичній реальності, з новими групами впливу.

На сьогодні загальний авторитет політичної еліти залишається низьким, що відображається на рівні соціальної довіри суспільства до владних структур і політичного класу загалом: "Ми оцінюємо політичну еліту як таку, що не встигає за суспільними трансформаціями, щоб відповідати їм і новим запитам"[422]. Згідно з опитуванням, проведеним у 2021 р. Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, 72% українців вважали, що в Україні немає реальної політичної еліти[423]. І хоча після початку війни зросла довіра до таких державних інститутів, як посада президента – 79,9%, Верховна Рада України – 36,2%, Уряд України – 39,1%, Державний апарат (чиновники) – 23%[424], переважна більшість українців (73%) підтримують оновлення центральної влади на тому чи іншому її рівні. Найбільший запит на оновлення стосується Верховної Ради – 69%, далі йде уряд – його хотіли б змінити 47% респондентів. Найменше респондентів (23%) хотіли б після перемоги змінити Президента[425]. Крім того, 41,3% українців не бачать серед наявних політичних сил тих, яким можна було б довірити владу у повоєнний період.

---

[422] Виборчий процес 2019 року в Україні у світлі суспільних очікувань / за ред. О. М. Майбороди. Київ: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С.22.

[423] Національне опитування щодо громадського залучення. 27 березня 2021 р. URL: https://dif.org.ua/article/zrobi-za-mene-ukraintsi-gotovi-do-samoorganizatsii-ale-pokladayut-vidpovidalnist-za-sviy-dobrobut-na-derzhavu

[424] Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). 26 липня 2023 р. URL: https://razumkov. org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-krainidovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachivstavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r

[425] Доцільність зміни центральної влади після перемоги України: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 р. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1249&page=1&t=3

Серед державних інститутів найбільше українці довіряють Збройним силам України – 92,6%. При цьому 51,0% респондентів вважає, що середовищем, з якого може з'явитися політична сила, якій можна було б довірити владу у повоєнний період, це середовище військових[426].

Після двох революцій, а тим більше повномасштабного воєнного вторгнення РФ, громадянська та державницька свідомість українців суттєво зросла. Громадяни України повною мірою зрозуміли, що саме вони не лише є рушійною силою у внутрішньополітичних процесах, а й безпосередньо впливають на геополітику. На цьому етапі завершується процес, розпочатий майже 20 років тому, – формування української нації громадян. Зрештою, громадянське суспільство в Україні явно набуває популярності та впливу. Рівень довіри до волонтерських організацій становить 82,9%.

Баланс сил між елітними групами та рештою суспільства має ризики зазнати суттєвих змін. Адже "популістський" період розвитку, коли приватні інтереси переважають над суспільними, наближаючи інтереси бізнесу до центру політичної влади, може завершитися послабленням демократії, особливо коли такі тенденції виправдовуються доцільністю воєнного часу.

Висновки. Політична еліта відіграє надзвичайно важливу роль у керуванні країною та формуванні її майбутнього. У сфері її відповідальності не тільки розвиток економіки та соціальної сфери, а й гарантування національної безпеки та геополітичних інтересів. Як уже зазначалося, повномасштабне воєнне вторгнення Росії змусило українських політиків на певний час об'єднатися для протистояння спільному ворогу. Але реальність війни не усуває процесів, які і далі розгортаються в політикумі. Стан українського істеблішменту наразі зазнає суттєвих коливань: низка звільнень високопосадовців, відкриття гучних кримінальних справ свідчить лише про реакцію влади на заклики зовнішніх партнерів до системних реформ.

---

[426] Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). 26 липня 2023 р. URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r

Тим часом правлячий клас та політична еліта в Україні все ще залишаються нерухомими, застиглими у корумпованій системі та залежними від особистих прихильностей та зв'язків. Іноді позиція, яку висловлюють деякі політичні еліти, взагалі може бути контрпродуктивною, особливо, коли вона спрямована на потенційний розкол у суспільстві.

Після перемоги на правлячий клас та політичну еліту України очікують насамперед *два ризики*: перший – цілком вірогідно, можна очікувати подальшого зниження рівня довіри українців не лише до Верховної Ради, але й до вищого політичного керівництва країни. А другий – вірогідним є розколи всередині правлячої еліти, що зазвичай є одним із головних факторів розпаду персоналістського або авторитарного режиму. Лояльність є нагальним питанням для існування такої еліти. Авторитарні політичні еліти, прагнучи подальшого кар'єрного зростання, одночасно повинні залишатися лояльними до вищого керівництва. Це породжує конкуренцію всередині таких груп. Якщо провладна еліта/партія переконається у подальшому зниженні підтримки суспільства, то можна очікувати створення нових груп, партій та коаліцій. Адже "основні загрози виживанню автократичного лідерства походять з їхнього найближчого оточення"[427].

В основі проблем української політичної еліти та правлячого класу насамперед лежать не економічні проблеми, які, звичайно, загострилися з початком повномасштабного воєнного вторгнення. Першопричиною є криза представництва правлячого класу України, яка породжує всі інші кризи політичного розвитку. Справедлива війна консолідує суспільство навколо влади і лише пригальмовує внутрішні конфлікти. Проте очевидно, що війна не може усунути опозиційних настроїв, адже ситуативне об'єднання стосується лише зовнішньополітичних орієнтирів. З одного боку, абсолютна більшість опозиційних акторів – політиків, олігархів, представників громадянського суспільства зараз об'єдналася з владними інституціями перед лицем російської агресії. З іншого боку, "закритість влади" для нових політичних гравців не зникла: відбуваються перестановки одних і тих самих осіб, а кадрові зміни не виходять за межі людей з власного

[427] Newson A., Trebbi F. Authoritarian elites. URL: https://www.nber.org/system/files/working_papers/w24966/w24966.pdf

оточення, і жодна нова політична сила чи група впливу не має шансу потрапити до владного кола.

Корупційні скандали та збагачення "еліти" під час війни, з одного боку, не сприяють консолідації суспільства, але з іншого – вимагають від влади конкретних дій. Регулярна невідповідність між словами та діями еліти змушують пересічних громадян, навіть якщо їм бракує суттєвих знань про конкретну політичну ситуацію, критично підходити до того, що відбувається. Якщо інтереси правлячого класу, його міжособистісні домовленості суперечать потребам та інтересам широких верств населення, а також пріоритетам міжнародних партнерів, це ставить під загрозу досягнення поточних завдань та унеможливлює довгострокове врегулювання ситуації в країні. "В умовах війни в Україні склалися певні умови, коли часто суспільство спонукає політичний клас до змін, а не навпаки. Тим самим і війна з Росією створила в Україні унікальні умови для формування нового політичного покоління"[428].

Після закінчення війни перед Україною постане багато завдань політичного, економічного, соціального та культурного плану. На думку аналітиків, "після завершення війни в Україні процес елітотворення буде відбуватися у форматі “трансформації політичної еліти”, що передбачає складний процес як оновлення/ циркуляції політичної еліти у провідних політичних і неполітичних інститутах, так і зміну балансу сил між цими інститутами"[429].

---

[428] Ляшенко О. О. Соціологічні маркери нового політичного покоління в Україні. *Нове покоління українського політикуму в умовах війни та повоєнних суспільних трансформацій* : матеріали круглого столу (Київ, 15 листопада 2022 р.) / за наук. ред. Ю. Ж. Шайгородського, С. Л. Чуніхіної ; Національна академія наук України, Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса; Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Київ : Талком, 2023. С. 21. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Zbirnyk_za_materialamy_kr.stolu-2023.pdf

[429] Яремчук В. Д. Громадянське суспільство як середовище формування майбутньої політичної еліти України. *Нове покоління українського політикуму в умовах війни та повоєнних суспільних трансформацій* : матеріали круглого столу (Київ, 15 листопада 2022 р.) / за наук. ред. Ю. Ж. Шайгородського, С. Л. Чуніхіної ; Київ : Талком, 2023. С. 35. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Zbirnyk_za_materialamy_kr.stolu-2023.pdf

Перехід до персоналістського авторитарного правління становить загрозу не лише для широких верств населення, а й для еліти. Популісти при владі не можуть обійтися без підтримки еліти, особливо на початковому етапі свого правління, коли вони найбільш залежні від усталеної політичної, технократичної, безпекової та бізнес-еліти, ніж інші політичні лідери. Здатність популістів переходити до персоналістського авторитарного правління залежить від успіху у підкоренні існуючих еліт, або створенні нової. Проте, враховуючи центральну роль армії та інших збройних сил у встановленні та підтримці авторитарного правління, перехід від популізму до персоналістської диктатури неможливий без контролю над цією групою еліт. Тому, очевидно, що на майбутніх виборах особливо актуальним буде залучення до політичних партій військовослужбовців. Але навіть запрошуючи до "політичного ліфту" цю категорію людей, владі необхідно враховувати, що "сучасна історія досить яскраво показала, що ані українське суспільство, ані політичні еліти (і навіть олігархічні еліти) не толерують авторитаризму та монополії на правду. Вони не боготворять владу та не бояться її. Що є найбільш значущим, українському суспільству властива ще одна критично важлива риса – здатність активно відстоювати власні погляди та переконання"[430]. Можна констатувати, що після війни опозиційні настрої в Україні суттєво зростуть, а опозиційне середовище буде сприятливим для того, щоб його представники спробували позмагатися за владу. Цілком вірогідно, що після закінчення війни на арену вийдуть інші еліти, інші лідери. Враховуючи це, владі необхідно налаштовуватись на непростий компроміс з громадянським суспільством, вітчизняним бізнесом та закордонними партнерами.

[430] Україна 2.0: куди рухається українська опозиція та хто її очолить? 19 листопада 2022. URL: https://mind.ua/publications/20249671-ukrayina-2-0-kudi-ruhaetsya-ukrayinska-opoziciya-ta-hto-yiyi-ocholit

ЧАСТИНА 2
ВЛАДА І СУСПІЛЬСТВО В УМОВАХ ВІЙНИ

РОЗДІЛ 7
ВІЙНА І ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИБІР УКРАЇНИ

Війна, розв'язана Росією проти України, ще гостріше актуалізувала перед нашим суспільством питання про завершення цивілізаційного транзиту. Російсько-українська війна несе на собі усі ознаки локального епізоду війни цивілізацій, у цьому випадку цивілізацій демократичного і авторитарного способу організації суспільно-політичного життя. Зіткнення цивілізацій на території України зумовило занурення її до епіцентру геополітичної турбулентності, надання їй потенціалу суб'єктної участі у збереженні світопорядку, заснованого на принципах міжнародного права. Курс України на цивілізаційний транзит був підтверджений ще у 2014 р., під час Революції гідності, яка завершилась усуненням режиму, який намагався догодити Кремлю, виконуючи його бажання затягнути Українську державу у політичний простір, який спирається на автократичні цивілізаційні традиції. Реакція Росії проявилася спробою збройною силою завершити таке втягування, а в разі опору з боку України – знищити її як світового актора.

Дев'ятирічний період війни спричинив різке підвищення загроз національній безпеці України, її цивілізаційній ідентичності. Окупація Криму та окремих районів Донецької й Луганської областей (ОРДЛО) у 2014 р. певною мірою скоротила простір, орієнтований на цивілізаційний транзит. Після 24 лютого 2022 р., крім Криму й частини українського Донбасу (практично вся Луганська (99%) та частина Донецької областей (57%)), під окупацію потрапила ще й частина Миколаївської (4%), Херсонської (70%), Запорізької (67%) та Харківської областей (4%)[431]. Росія оголосила про анексію цих

[431] Бережанський І. У Мережі показали відсоткову частку окупованих територій України за областями (карта). *ТСН*. 13.09.2022. URL: http://surl.li/jsuke

територій, підписавши "договори про входження до складу РФ" нових суб'єктів – Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей України[432]. Якщо до повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 р. частка окупованих територій України становила 7%, то нині ця цифра зросла у 2,9 раза (до близько 20%), попри те, що ЗСУ вдалося звільнити приблизно 40% територій, окупованих Росією після повномасштабного нападу.

Загалом агресія стала фактором руйнування світопорядку, встановленого в 1991 р. після краху СРСР у вигляді компромісу між демократичним і авторитарним світами. Російська Федерація намагається не просто відновити російський імперський простір, а й встановити на ньому суспільно-політичний лад, повністю антиподичний тому, що притаманний західній цивілізації. Понад те, вона намагається згуртувати навколо себе або принаймні встановити систему зв'язків між усіма країна антизахідної орієнтації. Знищення держави Україна, "вичищення" її з цивілізаційної карти світу має продемонструвати здатність РФ та її союзників досягти цієї мети.

Для України ж ця війна є боротьбою за збереження свого права на цивілізаційний вибір і, загалом, боротьбою за національне виживання. Від перших днів російської агресії Україні довелося доводити, що вона здатна і готова прийняти удар антизахідних сил, увійти з ними у виснажливу боротьбу, підтвердити наявність в української нації тих властивостей, які притаманні народам євроатлантичного світу. Насамперед, треба було розвіяти сумніви євроатлантичного товариства щодо наявності в українців рішучості і стійкості у протистоянні ворогу, оскільки більшість західних експертів попервах вважали, що Україна не зможе протистояти другій армії світу, якою здавалися збройні сили Росії, а прогнозні сценарії колективного Заходу були доволі песимістичними*. Однак вражений відчайдушним опором українців, коли збройне протистояння агресору поширилося

[432] Росія оголосила про анексію окупованих територій України. *BBC News Україна*. 30.09.2022. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news-63086413

* Зокрема, голова Об'єднаного комітету начальників штабів США М. Міллі прогнозував, що Київ під натиском армії Росії протримається не більше ніж 72 години.

далеко за межі окупованих ним територій, Захід почав активно застосовувати механізми надання допомоги Україні у захисті її курсу на входження у західну цивілізацію і демократичний світ загалом.

Російсько-українська війна та можливі її сценарії, у т. ч. цивілізаційні, стали об'єктом уваги цілої когорти вітчизняних і зарубіжних дослідників та експертів. Серед українських фахівців, які досліджують проблематику витоків російської агресії, а також її динаміку від початку гібридної (2014) й повномасштабної війни (2022), можна назвати А. Березовенко[433], С. Віднянського[434], П. Гай-Нижника[435], М. Дорошка[436], І. Рущенка[437], Л. Якубову[438] та ін. Їхні праці присвячено трансформації війни від обмеженої локальної до повномасштабної. Водночас дослідники роблять акцент на тому, що витоки російсько-українського протистояння слід шукати від часів утворення Московії у XV ст., тобто від періоду цивілізаційного розмежування територій колишньої Русі.

Останнім часом знайшли своє втілення колективні й багатотомні наукові доробки, присвячені історичним, політичним, правовим, культурним та іншим вимірам російсько-української війни. Варто згадати колективну монографію "Російсько-українська війна: історичний, політичний, культурно-освітній, релігійний, економічний та правовий аспекти", видану в 2022 р. у Латвії[439]. На тлі розгортання повномасштабного російського вторгнення побачило

---

[433] Березовенко А. Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі. *Політичні дослідження.* 2021. № 2. С. 97–110.

[434] Віднянський С. В. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. 2022. Вип. 31. С. 10–37.

[435] Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – Війна за Життя (2014–2022 рр.): періодизація. *Українознавство.* 2022. № 1. С. 51–76.

[436] Дорошко М. Неоголошені війни Росії проти України у XX – на початку XXI ст.: Причини і наслідки. Київ : Ніка-Центр, 2018.

[437] Рущенко І. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Києво-Могилянська академія, 2020.

[438] Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Київ: Кліо, 2020.

[439] The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects. Riga: Baltija Publishing, 2022. URL: https://doi.org/10.30525/978-9934-26-223-4

світ двотомне академічне видання "Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками"[440], підготовлене й видане у 2022 р. у форматі діалогу когорти провідних українських істориків із потенційними читачами про витоки й перебіг російсько-українського протистояння.

Західні дослідження безпекового аспекту української політики, передумов та перебігу російсько-української війни представлено переважно публікаціями американських науковців та експертів. Серед них слід назвати роботи Л. Фікс і М. Кіммажа[441], Е. Коена[442], Г. Коллінза[443], Д. Масікот[444], Д. Мілібенда[445], Т. Снайдера[446], Д. Трейсмана[447], Ф. Хілл і А. Стен[448]. Ці праці стосуються аналізу передумов і початку відкритої агресії Росії проти України, а також сценаріїв майбутнього російсько-української війни, передусім її результатів та наслідків у геополітичному і цивілізаційному аспектах.

---

[440] Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2 кн. Київ : Інститут історії України, 2022.

[441] Fix L., Kimmage M. Putin's Last Stand. The Promise and Peril of Russian Defeat. *Foreign Affairs.* 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/putin-last-stand-russia-defeat

[442] Cohen E. Move Fast and Win Things. What the War in Ukraine Has Revealed About Statecraft. *Foreign Affairs.* 22.02.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/move-fast-and-win-things-statecraft

[443] Collins G. Ukraine Needs Long-Range Firepower for Victory. Kyiv's allies should give it the ability to shift strategic gears. *Foreign Policy.* 04.01.2023. URL: https://foreignpolicy.com/2023/01/04/ukraine-long-range-firepower-victory/

[444] Massicot D. What Russia Got Wrong. Can Moscow Learn From Its Failures in Ukraine? *Foreign Affairs.* 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/what-russia-got-wrong-moscow-failures-in-ukraine-dara-massicot

[445] Miliband D. The World Beyond Ukraine. The Survival of the West and the Demands of the Rest. *Foreign Affairs.* 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/world-beyond-ukraine-russia-west

[446] Snyder T. Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism. *Foreign Affairs.* 2022. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder

[447] Treisman D. Putin Unbound. How Repression at Home Presaged Belligerence Abroad. *Foreign Affairs.* 2022. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/ukraine/2022-04-06/putin-russia-ukraine-war-unbound

[448] Hill F., Stent A. The World Putin Wants. How Distortions About the Past Feed Delusions About the Future. *Foreign Affairs.* 2022. URL: https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/world-putin-wants-fiona-hill-angela-stent

Переходячи до сутності самого питання про війну як чинника українського цивілізаційного вибору, слід розглянути передумови нинішньої ситуації, а також виклики й загрози, з якими зіткнулася Україна після 24 лютого 2022 р. Після повномасштабного воєнного вторгнення Росії до України загрози нацбезпеці зросли на багато порядків. Ці загрози мають низку вимірів, які в комплексі сформували для України та її державних інституцій так званий "ідеальний шторм".

Першим фактором, який впливає на реальність цивілізаційних прагнень України, є катастрофічний спад її економіки, який, за оцінками ВВП, у 2022 р. становив 30,4% і є найбільшим за всю історію незалежності України[449]. До цього слід додати руйнування інфраструктури, адже, за оцінками Київської школи економіки, прямі й непрямі втрати і збитки України від російської агресії становлять від 543 млрд до 600 млрд дол. США. Сюди ж слід віднести: 4431 житловий будинок, 92 заводи/підприємства, 378 закладів освіти, 138 закладів охорони здоров'я, 8 цивільних аеропортів, 10 військових аеродромів, 8 ТЕС/ГЕС тощо[450]. Крім того, відбулося звуження експортних можливостей України через блокування морської інфраструктури, адже окупація українських морських портів в Азовському морі, знищення металургійного комбінату "Азовсталь", підрив дамби Каховської ГЕС тощо унеможливлюють для України утвердження її місця у світовій цивілізації як експортера аграрної та металургійної продукції. Тут слід також згадати неможливість залучення іноземних інвестицій, доки в Україні точаться воєнні дії. Через війну Україна переживає величезний бюджетний дефіцит, що, за найскромнішими підрахунками, сягнув у 2022 р. 38 млрд дол. Водночас небезпека аварії на окупованій Запорізькій АЕС, яку може влаштувати РФ у разі успіху українського контрнаступу, може бути частиною російської стратегії щодо перетворення України на спустошену й непридатну для життя територію, по суті на викреслення її зі світового цивілізаційного простору.

[449] Мінекономіки України. 05.01.2023. URL: http://surl.li/ehgzm
[450] Kyiv School of Economics. URL: http://surl.li/fyyzm

До факторів ризику, що вплинуть на майбутній цивілізаційний розвиток України, слід віднести й демографічну складову. Адже, як зазначає академік НАН України Е. Лібанова, від початку повномасштабного вторгнення, за різними оцінками, з України виїхало понад 8 млн осіб (переважно жінок і дітей), що становить майже 20% довоєнного населення України. Хоча близько 3 млн осіб повернулися до України, така зміна демографічної картини може різко змінити соціальне і культурне обличчя населення, насамперед працездатного. За найоптимістичнішим прогнозом після завершення війни до України повернеться близько третини вимушених мігрантів, однак, за паралельним прогнозом, значна частина чоловічого населення намагатиметься возз'єднатися зі своїми родинами за кордоном, а тому полишить Україну. За відсутності спеціальних програм повернення мігрантів усе це лише ускладнить і без того вкрай непросту демографічну ситуацію. Крім того, загибель на фронті молодого населення чоловічої статі також створить додаткове навантаження на соціально-демографічну структуру України і на її цивілізаційну резильєнтність[451].

На всі ці проблеми накладається ще й екологічна складова. Так, замінованість території України є чи не найбільшою у світі. Внаслідок бойових дій пошкоджено значну кількість шахт, підприємств зі шкідливим виробництвом, гостро постала проблема забрудненості ґрунтів, водойм та повітря. Підрив Каховської ГЕС значно ускладнює екологічну ситуацію в Україні, спричиняючи забруднення довкілля, насамперед у басейні Чорного моря. Наслідком цього стануть катастрофічні збитки сільського господарства через скорочення аграрних угідь та загибель значної частки флори і фауни. Загалом відлуння екоциду, вчиненого Росією, відчуватиметься в Україні десятиліттями. Україна стає своєрідним епіцентром екологічної кризи в центрі Європи. Світовий банк оцінює вартість післявоєнної відбудови в 411 млрд дол., а Прем'єр-міністр України Д. Шмигаль назвав ще більшу цифру – 750 млрд дол.[452].

---

[451] Підтвердження оцінки про 8 мільйонів біженців з України немає – директорка Інституту демографії. *Суспільне. Новини.* 24.02.2023. URL: http://surl.li/gzhcd

[452] Шмигаль: Відновлення України оцінюється у 750 млрд доларів. *Deutsche Welle.* 07.04.2023. URL: http://surl.li/jsxek

Стратегічним мотивом гібридної агресії РФ 2014 року було не допустити виходу України із євразійського цивілізаційного простору. Усе це, помножене на просування державного статусу російської мови та домагання дотримання Україною нейтралітету, передбачало поступовий підрив унітарності Української держави, мінімізацію адміністративного впливу центру та остаточний демонтаж її етнонаціональної та цивілізаційної ідентичності з подальшим інкорпораційним поглинанням. Стратегія була розрахована на покірність України та втягування її в лоно "русского міра" з мінімальними воєнними витратами. Москва розраховувала здійснити окупацію України, поставивши НАТО перед уже доконаним фактом, і, за сценарієм Кремля, Захід був би змушений прийняти Росію як силу, з якою варто рахуватися[453]. Не випадково за місяць до вторгнення заступник очільника МЗС РФ С. Рябков заявив, що НАТО має відправитися на межі 1997 р. і, за його словами, "більше не зможе “відтісняти” Росію на другі ролі в європейській та міжнародній політиці"[454].

Окреслений перебіг подій різко змінив сутнісний контент загроз і викликів для України, яка вперше за роки незалежності зазнала агресії сусідньої держави і втрату частини територій, окупованих загарбником. Відправною точкою відверто агресивної політики РФ щодо України стала окупація Криму в березні 2014 р. Тоді В. Путін, позиціонуючи себе як збирача так званих "істинно російських земель", продемонстрував широкому загалу, що повернення Криму "у рідну гавань" знову надало Росії статусу наддержави. Окупацією Криму російський керманич прагнув досягти двох цілей – розпочати збір земель так званої історичної Росії і консолідувати російське суспільство в майбутніх сценаріях протистояння із Заходом. Такий крок покликаний був уселити росіянам відчуття впевненості у майбутньому своєї держави як володаря

[453] Jenkins H. Bakhmut and the Battle of Moscow. Putin’s elites have stopped caring if the West knows the wheels are coming off. *The Wall Street Journal.* 23.05.2023. URL: https://www.wsj.com/articles/bakhmut-and-the-battle-of-moscow-putin-wagner-defeat-elites-ukraine-war-b6dacd72

[454] "НАТО надо собирать манатки": как должны реагировать Украина и Запад на ультиматум Кремля. *Радіо Свобода.* 10.01.2022. URL: http://surl.li/jsxmd

Євразії, а також розуміння того, що всі образи й приниження з боку Заходу залишилися позаду. Ще задовго до окупації Криму РФ взяла до уваги концепт трансформації півострова у "непотоплюваний авіаносець" шляхом модернізації та/або розвитку військової інфраструктури, зокрема систем ППО, РЛС, ВМС та ВПС[455]. Водночас, за різними даними, РФ має намір використовувати в Криму інфраструктуру часів СРСР для розміщення ядерної зброї.

Стратегія Кремля еволюціонувала в тому напрямі, щоб знищити взагалі українську державність і для цього, першим кроком, перетворити Кримський півострів на своєрідний плацдарм для розширення окупації Півдня України задля створення сухопутного коридору між РФ та окупованим півостровом, що й стало реалізовуватися у лютому 2022 р. Водночас спостерігалося нарощування російської військової присутності (в тому числі ядерної) в Білорусі, збереження російського військового контингенту у Придністров'ї та на окупованій частині південно-східних областей, а також геополітичне витіснення України з Азовського моря. Поки Україна існує, план Росії полягає у тому, щоб шляхом окупації Миколаївської та Одеської областей повністю витіснити Україну з Чорного моря і заблокувати їй вихід до його басейну. Зміцнення Росією окупованого Криму як потужної військово-морської бази (тим паче за умови розміщення там ядерної зброї) стане чинником постійної загрози для чорноморського сегмента з європейського простору.

Створені за безпосередньої участі РФ сепаратистські анклави у вигляді так званих народних (самопроголошених) республік на території ОРДЛО мали слугувати інструментом фрагментації України шляхом подальшої підтримки їх квазідержавності. У лютому 2022 р. ОРДЛО вже стали плацдармом для розширення агресії проти України й подальшої окупації Південного Сходу. Розширення Росією окупації південно-східних областей можна також вважати "реанімацією" проєкту "Новоросія", який розглядається Росією як стратегічний плацдарм для виходу до

[455] Окситюк А. Анексія Криму – геополітична втрата України. *Українська правда.* 04.06.2014. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2014/06/4/7027774

Придністров'я та проміжний етап окупації решти території України, тобто розширення меж Євразії до кордонів колишньої Російської імперії. Крим та ОРДЛО спочатку були використані Росією як зручний важіль тиску на Київ для нівелювання його євроатлантичного зовнішньополітичного вектора[456], а згодом, після зміни стратегічних пріоритетів, як плацдарм для подальшого просування вглиб України та розширення окупації її південно-східних регіонів.

Порушення Росією територіальної цілісності України після окупації Криму в 2014 р. та створення самопроголошених республік у ході гібридного конфлікту на Донбасі було свого роду промовистим жестом щодо винятковості російських інтересів на теренах пострадянського простору та неприйнятності зближення країн регіону з євроатлантичною цивілізацією. Росія тим самим за рахунок невизнаних/самопроголошених/ утворень тимчасово окупованих територій прагне створити "сіру зону" нестабільності та своєрідний геополітичний буфер на південно-східному геостратегічному фланзі НАТО і жорсткий міжцивілізаційний кордон.

Попри те, що між Україною й Росією були складні двосторонні відносини від моменту розпаду СРСР у 1991 р., понад 20 років між ними не було відкритих територіальних суперечок. Така ситуація тривалий час заспокоювала як Україну, так і Захід. Однак слід зазначити, що до початку гібридної війни близько 17% населення України ідентифікували себе з етнічними росіянами, хоча більшість із них були представниками російськомовних українців, що компактно проживали в Донецькій, Луганській областях та Автономній Республіці Крим. Користаючись такою ситуацією, РФ почала активно видавати російські паспорти жителям Автономної Республіки Крим ще із середини 1993 р., з початком так званої мєшковщини, коли РФ, перешкоджаючи процесу переходу частини Чорноморського флоту до України, розпочала активну антиукраїнську кампанію. Можна сказати, що вже з того часу розпочався процес повзучої окупації

[456] Rachman G. China, Russia and the Sinatra doctrine. *Financial Times.* 24.11.2014. URL: http://www.ft.com/intl/cms/s/0/74419cd6-71a7-11e4-b178-00144feabdc0.html#axzz3QPu0BDY9

Криму, одним з інструментів якої стало російське патронування кампанії набуття подвійного громадянства жителями півострова – головно етнічними росіянами.

З початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ країни західної цивілізації відмовилися від скепсису щодо резильєнтної здатності України, але у світі загалом засудження агресії не було таким самим рішучим і послідовним. Не зовсім чіткою виявилася позиція провідної міжнародної безпекової організації – ООН, хоча вона й засудила вторгнення Росії. З розгортанням бойових дій на теренах України Генасамблея ООН 141 голосом засудила агресію РФ, і лише 5 країн виступили на підтримку дій Росії (сама РФ, Білорусь, Північна Корея, Еритрея та Сирія). В той же час 47 делегацій або утрималися, або були відсутні під час голосування. Загалом близько 40 країн, які представляють майже 50% населення світу (переважно пострадянські союзники РФ по ОДКБ та ЄАЕС і країни так званого глобального Півдня на чолі з Китаєм), не засудили російське вторгнення[457].

Не надто відрізнялася карта голосування Генеральної Асамблеї ООН 23 лютого 2023 р. щодо підтримки проєкту резолюції з інкорпорації ключових положень запропонованої Україною у жовтні 2022 р. формули миру. Тоді 141 країна підтримала резолюцію; 7 (автократії й союзники Росії та, власне, сама РФ) проголосували проти; 32 країни, представлені передусім країнами колективного Півдня, утрималися[458]. Ключовим питанням обох голосувань була вимога про повне виведення російських військ з території України в межах її міжнародно визнаних кордонів. Країни, що утрималися, за твердженням індійського дипломата Ш. Менона, бачать у війні в Україні суперництво Заходу з Китаєм задля відволікання світу від нагальних питань і викликів на кшталт зростання фінансового боргу, кліматичних проблем, подолання наслідків пандемії

[457] Генасамблея ООН засудила вторгнення Росії і закликала негайно вивести війська з України. *Європейська правда.* 02.03.2022. URL: http://surl.li/jthnc

[458] ООН переважною більшістю голосів схвалила українську "формулу миру". *Європейська правда.* 23.02.2023. URL: http://surl.li/jthqy

COVID-19. Тому справедливою є заява про те, що російсько-українська війна об'єднала Захід, але роз'єднала світ[459].

Слід зазначити, що реалізація цивілізаційного курсу України пов'язана із загальними міжцивілізаційними відносинами, зокрема, із відносинами між США і Китаєм з приводу Тайваню та його права на геостратегічний вибір. Деякі експерти прогнозують збройну агресію Китаю проти Тайваню вже до кінця цього десятиліття. При цьому США заявили, що в такому разі відправлять у зону бойових дій свої війська для протистояння китайській агресії. Оскільки США не готові одночасно вести дві великі проксі-війни (відповідно до стратегії win-win) і розпорошувати свої військові ресурси, то допомога Україні зменшиться. Про серйозність намірів і готовність Китаю до нападу на Тайвань говорять у своїй статті Дж. Помфрет і М. Поттінгер в авторитетному виданні "Foreign Affairs"[460]. У ній ідеться про те, що Сі Цзіньпін дав вказівку своїм генералам готуватися до війни. Ці наміри підтверджує також збільшення на 7,2% оборонного бюджету Китаю, який подвоївся за останні 10 років. Ще одним серйозним кроком Китаю, на думку цих експертів, є прагнення зменшити залежність від іноземних технологій та імпорту зерна, а також забезпечити на законодавчому рівні поповнення Народно-визвольної армії Китаю, зокрема за рахунок резервістів[461].

Немає одноголосної підтримки цивілізаційних прагнень України в середовищі самої європейської цивілізації. Не відкидається сценарій, коли зовнішня політика Словаччини після успіху на позачергових парламентських виборах у вересні 2023 р. проросійської партії SMER-SD може стати подібною до політики угорського прем'єра

---

[459] Miliband D. The World Beyond Ukraine. The Survival of the West and the Demands of the Rest. *Foreign Affairs.* 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/world-beyond-ukraine-russia-west

[460] Pomfret J., Pottinger M. Xi Jinping Says He Is Preparing China for War. The World Should Take Him Seriously. *Foreign Affairs.* 29.03.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/xi-jinping-says-he-preparing-china-war

[461] Pomfret J., Pottinger M. Xi Jinping Says He Is Preparing China for War. The World Should Take Him Seriously. *Foreign Affairs.* 29.03.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/united-states/xi-jinping-says-he-preparing-china-war

В. Орбана, який блокує просування України до НАТО, військову підтримку України та пролонгацію санкцій проти Росії.

Паралельно уряди країн так званої старої Європи зазнають тиску виборців, бізнесових структур та різних соціальних груп, що, зрештою, породжує соціальну депресію і втому від війни в Україні на тлі її затягування. Саме такий стан справ формує серед провідних європейських політиків наративи на зразок: "не варто заганяти В. Путіна в глухий кут", "слід дати можливість В. Путіну зберегти обличчя", "Україні слід пропонувати піти на мирні перемовини з Росією" тощо.

Відсутність потужного ВПК і необхідних військово-виробничих потужностей значно знижує міжнародну суб'єктність України, а за сценарію приходу до влади представників трампістського крила Республіканської партії в США та/або євроскептиків у країнах ЄС воєнна і фінансова допомога Україні може значно скоротитися, збільшуючи тим самим ризик невдачі у протистоянні російській агресії. Не менш тривожною є також позиція групи прогресивних демократів у США, які у жовтні 2022 р. опублікували лист-звернення до президента Дж. Байдена з проханням продовжити переговори з Росією з метою припинення конфлікту в Україні. Таке врегулювання слід розуміти як компроміс з РФ за рахунок українських національних інтересів[462].

Для Києва надзвичайно важливими є результати виборів у Польщі й Словаччині, що вже відбулися, як і наступних виборів у Греції, Естонії, Фінляндії, Іспанії та інших країнах. Не слід цілком відкидати того сценарію, що внаслідок виборів у цих країнах можуть посилити свої позиції так звані євроскептики та європесимісти (ультраправі націоналістичні партії, а також ліві партії соціалістичного спрямування) та політики, які симпатизують Росії. Зміцнення позицій у національних парламентах зазначених політичних сил означатиме й посилення їхнього впливу в Європарламенті з огляду на чергові вибори у червні 2024 р. За таких

[462] Sebenius J., Singh M. Russia and Ukraine Are Not Ready for Talks. But They Might Get There If Ukraine Keeps Winning. *Foreign Affairs.* 11.01.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-and-ukraine-are-not-ready-talks

обставин у Росії робитимуть ставку на зміну лідерів у ключових державах Заходу, на кшталт імовірного повернення у Білий дім Д. Трампа у 2024 р. і приходу до влади у Франції у 2027 р. ультраправої лідерки М. Ле Пен, яка неприховано підтримує Росію та прагне вивести Францію з-під інтегрованого командування НАТО. На цьому тлі провідні світові експерти схиляються до думки, що немає жодних гарантій підтримки України з боку США у майбутньому. Адже ізоляціонізм, який заохочує трампістське крило республіканців серед виборців, так чи інакше впливатиме на політику США після 2024 р.[463].

Також в авторитетній західній пресі, як-от у "Washington Post", активно тиражується наратив про те, що подальша активність підтримки України з боку Заходу напряму залежатиме від успіхів контрнаступу ЗСУ. В разі невдач не виключено, що Захід може вдатися до тиску з приводу відновлення переговорів з Росією[464]. В експертному дискурсі поширюються сценарії затягування російсько-української війни та назрівання патової ситуації на фронті, що становить значну загрозу національній безпеці України. Це, зокрема, випливає і з секретних документів Пентагону, що стали відомими внаслідок витоку. Більше того, в західних сценарних оцінках досі фігурує сюжет про те, що всі попередні перемоги ЗСУ – витіснення російських військ з-під Києва, з півночі Сумської та Харківської областей, а також з правого берега Дніпра у Херсонській області не мають великого значення, оскільки Росія, мовляв, учиться на помилках, володіє значними матеріальними ресурсами і, зрештою, переможе Україну[465].

Президент Ради з міжнародних відносин США Р. Хаас закликає до зміни стратегії США в російсько-українській війні. Він стверджує, що військове зміцнення України необхідне, але

[463] Sikorski R. Europe's Real Test Is Yet to Come. Will the Continent Ever Get Serious About Its Own Security? *Foreign Affairs.* 20.06.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/europe/european-union-defense-war-ukraine-radek-sikorski

[464] O'Grady S., Khurshudyan I. Senior Ukrainian officials fear counterattack may not live up to hype. *The Washington Post.* 06.05.2023.

[465] Menon R. Ukraine's Best Chance. A Successful Offensive Could End the War With Russia. *Foreign Affairs.* 12.04.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraines-best-chance

насамперед для посилення її позицій під час транзиту від воєнних дій до дипломатичних переговорів у 2023 р., акцентує увагу на необхідності збільшення постачання озброєнь Україні і не відкидає при цьому ідею м'якого примусу Києва до переговорів з Москвою в разі неспроможності України витіснити РФ з усіх окупованих територій. Ідеться, зокрема, про те, що лідери Німеччини, Франції, Великої Британії та США можуть чинити тиск на Київ з метою початку переговорів з Росією на тлі ризику припинення постачання озброєння. При цьому розглядається ймовірність постачання озброєнь Росії Китаєм напряму та/або через треті країни[466].

Деякі аналітики апелюють до моделі Корейської війни 1950–1953 рр., бойові дії якої завершилися перемир'ям, однак офіційно і відповідно до міжнародно-правових норм війна й досі не завершена. Ще однією аналогічною моделлю є Кашмірський конфлікт між Індією та Пакистаном, який з перервами триває понад 70 років, а також конфлікт між Вірменією і Азербайджаном щодо Нагірного Карабаху, який тривав понад 30 років[467]. На думку цих експертів, саме корейський сценарій перемир'я міг би відкрити Україні шлях до припинення бойових дій та руйнування інфраструктури і, зрештою, до відродження економіки та процвітання принаймні 80% її території [468]. Також віддалена перспектива повернення окупованих територій Україною формує східно-західнонімецький сценарій або корейський чи кіпрський варіанти, які полягають у збереженні мирного статус-кво. Не відкидаймо і фінського сценарію, за яким певна частка української території залишиться окупованою Росією на невизначений час, однак Україна збереже свою траєкторію руху до європейської цивілізації. Певним позитивом є те, що всі ці сценарії

[466] Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Ne-gotiating Table. *Foreign Affairs.* 13.04.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-bat-tlefield-negotiations

[467] Toosi N. Ukraine could join ranks of 'frozen' conflicts, U.S. officials say. How Ukraine could become the next South Korea. *Politico.* 17.05.2023. URL: https://www.politico.com/news/2023/05/18/ukraine-russia-south-korea-00097563

[468] Malkasian C. The Korea Model. Why an Armistice Offers the Best Hope for Peace in Ukraine. *Foreign Affairs.* 20.06.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/korean-war-diplomacy-armistice-nato

передбачають перспективи стійких гарантій політико-економічної та безпекової підтримки України з боку ЄС, США та НАТО[469], чим засвідчується їхня готовність бачити в майбутньому Україну частиною європейської цивілізації.

Загалом навіть неідеальні сценарії означали б значний воєнний успіх України, адже вони повністю руйнують початкову стратегію В. Путіна щодо захоплення Києва та встановлення в Україні маріонеткового політичного режиму з подальшою її інкорпорацією до складу Росії і до євразійського цивілізаційного простору. Усі ці сценарії передбачають попередній відхід російських військ на позиції до 24 лютого 2022 р.

Безумовно, найбільш надійною безпековою гарантією для реалізації євроатлантичного курсу України є її членство у НАТО. Тому, навіть за відсутності повного контролю над усіма суверенними територіями, Україна має активно наполягати на вступі до Альянсу. Адже за часів холодної війни ФРН вступила в НАТО у 1955 р., віддавши тим самим перевагу безпеці перед територіальною цілісністю. Зрештою, набуття повноправного членства в НАТО стимулюватиме й прискорення відновлення територіальної цілісності України в межах міжнародно визнаних кордонів. Однак поки незрозуміло, чи буде Захід підтримувати збройне забезпечення України до повного відновлення нею контролю над своєю територією станом на 1991 р., чи лише для підсилення її позиції у можливих переговорах.

У разі ж тупикової ситуації США мають на меті забезпечувати довгострокові зв'язки з Києвом у сфері безпеки, а також сприятимуть подальшому поглибленню відносин з НАТО. При цьому у Білого дому є низка планів щодо майбутнього України у війні з РФ за умови збереження генеральної стратегічної лінії, яка ґрунтується на унеможливленні завоювання Росією України[470]. З іншого боку, заморожування конфлікту за рахунок незвільнених територій

[469] Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Ne-gotiating Table. *Foreign Affairs.* 13.04.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-bat-tlefield-negotiations

[470] Toosi N. Ukraine could join ranks of 'frozen' conflicts, U.S. officials say. How Ukraine could become the next South Korea. *Politico.* 17.05.2023. URL: https://www.politico.com/news/2023/05/18/ukraine-russia-south-korea-00097563

є неприйнятним для України сценарієм, адже його реалізація стане справжнім гальмом для української економіки, провокуватиме подальшу нестабільність у східноєвропейському регіоні і не сприятиме надходженню інвестицій[471], без яких Україна не зможе відновитися настільки, щоб бути готовою увійти у євроатлантичний світ.

Вільнюський саміт НАТО, що відбувся 11–12 липня 2023 р., не став для України ані проривом, ані провалом на шляху до Альянсу. Принаймні його не слід вважати Бухарестом-2, хоча запрошення України до НАТО не було оформлено ані словесно, ані тим паче документально. На Заході від України чекають реформ у правовій сфері та системі держуправління навіть в умовах війни, тобто реформ у тих сферах, які є візитівкою європейської цивілізації. Реформами Україна має зміцнювати демократичні цінності задля підвищення своєї державної резильєнтності. Розширеним форматом співпраці стало створення Ради Україна-НАТО, а також започаткування програми багаторічної допомоги у розмірі 500 млн дол. на рік з метою повного пере-ходу української армії на натівські стандарти. Ключовим фактором відверто обережної позиції НАТО, передусім в особі таких його членів, як США, Німеччина та Франція, є втягнення у воєнне протистояння з Росією, адже в разі набуття Україною повноправного членства решта учасників Альянсу мають виконувати п’яту статтю його Статуту, що створює загрозу спалаху Третьої світової війни і перетворення концепту "війни цивіліза-цій" із політичної метафори на політичну реальність. Цим також частково пояснюється те, що надто довго вирішувалося питання постачання Україні далекобійних ракет ATACMS, попри те, що на тлі українського контрнаступу питання про надання цього озброєння було внесено окремою резолюцією до Конгресу США. Затягується процес передачі Україні винищувачів F-16, які є вкрай важливими для українського контрнаступу.

Альтернативою негайному вступу України в НАТО стає надання країнами Групи Семи (G7) довгострокових гарантій безпеки на

[471] Collins G. Ukraine Needs Long-Range Firepower for Victory. Kyiv’s allies should give it the ability to shift strategic gears. *Foreign Policy.* 04.01.2023. URL: https://foreignpolicy.com/2023/01/04/ukraine-long-range-firepower-victory/

шляху до Альянсу. Гарантії безпеки для України з боку G7 є наразі відкритими, і до них приєдналися ще 10 країн: Данія, Іспанія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Чехія, Фінляндія, Ісландія, Бельгія та Португалія. Це стало ще одним результатом Вільнюського саміту НАТО. Тому відправною точкою вступу України до НАТО буде, скоріш за все, стабілізація її кордонів з Росією. В українському розумінні це має означати вихід на кордони 1991 року.

Директор дослідницької програми вивчення Росії Центру військово-морського аналізу в США М. Кофман та деякі інші експерти наголошують, що західним партнерам слід випрацьовувати довгострокову теорію перемоги, оскільки навіть за найкращого сценарію ця війна, яка нині має всі ознаки затяжної, навряд чи припиниться в різних її проявах – гібридних чи конвенційних. Тому навіть успіхи України на полі бою потребуватимуть тривалих зусиль усієї західної коаліції країн, щоб конвертувати їх у політичні результати[472].

Попри те, що суб'єктність України формується виключно ззовні, а не зсередини (оскільки Київ надкритично залежить від безпекової та фінансово-економічної компоненти допомоги Заходу, а також від отримання розвідданих від НАТО), вона відіграє для західної цивілізації роль ключового донора її безпеки. Отже вступ України в НАТО, хоч і є поки що невизначеною перспективою, може підсилити безпеку і Альянсу, і ЄС, і всієї євро-атлантичної цивілізації, адже Україна на сьогодні має цілком боєздатну армію з великим бойовим досвідом. Важливим для України є постійне навчання тисяч українських військових, яке триває в країнах Балтії, Німеччині, Британії, Канаді, США (загалом 26 країн). Крім того, східноєвропейські країни і Британія розгорнули бази з ремонту та обслуговування військової техніки для ЗСУ.

Позитивним для нас є також наратив про те, що програш України у війні – це загроза глобальній безпеці, передовсім євро-атлантичній її складовій. Саме тому припинення підтримки України є

[472] Kofman M., Lee R. Beyond Ukraine's Offensive. The West Needs to Prepare the Country's Military for a Long War. *Foreign Affairs.* 10.05.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-war-beyond-ukraines-offensive

ірраціональним для Заходу. Розуміння цього Заходом ілюструється його зусиллями зі зміцнення української армії, досягнення її повної відповідності стандартам НАТО. Практичним підтвердженням такої позиції є надання Україні понад 200 танків Leopard та Abrams, а також тактичних ракет ATACMS, Storm Shadow та SCALP. Слід також відзначити механізм масштабної фінансової та військової допомоги від США, ЄС та решти демократичного світу (постійний діалог у форматі "Рамштайн"), який ознаменував створення антипутінської коаліції з-понад 50 країн.

Важливими є також плани німецького концерну "Rheinmetall" виробляти в Україні в майбутньому танки, системи ППО, боєприпаси на спільних з українськими компаніями підприємствах. Адже військова техніка буде необхідною Україні в середньо- та довготерміновій перспективі[473]. ЄС планує виділити Україні пакет допомоги на суму 50 млрд дол. на найближчі чотири роки. Ці кошти мають бути спрямовані на фінансування поточних видатків українського уряду та відновлення пріоритетних об'єктів. Однак гроші буде виплачено лише у разі проведення реформ у сфері верховенства права та боротьби з корупцією. Власне, саме такі реформи мають підтвердити серйозність українського цивілізаційного курсу і вивести нашу країну на шлях членства як в ЄС, так і в НАТО[474]. Під час конференції з питань відновлення України у Лондоні США анонсували новий потужний пакет допомоги для України. Йдеться передусім про кошти переважно приватного сектору, які мають бути спрямовані на відбудову України як сьогодні, так і після завершення війни. Все це разом із військовою допомогою від початку повномасштабної війни становить понад 150 млрд дол., що є значним аргументом у протистоянні російській агресії.

Одночасно Велика Британія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія та Португалія висловили згоду на підготовку українського технічного персоналу в рамках авіаційної коаліції, а США дозволили реекспорт своїх винищувачів F-16 в Україну через треті

[473] Німецький концерн хоче виробляти в Україні танки, системи ППО і боєприпаси. *UA.News.* 09.05.2023. URL: http://surl.li/jtlkh

[474] EU Readies €50 Billion Ukraine Package Ahead of Do-nor Summit. *Bloomberg*. 20.06.2023. URL: http://surl.li/jtlro

країни і забезпечуватимуть навчання українських пілотів разом з європейськими союзниками[475]. Нідерланди вже висловили готовність передати певну кількість своїх літаків.

У країнах Центрально-Східної Європи добре усвідомлюють, що в разі програшу України наступними стануть вони, а їхнім громадянам доведеться безпосередньо воювати з російськими військами. Спільна заява у квітні 2023 р. прем'єр-міністрів Чеської Республіки, Польщі та Словаччини засвідчила розуміння того, що війну слід завершувати саме на умовах України. Політики також висловилися проти сценарію заморожування конфлікту, який не зменшить нестабільність у регіоні, але створить для Росії механізми тиску на Україну та сусідні східно-європейські країни. Прем'єр-міністри трьох центральноєвропейських країн наголосили також на тому, що необхідно домогтися відходу Росії з українського півострова Крим, який вона окупувала у 2014 р.[476].

Загалом, як вважає відомий американський історик, професор Єльського університету Т. Снайдер, навіть за всіх песимістичних сценаріїв глибинний Захід не дозволить Росії перемогти з повним підпорядкуванням собі України, адже в цьому разі загрози та виклики для Європи лише поглибляться, і буде поставлено під сумнів ефективність європейських і євроатлантичних структур, насамперед НАТО і ЄС[477]. Тобто, буде поставлено під загрозу безпеку європейської цивілізації в цілому. З іншого боку, вступ до НАТО Фінляндії, Швеції і згодом України оптимізує євразійську безпеку і знівелює дискурс про фінляндизацію (позаблоковість) України та/або збереження сірих безпекових геополітичних зон у Східній Європі.

Важливою для України подією стала зустріч представників понад 30 країн у м. Джидда у Саудівській Аравії без участі Росії.

---

[475] США дозволять ЄС надати Києву винищувачі F-16. *Deutsche Welle.* 19.05.2023. URL: http://surl.li/jtlzy

[476] Fiala P., Heger E., Morawiecki M. The Free World Must Stay the Course on Ukraine. A Frozen Conflict or Partial Victory Will Solve Nothing. *Foreign Affairs.* 24.04.2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/free-world-must-stay-course-ukraine

[477] Snyder T. Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism. *Foreign Affairs*. 2022. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder

Сама зустріч, що відбулася 5–6 серпня 2023 р., значною мірою стала проривом для української дипломатії, адже Україні конче потрібно налагодити діалог з країнами глобального Півдня з метою донесення інформації про безпідставність російської агресії. Одним із доленосних підсумків цієї зустрічі стало створення робочих груп для обговорення мирного плану, відомого як формула Зеленського. Ці робочі групи покликані виробити остаточний план припинення війни Росії проти України на основі плану, запропонованого Києвом. Представники країн-учасниць знайшли спільні точки дотику в одному з ключових моментів – в основу мирної угоди має бути покладено "повагу до територіальної цілісності та суверенітету України і дотримання принципу верховенства Статуту ООН". Це підтверджує, що представлену Україною формулу миру, яка складається з 10 пунктів і передбачає, зокрема, повне виведення російських військ з території України з відновленням загальновизнаних кордонів станом на 1991 р., було взято до уваги[478]. Так, стало зрозумілим, що територіальна цілісність України не є ціною алгоритму миру, узгодженого країнами глобального Півдня.

Формула миру містить також положення загальнолюдського гуманістичного змісту – про звільнення Росією всіх військовополонених і повернення депортованих, забезпечення продовольчої та енергетичної безпеки у світі, а крім того, гарантії безпеки для України після завершення бойових дій[479]. Ще одним важливим моментом цієї зустрічі стало обговорення можливих термінів проведення саміту глав держав-учасниць. Власне, є всі шанси для започаткування нового "Рамштайну" за участю держав колективного Півдня.

Це свого роду відповідь на саміт "Росія–Африка", що відбувся у Санкт-Петербурзі 27–28 липня 2023 р. Метою цього зібрання було посилення лояльності африканських країн, зокрема й

[478] У Джидді погодили два принципи встановлення миру в Україні. *Deutsche Welle.* 06.08.2023. URL: http://surl.li/jvzgo

[479] У Джидді погодили два принципи встановлення миру в Україні. *Deutsche Welle.* 06.08.2023. URL: http://surl.li/jvzgo

наданням їм продовольчої допомоги на тлі виходу Росії із зернової угоди 17 липня 2023 р. Під час саміту Росія прагнула мобілізувати ширшу підтримку в ООН від країн глобального Півдня, передусім застосовуючи інструменти "м'якої" сили, як-от: надання можливостей для здобуття вищої освіти, здійснення місіонерської діяльності РПЦ, розширення діяльності ЗМІ та інформаційно-культурних центрів, популяризація російської мови тощо. Також Росія намагалася використати саміт для демонстрації відсутності політико-дипломатичної ізоляції та неефективності міжнародних санкцій. Незважаючи на заяви В. Путіна про безкоштовне постачання зерна низці африканських країн (з метою заміщення українського збіжжя), їхні лідери все ж закликали до поновлення дії зернової угоди[480].

Насамкінець слід зазначити, що вагомим безпековим аргументом для України на шляху до НАТО може бути подальше поглиблення безпекової інтеграції в рамках так званої Балто-Чорноморської співдружності (Міжмор'я). Ця співпраця має сприяти як забезпеченню перехідного транзиту з гарантування й посилення безпеки у рамках Центрально-Східної Європи, так і актуалізації осі Лондон–Варшава–Київ. На перехідному етапі Україні слід також домагатися надання договірних "залізобетонних" гарантій безпеки, задокументованих на міжнародно-правовому рівні з боку G7 та інших країн-партнерів. Крім того, Київ наразі може запропонувати реалізацію стратегії взаємної інтеграції ППО з країнами Балто-Чорноморського регіону, що дозволить вирішити проблему "закриття" неба над Україною. Це сприятиме підвищенню ефективності ППО та зменшенню наслідків від російських ракетних атак. Такі взаємні дії дозволять Україні полегшити також організацію логістики та розгортання інфраструктури для розміщення й бойового використання винищувачів F-16.

У ситуації глибокої суспільної кризи і перспективи зменшення військової та економічної допомоги Заходу внаслідок приходу до влади консерваторів у США та євроскептиків у ЄС Україна має підтримувати й посилювати діалог із колективним

[480] Підсумки другого саміту "Росія – Африка" 27–28 липня 2023 року. *НІСД*. 01.08.2023. URL: http://surl.li/jwbw

Заходом задля збереження, якщо не активізації темпів військової та економічної допомоги з метою завершення війни на вигідних для неї умовах. Значним проривом у цьому плані є надання Україні тактичного озброєння, вирішення питання з постачанням винищувачів F-16 та започаткування спільного з Німеччиною проєкту з виробництва в Україні бронетехніки. Попри відтермінування набуття членства в НАТО, важливим для України є забезпечення міжнародної суб'єктності та державної резильєнтності шляхом надання безпекових гарантій з боку G7 та низки інших західних країн-партнерів. Не менш важливим є поглиблення безпекового діалогу в рамках співдружності так званого Міжмор'я та актуалізація геополітичної осі Лондон–Варшава–Київ. Успіх у цих напрямах може суттєво розширити і зміцнити зв'язки України з країнами європейської цивілізації і збільшити можливості набуття нею усіх належних рис європейської ідентичності.

РОЗДІЛ 8
МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНА ЄДНІСТЬ УКРАЇНЦІВ У ВІДСІЧІ РОСІЙСЬКІЙ ЗБРОЙНІЙ АГРЕСІЇ

Злочинне, нічим не спровоковане повномасштабне російське воєнне вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року, попри смерті й руйнування, попри вимушене переселення мільйонів українських громадян, попри постійні повітряні обстріли, – консолідувало українське суспільство. Ця консолідація стала можливою завдяки усвідомленню громадянами України цінності держави, її суверенітету і територіальної цілісності, укоріненню у свідомості загальнолюдських, демократичних цінностей і готовності захищати їх зі зброєю в руках.

Аналіз морально-психологічних складових нинішніх суспільно-політичних процесів, впливу на них повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації в Україну безумовно передбачає врахування їх аксіологічного характеру. Адже історія суспільного розвитку свідчить, що рівень національної єдності зростає в періоди криз, коли виникають реальні загрози ціннісним основам суспільства, у часи екзистенційних викликів. Такими були й загальнонаціональний референдум 1 грудня 1991 року, коли громадяни України висловилися на підтримку її незалежності, й боротьба за право демократичного вибору під час Помаранчевої революції, й відстоювання цивілізаційного шляху розвитку під час Революції гідності та протистояння російській агресії. Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну у 2022 році кардинально змінило життя людей, позначилося на картині світу та світосприйнятті, на структурі ціннісних орієнтацій українських громадян. Разом з тим, російська воєнна агресія проти України вплинула на рівень згуртованості українського суспільства, його ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність постає ключовою характеристикою системи соціальних зв'язків, ґрунтується на ступені збігу оцінок, установок і позицій стосовно найбільш суспільно значущих подій, ідей та нагальних завдань. На цьому й базується регулятивна функція ціннісно-орієнтаційної єдності як системи загальновизнаних, консенсусних базових цінностей людського буття.

Сукупність цінностей окремої людини утворюють її особистісну ціннісну систему. Сукупність цінностей населення країни – ціннісну систему суспільства. Безумовно, вона не є однорідною, але група домінантних цінностей визначає загальний зміст і спрямованість розвитку цієї системи, зрештою – суспільні пріоритети. Ця ціннісно-орієнтаційна домінанта, з одного боку – сув'язна із суспільно-політичними змінами й опосередковується ними, з іншого – опосередковує їх. Ціннісні орієнтації громадян змінюються під впливом зовнішніх чинників – подій, явищ, обставин. Передусім, це цінності безпекового, економічного, соціального, політичного характеру та ті, які своєю сукупністю формують структуру домінантних суспільних цінностей.

Важливою характеристикою ціннісних орієнтацій як складної інтегративної мотиваційно-смислової структури особистості, як сукупності установок, мотивів, інтеріоризації моральних норм є їх здатність – через визначення ціннісних пріоритетів – регулювати поведінку. Коли мовиться про ціннісні пріоритети, йдеться про перевагу одних цінностей над іншими.

Ціннісні пріоритети – соціально зумовлені, вони мають характер потреб і спираються на оцінку процесів і явищ, на досвід та на уявлення про належне. Ця сукупність оцінок та уявлень і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. І якщо змістовно ціннісні орієнтації дорослої людини здебільшого є стабільними упродовж усього життя, то ціннісні пріоритети – змінними.

Принагідно зауважимо, що поняття "переоцінки цінностей", яке нині часто використовується, зокрема науковцями, в оцінці сучасних ціннісних змін, на нашу думку, є не зовсім виправданим. Очевидно, що процес "переоцінки цінностей" (ревалоризації) за часів новітньої української історії більшою мірою був притаманний періоду "перебудови" в СРСР та періоду становлення незалежної України, коли цінності "свобода", "права людини", "громадянство", "справедливість", "відповідальність", "толерантність" тощо наповнювалися новим змістом і набували нових оцінних ознак. Протягом останніх десятиліть українські громадяни "вивільнилися" від "радянських" трактувань цих та інших цінностей, і загалом – від ідентифікації себе з колишнім Союзом. Якщо за

результатами соціологічних моніторингових досліджень у 1992 році громадянами СРСР вважали себе 12,7%, а передусім – громадянами України – 45,6%, то у 2023 році ці показники змінилися: передусім громадянином України назвали себе 79,5%, а колишнього Радянського Союзу – 1,1% (за статистичної похибки вибірки 2,2%) [481].

Соціологічні опитування першого воєнного 2022 року засвідчили стрімке зростання показників підтримки незалежності України. На запитання "Як би Ви проголосували, якби сьогодні стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України" абсолютна більшість – 97% (86% однозначно й 11% скоріше) зробили б це. Навіть порівняно з попереднім 2021 роком цей показник зріс на 17%, а порівняно з 2012 роком – на 25% [482]. Тож нині, на наше переконання, йдеться не стільки про "переоцінку цінностей", скільки про "переоцінку значущості цінностей" або про їх пріоритетність у структурі ціннісних орієнтацій, бо, зрештою, "цінності не є дійсністю ні фізичною, ні психічною. Сутність їх полягає в значущості, а не в їх фактичності" [483].

У контексті нашого аналізу морально-психологічної єдності українців у відсічі російській агресії очевидними пріоритетними цінностями постали цінності безпеки, свободи, територіальної цілісності та суверенітету держави, її незалежності та самостійності, її майбутнього, а також власного майбутнього, майбутнього рідних та близьких. Воєнна загроза не лише вплинула на ***ціннісні пріоритети населення*** України, але й зумовила зміну поведінкових моделей та їх морально-етичних основ.

У цьому зв'язку варто звернутися до результатів соціологічних досліджень, які проводилися вітчизняними науковцями перед початком російської воєнної агресії та протягом восьми років до

---

[481] Соціологічний моніторинг "Українське суспільство" після 16 місяців війни. *Інститут соціології НАН України*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%20%D0%A3%D0%A1%20-%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf

[482] Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності (17–18 серпня 2022). *Соціологічна група "Рейтинг"*. URL: https:// ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1000_independence_082022_xvii_press.pdf

[483] Риккерт Г. Науки о природе и науки о культуре. Москва : Республика, 1998. 416 с.

початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну й були спрямовані на визначення чинників тривог та страхів населення. Узагальнені результати цих досліджень наведено в табл. 8.1.

Таблиця 8.1.

Чинники тривог та страхів населення України. Динаміка змін 2013–2021 рр. *

(Результати відповідей на запитання "Як Ви вважаєте, чого люди бояться зараз найбільше?")

Варіанти відповідей**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**	**Серед. показн.** (2013–2021), **%**
Зростання цін	79,6	63,0	75,4	81,0	77,1	74,3	69,3	64,9	70,4	72,8
Безробіття	78,1	60,2	70,3	72,6	60,6	57,8	52,6	70,7	61,5	64,9
Невиплати зарплат, пенсій тощо	75,4	60,8	68,5	61,0	62,7	57,0	53,2	57,8	53,3	61,1
Війни на Сході України	-	-	-	-	-	-	-	-	46,8	46,8
Зростання злочинності	49,3	42,5	41,3	51,3	42,8	43,4	41,4	41,0	32,6	42,8
Нападу зовнішнього ворога на Україну	**9,5**	**59,6**	51,8	42,7	38,3	36,9	41,1	42,6	34,3	39,6
Зараження загрозливими для життя інфекціями (туберкульоз, СНІД тощо)	**36,6**	**17,4**	19,6	23,7	23,2	23,2	23,1	27,9	19,2	
Пандемії коронавірусу (COVID-19)	-	-	-	-	-	-	-	43,8	41,8	33,3
Зупинки підприємств	36,4	36,0	38,7	37,8	33,5	27,4	26,0	37,7	24,8	33,1
Голоду	29,8	33,4	39,0	38,8	32,6	27,3	23,6	34,6	33,1	32,5
Розпаду України як держави	**14,4**	**45,9**	29,3	32,5	27,9	25,6	28,8	28,2	20,9	28,2
Холоду у квартирі	18,4	23,7	25,6	29,4	25,0	31,3	24,0	22,5	27,0	25,2

Продовження таблиці 8.1.

Масових вуличних безпорядків	18,6	32,8	26,2	28,1	21,8	21,4	26,0	20,9	12,8	22,6
Міжнаціональних конфліктів	14,3	35,0	20,1	24,9	17,4	20,1	20,3	22,9	11,6	20,7
Встановлення диктатури в країні	18,3	16,8	17,4	20,3	17,7	19,1	12,5	12,7	13,4	16,5
Забрудненого довкілля	-	-	-	-	-	-	-	-	16,3	16,3
Напливу біженців і переселенців	7,4	13,9	15,1	20,4	13,2	12,3	10,9	11,8	13,9	13,2
Повернення до старих порядків часів застою	8,0	12,0	13,1	10,9	11,1	11,3	16,1	12,9	-	11,9
Міжрелігійних конфліктів	8,6	12,3	7,8	11,2	8,2	14,7	13,7	13,8	7,9	10,9
Наслідків катастрофи на ЧАЕС	**18,6**	**9,2**	12,2	11,9	10,6	12,2	9,0	9,2	4,7	10,8
По-справжньому нічого не бояться	4,8	1,8	0,9	1,3	3,2	3,4	3,7	3,2	2,7	2,8
Інше	1,7	5,1	3,7	3,6	1,9	0,5	1,0	0,7	0,9	2,1

* Складено за: [484; 485; 486; 487].

** Здійснено ранжування за середнім значенням показника фактора (2013–2021 рр.).

Напередодні подій 2014 року серед пріоритетних були здебільшого цінності соціально-економічного характеру: небезпека "зростання цін", рівня "безробіття", "невиплат заробітної плати, пенсій" тощо. Серед безпекових – найсуттєвішим було побоювання "зростання рівня злочинності". Лише кожного десятого

[484] Украинцы все меньше боятся безработицы. *Зеркало недели.* URL: http://zn.ua/UKRAINE/ukraincy-vse-menshe-boyatsya-bezraboticy-i-bezdenezhya-i-vse-bolshe-raspada-strany-155595_.html

[485] До 26-ї річниці Незалежності України: тенденції змін громадської думки. *Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва.* URL: http://dif.org.ua/article/do-26-richnitsi-nezalezhnosti-ukraini-tendentsii-zmin-gromadskoi-dumki

[486] Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Вип. 6 (20). Київ : Інститут соціології НАН України, 2019. С. 483.

[487] Соболєва Н. Чинники тривог та страхів населення. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ.* Вип. 8 (22). С. 376–391.

інтерв'юера турбував потенційний "напад зовнішнього ворога на Україну" (див. табл. 8.1, 2013 рік). Суттєво – вшестеро – цей показник зріс у 2014 році – після тимчасової окупації Російською Федерацією АР Крим та міста Севастополя і початку воєнної агресії РФ на Сході України. У цей час утричі, на думку респондентів, зросла небезпека розпаду України як держави (див. табл. 8.1, 2014 рік). Загалом, під впливом подій 2014 року суттєво зросли показники, пов'язані зі сферою громадської безпеки – побоювання масових вуличних заворушень (з 18,6% у 2013 році до 32,8% у 2014-му), міжнаціональних конфліктів – з 14,3% до 35%, відповідно. На цьому тлі, навіть страхи, пов'язані з особистою безпекою, зменшилися вдвічі (страх "зараження загрозливими для життя інфекціями", небезпека "наслідків катастрофи на ЧАЕС") [488].

Протягом восьми років, що передували повномасштабному російському воєнному вторгненню, поступово в оцінках громадян зростали показники ціннісних пріоритетів соціального та економічного характеру. Серед чинників тривог "небезпека нападу зовнішнього ворога на Україну" була співмірною з побоюваннями "зростання злочинності в країні" (відповідно, 34,3% та 32,6%), а "розпаду України як держави" побоювався лише кожний п'ятий респондент (20,9%). Очевидно, суттєвим чинником впливу на настрої населення та сприйняття суспільно-політичних процесів напередодні повномасштабного воєнного вторгнення була заспокійлива риторика керівництва держави [489].

Попри все, 24 лютого 2022 року на тлі ракетних обстрілів міст та сіл України, початку стихійної евакуації мешканців міст і сіл десятки тисяч українських громадян прийшли до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, до центрів

---

[488] Шайгородський Ю. Зміна ціннісних пріоритетів громадян України в умовах екзистенційних загроз. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін*. Вип. 33. 2023. С. 5–13. URL: https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.33.01

[489] Зеленський попросив українців не панікувати: Не бігти по гречку й сірники. *Українська правда*. 19 січня 2022 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/01/19/7321021/

комплектування батальйонів територіальної оборони, щоб зі зброєю в руках стати на захист своєї Батьківщини [490; 491; 492; 493; 494; 495].

Уже протягом перших днів великої війни стрімко зросла довіра громадян до державних інститутів. За тиждень після початку повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну, 1 березня 2022 року, соціологічною групою "Рейтинг" було оприлюднено результати першого в умовах війни соціологічного опитування (28.02.2022–01.03.2022) українських громадян [496]. 98% респондентів заявили про підтримку Збройних сил України, 93% – про підтримку діяльності Президента України. (Зазначимо, що протягом тижня після початку великої війни рейтинг Президента України зріс більше ніж удвічі – з 41% (порівняно з довоєнним опитуванням 11–18 лютого 2022 року). 84% респондентів заявили про підтримку дій місцевих голів. Оцінюючи ситуацію в країні, 90% опитаних заявили про відчуття надії й лише 5% – розчарування. Порівняно з довоєнними часами, кількість тих, хто відчуває надію, зросла утричі, а максимальний рівень цього показника соціологи зафіксували у всіх регіонах країни.

---

[490] Черги біля військкоматів: скільки охочих стати до зброї для оборони країни. *ТСН*. 24.02.2022. URL: https://www.youtube.com/watch?v=DkNCN2Uuz_E

[491] Сотні житомирян приходять до військкомату. *Перший житомирський*. 24 лютого .2022 р. URL: https://1.zt.ua/news/misto/sotni-zhytomyryan-pryhodyat-do-vijskkomatu.html

[492] На Рівненщині черги у військкомат. *Район. IN.UA*. 24 лютого 2022 р. URL: https://rayon.in.ua/news/489352-na-rivnenshchini-chergi-u-viyskomat

[493] Військкомати на Волині працюватимуть цілодобово. У Луцькому – черги. *Суспільне. Новини*. 24 лютого 2022 р. URL: https://suspilne.media/210388-vijskkomati-na-volini-pracuvatimut-cilodobovo-u-luckomu-cergi/

[494] "Прийшли захищати Україну". У Кропивницькому на площі збираються чоловіки та йдуть до військкомату. *Суспільне. Новини*. 24 лютого 2022 р. URL: https://suspilne.media/210300-prijsli-zahisati-ukrainu-u-kropivnickomu-na-centralnij-plosi-zibralisa-coloviki/

[495] Черги у військкомати в містах України. *The Village*. 24 лютого 2022 р. URL: https://www.the-village.com.ua/village/city/city-news/323053-chergi-u-viyskomati-v-mistah-ukrayini

[496] Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). *Соціологічна група "Рейтинг"*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/obschenacionalnyy_opros_ukraina_v_usloviyah_voyny_1_marta_2022.html

Більшість респондентів-мешканців усіх регіонів країни заявили також про беззастережну віру в перемогу України – 88% опитаних висловили впевненість у тому, що Україна зможе відбити напад Росії. Лише 10% опитаних не мали такої впевненості. Прикметно, що, відповідаючи на це запитання за місяць до повномасштабного вторгнення, впевненість у змозі ефективного протистояння можливій російській агресії висловлювали 56% опитаних, а сумнів щодо цього – 38% респондентів. 80% опитаних соціологами респондентів (90% чоловіків та 70% жінок) заявили про свою готовність зі зброєю в руках відстоювати територіальну цілісність України [497].

Найвищими, за всю історію соціологічних опитувань, виявилися і показники підтримки вступу України до Європейського Союзу та НАТО – 86% заявили про підтримку приєднання до ЄС, 76% – за вступ у НАТО (проти, відповідно, 65% та 60%, порівняно з результатами опитування за місяць до великої війни – у січні 2022 року). У березні 2022 року за приєднання до ЄС та за вступ в НАТО висловилася більшість респондентів усіх регіонів України та усіх вікових груп. Понад те, більшість опитаних (61%) висловили впевненість у приєднанні України до Європейського Союзу протягом найближчих двох років.

За результатами опитування КМІС, оприлюдненого [498] в червні 2023 року, вже 89% респондентів заявили про своє бажання бачити Україну в складі НАТО. Суспільство консолідувалося з питання вступу України до НАТО та демонструє єдність – у всіх регіонах абсолютна більшість підтримують такий крок: від 79% на Сході до 93% на Заході країни.

Попри щоденні бомбардування українських міст та посилення економічних проблем, понад 70% (немислимий для довоєнної України показник) вважали, що події в країні розвиваються у правильному напрямі. (Водночас зазначимо, що за результатами

[497] Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни (1 березня 2022). Презентація. *Соціологічна група "Рейтинг"*. URL: https://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_ua_1200_032022_war_press.pdf

[498] Ставлення до вступу України до НАТО та безпекові гарантії. *КМІС*. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1258&page=1

опитування [499] у 2022 та 2023 рр. економічну ситуацію в країні респонденти оцінили, відповідно, в 4,6 та в 4,4 бала за 10-бальною шкалою, що є найвищими показниками за весь час (починаючи з 1994 р.) соціологічного моніторингу цього показника).

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну суттєво змінило ціннісні пріоритети українських громадян. Демократія, соборність держави та її територіальна цілісність під час великої війни не лише стали пріоритетними, але й набули конкретних форм. Прагнення матеріального добробуту поступилися прагненням збереження демократичного шляху розвитку України та її державної незалежності (табл. 8.2).

Таблиця 8.2.

Динаміка змін ціннісних домінант населення України, % [*]

Цінності	*Сума відповідей "дуже важливо" та "скоріше важливо"*					
	2012	**2014**	**2016**	**2018**	**2020**	**вересень 2022**
Матеріальний добробут	94,5	92,3	92,4	95,4	91,0	73,3
Міцна сім'я	95,2	94,5	96,8	94,3	92,9	94,1
Державна незалежність України	70,0	80,4	82,3	81,3	80,6	97,1
Демократичний розвиток країни	67,8	74,4	75,3	79,1	70,4	94,0

[*] Складено за: [500].

За п'ять днів після Всеукраїнського загальнонаціонального референдуму 1991 року щодо проголошення незалежності України, 6 грудня, Верховною Радою було ухвалено Закон України "Про

[499] Українське суспільство. *Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%20%D0%A3%D0%A1%20-%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf

[500] Українське суспільство в умовах війни. 2022 : колективна монографія / С. Дембіцький, О. Злобіна, Н. Костенко та ін.; за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 326–329.

Збройні Сили України" [501]. Законом визначено основну функцію українських збройних сил – забезпечення стримування збройної агресії проти України.

Російське воєнне вторгнення 2014 року стала серйозним випробуванням для Збройних сил України [502; 503], а також покликало до організованого спротиву перші добровольчі оборонні формування [504; 505; 506]. Уже 14 березня 2014 року близько 500 добровольців із самооборони Майдану створили перший Добровольчий батальйон і склали присягу на вірність українському народові. На початку 2015 року рух добровольчих батальйонів було інтегровано в структури Міністерства оборони України (46 батальйонів), Міністерства внутрішніх справ та Національної гвардії України (36 батальйонів). Добровольчий український корпус "Правий сектор" та батальйон ОУН координували свою діяльність з Міноборони та МВС. Військові експерти зазначали: "Люди, які воюють у складі добровольчих батальйонів, отримують неоціненний досвід. Це ресурс настільки підготовлений, що навіть важко із чимось порівнювати" [507].

Добровольчі батальйони Східного фронту стали провісниками воєнізованих підрозділів територіальної оборони країни. 14 травня 2015 року у Верховній Раді України зареєстрували проєкт закону "Про Добровольчий Український Корпус" (авторства позафракційного народного депутата України, лідера "Правого сектору"

---

[501] Про Збройні Сили України : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1934-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1934-12#top

[502] Геросимків А. Хочемо миру, але готуємося до війни. *Прикордонник України*. № 11, 21 березня 2014 р. С. 2.

[503] Україна готується до війни з Росією. *BBC News. Україна.* 2 березня 2014 р. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/news/2014/03/140302_russia_ukraine_conflict_ms

[504] Слабошпицький М. Велика війна 2014…: Україна, виклики, події, матеріали. Київ : Вид-во "Ярославів Вал", 2015. 316 с.

[505] Черкаські ультрас про Майдан і війну. *Прочерк.* URL: https://procherk.info/longread/ultras-maydan.html

[506] Из огня да в полымя: кто из известных деятелей Майдана отправился на фронт. *Сегодня*. URL: https://www.segodnya.ua/regions/donetsk/iz-ognya-da-v-polymya-kto-iz-izvestnyh-deyateley-maydana-otpravilsya-na-front-615344.html

[507] Добровольчі батальйони на Сході України: хто вони? *Український кризовий медіа-центр*. 15 березня 2015 р. URL: http://uacrisis.org/ua/20026-volunteer-battalions-eastern-ukraine

Д. Ярош) [508]. Законопроєкт передбачав унормування створення добровільних військових формувань, які поєднували б підпорядкованість органам державної влади та громадські ініціативи й були б спрямовані на підвищення військово-патріотичної підготовки й сприяння Збройним силам України в обороні України. Проєкт закону не розглядався Верховною Радою України й у березні 2016 року був відкликаний.

Водночас громадськістю, експертним середовищем та Радою національної безпеки і оборони України активно обговорювалася ініціатива розроблення проєкту закону про територіальну оборону (ТрО) [509]. Своїм указом (від 7 травня 2019 року) Президент України П. Порошенко ввів у дію рішення РНБО України "Про заходи щодо зміцнення обороноздатності держави" [510], яким передбачалися заходи, спрямовані на удосконалення системи ТрО, підвищення рівня військово-патріотичного виховання молоді, підготовки військового резерву Збройних сил України та інших військових формувань. Іншим указом (від 30 вересня 2020 року) Президента України В. Зеленського встановлюється щорічне (першої неділі жовтня) відзначення Дня територіальної оборони України [511].

Попри те, що в чинній (станом на 2020 рік) редакції Закон України "Про оборону України" [512] (ухвалений ще в 1991 році) містив цілий розділ, присвячений ТрО (Розділ ІІІ. Територіальна оборона. Цивільний захист), його положення були не конкретними, застарілими, а можлива реалізація – не передбачена бюджетом.

---

[508] Проект Закону про Добровольчий Український Корпус. *Верховна Рада України*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=55129

[509] Територіальна оборона – найефективніший шлях підтримки стабільності в країні, – заступник секретаря РНБО. *Lb.ua.* URL: https://lb.ua/news/2019/11/07/441620_territorialnaya_oborona_samiy.html

[510] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 7 травня 2019 року "Про заходи щодо зміцнення обороноздатності держави" : Указ Президента України від 7 травня 2019 р. № 200/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/200/2019#Text

[511] Про День територіальної оборони України : Указ Президента України від 30 вересня 2020 р. № 417/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4172020-35197

[512] Про оборону України : Закон України від 6 грудня 1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#top

Унесений на розгляд парламенту в грудні 2020 року проєкт закону "Про територіальну оборону України" в червні 2021 року було відхилено Комітетом з питань національної безпеки, оборони та розвідки як такий, що не узгоджується із законодавством України у сфері національної безпеки і оборони, а реалізація положень якого потребувала б значних фінансових витрат. Тим часом підрозділи ТрО, у тому чи іншому форматі (як громадські організації [513] або як ініціативні групи з підготовки підрозділів ТрО [514]) – покращували свої навички та підвищували рівень боєготовності.

У липні 2021 року Верховною Радою було ухвалено Закон України "Про основи національного спротиву" [515], яким визначено правові та організаційні засади національного спротиву, основи його підготовки та ведення. Законодавчого визначення набули поняття "національний спротив", "територіальна оборона", "доброволець Сил територіальної оборони Збройних сил України", "добровольче формування територіальної громади", "зона територіальної оборони" та інші. Сили територіальної оборони визначено окремим родом сил Збройних сил України, на який покладається організація, підготовка та виконання конкретних оборонних завдань. Відповідні зміни та доповнення внесено й до Закону України "Про Збройні Сили України". Щоправда, закон про основи національного спротиву, за рішенням парламенту, вводився в дію лише з 1 січня 2022 р.

Наприкінці січня 2022 року міністр оборони інформував суспільство про три етапи розгортання ТрО: І етап. Штат мирного часу (10 тисяч осіб); ІІ етап. Штат особливого періоду (130 тисяч осіб); ІІІ етап. Добровольчі формування територіальних

[513] Тягнирядно Л., Шеремета Я. "Гідний резерв, що чинитиме тотальний опір вторгненню". Що таке територіальна оборона. *Детектор медіа*. URL: https://cs.detector.media/community/texts/184292/2021-04-19-gidnyy-rezerv-shcho-chynytyme-totalnyy-opir-vtorgnennyu-shcho-take-terytorialna-oborona/

[514] У південних прикордонних районах України оголошено збори тероборони. *Lb.ua.* URL: https://lb.ua/society/2021/04/06/481655_pivdennih_ prikordonnih_ rayonah.html

[515] Про основи національного спротиву : Закон України від 16 липня 2021 р. № 1702-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text

громад (ДФТГ) [516]. В експертному середовищі існує думка про дещо запізніле розгортання ТрО, добровольці ж не погоджуються з цим [517]. А за результатами соціологічного дослідження, яке було проведене в січні 2022 року, 56% українців заявляли про готовність приєднатися до територіальної оборони, якщо вона буде створена у їхній громаді [518]. Тож і морально, й психологічно українські громадяни були готові до протистояння ворогу і з перших днів повномасштабного воєнного вторгнення Росії батальйони територіальної оборони, добровольці та пересічні громадяни разом з воїнами Збройних сил України стали на захист своєї держави [519; 520; 521; 522; 523].

Варто наголосити на тому, що здатність українства до суспільної мобілізації, єднання у відсічі російській агресії є результатом досить тривалого, часто – суперечливого, процесу суспільного розвитку, становлення в Україні громадянського суспільства, усвідомлення його ваги й значущості. Свідченням та переконливим підтвердженням цього є практика останніх десятиліть. Це – й самоорганізовані громадські рухи (з регіональним представництвом) під час Помаранчевої революції та Революції

---

[516] В Міноборони розказали про етапи розгортання системи територони в Україні. *УНІАН*. URL: https://www.unian.ua/society/v-minoboroni-rozkazali-pro-etapi-rozgortannya-sistemi-teroboroni-v-ukrajini-novini-ukrajini-11676106.html

[517] Роман Грищенко, командир 127-ї бригади ТрО Харкова. *Укрінформ*. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3601544-roman-grisenko-komandir-127i-brigadi-tro-harkova.html

[518] Скільки громадян готові приєднатися до територіальної оборони – опитування. *Gazeta.ua*. URL: https://gazeta.ua/articles/life/_skilki-gromadyan-gotovi-priyednatisya-do-teritorialnoyi-oboroni-opituvannya/1065766

[519] У Києві на Оболоні знешкодили замаскованих російських диверсантів. *ТСН*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=GeIX1lJ8R_M

[520] Роздача зброї у Києві на Оболоні. URL: https://www.youtube.com/shorts/wp-XbA78_JQ

[521] У Київ завозять додаткову зброю. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wKdcw3rW8yE

[522] Гопники из Киева голыми руками остановили БТР российских оккупантов и вошли в историю. *YouTube. Факти ICTV*. URL: https://www.youtube.com/watch?v=gt_EIjmJzb4

[523] Киев: Тероборона обезвреживает ДРГ. URL: https://www.youtube.com/shorts/57Gmv59hp2k

гідності, й об'єднання волонтерів для допомоги добровольчим загонам у перші роки воєнного вторгнення Росії в Україну, й "позаінституційна" благодійна допомога переміщеним з тимчасово окупованих територій Сходу України та АР Крим.

З перших днів великої війни громадяни України виявили свою ***здатність до самоорганізації та суспільної мобілізації***, зокрема, волонтерською діяльністю [524]. В Україні вона, з одного боку, є підтвердженням класичного визначення мобілізації Ч. Тіллі – "переходу від стану відносного спокою до стану підвищеної активності, одним із важливих компонентів колективної дії та колективної поведінки в суспільстві" [525], з другого – спростуванням твердження цього науковця про те, що більшість таких мобілізацій є ініційованими згори суспільства та спрямованими на підпорядкування населення потребам його верхівки [526]. Адже всенародний рух підтримки Збройних сил України після початку повномасштабного воєнного вторгнення російських агресорів, допомога людям, які через війну Росії в Україні вимушені були покинути свої домівки, не були ініційовані "верхівкою", а стали беззаперечним і водночас – системним, хоча й самоорганізованим, явищем.

У цьому контексті варто наголосити на тому, що за умов екзистенційної загрози країні, її незалежності та територіальній цілісності, свободі, демократичному шляху розвитку саме через самоорганізацію та суспільну мобілізацію реалізується громадська активність, єднання громадян для подолання викликів та загроз. Разом з тим, варто визнати й те, що події останнього часу довели неефективність донині наявної системи взаємодії держави з громадськістю та її інститутами. Адже першими до організації волонтерської допомоги ЗСУ долучилися не "легалізовані

[524] Шайгородський Ю. Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки*. 2023. № 8. С. 77–83. URL: https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12

[525] Tilly C. From Mobilization to Revolution. New York : Random House, 1977. P. 9–10.

[526] Tilly C. Coercion, Capital, and European States, AD 990–1990: studies in Social Discontinuity. Cambridge (Mass.) : Basil Blackwell, 1990. 269 p. Maps.

відповідно до законодавства" інститути громадянського суспільства, а ініціативні, об'єднані конкретною метою громадяни, "неформальні" лідери громадської думки. У критичні для країни часи боротьби з російською збройною агресією самоорганізовані громадяни через "нелегалізовані" організації добровільно взяли на себе функції "провідників" суспільної консолідації. Досить часто, долаючи бездіяльність чиновників, поза державними програмами налагодилася система збору коштів на потреби української армії, забезпечення харчовими продуктами, ліками, військовим обладнанням і навіть зброєю. Нові рухи, зазвичай, не формалізують свою діяльність (зокрема, в частині визначення правил членства, узгодження й реєстрації статуту, програми тощо), але охоплюють широкі сфери комунікації та практичної діяльності. При цьому межі цієї діяльності залишаються досить розмитими й визначаються здебільшого нагальними потребами.

Українцям притаманна готовність до благодійності. Своєрідним свідченням цього можуть бути й результати рейтингування країн за Всесвітнім індексом благодійності ("The World Giving Index"). У 2010 році Україна посідала лише 150-те місце [527] у світі, але події Революції гідності, тимчасова окупація Криму та війна на Донбасі позначилися на рівні волонтерської діяльності – майже чверть українців (26%) долучилися до неї. У тому ж рейтингу "World Giving Index–2016" Україна піднялася зі 150-го на 68-ме місце [528], а у 2021 році – посіла 20-те місце у рейтингу, порівнявшись за загальним показником – 43% – зі США [529]. (Форми благодійності в Україні проіндексовані такими показниками: "допомога незнайомцям" – 66%, "пожертви" – 43%, "волонтерство" – 19%). Стрімке розгортання волонтерського руху в Україні після початку повномасштабного воєнного вторгнення Російської Феде-

[527] The World Giving Index 2010. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/worldgivingindex28092010print.pdf

[528] The World Giving Index 2016. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/1950a_wgi_2016_report_web_v2_241016.pdf

[529] Caf World Giving Index 2021. A global pandemic special report. June 2021. P. 18. URL: https://nonews.co/wp-content/uploads/2021/09/WGI2021.pdf

рації засвідчують здатність народу до самоорганізації, ефективної колективної дії, суспільної мобілізації, швидкого переходу від "стану відносного спокою до стану підвищеної активності" (за Ч. Тіллі).

Практика свідчить, що в умовах реальної загрози державності громадська активність, по-перше, дедалі частіше реалізується поза межами формальних інститутів, усе більше й частіше вибудовується на неформальних принципах, не є протестною чи опозиційною, а навпаки – соціально й суспільно корисною й спрямованою на реалізацію владних рішень, зумовленою необхідністю оперативного (без витрачання часу й зусиль на формалізацію) розв'язання наявних проблем. Такі об'єднання часто виникають стихійно й зорієнтовані на активність громадян через їх безпосередню участь у реалізації завдань, спрямованих на досягнення конкретних цілей. По-друге, наявною й результативною є тенденція (зокрема, завдяки популярності соціальних мереж та виникнення нових комунікаційних можливостей) створення громадських об'єднань за принципами мережевих структур та їх взаємодії у розв'язанні конкретних завдань з надання адресної допомоги (в умовах війни – безпосередньо військовим підрозділам Збройних сил України та тим, хто потребує такої допомоги).

Залученість до волонтерської діяльності та багатомільйонні пожертви громадян на потреби ЗСУ виокремили волонтерські організації з шереги інших соціальних інститутів рівнем довіри до них [* 530] та засвідчили згуртованість суспільства, високий рівень його єднання у протистоянні російській воєнній агресії, зрештою – політичну зрілість громадян (табл. 8.3).

[* 530] За балансом рівня довіри/недовіри волонтерські організації (71,7%) поступилися лише ЗСУ (87,3%) та добровольчим батальйонам (78,2%). За даними: Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Разумков центр.* URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r

Таблиця 8.3.

Рівень довіри волонтерським організаціям (2015–2023 рр.) [*]

(результати відповіді на запитання: "Якою мірою Ви довіряєте волонтерським організаціям?")

Варіанти відповідей	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Зовсім не довіряю	7,4	5,6	8,9	8,7	7,5	6,6	5,4	2,1	2,8
Переважно не довіряю	10,0	12,8	11,7	14,2	11,7	16,4	12,3	5,7	8,4
Важко сказати	23,4	28,2	23,4	30,9	25,4	39,6	33,6	7,7	5,9
Переважно довіряю	44,3	44,2	42,9	39,4	46,3	32,4	41,3	33,0	46,8
Цілком довіряю	14,3	9,0	12,8	6,7	9,1	4,9	7,0	51,5	36,1

[*] Складено за: [531, 532, 533].

У контексті дослідження явища морально-психологічної єдності українців у відсічі російській агресії, на нашу думку, варто детальніше зупинитися на аналізі діяльності об'єднань волонтерів та неформальних волонтерських організацій з кількох причин:

– по-перше, волонтерство, як форма громадської активності, самоорганізації та суспільної мобілізації, для України є порівняно новим явищем, сутнісно сформованим уже в роки української незалежності й оприявленим у процесі боротьби за неї;

– по-друге, як засвідчила практика й події останніх років сучасної вітчизняної історії, саме волонтерство виявилося чи не найефективнішим інструментом єднання громадян задля досягнення спільної мети, дієвого впливу на перебіг та розвиток суспільно-політичних процесів;

---

[531] Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років незалежності. 2021. Вип. 8 (22). С. 469.

[532] Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. *Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва.* URL: https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi

[533] Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Разумков центр.* URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r

– по-третє, і найголовніше – волонтерство, в "українському" мотиваційному вимірі, протягом останнього часу стало процесом і результатом здатності українства до формування нових смислів та визначення пріоритетності суспільних цінностей.

До 1990-х рр. поняття "волонтер" в Україні взагалі не існувало. Людей, які опікувалися суспільно корисними справами, а таких завжди було чимало в Україні, називали благодійниками або альтруїстами. В СРСР, в якому інтереси держави ставилися вище інтересів окремої людини, тих, хто опікувався суспільно корисною справою, називали добровольцями, тобто тими, хто "добровільно служить" інтересам не окремих громадян, а держави. Ця форма активності передбачала наявність "суспільного навантаження": участь у суботниках, шефство над неповнолітніми важковиховуваними дітьми, ветеранами війни, наставництво, членство у народних дружинах чи тимурівських загонах тощо. Не випадково навіть ще у липні 2013 року у вітчизняних ЗМІ волонтерство називали "сучасним тимурівським рухом" [534]. Багаторічна радянська практика примусової "добровільної участі" суттєво позначилася на ставленні громадян до спроб інституалізації громадської активності попри те, що доброчинство й благодійність залишалися поширеною й суспільно схвалюваною формою взаємодопомоги.

Першою спробою інституційного оформлення волонтерства в Україні стало створення у 1997 році Центру "Волонтер" на базі Київського туристичного клубу та "Центру волонтеріату „Добра воля”" (1998 р.), завданням яких було залучення волонтерів і спрямування їх у громадські організації. Своєрідним каналом залучення молоді до реалізації державної молодіжної політики та громадської роботи стали Центри соціальних служб для молоді. Першою ж спробою урядового регулювання волонтерської діяльності стала постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року [535],

[534] Сучасний "тимурівський рух": плюси і "підводні камені". *ForUm.* URL: https://for-ua.com/analytics/2013/07/23/102006.html

[535] Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1895. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF#Text

якою унормовувалася волонтерська діяльність у сфері надання соціальних послуг.

Попри законодавче регулювання волонтерства шляхом ухвалення у 2011 році Закону України "Про волонтерську діяльність" [536], визначення "центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності" та завдань цього органу, внесення 12 змін та доповнень до нього (у 2012, 2015–2020 та у 2022 рр.), волонтерство в Україні залишається чи не найневрегульованішою сферою суспільної діяльності. Законодавець навіть не поспішає вносити доповнення до ч. 3 ст. 1, якою визначаються напрями здійснення волонтерської діяльності. Редакцією Закону від 2011 року було визначено сім напрямів такої діяльності. Ці напрями стосувалися підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, догляду за хворими та людьми похилого віку, допомоги постраждалим унаслідок стихійного лиха, проведення екологічних, культурологічних, спортивних та інших видовищних заходів. Тобто, визначені законодавцем напрями роботи сутнісно мало чим відрізнялися від діяльності (вже на той час законодавчо врегульованої) благодійних чи громадських організацій. Та й на практиці тогочасне волонтерство здійснювалася саме в межах діяльності громадських організацій. Саме тому волонтерство як форма громадської активності (як, зрештою, й саме поняття "волонтерства") здебільшого залишалося поза увагою і широкої громадськості, й засобів масової інформації.

На тлі досить стриманого ставлення до волонтерства як форми громадської активності один із визначених Законом напрямів, а саме – "сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів" – наповнився конкретикою завдяки організації та проведенню в Україні фінальної частини чемпіонату Європи з футболу 2012 року. Саме підготовкою цього заходу й необхідністю унормування прав та обов'язків волонтерів, а також уведення в правове поле цього поняття й було передусім зумовлено ухвалення закону про

[536] Про волонтерську діяльність : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text

волонтерство з виокремленням "спортивно-видовищного" напряму (про що йдеться, зокрема, й у тексті резюме до законопроєкту "Про волонтерську діяльність" від 2011 року [537]). Участь волонтерів у забезпеченні проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 року в українських містах (УЄФА Євро-2012) називали "наймасовішим волонтерським проєктом в історії України" [538].

Норми Закону "Про волонтерську діяльність", ухвалені напередодні футбольного чемпіонату, сприяли його підготовці та проведенню. Зміни ж до цього Закону, які вносилися протягом наступних 10 років, були вже радше намаганням унормувати волонтерські практики, які виникли й спонтанно розвивалися під час Революції гідності, протистояння російській воєнній загрозі й тимчасовій окупації частини територій України, надання допомоги постраждалим унаслідок інфекційних хвороб та епідемій, волонтерської діяльності після повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації в Україну. Загалом, порівняно з редакцією 2011 року, у 2022 році кількість напрямів волонтерської діяльності зросла з 7 до 16, а передбачених Законом її форм – з 28 до 65.

Вимогою часу та практикою волонтерської діяльності зумовлена низка змін до Закону. Зокрема, щодо обмеження 18-річного віку волонтерів (у першій редакції волонтером визнавалася фізична особа, яка досягла вісімнадцятирічного віку, а волонтерську діяльність на території країни могли здійснювати громадяни віком від шістнадцяти років лише за письмовою згодою батьків). Чинним Законом визначено, що волонтерська допомога може здійснюватися в онлайн-режимі за допомогою мережі Інтернет та інших телекомунікаційних мереж. Ця норма Закону – своєрідне визнання "спонтанності" й певної неспроможності державного регулювання сфери, яка вибудовується на громадській активності та "регулюється" передусім мотивами й смислами. Разом з тим, наразі

[537] Про волонтерську діяльність (Текст резюме від 19.04.2011). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/anot/3236-17

[538] Євро-2012: Без фахових волонтерів навіть найдорожчі інфраструктурні об'єкти не матимуть користі. *УНІАН.* URL: https://www.unian.ua/education/451436-evro-2012-bez-fahovih-volonteriv-navit-naydorojchi-infrastrukturni-obekti-ne-matimut-koristi.html

жодними нормативними актами не передбачено й не унормовано волонтерську діяльність під час війни неповнолітніх громадян України – дітей, а прикладів такої діяльності чимало [539; 540; 541; 542]. У цьому випадку йдеться не про окремі приклади патріотизму, а про стійку тенденцію й тому – про необхідність законодавчого унормування наявних практик, про необхідність їх підтримки й сприяння розвитку, про можливі напрями національно-патріотичного виховання дітей та молоді.

Центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, указом Президента України від 2013 року було визначено Міністерство соціальної політики України. В червні 2019 року цей указ втратив чинність, натомість у серпні 2020 року постановою Кабінету Міністрів України [543] центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, визначено Національну соціальну сервісну службу України, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра соціальної політики.

Для здійснення волонтерської діяльності нормативно-правовими актами передбачено процедури реєстрації (з поданням низки документів та їх нотаріально завірених копій) і в Міністерство соціальної політики України (в Національну соціальну сервісну службу України), і в Державну податкову службу (особисто). При

---

[539] Діти-волонтери: як маленькі українці допомагають ЗСУ. *Армія Inform*. URL: https://armyinform.com.ua/2022/09/19/dity-volontery-yak-malenki-ukrayinczi-dopomagayut-zsu/

[540] Маленькі українці з великими серцями. Як діти допомагають ЗСУ. *Sil.media*. URL: https://sil.media/p/malenki-ukrayintsi-z-velikimi-sertsiami-iak-diti-dopomagaiut-zsu-806866

[541] Андрейченко Т. Ці історії вразять кожного. Як діти допомагають ЗСУ під час війни. *Pro Гроші*. URL: https://progroshi.news/news/ekonomika/ci-istoriji-vrazyat-kozhnogo-yak-diti-dopomagayut-zsu-pid-chas-viyni-4179.html

[542] Допомога ЗСУ та переселенцям: історії дітей-волонтерів зі Львова. *Суспільне Новини*. URL: https://suspilne.media/286940-dopomoga-zsu-ta-pereselencam-istorii-ditej-volonteriv-zi-lvova/

[543] Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України : Постанова Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 № 783. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text

цьому екстериторіальний принцип реєстрації навіть під час воєнного стану не передбачено. Нормативними актами передбачено створення відповідних реєстрів і Нацсоцслужбою, і Державною податковою службою [544]. Очевидно, що ці реєстри не містять повної інформації про сучасних волонтерів та волонтерський рух в Україні. Так, згідно з реєстром Національної соціальної сервісної служби України [545] до квітня 2015 року організацій, які залучають до своєї діяльності волонтерів, в Україні взагалі не було. Нині ж, згідно з переліком установ, унесених до реєстру Нацсоцслужби, на території України здійснюють волонтерську діяльність 1596 організацій (табл. 8.4).

Таблиця 8.4.

Реєстрація установ, які здійснюють волонтерську діяльність на території України [*]

(за даними Національної соціальної сервісної служби України)

Рік	Кількість зареєстрованих установ
2015	58
2016	65
2017	115
2018	125
2019	103
2020	79
2021	108
2022 (до 24.02.)	9
2022 (після 24.02.)	511
2023 (станом на 01.09.)	423
Всього	**1596**

[*] Складено автором за: [546] (станом на 01.09.2023 р.).

[544] Шайгородський Ю. Політична участь як чинник формування громадської думки та поведінкових моделей громадян. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики* : монографія / кол. авт.: Г. І. Зеленько (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 427–431.

[545] Установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів для провадження волонтерської діяльності на території України. *Національна соціальна сервісна служба України*. URL: https://nssu.gov.ua/volonterstvo

[546] Установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів для провадження волонтерської діяльності на території України. *Національна соціальна сервісна служба України*. URL: https://nssu.gov.ua/volonterstvo

На жаль, навіть побіжний аналіз установ, унесених до цього переліку, доводять його обмеженість та неповноту. Разом з тим, звернімо увагу на стрімке зростання навіть зареєстрованих установ після 22 лютого 2022 року: якщо за сім років до початку повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну в країні було зареєстровано 662 організації, які провадили волонтерську діяльність, то лише протягом 18 місяців великої війни таких установ збільшилося на 934.

Визначеність з ціннісними пріоритетами, прагнення захисту Батьківщини та волонтерської допомоги українським збройним силам потребує об'єктивного інформаційного супроводження та налагодженої й ефективної системи комунікації, об'єднання однодумців у протистоянні ворожій пропаганді, поширенню неправдивої інформації тощо. Саме тому вкрай важливим чинником суспільного єднання була й залишається ***інформаційно-комунікаційна*** його складова. Оперативне й об'єктивне висвітлення подій у ЗМІ, інформаційний обмін у соціальних мережах та месенджерах, окрім інформаційного, стали ще й потужним консолідаційним фактором.

Позитивним та таким, який сприяв об'єднанню громадян, особливо у перші місяці повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, був вплив українських медіа. Наприкінці 2022 року соціологи фіксували зміну балансу довіри до вітчизняних ЗМІ (порівняно з попереднім роком) з негативного (–7%) до позитивного (+57%).

З перших днів повномасштабної війни два державні телеканали ("Рада" і "Суспільне") та низка комерційних медіагруп ("1+1 media", "StarLight Media", "Інтер" і "Україна") розпочали виробництво загальнонаціонального інформаційного проєкту – телемарафону "Єдині новини" (поза реалізацією цього проєкту залишили популярні телеканали "Прямий", "Еспресо" та "5 канал". Мало того, ці канали цілодобового мовлення виключені з цифрового наземного телебачення, що викликало справедливе обурення глядачів цих популярних каналів та правозахисних організацій [547]).

[547] "Репортери без кордонів" закликали владу України повернути "Прямий", "Еспресо" і "5 канал" у цифровий ефір. *Радіо Свобода*. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-reportery-bez-kordoniv-ukraina/32347812.html

У жорсткій кризовій ситуації початку повномасштабного воєнного вторгнення Росії він був необхідним для оперативного інформування українців. Формат цілодобового телемарафону став головним інформаційним джерелом для більшості громадян у перші тижні великої війни. Разом з тим, уже навесні 2022 року соціологи почали фіксувати певні суперечності в оцінці цього телевізійного явища українцями, зокрема, – в оцінці довіри до нього. Згідно з результатами опитування, проведеного "Gradus Research Company" на замовлення Національної суспільної телерадіокомпанії України (квітень, 2022 р.), про довіру "Єдиним новинам" заявляли 76% опитаних [548], водночас, згідно з опитуванням української дослідницької панелі "Власна думка", оприлюдненим Офісом Президента України (квітень, 2022 р.), довіру "Єдиним новинам" висловлювали лише 4,7% респондентів [549]. Суттєва розбіжність результатів, очевидно, виникла через специфіку методології й вибірки досліджень, але все ж таки її можна вважати свідченням наявності проблем у реалізації цієї нової для українського глядача телевізійної форми узагальнення, аналізу та подачі інформації.

Восени 2022 року результати опитування "USAID Internews" щодо споживання медіа "Українські медіа, ставлення та довіра" [550] фіксували суттєві зміни у споживанні новин передусім унаслідок скорочення перегляду телебачення. Загалом телебачення для отримання новин використовували 36% українців [551]. 32% респондентів були глядачами телемарафону, а рівень довіри до нього становив

[548] 76% українців довіряють спільному телемарафону українських каналів "Єдині новини". *Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення.* URL: https://www.nrada.gov.ua/76-ukrayintsiv-doviryayut-spilnomu-telemarafonu-ukrayinskyh-kanaliv-yedyni-novyny/

[549] Яким джерелам інформації довіряють українці. *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3458524-akim-dzerelam-informacii-doviraut-ukrainci.html

[550] Українські медіа, ставлення та довіра у 2022 р. *USAID-Internews.* URL: https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ukrainski-media-stavlennia-ta-dovira-2022.pdf

[551] "Єдині новини" дивляться 32% українців, і майже всі вони довіряють інформації спільного телемарафону. *Детектор медіа.* URL: https://detector.media/infospace/article/205446/2022-11-29-iedyni-novyny-dyvlyatsya-32-ukraintsiv-i-mayzhe-vsi-vony-doviryayut-informatsii-spilnogo-telemarafonu/

84%. З часом телемарафон усе більше втрачає й аудиторію, і довіру. За результатами соціологічного дослідження Українського інституту майбутнього [552], проведеного влітку 2023 року, 50% респондентів відповіли, що взагалі не дивляться національний телемарафон, 37% – переглядають його програми час від часу, і лише 13% – дивляться регулярно. При цьому тільки 14% опитаних серед тих, хто дивиться телемарафон, заявили про повну довіру до його інформації. 41% опитаних вважають, що трансляцію національного телемарафону варто скасовувати, 38% – дотримуються протилежної думки, 21% – не визначилися зі своєю відповіддю.

Досить критично до подачі інформації на телемарафоні ставляться політики, телеменеджери й експерти медіасфери. Громадська організація "Детектор медіа", яка об'єднує фахівців з аналізу медіа, здійснює щоденний моніторинг телемарафону й відзначає суттєві порушення журналістських стандартів цим ресурсом у частині достовірності, точності, повноти та оперативності інформації (наприклад, [553]).

У контексті аналізу джерел інформаційного впливу, а отже – підстав оцінок – простежимо динаміку змін у медіавподобаннях українців протягом останнього часу. Щодо загального медіаспоживання, то безперечним лідером серед джерел інформації про ситуацію в країні, новини та події на фронті та лідером довіри до інформації є Telegram (56%), друге місце посідають інтернет-медіа – новинні платформи та сайти (26%), на третьому місці, з показником 19%, – YouTube та інформація від родичів, друзів, колег, і лише на четвертому місці – телебачення (18%) [554]. Значно

---

[552] UIF презентував соціологічне дослідження щодо актуальних питань: ключові результати. *Український інститут майбутнього*. URL: https://uifuture.org/publications/uif-prezentuvav-socziologichne-doslidzhennya-shhodo-aktualnyh-pytan-klyuchovi-rezultaty/

[553] Куляс І. Моніторинг спільного телемарафону "Єдині новини" за 13–14 вересня 2023 року. *Детектор медіа*. URL: https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/217172/2023-09-22-monitoryng-spilnogo-telemarafonu-iedyni-novyny-za-1314-veresnya-2023-roku/

[554] UIF презентував соціологічне дослідження щодо актуальних питань: ключові результати. *Український інститут майбутнього*. URL: https://uifuture.org/publications/uif-prezentuvav-socziologichne-doslidzhennya-shhodo-aktualnyh-pytan-klyuchovi-rezultaty/

меншою популярністю серед українських громадян користуються радіо (8%) та друковані ЗМІ (3%) [555].

Очевидно, вага телевізійного інформаційного формату, попри збереження певної кількості його споживачів, буде падати й надалі. Інтернет та його сервіси (YouTube, соціальні мережі, меседжери) розширюють свою аудиторію передусім через можливості вільного вибору джерел інформації, через можливість певної комунікації з авторами контенту, а також – через можливість подання скарг на певний контент (зокрема в соціальних мережах Facebook, Instagram, Telegram, YouTube за допомогою відповідної функції у застосунках). Варто зазначити, що окремі профілі у соціальних мережах мають мільйони підписників, а окремі YouTube-канали – мільйонні аудиторії, співмірні з аудиторіями телевізійних глядачів. Суттєвим аргументом посилення тенденції розширення уваги до інформаційно-аналітичного продукту Інтернет-ресурсів є їх фінансова незалежність від бюджетних асигнувань. (За даними проєкту DOZORRO Transparency International Ukraine, у 2022 році на телемарафони з державного бюджету витрачено майже 400 мільйонів гривень – для "Єдиних новин" торік держава придбала послуг на щонайменше 230 млн грн [556], а російськомовний телемарафон "FreeДом" коштував бюджету щонайменше 147,6 млн грн [557]; бюджетні витрати на створення інформаційних програм і матеріалів для марафону "Єдині новини #UAразом" у 2023 році становили 465 млн гривень [558]; у проєкті бюджету на наступний

[555] Українські медіа, ставлення та довіра у 2022 р. *USAID-Internews.* URL: https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2022/11/Ukrainski-media-stavlennia-ta-dovira-2022.pdf

[556] Скільки коштують телемарафони "Єдині новини" та "FreeДом" і програми на "Дом". *DOZORRO*. URL: https://dozorro.org/blog/skilki-koshtuyut-telemarafoni-yedini-novini-ta-freedom-i-programi-na-dom

[557] На виробництво телемарафонів минулого року витратили майже чотириста мільйонів гривень. *Transparency International Ukraine.* URL: https://ti-ukraine.org/news/na-vyrobnytstvo-telemarafoniv-mynulogo-roku-vytratyly-majzhe-chotyrysta-miljoniv-gryven/

[558] Телемарафон "Єдині новини". Хто зірвав джекпот на пів мільярда. *Главком*. URL: https://glavcom.ua/publications/telemarafon-jedini-novini-khto-zirvav-dzhekpot-na-piv-miljarda-920642.html

рік передбачено збільшення витрат на виробництво телевізійного продукту [559]).

Суспільство є досить чутливим щодо витрат, не пов'язаних безпосередньо з витратами на потреби ЗСУ – громадськість невдоволена тим, що в період війни влада дозволяє витрачати кошти не на посилення спроможностей військових, а на будівництво стадіонів, ремонт доріг, закупку овочерізок, барабанів і подібні витрати. Небайдужі громадяни зареєстрували петицію до Кабінету Міністрів України з вимогою обмеження некритичних витрат та спрямування їх на зростання обороноздатності країни. Петиція [560] набрала необхідні 25 000 голосів. На необґрунтовані витрати коштів місцевою владою під час війни гостро відреагував Президент України – він заявив, що ремонт бруківки та фонтанів недоречні під час війни – спочатку потрібна перемога над ворогом [561].

Інформаційний фронт набув особливої ваги у наближенні цієї перемоги. Вітчизняні та зарубіжні журналісти ЗМІ не лише уможливили поширення об'єктивної та оперативної інформації, але й сприяли процесу об'єднання країн світу у підтримці та допомозі України, суспільного єднання закордоння у протистоянні країні-агресорці. Зокрема й завдяки журналістам світ дізнався про трагедії Бучі й Ірпеня, Маріуполя й Бахмута. Часто – ризикуючи безпекою та власним життям – від початку повномасштабної війни в Україні загинули понад 70 працівників засобів масової інформації. Серед них й іноземні журналісти – представники ЗМІ з Литви, США, Франції, Великобританії [562].

---

[559] Телемарафон триватиме: Уряд заклав у проєкті бюджету на 2024 рік 1,7 млрд грн на фінансування іномовлення, каналу "Рада" та "Голосу України". *Детектор медіа*. URL: https://detector.media/infospace/article/216904/2023-09-15-telemarafon-tryvatyme-uryad-zaklav-u-proiekti-byudzhetu-na-2024-rik-17-mlrd-grn-na-finansuvannya-inomovlennya-kanalu-rada-ta-golosu-ukrainy/

[560] Обмежити некритичні витрати для зростання обороноздатності. *Кабінет Міністрів України. Електронні петиції*. URL: https://petition.kmu.gov.ua/petitions/5111

[561] Володимир Зеленський відреагував на скандальні закупівлі місцевих бюджетів. *Zaxid.net*. URL: https://zaxid.net/volodimir_zelenskiy_vidreaguvav_na_skandalni_zakupivli_mistsevih_byudzhetiv_n1567766

[562] Названо кількість журналістів, загиблих на війні в Україні. *УНІАН*. 31.08.2023. URL: https://www.unian.ua/society/nazvano-kilkist-zhurnalistiv-zagiblih-na-viyni-v-ukrajini-12377238.html

Якщо погодитися з усталеним визначенням гібридної війни [* 563] як поєднання традиційних і нетрадиційних методів її ведення [564] й із тим, що ключовими елементами такої війни є інформаційна війна та пропаганда, посилення внутрішніх суперечностей і конфліктів, "звинувачення України у власних злочинах, спотворення української історії; торгово-економічний тиск та енергетична блокада; терор і залякування громадян України; кібератаки" тощо [565], то маємо констатувати – цю війну Російська Федерація вже програла.

Свідченням морально-психологічної єдності українців на тлі сучасної російсько-української війни є й ***стан мнемоісторії***. Варто наголосити на тому, що російська воєнна агресія суттєво вплинула на процеси переусвідомлення історичного минулого. Загалом, як засвідчують результати соціологічних опитувань [566], українські громадяни почали більше цікавитися історією своєї країни, критично оцінювати історичні події, їх передумови та наслідки, роль історичних постатей у контексті тих подій. Близько 80% опитаних фахівцями Київського міжнародного інституту соціології у січні 2023 року громадян оцінили свій інтерес до історії України як "високий", 17% – радше як невисокий, і лише 1% зовсім не цікавляться історією України. Дві третини

[* 563] На нашу думку, використання поняття "гібридна війна", попри його усталеність, потребує певного уточнення, оскільки більшості війн в історії людства були притаманні елементи "гібридності", як поєднання принципово різних типів і способів ведення війни. В цьому контексті заслуговує на увагу дослідження Berzins J. Not "Hybrid" but New Generation Warfare. *Russia's Military Strategy and Doctrine* / Howard G. and Czekaj M. (Eds.). Washington : The Jamestown Foundation, 2019. P. 157–184.

[564] Арабаджиєв Д. Ю., Сергієнко Т. І. Маніпулювання свідомістю суспільства в умовах інформаційної та гібридної війни в Україні. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 146 (№ 7). С. 12–15.

[565] Сергієнко Т., Куріс Ю. Консолідація українського суспільства в умовах військової агресії Російської Федерації проти України. *Humanities Studies*. 2022. Вип. 11 (88). С. 79–86.

[566] Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. Київський міжнародний інститут соціології. Січень, 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

респондентів (69%) відзначили зростання інтересу до історії своєї країни протягом останнього року – після початку повномасштабного російського воєнного вторгнення. Крім того, нинішня російсько-українська війна має суттєвий вплив на уявлення людей про власне минуле: понад дві третини (68%) учасників опитування зазначили, що війна змінила їхнє ставлення до історії України.

Важливим джерелом отримання інформації про історію України для більшості громадян є Інтернет – передусім – це відео на YouTube каналах (серед тих, хто цікавиться історією України, цей ресурс упродовж останнього року використовували 53%); про історію своєї країни завдяки соціальним мережам в Інтернет дізнаються 37% опитаних. Третина – переглядає телевізійні передачі відповідної тематики (35%); на книги, як джерело отримання інформації про історію України, вказали 29% респондентів.

Більшість українців об'єднали позитивні оцінки визначних історичних подій, які впливали на становлення та розвиток незалежної Української держави. Серед них: повстання Богдана Хмельницького (серед усіх опитаних 83% відповіли, що ця подія мала позитивну роль), повстання Івана Мазепи (74% позитивних оцінок). Лише 7% опитаних громадян України не знають про існування УНР та визвольні змагання 20-х років минулого століття, натомість 67% позитивно оцінюють ці події (17% – негативно, 9% – не визначилися). Ба більше, й на цьому варто наголосити, – понад дві третини (69%) жителів країни вважають, що Україна є ідеологічною наступницею Української Народної Республіки, і лише кожний десятий (11%) дотримується думки, що Україна є ідеологічною наступницею УРСР.

75% респондентів позитивно оцінили створення ОУН (12% – негативно, 9% – не визначилися і 4% не знають про таку подію), а 68% – позитивною оцінкою підтримали боротьбу ОУН-УПА (17% – оцінюють цю боротьбу негативно, 8% – не визначилися і 7% заявили, що не знають про неї). Мало того – дві третини (69%) опитаних вважають, що ОУН-УПА під час Другої світової війни вела боротьбу з усіма, хто посягав на незалежність України, і лише 4%

поділяють думку, що ОУН-УПА воювала на боці нацистів проти Червоної армії.

Досить одностайними є громадяни України в оцінці розпаду СРСР. Цю подію позитивно оцінюють 83% опитаних (13% – негативно, 3% – не визначилися); передачу Криму до складу УРСР в 1954 році у 2023-му позитивно оцінили 70% респондентів, 24% – негативно, 5% – не визначилися зі своєю оцінкою, а 1% заявили, що не знають про таку подію. Високими показниками єдності в оцінках позначена Революція гідності (83% – позитивно оцінили події Євромайдану, 10% – негативно, 1% – не визначилися з оцінкою цієї події, а 2% – не знають про неї) та Помаранчева революція (70% – позитивно, 23% – негативно, 5% – не визначилися і 1% не знають про таку подію).

Попри високий збіг оцінок історичного минулого та трагічних подій у ньому (наприклад, 91% жителів України погоджуються із твердженням, що Голодомор був геноцидом українського народу, 92% – негативно оцінюють введення радянських військ до Афганістану тощо), результати опитування засвідчили й інші тенденції: 12% опитаних громадян заявили про позитивну оцінку нинішньої російсько-української війни, 6% – про те, що вони ще не визначилися з оцінкою цієї трагічної події (зауважимо, що опитування не проводилося на тимчасово окупованих територіях України).

Певним маркером морально-психологічної єдності українства є досягнення консенсусу в оцінці більшості тих історичних постатей, які впливали на становлення української нації та Української держави, а політичні спекуляції, пов'язані з темою "рейтингування" "Великих українців" [567], залишилися у минулому. Прикметно, що об'єднало респондентів і різко негативне сприйняття російських/радянських політичних лідерів та діячів (табл. 8.5).

[567] Бондаренко О. Сумніви щодо конкурсу "Великі українці". *BBC*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/story/2008/05/080517_great_ukrainian_is

Таблиця 8.5.

Ставлення українців до історичних постатей [*]

№ з/п	Ім'я та прізвище історичної постаті	Не знають такого, %	Серед тих, хто знає таку історичну постать		
			Позитивно ставляться, %	Негативно ставляться, %	Не визначилися, %
1	Михайло Грушевський	3	93	3	4
2	Данило Галицький	10	89	2	9
3	Ярослав Мудрий	2	89	3	8
4	В'ячеслав Чорновіл	5	91	5	4
5	Богдан Хмельницький	1	89	7	4
6	Левко Лук'яненко	21	86	5	9
7	Павло Скоропадський	16	84	5	10
8	Іван Мазепа	2	86	7	7
9	Андрей Шептицький	34	82	6	13
10	Олена Теліга	44	81	6	13
11	Степан Бандера	1	84	11	5
12	Роман Шухевич	17	80	10	9
13	Симон Петлюра	7	69	19	12
14	Нестор Махно	12	60	27	13
15	Микола Ватутін	30	29	53	18
16	Леонід Брежнєв	1	27	66	7
17	Микита Хрущов	3	24	69	8
18	Петро Перший	3	19	74	8
19	Катерина Друга	2	13	81	5
20	Володимир Ленін	2	8	88	5
21	Йосип Сталін	1	6	91	3

[*] Складено за результатами дослідження КМІС [568]. Здійснено ранжування за показником зниження балансу позитивного/негативного ставлення.

[568] Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. Київський міжнародний інститут соціології. Січень, 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

Важливим напрямом роботи держави у сфері політики пам'яті та деколонізації є ініціація та унормування процесів перейменування назв населених пунктів та об'єктів топоніміки в рамках декомунізації, дерусифікації та їх увідповіднення стандартам державної мови. І якщо процеси декомунізації розпочалися ще після Революції гідності (лише протягом 2015–2016 років було перейменовано понад 51 тис. об'єктів топоніміки (вулиці, сквери, площі), 991 населений пункт, а також демонтовано близько 2,5 тисячі пам'ятників [569]), то дерусифікація та деколонізація є порівняно новими процесами і їхнє інформаційно-роз'яснювальне супроводження – актуальним завданням. Окремі положення щодо реалізації низки законів України, які стосуються засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів [570], забезпечення функціонування української мови як державної [571], засудження та заборони пропаганди російської імперської політики в Україні й деколонізації топонімії [572], передбачають залучення громадян до їх упровадження та дотримання певних процедур, передбачених, зокрема, законами України "Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій" [573] та "Про місцеве самоврядування" [574]. Разом з

[569] В Інституті національної пам'яті оприлюднили підсумки щодо декомунізації за 2016 рік. *УНІАН*. URL: https://www.unian.ua/society/1699826-v-instituti-natsionalnoji-pamyati-oprilyudnili-pidsumki-schodo-dekomunizatsiji-za-2016-rik.html

[570] Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки : Закон України від 9 квітня 2015 р. № 317-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/317-19#Text

[571] Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

[572] Зеленський підписав закон про заборону пропаганди російської імперської політики. *Українська правда.* URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/22/7398957/

[573] Про присвоєння юридичним особам та об'єктам права власності імен (псевдонімів) фізичних осіб, ювілейних та святкових дат, назв і дат історичних подій : Закон України від 24 травня 2012 р. № 4865-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4865-17#Text

тим, як свідчать результати соціологічних досліджень [575], 42% дорослих громадян України негативно сприймають перейменування об'єктів, названих на честь російських діячів, майже третина (31%) не підтримують політику перейменування в Україні об'єктів, названих на честь діячів радянського періоду. Більшість жителів України підтримують ідею засудження в Україні як націонал-соціалістичного, так і комуністичного режимів (відповідно – 62% та 71% дорослого населення), водночас не підтримують ці ідеї, відповідно, 28% (при 10% тих, хто не визначився) і 23% (при 5% непевних).

Очевидно, що політика пам'яті є дієвим інструментом впливу на зміни в суспільстві, морально-психологічної єдності українців у протистоянні російській агресії та консолідації у повоєнній відбудові країни. І хоча на необхідності реалізації політики пам'яті в Україні та підвищення її ефективності наполягають 85% опитаних соціологами українських громадян, 55% – вважають, що держава недостатньо опікується цим важливим напрямом діяльності.

В Україні триває війна. Ворог безжально й цинічно обстрілює житлові квартали міст та нищить все, до чого може дотягнутися – промислові й сільськогосподарські підприємства, інфраструктурні об'єкти, навчальні заклади, лікарні, міста й села. ***Героїзм військовиків та єдність українців*** у протистоянні ворогу, військова, фінансова та моральна підтримка всього світу наближають перемогу та посилюють упевненість у ній. А перемогою для українців, окрім повного припинення російських атак, буде повернення усіх територій України в міжнародно визнаних кордонах 1991 року. Саме такою є відповідь 83,5% опитаних соціологами влітку 2023 року – після 16 місяців повномасштабної війни (табл. 8.6).

---

[574] Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#top

[575] Історична пам'ять: результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. Київський міжнародний інститут соціології. Січень, 2023. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

Таблиця 8.6.

Результати відповідей на запитання "Що буде достатньо для перемоги України у війні, окрім повного припинення атак Росії?", % *

	2023
Утримання усіх нині контрольованих Україною територій	1,6
Повернення усіх територій, крім Донбасу	1,5
Повернення усіх територій, крім Криму	3,7
Повернення усіх або більшості територій, захоплених після 24 лютого 2022 року	4,1
Повернення усіх територій у кордонах 1991 року	83,5
Важко відповісти / Немає відповіді	5,5

* Наведено за: [576].

Понад те, порівняно з довоєнним 2021 роком, уп'ятеро зріс своєрідний показник оптимізму українських громадян – навіть під час повномасштабної війни, – переконаності в кращому майбутньому своєї країни (табл. 8.7).

Таблиця 8.7.

Результати відповідей на запитання "Що Ви думаєте про майбутнє України?", % *

	2021	**2022**	**2023**
Найімовірніше, ситуація буде погіршуватись	35,0	7,7	10,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи й покращиться	37,9	13,1	19,3
Найімовірніше, ситуація буде покращуватися	13,2	76,2	66,1
Важко відповісти / Не відповіли	13,9	3,0	3,8

* Наведено за: [577].

[576] Соціологічний моніторинг "Українське суспільство" після 16 місяців війни. *Інститут соціології НАН України*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%20%D0%A3%D0%A1%20-%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf

[577] Соціологічний моніторинг "Українське суспільство" після 16 місяців війни. *Інститут соціології НАН України*. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/pr/20230829_d/%D0%A1%D0%9C%20%D0%A3%D0%A1%20-%20%D0%A2%D0%B0%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D1%86%D1%96%202023.pdf

Разом з тим, в українському інформаційному просторі шириться думка, що громадяни "втомилися від війни" та стали менше допомагати ЗСУ. Окремі дослідники стосовно оцінки сучасного стану українського суспільства вживають поняття "синдрому втоми від війни", пов'язуючи його з оцінкою емоційного стану громадян, задоволеністю їх фінансового забезпечення, планами на зміну місця проживання тощо. В окремих випадках соціологи навіть вимушені роз'яснювати журналістам хибність висновків стосовно цих емоційних станів [578].

Дійсно, результати соціологічної ***оцінки емоційного стану*** українських громадян засвідчує високий рівень стресу (про такі суб'єктивні відчуття заявляють 88% опитаних) [579]. Конкретизація цих емоцій та станів вказує на (50%), але водночас 43% – на почуття надії. Серед інших поширених станів – напруга (42%), роздратування (31%), обережність (28%) та гнів (27%). Очевидно, що такі психологічні стани є природними після 15 місяців війни (коли здійснювалося дослідження), і тому маємо наголосити на доцільності їх аналізу як певного соціально-психологічного явища. На його формування впливають не лише зміст новин, інформація про щоденні обстріли української території, руйнування, смерті й жертви серед воїнів ЗСУ та мирних жителів, але й роздратування окремими владними рішеннями, неквапливість в їх ухваленні, відсутність, на думку громадян, реальних дій, спрямованих проти корупції, розподілу бюджетних коштів, організації роботи територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, військово-лікарських комісій, недбалості чиновників (а часто – свавілля) у розв'язанні проблем українських військових, внутрішньо переміщених осіб, організації безпечного середовища для мешканців (укриття, бомбосховища), організації навчального процесу в середніх загальноосвітніх закладах та закладах вищої освіти тощо. Складовими

[578] Втома від війни: чи готові українці до тривалого опору російському агресору?. *ГІТ*. URL: https://uagit.tv/2023/8/30/37384-vtoma-vid-viyny-chy-hotovi-ukrayintsi-do-tryvaloho-oporu-rosiyskomu-ahresoru-video

[579] 88% українців відчувають високий рівень стресу через війну, – дослідження. *Lb.ua*. URL: https://lb.ua/society/2023/05/05/554120_88_ukraintsiv_vidchuvayut_visokiy.html

цього соціально-психологічного стану є й негативно забарвлені емоції, пов'язані з рівнем підтримки українського спротиву нашими міжнародними партнерами – військова допомога часто надходить із запізненням і не в тих обсягах, які необхідні для перемоги над ворогом, виникають ті чи ті проблеми, пов'язані з економічними інтересами, з перебуванням українських біженців від війни в європейських країнах тощо.

Усупереч тому, що згадані та інші негативні емоції мають здебільшого об'єктивні підстави, на нашу думку, не варто визначати цей стан "синдромом втоми від війни", радше – частковою зміною домінантних емоцій, зумовлених очікуваннями – порівняно швидкими й безумовно позитивними. Українство ж, попри все, залишається консолідованим як ніколи досі, національна єдність була і залишається основою протистояння російській агресії й наближення перемоги над ворогом, а допомога й підтримка міжнародних партнерів – її запорукою.

До підсумкових результатів дослідження окремих морально-психологічних аспектів, які сприяють єдності українців у протистоянні російській агресії, можна віднести такі **висновки та рекомендації.**

1. Здатність українського народу до загальнонаціональної суспільної мобілізації є процесом і результатом формування ціннісно-орієнтаційної єдності українства, утвердження й засвоєння загальнолюдських, демократичних цінностей, прагнення справедливого миру, усвідомлення цінності держави, її суверенітету і територіальної цілісності та готовності їх захищати зі зброєю в руках.

За нинішніх умов посилюється вага тих факторів, які впливають на масову свідомість, на формування громадської думки. Провідна роль у цьому належить державі й передусім тим державним інститутам, діяльність яких спрямована на реалізацію інформаційної політики, а також – засобам масової інформації та комунікації. В цьому контексті варто переглянути форми та методи роботи тих державних органів, які покликані впливати на зміст теле- та радіопрограм, політику інформаційних каналів та ресурсів.

Предметного й критичного розгляду потребує питання про доцільність подальшого функціонування телевізійного марафону

"Єдині новини" у нинішньому його форматі, а також – російськомовної загальнонаціональної телевізійної програми "FreeДом".

На нинішньому етапі реалізації інформаційної політики доцільним було б переглянути рішення Концерну радіомовлення, радіозв'язку та телебачення про вилучення загальнонаціональних телевізійних каналів цілодобового мовлення "Прямий", "Еспресо" та "5 канал" з цифрового наземного телебачення.

Суттєвим і значною мірою реалізованим є інформаційний потенціал Інтернету, зокрема соціальних мереж та тих, які надають користувачам послуги відеохостингу. Особливої уваги та аналізу потребують анонімні канали інформації. Доцільним у цьому контексті було б упровадження системи моніторингу змісту й спрямованості інформаційного контенту популярних серед користувачів каналів, а також, - задля запобігання спроб дезінформації та маніпулювання масовою свідомістю – налагодження механізмів оперативного реагування на факти поширення неправдивої інформації. Важливим аспектом цього процесу є створення умов для опанування навичками критичного мислення, підвищення рівня медіаграмотності громадян для протидії зовнішнім і внутрішнім інформаційним загрозам.

Центральним органам виконавчої влади, які покликані здійснювати державну інформаційну політику (Державний комітет телебачення і радіомовлення України, Державний комітет зв'язку та інформатизації України, Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення), а також Комітету Верховної Ради України з питань свободи слова та інформації й Головному управлінню стратегічних комунікацій, Директорату з питань інформаційної політики Офісу Президента України у взаємодії з консультативно-дорадчими органами – робочою групою "Культура та інформаційна політика" при Національній раді з відновлення України від наслідків війни, Центром протидії дезінформації при Раді національної безпеки і оборони України та громадськими формуваннями за безпосередньої участі провідних вітчизняних засобів масової інформації доцільно розробити та впровадити комплекс заходів, спрямованих на розвиток інформаційного простору України з урахуванням сучасних

тенденцій та перспектив повоєнного відновлення країни. Цілісна концепція такого розвитку передусім має бути спрямована на забезпечення громадян суспільно значущою інформацією, на покращення якості комунікацій влади та громадськості, державних органів і органів місцевого самоврядування із суспільством, розширення присутності України та інформації про неї у зарубіжних медіа, наближення національного законодавства, яке регулює медіасферу, до законодавства Європейського Союзу.

2. Важливим напрямом посилення суспільної єдності та формування громадської думки є підвищення рівня суспільної довіри до органів влади усіх рівнів, відкритий діалог із суспільством, своєчасне й адекватне суспільним запитам та вимогам закону реагування на прояви недоброчесності державних службовців, непрофесіоналізму, корупції. Доцільним убачається створення системи контролю якості роботи державних органів та органів місцевого самоврядування зі зверненнями громадян, розвиток та вдосконалення наявного порядку розгляду електронних петицій, законодавчого врегулювання проведення місцевих референдумів з актуальних проблем життєдіяльності громад, розвитку процесів децентралізації. Суттєвого доопрацювання потребує чинне законодавство про звернення громадян в частині, яка б упровадила обов'язковість урахування пропозицій, за умови їх підтримки певною кількістю голосів.

Ефективним інструментом електронної демократії може стати розробка та впровадження референдумів із використанням інтернет-ресурсів. У цьому контексті необхідним і доцільним є доопрацювання (з урахуванням сучасних технологічних можливостей) "Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації", ухваленої постановою Кабінету Міністрів у 2017 році (розпорядження від 8 листопада 2017 р. № 797-р), розроблення механізмів проведення референдумів як на загальнонаціональному, так і на місцевому рівнях.

Згуртування суспільства і рівень його ціннісно-орієнтаційної єдності визначається не лише масштабністю цілей, але й узгодженням шляхів їх досягнення. Вкрай важливим у цьому сенсі є

залучення громадян до процесу ухвалення рішень, демонстрація єдності політичних еліт, відкрите обговорення наявних проблем. Реалізація цього завдання можлива шляхом моніторингу суспільної думки, визначення її домінантних тенденцій та запобігання негативним проявам.

3. Ефективний суспільний розвиток, зміцнення довіри до влади та суспільна консолідація неможливі без кардинальних, ефективних і якісних змін у судовій системі. Реформування судової системи є необхідною умовою не лише подолання корупції та олігархічного впливу на ключові сфери економіки та суспільного розвитку, боротьби з колабораціонізмом, але й чинником розбудови правової держави з безумовним забезпеченням конституційних прав громадян. Доцільним на нинішньому етапі вбачається розгляд питання про створення спеціальної судової палати з розгляду справ, пов'язаних із проявами колабораціонізму та сепаратизму. Відсутність суттєвих та позитивних змін у судовій системі загрожує посиленням правового нігілізму не лише з боку громадян, але й з боку представників вітчизняної політичної та бізнесової еліти, окремих державних інститутів.

4. Суспільна практика та спрямованість її розвитку свідчить про необхідність удосконалення нормативно-правового забезпечення волонтерської діяльності в Україні, зокрема, в частині спрощення нормативних вимог до реєстрації, конкретизації напрямів діяльності, звітності, а також – спрощення вимог до припинення волонтерських організацій. На період дії воєнного стану в Україні варто упровадити екстериторіальний принцип реєстрації цих організацій. Перегляду й уточнення, зокрема, потребує низка норм, якими визначаються вікові обмеження щодо волонтерів та якими регламентуються форми діяльності волонтерських організацій.

Для збереження морально-психологічного клімату в суспільстві та його єднання в подоланні наслідків війни важливим аспектом діяльності влади та громадянського суспільства, Уповноваженого Президента з питань реабілітації учасників бойових дій, науковців, медичних та соціальних працівників буде нівелювання можливих, а скоріше – невідворотних викликів, пов'язаних з

психологічною та фізичною реабілітацією учасників російсько-української війни та постраждалих від її наслідків. Очевидно, важливим цей напрям роботи буде й для волонтерських організацій. Тому вже зараз убачається доцільним внесення відповідних змін до законодавства України в частині форм волонтерської діяльності.

5. Дієвим інструментом консолідації українського суспільства та посилення його спрямованості на перемогу й повоєнне відродження, невіддільною складовою державної політики є політика пам'яті в Україні як сукупності, з одного боку, репрезентацій історичного минулого, з другого – розроблення комеморативних стратегій, пов'язаних із сучасною російсько-українською війною.

Попри наявність певного консенсусу в українському суспільстві щодо основних історичних подій та постатей минулого, посилення цієї тенденції потребує об'єднання зусиль науковців, фахівців інформаційної сфери, теле- та кіноіндустрії, учасників російсько-української війни, широкої громадськості.

З огляду на популярність та впливовість інтернет-ресурсів, які надають послуги відеохостингу, доцільною є державна підтримка популярних та високопрофесійних каналів (наприклад таких, як "Реальна історія з Акімом Галімовим", YouTube-канал "імені Т. Г. Шевченка" братів Віталія та Дмитра Капранових тощо). Доцільним, у цьому контексті, є й осучаснення форм роботи Українського інституту національної пам'яті.

Очевидною є потреба об'єднання зусиль та можливостей Українського інституту національної пам'яті, уповноваженого із захисту державної мови та його секретаріату, правоохоронних органів, інших органів державної влади та місцевого самоврядування у справі контролю за дотриманням норм українського законодавства, які стосуються засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів, забезпечення функціонування української мови як державної.

Крім того, події останнього часу засвідчили важливість підвищення рівня історичних знань та політичної компетентності громадян України. З огляду на важливість цього напряму державної політики, Українському інституту національної пам'яті спільно з

Комітетом Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій, Міністерством освіти і науки України із залученням фахівців Національної академії наук України, Національної академії педагогічних наук України, фахових та громадських об'єднань варто розглянути питання про суттєве збільшення обсягу навчальних годин з історії України та всесвітньої історії, політології, основ держави та права для учнів загальноосвітніх шкіл та студентів закладів вищої освіти, впровадити як обов'язковий іспит з історії України під час зовнішнього незалежного оцінювання.

РОЗДІЛ 9
УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ

Повномасштабна війна РФ проти України – це війна проти ідентичності; війна за ідентичність; війна ідентичностей; війна за ідентичність та цінності не лише українців, а всього цивілізованого світу; це геноцид українців та знищення української ідентичності; це спроба знищити не тільки Українську державу, а й саму націю[*]. Головною метою своєї "спецоперації", а по суті, повномасштабної війни проти України, російський режим назвав "денацифікацію". Насправді війна спрямована на знищення українців як національної спільноти з її автентичною культурою, історією, світоглядом, на те, щоб знищити не тільки українську державність, а й українську мову, історію, культуру – ці ключові маркери етнічної і національної ідентичності.

В умовах повномасштабної війни особливого значення набуло не лише усвідомлення українцями своєї національної та громадянської ідентичності, яка багато років подавлялася та "розмивалася", а й її утвердження на усіх рівнях. Війна загострила в українців розуміння таких цінностей, як власна незалежна держава та

[*] У процесі підготовки розділу було опубліковано низку тез, які увійшли до цього тексту: Бевз Т. Утвердження національної ідентичності та консолідація українського суспільства в умовах війни. *Глобалізаційні виклики: урядування майбутнього* : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 26–27 квіт. 2023 р.) / за заг. ред. Л. Г. Комахи. Київ : ННІ ПУДС КНУ, 2023. 380 с. URL: https://ipacs.knu.ua/pages/osn/2/news/2039/files/e8f052a9-3ca2-4574-ad95-ec8638583c7f.pdf; Бевз Т. Війна за ідентичність. Сила опірності культури. *Політичні технології пропаганди та контрпропаганди у російсько-українській війні:* зб. матеріалів круглого столу з міжнародною участю]. Київ : КНЕУ, 2023. С.17–21. URL: https://mail.google.com/mail/u/1/#inbox/FMfcgzGsmDrQHhFFwgTxBwHRcpGLXHpg?projector=1&messagePartId=0.1; Бевз Т. А. Українська ідентичність як головна ціль російської агресії. *Українознавство в системі національної освіти, науки, гуманітарної політики держави :* збірник тез доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції 25 жовтня 2022 р. Київ : НДІУ, 2023. 197 с.

належність до неї через громадянство; демократія, свобода, солідарність, єдність, консолідація, згуртованість. Відбулося усвідомлення того, що мовні, культурні, етнічні, релігійні, регіональні та політичні суперечності неважливі, коли є загроза втратити державу.

Зарубіжні політики та експерти привертали увагу до того, що, судячи з риторики представників РФ, ця держава "намагається стерти саму ідею української ідентичності"[580] (постійний представник США при ОБСЄ Майкл Карпентер), що намагання окупантів знищити українську мову, руйнування ними культурних центрів, пам'ятників та бібліотек – це "не супутня шкода у війні проти України: це ціль"[581] (американська журналістка Барбара Демік).

Парламентська асамблея Ради Європи ухвалила 27 квітня 2023 р. резолюцію під назвою "Депортації та насильницькі переміщення українських дітей та інших цивільних осіб у Російську Федерацію або на тимчасово окуповану територію України: створення умов для їхнього безпечного повернення, припинення цих злочинів і покарання винних", в якій визнала геноцидом депортацію та насильницьке переміщення українських дітей на територію Російської Федерації. Систематичний характер примусового переміщення дітей дав ПАРЄ підстави "зробити висновок, що ці злочини не є випадковими чи незапланованими" й свідчать про намір "знищити Україну та українську ідентичність, а також культурні та мовні особливості її народу"[582]. Політика примусової русифікації молоді розпочалася ще у 2014 р. в окупованому Криму, Донецьку і Луганську. На тимчасово окупованих росіянами територіях наразі відбувається те саме.

Повномасштабна агресія РФ проти України зафіксувала зміни у громадянській самоідентифікації українського населення: 85%

---

[580] Дегуманізація цілої нації. Постпред США в ОБСЄ пояснив причину звірств армії РФ в Україні. 06 травня 2022 р. URL: https://www.rbc.ua/ukr/news/degumanizatsiya-tseloy-natsii-postpred-ssha-1651809307.html

[581] Кремінь Т. Ми змусили світ замислитись про власні сенси мови та ідентичності. 13 січня 2023 р. URL: https://lb.ua/blog/taras_kremin/542456_mi_zmusili_svit_zamislitis_pro.html

[582] ПАРЄ визнала геноцидом депортацію українських дітей до Росії. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/27/7399739/

вважали себе перш за все громадянами своєї країни. При цьому за цим показником немає великої різниці серед різних соціальних категорій населення – вікових, регіональних, лінгво-етнічних, гендерних і поселенських. Так, вважали себе насамперед громадянами України серед жителів Сходу 81%, серед російськомовних українців – 81%, серед російськомовних росіян – 78%[583]. Соціологічні дані засвідчили також незначну різницю у розумінні громадянами різних регіонів своєї української ідентичності. Більшість людей усвідомили, що належать до української нації, є громадянами Української держави.

Українська національна та громадянська ідентичність є складовою національної безпеки, захист її стає пріоритетним напрямом діяльності держави, насамперед створенням відповідної правової та інституційної основи. Питання утвердження української національної та громадянської ідентичності упродовж періоду відновлення державної незалежності фрагментарно порушувалося на рівні держаної політики. Варто нагадати, що ще улітку 2021 р. Директорат вшанування пам'яті та створення позитивного образу ветерана Міністерства у справах ветеранів України було перейменовано у Директорат формування громадянської ідентичності та ветеранського розвитку. Уже тоді очільниця міністерства зазначила, що "українець – це круто, бути українцем в тренді. Такі наративи мають розвиватися в суспільстві", і наголошувала на тому, що "результатом дискусії мають бути конкретні напрацювання розвитку громадянської ідентичності щодо формуючих процесів у єдності нашої країни"[584].

Після початку повномасштабної війни РФ проти України актуалізувалася потреба у нормативно-правовому забезпеченні політики щодо громадянської ідентичності. Уже в Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України,

---

[583] Показники національно-громадянської української ідентичності. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1

[584] У Мінветеранів з'явиться Директорат формування громадянської ідентичності та ветеранського розвитку. 01 лютого 2021 р. URL: https://mva.gov.ua/ua/news/u-minveteraniv-zyavitsya-direktorat-formuvannya-gromadyanskoyi-identichnosti-ta-veteranskogo-rozvitku

затвердженій наказом Міністерства освіти і науки України 06 червня 2022 р. № 527, метою національно-патріотичного виховання серед іншого, визначено і "утвердження національної ідентичності громадян на основі духовно-моральних цінностей Українського народу, національної самобутності"[585]. 13 грудня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила Закон України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності", який набув чинності з 1 січня наступного року. Законом уперше в історії незалежної України визначено мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері, охопленої Законом, а також гарантії участі в його реалізації громадян України, закордонних українців, організацій громадянського суспільства.

У Законі прописані визначення 18 термінів, а також 10 термінів, які вживаються в інших законах. У Законі України зафіксоване визначення "українська громадянська ідентичність" як стійке усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством[586]. Одночасно представлено визначення "українська національна ідентичність" – це "стійке усвідомлення особою належності до української нації як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема українською мовою і народними традиціями"[587]. Правова легалізація визначень "українська громадянська ідентичність" та "українська національна ідентичність" Законом не перешкоджає їх фіксації у Стратегії

---

[585] Концепція національно-патріотичного виховання в системі освіти України. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/5d5/279/7ca/5d52797ca746c359374718.pdf

[586] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20/print

[587] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20/print

української національної та громадянської ідентичності, розробка і підготовка якої уже розпочалася.

Метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності, відповідно до згаданого Закону, є досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина[588]. Складовими державної політики в утвердженні української національної та громадянської ідентичності визначені національно-патріотичне і військово-патріотичне виховання та громадянська освіта, а основними суспільно-державними (національними) цінностями – соборність, самобутність, гідність, воля, які були зафіксовані ще у 2019 р. у Стратегії національно-патріотичного виховання.

Базовими документами державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності стали: 1) Стратегія утвердження української національної та громадянської ідентичності; 2) державні цільові, регіональні та місцеві програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності; 3) плани заходів з утвердження української національної та громадянської ідентичності центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування[589]. Усі ці документи мають бути підготовлені та затверджені відповідними органами.

Ключовими індикаторами ефективності реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності названо 22 показники. Щоправда, такі показники, як "зменшення кількості правопорушень, вчинених громадянами України" та "покращення екологічної ситуації в Україні у результаті діяльності держави, територіальних громад, інститутів громадянського суспільства, установ, підприємств, організацій" не

[588] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20/print

[589] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20/print

уповні належать до ключових індикаторів. До того ж Закон містить низку декларативних положень.

Законом України суб'єктами відносин у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначено органи державної влади, органи місцевого самоврядування, Верховна Рада Автономної Республіки Крим, Рада Міністрів Автономної Республіки Крим, сили безпеки і оборони, юридичні особи та громадяни України, міжнародні організації, іноземні юридичні особи, іноземці та особи без громадянства, сім'я та інші соціальні інститути, що беруть участь у формуванні та реалізації державної політики в зазначеній сфері[590]. 7 березня 2023 р. центральним органом виконавчої влади зі здійснення політики у цій сфері Кабінет Міністрів України визначив Міністерство молоді та спорту України, і хоча й вніс зміни до положення про це міністерство[591], однак окремого профільного департаменту у ньому створено не було.

Згідно з Законом державне регулювання у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності мають здійснювати дев'ять інституцій. Однак, оскільки центральним органом виконавчої влади у цій сфері визначено Мінмолодьспорту і й воно ж є центральним органом виконавчої влади у сфері молодіжної політики, а також політики у сфері фізичної культури і спорту, то реальна кількість інституцій менша.

На виконання Закону України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" постановою Кабінету Міністрів України від 07 квітня 2023 р. № 320 утворено Координаційну раду з питань її реалізації і затверджено положення про неї[592], але на серпень цього

---

[590] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20/print

[591] Про затвердження Положення про Міністерство молоді та спорту України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-%D0%BF#n8

[592] Відбулось перше засідання Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності. 30 травня 2023 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/vidbulos-pershe-zasidannia-koordynatsiinoi-rady-z-pytan-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-hromadianskoi-identychnosti

року інформації про її діяльність, крім повідомлення про перше засідання ради 29 травня[593], знайти не вдалося.

18 квітня 2023 р. Кабінет Міністрів України за ініціативи Мінмолодьспорту затвердив Типове положення про координаційну раду з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, місцевому органі виконавчої влади, органі місцевого самоврядування. Варто зазначити, що було створено низку таких рад, а також розпочату роботу з реалізації Закону.

Так, за ініціативи Міністерство молоді та спорту України та підтримки Ініціативного центру сприяння активності та розвитку громадського почину "ЄДНАННЯ" (ІСАР "ЄДНАННЯ") 12 травня 2023 р. відбулося обговорення практичної імплементації закону України, участь у якому взяли основні центральні органи виконавчої влади, органи місцевого самоврядування, громадянський сектор[594]. У ході обговорення були напрацьовані спільні ініціативи та визначені найбільш актуальні напрями роботи.

Шляхи та способи ефективної імплементації закону були обговорені також на сьомому форумі українських патріотичних справ "Ми – Українці!", за результатами якого була ухвалена резолюція з рекомендаціями для суб'єктів, відповідальних за цей напрям політики.

Наприкінці травня–на початку червня 2023 р. на сайтах низки військових обласних та районних державних адміністрації з'явилися оголошення про створення передбачених постановою Кабміну Координаційних рад з питань імплементації Закону. Не усі обласні військові державні адміністрації з відповідальністю поставилися до імплементації Закону України. Водночас, низка обласних державних військових адміністрації розпочала роботу із формування складу Координаційних рад з питань утвердження

[593] Відбулось перше засідання Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності. 30 травня 2023 р. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/vidbulos-pershe-zasidannia-koordynatsiinoi-rady-z-pytan-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-hromadianskoi-identychnosti

[594] Відділ національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту. 12.05.2023. URL: https://www.facebook.com/viddilnpvmms/

української національної та громадянської ідентичності. Так, під час засідання Координаційної ради з питань національно-патріотичного виховання при Хмельницькій обласній військовій адміністрації учасники обговорили актуальні завдання державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Окрему увагу під час дискусії було приділено розробці та затвердженню плану заходів з відзначення подвигів ветеранів війни, проявлених під час захисту суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності України, на період 2023–2026 років[595].

У Кропивницькому за участі представників структурних підрозділів обласної військової адміністрації, обласної ради, територіальних громад, Українського державного центру національно-патріотичного виховання керівники закладів освіти та патріотичної спільноти області провели зібрання, на якому акцентували увагу на інструментах імплементації Закону України "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" в області, на стані справ з напрямом на місцях, у закладах освіти, профорієнтаційній роботі серед молоді, проблемних питаннях та шляхах їх вирішення. Під час обговорення присутні обмінялися досвідом та презентаціями кращих успішних практик реалізації проєктів і заходів національно-патріотичного виховання в області, а також особливостями їх реалізації у 2023 р., зокрема, розглянули пропозиції щодо відновлення курсів української мови та підготовки спеціалістів предмета "Захист України"[596].

Прикладів створення Координаційних рад з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності при обласних державних військових адміністрації станом на 1 вересня 2023 було досить мало. Натомість активність у створенні

---

[595] В ОВА відбулося засідання Координаційної ради з питань національно-патріотичного виховання. 01 травня 2022 р. URL: https://www.adm-km.gov.ua/?p=123741

[596] Кропивницькі нацгвардійці провели зустріч із керівництвом обласної військової адміністрації. 07 лютого 2022 р. URL: https://ngu.gov.ua/kropyvnyczki-naczgvardijczi-provely-zustrich-iz-kerivnycztvom-oblasnoyi-vijskovoyi-administracziyi/

координаційних рад проявляють міські, селищні та навіть сільські територіальні громади. Для прикладу, уже створені Мар'їнська міська військова адміністрація Покровського району Донецької області (22.05.2023), Піщанська сільська рада (11.05.2023), Високопільська селищна рада (11.05.2023), Херсонська міська рада (11.07.2023).

Здійснюються певні кроки з підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української та громадянської ідентичності. Зокрема, Міністерство освіти і науки України наприкінці червня 2023 р. запропонувало для громадського обговорення проєкт Порядку підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української та громадянської ідентичності, який передбачає здобуття, поглиблення чи удосконалення компетентностей за напрямами національно-патріотичного, військово-патріотичного виховання та/або громадянської освіти, безперервний професійний розвиток на основі раніше здобутої освіти та досвіду професійної і громадської діяльності відповідно до державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності[597].

Упродовж літа 2023 р. відбулася низка практичних заходів. Громадська організація "Легіон–2022. Спілка захисників України" за фінансової підтримки Мінмолодьспорту реалізувала вишкіл з формування української громадянської ідентичності "Пізнай Україну" на основі суспільно-державних цінностей, знань про історичні досягнення України, про роль патріотів у становленні країни, про великі перемоги і героїв, які борються за національну незалежність [598].

Триденний тренінг "Фахівець з питань національно-патріотичного виховання" у Тернополі ознайомив учасників – представників структурних підрозділів обласних державних/військових

[597] МОН пропонує для громадського обговорення проєкт Порядку підготовки та підвищення кваліфікації фахівців у сфері утвердження української та громадянської ідентичності. 20 червня 2023 р. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/mon-proponuye-dlya-gromadskogo-obgovorennya-proyekt-poryadku-pidgotovki-ta-pidvishennya-kvalifikaciyi-fahivciv-u-sferi-utverdzhennya-ukrayinskoyi-ta-gromadyanskoyi-identichnosti

[598] Відділ національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту. 05 липня 2023 р. URL: https://www.facebook.com/viddilnpvmms/

адміністрацій, а також представників громадських організацій – з основними засадами державної політики у цій сфері, ознайомив їх з необхідними компетенціями та практичними навичками й вміннями відповідно до визначених завдань. Одна з сесій була присвячена написанню проєкту Стратегії у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності[599]. Важливим чинником є формування в учасників спільного бачення щодо сутності, механізмів розвитку, необхідності координації та взаємодії у своїй діяльності тощо.

З 7 по 9 серпня 2023 р. у Вишгороді відбувся Всеукраїнський семінар-тренінг "Співпраця" за участі представників громадського і державницького сектору, громадських організацій, профільних управлінь територіальних громад з різних регіонів України. Темою семінару стало налагодження конструктивної взаємодії між суб'єктами національно-патріотичного виховання. Рефреном зустрічі було напрацювання учасниками ефективних механізмів імплементації на практиці основних засад профільного закону. 15 серпня 2023 р. аналогічний захід відбувся у межах проєкту "Ініціатива секторальної підтримки громадянського суспільства", що реалізується ICAP Єднання у консорціумі з Українським незалежним центром політичних досліджень (УНЦПД) та Центром демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ). Формується запит на створення онлайн-інструментів (до речі, термін, який фігурує у Законі) та реалізацію інтерактивних проєктів, таких як дитячі патріотичні ігри "Кордон" та "Рятувальники".

Для оцінки стану громадянської ідентичності варто проаналізувати ключові маркери ідентичності та їх утвердження в умовах війни, насамперед такі маркери, як мова, історична пам'ять, ставлення до нових державних свят.

Мова, як головна ознака національної ідентичності, стала потужним фактором єднання українців, дедалі частіше маркує людей на "свій-чужий", а з 24 лютого 2022 р. стала "найголовнішим мірилом, яке остаточно закріпило статус української мови як мови

[599] Відділ національно-патріотичного виховання Мінмолодьспорту. 17 липня 2023 р. URL: https://www.facebook.com/viddilnpvmms/

консолідації"[600], натомість російська мова стала одним із символів агресії.

Робляться значні кроки з реалізації Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" (25.04.2019). Уже відбулося сім хвиль його імплементації. 16 січня 2022 р. українська мова стала обов'язковою для друкованих засобів масової інформації, а 16 липня 2022 р. набула чинності стаття 27 цього Закону щодо обов'язкової присутності державної мови у сфері користувацьких інтерфейсів комп'ютерних програм та вебсайтів. 16 липня також набули чинності зміни до кодексу України про адміністративні правопорушення у частині застосування санкцій за порушення мовного закону.

У ході презентації соціологічного дослідження, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва у співпраці із соціологічною службою Центру Разумкова, під час публічної дискусії "Національна культура та мова в Україні: зміни у громадській думці після року війни" (березень 2023 р.) наводилися дані, за якими 87% респондентів вважали своєю рідною мовою українську (у 2021 р. 77%)[601]. При цьому українська мовна ідентичність переважала в усіх регіонах України. Зросли і частка вживання української мови, і частка українців, які вважають українську мову своєї рідною. Якщо у 2021 р. показник вживання української мови вдома становив 64%, то у 2022 р. він зріс до 71%[602]. Водночас рівень вживання російської мови зменшився на майже 10%.

---

[600] Мова – це мірило "свій-чужий", – інтерв'ю з Уповноваженим із захисту державної мови. 25 січня 2023 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3672485-vsi-mi-pricetni-do-movnogo-renesansu-ukraini.html

[601] Майбутнє України залежить від здатності держави зробити процес консолідації нації та зміцнення української ідентичності незворотним. 10 квітня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/maybutne-ukraini-zalezhit-vid-zdatnosti-derzhavi-zrobiti-protses-konsolidatsii-natsii-ta-zmitsnennya-ukrainskoi-identichnosti-nezvorotnim

[602] Майбутнє України залежить від здатності держави зробити процес консолідації нації та зміцнення української ідентичності незворотним. 10 квітня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/maybutne-ukraini-zalezhit-vid-zdatnosti-derzhavi-zrobiti-protses-konsolidatsii-natsii-ta-zmitsnennya-ukrainskoi-identichnosti-nezvorotnim

Актуальним залишається питання співвідношення між мовною ідентичністю та мовною практикою. Частина громадян України, які вважають українську рідною мовою, у побуті спілкуються російською. Зокрема, це поширено на Півдні та Сході країни, де майже 40% українців*, які вважають рідною українську мову, вдома здебільшого спілкуються російською[603]. Мовна самоідентифікація та мова в побуті – дві різні площини.

В утвердженні державної мови в усіх сферах суспільного життя в регіонах України важливу роль відіграють органи місцевого самоврядування та місцеві громади. Станом на травень 2023 р. в Україні діє 47 регіональних програм розвитку української мови, серед них 17 – обласних, а також понад 500 безкоштовних курсів, розмовних клубів та онлайн-ресурсів, які допоможуть вивчити та вдосконалити мову. Уже у квітні 2022 р. за громадської ініціативи було започатковано проєкт "Єдині" з опанування української мови, у рамках якого розпочали роботу розмовні клуби, в яких працюють 335 вчителів, 500 волонтерів у 25 містах України та за кордоном – у Любліні, Варшаві, Роттердамі, Вільнюсі, Гельсінкі, Празі та на Кіпрі[604]. Розмовні клуби створені наживо на звільнених територіях Харківщини й Херсонщини. Хоч як дивно, але найшвидше на українську переходять колись російськомовні міста – Одеса, Дніпро та Харків. Навесні 2023 р. Київрада затвердила Міську концепцію ствердження української мови в усіх сферах суспільного життя міста Києва на 2023–2025 роки. Аналогічні документи приймають й інші міста, області та територіальні громади. Заплановано також відкриття Київського офісу мовної культури як основного центру покращення та

---

* Опитування проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 року. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

603 Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. 14 березня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni

604 Мовне питання – одвічне поле боротьби за українську ідентичність (оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2020–2023 рр.). URL: https://nlu.org.ua/article.php?id=571

поширення українськомовного середовища у столиці. Агентство Reuters також подає цікаві дані платформи пошуку роботи Work.ua: наприкінці 2022 р. роботодавці розміщували 84 % вакансій українською мовою та 13% російською, хоча у 2015 р. було навпаки: відповідно, 16% та 80%[605].

Маркерами ідентичності в умовах повномасштабної війни стають і графічні символи. Одним із них стала тринадцята літера українського алфавіту "Ї", яка голосно заявляє про свою українськість уже, власне, своїм виглядом. Ще в 1989 р. львівський культуролог Тарас Возняк вибрав її для назви літературно-культурологічний часопису, в 2013 р. у Рівному цій літері поставили пам'ятник до Міжнародного дня рідної мови. Тоді ж у Тернополі започаткували мистецький фестиваль, названий тринадцятою літерою абетки, який проводили щороку навесні[606]. У 2016 р. літеру "Ї" використала у своїй назві спільнота та організація Ukraïner, яка досліджує Україну та український контекст, розповідає історії самим українцям, а також транслює їх у світ, перекладаючи десятками мов.

З початком війни літера "Ї" стала символ незламності і національного спротиву українців. Її використовуються як символ учасники підпільного руху опору на окупованих російськими військами територіях України, вона з'являлася у різних куточках Маріуполя – у парках, скверах, на площах, стовпах, парканах, на дорогах, постаментах і стінах будинків, нагадуючи, що Маріуполь – це Україна!

З початком повномасштабної російсько-української війни до широкого вжитку українців увійшли нові слова, вислови та актуальні терміни. Наприклад: "'Азов – сталь" – фраза, якою українці віддають шану захисникам Маріуполя, їхній стійкості й незламності"; "Вірте (і допомагайте ЗСУ)" – популярний заклик у соцмережах українців; орки; рашизм; Чорнобаївка та багато

---

[605] Мовне питання – одвічне поле боротьби за українську ідентичність (оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету за 2020–2023 рр.). URL: https://nlu.org.ua/article.php?id=571

[606] "Ї" – більше, ніж літера. 16 травня 2023 р. URL: https://ukrainer.net/litera-i/

інших[607]. Зазначимо також, що ще на початку березня 2022 р. автор шкільних підручників з української мови та літератури О. Авраменко запропонував писати назву країни-агресорки з маленької літери. Редакторка О. Васильєва пояснила, що в українській мові "існує троп (прийом виразності. – *Авт*.) антономазія, який ґрунтується на тому, що власне ім'я, найчастіше ім'я особи (історичного або літературного персонажа), яка вирізняється якоюсь характерною ознакою, стає прикметою цієї ознаки й пишеться з малої букви: ванька – пересічний росіянин; гітлер/путін – вбивця століття; росія – країна-терористка тощо[608].

Попри значні досягнення в утвердженні мовної ідентичності, проблемним залишається дотримання законодавства про державну мову в освіті (ст. 21) педагогічними та науково-педагогічними працівниками закладів дошкільної, загальної середньої та вищої освіти, не кажучи уже про побут. Зокрема, у першому кварталі 2023 р. до уповноваженого із захисту державної мови надійшло 206 звернень громадян, а за підсумками 7 місяців за кількістю проведених державних контролів сфера освіти розділила 3-тє місце з органами місцевого самоврядування та вебсайтами, які порушують мовне законодавство[609]. Варто наголосити, що представники органів місцевого самоврядування досить часто порушують статті Закону України "Про забезпечення функціонування української мови як державної".

Ще одним чутливим питанням було ставлення українців до російського та російськомовного культурного продукту. Так, у квітні 2022 р. 62% респондентів виступали за заборону на радіо та

---

[607] Бойко О. Абетка повномасштабної війни: які слова ввійшли в ужиток і чому. 17 червня 2022 р. URL: https://chytomo.com/abetka-povnomasshtabnoi-vijny-iaki-slova-vvijshly-v-uzhytok-i-chomu/

[608] Букет Є. Зневажлива граматика війни: власні назви та імена агресора пишемо з малої літери. 16 березня 2022 р. URL: https://armyinform.com.ua/2022/03/16/znevazhlyva-gramatyka-vijny-vlasni-nazvy-ta-imena-agresora-lyshe-z-maloyi-litery/

[609] До серпневої конференції освітян. 25.08.2023. URL: https://mova-ombudsman.gov.ua/news/yakisna-osvita-v-umovakh-viiny-zaporuka-peremohy-ta-iednosti-ukrainy

телебаченні музичної продукції з Росії[610]. Водночас суперечливо сприймалася ініціатива щодо вилучення зі шкільної програми творів російської літератури (підтримували – 35%, не підтримували – 30%, нейтрально ставилися – 31%)[611]. За результатами соціологічного дослідження[*], проведеного у грудні 2022 р., відзначалося, що зберігається чітка тенденція до зменшення вагомості і актуальності використання російських авторів у навчальних програмах. Більше третини українців вважали, що російськомовних авторів взагалі варто виключити зі шкільної програми. Звісно, найпоширеніша така думка була в Західному макрорегіоні[612]. До повномасштабного російського воєнного вторгнення близько 41% українців часто вживали російський культурний продукт. Найбільше в цьому зізналися мешканці Сходу України (48%), дещо менше – мешканці Західного регіону (близько 30%). Ще близько 45% хоч і споживали російський культурний продукт, але рідко (чи вкрай рідко)[613]. Тільки близько 10% українців практично не споживали російський контент. Споживання частиною українців культурного продукту окупантів навіть після повномасштабного воєнного вторгнення пояснювалося переважно силою звички. Близько 21% вважали це наслідком уподобань людини (які, вочевидь, склалися, в тому числі, через попереднє споживання

---

[610] Десяте загальнонаціонального опитування "Ідеологічні маркери війни" (27 квітня 2022). 03. Травня 2022 р. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ desyatyy_ obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html

[611] Десяте загальнонаціонального опитування "Ідеологічні маркери війни" (27 квітня 2022). 3 травня.2022 р. URL: https://ratinggroup.ua/research/ ukraine/desyatyy_ obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html

[*] Опитування проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 р. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

[612] Майбутнє України залежить від здатності держави зробити процес консолідації нації та зміцнення української ідентичності незворотним. 10.04.2023. URL: https://dif.org.ua/article/maybutne-ukraini-zalezhit-vid-zdatnosti-derzhavi-zrobiti-protses-konsolidatsii-natsii-ta-zmitsnennya-ukrainskoi-identichnosti-nezvorotnim

[613] Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. 14 березня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni/

російського культурного продукту)[614]. 13% взагалі не бачили у цьому проблеми, адже "культура має бути поза політикою". Після початку повномасштабного воєнного вторгнення в українському суспільстві здебільшого сформувався консенсус щодо того, що заборона російського культурного продукту (у вигляді виступів артистів та трансляції російських фільмів) була необхідним кроком для захисту України. Така думка переважала в усіх регіонах, лише на Півдні приблизно однакові частки погоджуються та не погоджуються з цим[615]. Чим довше триває війна, тим більше змінюються вподобання українців щодо російських культурних продуктів, їх витіснила пам'ять про Бучу, Маріуполь та десятки зруйнованих міст та сіл.

Політика пам'яті є важливим інструментом національної консолідації та маркером громадянської та національної ідентичності. Засади державної політики щодо відновлення, збереження та вшанування національної пам'яті про боротьбу та борців за незалежність України у ХХ столітті схвалені законами України "Про правовий статус та вшанування пам'яті борців за незалежність України у ХХ столітті", "Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки", постановою Верховної Ради України від 12 травня 2015 р. № 373-VII "Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей та молоді". В умовах повномасштабної війни були ухвалені закони "Про заборону пропаганди російського нацистського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, символіки воєнного вторгнення російського нацистського тоталітарного режиму в Україну" та "Про засудження та заборону пропаганди російської імперської політики в Україні і деколонізацію топонімії". Це

[614] Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. 14 березня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni

[615] Національна культура та мова в Україні: зміни в громадській думці після року війни. 14 березня. 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/natsionalna-kultura-ta-mova-v-ukraini-zmini-v-gromadskiy-dumtsi-pislya-roku-viyni

означає, що процес деколонізації набув чіткої правової бази. Російська імперська політика тепер розуміється як системні дії, які в різні історичні періоди, починаючи з Московського царства й до сучасної Російської Федерації, були спрямовані на підкорення, експлуатацію, асиміляцію українського народу. Її складовою є русифікація – нав'язування російської мови та пропагування російських мови і культури як вищих порівняно з іншими мовами й культурами.

Росія робила все, щоб в Україні відбулася русифікація. На противагу цьому, дерусифікація означає оздоровити українську ідентичність. Зі шкільних програм вилучають твори, які прославляють російське військо. Змін зазнали програми з історії, географії, захисту здоров'я, предмета "Захист України" та зарубіжної літератури. У навчальній програмі з історії Міністерство освіти і науки запропонувало погляд на СРСР як на державу імперського типу, а також вивчення російсько-української війни, яка розпочалася 2014 р., з наголосом на "геноцидних діях політичного керівництва і російського війська щодо українців". До шкільного лексикону введені поняття "русскій мір", "рашизм", "політика російщення". Програму предмета "Захист України" доповнено інформацією про сучасну російсько-українську війну та її героїв і досвід бойових дій[616].

Тривалий час Україна не приділяла уваги російським назвам топоніміки, акцентуючи більшу увагу на декомунізації назв. Однак в умовах війни назріла необхідність проведення "інвентаризації історичного топонімічного спадку". Росія навіть топоніміку використовує як маніпулятивний механізм для ретрансляції пропагандистських меседжів, цінностей, своєї світоглядної моделі та концепту так званого "русского міра", здійснюючи вплив російських наративів на світогляд українців. Лише у Києві майже 500

[616] Бевз Т. Утвердження суб'єктності України та національної ідентичності в умовах повномасштабної війни РФ проти України. Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти : матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. 722 с. С. 14–26. URL: https://iod.gov.ua/content/events/37/vseukrayinska-mizhgaluzeva--naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya-problemi-civilizaciynoyi-subyektnosti-ukrayini--misiya-nauki-i-osviti_publications.pdf?1669482762.7894

вулиць мають назви, пов'язані з Росією та Білоруссю. Для прикладу, хоч як це парадоксально, у столиці 9 вулиць та провулків названі іменем М. Лермонтова. Складно підрахувати, скільки вулиць в Україні названі іменем О. Пушкіна. Пригадаю тут працю британської дослідниці Еви Томпсон "Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм", яка розглядала літературну творчість Пушкіна як один з наративів, яким Росія встановлювала свою владу над підкореними землями. В Україні на початку 2022 р. 77 бібліотек були названі іменами російських письменників чи комуністичних діячів. Повномасштабна війна стала каталізатором для прискорення процесу усунення з культурного простору України й суспільно-політичного дискурсу того російського, що десятиліттями впроваджувалося як "велика російська культура". У російськомовному Харкові (у місті щонайменше 250 урбанонімів названі на честь російських міст, річок і районів, не кажучи вже про представників російської культури), який до війни прагнув зберегти деякі радянські топоніми, у перерві між обстрілами міста перейменували всі з них одним рішенням міської ради. З 89 російських адміністративних центрів 50 увічнені у топонімах Запоріжжя, 165 вулиць Кривого Рогу названі на честь російських міст, і лише 62 – українських, 38 – міст європейських країн. Не винятком були й інші міста, селища та села.

18 липня 2022 р. Верховна Рада України ухвалила проєкт закону про внесення змін до Закону України "Про географічні назви" щодо деколонізації топонімії та впорядкування використання географічних назв у населених пунктах України. Дерусифікація назв мала встановити історичну справедливість, позбавитися маркерів радянського тоталітарного минулого та відновити українську історично-національну топоніміку[617].

[617] Див. детальн.: Бевз Т. Утвердження суб'єктності України та національної ідентичності в умовах повномасштабної війни РФ проти України. Проблеми цивілізаційної суб'єктності України: місія науки і освіти: матеріали Всеукраїнської міжгалузевої науково-практичної онлайн-конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2022 року). Київ : Інститут обдарованої дитини НАПН України, 2022. 722 с. С.14–26. URL: https://iod.gov.ua/content/events/37/vseukrayinska-mizhgaluzeva--naukovo-praktichna-onlayn-konferenciya-problemi-civilizaciynoyi-subyektnosti-ukrayini--misiya-nauki-i-osviti_publications.pdf?1669482762.7894

Уже у квітні 2022 р. понад 65% респондентів підтримували перейменування вулиць в Україні, що містять російські або радянські назви. До перейменування топонімів, назви яких пов'язані з РФ, СРСР, Російською імперією та її діячами, позитивно ставилися 56,9%, негативно 17,9%, байдуже – 17,2%[618]. Прихильників перейменування більшість в усіх регіонах, окрім Півдня. Водночас у всіх регіонах, окрім Заходу, значна частина людей (20–28%) виявляла байдужість до теми перейменування топонімів[619]. Трохи більше половини українців відзначали, що напад Росії на Україну став для них стимулом переосмислити радянське минуле. Попри те, що це суб'єктивна оцінка, попередні питання показали суттєву зміну у громадській думці щодо історичної пам'яті, порівняно з періодом до повномасштабного воєнного вторгнення.

Актуальним було й питання демонтажу пам'ятників. Так, 71% – виступали за демонтаж пам'ятників, які пов'язані з Росією. А щодо демонтажу пам'ятників, пов'язаних з історією Другої світової війни, відносна більшість виступала проти (40%). Підтримували цю ініціативу – 19%, нейтрально ставилися до неї – 36%[620].

За результатами загальнонаціонального опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно із Центром Разумкова з 5 по 12 серпня 2022 р., ставлення до розпаду Радянського Союзу позитивно оцінювали 67% українців, хоча ще у 2020 р. таких було 49%[621]. На питання "Як ви ставитесь до рішення про засудження СРСР як комуністичного

---

[618] Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. 13.10.2022. URL: https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu

[619] Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії. 20 січня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii

[620] Десяте загальнонаціонального опитування "Ідеологічні маркери війни" (27 квітня 2022). 3 травня 2022 р. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ desyatyy_obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html

[621] Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. 13 жовтня 2022 р. URL: https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu

тоталітарного режиму, що здійснює політику державного терору?" позитивно відповіли 58,8%, хоча два роки тому було 34%[622]. У грудні 2022 р. уже близько 73% українців* схвалювали державне рішення про засудження СРСР як комуністичного тоталітарного режиму, що здійснював політику державного терору. Така думка домінувала в усіх регіонах, незгодних із цим близько 14% на Півдні та 12% на Сході України[623].

В умовах повномасштабної війни формується новітня національна пам'ять як база/основа повоєнної української національної ідентичності. У пам'яті українців закарбувалося багато як трагічних, так і героїчних сторінок війни. Як показують результати опитування, немає якоїсь однієї чи двох подій, які запам'яталися українцям найбільше. Згідно з результатами соціологічного дослідження* станом на березень 2023 р. за весь період повномасштабного воєнного

---

[622] Як трансформується ставлення українців до декомунізації, УПЦ МП та націоналізму під час війни з Росією. 13 жовтня 2022 р. URL: https://dif.org.ua/article/yak-transformuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-dekomunizatsii-upts-mp-ta-natsionalizmu-pid-chas-viyni-z-rosieyu

* Опитування у макрорегіонах України проведене Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова за підтримки програми MATRA з 13 по 21 грудня 2022 р. Опитування проводилося за стратифікованою багатоступеневою вибіркою. Структура вибіркової сукупності відтворює демографічну структуру дорослого населення територій, на яких проводилося опитування, станом на початок 2022 року (за віком, статтю, типом поселення). Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Разом з тим, додаткові систематичні відхилення вибірки можуть бути зумовлені наслідками російської агресії, зокрема, вимушеною евакуацією мільйонів громадян.

[623] Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії. 20 січня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii

* Результати соціологічного опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова з 23 по 30 березня 2023 р. Опитування проводилося методом особистого інтерв'ю (face-to-face) в усіх регіонах України, за винятком Автономної Республіки Крим, Донецької та Луганської областей, а у Запорізькій, Миколаївській, Харківській, Херсонській областях опитування проводилося на тих територіях, що контролюються урядом України та на яких не ведуться бойові дії. Опитано 2017 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

вторгнення українців найбільше вразили (без негативної чи позитивної конотації) бої під Києвом – 36%[624]. Швидка окупація Півдня країни справила враження на 32% опитаних, бої за Маріуполь – на 28%, а потоплення крейсера "Москва" – на 27%. Окрім цього, населення України добре запам'ятало протести в Херсоні проти окупантів, постачання зброї західними партнерами, захоплення Запорізької АЕС та полон захисників "Азовсталі"[625]. У регіональному розрізі помітні певні відмінності, населення чутливе саме до тих подій, які відбувалися безпосередньо поруч з ними. Так, контрнаступ ЗСУ на Харківщині став знаковою подією для мешканців Сходу (37%), тоді як на Заході ця подія була вражаючою лише для 15%. Оборона Києва вразила близько 50% респондентів Центру, тоді як на Сході цей показник не перевищує 17%[626]. Власне, варто формувати пам'ять про події та героїв місцевого рівня з наголосом на загальнонаціональне значення їхніх подвигів.

Говорячи про воєнні злочини, найбільше у пам'яті українців закарбувалися розстріли та катування окупантами мешканців Бучі, які спливли після деокупації Київщини та стали хронологічно першими свідченнями нелюдського поводження окупантів з українцями. Операція з оборони Маріуполя, яка вже стала частиною колективної пам'яті українців, також, окрім аспекту героїчності оборонців Маріуполя, містить і трагічну сторінку, пов'язану з воєнними злочинами окупантів – передусім вбивство цивільних мешканців міста, що ховалися у Драмтеатрі Маріуполя, а також вбивство

[624] Ця війна і ця перемога назавжди залишаться стрижнем національної пам'яті українців – експертне обговорення. 10 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/tsya-viyna-i-tsya-peremoga-nazavzhdi-zalishatsya-strizhnem-natsionalnoi-pamyati-ukraintsiv-ekspertne-obgovorennya

[625] Ця війна і ця перемога назавжди залишаться стрижнем національної пам'яті українців – експертне обговорення. 10 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/tsya-viyna-i-tsya-peremoga-nazavzhdi-zalishatsya-strizhnem-natsionalnoi-pamyati-ukraintsiv-ekspertne-obgovorennya

[626] Ця війна і ця перемога назавжди залишаться стрижнем національної пам'яті українців – експертне обговорення. 10 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/tsya-viyna-i-tsya-peremoga-nazavzhdi-zalishatsya-strizhnem-natsionalnoi-pamyati-ukraintsiv-ekspertne-obgovorennya

полонених військових, які захищали "Азовсталь", у таборі в Оленівці[627].

Опитування показало, що найважливішими подіями, які сприяли підтримці морального духу й асоціюються з гордістю та перемогою, є як цілком конкретні військові операції, зокрема звільнення Херсона (15%), захист Харкова (11%), деокупація Київщини (10%), так і загалом позитивні емоції від звільнення окупованих територій (16%), гордість за українських військових (10%), відчуття згуртованості суспільства (9%)[628].

Важливим чинником формування новітньої національної пам'яті стало визнання виняткової ролі всіх Сил оборони України, волонтерів та усвідомлення громадянами власної ролі як єдиного народу. Зокрема, 78% поділяли думку, що найбільшу роль у відбитті російського наступу відіграли Сили оборони України – Збройні сили України, Національна гвардія України, Сили Територіальної Оборони та добровольчі формування. На другому місці є визнання внеску всього українського народу. За показниками 62% в країні згода з цим найвища на Півдні – 77%, найнижча на Сході. Третьою поширеною думкою є визнання ролі волонтерів та найбільш патріотичних громадян країни – цю думку поділяли понад 46% респондентів із найвищими результатами у Центральній Україні[629].

Важливу роль у національній консолідації відіграють видатні постаті. Відповідаючи на запитання "Які політики чи громадські діячі відіграли важливу роль в обороні країни?", 65% респондентів називали Президента України Володимира Зеленського, 47% – Головнокомандувача Збройних сил України Валерія Залужного[630].

---

[627] Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією. 8 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu

[628] Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією. 8 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu

[629] Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією. 8 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu

[630] Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією. 8 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu

Найбільш травматичною подією під час війни 24% українців назвали загибель людей. Ще близько 22% асоціюють розпач та горе з бомбардуваннями та ракетними обстрілами, а 16% назвали розправи та масові вбивства населення на окупованих територіях України як найбільш сумні події, які їх вразили[631].

Важливе місце у національній пам'яті відводитиметься державам, які надали Україні всебічну допомогу під час війни. Зокрема, понад половина опитаних вважала, що найбільше Україні допомогли Польща та США, 46% респондентів мають таку саму думку про Велику Британію. Саме ці три країни також надали найбільший обсяг військової допомоги Україні, особливо в перші, найбільш кризові та складні місяці війни, що закарбувалося в українській суспільній свідомості[632].

Загалом, історична пам'ять є важливим маркером утвердження і збереження ідентичності. (Слід нагадати, що, на відміну від усіх інших ознак, спільна історія народу не може змінитися). Варто торкнутися, зокрема, питання про транзит пам'яті, про те, як формуються символи та передаються сенси. Усі ми добре пам'ятаємо шафку, яка дивом залишилася висіти на стіні зруйнованої бомбою багатоповерхівки на Київщині, та ще більший подив викликав керамічний півник, який уцілів і непорушно стояв там, де залишили його господарі, попри влучання російських снарядів. А кішка Глорія з Бородянки до моменту порятунку місяць просиділа у руїнах обстріляного будинку на сьомому поверсі. Керамічний півник перетворився на символ незламності та підштовхнув колекціонерів зацікавитися українською керамікою. А ще котик, керамічний півник та шафка стали героями книги Олександра Михеди "Котик. Півник. Шафка". Не менш цінною для національної пам'яті була книга Євгена та Соломії Степаненків "Абетка війни",

---

[631] Ця війна і ця перемога назавжди залишаться стрижнем національної пам'яті українців – експертне обговорення. 10 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/tsya-viyna-i-tsya-peremoga-nazavzhdi-zalishatsya-strizhnem-natsionalnoi-pamyati-ukraintsiv-ekspertne-obgovorennya

[632] Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією. 8 травня 2023 р. https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu

у якій кожна літера – це один із вимірів війни та миру навколо війни. У ній переплітається життя дитини у мирному місті й життя батька на війні. У цьому контексті можна згадати ще одну книгу з досить промовистою назвою "Незламні" про українських жінок – військових, бізнесвумен, волонтерів, медиків, учинки яких надихають своєю силою, стійкістю, героїзмом.

Варто назвати й двотомну працю фахівців Інституту історії України "За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі", в якій у форматі уявного діалогу фахівців-істориків із читачами висвітлюється широкий діапазон проблем з історії України від середньовічних часів до сучасності. А також з найрізноманітніших контекстів, масштабів і перспектив висвітлюються події, передумови, факти, явища й обставини сучасної російсько-української війни[633].

Важливо наголосити, що абсолютна більшість (85%) жителів України вважають державну політику у сфері історичної пам'яті потрібною і тільки 9% – не потрібною[634]. На думку більшості (55%), держава недостатньо опікується історичною пам'яттю, 31% вважають, що держава працює достатньо, і 8% вказали, що держава надмірно втручається в питання історії[635]. Вважаємо за необхідне зазначити, що варто розробити концепцію нової історичної пам'яті та концепцію вшанування героїв війни. Адже історія пишеться сьогодні.

За роки встановлення Української держави викладання історії України в навчальних закладах не набуло послідовності. У 2009 р. ліквідували викладання дисципліни у вишах, згодом зусиллями громадськості цей намір зупинили, а у 2015 р. дисципліна була

---

[633] За Ідентичність і Незалежність. Війна Росії проти України: історичні передумови, геополітичні паралелі. У 2-х кн. / відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : ТОВ "Видавництво "Кліо"", 2022. Кн. 1. 800 с.; Кн. 2. 801–1552 с.

[634] Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

[635] Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

знову фактично ліквідована. У стані сьогоднішньої російсько-української війни, яка триває з 2014 р., національна історія стає зброєю і таким самим символом національного суверенітету, як територія, гімн, стяг, герб[636].

За результатами опитування, проведеного КМІС на замовлення Міністерства культури та інформаційної політики України 19–27 січня 2023 р. методом телефонного інтерв'ю, дорослі жителі України надзвичайно цікавляться історією своєї країни. Середня оцінка за шкалою від 1 ("зовсім не цікавляться") до 10 ("надзвичайно цікавляться") становить 7,6 бала[637]. За цією шкалою, близько 80% респондентів оцінили свій інтерес до історії України як доволі чи дуже високий (6–10 балів), 17% – радше невисокий (2–5 балів) і лише 1% зовсім не цікавляться історією України[638]. Понад дві третини (69%) жителів країни почали більше цікавитися історією України за останні 10 років, і стільки ж (69%) відчули зростання інтересу до історії України упродовж 2022 р[639]. Однак реальний рівень знання історії, особливо молоді, не підтверджує ці показники.

Основними ресурсами, якими люди, що цікавляться історією України, користуються для її вивчення, названі: відео на YouTube (цей ресурс упродовж останнього року використовували 53% тих, хто цікавиться історією України), публікації у соціальних мережах (37%), телевізійні передачі (35%), книги (29%)[640].

---

[636] Любчик Т. Прикарпатський історик Ігор Любчик: "Історія – це складова національної ідентичності, як можна цим ігнорувати в умовах війни?". 31 січня 2023 р. URL: https://firtka.if.ua/blog/view/prikarpatskii-istorik-igor-liubchik-istoriia-tse-skladova-natsionalnoyi-identichnosti-iak-mozhna-tsim-ignoruvati-v-umovakh-viini

[637] Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

[638] Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

[639] Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

[640] Історична пам'ять. Результати соціологічного опитування дорослих жителів України. Аналітичний звіт. URL: https://www.kiis.com.ua/materials/news/20230320_d2/UCBI_History2023_rpt_UA_fin.pdf

В умовах повномасштабної війни актуалізувалася тема історії. Про це свідчить низка наукових та публіцистичних праць з риторичними назвами: "Чому історія – на часі? Пояснюють науковці"[641] О. Петренко-Цеунової; "Історія – на часі!"[642]; "Для чого історія в часи, коли лунають гармати"[643] Н. Старченко. Відповідаючи на ці риторичні назви/питання, констатують: "А от для кого українська історія нині стала надважливою, так це для самих українців, адже йдеться про принциповий сегмент формування національної ідентичності"[644]. Стверджуємо, що історія є принциповим маркером української ідентичності.

Однак трапляються випадки ігнорування історії України з боку влади та чиновників. Прикладом цього було спільне рішення Міністерства освіти та науки й парламентського Комітету з питань освіти, науки та інновацій про вилучення історії України з національного мультипредметного тесту (НМТ) у 2023 р. Зауважимо, що у 2021 р. 18% учасників ЗНО не набрали навіть Мінімального прохідного бала з історії України, тобто не мали базових знань про минуле країни, незалежність та територіальну цілісність якої виборюють наші захисники та захисниці[645]. Вилучення історії України з національного мультипредметного тесту викликало гостру реакцію та дискусію як у науковому середовищі, так і у всій інтелектуальній спільноті. З'явилася ціла низка публікацій з цього питання. Серед найбільш гострих: "Історія тепер не обов'язкова? Історики коментують рішення Міносвіти".

---

[641] Петренко-Цеунова О. Чому історія – на часі? Пояснюють науковці. 19 липня 2022 р. URL: https://tyzhden.ua/chomu-istoriia-na-chasi-poiasniuiut-naukovtsi/

[642] Історія – на часі! URL: https://tyzhden.ua/istoriia-na-chasi/

[643] Старченко Н. Для чого історія в часи, коли лунають гармати. 21 лютого 2022 р. URL: https://tyzhden.ua/dlia-choho-istoriia-v-chasy-koly-lunaiut-harmaty/

[644] Старченко Н. Для чого історія в часи, коли лунають гармати. 21 липня 2022 р. URL: https://tyzhden.ua/dlia-choho-istoriia-v-chasy-koly-lunaiut-harmaty/

[645] Закликаємо Міносвіти повернути історію України до переліку обов'язкових предметів національного мультипредметного тесту. 27 січня 2023 р. URL: https://rpr.org.ua/news/zaklykaiemo-minosvity-povernuty-istoriiu-ukrainy-do-pereliku-obov-iazkovykh-predmetiv-natsionalnoho-multypredmetnoho-testu/?fbclid=IwAR29Mwe1w51umdONWXSEmOd4J6CWs2tDMsLYw68Q-uB2pKMcgGnhggjMx5c

Науковці давали ґрунтовні аргументи на користь історії: "саме історія є нашою потужною зброєю у цій війні" (В. Михайловський); "функції історії як важливої частини ідентичності" (Н. Старченко); "історія України – це засадничий предмет при формуванні в учнів національної ідентичності, історичної пам'яті та, врешті-решт, розуміння важливих історичних процесів та причинно-наслідкових зв'язків, без них вони не розумітимуть повноцінно не лише минуле, але й теперішнє. А теперішнє наше – це війна на виживання супроти агресора, котрий зробив нашу ідентичність, історію та пам'ять чи не головним об'єктом для знищення"[646] (Р. Лехнюк); "у стані війни (а вона триває понад вісім років) національна історія стає зброєю і таким само символом національного суверенітету, як територія, гімн, стяг, герб, Конституція. Відвернутися від неї – означає втратити частину суверенітету й суб'єктності" (Л. Якубова); "Історія потрібна, щоб знати, навіщо воювати, страждати, радіти та взагалі бути. Жити не заради героїв минулого, але спиратися на їхні плечі"[647] (Т. Водотика).

Виключивши історію України з мультипредметного тесту, Міністерство молоді та спорту разом з тим у травні 2023 р. провело Всеукраїнську акцію "Єдина Україна" як онлайн-проєкт, покликаний поглибити знання з історії України, розповісти маловідомі факти та сформувати новий погляд на вивчення історії.

Варто також пригадати рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. про історико-культурну складову освітнього процесу, в якому наголошувалося, що "саме вивчення історії та культури власного народу в поєднанні з вивченням інших засадничих гуманітарних та соціальних наук формують громадянську ідентичність і патріотизм"[648]. Понад те,

---

[646] Історія тепер "не обов'язкова"? Історики коментують рішення Міносвіти. 23 січня 2023 р. URL: https://tyzhden.ua/istoriia-teper-ne-obov-iazkova-istoryky-komentuiut-rishennia-minosvity/

[647] Петренко-Цеунова О. Чому історія – на часі? Пояснюють науковці. 19 липня 2022 р. URL: https://tyzhden.ua/chomu-istoriia-na-chasi-poiasniuiut-naukovtsi/

[648] Рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. про історико-культурну складову освітнього процесу. URL: https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/

Національне агентство акцентувало увагу на необхідності посилення історико-культурного компоненту як обов'язкової складової вищої освіти. Попри благородні наміри цього рішення, Національне агентство із забезпечення якості вищої освіти водночас зауважило, що "заклади вищої освіти мають право самостійно визначати форми і методи викладання історико-культурних дисциплін", залишаючи за собою консультативний моніторинг та зовнішнє оцінювання якості забезпечення відповідної складової в освітніх програмах[649]. Тобто, історія України не стала обов'язковою дисципліною для закладів вищої освіти.

Важливим чинником утвердження громадянської та національної ідентичності стало запровадження нових державних свят. Насамперед, День Української Державності, який символізує важливий етап у формуванні української політичної самобутності. В указі Президента України щодо започаткування цього свята, підписаного у 30-ту річницю Незалежності України (24 серпня 2021 р.), зазначалося, що воно має на меті "утвердження спадкоємності понад тисячолітньої історії українського державотворення, спираючись на історію української державності, яка сягає своїм корінням часів заснування міста Києва та розквіту держави за часів князя Київського Володимира Великого – державотворця, який прийняттям у 988 році Християнства засвідчив цивілізаційний вибір Київської Руси, спадкоємцями якої є, зокрема, Галицько-Волинське князівство, Українська козацька держава, Українська Народна Республіка, Західноукраїнська Народна Республіка, Українська Держава, Карпатська Україна та сучасна Україна"[650]. В основі концепції Дня Української Державності покладена ідея утвердження зв'язку українців крізь віки та покоління. День Української Державності має свою символіку, метою якої є спростування міфу про Україну як молоду державу і підтвердження безперервної тяглості

[649] Рішення Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти від 21 червня 2022 р. про історико-культурну складову освітнього процесу. URL: https://naqa.gov.ua/wp-content/uploads/2022/06/

[650] Указ Президента України №423/2021. Про День Української Державності. URL: https://www.president.gov.ua/documents/4232021-39917

української державності, яка поєднує "чотири тризуби", кожен з яких означає боротьбу, незалежність, історію та ідентичність[651].

З метою посилення консолідації українського суспільства, зміцнення його стійкості, коли ставала очевидною пряма воєнна загроза Україні, В. Зеленський оголосив 16 лютого 2022 р. Днем єднання[652]. Відкриваючи загальнонаціональний телемарафон #UAРазом, він наголосив, що українців "єднає єдине бажання – жити, жити у мирі, жити щасливо, однією сім'єю, з дітьми, з батьками". Зі свого боку, Голова Верховної Ради України під час телевізійного звернення назвав 16 лютого "новою визначальною датою" і днем максимальної згуртованості. Доречно зазначити, що ідею свята у суспільстві сприйняли неоднозначно: були опоненти, які називали це свято пафосною радянщиною у боротьбі за рейтинги та переконували в тому, що цей день майже не має шансів на те, щоб зберегтися як постійне свято. Натомість, посольство США заявило, що "у День єднання ми разом з Україною", а присутня делегація литовських парламентарів на пленарному засіданні Верховної Ради України 16 лютого висловила підтримку українцям[653]. Через рік, 16 лютого 2023 р., на рівні областей, районів, територіальних громад, закладів вищої освіти відбулося відзначення Дня Єднання. Щоправда, офіційного звернення/вітання Президента України не було.

Президент України Володимир Зеленський ініціював закон про встановлення 8 травня Днем пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939–1945 років,[654] з тим щоб започаткувати

---

[651] День Української Державності – символ історичної свободи. 28 липня 2023 р. URL: http://osvita.sm.gov.ua/den-ukrayinskoyi-derzhavnosti-symvol-istorychnoyi-svobody/

[652] Президент: Український народ сьогодні має показати єдність і впевненість у своїй державі. 14 лютого 2022 р. URL: https://www.president.gov.ua/news/prezident-ukrayinskij-narod-sogodni-maye-pokazati-yednist-i-72897

[653] Бевз Т. Концепт "єдності" українського суспільства в умовах російсько-української війни. *Сучасні політичні процеси: глобальний та національний виміри" матеріали II міжнародної науково-практичної інтернет-конференції.* Національний університет "Одеська юридична академія. 29 квітня 2022 р. м. Одеса С. 5–10. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/17452

[654] Пояснювальна записка. Проект Закону про День пам'яті та перемоги над нацизмом у Другій світовій війні 1939 –1945 років. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41893

переосмислення цієї дати. Сьогодні для 80% опитаних – це День пам'яті, і лише для 15% – День перемоги (у 2018 р. таких було 58%)[655]. На тлі російської збройної агресії змінилася думка українців щодо того, як Україна має відзначати перемогу над нацизмом у Другій світовій війні, та оцінити внесок українського народу в цю перемогу. Близько третини громадян вважали, що необхідно відзначати обидві дати, як це відбувалося донині: і День пам'яті та примирення 8 травня, і День перемоги над нацизмом 9 Травня. Ще близько третини вважали, що доречно відзначати лише День пам'яті та примирення 8 травня. Для 16% досі видавалося доречним відзначати лише 9 Травня[656]. Встановлення 8 травня Днем перемоги над нацизмом у Другій світовій війні є відновленням історичної справедливості та відповідає даті реальної капітуляції нацистської Німеччини, а також є пошануванням усіх борців із нацизмом та жертв війни.

Про це свідчать й результати десятого загальнонаціонального опитування "Ідеологічні маркери війни" (27 квітня 2022), проведеного соціологічною групою "Рейтинг". Однією із ключових змін в історичній пам'яті стала переоцінка ставлення до Дня перемоги 9 травня. Якщо до 2022 р. це свято абсолютною більшістю (80%) дорослого населення сприймалося як таке, що має значимий особистий символізм, то у 2022 р. для значної частини опитаних воно перейшло у розряд пережитків минулого (36%) або ж буденності (23%)[657].

В умовах повномасштабної війни відбулося прискорене формування консолідованої колективної ідентичності українців. Українське суспільство як ніколи характеризується стійкістю та єдністю. І це проявляється не тільки в захисті територіальних

---

[655] Десяте загальнонаціонального опитування "Ідеологічні маркери війни" (27 квітня 2022). 3 травня 2022 р. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ desyatyy_ obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html

[656] Засудження СРСР, дерусифікація, Майдан – як змінюється ставлення українців до політики національної пам'яті на тлі російської агресії. 20 січня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/zasudzhennya-srsr-derusifikatsiya-maydan-yak-zminyuetsya-stavlennya-ukraintsiv-do-politiki-natsionalnoi-pamyati-na-tli-rosiyskoi-agresii

[657] Десяте загальнонаціонального опитування "Ідеологічні маркери війни". (27 квітня 2022). 3 травня 2022 р. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/ desyatyy_ obschenacionalnyy_opros_ideologicheskie_markery_voyny_27_aprelya_2022.html

кордонів, а й у збереженні національних цінностей – мови, культури, історії. Спільна загроза знищення дала усвідомлення цінності свободи та національної ідентичності. Органи державної влади повинні зберігати пам'ять про досвід національної згуртованості у період повномасштабної війни. Завданням залишається єдність у свободі та різноманітті, базою якою є національна ідентичність і цінність власної держави.

Нових сенсів набула державна політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності. Вперше в історії формується профільна нормативно-правова база, ухвалено відповідний закон, розпочалася підготовка стратегії державної політики у цій сфері. Здійснюється інституційна робота, створення і діяльність профільних Координаційних рад у центрі і на місцях. Нагальне завдання – розробити механізм дієвості цих інститутів, а не їх формального функціонування.

Не менш важливе завдання – домогтися повного виконання мовного закону, збільшити кількість годин на опанування української мови на прикордонних територіях, прибрати російську мову з паспортів українців.

Поряд з мовою, важливим маркером ідентичності є історія України, яка повинна стати пріоритетом у освітньо-гуманітарній сфері. Міністерству освіти і науки потрібно переглянути своє рішення про вилучення історії України як навчальної дисципліни з вузівських курсів і з національного мультипредметного тесту (НМТ), як цього вимагає коаліція громадських організацій "Реанімаційний пакет реформ". Вилучення обов'язкового іспиту з історії України під час повномасштабної війни з Росією негативно впливатиме на формування національної свідомості випускників шкіл, а відтак і на національну безпеку в довгостроковій перспективі. У зверненні Президента України Володимира Зеленського до студентської спільноти провідних університетів Великобританії зазначалося, що "Росія мріє стерти історію України, нашу державність, нашу ідентичність, заперечити наше існування як таке. Сказати, що нас не було ніколи. Що ми – штучно створений народ, немов ми не люди, а сорт рослин чи вид тварин. Знецінити нашу культуру, принизити нашу мову, закреслити наше мистецтво. Наших музикантів,

письменників, філософів, науковців, конструкторів, винахідників, усіх великих правителів і всіх великих воїнів Київської Русі, Запорозької Січі, які були, які є і які будуть"[658]. Тому завданням держави та профільних міністерств має бути повернення до закладів вищої освіти "Історії України".

Після Революції гідності українці почали відходити від радянських традицій, заміщуючи нав'язані свята свідомо обраними європейськими. Саме тому 8 травня ми святкуватимемо День пам'яті та примирення і разом з європейцями вшановуватимемо полеглих у найкривавішій і наймасовішій війні в історії людства, яку супроводжували жахливі злочини тоталітарних режимів.

Значних зусиль потребуватиме реінтеграція української молоді з деокупованих територій до української освітньої системи. Першорядні завдання – створення розгалуженої мережі курсів з опанування української мови, розмовних клубів, різноманітних навчальних проєктів для всіх охочих, поповнення бібліотечних фондів якісними українськими підручниками, вироблення креативного українськомовного медійного контенту, ухвалення державної програми сприяння опануванню державної мови, як це визначено мовним законом.

Держава вже зараз має надавати особливої ваги поширенню знань про події місцевого значення, які відбулися після 24 лютого 2022 р. та справили на громадян України найбільше враження і стали визначальними у формуванні національної пам'яті про війну з Росією, включаючи їх у процеси загальнонаціональної комеморації.

Важливим завданням залишається зберегти синергію дій суспільства та держави у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності в умовах повномасштабної війни. Успіх післявоєнної відбудови залежатиме від консолідації українського суспільства та правильного балансу і взаємодії між центральною, регіональною та місцевою владою.

---

[658] Україна воює за своє майбутнє, Росія – за чуже минуле, саме тому ми переможемо – звернення Президента Володимира Зеленського до студентської спільноти провідних університетів Великої Британії. URL: https://www.president.gov.ua/news/ukrayina-voyuye-za-svoye-majbutnye-rosiya-za-chuzhe-minule-s-75741

РОЗДІЛ 10
УПРАВЛІНСЬКІ МЕХАНІЗМИ ЗАПОБІГАННЯ ПОЛІТИЧНОМУ РАДИКАЛІЗМУ І ЗМІЦНЕННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ

На рівні наукового дискурсу можна вважати погодженою тезу про те, що внутрішня консолідація українського суспільства та високий рівень легітимації нацією політичних кроків влади обумовили нашу резільєнтність у перший рік великої війни РФ проти України[659]. Наша усвідомлена стриманість, концентрація на меті (перемозі), розуміння масштабу загроз, релевантна у більшості випадків політична поведінка вищого керівництва держави надавали українцям внутрішньої сили та конкурентної переваги. Поступове усвідомлення суспільством того, що війна РФ проти України буде, ймовірно, тривалою[660], ставить нові виклики перед українцями і потребує нових форматів не лише економічного, а й політичного виживання. Серед найскладніших завдань – збереження демократії в умовах повномасштабної війни, підтримка консенсусної моделі розвитку і дискурсу, блокування афективної поляризації та радикалізації в середині країни. На нашу думку, збалансовану оцінку загроз радикалізації (в сенсі саме нездатності до компромісів та акцептування суспільством та владою "швидких" ідеологізованих практик розв'язання існуючих проблем) висловив нещодавно український соціолог Петро Бурковський, який зробив акцент на тому, що консолідація українців великою війною, що веде РФ проти України, все ще залишається високою, тому ставити питання про наявність афективних розломів дещо передчасно, але контури

[659] Політична система України: конституційна модель та політичні практики : монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 536 с.

[660] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека та оборона.* Київ. Центр Разумкова. № 1-2 (191-192). 2023. С. 105.

надломів, що можуть зумовити загострення, вже проглядаються і їх не варто не помічати[661].

Дослідники сучасних форм політичного радикалізму, притаманних постсоціалістичним країнам (Г. Екерт, К. Мудде[662], С. Міллер-Ідрісс, І. Крастєв[663], Т. Кузьо, Б. Тренченьї, Я. Кубік[664]), виділяють чинники, наявність яких зумовлює ймовірність зростання прибічників карколомних (радикальних) змін, а саме нерівність та несправедливість; затяжна економічна рецесія; репресії; екзистенційні виклики для суспільства; невдалі реформи та їх наслідки; сильні позиції сучасних "нових лівих" ("зелені", прибічники гендерної та расової рівності, кліматичні рухи, захисники прав ЛГБТ-спільнот; активні масові популістські рухи, харизматичні політики-популісти, політична поляризація; конфлікти ідентичності, культурні чи релігійні проблеми, що здатні детермінувати швидкий розвиток такого конфлікту; поляризаційна модель функціонування соціальних медіа. Ранжування цих чинників з позиції визначення реалістичності та швидкості їх перетворення на реальні загрози сталому політичному розвитку українців (якщо можна ставити питання про "сталість" під час війни) є предметом інших досліджень. Мета цієї частини роботи – окреслити можливі політичні механізми запобігання радикалізації та специфіку їх імплементації Україною в умовах війни.

Варто почати з простого – визначення переліку механізмів, орієнтованих на нейтралізацію політичної радикалізації в принципі (безвідносно українського кейсу), до яких, на мою думку, маємо віднести: проведення виборів; сприяння інклюзивному врядуванню, заохочення громадян до політичної участі в житті країни через діючі механізми демократії, розвиток е-демократії та запровадження

---

[661] Бурковський П. Відповідальність за корупцію та зміни в суспільстві під час і після війни. Українська правда. 18 вересня 2023 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=ejO5hd50vbE (звернення : 18.09.2023)

[662] Mudde C. The populist Zeitgeist. *Government and Opposition.* January Vol. №39 (4). 2004. P. 541–563. DOI: https://doi.org/10.1111/j.1477-7053.2004.00135.x

[663] Krastev I., Holmes S. The Light that Failed: A Reckoning. New York: Penguin Books, 2020. 256 p.

[664] Kubik J., Vachudova M. Democracy in Postcommunist World: An Unending Quest. *East European Politics and Societies.* Vol. 21: 1. 2007. P. 1–24

інструментів та технологій деліберативної демократії; підтримка режиму розподілу влади; налагодження діалогу в середині політичного класу, нейтралізація чинників, що живлять перспективи виникнення токсичної (афективної) поляризації; формування нетоксичного національного дискурсу, використання технології "національних круглих столів"; зміцнення верховенства права, розвиток нормативної бази та практик його застосування, спрямованих на рівні права всіх громадян, незалежно від їхнього походження чи переконань; послідовне запровадження антикорупційної політики, забезпечення режиму прозорості та підзвітності для центральної і місцевої влади; активне та ефективне законодавче обмеження радикалізації через ухвалення законів, які криміналізують ворожнечу, підбурювання до насильства та поширення екстремістських ідеологій; розробка та імплементація політик, спрямованих на протидію дезінформації та пропаганді (політична грамотність, політична освіта, запуск системи контрпропаганди та нейтралізації дезінформації); розбудова механізмів політичної фасилітації, медіації, сприяння формуванню діалогового дискурсу (національного діалогу) як у середині суспільства, в політичному класі, так і між громадянами та владою з метою об'єднання (консолідації) різноманітних зацікавлених сторін у вирішенні політичних, соціальних і культурних відмінностей; децентралізація, базовим "політичним продуктом" якої є демонстрації таких форм політичної поведінки, що базуються на розвитку почуття "увласнення громади"; підтримка політиків, які розуміють цінність демократії, формування системи політичного відбору тих політиків, що спроможні продемонструвати чуйне та інклюзивне політичне лідерство у майбутньому.

Безумовно, в умовах війни кожен інструмент нейтралізації політичного та суспільного напруження набуває своєї специфіки. Вважаємо за доцільне більш детально зосередитися на двох моментах – аналізі політичної поведінки влади та опозиції, її детермінантах та перспективах розбудови політичним класом творчого, консолідуючого дискурсу, а також на специфіці імплементації в умовах режиму воєнного часу традиційних, цифрових та деліберативних механізмів демократії, що забезпечують інклюзивне врядування.

Провладні і опозиційні настрої в суспільстві, специфіка діалогу влади з опозицією під час активної фази війни. Феноменальний результат електоральної кампанії 2019 р. (73,22% на підтримку В. Зеленського від тих, хто взяв участь у другому турі президентських, та 43,13% тих, хто проголосував за партію В. Зеленського "Слуга народу" на парламентських виборах), формування монобільшості у Верховній Раді України, підконтрольні В. Зеленському уряд, ЦОВВ та місцева виконавча влада створювали певні можливості для організації ефективного управління в умовах суттєвого політичного ослаблення конкурентів нової (на той момент) влади. Втім, уже у 2021 р. афективна поляризація із характерним для неї затягуванням у політичне протистояння політиків великих суспільних груп знову стала базовою ознакою політичного ландшафту України. Як і має відбуватися в афективних демократіях[665], політичний діалог у середині українського політичного класу характеризувався підвищеною публічною емоційною інтенсивністю, ворожістю політичного дискурсу між опонентами, зайвим використанням технологій моралізації мислення у форматі "ми проти них", обмеженою чи майже не існуючою політичною співпрацею, просуванням крайніх ідеологічних позицій. Радикалізація та непримиренність дискурсу політичних конкурентів фактично стали інструментом розколу суспільства шляхом залучення громадян у такі самі антагоністичні табори на рівні суспільства. Усвідомлене перенесення радикального дискурсу із середини політичного класу на суспільні обговорення зумовило еволюцію профіцитних довіри до Володимира Зеленського та недовіри до Петра Порошенка (періоду 2019 р.), до браку довіри суспільства до обох політиків (період літа 2021). Станом на серпень 2021 р. майже зіставна кількість українців уже не довіряла кожному з них (відповідно, 61% і 75%)[666]. В таких умовах, якщо

[665] McCoy J., Somer M. Toward a Theory of Pernicious Polarization and How It Harms Democracies: Comparative Evidence and Possible Remedies. *The ANNALS of the AmericanAcademy of Political and Social Science.* 2019. Volume 681. Issue 1. URL: https://doi.org/10.1177/00027162188187

[666] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека та оборона.* 2023. № 1-2 (191-192). С. 101-104

навіть взяти за базу наратив про наявність певного плану реформ у частини політичного класу, яка підтримувала діючого президента, то дефіцит довіри від суспільства та популістська риторика самої влади вже унеможливлювали їхню успішну імплементацію у 2021 р. Політичним продуктом токсичного, афективно поляризованого (розколотого) українського суспільства було загострення кризи легітимності із вражаючим падінням довіри громадян до держави та її інституцій[667] та переважаючим рівнем недовіри над довірою у ставленні українців до таких інституцій, як президент, СБУ, Нацполіція, НБУ, уряд, НАЗК, ВРУ, НАБУ, прокуратура, суди[668].

Початок повномасштабної війни РФ проти України консолідує українців навколо теми справедливої перемоги (в розумінні українців – це поновлення кордонів на рівні січня 2014 р., покарання агресора, успішна європейська та євроатлантична інтеграція)[669]. Релевантні очікуванням українського суспільства дії влади (організація мобілізації в середині країни та активна участь у формуванні міжнародної коаліції на підтримку України) зумовили феноменальні, як для української політичної культури, показники довіри до представників влади та державних інституцій, залучених у формування та імплементацію політик, спрямованих на наближення перемоги України[670]. Щонайменше, це поклало початок руйнуванню стійких, але хибних політологічних міфів: про те, що Україна – це failed state, а українці – це нація, яка за своєю суттю відзначена недовірою та відстороненістю від власного уряду.

---

[667] Українське суспільство: моніторинг соціальних змін: 30 років незалежності. Випуск 8 (22). Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. С. 649.

[668] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека та оборона.* 2023. № 1-2 (191-192). С. 98-101

[669] День Незалежності України: що об'єднало українців та як ми бачимо перемогу після шести місяців війни. *Фонд "Демократичні ініціативи" ім. Ілька Кучеріва, Разумков Центр*. Серпень 2022. URL: https://dif.org.ua/article/den-nezalezhnosti-ukraini-shcho-obednue-ukraintsiv-i-yak-mi-bachimo-peremogu-na-shostomu-misyatsi-viyni (дата звернення: 17.01.2023)

[670] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека та оборона.* 2023. № 1-2 (191-192). С. 100–101

Утім, уже восени 2022 року незавершеність українських реформ, що тривали з 2014 по 2021 рр., передусім реформи державного управління та судової реформи, сурогатним продуктом яких стали "нові" інституції, не підкріплені новим законодавством, захищеним бюджетом, новими практиками та новими людьми, відгукнулася поверненням у публічне життя країни фактору корупції. Як наслідок, уже майже рік українці є свідками невідповідності рівня врядування більшості державних інституцій запиту суспільства на справедливість та ефективне управління. Більше того, частиною "Української доктрини", запропонованої для обговорення Володимиром Зеленським 28 червня 2023 року, є запровадження "політики справедливості", яка передбачає захист українців системою права і чесним правосуддям[671]. Цей розрив між, з одного боку, прагненням суспільства, підживлюваним публічною риторикою влади щодо визнання важливості справедливості, з іншого боку – реальним життям, сповненим фактами непокараної корупції від час війни, інституційної неспроможності та браком політичної волі вищого керівництва держави щодо суттєвого обмеження корупції, знову детермінували інфляцію довіри українців до держави[672]. Недовіра, як пишуть Г. Поп-Елечес та Дж. Такер у роботі "Тінь комунізму", породжена невідповідністю між, з одного боку, прагненнями та цінностями суспільства і дискурсом, що формує влада, та, з іншого боку, інституціями в державі, стає серйозною перешкодою для впровадження реформ та модернізації країни в мирний час[673]. Під час війни – дефіцит легітимації влади може коштувати втрати держави.

В демократіях "кризи легітимності" є складним викликом і "лікуються" певним набором інструментів та стратегій, спрямованих на відновлення довіри суспільства та зміцнення демократичного

---

[671] Виступ Президента України у Верховній Раді України до Дня Конституції України. 28 червня 2023 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/238212.html (дата звернення : 18.09.2023).

[672] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека та оборона.* 2023. № 1-2 (191-192). С. 100–101.

[673] Pop-Eleches G., Tucker J. Communism's Shadow: Historical Legacies and Contemporary Political Attitudes. Princeton: Princeton University Press, 2017. 335 p.

врядування. Серед них: вибори, оновлення політичного класу, тимчасове зростання довіри та відкриття чергових "вікон можливостей" для реформ; яскрава популістська риторика, швидке ухвалення вибіркових несистемних рішень, що лягають у контекст, наприклад, боротьби із корупцією.

Наголосимо, що швидкі рішення (вибори та популізм), спрямовані на підтримку довіри суспільства до політичних акторів, матимуть кожного разу більш стриманий ефект у разі їх застосування окремо, без проведення кропіткої тривалої роботи, що поступово підвищує інституційну спроможність держави та її інклюзивне наповнення. Абсолютно коректною тут є аналогія із лікуванням хворої на залежності людини виключно інструментами детоксикації організму. В такому випадку, до початку планового лікування терапевтичними методами, у неї будуть скорочуватися лише інтервали між ремісіями залежності. Серед системних рішень, спрямованих на формування довіри громадян до держави, інституцій, політиків, – тривала робота над якістю інституційної спроможності країни, створення умов для переходу від недієвої держави "подвійних інститутів"[674] до країни з ефективними інституціями, а саме: забезпечення прозорості та підзвітності влади (ініціативи "відкритий уряд", активна антикорупційна політика); поновлення і завершення адміністративної реформи та реформи державної служби; удосконалення та підсилення професійності і незалежності судової влади та антикорупційних інституцій; вдосконалення виборчої системи, якщо це потрібно для уникнення фальсифікацій та підвищення прозорості фінансування електоральних кампаній і придушення виборців; використання всіх можливих механізмів демократії (включно із е-демократією), які спрямовані на зростання впливу громадян щодо формування політик та ухвалення рішень на центральному та місцевому рівнях; застосування неформальних підходів до громадянської освіти та формування медійної грамотності (критичне мислення, fact checking тощо); залучення

[674] Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деіндустріалізація та формування нових соціальних інститутів в Україні. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 2001. №4. С. 5–22. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/89872

громадянського суспільства відігравати активну роль у моніторингу дій уряду, відстоюванні підзвітності та сприянні залученню громадян; формування нетоксичного дискурсу, спрямованого на примирення та соціальну згуртованість, запровадження діалогових національних круглих столів;

До переліку системних рішень, важливих саме для України, яка все ще не позбавилася репутації "захопленої країни" олігархами (свого часу писали і не спростували своїх висновків А. Åслунд, Т. Кузьо, О. Гарань, А. Умланд, Л. Вей, М. Мінаков, О. Фісун), додамо ще дві принципово важливі позиції: ретельне спостереження за якістю імплементації законодавства щодо прозорої системи фінансування партій (задля позбавлення їх залежності від олігархій); активна робота антимонопольних регуляторів та якісна імплементація антимонопольного/антитрастового законодавства.

Авторка цього дослідження далека від думки, що дефіцит довіри до інституцій держави та загроза трансформації суспільної поляризації в її афективну форму є лише українською проблемою. Так, улітку 2021 року в таких країнах ЄС, як Словенія, Греція, Словаччина, Румунія, більш ніж 60% громадян не були задоволені якістю власних демократій. Менш ніж 50% громадян Болгарії, Чехії, Румунії, Італії, Греції та Австрії вважали перебування країни в ЄС вдалим рішенням[675]. Більш ніж 40% громадян у таких країнах ЄС, як Португалія, Болгарія, Угорщина, Литва, Німеччина, Латвія, Франція, Словенія, Естонія, Кіпр, Словаччина, Хорватія, Австрія, влітку 2022 р. наголошували на тому, що диференціація за доходами в суспільстві є надзвичайно високою [676]. Німецькі дослідники Ю. Каубе та А. Кізерлінг, аналізуючи сучасні консолідовані демократії, стверджують, що "поляризація буквально скрізь", утім, наголошують на тому, що токсичні її форми разом із розколами – досі ще є дуже рідкісним явищем у західному суспільно-політичному житті [677]. У той же час, маємо розуміти, що сучасний український кейс (коли

[675] EP Autumn 2021 Survey: Defending Democracy | Empowering Citizens. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2612 (дата звернення 02.04.2023).

[676] Fairness, Inequality and Inter-Generational Mobility. URL: https://europa.eu/eurobarometer/surveys/detail/2652 (дата звернення : 02.04.2023).

[677] Kaube J., Kieserling A. Die gespaltene Gesellschaft. Berlin, 2022. 288 s.

йдеться про одночасне збереження державності і демократії) має декілька унікальних характеристик. По-перше, розв'язати проблеми із легітимацією влади електорально, через вибори, у спосіб, до якого призвичаїлися наші еліта та суспільство (оскільки він дозволяв змінювати форму, а не зміст), буде складно щонайменше через заборону їх проведення Законом України про правовий режим воєнного стану та чинний виборчий кодекс. Стаття 83 Конституції України говорить про безстрокове продовження повноважень Верховної Ради, якщо термін повноважень закінчиться під час дії режиму воєнного стану[678]. На момент написання цього дослідження формується консенсус у середині країни і тривають консультації з іноземними партнерами щодо ризиків проведення/непроведення виборів під час війни та внесення правок у діюче законодавство (у разі їх проведення). Важко сказати, яким буде фінал цього обговорення, але наразі більш помітними та переконливими є аргументи тих, хто наполягає на перевагах ризиків проведення виборів під час повномасштабної війни[679; 680]. У разі непроведення виборів найближчим роком, якщо спрощено, залишається два шляхи підтримки (формування) довіри та локалізації радикальних суспільних настроїв: або відсутність системних змін, які прикриваються палкою популістською риторикою та випадковими покараннями корупціонерів; або все ж таки системне реформування українських інституцій, яке для "краси гри" має супроводжуватися гарними розумними комунікаціями влади із суспільством.

По-друге, як показали події червня–вересня 2023, суспільство, і передусім громадянське суспільство, під час повномасштабної війни швидко "дорослішають". Це створює підстави для сподівань

---

[678] Конституція України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80/ed20140222

[679] Можливість проведення загальнонаціональних виборів в умовах воєнного стану. Аналітична довідка. Київ: НІСС, 2023. URL: https://niss.gov.ua/news/komentari-ekspertiv/mozhlyvist-provedennya-zahalnonatsionalnykh-vyborivv-umovakh-voyennoho (дата звернення : 18.09.2023).

[680] Громадські організації проти проведення виборів в Україні під час війни. Заява. *ГМ "Опора".* 18 вересня 2023 р. URL: https://www.irf.ua/statement-elections-and-war/ (дата звернення 01.10.2023)

на те, що інструмент легітимації влади через популістський дискурс уже не зможе бути тривалий час ані переконливим, ані дієвим. Бо численні корупційні скандали в судовій гілці влади, в системі територіальних центрів комплектування та військової підтримки, в закупівлях Міністерства оборони тощо під час війни вже не вдається нівелювати ні гучними відставками, ані поодинокими арештами корупціонерів, ні якісними промовами лідера держави. Довіра і далі скорочується, занепокоєння корупцією[681] та ризики радикалізації зростають. Аби уникнути ускладнень, владі потрібно усвідомити: суспільству потрібні передусім системні інституційні зміни, і варіантів у влади не зробити їх разом з громадянами, "пропетляти", майже нема.

По-третє: безумовно, фактична відсутність політичної опозиції створюють певні політичні спокуси для запуску владою сценарію "згортання демократії". Нові, повоєнні політичні сили перебувають на етапі активної біфуркації чи політичної суб'єктивізації. Наявна опозиція майже не конкурентна: її лідери, "досвідчені" політики (які перебували при владі до 2019 р.) та очолювані ними партії мають проблеми із рейтингами довіри. Крім правового режиму воєнного часу, що серйозно блокує публічність інституційно сформованої опозиції, політичні можливості публічної політичної боротьби у Верховній Раді обмежені щонайменше юридично неврегульованим суб'єктним статусом парламентської опозиції[682]. Безумовно, у тому разі, якщо влада пристане на шлях "згортання демократії", то питання пошуку варіантів зростання власної легітимації поступово втрачатиме актуальність. Утім, ми не класифікуємо такий перебіг подій як високо ймовірний, оскільки його реалізацію унеможливлюють такі фактори. По-перше – українці цінують демократію: це феноменально, але наша прихильність до

---

[681] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека та оборона.* 2023. № 1-2 (191-192). С. 121.

[682] Зозуля О. Сучасний стан і проблеми правового статусу парламентської опозиції в Україні. *Аналітично-порівняльне правознавство.* Липень 2021 р. Електронне наукове видання "Аналітично-порівняльне правознавство". № 2 (2021). С.21-27:DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2021.02.4

демократії під час повномасштабної війни залишається дуже високою і навіть продовжує зростає: 53,6% українців вважали демократію оптимальною формою державного устрою для своєї країни у червні 2021 р., 68,3% – у вересні–жовтні 2022 та 73% – у травні 2023[683]. По-друге, іноземні партнери України (військова, економічна та політична залежність від яких є надзвичайно високою) умовою своєї активної участі у повоєнній відбудові України вважають проведення реформ, збереження демократії в країні та інклюзивну участь у відбудові ОГС. На вересні, наприклад, про це вже чітко заявили Білий дім[684] та Пенні Пріцкер, спецпредставниця президента США з питань економічного відновлення України[685]. Окремі ОГС уже презентували прототип інтернет-платформи DREAM, через яку буде здійснюватися у відкритому режиму державне регулювання та управління відновленням.

По-четверте, враховуючи електоральну слабкість "досвідченої" опозиції та незавершений процес формування нової опозиції, класична афективна поляризація (яка передбачає наявність політичної влади та конкурентної політичної опозиції), як один із продуцентів технологій політичної радикалізації, в Україні неможлива. Втім, враховуючи силу українського громадянського суспільства, рівень підтримки українцями, наприклад, волонтерських ОГС, лідерів волонтерського руху, представників ЗСУ, специфікою токсикації української політики у найближчий час (навіть в умовах дії обмежень правового режиму воєнного часу) може стати розкол суспільства по лінії підтримки "влада/громадянське суспільство". Нейтралізація загроз такої руйнівної поляризації потребує термінового, більш активного розвитку політичного дис-

---

[683] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека та оборона.* 2023. № 1-2 (191-192). С. 122.

[684] Україні пообіцяли швидкий вступ в ЄС в обмін на повалення польського уряду: МЗС прокоментувало. 26.09.2023. URL: https://meta.ua/uk/news/politics/88780-ukrayini-poobitsyali-shvidkii-vstup-v-es-v-obmin-na-povalennya-polskogo-uryadu-mzs-prokomentuvalo/ (дата звернення 1.10.2023)

[685] Пріцкер Т. Тепер, щоб Україна отримувала кошти, США висуватимуть умови щодо реформ. *Європейська правда.* 14 вересня 2023 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/interview/2023/09/14/7169394/

курсу між владою та ОГС, вироблення нових форматів комунікацій та взаємодії. Частина експертного середовища вважає, що одним з них можуть бути національні круглі столи. Концепція їх проведення (у разі ухвалення відповідного політичного рішення) потребує врахування досвіду та результативності застосування такої технології в Тунісі (2013), Ємені (2013–2014 рр.), Судані (2019–2020 рр.), Алжирі (2019–2020), де "круглі столи" та "національні діалоги" були виключно технікою врегулювання гострої політичної кризи, яка або зовсім не мала підкріплення, або була мінімально підкріплена цілим комплексом реформ, необхідних для формування ефективних інституцій та розширення залучення громадян до управління країною. Отже, політичним продуктом згаданих вище "круглих столів" в електоральних та закритих африканських чи азійських автократіях був подальший регрес (більший/менший) автократій. Специфіка врегулювання нещодавніх політичних криз, зокрема в Чехії (2017–2021 рр.) та Болгарії (2020–2021 рр.), полягала в тому, що опозиційні політичні актори та представники громадських об'єднань свідомо уникали проведення "національних круглих столів". Вони робили це, оголошуючи, що ця методика є дуже маніпулятивною, та її використання, без врахування інших необхідних інструментів запобігання радикалізму в умовах демократії, може призвести до небажаної демократичної ерозії (табл. 10.1).

Таблиця 10.1.

Приклади застосування технології національних круглих столів: результати та подальший розвиток політичного режиму *

Країна, рік	Учасники	Тактична мета	Результат	Розвиток країни після запровадження круглого столу	Результат
Африка					
Туніс, 2013 рік	"Туніський квартет" складався з представників чотирьох організацій ГС: Загальний трудовий союз Тунісу, Туніська конфедерація промисловості, торгівлі та ремесла, Туніська ліга захисту прав людини і Туніський ордер адвокатів.	Завдяки активній участі провідних ОГС у врегулюванні політичної кризи після "жасмінової революції" 2010-2011 рр. було заблоковано політичну ісламізацію Тунісу. В країні було припинено політичне насильство, встановлено технократичний уряд, ратифіковано нову Конституцію,заплановано як президентські, так і парламентські вибори.	Подолано масштабну політичну кризу, стартувала модернізація, політична система рухалася в напрямі електоральної демократії (за методологією V-DEM)	Президент Кайс Саїд, обраний на посаду в жовтні 2019 р., балансує між ісламістськими, лівими та центристськими політичними силами, зберігає в мусульманській країні рамку світської демократії, але активно використовує у внутрішній політиці авторитарні практики. Так, унаслідок загострення політичної та соціальної ситуації у 2021 Саїд відправляє у відставку уряд та розпускає парламент, проводить політичні репресії, звільняє суддів, вносить правки до діючої Конституції, що збільшують вплив президента на політчну систему.	Аналітики V-DEM понижують рейтинг демократії в Тунісі, класифікують цей режим як "електоральна автократія"

Продовження таблиці 10.1.

Алжир, 2019–2020 рр., революція посмішок, рух Хірак.	Національний діалог був серією дискусій і переговорів, ініційованих як урядом Алжиру, так і представниками протестного руху Хірак. ГС мало власних суб'єктів (Сили демократичної альтернативи, Форум громадських змін) та власне уявлення про "національний діалог"	Рух Хірак закликав до політичних реформ, усунення існуючої політичної еліти та встановлення більш демократичної та прозорої політичної системи. Результатом як протестів Хірака, так і спроб побудувати діалог між владою та протестувальниками було блокування обрання на 5 президентський термін Бутефліка, вибори нового президента, розробка проєкту змін до Конституції, що обмежували компетенції президента.	Головним результатом національного діалогу є часткова локалізація тривалої політичної кризи шляхом обрання нового Президента А. Теббуна та ухвалення нової конституції, спрямованої на розбудову більш інклюзивної демократії в країні. Втім, є моменти, що ставлять під сумнів легітимність обрання у 2020 р. Теббуна президентом через дуже низьку явку (пік пандемії COVID-19) виборців. Крім того, новий президент належить до старої політичної еліти, лідер якої (Бутефлік) був усунутий від влади внаслідок протестів Хіраку.	Економічна рецесія продовжилася, рівень життя та соціального захисту не зростав, акції протесту проти влади не припинилися. Легітимація влади залишається не високою, відставки урядів є базовим інструментом урегулювання політичних криз	Аналітики V-DEM з середини 90-х рр. XX ст. і до 2022 р. включно класифікують режим Алжиру як "виборчу автократію"

Продовження таблиці 10.1.

Судан, 2019 – 2021	Національний діалог був ініційований тимчасовим урядом А. Хабдока за значної підтримки Саудівської Аравії та Об'єднаних Арабських Еміратів. Пошук шляхів подолання політичої кризи відбувався на тлі масштабних протестів, які спалахнули наприкінці 2018 р. у відповідь на плани уряду підвищити ціни в три рази.	Співпраця в межах Перехідної ради військових (А. Ф. аль-Бурхан) та цивільних політиків (А. Хамдок) з метою припинення громадянської війни в країні, отримання грошей міжнародних фінансових інститутів (МВФ та СБ) на відбудову зруйнованої економіки країни та поступового переходу до цивільного демократичного управління Суданом.	Результатом національного діалогу стала нетривала (і, відповідно, невдала) пауза у смертоносній громадянській війні в Судані та короткотермінова спроба залучити до управління країною цивільних політиків. У січні 2022 року прем'єр-міністр Хамдок пішов у відставку, громадянська війна продовжилися з новою силою.	Весна, 2023 рік – громадянська війна спалахнула з новою силою, електоральні процеси заблоковані.	З 2020 року Судан класифікується експертами V-DEM як "закрита автократія". До 2020 р. дослідники класифікували режим Судану як "електоральну автократію".

Продовження таблиці 10.1.

Азія					
Ємен, 2011–2013 рр.	Ініціативи Ради співробітництва Перської затоки (GCC), яка займалася врегулюванням кризи в Ємені, створює перехідний, технократичний уряд Мохаммеда Басіндву.	Уряд Бесіндву у 2013 р. розпочав Конференцію національного діалогу з метою вирішення політичних і соціальних проблем у країні. Конференція мала прокласти шлях до нової конституції та президентських виборів. Утім, у вересні 2014 р. Бесіндву пішов у відставку в рамках угоди "про розподіл повноважень. Фактичо, в Ємені відбувся державний заколот, до влади прийшли хусити. Починається громадянська війна.	Мета "Конференції національного діалогу" не була досягнута. На момент урядування Бесіндву політичний режим Ємену ідентифікувався аналітиками V-DEM як "електоральна автократія".	Країна перебуває у стані громадянської війни, утворені три частини, які, відповідно, контролюються урядом Ємену, Вищою політичною радою хуситів та Аль-Каїдою.	Аналітики V-DEM класифікують режим Ємену як "закриту автократію".

Продовження таблиці 10.1.

Європа					
Україна, 2003 рік, Помаранчева революція	Ініціатори – українська влада, ЄС, ОБСЄ. Учасники: політичні сили, представники яких брали участь у президентських виборах 2003 р., діючий президент, іноземні дипломати, українські ОГС.	Основними завданнями круглого столу були пошук мирного вирішення політичної кризи, що виникла під час виборів президента у 2003 році, відновлення довіри суспільства до виборчого процесу та домовленості про політичне та конституційне майбутнє України.	Учасники домовилися про проведення нових президентських виборів у грудні 2004 року та внесення змін до виборчого законодавства та Конституції. Фактично, з 2004 р. Україна перетворилася на парламентсько-президентську республіку.	Політична система України, після перетворення її на парламентсько-президентську республіку фактично перебувала в стані перманентної політичної кризи, наслідком якої було неефективне врядування та поглиблення поляризації в суспільстві. Президент В. Ющенко декілька разів ініціював зміни до Конституції протягом 2007–2009 рр., які не були підтримані. В 2010 р. Президент В. Янукович через КС відміняє правки до Конституції 2004 р. Україна перетворюється на президентсько-парламентську республіку.	Аналітики V-DEM класифікують режим України в період з 2005 по 2010 рр. як електоральну демократію. Починаючи з 2010 р. політичний режим України знову класифікується як "електоральна автократія".

Продовження таблиці 10.1.

Чеська Республіка, 2017–2021 рр.	Громадянський рух "Мільйон моментів для демократії" стартував як реакція на формування і керівництво урядом А. Бабіша, лідера партії ANO, якого звинувачували у популізмі, корупції, неповазі до демократії та співпраці зі спецслужбами Чехословаччини.	Тактичною метою руху "Мільйон моментів для демократії" (жовтень 2017 р. – листопада 2021 р.) було відсторонення від влади популіста А. Бабіша. Стратегічною метою руху було збереження і розвиток чеської демократії. Специфіка цього кейсу полягає в тому, що національний круглий стіл не відбувся: А. Бабіш та його політичні партнери відмовилися від публічного діалогу із громадянським рухом, запропонувавши "зустрічі за зачиненими дверима".	Вперше за період з 1990 р. V-DEM знижує показники якості демократії для Чехії, класифікуючи її як "електоральну демократію". На парламентських виборах 2021 року партія Бабіша ANO зазнає поразки. Уряд формує партія SPOLU, лідер якої П. Фіала формує новий уряд.	У другому турі президентських виборів, що відбувся 27-28 січня 2023 року, П. Павел, підтриманий виборчим альянсом "Разом" переміг популіста-мільярдера А. Бабіша, здобувши 58,33% голосів проти 41,67% у Бабіша. Втім, Бабіш, якого називають "чеським Трампом", залишився в політиці. Його партія, ANO, обіцяє зниження податків чехам.	За підсумком подій 2022 р. V-DEM знову повертає кваліфікацію політичного режиму Чехії до рівня "ліберальної демократії".

Продовження таблиці 10.1.

Болгарія, 2020–2021	ОГС та опозиційні партії ініціювали акцію протестів у Болгарії та її діаспори в інших країнах ЄС з вимогою відставки уряду Бойка Борисова, що перебував при влади з 2009 року. Борисова учасники протестів звинувачували у пандемічній корупції та використанні авторитарних практик в управлінні країною.	Специфіка болгарського кейсу полягає в тому, що національний круглий стіл не відбувся. Ініціатором проведення болгарського *прототипу* національного круглого столу – Великих національних зборів, які можуть вносити правки до Конституції Болгарії, виступив лідер правлячої коаліції Борисов після двох місяців протестів. Протестуючі відмовилися від запропонованих владою переговорів і пропозицій, зазначивши, що пропозиції внесені запізно і потрібна відставка уряду, а не зміни Конституції.	Уряд 16.04.2021 року було відправлено у планову відставку.	В період з квітня 2021 по квітень 2023 року країна увійшла в стан перманентної політичної кризи: за наслідками виборів не формувалися проурядову коаліції в парламенті, відповідно – не формувалися уряди.	Починаючи з 1990 року, за класифікацією V-DEM, політичний режим Болгарії класифікується як "електоральна демократія", не демонструючи прогресу.

[*] Таблицю укладено авторкою дослідження

Крім уже стандартних, іноді не завжди ефективних, методів зменшення політичної поляризації в суспільстві, таких як використання "національних круглих столів", варто звернути увагу на більш сучасні та ефективні практики, спрямовані на діалог та діалогове прийняття рішень. Наприклад, можна взяти до уваги досвід "асамблеї громадян" в Ірландії (2012–2014 рр.), яка стала важливим етапом у конституційній реформі країни. Ця реформа включала в себе виборчу реформу, зниження віку виборців до 17 років та вікового цензу для обрання президентом – до 21 року, легалізацію одностатевих шлюбів, надання права голосувати громадянам країни за кордоном та поширення можливостей для громадян участі у політичному процесі.

Цікавим прикладом інкорпорації "дорадчої демократії" в існуючу політичну систему Франції є реформа національної консультативної асамблеї (CESE) у 2021 році. Ця асамблея складається з представників громадянського суспільства та функціонує при уряді та парламенті. Основною метою CESE є попереднє схвалення проєктів законів та підзаконних актів у соціальних, економічних та екологічних сферах перед їхнім розглядом у парламенті. Цікавістю є можливість CESE залучати громадян до своєї роботи у формі мініпабліків (конвентів).

Розвиток стандартних інструментів інклюзивних практик представницької демократії. Як вже сказано вище, інклюзивні практики представницької демократії (мирні демонстрації, петиції, громадські слухання, громадські обговорення, публічні консультації, громадські ради, громадські бюджети, всі можливі інструменти е-демократії), що дозволяють простим громадянам та представникам організацій громадянського суспільства (ОГС) впливати на ухвалення політичних рішень та формування політик, є щонайменше одним з ефективних механізмів обмежень політичного радикалізму. Більш широкий погляд на використання режимом інклюзивних практик надає розуміння того, що якість демократії, не в останню чергу, визначається масштабами залученості громадян. Цікаві інструментальні рішення щодо не лише розширення кордонів участі в політичному житті, а й усвідомленого розуміння процесів і політик, що відбуваються, простими громадянами

пропонують прибічники партисипативного та деліберативного концептів демократії. Безумовно, ця велика група технік і практик не приносить такого швидкого ефекту локалізації політичного напруження, як, скажімо, вибори. Але саме їх вбудова в інституції та процеси управління, по-перше, реально сприяє формуванню нової "діалогової" політичної культури, поступовому зростанню довіри громадян до держави. По-друге, уможливлює функціонування ефективних і стабільних консолідованих демократій. Бо ризики радикалізації політичного процесу в таких політичних системах є мінімальними, оскільки конвенційні суспільні практики абсолютно домінують над неконвекційними під час розв'язання конфліктних чи кризових ситуацій.

У міркуваннях про можливий вплив на повоєнний розвиток української демократії інклюзивних інструментів, їх велику консолідуючу і допоміжну роль під час війни можна послатися на приклад Данії, країни, яка сьогодні перебуває на топ позиціях у світових рейтингах якості життя, демократії та управління. Ще 40 років тому це була досить проблемна європейська демократія. Шлях, свідомо пройдений данцями за останні десятиріччя, описаний у роботах політологів Кіма Сондерсков і Пітера Дінесена, присвячених аналізу впливів на формування сучасних політичної поведінки та громадської думки. На великому масиві імперичного матеріалу політологи показали, як тривалий процес підвищення рівня освіти, суспільних та політичних комунікацій та якості державних установ зумовив нову якість політичної поведінки в країні, що базується на довірі[686]. Важливо, що К. Сондерсков та П. Дінесен на прикладі Данії показали, що модернізація країни та суспільства відбувається за умови комплексних змін і законів, і інституцій, і культури, і поведінки. Маємо розуміти на рівні аксіоми: процес оновлення нашої країни буде не достатньо ефективним та досить повільним, якщо запропоновані політичним класом зміни інституцій, політик та практик в Україні лишатимуться не достатньо

[686] Sønderskov K., Dinesen P. Danish Exceptionalism: Explaining the Unique Increase in Social Trust Over the Past 30 Years Get access. *European Sociological Review*. Volume 30, Issue 6, December 2014. P. 782–795. URL: https://doi.org/10.1093/esr/jcu073

зрозумілими та мало підтриманими суспільством. Тому далі ми спробуємо лаконічно описати сучасні статуси та визначити напрями вдосконалення інструментів, які здатні підсилити інклюзивну складову української демократії під час війни та повоєнний період.

Мирні збори. На відміну від однозначної заборони виборів під час дії правового режиму воєнного стану, п. 8 ч. 1 ст. 8 Закону України "Про правовий режим воєнного стану" передає функцію ухвалювати рішення про проведення мирних зборів в Україні або в окремих її місцевостях, де введено воєнний стан, військовому командуванню разом із військовими адміністраціями (у разі їх утворення). Отже, зафіксуємо: навіть в умовах дії режиму воєнного стану мирні збори не підлягають такій однозначній забороні, як, приміром, вибори.

Поступово українська демократія буде змушена виробити механізм ефективного функціонування у війні, у разі набуття (що цілком ймовірно) останньою затяжного характеру. Запит на ефективну демократію виразно представлений у середині країни. Повної адаптації нормативної бази та практик її застосування зі стандартами ЄС потребують і амбітні завдання нашої європейської інтеграції. Тому вже зараз необхідно виробляти сценарії повного/часткового повернення у політичне життя українців усіх/більшості атрибутів демократії. Головною проблемою нормативного регулювання практики проведення в Україні мирних зборів є відсутність окремого спеціального закону, що створює проблеми для реалізації цього права. На практиці відсутність базового закону призводить до звуження права громадян на мирні збори та порушення інших свобод. Серед найбільш поширених негативних практик: заборони, часто необґрунтовані, адміністративними судами; зловживання у притягненні до адміністративної відповідальності учасників мирних зборів; заборони на підставі актів місцевих органів влади; неправомірне застосування положень нормативно-правового акту, які належать до періоду незалежності України.

План заходів щодо реалізації української Національної стратегії у сфері прав людини (ухвалена у 2021р.) передбачає розробку та подання на розгляд Кабінету Міністрів України законопроєкту щодо забезпечення права на свободу мирних зібрань відповідно до

міжнародних та європейських стандартів. Такий законопроєкт на момент проведення цього дослідження не підготовлений. Фактично, проведення мирних акцій регулюється наказом МВС від 10 серпня 2016 р. [687].

Переважна більшість країн-членів ЄС мають спеціальні закони, що регулюють застосування громадянами цього інклюзивного демократичного інструменту. Як правило, ці документи містять вимогу повідомляти владу заздалегідь про мирні зібрання та акції протесту. Європейські закони також гарантують проведення спонтанних акцій (тих, що виникають без попередження), якщо вони мають мирний характер. Єдина європейська країна, не член ЄС, Велика Британія (а точніше – три її провінції: Англія, Уельс та Шотландія) не містять вимоги повідомляти владу заздалегідь про мирне зібрання чи протест. Закон "Про громадський порядок" (1986) пропонує (але це не обов'язково) організаторам лише повідомити поліцію про подробиці заходу для гарантування громадської безпеки та координації будь-яких необхідних ресурсів[688].

Петиції/Звернення. Право громадян і ОГС самостійно звертатися до відповідних центральних та локальних органів влади унормовано Законом "Про звернення громадян" (1996 р.)[689]. Після Революції гідності, в межах реформ, спрямованих на зростання якості та формування прозорості врядування, в тому числі шляхом популяризації практик е-демократії, в Україні відбулося запровадження і електронного звернення, та електронної петиції (2015 р.)[690]. Вже у 2016 р. майже 60% ОГС інформували про використання е-петицій[691].

---

[687] Про затвердження Порядку організації взаємодії Національної гвардії України та Національної поліції України під час забезпечення (охорони) публічної (громадської) безпеки і порядку. Наказ №773 МВС України. 10 серпня 2016 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1223-16#Text

[688] The Public Order Act. 1986. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1986/64/contents

[689] Про звернення громадян : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text

[690] Про внесення змін до Закону України "Про звернення громадян" щодо електронного звернення та електронної петиції : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/577-19#Text

[691] Практика використання інструментів електронної демократії громадськими організаціями в Україні. Дослідження. 2016. С. 24. URL: http:// school26.edukit.mk.ua/Files/downloads/E-Democracy%20Survey_Results_final.pdf

Для порівняння: на офіційному сайті ePetitionen для електронних звернень до німецького парламенту за період 2009–2020 рр. було викладено 8085 електронних петицій [692]. Український парламент за період 2017–2022 рр. отримав 4654 ініційованих е-петицій, з яких викладено – після проходження фільтрації – на сайті Верховної Ради 1522 (табл. 10.3). Лише за рік повномасштабної війни РФ проти України Президент України отримав 11,6 тисяч петицій, з яких потрібні для розгляду ним 25 тис. підписів підтримки отримало 81 звернення[693]. У 2021 році на адресу Кабінету Міністрів України надійшло 297 е-петицій[694], у 2022 році – 845 е-петицій[695]. Відсутність єдиної онлайн платформи для розміщення, обробки та зберігання е-петицій/звернень до місцевої влади та величезна кількість сайтів місцевих органів влади з неуніфікованою структурою ускладнюють як аналіз цих документів, так і контроль за діями органів влади у тих випадках, коли це передбачається відповіддю на е-петицію/звернення. Поверховий аналіз сайтів найбільших українських міст (Дніпра, Києва, Львова, Одеси, Харкова) показав, що такі міста, як Львів, Одеса, Дніпро, не викладають тексти е-петицій/звернень на свої сайти, а намагаються вивантажувати дані (чи частину даних) на єдину платформу електронної демократії E-DEM (табл. 10.2). А сайти міських рад Києва та Львова, які якісно працюють із текстами е-петицій/звернень на своїх сайтах, не викладають інформацію про ці інструменти на платформу E-DEM.

---

[692] Портал Комітету з петицій парламенту ФРН. URL: https://epetitionen.bundestag.de/epet/startseite.nc.html

[693] Петиції до Зеленського: які питання найбільше турбують українців під час війни. Слово і Діло. 09.02.2023. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/02/09/ infografika/suspilstvo/petycziyi-zelenskoho-yaki-pytannya-najbilshe-turbuyut-ukrayincziv-vijny

[694] Інформація про роботу із зверненнями громадян, що надійшли до Кабінету Міністрів України у 2021 році. Урядовий портал. URL: https://www. kmu.gov.ua/gromadskosti/zvernennya-gromadyan/rozglyad-zvernen-gromadyan-zviti/informaciya-pro-robotu-iz-zvernennyami-gromadyan-shcho-nadijshli-do-kabinetu-ministriv-ukrayini-u-2019-roci

[695] Інформація про роботу із зверненнями громадян, що надійшли до Кабінету Міністрів України у 2022 році. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/gromadskosti/zvernennya-gromadyan/rozglyad-zvernen-gromadyan-zviti/informaciya-pro-robotu-iz-zvernennyami-gromadyan-shcho-nadijshli-do-kabinetu-ministriv-ukrayini-u-sichni-berezni-2021-roku

Таблиця 10.2.

Представленість петицій /звернень на сайтах найбільших українських міст та вебплатформі "єдина платформа місцевої електронної демократії" [*]

(https://petition.e-dem.ua)

№	Параметри	Дніпро		Одеса		Львів		Київ		Харків	
		https://dniprorada.gov.ua	E-DEM	https://omr.gov.ua	E-DEM	city-adm.lviv.ua	E-DEM	https://kyivcity.gov.ua/	E-DEM	https://petition.city.kharkov.ua	E-DEM
1	Чи є зведена статистика/ по наданих запитах/ петиція?	Ні	Не повна інформація	Ні	Ні	Ні	Не повна інформація	Так	Ні	Ні	Ні
2	Чи є архів?	Ні	Не повна інформація	Ні	Ні	Ні	Не повна інформація	Так	Ні	Так	Ні
3	Чи є відповіді на петиції/ звернення?	Ні	Не повна інформація	Ні	Ні	Ні	Не повна інформація	Так	Ні	Так	Ні
4	Чи є розділ, де можна подивитися на контроль виконання?	Ні	Ні	Ні	Ні	Так	Ні	Так	Ні	Ні	Ні

[*] Джерело: таблицю укладено авторкою шляхом аналізу відкритих даних, представлених на сайтах відповідних місцевих рад та платформі E-DE

Українська нормативна база е-петицій/звернень прописана таким чином, що вони, як інструмент активно набираючої оберти е-демократії, "підсвічують" проблеми, ранжують їх за рівнем впливу на суспільство та надають публічну демонстрацію ставлення до проблем представників влади (центральної та місцевої). І не більше, оскільки не передбачають реального покарання за порушення владою або процедур реагування на петиції, або невиконання заходів, про які йдеться в приписах щодо петиції. За такої нормативної бази е-петиції залишаються умовно прийнятним інструментом оперативної локалізації потенційних криз загальноукраїнського масштабу. Оскільки е-петиції, що набирають великої підтримки, як правило, супроводжуються медійною кампанією, то небажаний розголос, що опосередковано впливає на рейтинги, змушує центральну владу ухвалювати очікувані суспільством рішення. Серед свіжих прикладів саме такого ефекту від петицій – публічна заява президента В. Зеленського про намір ветувати Закон "Про відновлення декларування доходів чиновників" після того, як петиція на цю тему набрала більше 80 тис. підтримки [696]. У той же час, відсутність зафіксованої у Законі відповідальності за невиконання владою навіть тих рішень, про які йдеться в офіційних відповідях її представників на петиції, у поєднанні зі слабким контролем за виконанням з боку ОГС та медіа, роблять вплив інструменту е-петицій/звернень на перебіг політичного процесу не системним, слабким, таким, що не дає українцям упевненості у тому, що за його допомогою вони дійсно можуть політично корегувати поведінку влади.

Крім пробілів із нормотворчою базою, зберіганням та архівацією е-петицій, контролем за перебігом їх виконання з боку суспільства, громад, до проблем якісного застосування петицій, як партисипативного інструменту демократії, належить і рівень політичної культури більшості українців. Нерозуміння елементарних вимог до формату написання е-петиції зумовлює той факт, що переважна більшість цих документів навіть не оприлюднюється на діючих онлайн майданчиках, залишаючись поза увагою суспільства. Для розуміння масштабів проблеми: лише для Верховної Ради України частка неоприлюд-

[696] Телеграм-канал Володимира Зеленського. 12.09.2023. URL: https://t.me/V_Zelenskiy_official/7760

нених е-петицій (через їхню невідповідність елементарним вимогам) за період 2017–2022 рр. становить 67% (табл. 10.3).

Таблиця 10.3.

Парламентські е-петиції, % відхилених для винесення но обговорення громадянами, 2017–2022 рр. [*]

№	Рік	Кількість ініційованих е-петицій	Кількість оприлюднених е-петицій (після перевірки)	Відсоток відхилених е-петицій через нерелевантний зміст
1	2022	795	190	76
2	2021	783	236	69
3	2020	1151	366	68
4	2019	1707	730	57
5	2018	108	Дані відсутні	Дані відсутні
6	2017	110	Дані відсутні	Дані відсутні
7.	**Разом:**	**4654**	**1522**	**67**

[*] Складено за: [697, 698, 699, 700, 701, 702].

[697] Про звернення громадян до Верховної Ради України у січні - грудні 2022 року. *Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України*. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/zv_zvernen_hr/74316.html

[698] Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2021 році. *Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України*. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ ast_v/zv_zvernen_hr/74268.html

[699] Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2020 році. *Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України*. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ ast_v/zv_ zvernen_hr/74203.html

[700] Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2019 році. *Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України*. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/ zv_zvernen_hr/74069.html

[701] Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2018 році. *Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України*. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/ zv_zvernen_hr/73792.html

[702] Про звернення громадян до Верховної Ради України та органів місцевого самоврядування у 2017 році. *Управління з питань звернень громадян Апарату Верховної Ради України*. URL: https://vzvernen.rada.gov.ua/documents/ast_v/ zv_zvernen_hr/73468.html

Отже, для того, щоб сформувати інструменти реального впливу громадян через е-петиції/звернення на владу, на нашу думку, необхідно здійснити наступні регуляторні кроки:

– доповнити існуючу законодавчу та нормативну базу запровадженням положень про обов'язковий моніторинг виконань (із більшим акцентом на відповідальність за невиконання) центральними та місцевими органами влади їхніх же рішень/рекомендацій, що містяться у відповіді на е-петицію/звернення;

– створити єдине он-лайн сховище для обов'язкового оприлюднення та публічного моніторингу не лише відповідей, а й виконання рекомендацій, що містяться у відповідях на е-петиції/звернення, або уніфікувати вимоги до представлення та відслідковування петицій на всіх сайтах місцевих органів влади;

– ухвалити рішення, спрямовані на більш чіткий та прозорий менеджмент реагування на е-петиції. Наприклад, в парламенті Об'єднаного Королівства існує спеціальний постійно діючий Комітет (*у складі парламентарів*) з петицій, який передає на розгляд парламенту ті звернення, що набрали 100 тис. голосів підтримки за 12 місяців. Є спеціальний Комітет з петицій (у складі парламентарів) у німецькому Бундестазі, який починає працювати із петиціями, що набрали 50 тис. підтримки за 4 тижні. До функцій Комітету з петицій німецького парламенту належать підготовка відповідей, надсилання ініціаторам петицій та розміщення на сайті Бундестагу, організація (у разі потреби) парламентських слухань, моніторингу та контролю за виконанням рішень і рекомендацій, що випливають з петиції;

– запровадити попередню верифікацію предмета петиції з метою скорочення відверто провокативних чи беззмістовних;

– посилити інклюзивне залучення автора(-ів) петиції до формування політик у країні шляхом, наприклад, більш розгорнутого її обґрунтування та ймовірного формулювання рішення зафіксованих у петиції проблем;

– зробити курс щодо підготовки е-петицій/звернень обов'язковою частиною викладання суспільних дисциплін у середній та вищій школі, поширювати ці знання в громадянській освіті для дорослих

Громадські обговорення/громадські слухання, місцеві референдуми, бюджети участі (громадські бюджети). В Україні ці різновиди інструментів партисипативної демократії пов'язані передусім

із децентралізацією та розвитком місцевої демократії. Дійсно, громади допомагають українцям на локальному рівні опановувати інклюзивні демократичні практики, що наповнюють громадян досвідом ухвалення рішень через компроміс, відчуттям можливості реального впливу на владу, практиками публічного узгодження важливих рішень для розвитку громади. Саме тому збереження і подальший розвиток місцевого самоврядування навіть в умовах великої війни є вкрай важливим політичним завданням влади та ОГС.

Колоніальний період історії України і важкий час пострадянської трансформації "посприяли" формуванню і значному поширенню "негативних ідентичностей" у психології українців (недовіра, патерналізм, апатія, догматизм, астенія, соціальне відчуження тощо). Одним з продуктів тривалої конвергенції "негативних ідентичностей" та неефективних "подвійних інституцій" стало відчуження держави від людини. Переважна більшість українців не ставилися до держави як до своєї власної, а відповідно, і не прагнули впливати на формування та ухвалення політичних рішень. Політична культура, що формувалась у таких умовах, майже не передбачала дієвого діалогу, ухвалення компромісних рішень та реалістичної імплементації інструментів демократії, гарантованих Конституцією. В ті періоди революцій, коли суспільство повертало власників держави (олігархів та їх афіліянтів у політичному класі) за перейдені ними "червоні лінії", домінуючими інструментами були радикальні, неконвенційні інструменти політичної боротьби.

Повномасштабна війна, розпочата Росією проти України у 2022 році, не припиняє змінювати наше суспільство. Сформована та консолідована навколо спільної мети українська нація стала одним з факторів нашої стійкості та базовою конкурентною перевагою над ворогом. Тому завершення ініційованої РФ війни проти України на прийнятних для українців умовах, подальша модернізація країни у повоєнний час потребують збереження консолідованого стану суспільства та уникнення за будь-яку ціну його неконструктивної радикалізації. У разі набуття війною затяжного характеру мобілізаційна (не потребуючи великої кількості аргументів) суспільна консолідація та підтримка громадянами влади будуть зменшуватися. Природна консолідація українців та легітимація ними дій влади потребуватимуть переконливої мотивації. Чи

не головним аргументом має бути демонстрація державою своєї інституційної спроможності.

Глибина інституційної кризи української демократії потребує тривалих і кропітких реформ для формування нового інституційного змісту і дизайну держави, яка б дозволила громадянину відчути її корисність та впливати на рішення влади. Специфіка трансформації українських інституцій в останні десять років полягала в тому, що формування принципово нового, не радянського, інклюзивного стилю управління державою більш швидко та ефективно відбувалося на місцевому (локальному) рівні, на рівні громади. Політичним продуктом реформи децентралізації (перший етап – 2015–2018 рр., другий етап – 2019–2021 рр.) стало створення нової та ефективної інституції місцевого самоврядування зі своїм законодавством, захищеним бюджетом, новими людьми у владі. Фактично, місцеве самоврядування запустило механізми демократії на локальному рівні. Українці відчули свою спроможність впливати на перебіг подій у громадах, розпочався процес увласнення держави пересічними громадянами. Так, за підсумком першого року реформи децентралізації наприкінці 2016 р., 46% опитаних українців сказали про покращення ситуації в громадах через зростання надходжень у місцеві бюджети[703]. Безумовно, успіх децентралізації був зумовлений, не в останню чергу, досить активним зверненням (чи планами звернутися) до партисипативних інструментів демократії на локальному рівні.

Реформа децентралізації в Україні в період 2015–2018 рр. була цікавою, але не ідеальною. Про наявність певних недоліків, які потребують корекції, свідчили, щонайменше результати кількох досліджень, які дали кількісні та якісні показники. Так, у 2016 році частка людей, що відзначили певні зміни на краще у своєму населеному пункті внаслідок збільшення місцевих бюджетів, становила 46% серед опитаних. У 2018 р. ця частка трохи знизилася – до 39,5%, а до 2020 р. – до 35,5%. На кінець 2020 р. найбільше респондентів топпричинами нестачі коштів на задоволення потреб

[703] 2020: децентралізація та реформа місцевого самоврядування. Результати 5 хвилі опитування громадян України. *Офіс Ради Європи.* URL: https://decentralization.gov.ua/uploads/library/file/633/2020Report_UKR_ukr.pdf

громади вважали занадто високі витрати на її управління (45%) і неправильно сплановані видатки (40%). 27% однією з причин неефективного керування називали корупцію. Більшості респондентів (56%) було невідомо, чи здійснювалися після минулих виборів звіти голови перед громадою, а ще 17% стверджували, що звітів узагалі не було. 92%-93% респондентів вважали, що потрібно достроково припиняти повноваження місцевої ради та/або сільського, селищного, міського голови у разі бездіяльності чи ухвалення хибних рішень. У той же час, респонденти не мали однозначної думки, який орган має ухвалювати подібне рішення: 38% вважали, що це має бути місцевий референдум, 20% – суд, 14% – місцева державна адміністрація. Отже, більш якісна децентралізація та закріплення прогресу локальної (місцевої) демократії потребують унормування (на рівні закону) великої кількості інклюзивних інструментів.

15 лютого 2022 р. ВРУ ухвалила за основу проєкт закону "Про внесення змін до Закону України "Про місцеве самоврядування", яким, крім іншого, запропоновано чітко унормувати порядок ініціювання та проведення громадських слухань та обговорень як одного з інструментів залучення громадян до управління громадами. 5 вересня 2023 проєкт закону було внесено до порядку денного парламенту. На момент написання цього дослідження рішення щодо згаданого законопроєкту ще не було ухвалене.

Якщо "громадські слухання", як інструмент демократії, потребують лише уточнення вже існуючого законодавства щодо їх регуляції[*], то такий важливий інструмент легітимації місцевих політик, як місцевий референдум, з 2012 р. перебуває за межами правового поля України (після втрати чинності Закону "Про всеукраїнський

[*] Закон України "Про місцеве самоврядування в Україні" визначає громадські слухання як форму здійснення територіальною громадою права на участь у справах місцевого самоврядування (стаття 13). Закон України "Про засади державної регіональної політики" передбачає проведення громадських слухань щодо проєктів регіонального розвитку (стаття 18). Закон України "Про доступ до публічної інформації" зобов'язує органи місцевого самоврядування інформувати громадськість про проведення громадських слухань (стаття 19). Статути територіальних громад мають визначати специфіку проведення громадських слухань на її території.

та місцеві референдуми" 1991 року). Загальноукраїнському референдуму повезло більше, оскільки закон, що описує механізм його застосування, ухвалений парламентом у січні 2021 року[704]. Декілька невдалих спроб ухвалення закону, що регулював би проведення місцевих референдумів, відбулися в період 2015–2019 рр. Новий проєкт закону "Про місцевий референдум" було зареєстровано у вересні 2019 року. У вересні 2023 р. (через чотири роки після реєстрації!) законопроєкт було внесено до порядку денного пленарних засідань ВРУ. Противники місцевих референдумів посилаються на те, що, по-перше, у таких країнах ЄС, як Бельгія, Люксембург, Італія, Португалія, Фінляндія та Швеція, в принципі відсутня практика проведення місцевих референдумів. По-друге, посилалися на сумний досвід використання цього інструменту прямого народовладдя в Україні. Прибічники активного використання місцевих референдумів у партисипативних практиках роблять акцент на тому, що, по-перше, законопроєкт чітко унормовує питання, які можуть виноситися на обговорення на місцевому рівні, що є серйозним запобіжником для його використання проти держави. По-друге, ухвалення коректних законів, що розширюють можливості громадян легітимним способом впливати на владу, не заборонено під час війни (на відміну від проведення референдумів, які неможливі в умовах правового режиму воєнного стану). Суспільство має готувати інструменти для оперативного розкручування гайок після війни, які (і що є природно) закручує влада під час війни[705]

Бюджети участі – це інструмент, який дозволяє громадянам впливати на розподіл частини бюджетних коштів своїх міст та громад, а також брати участь в конкурсах щодо реалізації цих суспільно важливих проєктів. Найчастіше фінансуються проєкти з благоустрою та освіти. Джерела доходів бюджетів участі –

[704] Про всеукраїнський референдум : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text

[705] Бойко О. Місцеві референдуми. Чому закладати основи локальної демократії завжди на часі? *Дзеркало тижня.* 8 вересня 2023 р. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/mistsevi-referendumi-chomu-zakladati-osnovi-lokalnoji-demokratiji-zavzhdi-na-chasi.html

податкові і неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти. Під час повномасштабної війни місцева влада уточнює (звужує) перелік галузей, в яких можуть бути реалізовані проєкти, які фінансуються за рахунок громадянських бюджетів і потребують підтримки громади. Громадські бюджети – це, безумовно, позитивна практика залучення людей в життя громад, але дуже недооцінена в Україні, передусім владою. Наприклад, розпорядником найбільших громадських бюджетів, очікувано, є Київ. Відповідно до планів на 2022 рік, дохід бюджету столиці становив 69 млрд грн [706]. А запланований розмір бюджету участі для киян на цей самий рік становив 200 млн грн (тобто 0,2% (!) від запланованих доходів міста)[707] Безумовно, збільшення видатків міст на громадські бюджети потребує більш сучасних та складних практик контролінгу за процесом відбору проєктів, аби унеможливити корупцію.

Політична традиція сучасної України обмежує поле використання громадських обговорень/слухань переважно практиками ухвалення рішень органами місцевого самоврядування. Чи не єдина спроба обов'язкового (на рівні закону) запровадження інструменту громадських слухань/обговорень на рівні центральних органів влади торкається в Україні екологічних політик, а саме – проведення з 2017 р. процедури оцінки впливу на довкілля планової господарської діяльності[708]. Закон України "Про оцінку впливу на довкілля" (далі – ОВД) є аналогом ухвалених в усіх країнах ЄС нормативних актів щодо оцінки впливу на довкілля відповідно до Директив ЄС 2011/92/ЄС та 2014/52/ЄС. Саме цей закон робить громадські обговорення/слухання обов'язковою частиною процедури ОВД (без проходження якої неможлива господарська діяльність). Простою мовою: без погодження із громадськістю розпочати будівництво об'єкта, що потенційно має ризики

[706] Бюджет Києва на 2022 рік передбачає 69 мільярдів доходів. URL: https://minfin.com.ua/ua/2021/12/13/77168778/

[707] Фінансування Громадського бюджету Києва на 2022 рік збільшено до 200 мільйонів гривень. URL: bit.ly/3ZwQp7g

[708] Про оцінку впливу на довкілля : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text

для довкілля, неможливо. Під час пандемії COVID-19 та першого року повномасштабної війни РФ проти України громадські слухання/громадські обговорення було поставлено майже "на паузу" (вони надавалися у форматі електронних пропозицій) і оновлено лише у вересні 2023 р. у форматі онлайн конференцій*.

Оскільки громадські слухання/громадські обговорення не підпадають під заборону під час дії правового режиму військового стану, то, на нашу думку, доцільно відповідально поставитися до більш широкого унормування таких партисипативних практик у діяльності решти ЦОВ. У механізмі організації та проведення громадських слухань/обговорень, запропонованому українським Міністерством захисту довкілля та природних ресурсів за шаблоном ЄС, масштабування заслуговують такі опції:

– чітка регламентація процедури проведення громадських обговорень/слухань;

– високий рівень доступності для всіх бажаючих громадян України участі в процесах обговорень/слухань, ініційованих ЦОВ;

– публічність та прозорість рішень, що ухвалюються під час обговорень із громадськістю (Закон унормовує створення Єдиного реєстру з оцінки впливу на довкілля, де міститься детальний звіт про громадське обговорення/слухання, в т. ч. і усі отримані письмові зауваження і пропозиції громадськості, а також таблиця із зазначенням інформації про повне врахування, часткове врахування або обґрунтоване відхилення отриманих під час громадського обговорення зауважень та пропозицій)[709].

У той же час, Закон потребує певного корегування проведення громадських обговорень/слухань з метою як максимально ефективного використання потенціалу деліберативних та дорадчих технологій демократії для локалізації протестного потенціалу українського суспільства в умовах тривалої війни, так і для повоєнного розвитку демократії в Україні. Йдеться про:

---

*У форматі он-лайн конференцій громадські слухання будуть відбуватися до завершення воєнного стану в Україні

[709] Про оцінку впливу на довкілля : Закон України. Ст. 7, п. 7. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#Text

– запровадження системи контролінгу щодо імплементації тих пропозицій громадян, що класифіковані за підсумком слухань як ті, що "мають бути враховані" чи "частково враховані";

– видалення норми про те, що громадське обговорення/слухання можуть вважатися такими, що відбулися, якщо до її роботи не приєдналися представники громадськості;

– розмір офіційного платежу від ініціатора ОВД на користь організатора ОВД (центрального чи локального органу влади) доцільно суттєво збільшити, щоб звузити простір для корупції[710; 711].

Публічні консультації. Серед базових трендів розвитку в європейських країнах популярна така партисипативна техніка, як публічні слухання, які означають:

– активне запровадження інструментів е-демократії: відмова у більшості випадків від проведення оф лайн консультацій у формі засідань консультативно-дорадчих органів, активне застосування онлайн форматів, максимально широке залучення зацікавлених сторін до процесів формування політик, підвищення рівня прозорості процесу консультацій у цілому;

– формалізація процедур консультацій на законодавчому рівні;

– скорочення строків проведення консультацій, але збільшення їх кількості.

Щодо законодавчого унормування, то у Великій Британії, приміром, загальні стандарти проведення публічних консультацій між урядом та зацікавленими сторонами визначено Кодексом практики консультацій (законом)[712]. А в Данії процедура публічних консультацій регулюється не законом, а переважно традиціями та роз'ясненням міністерства юстиції щодо якості регулювання стандартів підготовки проєктів нормативно-правових актів. Данія була

---

[710] Про затвердження Порядку проведення громадських слухань у процесі оцінки впливу на довкілля : Постанова КМУ. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/989-2017-%D0%BF

[711] Про затвердження розміру плати за проведення громадського обговорення в процесі здійснення оцінки впливу на довкілля : Наказ Міністерства захисту довкілля та природоохоронних ресурсів. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/489571___661214#n14

[712] HM Government. The Code of Practice on Consultation. URL: http://www.bis.gov.uk/files /file47158.pdf

одною з перших країн ЄС, де для узагальнення інформації щодо всіх громадських консультацій у 2005 році було створено окремий вебпортал (www.borger.dk).

В Україні порядок проведення публічних консультацій з громадськістю все ще регулюється урядовою постановою від 3 листопада 2010 р. Відповідно до ст.5 цієї постанови, консультації з громадськістю проводяться виключно органом виконавчої влади, який є головним розробником проєкту нормативно-правового акта або готує пропозиції щодо реалізації державної політики у відповідній сфері державного і суспільного життя[713]. Право решти ЦОВ (ВРУ, Президента України, НБУ) та місцевих органів влади цим документом не було унормувано. Це – одна з причин присутності в Україні стереотипу, що публічні консультації орієнтовані на обговорення законодавчих та підзаконних актів, а громадські слухання – на обговорення політик і процесів.

Чергова спроба* ухвалити закон, який регулює партисипативну практику в Україні і збільшує наші шанси на конвенційний розвиток демократії, стартувала в жовтні 2020 р. реєстрацією законопроєкту "Про публічні консультації"[714]. Перше читання законопроєкт пройшов у парламенті 5 березня 2021 р. (більше, ніж 2,5 року тому). В березні 2023 року проєкт закону було зареєстровано на проходження другого читання у порядку денному пленарних засідань ВРУ. Безумовно, повномасштабна війна РФ проти України загальмувала процес українського законотворення, що вплинуло на темпи ухвалення і цього проєкту закону, який:

– чітко визначає правила проведення публічних консультацій під час формування та реалізації державної, регіональної політики, вирішення питань місцевого значення;

– унормовує права та обов'язки суб'єктів владних повноважень (Президента України, ВРУ, КМУ, міністерств, ЦОВВ, місцевих

---

[713] Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Постанова КМУ. 03 березня 2010 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text (останнє звернення 18.09.2023).

* Попередня версія законопроєкту "Про публічні консультації" була зареєстрована у ВРУ у грудні 2017 року.

[714] Про публічні консультації : Проєкт Закону. 27 жовтня 2020. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/4415

органів виконавчої влади, органів влади АРК, місцевих органів влади) та права заінтересованих сторін (громадян та представників ОГС) у правовідносинах, пов'язаних з проведенням публічних консультацій, особливості проведення електронних консультацій, консультацій у формі публічного обговорення та адресних консультацій

– передбачає створення єдиної онлайнплатформи публічних консультацій, балансоутримувачем якої буде відповідний центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах електронного урядування та електронної демократії.

У той же час, за оцінками Головного науково-експертного управління ВРУ, позитивні новації законопроєкту "Про публічні консультації" не перекривають вагу його концептуальних недоліків, а саме – відсутність системного підходу до вироблення рамки широкої взаємодії органів публічної влади з громадськістю. Про що свідчать:

– відсутність механізму, який не лише враховує громадську думку, а й стимулює реагування на неї представниками влади у прозорий та своєчасний спосіб;

– відсутність у приписах проєкту закону співвідношення із нормами законів, що вже регулюють проведення публічних (громадських) обговорень/консультацій щодо з'ясування думки громадськості з питань доступу до публічної інформації, формування державної регуляторної політики у сфері господарської діяльності, містобудування, стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу проєкту на довкілля;

– чинним законодавством України вже передбачені консультації з асоціаціями органів місцевого самоврядування у питаннях планування, прийняття державного та місцевих бюджетів, процедур проходження бюджетного процесу (п. 10 ч. 1 ст. 38 Бюджетного кодексу України, ст. 18, ст. 20 Закону України "Про асоціації органів місцевого самоврядування"), у той час як сфера дії законопроєкту "Про публічні консультації" не поширюється на правовідносини, що регулюються Бюджетним кодексом України[715].

[715] Висновок на проект Закону України "Про публічні консультації". Апарат Верховної Ради України, Головне науково-експертне управління. 15 грудня 2020 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/413412

Наразі результатом традиційно неквапливого ставлення до роботи над законодавчими актами, які мають якісно унормувати дію в межах української політичної системи інклюзивних інструментів та практик, нерозуміння політичними акторами пріоритетності розгляду законів, спрямованих на підтримку та розвиток української демократії, стало не лише провисання ефективного використання конвенційного інструменту демократичної участі громадян, не забороненого правовим режимом воєнного часу, а й певний сценарний цейтнот у питанні повоєнної модернізації України. З одного боку, ми маємо більше ніж 13 серйозних зауважень до Закону від Головного науково-експертного управління ВРУ (які майже не зняті в процесі підготовки до 2-го читання) та Міністерства юстиції. Останнє інформує про відсутність відповіді Міністерства цифрової трансформації про готовність утримувати на балансі єдину платформу онлайн консультацій[716]. Це створює певні загрози для оперативного ухвалення Закону у 2-му читанні після постатейного обговорення, а відповідно, ускладнює запровадження повноцінного циклу формування публічної політики (що передбачено Державною антикорупційною програмою на 2023–2025 рр.)[717]. З іншого боку, іноземні донори та інвестори повоєнної модернізації України вимагають ефективної, прозорої та позбавленої корупції реалізації проєктів відновлення, що передбачає демократичне долучення до процесу відбудови всіх зацікавлених сторін, передусім громадян та представників ОГС. За даними дослідження Центру розвитку інновацій, майже 70% громадян України готові долучитися до процесу відбудови країни через громадські слухання та обговорення; внесення пропозицій до проєктних ініціатив; відкрите публічне голосування за регіональні та місцеві проєкти; здійснення публічного моніторингу та оцінки виконання проєкту, відстеження динаміки розвитку громади

[716] Про публічні консультації : Експертна записка міністерства юстиції щодо законопроекту. Серпень 2023. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/pubFile/1959372

[717] Державна антикорупційна програма на 2023–2025 рр. Постанова КМУ від 04 березня 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2023-%D0%BF#Text

тощо[718]. У травні 2023 р. USAID починає масштабний проєкт із залучення громадськості для забезпечення прозорого процесу відбудови. Вже відкритий прототип платформи DREAM (державної цифрової екосистеми управління відновленням) разом із модулем електронної демократії e-Dem також містить опцію публічних консультацій. Отже, питання про виконання вимог іноземних інвесторів та донорів щодо політичної інклюзії процесу відбудови без ухвалення Закону "Про публічні консультації" залишається, як то кажуть, "негативно відкритим". Важко пояснити чимось, крім імпульсивної реакції на ситуацію, що склалася і є одним з факторів, що гальмує запуск інституційної інфраструктури відбудови, ініціативу голови профільного (для вказаного Закону) Комітету Верховної Ради з питань організації державної влади, місцевого самоврядування, регіонального розвитку та містобудування Олени Шуляк провести публічні консультації 20 та 27 вересня 2023 року щодо вдосконалення механізму виплат компенсацій за зруйноване під час війни житло без ухваленого Закону "Про публічні консультації"[719].

Е-демократія, або цифрова демократія, яка використовує інформаційно-комунікаційні технології для залучення громадян до участі в державотворенні та прийнятті рішень, має динамічний розвиток у сучасній Україні. Українська влада та ОГС сьогодні не безпідставно покладають великі сподівання на потенціал технологій е-демократії щодо збільшення політичної інклюзії українців. У той же час, маємо наголосити на тому, що активним провайдерам е-демократії в Україні важливо не стати на шлях "цифрового детермінізму" і зберігати (чи сформувати) розуміння, що цифрові інструменти не є панацеєю від демократичних викликів і

[718] Результати дослідження рівня залучення всіх зацікавлених до процесу відбудови. *Центр розвитку інновацій.* Серпень 2023 р. URL: https://cid.center/analytical-dashboard-opi-results/ (останнє звернення 18.09.2023)

[719] В Україні проведуть публічні консультації для покращення механізму виплат компенсацій за пошкоджене або знищене житло – Шуляк. Інтерфакс-Україна. 11 вересня 2023 р. URL: https://interfax.com.ua/news/general/934264.html (дата звернення 18.09.2023)

повинні бути ретельно інтегровані в більш широкий контекст інструментів та практик демократії.

На початку 2021 року Міністерство цифрової трансформації, Секретаріат КМУ та Фонд "Східна Європа" (програма EGAP) анонсували запуск платформи е-демократії "ВзаємоДія" (https://vzaemo.diia.gov.ua). Програма мала запрацювати вже у 2021р. В уряді повідомили, що платформа "ВзаємоДія" розробляється в межах ініціативи "Партнерство, "Відкритий Уряд"". Планувалося, що на платформі "ВзаємоДія" запрацюють, зокрема, такі інструменти, як:

– е-звернення та е-запити – можливість подати звернення, запити на інформацію в електронній формі, відстежити їх проходження та отримати відповідь. *На момент написання роботи цей пункт не реалізовано зовсім.* Центральні органи виконавчої влади, місцеві органи виконавчої влади та самоврядування викладають дані про використання цих інструментів на власних сайтах. Формат викладання цих звітів не погоджений;

– е-консультації – можливість коментувати проєкти нормативно-правових актів, вносити пропозиції щодо їх змісту. На момент написання роботи така можливість запускається на порталі E-DEM (https://petition.e-dem.ua) лише для органів місцевого самоврядування, втім, поки що інформація на портал не поступала;

– е-опитування – можливість брати участь в опитуваннях під час розроблення державних рішень. У 2021 році створено портал опитувань (https://survey.stat.gov.ua) на ґрунті Держстату в екосистемі цифрових послуг "Дія". У 2022 році опитування через війну не проводилися. *На момент написання цього дослідження триває перше за час дії правового режиму воєнного часу* опитування щодо уточнення питань зайнятості та соціальної захищеності (в екосистемі цифрових послуг "Дія");

– е-петиція – можливість ініціювати або підтримати вже подану до Кабінету Міністрів петицію, відстежити її статус, отримати результат розгляду. Розділ щодо е-петицій якісно працює на порталі уряду (https://petition.kmu.gov.ua). Завантаження, голосування та моніторинг е-петицій, наданих місцевим органам влади, *реалізовано через портал E-DEM* (https://petition.e-dem.ua/). На момент підготовки цього дослідження не всі органи місцевого

самоврядування підключено до системи, документи вивантажуються не всі та не системно;

– е-конкурси – прозорі конкурсні процедури для відбору проєктів ОГС, яким надаватиметься фінансова підтримка коштом державного бюджету. Створено окрему "систему відкритих конкурсів" (https://grants.vzaemo.diia.gov.ua) в екосистемі цифрових послуг "Дія". *Проєкт працює*;

– е-голосування для обрання складу громадських рад при органах виконавчої влади. На момент написання дослідження ця опція, як централізована онлайн платформа, *не працює*. Кожна окремо інституція звітує про процес виборів та взаємодії із громадськими радами на свій розсуд, формат надання цих даних не уніфікований;

– громадська експертиза – можливість подати запит для проведення громадської експертизи діяльності органів виконавчої влади, ознайомитися з матеріалами проведених експертиз. На момент написання дослідження ця опція, як централізована онлайн платформа, *не працює*.

У підсумку: портал "ВзаємоДія", як єдиний портал цифрової демократії, на момент проведення цього дослідження не запрацював. Суспільство не отримало жодних пояснень від влади, чому проєкт "ВзаємоДія" на паузі. Мовчання влади продукує в експертних колах припущення, що спущення "Взаємодії" "на гальма" є свідченням того, що режим В. Зеленського свідомо уникає розширення кола дисижнмейкерів. Суспільство та ОГС сьогодні матимуть справи із двома великими операторами-платформами надання послуг електронної демократії. Такі формати, як е-конкурси для ОГС та е-опитування, реалізуються на платформах, агрегованих в екосистему контрольованої КМУ "Дії" (онлайн портал та вебапликейшн). Е-петиції, е-звернення, е-консультації (лише для місцевого самоврядування) будуть *частково* агреговані в системі E-DEM, що створюється в межах програми "Електронне урядування задля підзвітності влади та участі громади" (EGAP), яка фінансується Швейцарією і виконується Фондом Східна Європа у співпраці з Мінцифрою та Фондом Innovabridge. Таким чином, розвиток частини дуже важливих партисипативних інструментів е-демократії прив'язується

до обслуговування виключно повоєнної модернізації, замість того, щоб працювати на вдосконалення українського політичного режиму.

Крім описаних *очевидних* проблем із адмініструванням цифрової демократії в Україні, не будемо забувати й академічні застереження Х. Маргеттс[720], А. Оствін[721; 722], А. Лев-Он (США)[723], Л. Бенетті, Ф. Горварда[724], Дж. Стромер-Геллі та решти дослідників е-демократії та практик про ризики від її непродуманого запровадження. Ось кілька поширених причин для критики, що дуже часто називаються міжнародною академічною спільнотою:

– ініціативи електронної демократії, які передбачають збір і використання персональних даних у політичних цілях, можуть викликати серйозні занепокоєння щодо конфіденційності. Критики стверджують, що стеження та профілювання громадян можуть порушити особисті права на конфіденційність;

– електронна демократія може сприяти поверховим формам залучення, таким як "кліктивізм" або он лайн-петиції, які можуть не призвести до значущих політичних змін чи глибшої участі громадян;

– вразливість електронної демократії до кібератак, що потенційно може поставити під загрозу цілісність виборів і цифрових систем голосування;

– цифрові платформи можуть забезпечити участь, але є ризик не повного відтворення інклюзивних та дискусійних якостей традиційних демократичних процесів;

Деліберативні технології локалізації радикалізму та політичної консолідації. Сформований у 80–90-их рр. минулого

---

[720] Margetts H. Experiments for public management research. *Public Management Review.* 2011. 13 (2). P. 189–208.

[721] Oostveen A. Outsourcing democracy: losing control of e- Voting in the Netherlands. *Policy & internet,* 2010. URL: https://doi.org/10.2202/1944-2866.1065

[722] Oostveen A., Besselaar V., den. From small scale to large scale user participation: a case study of participatory design in e-government systems. *Proceedings of the eighth conference on Participatory,* 2004.

[723] Lev-On A., Rosenberg H. Mobile applications in local government: Diffusion, dilemmas and usage. practices. *Electronic Government,* 2021.17(2), P. 183–198.

[724] Howard P. The Digital Origins of Dictatorship and Democracy: Information Technology and Political Islam. Oxford : Oxford Studies in Digital Politics, 2010. 304 p.

століття концепт дорадчої демократії став відповіддю західних науковців на процеси зростання політичного відчуження більшості громадян, делегітимацію влади в консолідованих західних демократіях та прогалини політичної комунікації. Все це створювало підстави для поступової радикалізації режимів. Ідеологи концепту (передусім, Дж. Бессет[725], Дж. Ролз[726] і Ю. Габермас[727]) наголошували на тому, що сучасні представницькі демократії потребують корекції, яка уможливить розробку та ухвалення політичних рішень, формулювання політик і розгляд спірних питань з більш акцептованим урахуванням громадської думки. Громадською думкою в такій системі не вважається результат соціологічного опитування/референдуму, оскільки він, на переконання дорадчих демократів, отриманий внаслідок масштабних медійних маніпуляцій, що не передбачають якісного діалогу між владою та суспільством. Отже, інструменти скерування (делібератизації) громадської думки є продуктом раціонального і аргументованого публічного дискурсу/спілкування. Цей процес передбачає пряме залучення громадян представниками держави чи ОГС до обговорення і має на меті, по-перше, навчання суспільства; по-друге – досягнення консенсусу між усіма учасниками діалогу (суспільство, громадянське суспільство, влада); по-третє – корегування і зростання легітимації політик у демократичних системах.

До середини 10-х рр. XXI ст. інструменти дорадчої демократії (передусім міні пабліки) класифікувалися безпосередньо авторами цього концепту як допоміжні дизайн-технології, що вдосконалюють якість рішень інститутів та процедур традиційної представницької демократії. Справжню революцію в середовищі концептуально заспокоєних деліберативних демократів зробила монографія учениці Ю. Хабермаса Христини Лафонт "Демократія без скороченень" (2019 р.). Х. Лафонт погодилася з тим, що будь-яка

[725] Bessette J. The Mild Voice of Reason: Deliberative Democracy and American National Government. Chicago: Univ. of Chicago Press, 1994. 306 p.

[726] Rawls J. The Idea of an Overlapping Consensus. *Oxford Journal for Legal Studies*. Spring 1987. №7 (1). P. 1–25.

[727] Habermas J. Theory of communicative action. Boston: Beacon Press, 1984. Vol. I, 465 p., vol. II. 457 p.

демократична легітимність є та буде частковою. Але систему влади потрібно прагнути організувати так, щоб відсоток легітимності зростав. Дослідниця наголошує на тому, що відсутні докази того, що учасники владних інститутів чи експертного середовища, яким прості громадяни делегували право реалізовувати та розробляти політику від їх імені в межах представницької демократії, не займаються політичними маніпуляціями, використовуючи міні пабліки для досягнення штучного компромісу і легітимації рішень, не вигідних суспільству. Якщо західні демократії дійсно шукають інструментарій подолання кризи легітимності, наголошує Х. Лафонт, необхідно перевести інструменти дорадчої демократії із статусу "корисного додатку" до дієвих представницьких процедур у формат обов'язкового та законодавчо внормованого дизайну існування демократичних політичних режимів. Результатом таких новацій має стати відмова громадян від сліпої віри в демократію та набуття навичок участі та погодження з законами та політиками через реалізацію спільних проєктів: "Участь має породжувати відчуття власності як на закони, так і на політику"[728].

Міні паблік (базовий дизайн-інструмент деліберативного дискурсу) складається з випадково обраних громадян зі списку виборців або подібного джерела шляхом стратифікованої випадкової вибірки (табл. 10.3). Головний принцип, що забезпечує легітимність процесу, – всі, кого торкається обговорювана на міні пабліку тема, мають рівні шанси бути відібраними для роботи в ньому. Успіх міні пабліків залежить від визнання їх суспільством своїм прототипом. Крім громадян, які вивчають обговорювану проблему, в організації роботи міні пабліків участь беруть фасилітатори та експерти, які надають необхідну для обговорення інформацію, обґрунтовують свою позицію в ході обговорення теми з громадянами. Підсумком роботи міні пабліків є публічний лаконічний реліз/звіт, де викладається узгоджене групою бачення розв'язання обговорюваного питання. Важливо, що на початку

[728] Lafont C. Democracy without shortcuts: A participatory conception of deliberative democracy. Oxford: Oxford University Press, 2019. 288 p.

XXI ст. "зелене світло" масовому використанню міні пабліків, як інструментів форматування суспільного дискурсу, локалізації поляризації та уникнення розколів, було надане владами демократичних країн. Так, в ЄС та решті країн західної політичної традиції (США, Велика Британія, Канада, Австралія тощо) мініпабліки проводяться в переважній більшості випадків з ініціативи центральної або місцевої влади. Втім, рішення громадян і досі мають консультативний (дорадчий) характер для традиційних владних інститутів. В умовах масових суспільств надзвичайно важливим елементом ефективності застосування технологій міні пабліків є надання їм максимальної публічності. В такому разі їхні рішення ("таких саме громадян, як і більшість") сприятимуть зростанню розуміння суспільством обговорюваних політик, матимуть можливість отримати акцептацію громадян та підвищити легітимацію рішень влади, якщо вона буде ухвалювати їх з урахуванням пропозицій, отриманих на деліберативних обговореннях.

Незважаючи на загальні риси, існує декілька типів міні пабліків[729]. Міні-паблік у форматі "громадянські журі" (CJs) був уперше проведений у 1971 р. з ініціативи Неда Кросбі (Центр Джефферсона, США). "Громадянські журі" прижилися і в ЄС (Нідерландах, Ірландії, Франції та Австралії). За технологією, приблизно 12–25 учасників збираються на 2–5 днів для обговорення питання та вироблення колективної публічної рекомендації або "вердикту". CJs можуть бути організовані таким чином, щоб забезпечити "присяжним" (залученим громадянам) певний контроль над процесом, включаючи вибір експертів-свідків і характер взаємодії з ними. CJs – один з найпопулярніших міні пабліків, і не випадково уряд Великої Британії створив понад 300 "громадянських журі" [730].

Наприкінці 1980-х Данська рада з технологій розробила "консенсусні конференції" (CCs), щоб надавати поради парламентаріям

[729] Escobar O., Elstub S. Forms of Mini-Publics: An introduction to deliberative innovations in democratic practice. May 8, 2017. URL: https://www.newdemocracy.com.au/2017/05/08/forms-of-mini-publics/

[730] Citizens' Jury. URL: https://participedia.net/method/155

з питань науки та технологій.* CCs прижилися в Австралії, Аргентині, Новій Зеландії, Кореї, Ізраїлі, Японії, Канаді, Великобританії та США. Данці за допомогою саме CCs (більше, ніж 20 подій у межах 1997–2002 рр.) облаштували відкритий для громадськості діалог між експертами та неспеціалістами з таких питань, як генна терапія, інформаційні технології на транспорті, безпліддя, опромінення їжи, геном людини, генні технології в промисловості та с/х. Данські "консенсусні конференції" поділяються на два етапи. На першому громадяни (групи до 25 осіб) збираються на підготовчий вікенд, щоб дізнатися про тему, процес і групу, а також вибрати експертів, з якими будуть працювати на другому етапі конференції. Другий етап триває приблизно чотири дні, і громадяни заслуховують презентації обраних ними експертів, перш ніж поставити їм запитання, а потім скласти публічний колективний звіт, у якому викладено їхнє колективне рішення[731].

"Осередки планування" (PCs) – виникли в Німеччині в 70-их рр. XX ст., їх засновником був Пітер Дінел (університет Вупперталя). Міні-пабліки у форматі "осередків планування" дуже популярні на місцевому рівні у федеративних землях. Утім, і федеральний уряд працював із цією технологією. У серпні 1982 року Міністерство досліджень і технологій Німеччини використало PCs (у форматі трирічного дослідження з використанням 24 окремих осередків), щоб визначити інтереси громадян щодо чотирьох різних варіантів енергетичної політики. У 1992 році Федеральне міністерство поштової служби та телекомунікацій замовило серію з 22 "осередків планування" для обговорення та формування рекомендацій щодо "телефону майбутнього". Цей формат спілкування влади з суспільством з метою корегування політик використовується також в Австрії, Швейцарії, Іспанії та США. В межах PCs з експертами працює одночасно декілька груп, що дозволяє залучити до професійного обговорення питання 100-

* "Консенсусні конференції" були створені в США у 1960-х роках, використовувалися для розв'язання проблем, пов'язаних із новими біомедичними технологіями. Але найбільш успішно ця технологія організації публічного дискурсу саме з технологічних питань та корекції політики була імплементована саме Данією.

731 Consensus Conference. URL: https://participedia.net/method/163

150 громадян. За підсумком обговорення кожною групою складається публічний консолідований звіт, який затверджується осередками і передається до органу влади, що ініціював проведення міні пабліків[732].

"Дорадчі опитування" (DP) – їх ініціатором у 1988 році став Дж. Фішкін (Центр дорадчого опитування, Стенфордський університет). Фактично, це метод публічних консультацій влади з громадянами за допомогою експертів, науковців, організацій громадянського суспільства. Суспільно-політична мета "дорадчих опитувань" полягає в демонстрації еволюції ставлення громадян до питання/проблеми після отримання розлогої інформації про неї. Цей формат міні пабліків активно використовується, крім США, в ЄС, у Великій Британії, Канаді, Данії, Угорщині, Болгарії, Греції, Бразилії, Австралії. Специфіка процесу полягає в тому, що відібраних до участі в опитуванні громадян (від 150 до 500 осіб) опитують два рази: на початку роботи міні пабліків і наприкінці (коли учасники опитувань проговорили це питання одне з одним у малих групах і зі збалансованим колом експертів на пленарних засіданнях). Важливим елементом цього способу організації дискурсу є залучення медіа (бажано навіть у форматі прямої трансляції). Фінальний звіт, який є підсумком роботи "осередків планування", "громадянських журі" та "консенсусних конференцій", не робиться[733].

"Асамблеї громадян" (CAs) є потенційно найрадикальнішими та демократично найміцнішими з усіх міні громадських типів організації дискурсу. Дві канадські асамблеї (в Британській Колумбії, Онтаріо) у 2004 році передували референдуму щодо виборчої реформи. Асамблеї визначили варіанти референдуму, а також дали рекомендації щодо його очікуваних результатів. Замовником цих асамблей була влада відповідних канадських провінцій. Надзвичайно цікавим є вивчення досвіду "асамблеї громадян" в Ірландії (2012–2014 рр.), яка поклала початок конституційній реформі країни (виборча реформа, зниження віку виборців до 17 років та вікового цензу до 21 року для обрання

[732] Planning Cells. URL: https://participedia.net/method/160
[733] Deliberative Polling. URL: https://participedia.net/method/147

президентом, дозвіл одностатевих шлюбів, надання права голосувати громадянам країни за кордоном, поширення можливостей доступу громадянам у політику). Ініціатором проведення Конституційного з'їзду/Конвенту (таку назву отримала ця асамблея) був парламент Ірландії. Учасники – відібрані випадковим чином із реєстру виборців 66 громадян, 33 представники політичних партій та голова Конвенту. Бюджет становив 300 тис. євро на 12 місяців роботи. Етапи роботи: навчання, обговорення та робота з експертами, ухвалення рішення щодо кожної з обговорюваних змін до конституції, її оприлюднення. Рішення Конвенту мали рекомендаційний характер для влади. На старті планувалося, що зміни за підсумком роботи Конвенту будуть внесені протягом 4 місяців. На практиці – за рекомендацією Конвенту було проведено два референдуми, і уряд з парламентом завершили політичне реагування на рішення Конвенту у 2018 році[734].

Цікавим кроком щодо вмонтування елементів "дорадчої демократії" в наявну політичну систему Франції можна вважати реформу 2021 р. національної консультативної асамблеї (CESE), що складається з представників громадянського суспільства і діє при уряді та парламенті. Головне завдання CESE – акцептувати проєкти законів та підзаконних актів на соціальні, економічні та екологічні теми до початку їх розгляду парламентом. Одна з інновацій CESE – надання йому можливості залучати до своєї роботи громадян у форматі міні пабліків (конвентів). 13 вересня 2022 р. президент Франції Еммануель Макрон доручив CESE організацію проведення Конвенту (громадських слухань) щодо модернізації "політики кінця життя" (паліативної допомоги). 3 квітня 2023 р. йому було передано членами громадського обговорення резюме роботи Конвенту[735]. Президент Франції доручив уряду та парламенту підготувати відповідний закон до кінця літа 2023 р. і назвав процес роботи над законопроєктом "колективним

[734] Citizens' Assembly. URL: https://participedia.net/method/4258

[735] la Convention Citoyenne sur la fin de vie. URL: https://conventioncitoyennesurlafindevie.lecese.fr/

дозріванням політики до етики"[736]. Цьому передувало 9 робочих сесій, 27 днів дебатів 184 членів громадянського Конвенту, які є французькими громадянами та обрані шляхом жеребкування, та діяльність Комітету з управління організацією Конвенту у складі голови, двох членів Національного консультативного комітету з етики, філософа, який спеціалізується на етиці здоров'я, члена Національного центру паліативної допомоги та допомоги померлим, двох викладачів-дослідників, експертів з громадської участі та двох громадян, які брали участь у попередньому Конвенті, ініційованому Е. Макроном у 2020 р., з кліматичних проблем[737].

Усебічний аналіз деліберативних моделей локалізації криз застерігає від ідеалізації дорадчої демократії і орієнтує на більш уважний погляд на політичний досвід консолідованих західних демократій у сфері власного захисту, розвитку, адаптації системи до нових викликів.

Висновки, рекомендації.

1. Кінець 2023 року – той момент, коли час мобілізаційного консенсусу, що не потребує аргументів, майже вичерпався. Рівень легітимації влади в очах суспільства починає спадати, оскільки популістська риторика влади, не підтверджена реальними та ефективними реформами, більше не працює. Опозиція не є сильним конкурентом: стара втратила політичну підтримку, а нова все ще перебуває на етапі суб'єктивізації. Здатність українського громадянського суспільства обмежити природне прагнення влади розширювати свій вплив під час війни може стати рішучим чинником.

2. Напрями загрозливої ймовірної афективної поляризації практично визначилися після 18 місяців повномасштабної війни, ініційованої РФ проти України. Проте суспільні розломи ще не розпочали розростатися. Для подальшого розвитку України та збереження української демократії важливо зберігати консолідацію суспільства, формувати політичний консенсус та нейтралізовувати радикальні настрої.

---

[736] Les membres de la Convention Citoyennes reçus par le Président de la République à l'Élysée. URL: https://conventioncitoyennesurlafindevie.lecese.fr/actualites/ les-membres-de-la-convention-citoyennes-recus-par-le-president-de-la-republique-l-elysee

[737] La Convention Citoyenne pour le Climat. URL: https://www.conventioncitoyennepourleclimat.fr/

3. Усі інструменти нейтралізації радикальних настроїв у суспільстві, окрім виборів та референдумів, доступні під час дії правового режиму воєнного часу. Проте такі політичні ефекти їх застосування, як консолідація суспільства, розвиток демократії та ефективного врядування, можливі лише у разі комплексного використання всіх доступних демократичних механізмів під час особливого режиму військового часу. Що це означає? Наприклад, ніхто не ставить під сумнів необхідність запровадження інклюзивних практик та формування консенсусного дискурсу. Але має бути розуміння: ніякі інклюзивні інструменти не будуть працювати на консолідацію в системі на тлі блокування судової реформи та неприборканої корупції.

4. Практично всі інструменти, спрямовані на поглиблення інклюзії, такі як мирні збори, петиції, звернення, громадські обговорення, громадські слухання, місцеві референдуми, бюджети участі/громадські бюджети, потребують більш чіткого законодавчого та нормативного регулювання для ефективного використання. Зволікання влади щодо вдосконалення цього типу законодавства може бути сприйняте як спроба обмежити участь громадян у формуванні політики та ухваленні рішень, що їх робить опонент влади, акцентуючи на намірах останньої обмежити демократію в Україні.

5. Усі переваги впровадження е-демократії для зміцнення української демократії та запобігання радикалізму важливо використовувати. Однак проблемою є наявність декількох платформ (Дія та E-DEM), навколо яких формується екосистема інклюзивних практик, замість однієї платформи, як планувалося раніше ("ВзаємоДія"). При цьому не слід ігнорувати застереження впливових світових політологів, соціологів та політичних психологів щодо ризиків недбалого впровадження е-демократії.

6. Особливої уваги потребують маловідомі і практично не використовувані в Україні практики деліберативної демократії, спрямовані на формування культури діалогу в суспільстві та пояснення громадянам сутності політики та владних рішень, які реалізуються в державі.

РОЗДІЛ 11
ПОПУЛІЗМ І НАЦІОНАЛЬНА ІДЕНТИЧНІСТЬ В УКРАЇНІ В ЧАС ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ

Повномасштабна війна з Росією істотно змінила комунікацію українських політиків зі своїми виборцями, до яких вони тепер звертаються насамперед як до громадян. Найнаочніше демонструє цю зміну президент Володимир Зеленський, звертання якого до співвітчизників наголошують не збереження нормального життя, яким він переймався раніше, а мобілізацію зусиль задля перемоги над ворогом. Водночас опозиційні політики теж наголошують боротьбу з зовнішнім ворогом, а не з внутрішнім, тобто чинною владою. І владні, й опозиційні діячі говорять про консолідацію всіх (точніше, майже всіх) українців, відмовившись від явного протиставлення доброго народу поганим елітам, яке є головним елементом популістського дискурсу. Проте популізм не зник цілком ні у владній, ні в опозиційній комунікації – радше він відступив на другий план і набув інших форм. Політики не тільки постійно нагадують народові про власні заслуги в наближенні перемоги, а й замовчують внески інших політичних сил, хоч і не критикують їх так багато й різко, як до війни. Тепер вони малюють картину власного єднання з консолідованим народом, у якій майже немає місця для їхніх політичних опонентів. Україна постає в їхньому дискурсі наче й об'єднаною, але неповною.

У цьому розділі я вивчатиму зв'язок між популізмом і національною ідентичністю в дискурсі українських політиків під час повномасштабної війни, зосереджуючись на їхніх дописах у Фейсбуку, котрий за останні роки став одним із найважливіших форумів для спілкування політиків із громадянами/виборцями. Головну увагу буде надано дискурсові президента В. Зеленського, який зазнав радикальної зміни – від явного популізму до об'єднавчого патріотизму, на тлі якого популізм став майже непомітним. Я аналізуватиму, як його представлення України та українців, з одного боку, сполучає різні наративи національної ідентичності, а з другого, утверджує його власну роль як сильного лідера, що

працює для народного добра. Відповідно, у фокусі мого аналізу стоятиме представлення вітчизняних діячів, хоча я звертатиму увагу також на образи головних закордонних друзів і ворогів України. Далі я порівнюватиму це представлення з образами України й інших держав, твореними в дискурсі головного опонента Володимира Зеленського – попереднього президента Петра Порошенка. Щоб зрозуміти, як дискурс українських владних і опозиційних політиків змінився в час повномасштабної війни, доречно проаналізувати їхні дописи не тільки протягом двох вибраних місяців після лютого 2022 року, а й протягом одного місяця напередодні війни. Під час вивчення спілкування політиків із народом аналізуватимуться тільки ті дописи, що явно адресовані українській, а не закордонній авдиторії: цю орієнтацію можна встановити, зокрема, за вживанням української мови.

Популізм, національна ідентичність і війна. Хоча популізм за останні десятиліття став часто вживаним і навіть модним терміном, його значення залишається нечітким і неузгодженим, зокрема, через невідповідність між самоідентифікацією та зовнішньою категоризацією. Адже "популізм – це окреслення, яку люди чи організації рідко вибирають самі. Натомість його приписують іншим, найчастіше з неґативною конотацією"[738]. Більшість ліберальних авторів уважають популізм загрозою для демократії, водночас деякі ліві інтелектуали вважають його способом покращити її, розв'язавши проблему відсторонення деяких частин демосу від участі у владі. Дехто вважає, що, "залежно від його виборчої влади та контексту, в якому він постає, популізм може бути або загрозою, або корекцією демократії"[739], розглядаючи європейських правих популістів як приклад першої можливості, а ліві популістські рухи в Латинській Америці – як приклад другої. Хоча в політичному й медійному вжитку популізмом часто називають нереалістичні передвиборчі обіцянки та безвідповідальну економічну

[738] Mudde C., Rovira Kaltwasser C. Populism: A Very Short Introduction. New York, 2017. P. 2.

[739] Mudde C., Rovira Kaltwasser C. Populism: A Very Short Introduction. New York, 2017. P. 79.

політику, науковці здебільшого погоджуються з твердженням, що "всім без винятку формам популізму притаманна певна форма уславлення та звернення до ‘народу’, і всі вони є в тому чи іншому сенсі антиелітними"[740]. Замість визнати існування багатьох різних груп із різними інтересами, популісти вважають суспільство "поділеним на дві однорідні й протиборні групи –‚чистий народ’ та‚продажну еліту’ "‚ – і подають себе як борців проти еліти від імені народу[741].

Різні автори тлумачили популізм чи як ідеологію[742; 743], чи як дискурс[744; 745], чи як стиль поведінки[746], чи то як політичну стратегію[747]. Автор не обговорюватиме переваг і вад різних тлумачень, а просто вибере те, що найбільше відповідає потребам цього дослідження. Оскільки аналізуватиметься *дискурс* українських політиків-популістів, доречно буде наголосити саме дискурсивний характер популізму, тобто розглядати його як "антиелітний дискурс в ім’я суверенного Народу", як дискурсивну рамку, присутність якої в аналізованих текстах можна виявити та, в принципі, виміряти[748]. За словами одного з чільних представників цього підходу: "Щоб виявляти й вимірювати популізм, досить ретельно проаналізувати дискурс політичних діячів і подивитися, чи наявні в ньому дискурсивні елементи прославлення‚шляхетного

[740] Canovan M. Populism. New York, 1981. P. 594.

[741] Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition.* 2004. Vol. 39. No. 4. P. 543.

[742] Mudde C. Populism: A Very Short Introduction. New York, 2017. P. 79.

[743] Mudde C. The Populist Zeitgeist. *Government and Opposition.* 2004. Vol. 39. No. 4. P. 541–563.

[744] Laclau E. Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism. London, 2011.

[745] Aslanidis P. Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies.* 2016. Vol. 64. No. 1. P. 88–104.

[746] Moffitt B. The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation. Stanford, 2016.

[747] Weyland K. Clarifying a Contested Concept: Populism in the Study of Latin American Politics. *Comparative Politics.* 2001. Vol. 34. No.1. P. 1–22.

[748] Aslanidis P. Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies.* 2016. Vol. 64. No. 1. P. 96.

Народу' та засудження,продажних еліт', і в якій кількості"[749]. Деякі науковці застосовували різні методи підрахунку таких елементів у великих текстових масивах, від контент-аналізу з використанням спеціальних словників популістської лексики до оцінювання цілих текстів як більш чи менш популістських[750; 751; 752]. Натомість інші автори аналізували популістський дискурс якісними методами: уважного читання чи певного різновиду дискурс-аналізу невеликої кількості репрезентативних текстів[753; 754]. У цьому випадку застосовуватиметься якісний аналіз, зокрема, через різнорідність корпусу аналізованих текстів.

Здавалося б, що антиелітний дискурс має походити насамперед від опозиційних партій та громадянських рухів, але цей дискурс часто артикулюють також владні партії та лідери, зокрема, чинні президенти й прем'єри. В цьому разі антиелітизм спрямований проти інших еліт, які буцімто заважають владним діячам робити добро народові, як-от суддів, мерів та журналістів[755; 756]. Вважаючи, що традиційні медії представляють їхню діяльність у непривабливому світлі, популістські лідери прагнуть безпосереднього спілкування з народом, яке допомагає їм обійти чи

---

[749] Aslanidis P. Is Populism an Ideology? A Refutation and a New Perspective. *Political Studies.* 2016. Vol. 64. No. 1. P. 97.

[750] Aslanidis P. Measuring Populist Discourse with Semantic Text Analysis: An Application on Grassroots Populist Mobilization. *Quality & Quantity.* 2018. Vol. 52. No. 3. P. 1241–1263.

[751] Burni A., Tamaki E. Populist Communication During the Covid-19 Pandemic: The Case of Brazil's President Bolsonaro. *Partecipazione e Conflitto.* 2021. Vol. 14. No. 1. P. 113–131.

[752] Cervi L., García F., Marín-Lladó C. Populism, Twitter, and COVID-19: Narrative, Fantasies, and Desires. *Social Sciences.* 2021. Vol. 10. No. 8. P. 294.

[753] Lee M. J. The Populist Chameleon: The People's Party, Huey Long, George Wallace, and the Populist Argumentative Frame. *Quarterly Journal of Speech.* 2006. Vol. 92. No. 4. P. 355–378.

[754] Custodi J. Nationalism and Populism on the Left: The Case of Podemos. *Nations and Nationalism.* 2021. Vol. 27. No. 3. P. 705–720.

[755] Cervi L., García F., Marín-Lladó C. Populism, Twitter, and COVID-19: Narrative, Fantasies, and Desires. *Social Sciences.* 2021. Vol. 10. No. 8. P. 294.

[756] Visnovitz P., Jenne E. K. Populist Argumentation in Foreign Policy: The Case of Hungary under Viktor Orbán, 2010–2020. *Comparative European Politics.* 2021. Vol. 19. No. 6. P. 683–702.

приборкати інституції, покликані обмежувати їхню владу[757; 758]. Якщо раніше головним способом такого спілкування були промови на мітинґах, то останнім часом його основним форумом стали соціальні мережі, найвідомішим прикладом популістського використання яких є величезна активність Дональда Трампа у Твітері під час перебування на посаді президента США[759; 760]. Провідні українські політики, зокрема Володимир Зеленський, активно використовують соціальні мережі задля спілкування з громадянами, тому в дослідженні популізму в час повномасштабної війни аналізуватиметься саме цей вид спілкування.

Оскільки багато виявів популізму також позначені більш чи менш виразним впливом націоналізму, ці два явища нерідко змішують у популярному й навіть науковому вжитку. Проте уважні дослідники наполягають, що потрібно "розрізняти популізм і націоналізм як два різні способи дискурсивного конструювання та претензії на представлення‚народу' – як нижчої верстви та як нації, відповідно"[761]. Згідно з цією концептуалізацією, популізм протиставляє "народ" і "еліту" на вертикальній осі антагонізму верхів і низів, тоді як націоналізм структурований горизонтально "довкола стосунків усередині/ззовні, де‚всередині' охоплює членів нації, а‚ззовні' – тих, хто до неї не належить"[762]. Але інші теоретики доводять, що таке чітке розрізнення не є аналітично

[757] Burni A., Tamaki E. Populist Communication During the Covid-19 Pandemic: The Case of Brazil's President Bolsonaro. *Partecipazione e Conflitto.* 2021. Vol. 14. No. 1. P. 113–131.

[758] Şahin O., Johnson R., Korkut U. Policy-Making by Tweets: Discursive Governance, Populism, and Trump Presidency. *Contemporary Politics.* 2021. Vol. 27. No. 5. P. 591–610.

[759] Cervi L., García F., Marín-Lladó C. Populism, Twitter, and COVID-19: Narrative, Fantasies, and Desires. *Social Sciences.* 2021. Vol. 10. No. 8. P. 294.

[760] Lacatus C. Populism and President Trump's Approach to Foreign Policy: An Analysis of Tweets and Rally Speeches. *Politics.* 2021. Vol. 41. No. 1. P. 31–47.

[761] De Cleen B., Stavrakakis Y. Distinctions and Articulations: A Discourse Theoretical Framework for the Study of Populism and Nationalism. *Javnost – The Public.* 2017. Vol. 24. No. 4. P. 302.

[762] De Cleen B., Stavrakakis Y. Distinctions and Articulations: A Discourse Theoretical Framework for the Study of Populism and Nationalism. *Javnost – The Public.* 2017. Vol. 24. No. 4. P. 309–310.

продуктивним, адже "популістський дискурс містить звернення до,народу', які є водночас вертикальними (спрямованими проти тих, хто нагорі) й горизонтальними (проти зовнішніх сил чи груп), до того ж вертикальні й горизонтальні звернення нерозривно переплетені, тобто,еліта' опиняється водночас нагорі та ззовні"[763].

Щоб подолати цей концептуальний поділ, я припускаю, що різним виявам популізму притаманне різне співвідношення популістських і націоналістичних елементів або ж різна частка націоналізму в їхньому популізмі. Якщо в одних випадках ідеться про "банальне відтворення нації за допомогою популістської політики, що діє на рівні національної держави", то в інших популісти "також формулюють (ексклюзивні) вимоги щодо ідентичності, інтересів чи суверенітету нації та її відмінності від інших націй"[764]. Цю різницю можна також представити як різні формулювання національної ідентичності, в яких вона постає більш чи менш пріоритетною щодо інших ідентичностей та більш чи менш ексклюзивною. Крім різних критеріїв належності до нації, ці формулювання можуть різнитися також приписуваним значенням такої належності, тобто певними особистими рисами, уявленнями та способами поведінки, які буцімто притаманні членам нації.

Події останніх років чітко показали, що популізм особливо посилюється в час гаданих криз, що їх популістські діячі представляють як зумовлені неувагою еліт до інтересів народу або навіть свідомими діями на шкоду цим інтересам. Раніше науковці вважали, що популізм користується вже виниклими кризами[765], але згодом вони усвідомили його роль і в створенні криз, тобто зображенні певних вад політичної чи економічної системи як суспільних криз, що вимагають негайного політичного втручання.

---

[763] Brubaker R. Populism and Nationalism. *Nations and Nationalism.* 2020. Vol. 26. No. 1. P. 46.

[764] De Cleen B., Stavrakakis Y. Distinctions and Articulations: A Discourse Theoretical Framework for the Study of Populism and Nationalism. *Javnost – The Public.* 2017. Vol. 24. No. 4. P. 301–319.

[765] Laclau E. Politics and Ideology in Marxist Theory: Capitalism, Fascism, Populism. London, 2011.

Згідно з цією концептуалізацією, така "демонстрація" кризи, ключову роль у якій відіграють традиційні й альтернативні медії, "дає популістам ефективний спосіб розділяти,народ' та його ворогів і легітимізувати рішучі лідерські дії, подаючи себе як голос суверенного народу"[766]. В багатьох випадках популізм поєднується з націоналізмом, представляючи кризи як зумовлені діями еліт, що загрожують "народові" і як соціальним низам, і як нації. Наприклад, грецькі ліві популісти звинувачували в борговій кризі 2010-х років міжнародні фінансові інституції та вітчизняні політичні партії, що буцімто служили їхнім інтересам[767], а німецькі праві популісти подавали міграційну кризу 2015 року як загрозу корінному населенню, зумовлену урядовою політикою гостинності до чужинців[768]. Так само й кризу системи охорони здоров'я, викликану пандемією короновірусу, популістський дискурс нерідко подавав як пов'язану зі шкідливими діями певних закордонних держав і чужих (мігрантських або меншинних) груп, хоча в більшості країн еліти наголошували, що пандемія є загрозою для всіх мешканців або принаймні всіх громадян, тобто їхній націоналізм був переважно інклюзивним[769; 770]. Водночас деякі популістські лідери, як-от президент США Дональд Трамп і президент Бразилії Жаїр Больсонаро, намагалися переформулювати цю кризу як зумовлену надмірним урядовим утручанням та його шкідливим впливом на національну економіку й таким чином подати себе як

[766] Moffitt B. How to Perform Crisis: A Model for Understanding the Key Role of Crisis in Contemporary Populism. *Government and Opposition.* 2015. Vol. 50. No. 2. P. 195.

[767] Lisi M., Llamazares I., Tsakatika M. Economic Crisis and the Variety of Populist Response: Evidence from Greece, Portugal and Spain. *West European Politics.* 2019. Vol. 42. No. 6. P. 1284–1309.

[768] Breeze R. Positioning,the People' and Its Enemies: Populism and Nationalism in AfD and UKIP. *Javnost The Public.* 2019. Vol. 26. No. 1. P. 89–104.

[769] Bieber F. Global Nationalism in Times of the COVID-19 Pandemic. *Nationalities Papers.* 2022. Vol. 50. No. 1. P. 13–25.

[770] Jenne E. K. Varieties of Nationalism in the Age of Covid-19. *Nationalities Papers.* 2022. Vol. 50. No. 1. P. 26–44.

захисників народу від безвідповідальних політичних, наукових та медійних еліт[771; 772].

Криз, пов'язаних із міждержавними війнами, дослідники популізму не вивчали, бо в країнах зі значним впливом популізму в політиці таких війн майже не було. Рідкісним прикладом роздумів науковця про роль популізму в ескалації й експлуатації воєнної кризи є нарис Стюарта Гола "Імперія завдає удару у відповідь", де обговорюються дії британської прем'єрки Марґарет Тетчер у зв'язку з так званою фолклендською кризою, тобто війною 1982 року між Великою Британією й Аргентиною за Фолклендські (Мальвінські) острови. На думку С. Гола, хоча британський уряд не планував фолклендської кризи (адже військовий конфлікт розпочало аргентинське керівництво), він успішно використав її з популістською метою. С. Гол кваліфікував рішення М. Тетчер вести "справедливу війну" як стратегію "мобілізації народу в популістському піднесенні, достатньому для підваження й усунення інших, переконливіших означень, інтересів і суперечностей та заміщення альтернативних образів і значень"[773]. Для нього рішення вести війну за віддалену частину зниклої імперії не було обґрунтованим із погляду британських національних інтересів, адже воно означало базування цих інтересів на імперіалістичному баченні національної ідентичності, із якого випливало неприйнятне для нього бачення британського майбутнього. Криза, яку спричинило повномасштабне вторгнення Росії в Україну, не залишила президентові В. Зеленському й іншим провідним українським політикам змоги вибирати, чи треба вести війну, але вони все-таки могли вибирати, на яке бачення національної ідентичності держава й народ мають спиратися. Інакше

[771] Burni A., Tamaki E. Populist Communication During the Covid-19 Pandemic: The Case of Brazil's President Bolsonaro. *Partecipazione e Conflitto.* 2021. Vol. 14. No. 1. P. 113–131.

[772] Cervi L., García F., Marín-Lladó C. Populism, Twitter, and COVID-19: Narrative, Fantasies, and Desires. *Social Sciences.* 2021. Vol. 10. No. 8. P. 294.

[773] Hall S. Selected Political Writings, The Great Moving Right Show and Other Essays. Chadwell Heath, 2017. P. 203–204.

кажучи, вони не мусили *творити* кризу, бо вона вже була наявна й нагальна, але їхні відповіді сприяли певному тлумаченню цієї кризи та способів її подолання.

Володимир Зеленський: від популіста до лідера опору. З огляду на його минулу діяльність, президент В. Зеленський здавався не дуже ймовірним кандидатом на рішучу націоналістичну відповідь російській аґресії. Ще в комедійній телепрограмі "Вечірній квартал", яка зробила його відомим мільйонам українців, його гумор був суто популістським: він був спрямований проти влади, але водночас критикував радше особисті риси політиків, аніж їхні позиції з важливих питань, а активних громадян або не показував узагалі, або "представляв як неадекватних, нікудишніх, навіть набридливих"[774]. Ще виразніший популістський меседж містив серіал "Слуга народу", який дуже допоміг В. Зеленському стати президентом, показавши його в ролі безкомпромісного борця з олігархами та їхніми маріонетками у владі й навіявши багатьом виборцям думку, що сам В. Зеленський зможе діяти в президентському кріслі так рішуче й успішно, як його персонаж. Базоване на низці інтерв'ю з глядачами-виборцями дослідження показало, що "популістська гіперреальність серіалу вплинула не тільки на ставлення респондентів до В. Зеленського, а й на їхнє тлумачення подій в українській політиці перед виборами 2019 року"[775]. Вже ці телешоу показали, що популізм В. Зеленського не є ексклюзивним чи націоналістичним, спрямованим проти якоїсь групи всередині України або якоїсь чужоземної держави. Деякі західні дослідники вважали, що "сміх у час злигоднів був частиною його патріотичного бачення"[776], натомість багато патріотично налаштованих українців сприймали його жарти про вшанування

[774] Ryabinska N. Politics as a Joke: The Case of Volodymyr Zelensky's Comedy Show in Ukraine. *Problems of Post-Communism.* 2022. Vol. 69. No. 2. P. 189.

[775] Yanchenko K. Making Sense of Populist Hyperreality in the Post-Truth Age: Evidence from Volodymyr Zelensky's Voters. *Mass Communication and Society.* 2023. Vol. 26. No. 3. P. 521.

[776] Pisano J. How Zelensky Has Changed Ukraine. *Journal of Democracy.* 2022. Vol. 33. No. 3. P. 7.

жертв Голодомору, Євромайдан та політику українізації як "імперські стратегії приниження українців[777].

Подібний ненаціоналістичний популізм продемонструвала й виборча кампанія В. Зеленського. Стверджуючи новий рівень популізму в українській політиці, ця кампанія містила часті посилання на його телевізійний образ та явно нереалістичні обіцянки щодо радикальної демократизації врядування та швидкого підвищення рівня життя населення, уникаючи при цьому обговорення конкретних пропозицій щодо реалізації цих обіцянок та декларування чіткої позиції з суперечливих політичних питань. Судячи з його нечастих посутніх заяв, В. Зеленський не заперечував проти прозахідної зовнішньополітичної орієнтації, яка запанувала після перемоги Євромайдану, але хотів домовитися з Москвою, щоби припинити війну на Донбасі, навіть якщо задля цього треба було б зробити значні поступки. На відміну від свого головного конкурента, чинного президента Петра Порошенка, який наголошував цінності державності й національної культури та послідовно вживав української мови, В. Зеленський спілкувався також російською й оминав питання культури. Така нечіткість позиції, поєднана з браком політичного досвіду й гаданою залежністю від олігархів, спонукала патріотично налаштованих громадян та багатьох ліберальних інтелектуалів і активістів уважати його можливу перемогу загрозливою для України, проте переважна більшість громадян повірила його обіцянкам чи просто проголосувала проти П. Порошенка, який, на її думку, своїх раніших обіцянок не виконав[778; 779].

---

[777] Масенко Л. Імперські стратегії приниження українців. Про що свідчить сміхова культура "Кварталу-95". *Радіо Свобода.* 2021. 5 травня. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/imperski-stratehiyi-ta-kvartal-95/31237319.html.

[778] Rohozinska J., Shpak V. The Rise of an 'Outsider' President. *Journal of Democracy.* 2019. Vol. 30. No. 3. P. 33–47.

[779] Mashtaler O. The 2019 Presidential Election in Ukraine: Populism, the Influence of the Media, and the Victory of the Virtual Candidate. *The Politics of Authenticity and Populist Discourses: Media and Education in Brazil, India and Ukraine* / Ed. by C. Kohl et al. Cham, 2021. P. 127–160.

Виборчі кампанії В. Зеленського та його партії "Слуга народу" продемонстрували не лише новий рівень популізму в українській політиці, а й новий комунікаційний стиль з активнішим, ніж у П. Порошенка та інших провідних політиків, використанням соціальних мереж та цифрових технологій. Хоча він мав повну підтримку телеканалу "1+1", який показував його шоу, В. Зеленський і менеджери його кампанії надавали перевагу безпосередньому спілкуванню з виборцями в різних соціальних мережах, що давало змогу представляти кандидата у вигідному світлі, наголошуючи привабливі гасла й не наражаючи його на прискіпливі журналістські запитання. Замість виступати на мітингах, давати інтерв'ю чи виступати в ток-шоу, він поставав перед виборцями у відеокліпах, які представляли його особистість та виборчі обіцянки, часто з посиланням на президентський образ у серіалі, який виборцям пропонувалося сприймати як інформацію про його плани після обрання[780], – і, як показало дослідження, багато з них так і робили[781]. Активне використання соціальних мереж залишилося характерною рисою комунікаційного стилю В. Зеленського й після вступу на посаду президента. Хоча він інколи влаштовував прес-конференції та давав інтерв'ю вітчизняним і закордонним мас-медія, набагато частіше він представляв українському народові й зацікавленій авдиторії в інших країнах буцімто немедіалізований (хоч насправді підготовлений за участі піарників) образ його особистості й діяльності. Зокрема, він часто публікував у різних соцмережах короткі відеоісторії про його діяльність чи безпосередні звернення до народу. Хоча після виборів та перших місяців на посаді авдиторія його "відосиків" значно зменшилася, кожен із них усе одно дивилися мільйони людей. Власне, в Інстаграмі він мав набагато більше переглядів,

[780] Mashtaler O. The 2019 Presidential Election in Ukraine: Populism, the Influence of the Media, and the Victory of the Virtual Candidate. *The Politics of Authenticity and Populist Discourses: Media and Education in Brazil, India and Ukraine* / Ed. by C. Kohl et al. Cham, 2021. P. 127–160.

[781] Yanchenko K. Making Sense of Populist Hyperreality in the Post-Truth Age: Evidence from Volodymyr Zelensky's Voters. *Mass Communication and Society*. 2023. Vol. 26. No. 3. P. 509–531

ніж у Фейсбуку, але й там його пости привертали увагу сотень тисяч користувачів[782]. До того ж дописи у ФБ зазвичай містили водночас відео і текст про різні аспекти його роботи й життя, тому вони більше надаються для аналізу його дискурсу, що артикулює певну версію національної ідентичності. Їх також зручно порівнювати з дискурсом інших чільних політиків, зокрема Петра Порошенка, які, зрештою, теж розгорнули велику активність у цій мережі. У цьому випадку аналіз обмежуватиметься текстовою частиною постів обох політиків, коли будуть розглядатися тільки тексти українською мовою, тобто адресовані українській, а не закордонній авдиторії.

У мирний час В. Зеленський не був дуже активним у Фейсбуку, за винятком кількох місяців на початку та в період найбільшого загострення пандемії короновірусу, коли він вирішив, що криза вимагає регулярного спілкування зі співвітчизниками. Протягом січня 2022 року – останнього місяця перед початком повномасштабної війни, який аналізується задля порівняння з воєнним часом, – на його сторінці з'явилося всього 16 постів. Усі тексти й відео були українською мовою, тобто адресувалися вітчизняній авдиторії, до якої В. Зеленський як президент уважав за доречне звертатися тільки державною мовою, на відміну від його переважно російськомовних акторських ролей і двомовної виборчої кампанії. Крім кількох поточних подій, як-от візиту президента Азербайджану та запуску першого українського супутника, президент реагував також на важливі свята й історичні дати, що їх він пропонував уважати важливими для всіх громадян України, відбиваючи й водночас утверджуючи певну версію національної ідентичності.

Інклюзивність цієї версії демонструє той факт, що, крім двох дат із традиційного націоналістичного наративу історії України (Дня Соборності України та Дня пам'яті героїв Крут) і суголосної з ним дати новітньої історії (Дня захисників Донецького

[782] Братущак О. Провал у прокаті. "Відосики" Зеленського втрачають мільйони глядачів. *Інститут масової інформації.* 2020. 13 травня. URL: https://imi.org.ua/monitorings/proval-v-prokati-vidosiky-zelenskogo-vtrachayut-miljony-glyadachiv-i33049?fbclid=IwAR1dyjfsNwS89cgH2FOAjRek6okCdLdgI9S3veuxMPdklgwIQt6dZPHo6aY.

аеропорту), В. Зеленський пропонував українцям не забувати й про День пам'яті жертв Голокосту, тобто не вважати, що цей злочин проти євреїв стосується тільки єврейської меншини. Важливість цього дня полягала також у тому, що Україна вшановує пам'ять жертв нацистського злочину "разом з усім світом" (27.01.2022). Дистанціювання від націоналістичного наративу виявилося й тому, що в дописі про День Соборності не згадано витоків цього свята у Визвольних змаганнях початку XX століття (натомість наголошено сучасну єдність України, наочним доказом якої В. Зеленський пропонував уважати відкриття в Запоріжжі нового мосту, що з'єднав обидва боки Дніпра), а в дописі про героїв Крут не згадано, що вони захищали Україну саме від Росії. Уникання згадок про Росію як ворога України в минулому й тепер було помітною рисою дискурсу В. Зеленського загалом, на яку вже задовго до цього нарікали багато людей із націоналістичними поглядами й/або причетністю до війни на Донбасі.

Менш помітним, але не менш значущим було творення національної ідентичності в двох зверненнях до співвітчизників, у яких В. Зеленський розповідав свою версію того, що вони робили, роблять і робитимуть, таким чином окреслюючи коло занять, котрі він уважав нормальними й вартісними. Перше з цих звернень, яке з'явилося на телебаченні в останні хвилини грудня 2021 року й було розміщене у Фейсбуку в перші години січня 2022-го, нагадувало українським громадянам про буцімто головні речі, які "ми" – тобто він і вони – робили протягом року, що добігав до кінця. Цей перелік містив, з одного боку, дії президента та його соратників, які він подавав як творені разом з народом (а не тільки задля його добра), наприклад те, "як ми налякали олігархів" ухваленням спеціального закону чи як "ми не забули своїх добровольців. Тисячі отримали статус учасника бойових дій. А один став Героєм України". З другого боку, В. Зеленський представляв буденні дії на кшталт того, "як ми раділи кожній медалі наших олімпійців", виявами національної солідарності, у яких громадяни беруть і мають брати участь (1.01.2022). Ще виразнішим було

окреслення кола нормальних занять і турбот українців у спеціальному зверненні президента, покликаному розвіяти панічні настрої, що виникли після застереження американського керівництва про планований напад Росії. Щоб переконати співвітчизників, що ризик нападу не став більшим, ніж був протягом останніх восьми років, В. Зеленський описав, що "ми" робитимемо в наступні місяці: від того, як на День Соборності України "ми відкриємо запорізький міст" і як "у квітні відзначимо Великдень, у травні, як завжди – сонце, вихідні, шашлик, День перемоги" та як восени, "сподіваюсь, ми будемо вболівати за нашу збірну на чемпіонаті світу з футболу в Катарі" і аж до того, як "31 грудня усією родиною зберемось за столом" із традиційним новорічним зверненням президента. Чого нормальні українські громадяни не мали робити, то це готуватися до війни: вони мали натомість "зберігати спокій, холодну голову, впевненість у своїх силах, у своїй армії, у нашій Україні" (19.01.2022). Це бачення нормальності розіб'ється на друзки вже за п'ять тижнів, 24 лютого 2022 року.

Дискурс В. Зеленського в час повномасштабної війни суттєво відрізнявся від мирного і за формою, і за суттю, зокрема, втілюваним у ньому образом України та українців. Автор аналізуватиме цей дискурс на матеріалі постів за березень і серпень 2022 року, тобто першого місяця великої війни й одного з подальших місяців, коли вона перестала бути новою та несподіваною, не ставши, однак, менш кривавою та виснажливою. Від першого дня масованого вторгнення російських військ президент почав не тільки звертатися до українського народу кілька разів на день (у березні постів українською мовою було 105, а в серпні – 110), а й інформувати світ про боротьбу українців та закликати чужинців допомогти Україні якомога швидше й більше (постів з англомовним текстом або субтитрами до відео протягом цих двох місяців було 51 і 30, відповідно). У постах для співвітчизників він звертався до "українців і українок" чи "народу" своєї країни (з різними означеннями, як-от "незламний народе непереможної України"; 3.03.2022), в обох випадках вочевидь маючи на увазі все населення України. Всі ці звернення були дуже подібні, адже в кожному з

них ішлося про нові російські атаки й завдану ними шкоду та зусилля президента й уряду щодо організації опору загарбникам і одержання міжнародної допомоги. Крім перелічування останніх російських атак і своїх зустрічей та виступів за відповідний день, Зеленський також знову й знову запевняв громадян, що Україна переможе у війні, біженці зможуть повернутися до своїх домівок, а зруйновані будинки буде відбудовано (вплив його ранішого популістського стилю виявлявся, зокрема, в нереалістичних обіцянках та уникненні конкретики про джерела фінансування такої масштабної відбудови). Він також наголошував жахливість і непрощенність російських злочинів та закликав міжнародну спільноту збільшити допомогу Україні, щоб запобігти дальшому теророві проти українців (ці відеозвернення окремо публікувалися з англомовними субтитрами, призначеними для глядачів за кордоном). Іноді він явно застерігав західних лідерів, що якщо вони не активізують зусилля на протидію російським атакам (наприклад, закривши небо над Україною, що було популярною темою в політичному й медійному дискурсі перших тижнів війни), то будуть відповідальними за смерті українських громадян. У кількох зверненнях він навіть протиставляв населення західних країн, яке буцімто виступало за інтенсифікацію допомоги Україні, та уряди, які не хотіли чи не могли діяти відповідно до волі своїх народів: "Нікому не дамо забути про наші міста, про Маріуполь та інші українські міста, які російські військові знищують. Все більше людей у світі – на боці України, на боці добра у цій битві зі злом. І якщо політики десь не вміють йти за людьми, ми їх навчимо" (28.03. 2022).

Звичайно, насамперед він звинувачував у стражданнях українців російське керівництво та російську армію. Їхні жахливі злочини на українській землі спонукали його відмовитися від дружнього ставлення до Росії, яке він подавав як спільне донедавна для всіх українських громадян (неявно вилучаючи з-поміж таких таких нормальних українців тих людей, які мали антиросійські погляди принаймні від 2014 року): "Український Харків та російський Бєлгород завжди були близькими містами. У багатьох сенсах. Навіть кордон між ними був тільки умовний, тільки на мапах, але

точно не в душі. Не в душі. Тепер усе змінилося. Після крилатої ракети, якою вдарили по Харкову з Бєлгорода" (1.03.2022).

Утім, у перші тижні війни В. Зеленський усе ще намагався привести до тями російських вояків, котрі, він сподівався, не виконуватимуть злочинних наказів, і російських громадян, від яких очікував масових протестів проти абсурдної війни (він не раз включав до своїх україномовних звернень окремі речення російською, спрямовані на російську авдиторію). Ба більше, тоді він був ладен вести переговори з російським керівництвом і навіть робити болісні для України поступки, щоб зупинити війну. Але невдовзі В. Зеленський облишив ці сподівання й почав зображати Росію як ворога, котрого треба перемогти. Це нове сприйняття було наочно продемонстровано у виступі президента перед курсантами Національної академії сухопутних військ, також розміщеному на його сторінці у Фейсбуку: "Ви знаєте, хто наш ворог, ви знаєте, на що здатний цей ворог. Ви знаєте, що ми робимо абсолютно все для перемоги у цій війні. Ви знаєте, що й після нашої перемоги цей сусід нашої держави не зникне. А отже, Збройні сили України і всі, хто здатний ефективно захищати нашу державу на полі бою, є і завжди будуть фундаментом безпеки для нашого українського народу" (18.08.2022).

Проте, на відміну від багатьох українців, В. Зеленський усе одно не хотів звинувачувати весь російський народ. Постійно називаючи вояків ворожої армії "російськими вбивцями" чи "російськими терористами", він ані виправдовував, ані звинувачував пересічних росіян, а перестав говорити про них узагалі.

Не менше, ніж поява чіткого зовнішнього ворога, вражає практично повне зникнення внутрішніх ворогів, що означає набагато меншу присутність популістського світогляду. Україна, яку В. Зеленський зображував у своїх постах воєнного часу, була єдиною, а отже, сильною, здатною чинити твердий опір загарбникам. Він почав говорити про єдність уже в перші дні війни: "Почався сьомий день цієї страшної війни. Війни, яку ми відчуваємо однаково. За цей час у нас єдності більше, ніж за тридцять років" (02.03.2022). У пізніших зверненнях президент явно

вказував на внесок різних груп у спільну справу, таким чином прославляючи народ, але не протиставляючи його еліті: "Україну захищають так чи інакше мільйони. Мільйони людей, які воюють на фронті, які борються за свої міста й села, зокрема і в окупації, які зупиняли техніку окупантів, які інформували й інформують нашу розвідку та спецслужби, які протистоять окупантам у їхньому тилу, які забезпечують необхідне постачання для України та роботу всіх наших державних інституцій та економіки, які волонтерять, які б'ються за наші інтереси за кордоном, які воюють на інформаційній війні" (16.08.2022).

Постійно нагадуючи українським громадянам про те, що він та його уряд докладають усіх зусиль, президент часом згадував, що парламентарі також роблять певний внесок: "І я вдячний народним депутатам України за те, що більшість голосувань зібрали понад 340 голосів "за". Це демонструє політичну єдність України. Нарешті" (16.03.2022). Водночас він застерігав депутатів від опозиційних партій, що якщо вони не підтримуватимуть урядові законопроєкти, призначені забезпечити ефективне функціонування економіки в час війни, то це означатиме саботаж спільних зусиль, а отже, зраду народу: "І я хочу порадити окремим депутатам не спекулювати із цим питанням. Це – для нашої держави. А не для влади чи опозиції. Ми всі повинні працювати в єдності на нашу Україну, на наших людей. Піаритися будете після перемоги" (19.03.2022). Проте в більшості звернень президент ані таврував опозиційні партії (чи інші гілки влади, як-от суди та медіа), ані визнавав їхній внесок у спільну справу: зазвичай він не згадував їх узагалі. Явно вилучав він з об'єднаного українського народу тільки тих політиків та урядовців, які співпрацювали з окупантами на підконтрольний російській владі територіях або ж покинули Україну задля безпеки й комфорту в далеких місцях на кшталт Монако: "Ми більше не заважатимемо одне одному. Ми зробили вибір. Для когось – це Маріуполь. Для когось – Монако" (24.08.2022). Зайве казати, що себе В. Зеленський бачив разом із героями Маріуполя.

Водночас його версія національної ідентичності залишалася інклюзивною, тобто не вилучала з українського народу жодної етнічної, мовної, релігійної чи іншої групи. Зокрема, В. Зеленський ніколи не представляв етнічних росіян чи російсько мовців як менш лояльних громадян або менш активних співучасників всенародної боротьби з ворогом. Говорячи про страждання та спротив мешканців окупованих або постійно атакованих міст Сходу й Півдня, він навіть не згадував, що вони були переважно російськомовні. Власне, це була визначна риса всього українського дискурсу в час війни: ніхто не нагадував про мовні й регіональні поділи, які традиційно відігравали важливу роль в українській політиці та громадській думці.

Однак артикуляція національної ідентичності в президентському дискурсі виходила далеко поза межі банального націоналізму, що відтворює усталену націю. Як він риторично заявив у зверненні з нагоди Дня Незалежності України: "Нова нація, яка з'явилася на світ 24 лютого, о 4-й ранку. Не народилась, а відродилась. Нація, яка не плакала, не кричала, не злякалася. Не втекла. Не здалася. І не забула". Однією з характеристик нової нації В. Зеленський подавав саме цю дивовижну силу та єдність. Ще однією рисою були інакші, ніж раніше, стосунки з іншими націями: "Тепер точно знаємо, хто справді нам брат і друг, а хто навіть не випадковий знайомий" (24.08.2022). Попри всі його претензії до Заходу за небажання зробити для України ще більше, дискурс В. Зеленського чітко вказує на те, що друзів України він бачив саме на Заході, а братами вважав тих, хто робили найбільше, передусім поляків, яких неодноразово хвалив.

Ще один аспект національної ідентичності стосувався минулого України, представлення якого пов'язувало нинішню героїчну боротьбу з попередніми досягненнями українського народу. Як показує, зокрема, звернення В. Зеленського на День національного прапора (23.08.2022), навіть у час війни з Росією він не бажав цілком приймати націоналістичного наративу української історії, воліючи натомість пов'язувати сучасне з тими сторінками минулого, де не було боротьби з Росією чи будь-якою іншою країною.

Замість починати історію синьо-жовтого прапора з часів Визвольних Змагань, коли він уперше став символом української держави, В. Зеленський описував лише його історію в пострадянській Україні. Крім війни, яка почалася 2014 року й продовжилася 2022-го, його історія наголошувала цілком мирні епізоди, що були частиною довоєнної нормальності сучасних українців, як її бачив В. Зеленський: політ першого українського астронавта, підкорення українцями Евересту та українські успіхи на Євробаченні й Олімпійських іграх. Єдина згадка про використання національного прапора до проголошення незалежності стосувалася його демонстрації одним канадським українцем під часу матчу радянської збірної на Олімпіаді 1976 року в Монреалі. Але це було радше визнання зв'язку діаспори з батьківщиною предків, ніж її ролі в збереженні історичної тяглості прапора від УНР до незалежної України, тобто демонстрація національної інклюзивності, а не ексклюзивності.

Петро Порошенко: від критика влади до речника єдності. Головний опонент Володимира Зеленського, колишній Президент України й лідер "Європейської солідарності" Петро Порошенко також виявляв неабияку активність у соціальних мережах. Під час виборчої кампанії 2019 року він застерігав проти популізму В. Зеленського й наголошував, що він сам і його команда не дають брехливих обіцянок, а роблять реальні справи: "Ми не популісти. Ми не кажемо, що зміни відбудуться негайно. Але реформи вже працюють і європейські стандарти стануть реальністю" (30.01.2019). Крім того, він закликав не вірити обіцянкам свого опонента про можливість швидко досягти миру на Донбасі: "Багато говорять, що мир в Україні там – за рогом. Просто достатньо постукатися в двері до Путіна, попросити миру і зразу буде мир. Але за рогом не мир, там агресор. І ми маємо бути готовими разом відповісти агресору" (24.01.2019). Ба більше, він навіть не завагався публічно назвати свого головного конкурента "маріонеткою Коломойського" (31.03.2019). Але якщо у Фейсбуку тодішні дописи П. Порошенка набирали зазвичай у кілька разів більше "лайків", ніж було у В. Зеленського, то на виборах за нього проголосувало в кілька

разів менше громадян. Він мусив перейти в опозицію й надалі критикувати заяви та дії свого наступника з парламентської трибуни, на доступних йому телеканалах і, звичайно ж, у соціальних мережах.

Напередодні війни П. Порошенко (тобто, ймовірно, його піарники) був набагато активнішим у Фейсбуку, ніж В. Зеленський, у якого, зрештою, було багато інших каналів комунікації з громадянами. В січні на сторінці лідера ЄС з'явилося аж 118 постів, а на президентовій, нагадаю, всього 16, хоча перша тепер привертала набагато меншу увагу, ніж друга. Як і В. Зеленський, П. Порошенко переважно розповідав про свою діяльність і реаґував на певні дати й події – от тільки його діяльність і реаґування містили велику частку критики влади й особисто нового президента. З одного боку, розповідаючи про підходи своєї партії до розв'язання певних проблем, він нерідко вказував на гадану неадекватність підходів влади, а з другого, його дії великою мірою були реакцією на дії влади, адже та не обмежувалася критикою "попередників", а й хотіла усунути їхнього лідера від політичної діяльності. Тому якщо спочатку він говорив про бажання доповнювати й кориґувати дії "зеленої" влади, зокрема на міжнародній арені, то мірою посилення репресивних дій проти нього та його соратників став відверто заявляти про готовність боротися з нею, не вагаючись проголошувати її так само небезпечною для українського народу, як імперіалістична Росія.

На початку січня 2022 року П. Порошенко переважно розповідав про свою зовнішньополітичну діяльність, покликану сформувати міжнародну коаліцію на підтримку України в протистоянні з Росією – чи радше зберегти, бо таку коаліцію, мовляв, було сформовано ще за часів його президентства: "Наша команда продовжить страхувати Україну від непрофесійних дій влади назовні. Та гуртуватиме союзників на підтримку України" (3.01.2022). Неадекватність позиції влади він убачав насамперед у недооцінці російської загрози та марнуванні часу, який В. Порошенко вважав за необхідне використовувати на підготовку до протидії ймовірній аґресії. Але вже наступного тижня він повідомив своїм читачам,

що на одній із зустрічей також ішлося про "питання внутрішньополітичного розвитку в Україні, зокрема у контексті зростаючої інструменталізації владою правоохоронних органів та правосуддя для боротьби з політичними опонентами" (12.01.2022). Коли в середині січня прикордонники спробували не впустити його після закордонної поїздки назад в Україну, а правоохоронці висунули вочевидь недоречне звинувачення в державній зраді (в обох випадках, найімовірніше, за вказівкою президента чи його найближчого оточення), П. Порошенко заявив, що "всі свої зусилля вони [Зеленський та його оточення] спрямували не на захист держави і не на протидію агресору, а на боротьбу з опозицією" (16.01.2022). Ба більше, непропорційне застосування поліції для перешкоджання мітинґові його прибічників біля будівлі суду він оголосив свідченням зрадницької суті чинної влади: "Вони всі сили поліції кинули на протидію нам, бо нас вони бояться. А Путіна чекають" (19.01.2022). Це дало йому підставу однозначно протиставити зрадницьку владу патріотичному народові, у свій спосіб поєднавши популізм з інклюзивним націоналізмом: "з нами правда. В них немає нічого, вони є зрадники. ... народ не з ними. ... ви всі, хто приїхали з усіх куточків України, їм продемонстрували: ви не збираєтеся миритися зі зрадою ”зеленої влади“. Ви не збираєтеся миритися з капітуляцією" (17.01.2022). Звинувачуючи В. Зеленського та його оточення в руйнуванні національної єдності ("Ви розколюєте мою країну"; 17.01.2022), П. Порошенко водночас бачив цю єдність без "зеленої нечисті" й спрямованою на боротьбу проти неї, як і проти Росії: "Ми на сьогоднішній день починаємо процес об’єднання всіх демократичних опозиційних сил. Це як система розпізнавання “свій-чужий” в армії. Хто об’єднався, хто йде проти Путіна, проти злочинців у ”зеленій владі“..." (17.01.2022).

Крім ідентичностей влади й опозиції, дискурси П. Порошенка та Зеленського відрізнялися також твореною в них ідентичністю України й українців. Порошенкова Україна була релігійнішою та патріотичнішою, адже він відзначав спеціальними дописами не лише головні свята й пам’ятні дати на кшталт Різдва чи Дня героїв Крут, а й менш резонансні, як-от Водохреще, дні народження

канонізованих у патріотичному дискурсі поетів Василя Стуса й Василя Симоненка, річниці затвердження Державного Гімну України та надання українській церкві Томосу про автокефалію (водночас, як і В. Зеленський, він не забув також про День пам'яті жертв Голокосту). Україна, як і сам П. Порошенко, поставала залюбленою в українську музику, літературу та україномовні сторінки в соціальних мережах. Крім того, вона була активнішою загалом і в підтримці ветеранів війни зокрема – і важливу роль у цій підтримці, знову ж таки, відігравали П. Порошенко з дружиною та близькі до них політичні й благодійні структури: "Це разом з ними [активними й небайдужими українцями] минулого року ми збирали кошти для фронту. Разом з ними викуповували із застінків несправедливо звинувачених [режимом Зеленського] бойових генералів та офіцерів. Разом з ними допомагали нужденним та купували кисневі концентратори хворим [на короновірус]" (6.01.2022). А головне, його Україна чітко усвідомлювала російську загрозу й готова була їй протидіяти – ще тоді, коли Україна В. Зеленського дивилася його "відосики" й готувалася в травні їхати на шашлики, а восени – вболівати за збірну на чемпіонаті світу.

З початком повномасштабної війни дискурс П. Порошенка змінився не менш радикально, ніж дискурс В. Зеленського. Хоча він майже так само, як раніше, ставився до зовнішнього ворога, він цілком переосмислив ставлення до тих, кого донедавна вважав ворогами внутрішніми, насамперед самого В. Зеленського. Зберігаючи свою активну присутність у Фейсбуку (у березні 2022 року на його сторінці з'явилося 120 постів, а в серпні – 81), він переважно повідомляв про свої зустрічі з закордонними політиками й інтерв'ю світовим медія, де розповідав про боротьбу українців та закликав увесь світ їм допомагати, про свою та своїх соратників допомогу армії й територіальній обороні та, значно рідше, про свою та своєї фракції політичну діяльність, спрямовану на забезпечення ефективного захисту країни й організацію міжнародного тиску на агресора з метою якнайшвидшого припинення війни.

Ці дописи, по-перше, творили ідентичності українців, які спільними зусиллями воюють проти ворога: "Військові – наносять

непоправні втрати ворогу. Цивільні – голими руками зупиняють ворожі танки. Всі, хто любить свою країну, став волонтером. Хтось допомагає з їжею, хтось – привозить ліки, хтось – відвозить машиною людей з обстріляних міст, хтось – готує "Бандеру-смузі", а хтось – варить протитанкові їжаки" (14.03.2022). Таким чином, Порошенкова Україна стала набагато подібнішою до України Зеленського, ніж була раніше. По-друге, його дописи зображували жорстоких і нелюдських ворогів, яких він від перших днів війни не вагався називати "російсько-фашистською нечистю" (12.03.2022) та "путінською ордою" (26.03.2022), демонструючи цими окресленнями невіру в їхню здатність схаменутися та навіюючи враження, що їх треба не переконувати, а вбивати. До того ж, на відміну від В. Зеленського, П. Порошенко явно покладав відповідальність за війну та злочини проти українців не лише на російську армію, а й на народ, який, мовляв, її переважно підтримує. Тому він вимагав покарання (зокрема, жорстких санкцій на кшталт від'єднання їхніх банківських карток від світових платіжних систем) для всіх росіян: "Бо це їхня відповідальність. Вони обирали Путіна, вони плескали йому, коли він йшов убивати Україну і українців, і вони мають зараз відповідати за це" (3.03.2022).

По-третє, П. Порошенко, як і В. Зеленський, повсякчас розповідав і про свій (та своєї політичної сили) внесок у спільну справу захисту України: "Ми продовжуємо укріплювати територону на блокпостах Києва амуніцією: шоломами, раціями, бронежилетами, озброєнням. Це – наша щоденна робота" (4.03.2022). Повідомляючи про теперішні добрі справи, він не забував нагадувати, що цими справами він та його соратники продовжують те, що робили раніше: "Члени нашої команди розбудовували Харків у мирний час, а сьогодні не дадуть окупанту взяти місто" (19.03.2022). Але йшлося не тільки про продовження започаткованої до повномасштабної війни волонтерської чи політичної діяльності. П. Порошенко також раз-у-раз заявляв, що нинішня спроможність української армії давати відсіч потужному ворогові є наслідком тих зусиль, яких він доклав до її розбудови, перебуваючи на посаді президента: "І я навіть не знаю, чи хтось може собі це уявити, що

наша армія, яку я мав за честь як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України в 2014–2019 роках створювати, є нині настільки потужною" (06.03.2022). Він навіть пов'язував нинішню боротьбу армії та суспільства з реалізацією своєї програми на виборах 2019 року, неявно вказуючи таким чином на нереалістичність тодішньої обіцянки В. Зеленського щодо швидкого миру на Донбасі: "Гордий, що Армія була нашою великою амбіцією і пріоритетом з 2014. Щасливий, що мільйони усвідомили важливість Мови. А Віра наша – нас тримає" (24.08.2022).

Але якщо неявно П. Порошенко й протиставляв свою програму програмі свого опонента, то явно він наголошував підтримку чинного президента й закликав до національної єдності. Саме в цьому полягала найбільша відмінність його воєнного дискурсу від довоєнного. Уже в перші дні повномасштабної війни колишній президент висловив підтримку ініціативі нинішнього щодо прискореного вступу України до ЄС: "Я вітаю рішення шостого Президента України Володимира Зеленського офіційно подати заявку України на членство в Європейському Союзі" (1.03.2022). В подальших дописах він подавав підтримку президента з боку провідної опозиційної сили як передумову успіху на мирних переговорах із Росією та в протистоянні з нею загалом: "Єдність є ключовим компонентом міцності України. Світ вже не буде таким, яким він був до 24 лютого цього року. Зараз ми живемо у геть іншому світі. І не важливо, досвідченим чи не досвідченим є президент Зеленський, ми в Україні є всі об'єднані. Ми всі разом. Ми це демонструємо вже протягом 19 днів, і робимо це дуже ефективно. Я зроблю все від мене залежне, щоб на переговори президент Зеленський поїхав як міцний лідер об'єднаної країни, яку поважають в усьому світі" (15.03.2022). Наголошуючи загальнонаціональну єдність, П. Порошенко подавав її як відмову від довоєнних політичних ролей: "З 24 лютого всі ми перебуваємо у зовсім іншому світі, ніж до того. У нас немає президента, п'ятого президента, лідера опозиції, лідера парламентської більшості чи міністрів. Всі ми зараз солдати" (25.03.2022). Хоч як привабливо це гасло звучало, воно було не менш популістським, ніж раніше

перебільшування поділу на владу та опозицію, адже відмова від усталених ролей влади й опозиції в політичному процесі підважувала функціонування Української держави як плюралістичної демократії.

Явно вилучав з об'єднаної нації П. Порошенко лише тих, хто свідомо ухилявся від участі в захисті країни, зокрема народних депутатів, які поїхали з Києва й не могли брати участь у засіданнях Верховної Ради. Таку "втечу" він розцінював як дезертирство, наголошуючи, що "столицею України є Київ. Ми триматимемо оборону і ніхто здавати столицю не збирається. Отже, хто хоче тікати з Києва: пишіть заяву, звільняйтеся і тікайте, лишаючи оборону нашої столиці без вашої участі" (24.03.2022). Проте, очевидно, керівництво парламенту й президент В. Зеленський цієї ініціативи не схвалили, бо вона могла послабити владну фракцію партії "Слуга народу", чимало членів якої теж виїхали з Києва в безпечніші регіони або за кордон, а деякі, опинившись на окупованих територіях, навіть почали співпрацювати з окупаційною адміністрацією. Та й узагалі, "зелена" влада не схвалювала намагання П. Порошенка та його партії під гаслами єдності повернути собі активну роль у політиці, в тім числі міжнародній, свідченням якого стала, зокрема, розробка власного "плану із п'яти кроків для досягнення миру в Україні" (18.03.2022). В. Зеленський і його оточення прагнули керувати країною самі, користуючись законами воєнного часу та зумовленим війною зростанням народної підтримки задля усунення проросійської опозиції з політики, а патріотичної – з телеефіру. Тому П. Порошенко, зрештою, перестав говорити про підтримку Зеленського й закликати до єдності всіх політичних сил. У серпні 2022 року в його постах іще не було критики влади – тільки протиставлення своєї позиції послідовного наголошування небезпеки війни (" Я про це говорив за пів року до війни") та потреби мобілізації всіх зусиль задля перемоги над ворогом безвідповідальним запевненням "штатних брехунів, які дезорієнтують суспільство" про можливість швидкого контрнаступу (18.08.2022). Згодом він почав активніше критикувати конкретних владних діячів, у тім числі особисто В. Зеленського,

однак, звичайно, не повернувся до довоєнного представлення їх як ворогів народу й пособників Путіна.

Висновки. Проведений аналіз виявив своєрідне поєднання популізму й інклюзивного націоналізму в дискурсах двох чільних українських політиків: ці дискурси досить чітко поділяють – принаймні поділяли до початку великої війни – суспільство на "народ" та "еліту", але не поділяють "народ" на етнічні, мовні й інші групи з протилежними інтересами й нерівними правами на членство в українській нації. Прагнучи дискредитувати своїх політичних суперників, і В. Зеленський, і П. Порошенко зображували їх перейнятими особистими чи партійними, а не загальнонаціональними інтересами, але не пов'язували їх з іншими державами або певними групами всередині країни, які поставали б ворожими чи небезпечними для більшості українців. Власне, до лютого 2022 року В. Зеленський узагалі не бачив таких груп – він навіть уникав звинувачувати Росію, хоча вона спровокувала й підтримувала кривавий конфлікт на Донбасі. Його бачення національної ідентичності було інклюзивним і дружнім водночас до Росії та до Заходу, а його візія української історії поєднувала радянський і націоналістичний наративи. В цьому його версія національної ідентичності відрізнялася від Порошенкової, яка ще від 2014 року бачила в Росії ворога та чітко орієнтувалася на націоналістичний наратив.

В. Зеленський побачив у Росії (поки що лише в державі, а не в народі) ворога щойно після початку повномасштабної війни, але й далі не хотів цілком відмовитися від радянських елементів української ідентичності, зокрема видатних подій радянського минулого України. Не менш важлива зміна полягала в тому, що В. Зеленський, по суті, перестав шукати ворогів усередині країни, хоч він і далі уникав визнавати внески інших політичних діячів у спільну справу захисту Батьківщини. Такої зміни зазнав і дискурс його донедавна затятого опонента П. Порошенка, котрий попервах навіть хвалив деякі кроки В. Зеленського та заявляв про підтримку опозицією дій влади як передумову національної єдності, а отже, успішної боротьби з ворогом. Їхні версії національної ідентичності

й далі дещо відрізняються, відбиваючи, зокрема, орієнтацію на різний електорат, але в обох вона залишилася інклюзивною, і ця інклюзивна ідентичність чи, можна сказати, інклюзивний націоналізм відсунули на другий план популізм, хоч і не усунули його цілком. Обидва прославляють народ і зображують себе разом із ним чи на службі в нього, не протиставляючи його (іншим) елітам, хоч і майже не згадуючи їхніх добрих справ для народу.

Наприкінці варто нагадати, що національну ідентичність творить не тільки дискурс, тим паче не тільки дискурс кількох політичних акторів, хай навіть дуже впливових. Тому майбутні дослідження мають з'ясувати, як та Україна, що її В. Зеленський і П. Порошенко зображують у своїх дописах, співвідноситься з тією, яку вони допомагають будувати своєю політичною діяльністю, наприклад, кадровими призначеннями першого й парламентськими голосуваннями другого. Водночас науковці повинні й далі аналізувати інші дискурсивні практики, що істотно впливають на уявлення українських громадян про себе й свою країну, скажімо, підручники й уроки історії, телевізійні випуски новин та дискусії пересічних користувачів у соцмережах[783; 784; 785] – і як ці практики й артикульовані в них версії національної ідентичності змінилися під час війни з Росією. Крім того, проведене дослідження показує важливість дальшого вивчення взаємозв'язку популізму та національної ідентичності загалом і під час серйозних криз зокрема.

[783] Rodgers P. W. "Compliance or contradiction"? Teaching "History" in the "New" Ukraine. A view from Ukraine's Eastern Borderlands. *Europe-Asia Studies.* 2007. Vol. 59. No. 3. P. 503-519.

[784] Кулик В. Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки. Київ, 2010.

[785] Kulyk V. Negotiating memory in online social networks: Ukrainian and Ukrainian-Russian discussions of Soviet rule and anti-Soviet resistance. *Disputed Memory: Emotions and Memory Politics in Central, Eastern and South-Eastern Europe* / Ed. by T. Sindbæk Andersen and B. Törnquist-Plewa. Berlin, 2016. P. 273–296.

РОЗДІЛ 12
ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО В СИТУАЦІЇ ВІЙНИ

24 лютого 2022 р. в історії українського народу розпочався новий відлік часу – "До" і "Після" початку широкомасштабного вторгнення військ Російської Федерації в Україну. Реальні загрози російсько-української війни внесли істотні корективи до функціонування політичної системи країни, посилили взаємодію влади і громадянського суспільства. Основою взаємодії було усвідомлення необхідності їхньої консолідації в ім'я збереження суверенної України, захисту життя і безпеки мільйонів українців. Тим більше, що вже з перших днів російсько-українська війна за своїми масштабами нагадувала відомі жахливі події Другої світової війни, окупації України нацистською Німеччиною, яка супроводжувалася бомбардуванням мирних міст і сіл, встановленням жорстокого окупаційного режиму, проведення щодо українських громадян політики геноциду, етноциду, лінгвоциду.

У 2022 р. українське суспільство вперше за останні майже 80 років, опинившись в епіцентрі глобального зіткнення, отримало глибоку морально-психологічну травму – втрату громадянами відчуття безпеки, зростання соціальних фобій, руйнування звичного плину життя. Як зазначалося у звіті місії ООН (червень 2022 р.), у країні було понад 6 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО)[*], понад 5,3 млн осіб стали біженцями[**], близько 16 млн громадян опинилися в зоні гуманітарної катастрофи і потребували допомоги[786]. Соціологічне дослідження, проведене за підсумками

[*] Станом на лютий 2023 р. згідно з інформацією Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України в країні було зареєстровано близько 4,8 млн внутрішньо переміщених осіб (ВПО), однак їхня реальна кількість, за міжнародними оцінками перевищувала 7 млн.

[**] Згідно з даними МЗС України ця цифра становила у червні 2023 р. майже 8,2 млн осіб.

[786] Близько 16 мільйонів українців потребують гуманітарної допомоги – ООН. *Укрінформ*. 30 червня 2022 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3518714-gumanitarnoi-dopomogi-nini-potrebuut-majze-16-mln-ukrainciv-oon.html

першого року широкомасштабного вторгнення в Україну у грудні 2022 р. Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно з Центром Разумкова засвідчило, що російсько-українська війна тим чи іншим чином торкнулася практично кожної української родини. Понад 52% українців зазначили, що члени їхніх родин, родичі були мобілізовані або пішли добровольцями до лав ЗСУ, інших підрозділів Сил оборони України; до 10% – загинули або були поранені; 53% – вимушені були розлучитися з членами своїх родин; 52% потерпали від відключення електроенергії, води, опалення; у понад 20% знизилися доходи сім'ї[787].

Початок широкомасштабної війни став серйозним викликом для організацій громадянського суспільства (ОГС), які були вимушені у короткий термін кардинально переформатувати свою діяльність. Ці зміни набули значно більших масштабів, ніж під час пандемії COVID-19 у 2020 р., коли вперше відбулася масштабна і різка зміна як організаційних форм (перехід на дистанційний формат), так і напрямів трудової діяльності.

У велику війну громадянське суспільство України увійшло з усім багажем здобутків і проблем, накопичених у попередній час. Станом на кінець 2021 р. з-понад 160 тисяч різноманітних неурядових організацій найбільш масовий сегмент – 96,3 тис.[788] становили громадські організації (ГО), які були ядром громадянського суспільства, головним посередником між суспільством і державою. За роки державної незалежності в Україні була сформована потужна мережа ОГС, які, виходячи з мети їхньої діяльності, можна поділити на основні групи: організації, орієнтовані на розв'язання гуманітарно-соціальних проблем (наймасовіші); організації (спілки та об'єднання) за інтересами; організації екологічної спрямованості; правозахисні організації (контроль за діяльністю

[787] Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців. *Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва.* 24 лютого 2023 р. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/2005394607643dac7fea2797.37532999.pdf

[788] Громадянське суспільство України в умовах війни. Звіт за результатами дослідження. КМІС. Київ, грудень 2022 – січень 2023. С. 6. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/2005394607643dac7fea2797.37532999.pdf

органів влади, громадська адвокація); інфраструктурні організації (послуги у сфері інституційної підтримки, зміцнення потенціалу інших ГО)[789].

Значні зміни в середовищі громадянського суспільства України, які визначили його подальший розвиток, відбулися починаючи з 2014 р. Вони були пов'язані як з Революцією гідності, так і з початком війни РФ проти України, російською окупацією АР Крим та частин Донецької та Луганської областей. Реакцією суспільства на ці події стала наростаюча активність громадян і ГО та стрімке збільшення кількості тих, хто долучався до благодійної і волонтерської діяльності. Усе це стало безпрецедентним виявом громадської самоорганізації.

Розуміння загрози державній суверенності України, її територіальній цілісності викликало помітні зміни у функціонуванні ОГС, переорієнтацію традиційних напрямів діяльності (галузь молодіжної політики, прав людини, громадянської освіти, вирішення соціальних питань та ін.) на користь розв'язання проблем і захисту інтересів учасників бойових дій (ветеранів АТО/ООС), внутрішньо переміщених осіб (ВПО)[790], населення на лінії зіткнення. Специфікою ОГС у постмайданний період стало поширення різних об'єднавчих форм і практик громадської самоорганізації, зокрема, такого механізму взаємодії з органами влади, як громадської адвокації (діяльності, спрямованої на переконання та мотивацію влади розв'язувати суспільні проблеми відповідно до пропозицій та із залученням громадян), створення коаліцій ОГС, міжсекторальної взаємодії між громадськими та державними органами, бізнесом[791]. Як зазначали експерти, станом на кінець

[789] Котенко Н. В., Карпенко С. Г. Неурядові організації: поняття, види та джерела фінансування в умовах сталого розвитку. С. 77. URL: file:///C:/Users/Asus/Downloads/VSU_ekon_2014_3_9.pdf

[790] Євдокимова І. А., Вітковська І. М. Тенденції розвитку громадських організацій у сучасній Україні. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна.* 2018. Вип. 41. С. 44. URL: file:///C:/Users/Asus/Downloads/12527-Article%20Text-24991-1-10-20190410.pdf

[791] Стан розвитку громадянського суспільства в Україні: шлях протягом 30-ти років та ключові аспекти 2021 року: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2021. С. 20–23.

другого десятиліття XXI ст. діючі в Україні ОГС спромоглися створити нову динаміку політичних процесів, за якої ініціативи, що виходили з недержавних та неолігархічних джерел, реалізувалися з користю для всієї спільноти, посилюючу загальну демократичну консолідацію суспільства[792].

Були і проблеми. Так, незважаючи на позитивні тенденції у розвитку громадянського суспільства, що було ознакою ствердження України як демократичної, правової, соціальної держави, громадянська активність українців була набагато нижчою від загального світового рівня – наприклад, у 2018 р. в країні належними до різноманітних громадських об'єднань було менш, ніж 15% громадян, волонтерством стабільно опікувалося близько 12%[793]. Значна частина ОГС, включаючи благодійні, мала фіктивний характер, існуючи "на папері". Набула поширення і практика заснування ГО державними службовцями, політико-економічними групами для реалізації корупційних схем або створення монополії в окремих сферах діяльності. Незважаючи на вибух після 2014 р. волонтерського руху, який користувався найбільшою довірою суспільства[794], значна частина його учасників прагнула не формалізувати свою діяльність. Були проблеми і в галузі прозорості фінансування ГО, їхньої надмірної залежності від донорів[795].

Громадянське суспільство України практично миттєво відреагувало на широкомасштабне російське воєнне вторгнення, що ілюструвалося зміною пріоритетів громадян, посиленням серед

---

[792] Громадянське суспільство України: політика сприяння та залучення, виклики та трансформації : аналіт. доп. / Яблонський В. М., Бекешкіна І. Е. [та ін.]. Київ : НІСД, 2019. С. 6.

[793] Зайченко С. Громадянське суспільство України: цифри і факти. *Європейський простір*. 13 квітня 2018 р. URL: https://euprostir.org.ua/stories/133521

[794] Україна: шлях до консолідації суспільства : національна доповідь / ред. кол.: С. І. Пирожков, Ю. П. Богуцький, Е. М. Лібанова, О. М. Майборода та ін. ; ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України. Київ : НАН України, 2017. С. 283.

[795] 2020. Індекс сталості організацій громадянського суспільства / Агентство США з міжнародного розвитку Бюро з питань демократії, конфліктів та гуманітарної допомоги, Центр передового досвіду з питань демократії, прав людини та врядування; Український незалежний центр політичних досліджень. Україна, 2021. С. 7–9. URL: https://drive.google.com/file/d/1QGzzMczF56w8Vv_sIjSsvw9w BHhRULyK/view

них почуття відповідальності за долю України. Відтепер головна увага була прикута до мобілізації зусиль у відбитті небезпечної навали, допомоги Збройним силам України (ЗСУ) та підрозділам Територіальної оборони (ТРО), забезпеченні функціонування оборонної та цивільної інфраструктури, наданні захисту незахищеним соціальним верствам населення, жертвам війни, новій багатомільйонній соціальній групі – ВПО допомога в евакуації до тилових регіонів країни, розв'язання їхніх соціально-побутових проблем, сприяння у виїзді за кордон, надання психологічної, правової та інформаційної підтримки), документуванні воєнних злочинів тощо. Саме ці найактуальніші напрями охоплювали упродовж першого року війни 65–78% діяльності діючих та новостворених ГО[796]. Внаслідок такої переорієнтації відбулося згортання інших напрямів діяльності. Понад дві третини представників ГО та благодійних організацій (БО), розуміючи нагальну потребу міліарного спрямування, планували відновити свої довоєнні проєкти у більш сприятливих умовах. Водночас самі ОГС у цей час долали низку труднощів. Серед найбільш вагомих з них були такі, як неможливість реалізовувати попередні проєкти, різке скорочення обсягу та джерел фінансування, втрата організаційної та кадрової стабільності, необхідність переміщення до безпечніших регіонів України або за кордон, безпекові ризики, переформатування діяльності відповідно до умов та потреб війни[797]. Особливу проблему становили виклики психологічного характеру ("вигорання", невпевненість у майбутньому)[798].

Широкомасштабна війна, зрушення з місць мільйонів громадян призвели до того, що в Україні різко (майже удвічі) зменшилася

[796] Громадянське суспільство України в умовах війни. КМІС. Київ, грудень 2022 – січень 2023. С. 9–10. URL: https://ednannia.ua/attachments/article/12447/pdf

[797] Про стан розвитку громадянського суспільства України в 2021 році та його зміни на початку 2022 року: матер. щоріч. доп. / заг. ред. Ю. Каплан. Київ : НІСД, 2022. С. 11. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-11/stan_rozvytku_igs_na_site_22_11_22.pdf

[798] Громадські організації та активісти під час війни: результати опитування громадських активістів з 04.04.2022 по 07.04.2022. Освітньо-аналітичний центр розвитку громад. 2022. URL: https://activitycenter.org.ua/wp-content/uploads/2022/04/hromadski-orhanizatsii-ta-aktyvisty-pid-chas-vijny-stan-ta-perspektyvy_ukr.pdf

кількість появи нових ГО. З іншого боку, лише за 10 місяців 2022 р. державну реєстрацію отримало 6,4 тис. БО, перевершивши показники попереднього року у 7,7 раза[799]. Останнє, як відзначали експерти Центру демократії та верховенства права (ЦЕДЕМ), було свідченням не лише мобілізації громадянського суспільства на відсіч ворогу, бажанням надати ефективну і швидку допомогу ЗСУ та мирному населенню, а й прагненням отримати юридичний статус для спрощування їхнього функціонування, для легшого налагодження співпраці з партнерами та волонтерами[800]. Аналіз засвідчив, що у перші місяці широкомасштабної війни близько половини ГО, які не перебували на лінії бойового зіткнення, продовжили реалізацію своїх традиційних проєктів, понад третини – лише частково. Тим не менше, більшість ОГС заявили про себе як про стійкі інституції, здатні не тільки адаптувати свою діяльність до умов війни, але й брати участь у коаліціях або інших формах мережування громадянського суспільства, посилення міжсекторального співробітництва (державний, комерційний, громадський сектори), тобто створювати нову якість соціальних послуг, бути рушієм важливих суспільно значимих інновацій[801].

Величезні масштаби воєнних дій, гуманітарна катастрофа, яка охопила мільйони українців, виявили неспроможність діючих соціальних інститутів справлятися з напливом проблем. Це призвели до того, що вирішення значної частини з них лягла на плечі громадянського суспільства, його інституцій – офіційно зареєстрованих організацій та численних ініціативно виникаючих об'єднань індивідів[802], а також спонтанних дій окремих осіб, призвівши до

---

[799] Громадянське суспільство України в умовах війни. КМІС. Київ, грудень 2022 – січень 2023. С. 7. URL: https://ednannia.ua/attachments/article/12447/pdf

[800] За час повномасштабної війни в Україні з'явилося 4365 громадських та благодійних організацій. *ЦЕДЕМ*. 21 липня 2022 р. URL: https://cedem.org.ua/news/4365-gromadskyh-ta-blagodijnyh/

[801] Що відбувається з громадянським суспільством в умовах повномасштабної війни? *UPLAN*. 2023. 8 травня 2023 р. URL: https://uplan.org.ua/analytics/shcho-vidbuvaietsia-z-hromadianskym-suspilstvom-v-umovakh-povnomapshtabnoi-viiny-ohliad-doslidzhen/

[802] Українське суспільство в умовах війни. 2022: Колективна монографія / за ред. член.-кор. НАН України, д. філос. н. Є. Головахи, д. соц. н. С. Макеєва. Київ : ІС НАН України, 2022. С. 199–200.

вибуху волонтерського руху, який охопив усі регіони України і став всенародним. Високі потенційні можливості громадянського суспільства, його спроможність до мобілізації значних ресурсів на підтримку оборонних та гуманітарних потреб України було відзначено і у звіті правозахисної організації Freedom House[803].

Нагальна потреба призвела до того, що з перших днів російського вторгнення провідною у діяльності громадянського суспільства України стала благодійна та волонтерська діяльність. Швидке розгортання ОГС цього напряму, що знаходило висвітлення у ЗМІ, у соціальних мережах, стало прикладом для самоорганізації суспільства, каналом акумуляції ресурсів мільйонів громадян в ім'я спільної мети. Вже у перші дні війни була сформована ефективна логістика діяльності БО, спрямована на допомогу силам оборони. Вона включала як моніторинг потреб, акумуляцію коштів, придбання та доставку в Україну високотехнологічної техніки та обладнання (в поодиноких випадках, виходячи з чинного законодавства, – озброєння), так і швидку передачу допомоги безпосередньо військовим частинам. Головним донатором (жертводавцем) на оборонні потреби України стало українське суспільство. Через БО (серед них найпотужніші – "Повернись живим" та "Фонд Сергія Притули") з початку великої війни українці переказали на потреби оборони України (станом на травень 2023 р.) 54,6 млрд грн[804], що в рази перевищувало пожертви з боку приватних компаній та банків. Загалом у перші два найбільш критичні місяці російсько-української війни саме на ОГС припадало понад 80% гуманітарної допомоги, яка надійшла на адресу України з-за кордону[805].

---

[803] Freedom in the World 2023. *Ukraine. Freedom House.* URL: https://freedomhouse.org/country/ukraine/freedom-world/2023

[804] Ціна перемоги. Які благодійні фонди зібрали найбільше донатів на ЗСУ – велике дослідження NV. *NV*. 2023. 28 травня 2023 р. URL: https://biz.nv.ua/ukr/economics/skilki-zvichayni-ukrajinci-zadonatili-na-zsu-yaki-blagodiyni-fondi-zibrali-naybilshe-50327840.html?code=3e0df9fe-bfe1-4a7f-876e-bb34d9a997eb& fbclid=IwAR2xz_vtiRal72K61Op_wx7BARRwAF6eVZW-NnTlqSfVJE6W7Y38UM2WEDI

[805] Військові адміністрації отримують менше 20% від усієї гуманітарки в Україні, – Офіс Президента. Delo.ua. 4 травня 2022 р. URL: https://delo.ua/uk/politics/viiskovi-administraciyi-otrimuyut-mense-20-vid-usijeyi-gumanitarki-v-ukrayini-ofis-prezidenta-397047/

Цінний матеріал щодо форм і методів функціонування ОГС у перший рік широкомасштабної війни дає дослідження, побудоване на аналізі первинних джерел із застосуванням методу кейс-стаді, підготовлене силами ГО "Центр спільних дій"[806]. Дослідження базувалося на матеріалах 14 областей України, віддалених від лінії зіткнення. Водночас воно зафіксувало тенденції, які були притаманні всій країні. Інтерв'ювання значної кількості представників ОГС, волонтерів, представників місцевих рад, локальних підприємців та інших суспільних груп виявило, що основний масив громадських ініціатив (як ознака колективного характеру дій, здатності громадян до самоорганізації у визначенні цілей та засобів їх реалізації), починаючи з лютого–березня 2022 р., був спрямований на соціальну та оборонну тематику, їй значно поступалися інші – економічна, інфраструктурна, освітня, комунікативна, інформаційна, культурна. Серед джерел ініціатив основна частка припадала на громадський сектор – 54%, місцеву влада – 18%, бізнес – 16%, освітні заклади – 5% (а також церкви, комунальні установи та інші). У понад 55% ініціатив цільовою аудиторією були військовослужбовці, ВПО; до 30% – жителі прифронтових/деокупованих територій, місцеві жителі; до 10% – волонтери, медичні заклади, вразливі групи населення та ін.

Про велику активність громадянського суспільства, вражаючі результати у сфері допомоги державі у відбитті небезпечної навали свідчив широкий перелік успішних акцій (всеукраїнських, регіональних, місцевих) зі збору коштів для ЗСУ, які неофіційно набули статусу народних. Серед найбільш масштабних можна виділити проєкт "Народний Байрактар" (червень 2022 р.), ініційований БО "Фонд Сергія Притули". Він тривав усього три дні (із запланованих семи). Замість потрібних для реалізації проєкту 500 млн грн мегазбір приніс 600 млн грн. Два дні жовтня 2022 р. знадобилося для "збору народної помсти" у сумі 352 млн грн, ініціаторами якого виступили "Фонд Сергія Притули" та волонтер

[806] Спільноти воєнного часу. Дієві та вчасні. Низове громадянське суспільство в Україні – 2022. *Центр спільних дій.* 2023. С. 12, 22. URL: https://centreua.org/wp-content/uploads/2023/03/Spilnoty_Viy-ny-1.pdf

С. Стерненко, на закупівлю ударних дронів[807]. У серпні 2023 р. до 32-ї річниці Незалежності України БФ "Повернись живим" спільно з фандрейзинговою платформою UNITED24, створеною за ініціативи Президента України В. Зеленського, всього за три дні здійснили один з наймасовіших зборів коштів (проєкт "Операція ”Єдність“") у розмірі 235 млн грн. Його метою було забезпечення ЗСУ 10 тис. дронів.

Загальне уявлення про вагу добродійних організацій України в умовах першого року війни дає щорічний рейтинг "Топ 100 публічних транспарентних доброчинних організацій України" (за результатами діяльності у 2022 році) – неприбуткових структур різного організаційно-правового статусу (благодійні, волонтерські, громадські, релігійні організації та об’єднання). Перше місце за обсягом видатків на реалізацію благодійних програм у ньому посіло Товариство Червоного Хреста України (5,7 млрд грн), друге – Міжнародний благодійний фонд "Повернись живим" (6,6 млрд грн), третє – "Фонд Сергія Притули" (3,9 млрд грн), четверте – Міжнародний благодійний фонд "Карітас України" (Патріарша курія УГКЦ, 3,9 млрд грн), п’яте – БО "100% життя", "Всеукраїнська мережа людей, які живуть з ВІЛ/СНІД" (2,4 млрд грн), шосте – БО "Фундація Олени Зеленської" (2022 р. засн., 1,6 млрд грн)[808]. Сьому позицію посів Міжнародний фонд "Відродження" (1млрд грн), який упродовж року подвоїв кількість наданих грантів (понад 800)[809].

Намітилася і спеціалізація БО, які у своїй діяльності спиралися на широку підтримку громадян України, влади та органів місцевого самоврядування, підприємців, іноземних партнерів. Так, Товариство Червоного Хреста України (ТЧХУ), найбільша національна

---

[807] Найбільші збори на ЗСУ за час війни: на що і як швидко збирали кошти. *Слово і діло*. 15 серпня 2023 р. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/08/15/infografika/suspilstvo/najbilshi-zbory-zsu-chas-vijny-yak-shvydko-zbyraly-koshty

[808] Щорічний рейтинг "ТОП 100 публічних транспарентних доброчинних організацій України" (за результатами діяльності у 2022 році). *Асоціація Благодійників України*. 2023. URL: https://vboabu.org.ua/wp-content/uploads/2023/08/3-07-Top-100-2022-1.pdf

[809] Вижити, адаптуватись і шукати нові можливості. Олександр Сушко про українське громадянське суспільство в колонці для OSF. *Міжнарожний фонд Відродження*. 10 лютого 2023 р. URL: https://www.irf.ua/vyzhyty-adaptuvatys-i-shukaty-novi-mozhlyvosti-oleksandr-sushko-pro-ukrayinske-gromadyanske-suspilstvo-v-kolonczi-dlya-osf/

добровільна гуманітарна організація (1,5 тис. співробітників, 8 тис. волонтерів), в умовах російського воєнного вторгнення продовжило традиційну діяльність з надання медико-соціальної допомоги вразливим верствам населення, розвитку донорства, психологічної підтримки. Товариство, бюджет якого зріс у декілька разів завдяки пожертвам від громадян та корпоративного сектору, надходженням від іноземних партнерів, сфокусувало свою діяльність на евакуації громадян, допомозі ВПО, розшуку безвісти зниклих громадян, наданні допомоги органам Державної служби з надзвичай них ситуацій, охорони здоров'я, медичної служби ЗСУ, на реабілітацію поранених військовослужбовців. Були непоодинокі випадки, коли співробітники ТЧХУ, волонтери при виконанні своєї гуманітарної місії наражалися на небезпеку, особливо на тимчасово окупованих територіях, у прифронтовій зоні. Товариство стало однією з перших ГО, яка за рахунок активного фандрейзингу взяло на себе фінансування деяких державних програм (ваучерна програма підтримки ВПО, фінансування програми "Прихисток" тощо). Загалом до серпня 2023 р. ТЧХУ охопило своєю допомогою 12 млн громадян України[810].

Головним напрямом діяльності найпотужніших і авторитетних благодійних організацій "Повернись живим" та "Фонду Сергія Притули" була акумуляція коштів на потреби ЗСУ, придбання високотехнологічного обладнання та озброєння, військове навчання, реабілітація ветеранів. МБФ "Карітас України", виходячи з християнських морально-етичних цінностей, здійснював свою традиційну місію доброчинності та соціальної роботи. Під час війни до його основних напрямів діяльності додалася допомога (матеріальна, соціальна, психологічна, юридична, культурно-освітня) ВПО, українцям, які повернулися з-за кордону, інформаційно-просвітницька діяльність. Особливу актуальність у роботі фонду набула його участь у втіленні проєкту "Долаючи розломи: розбудова потенціалу постраждалих спільнот щодо чутливості до конфліктів", спрямованого на сприяння соціальній згуртованості в

[810] Товариство Червоного Хреста України. Карта гуманітарної допомоги населенню. URL: https://redcross.org.ua/

українських громадах, які постраждали від війни. БО "Фундація Олени Зеленської" – організації першої леді України, спрямовувала свою діяльність на наближення перемоги відновленням людського капіталу країни (гуманітарна сфера, охорона здоров'я, освіта, відновлення мирної інфраструктури, соціально-психологічна реабілітація дітей тощо).

Помітне місце у "Топ-100" благодійників відводилося і фондам, створені фінансово-промисловими групами, відомими політиками. Серед них – БО "Фонд Ріната Ахметова" (14-те місце у рейтингу; 480 млн грн), "Благодійний фонд Порошенка" (28-ме місце у рейтингу; 204 млн грн). Загальні тенденції у розвитку БО відображала і діяльність інституцій, наближених до партійних структур. Зокрема, БФ "Українська команда" (заснований у березні 2022 р.), створив розгалужену мережу у декількох областях України. Судячи з інформації, розміщеній на офіційному сайті фонду (використання кольорів та символіки, логотипу), він був наближений до політичних сил, очолюваних мером м. Києва Віталієм Кличком. Обласні структури фонду очолювали особи, які мали досвід діяльності в громадсько-політичній сфері – ексдепутати та екс-державні службовці, партійні функціонери. Згідно з відкритою інформацією, фонд за півтора роки війни надав допомогу тим, хто потребував на загальну суму понад 200 млн грн[811]. Натомість просування у ЗМІ та соціальних мережах позитивного іміджу фонду (чинник пізнаваності), благодійних програм (останньої з них – "народного дрон-марафону", присвяченого 32-й річниці Незалежності України[812]) мали риси політичної самореклами, формування соціального та політичного капіталу згаданої структури.

Іншу історію мала одна з численних благодійних організацій БФ "Лапка Дзиґи" (зареєстрована у червні 2022 р.), створена львівськими однодумцями, які вже 24 лютого 2022 р. вирішили на період війни залишити роботу в ІТ-сфері і присвятити себе

[811] Українська команда. Волонтерський штаб. Про нас. URL: https://www.uateam.org/

[812] "Українська команда" оголосила дрон-марафон до Дня Незалежності (відео). 17 серпня 2023 р. URL: https://tsn.ua/ukrayina/ukrayinska-komanda-ogolosila-dron-marafon-do-dnya-nezalezhnosti-video-2393410.html

громадській справі, витрачаючи на початковому етапі на проєкти власні заощадження. Досить швидко їм вдалося перетворити приватну ініціативу ("армію однієї людини") на високоефективну команду, яка зробила свій внесок у боротьбу за виживання української нації. Фонд мав вузьку спеціалізацію – акумуляція коштів для постачання військових частин та сил спеціальних операцій ЗСУ вкрай необхідним високотехнологічним обладнанням (Starlink, ноутбуки, дрони, міношукачі, прилади нічного бачення та ін.). Супутня проблема, яку вирішував фонд, – надання допомоги біженцям, сприяння у їхньому транспортуванні до безпечних місць на Заході України, облаштування пунктів тимчасового перебування. Високий рівень прозорості діяльності та фінансової звітності дозволив фонду упродовж 2022 р. акумулювати пожертви на майже 0,7 млн дол. США, а за 8 місяців 2023 р. довести загальний обсяг пожертв у понад 1,3 млн дол. США[813]. Фінансову допомогу фонду надавали як громадяни України, так і США, багатьох країн Європи. За підсумками своєї діяльності у 2023 р. фонд був визнаний Львівською міською радою переможцем у номінації "Наймиліша благодійна ініціатива".

Про значні адаптивні можливості громадянського суспільства України у розв'язанні найактуальніших проблем держави і суспільства в умовах війни вказують й такі історії. Так, БФ "Київська школа економіки" (9-та позиція у рейтингу "Топ-100") продемонстрував один з найкращих кейсів успішного фандрейзингу. З моменту російського воєнного вторгнення першими кроками фонду, який спеціалізувався виключно на освітніх програмах, був пошук коштів на бронежилети для київської ТРО серед викладачів, студентів та випускників школи. Упродовж 2022 р. на платформі фонду було зібрано близько 1 млрд грн. Значно розширений був і перелік номенклатури допомоги ЗСУ, постраждалим від війни громадянам. Згодом, враховуючи потреби суспільства, а також власну специфіку, фонд усе більшу увагу почав приділяти гуманітарним проєктам – участі у відбудові шкіл та медичної інфраструктури, управлінні освітніми ініціативами, підтримкою

[813] Dzygas Paw. Charity fund. Пожертви. URL: https://dzygaspaw.com/transparency

українського книговидавництва. У 2023 р. фонд залучився до державної програми з адаптації ветеранів ЗСУ до мирного життя.

Про форми і напрями діяльності БО, їхню здатність до швидкого реагування на нагальні потреби свідчила і діяльність БФ "Хвиля 91 юа", створеного в Одесі на початку 2022 р. Організатори БО бачили своє призначення у всебічному сприянні досягненню перемоги над агресором, забезпеченні ЗСУ та підрозділів ДСНС необхідними ресурсами, обороні української ідентичності, зосередившись на "трьох фронтах" – військовому ("Хвиля спротиву та боротьби"), благодійному ("Хвиля об'єднання та допомоги") та культурному ("Хвиля культурного розквіту"). За рік організація акумулювала понад 174 млн грн, за які було придбано, переважно за кордоном, значну кількість товарів військового призначення (дрони, тепловізори, техніка зв'язку, пікапи, пожежні машини, карети швидкої допомоги, тактичні аптечки, бронежилети тощо). Високих результатів вдалося досягти за рахунок залучення спеціалістів та волонтерів, міжсекторального співробітництва, побудови чіткої логістики роботи. Окрім цього, організація здійснювала заходи, що мали згуртувати суспільство на відбиття навали агресора – тренінги з військової підготовки, зустрічі з лідерами громадської думки та творчою інтелігенцією[814]. На початку 2023 р. фонд, долучившись до програми "Армії Дронів", виступив координатором між ЗСУ, бізнесом, волонтерами у створенні сучасного підприємства з виробництва цього виду військової техніки.

Про способи ГО адаптуватися до умов війни, перейти на "військову тематику", поєднати її з традиційними напрямами діяльності говорять численні приклади з життя. Так, БФ "Допомоги та реабілітації хворих на цукровий діабет" уже у лютому 2022 р. розширила зону допомоги також і на постачання критично важливої гуманітарної допомоги ЗСУ, ВПО, цивільному населенню. Вирішенню логістичних завдань у зв'язку з розширенням обсягів та

[814] Тримаємо хвилю оборони української ідентичності. *Хвиля 91*. URL: https://www.wave91ua.com/charity-front

номенклатури сприяли як тісна співпраця з низкою українських ГО, зарубіжних партнерів, так і залучення волонтерів.

Як згадував один з активістів ГО "Центр екологічних ініціатив "Екодія"" (організація об'єднувала експертів та активістів навколо ідеї сталого розвитку України, збереження довкілля), лютий 2022 р. "надламав кожну людину, родину й спільноту в Україні. І так само він перевернув та змінив Екодію. Чимало людей пішли з команди і чимало нових з'явилося. Частина колег пішла захищати країну, і ми чекаємо на їх повернення з перемогою. Чимало нашої роботи, здавалося б, втратило будь-яку цінність, але, врешті, з'явилося ще більше нових цілей та завдань та ще сильніша віра у важливість того, що ми робимо"[815]. Вже у березні 2022 р., окрім відправки гуманітарних вантажів до Донецької області, збору коштів для ЗСУ, організація спромоглася відновити свій звичний екологічний формат, який в умовах війни набув нової специфіки. Так, "Екодія" долучилася до ініціативи Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України щодо документування екологічних злочинів РФ. В коаліції з іншими ГО, спираючись на підтримку міжнародних партнерів, ГО "Екодія" реалізовувала низку екологічних проєктів з відновлення мирної інфраструктури України ("Проєктна майстерня шахтарських громад", "Нова енергія"). "Екодія" брала участь і в адвокації України на міжнародному рівні. У складі Коаліції "Енергетичний перехід" (9 природоохоронних ГО та муніципалітетів, експертів, громадських активістів України) вона офіційно звернулася до урядів країн ЄС, США з вимогою припинити будь-яке співробітництво з країною-агресоркою РФ у галузі атомної енергетики (березень 2022 р.). У низці європейських столиць активісти "Екодії" провели протестні акції проти компаній, які продовжували співпробітництво з РФ. У 2023 р. ГО у спільному зверненні природоохоронних організацій України закликала міжнародну спільноту відреагувати на черговий акт екоциду з боку РФ – підрив Каховської ГЕС, пришвидшити

[815] Переломлення, переосмислення та перероджения Екодії за рік повномасштабної війни. *Екодія.* 2023. 23 лютого 2023 р. URL: https://ecoaction.org.ua/ekodiya-rik-vijny.html

створення трибуналу для РФ та Білорусі. У 2023 р. "Екодія" оприлюднила низку проєктів, серед них комплексну програму "Зелене повоєнне відновлення України", один з розділів якої стосувався "Активних громад", закликав громадськість України до самоорганізації, участі у розробці і втіленні цих планів на місцях.

Важливим барометром стану громадянського суспільства, його ролі в обороні держави, підготовки ґрунту до мирної відбудови була і діяльність українців, які були вимушені опинитися поза межами країни. Серед них – міжнародна БО "БФ ”Майбутнє для України“" (більш відома за кордоном як "Future for Ukraine"), створена у березні 2022 р. у Варшаві за ініціативи українських емігрантів, переважно жінок. Згодом офіс БО було відкрито у Києві. Організатори БО бачили свою місію у наданні підтримки державі, співгромадянам, які потерпали від війни, культивування майбутнього України як незалежної європейської держави. Як з цього приводу зазначала в інтерв’ю Euronews співзасновниця фонду О. Сотник, "надзвичайно важливо покрити потребу в гуманітарній допомозі за рахунок людей і благодійних організацій, тому що держава зараз не має можливості подбати про всіх… Держава займається головною місією – захистом власного існування та права на свободу"[816]. Основними напрямами роботи фонду, активісти якого до тих пір ще не мали досвіду благодійництва та волонтерства, була акумуляція пожертв, транспортування гуманітарних та медичних вантажів до "гарячих точок" в Україні. За кордоном фонд у співпраці з провідними медичними закладами Європи та США, неурядовими організаціями та бізнесом надавав допомогу у лікуванні та протезуванні поранених військовослужбовців, соціальній та психологічній підтримці жінкам та дітям. До здобутків БО варто віднести формування позитивного іміджу про Україну (публікації у виданнях "Forbes", "The Guardian", "CBS News", "Euronews", "Vogue" та ін.).

Подібні завдання виконував і створений після російського вторгнення Міжнародний центр української перемоги (ICUV),

[816] Future for Ukraine: What does the Ukrainian-made foundation do? *Newsanyway.* 2022. URL: https://www.newsanyway.com/2022/04/26/future-for-ukraine-what-does-the-ukrainian-made-foundation-do/

учасники якого були вимушені жити та працювати за кордоном. Його мета – адвокація та відстоювання інтересів України на міжнародному рівні, підтримка дій, спрямованих на прискорення української перемоги. Упродовж 2022–2023 рр., спираючись на потужний кадровий склад Центру (до нього увійшов, зокрема, ексдепутат України Г. Гопко), були налагоджені партнерські зв'язки, координація дій з іншими ГО України, що дозволило провести численні акції у багатьох столицях світу (Вашингтон, Брюссель, Берлін та ін.), переговори з відомими політиками на теми визнання Росії державою-спонсоркою тероризму, інформаційної підтримки міжнародної гуманітарної допомоги, заходів щодо захисту свободи і незалежності України, адвокаційних та промозаходів з пропагандою євроінтеграційних прагнень України тощо.

Неоціненну допомогу жертвам війни, державним органам (Міністерство оборони України, Міністерство соціальної політики України, Міністерство з питань інтеграції тимчасово окупованих територій України, ДКНС та ін.), які через недостатні ресурси були не в змозі самотужки швидко і ефективно "перекрити" всі виникаючі проблеми, надавали волонтери. Окрім традиційних соціальних проєктів (включаючи допомогу вразливим категоріям населення) основними напрями діяльності волонтерів у цей час стали: забезпечення ЗСУ та ТРО, надання різнопланової допомоги цивільному населенню, яке постраждало від бойових дій, документування воєнних злочинів та злочинів проти людяності, інформаційно-комунікативний супровід перебігу російсько-української війни, боротьба з ворожою пропагандою* та ін.

Уже у перші тижні війни волонтерський рух України трансформувався з рівня, який нагадував стихійну самоорганізацію активістів та груп, до централізованого системного руху, який у своїй діяльності оперував сучасними інструментами логістики та

* Волонтери, блогери, громадські діячі своїми виступами у ЗМІ та соціальних мережах (Д. Гордон, С. Стерненко, Р. Цимбалюк, С. Притула, В. Дрібниця /"Vox veritatis"/ та ін.) відігравали винятково важливу роль у розвінчуванні російської пропаганди та міфотворчості, фейків, в утвердженні засад національно-патріотичної свідомості громадян, їхньому згуртуванню навколо ідеї захисту суверенності та соборності України, її розвитку як правової, демократичної, соціальної держави.

менеджменту. Про це свідчить і створення у березні 2022 р. за громадської ініціативи й підтримки держави унікальної офіційної платформи з надання гуманітарної допомоги "СпівДія", яка об'єднала зусилля волонтерів, бізнесу, молодіжних центрів, міжнародних фондів, профільних міністерств. Її створення давала можливість у режимі реального часу виявляти потреби, акумулювати ресурси та оперативно надавати допомогу тим, хто потребує (благодійна допомога, юридична та психологічна підтримка тощо).

Особливо волонтери відзначилися своєю надто важливою роллю у процесі евакуації мільйонів громадян до центральних та західних областей України (транспортування, надання допомоги у дорозі, харчування, розміщення) та виїзду за кордон. Уже на другий день війни в Україні була зафіксована активність т. зв. "кулінарних військ", коли українські ресторатори, спираючись на підтримку волонтерів, розпочали безкоштовно готувати їжу для частин ЗСУ та ТРО, працівників ДСНС, лікарів та пожежників, громадян, які опинилися у біді. Волонтери практично були єдиними, хто мав можливість здійснювати свою місію на тимчасово окупованій території (доставка гуманітарної допомоги, продовольства, питної води, медикаментів). Особливим героїзмом була позначена діяльність волонтерів з евакуації мирного населення на підконтрольну Україні територію, що відбувалося в умовах активних бойових дій. Завдяки їхнім зусиллям весною 2022 р. поза гуманітарних коридорів були вивезені (фактично врятовані від смерті) з блокованого російськими військами Маріуполя тисячі його мешканців. Були непоодинокі випадки, коли волонтери затримувалися агресорами, зазнавали від них репресій і навіть гинули.

З листопада 2022 р. волонтери залучилися і до такого масштабного загальнонаціонально проєкту, як "Пункти незламності" – тисяч локацій, які облаштовувалися в умовах масованих руйнувань критичної інфраструктури України. В них громадяни мали можливість безкоштовно обігрітися, отримати гаряче харчування, зарядити телефон, скористатися інтернетом тощо. На зламі 2022–2023 рр. волонтери залучалися до відкриття таких

пунктів у прифронтовій зоні, де була знищена критична інфраструктура, наприклад, у прифронтовій Авдіївці, яка знаходилася за 13 км. від окупованого Донецька.

Особливу роль волонтерів у захисті Вітчизни відзначив у грудні 2022 р. міністр оборони України О. Резніков – "на Революцію Гідності вийшли волонтери, які боронили наше право на вибір і свободу, волонтери допомагали у якості медиків з початком збройної агресії росії у 2014 р., саме волонтери, які вже стали ветеранами війни, пішли на фронт захищати нашу землю від загарбників", а в цілому разом зі ЗСУ дозволили Україні вистояти і зберегти незалежність[817]. Про всенародний характер волонтерства як певного майданчика формування громадянськості, реалізації потенціалу особистості, причетності до перемоги та її наближення[818] свідчили і результати опитування, проведеного Фондом "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова (грудень 2022 р.). Виявилося, що волонтерство у різних формах стало частиною життя мільйонів українців. Близько 61% українців так чи інакше долучалися до волонтерської підтримки ЗСУ, потребуючим допомоги громадянам. Ще близько 15% громадян планували долучитися до цієї роботи згодом[819].

Були і проблеми. Як зазначалося експертами правозахисної ГО Центр прав людини Zmina (попередня назва – ГО "Центр інформації про права людини"), за перші півтора роки війни волонтерами та індивідуальними благодійниками стали десятки тисяч громадян. Разом з тим, їхня оперативна діяльність з акумуляції коштів, закупівлі необхідних вантажів, доставки їх до

[817] "Пліч-о-пліч із захисниками": Резніков та Залужний привітали українських волонтерів. *Слово і Діло.* 2022. 5 грудня 2022 р. URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/12/05/novyna/suspilstvo/plich-o-plich-zaxysnykamy-reznikov-ta-zaluzhnyj-pryvitaly-ukrayinskyx-volonteriv

[818] Педан О. Як розпочати волонтерити в умовах війни. *Життя.* 11 жовтня 2022 р. URL: https://life.pravda.com.ua/columns/2022/10/11/250767/

[819] Опір агресору, волонтерство, обстріли інфраструктури: як повномасштабна війна вплинула на життя українців. Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. 24 лютого 2023 р. URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/2005394607643dac7fea2797.37532999.pdf

отримувача/замовника відбувалася за спрощеною процедурою, що часто (не говорячи про випадки відвертого шахрайства) вело до порушення чинного законодавства. Це стало приводом до відкриття низки кримінальних проваджень проти волонтерів і благодійників, що вдарило по їхній репутації та довірі українців до згаданого громадського руху[820], змусило втрутитися у ситуацію громадськість, правозахисні організації. Незважаючи на ухвалення низки законодавчих актів, запровадження мораторію на податкові перевірки[821], це питання, зважаючи на неврегульованість переліку звітних документів, залишилося відкритим і надалі.

Ефективні дії ОГС в умовах широкомасштабної війни підтвердили не лише їхній нерозривний зв'язок з широкими верствами українського народу, а й значний позитивний вплив на суспільні настрої, консолідацію та мобілізацію українських громадян на відбиття смертельно небезпечного ворога, що супроводжувалося зростанням довіри до держави та соціальних інститутів, одного з ключових факторів досягнення перемоги. Ці тенденції були зафіксовані у спільному соціологічному дослідженні Фонду "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва та Центру Разумкова у серпні 2022 р., що умовно підбило підсумок перших пів року російсько-української війни. На той час рівень довіри суспільства (як різниця між часткою тих, хто "довіряє", і тих, хто "не довіряє") до волонтерських організацій зріс до 77% (4-та позиція у рейтингу довіри серед державних органів і соціальних інститутів), ГО – до 44% (8-ма позиція). Загальний позитивний баланс рівня довіри до згаданих соціальних інститутів у порівняно з 2021 р. зріс у 1,5–4 рази. Для порівняння – рівень довіри до церкви зріс незначним чином (до 42%, 9-та позиція), політичні партії залишалися аутсайдерами й рейтингу – "–55%"[822]. Цю

[820] Терещук Г. Гуманітарна допомога ЗСУ і підозри волонтерам: що відбувається насправді? *Радіо Свобода.* 31 серпня 2022 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/volontery-dopomoha-humanitarka-viyna/32011853.html

[821] Попков Д. Помилки волонтерів, через які вони можуть мати проблеми з законом. *Zmina.* 24 серпня 2023 р. URL: https://zmina.info/columns/pomylky-volonteriv-cherez-yaki-vony-mozhut-maty-problemy-z-zakonom/

[822] Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. *Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, Центр Разумкова.* URL: https://dif.org.ua/uploads/pdf/1851886569643e9639568ef4.85152060.pdf

тенденцію зростання довіри до ОГС, а відповідно, і їхньої ваги в суспільно-політичному житті України, підтвердило соціологічне дослідження КМІС за підсумками першого року російсько-української війни (грудень 2022 р.). Так, волонтери, яким довіряли 84% громадян, у загальному рейтингу довіри посіли третю позицію (після ЗСУ та Президента України)[823]. Не останню роль у цих показниках відіграло і те, що діяльність ОГС, передусім благодійних та волонтерських, широко висвітлювалася у ЗМІ, соціальних мережах, а упродовж 2022 р. згадування про них в українському медіапросторі зросло майже у 10 разів[824].

Позитивна динаміка довіри до ОГС зберігалася і у 2023 р. Так, близько 41% громадян вважали, що, окрім Сил оборони України, всього українського народу, основний внесок у відбиття російської навали у перші місяці війни зробили волонтери, найбільш патріотичні громадяни[825]. Ця довіра поступово трансформувалася у потужний ресурс, створивши ГО та волонтерам імідж потенційної політичної сили, якій були готові довірити владу після перемоги майже 43% громадян (друга позиція після військових – 51%)[826].

Згадані настрої суспільства цілком відображали й бачення ситуації з боку активістів ГО, їхнього відповідального ставлення до місії, яку вони несли в умовах війни. Соціологічне дослідження КМІС (грудень 2022 р. – січень 2023 р.) серед представників діючих і новостворених ОГС зафіксувало їхню переконаність у

---

[823] Динаміка довіри соціальним інституціям у 2021–2022 роках. *КМІС*. 13 січня 2023 р. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1174&page=1

[824] Громадянське суспільство України в умовах війни. Звіт за результатами дослідження. *КМІС*. Київ, грудень 2022 – січень 2023. С. 7. URL: https://ednannia.ua/attachments/article/12447/pdf

[825] Символи, події та особистості, які формують національну пам'ять про війну з Росією. *Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва.* 8 травня 2023 р. URL: https://dif.org.ua/article/simvoli-podii-ta-osobistosti-yaki-formuyut-natsionalnu-pamyat-pro-viynu-z-rosieyu#_Toc134379507

[826] Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Центр Разумкова.* URL: https://razumkov. org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r

тому, що їхня громадянська активність мала суттєвий вплив на українське суспільство. Так, 97% вважали, що це сприяло консолідації української спільноти, стимулювало віру у перемогу, створювало відчуття всенародної підтримки ЗСУ, 96% – зміцнювало відчуття згуртованості, незламності та рішучості українського народу, 94% – відчуття піклування для постраждалих від війни та вразливих категорій громадян. 96% з них вважали, що успішність волонтерського руху в Україні створювала реальні підстави на краще майбутнє[827].

В умовах стабілізації ситуації в діяльності ОГС уже на зламі 2022–2023 рр. дедалі відчутніше почала проявлятися тенденція переходу до програм, пов'язаних з мирною відбудовою країни. Останнє зумовило активізацію діяльності інфраструктурних ГО, які спеціалізувалися на питаннях розвитку громадянського суспільства, наданні організаційно-методичної допомоги його інститутам, формалізації громадської ініціативи, налагодженні партнерських відносин між громадянським суспільством і владою. Наприклад, це стосувалося таких потужних інституцій, як ЦЕДЕМ, Ініціативного центру сприяння активності та розвитку громадського почину "Єднання", які тривалий час опікувалися питаннями розвитку громадянського суспільства та розбудови демократії в Україні. Сферою їхньої діяльності стали консультації та методична допомога у налагодженні кооперації ГО, міжсекторальної співпраці, освоєнні нових інструментів у гуманітарній та волонтерській діяльності, наданні допомоги в адаптації релокованим ГО, поширенні правових знань, поглибленні міжнародного співробітництва.

Істотні зміни відбулися і у діяльності Міжнародного фонду "Відродження", який відійшов від формату "надзвичайного реагування" (втілення програм з допомоги біженцям, вразливим верствам суспільства, медикам, захисникам країни, волонтерам), зосередившись на довгострокових проєктах – сприяння Україні у переможному завершенні війни, збереженні стійкої демократії,

[827] Громадянське суспільство України в умовах війни. Звіт за результатами дослідження. *КМІС*. Київ, грудень 2022 – січень 2023. С. 7. URL: https://ednannia.ua/attachments/article/12447/pdf

досягненні прогресу в євроінтеграційному процесі, розширенні міжнародної солідарності з країною, а також зміцненні спроможності ГО, розробці стратегії ефективного залучення громадянського суспільства до відбудови України[828].

Затребуваною виявилася і діяльність консультативних та адвокаційних ГО, які спромоглися запропонувати суспільству чергові напрацювання в галузі розвитку громадянського суспільства України. Одним з перших таких досліджень став візійний документ "Україна після перемоги. Бачення України 2030", підготовлений зусиллями створеної ще у березні 2022 р. громадської коаліції "Україна після перемоги" і оприлюднений для широкого обговорення влітку 2022 р. Розробники документа наголосили, що "для успіху Україні потрібні не тільки сила і мужність Збройних Сил, не тільки підтримка й допомога від світової спільноти, а й згуртованість українського суспільства довкола бачення, якою ми уявляємо Україну після перемоги", країни, де самоорганізоване громадянське суспільство отримає інструменти повної відповідальності за свою державу та побудову власного добробуту[829]. У доопрацьовану вигляді документ, до розробки якого було залучено понад 100 науковців та громадських експертів, під назвою "Бачення України: реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери у перспективі 2030 року"[830] був представлений у 2023 р. Він містив і аналітичні матеріали, рекомендації щодо розвитку громадянського суспільства України.

Трансформація громадянського суспільства України в умовах війни та повоєнної відбудови стала темою обговорення і на багатьох дискусійних майданчиках, організаторами яких були відомі українські аналітично-адвокаційні центри (ЦЕДЕМ, Український незалежний центр політичних досліджень /УНЦПД/, Міжнародний

---

[828] Стратегічні орієнтири Міжнародного фонду "Відродження". *Міжнарожний фонд "Відродження"*. 30 травня 2023 р. URL: https://www.irf.ua/strategichni-oriyentyry-mizhnarodnogo-fondu-vidrodzhennya/

[829] Україна після перемоги. Бачення України – 2030. *Центр політико-правових реформ.* С. 1–3. URL: https://pravo.org.ua/blogs/bachennya-ukrayiny-2030-gromadskoyi-koalitsiyi-ukrayina-pislya-peremogy/

[830] Бачення України: реформування та відновлення соціально-гуманітарної сфери у перспективі 2030 року. *UAReforms*. URL: https://uareforms.org/visions/new-vision-640

фонд "Відродження", ІСАР "Єднання" та ін.) та міжнародні інституції. Зокрема, на IX Форумі розвитку громадянського суспільства (грудень 2022 р.), форумі "Обриси майбутнього: перемога, відновлення та модернізація України" (травень 2023 р.), III Форумі правових реформ для громадянського суспільства (вересень 2023 р.), до роботи яких були залучені онлайн та офлайн тисячі учасників, міжнародні партнери, порушувалися такі проблеми, як вплив війни на громадянське суспільство України, формування нових смислів та соціальної згуртованості, творення нового формату взаємин ОГС з державою, прискорення реформ та ін., що мало сприяти розбудові України як суверенної, демократичної держави.

Згадані напрацювання щодо участі ОГС у відновленні країни, створення нової якості життя широко втілювалися у життя. Так, уже у 2023 р. ОГС брали участь у 22 сферах відновлення країни (створення інформаційних систем та реєстрів, відкриття аналітичних центрів та координаційних експертних майданчиків для супроводу відновлення, підготовка аналітичних планів та навчальних програм, залучення мешканців громад до планування участі у відновленні, адаптація ветеранів тощо)[831]. Як відмічалося експертами, ОГС були готові реалізовувати не менше 25% всіх проєктів, які надавалися країні міжнародними донорами, стати провідною структурою у відбудові і організації соціальної інфраструктури, наданні соціальних послуг, стати надійними партнерами для 1470 рад громад і 25 обласних державних адміністрацій у розробці і реалізації місцевих програм комплексного відновлення[832].

Однією зі сфер, де громадянське суспільство України було дуже активним і продуктивним, стало створення планів відновлення країни. Аналітичні центри оприлюднювали свої оригінальні розробки, а також звертали увагу на критичний професійний аналіз стратегій влади. Зокрема, це стосувалося загальнонаціонального "Плану відновлення України", представленого на Міжнародній конференції з

[831] Дослідження ініціатив у сфері повоєнного відновлення. Червень 2023 року. *КМІС*. С. 32. URL: https://ednannia.ua/images/Master_version_UKR_Rebuilding.pdf

[832] URC: Максим Лациба про роль громсуспільства у відновленні України. *УНЦПД*. 20 червня 2023 р. URL: http://ucipr.org.ua/ua/novyny/ukraine-recovery-conference-maksim-latsiba-pro-rol-gromsuspilstva-u-vidnovlenni-ukrajini

питань відновлення України у Лугано (Швейцарія, липень 2022 р.), у якому була відсутня згадка про громадянське суспільство, бачення його ролі і місця у мирній відбудові. Ґрунтовними бачилися продукти природоохоронних ОГС, розробка "зелених" планів повоєнного відновлення громад. Велика кількість ОГС різного профілю почала не лише активніше брати участь у створенні планів відновлення громад, а й втілювати їх на практиці. Наприклад, це стосувалося сумнозвісної Бучі, де у 2023 р. почав реалізовуватися комплексний проєкт по відновлення місцевої громади "Bucha Build Back Better", що здійснювався за підтримки Фонду "Партнерство за сильну Україну". У цьому місті ГО "Екодія" почала реалізовувати проєкт з енергоефективності. Створений наприкінці 2022 р. БФ "Коаліція миру Україна" один зі своїх проєктів присвятив сприянню відновлення громади Гостомеля.

Широкомасштабна російсько-українська війна очікувано призвела до зміни формату взаємодії держави і громадянського суспільства. Насамперед це було пов’язано з запровадженням 24 лютого 2022 р. воєнного стану на всій підконтрольній Україні території. Згідно з нормами Закону України "Про правовий режим воєнного стану" в країні було встановлене тимчасове обмеження конституційних прав і свобод людини, прав і законних інтересів юридичних осіб, а існуючі громадські об’єднання та громадяни були зобов’язані сприяти діяльності військового командування та військових адміністрацій у запровадженні та здійсненні заходів правового режиму воєнного стану.

Введення в дію законодавчих актів (постанови уряду "Деякі питання забезпечення функціонування інформаційно-комунікативних систем, електронних комунікаційних систем, публічних електронних реєстрів в умовах воєнного стану", зміни до постанови Кабінету Міністрів України "Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики", Закону України "Про доступ до публічної інформації" та ін.), що передбачали обмеження діяльності громадських рад, обмеження відкритості та гласності, призупинення/обмеження роботи інформаційних та інформаційно-комунікаційних систем, публічних електронних

реєстрів, у сукупності призвело до істотного звуження можливості щодо отримання інформації, зниження громадської участі у процесі прийняття рішень, громадського контролю за діяльністю органів влади на час війни.

Про небажані наслідки вилучення з публічного доступу реєстрів неодноразово наголошували громадські правозахисні організації, розцінюючи це як вияви негативного тренду закритості влади, порушення одного з механізмів демократії і забезпечення справедливості в українському суспільстві, адже це унеможливлювало здійснення громадського контролю за діяльністю влади, відкривало шлях до зловживань посадовців. Це не сприяло і перемозі України, оскільки підривало необхідну під час війни довіру суспільства до влади. Підставу для такої позиції з боку громадянського суспільства України давав і Єдиний державний реєстр судових рішень. Виявилося, що після відновлення його роботи в середині 2022 р. з нього були вилучені для публічного доступу декілька мільйонів справ – майже всі вироки за кримінальними правопорушеннями за останні три роки, справи, що стосувалися корупційних правопорушень чиновників та посадовців. У зв'язку з цим на зламі 2022–2023 рр. низка відомих правозахисних ГО зверталася до Вищої ради правосуддя, Державної судової адміністрації[833], Уповноваженого з прав людини Верховної Ради України з вимогою покласти край цій негативній практиці та забезпечити (з врахуванням необхідних вимог секретності, що стосувалися державної таємниці) своєчасне внесення документів до реєстру. Враховуючи значний суспільний інтерес, справа була зрушена з місця у вересні 2023 р. рішенням Національного агентства з питань запобігання корупції (НАЗК) щодо відкриття доступу до Єдиного державного реєстру осіб, які вчинили корупційні правопорушення.

Наслідком законодавчих обмежень стало значне скорочення активності громадських рад як консультативно-дорадчих чи

[833] Вимагаємо забезпечити доступ до державного реєстру судових рішень. *Zina*. 21 грудня 2022 р. URL: https://zmina.ua/statements/vymagayemo-zabezpechyty-dostup-do-derzhavnogo-reyestru-sudovyh-rishen

контролюючих органів, зниження рівня їхньої ефективності, комунікації зі суспільством. Наприклад, Рада громадського контролю при Національному антикорупційному бюро України (НАБУ) надала схвальний висновок на звіт НАБУ за перше півріччя 2022 р., його "сталу ефективність" у непростих умовах. Між тим, хоча НАБУ і були порушені окремі резонансні справи, пов'язані з "Укрзалізницею", "Укрекоресурсами" та ін., загальні дані звіту вказували на негативну динаміку у роботі інституції. Так, у 2022 р., порівняно з 2021 р., кількість зареєстрованих заяв і повідомлень про злочини, складених обвинувальних актів скоротилася більш ніж у 2–3 рази. Обсяги співпраці з громадськістю та ЗМІ скоротилися у 3–4 рази[834]. Хоча у ІІ півріччі 2022 р. у діяльності НАБУ спостерігалася позитивна динаміка, за підсумками року низка показників виявилася меншою ніж у 2021 р.[835]

Запровадження правового режиму воєнного стану істотно вплинуло і на діяльність молодіжних рад, які діяли при органах влади всіх рівнів. Так, згідно з даними, оприлюдненими ГО "Конгрес молодіжних рад України", на кінець 2022 р. з 366 рад здійснювали діяльність лише близько 20%[836]. Натомість найпотужнішою структурою в молодіжній сфері країни стала Рада з молодіжних питань при Президентові України (створена у січні 2022 р.). До її здобутків у 2022–2023 рр. можна зарахувати активну участь у міжнародних форумах, участь у формуванні 5-річної Державної цільової програми "Молодь України", інформаційні кампанії, розробку пропозицій у сфері поточної молодіжної політики (адаптація молоді до умов війни, реінтеграція молоді з тимчасово окупованих територій та з-за кордону, реінтеграція військових, боротьба з ворожою дезінформацією та ін.).

---

[834] Висновок РГК НАБУ на звіт Бюро за І півріччя 2022 року. *Рада громадського контролю / НАБУ*. 29 серпня 2022 р. URL: https://rgk-nabu.org/uk/news/rhk/visnovok-rgk-nabu-na-zvit-byuro-za-i-pivrichchya-2022-roku

[835] Звіт: друге півріччя 2022 року. *НАБУ*. URL: https://nabu.gov.ua/activity/reports/report-zvit-druge-pivrichchya-2022-roku/

[836] Рада з молодіжних питань при Президентові України. *Facebook.* 25 листопада 2022 р. URL: https://www.facebook.com/MolodizhnaRadaUA/

Подальший перебіг життя (виявлені випадки корупції, нецільового використання гуманітарної допомоги чи її розкрадання тощо) вказав на нагальну потребу, навіть в екстремальних умовах, продовження дієвого контролю суспільства за діяльністю органів влади всіх рівнів, відновлення практики оприлюднення звітів громадських рад про результати діяльності. Так, у червні 2022 р. було обрано новий склад Ради громадського контролю при НАБУ, у грудні 2022 р. – при Державному бюро розслідувань. Прямим наслідком виявлених порушень у сфері закупівель Міністерства оборони України для ЗСУ стало утворення у квітні 2023 р. Громадської антикорупційної ради при Міністерстві оборони України, до якої увійшли представники відомих правозахисних ГО. У серпні 2023 р. був оновлений склад Громадської ради доброчесності (у складі адвокатів, журналістів, правозахисників, представників ГО), яка мала надати "нового дихання" у роботі Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, сприяти формуванню "гідного суддівського корпусу".

Експертне дослідження в рамках проєкту Ради Європи "Зміцнення громадської участі у демократичному процесі прийняття рішень" (2022 р.), присвячене проблемі взаємодії ОГС та органів місцевого самоврядування у перші, найбільш драматичні місяці війни, виявило значні проблеми, невикористаний потенціал у діяльності громадських організацій. Так, незважаючи на підтверджену тенденцію помітного зростання їхньої активності (допомога в евакуації населення, розв'язання соціальних проблем ВПО, доставка гуманітарних вантажів тощо), близько 62% громадських активістів у відносинах з органами місцевого самоврядування відзначили наявність проблем з інформацією та комунікацією, 34% – проблем з використанням інструментів громадської участі[837].

Одним з наочних прикладів взаємодії органів державної влади та ОГС була діяльність Коаліції правозахисних організацій "Україна. П'ята ранку", яка, починаючи з 25 лютого 2022 р.,

[837] Дослідження "Вплив воєнного стану на громадську участь в Україні" / експертна група проекту Ради Європи "Зміцнення громадської участі у демократичному процесі прийняття рішень в Україні". 2022. С. 13–14. URL: https://rm.coe.int/research-influence-of-martial-law-on-the-civil-participation-in-ukrain/1680a79d85

займалася документуванням воєнних злочинів РФ на території України з метою захисту жертв російської агресії, притягнення до відповідальності політичного керівництва РФ та безпосередніх виконавців воєнних злочинів, злочинів проти людяності. Упродовж 2022–2023 рр. Коаліція отримала високу оцінку своєї діяльності від міжнародних партнерів (включаючи донесення правди до світової громадськості про російські злочини, внесок у справу дотримання прав людини в Україні), зокрема Парламентської Асамблеї Ради Європи. Особливий суспільний резонанс мало офіційне звернення Коаліції у 2022 р. до Генерального прокурора України щодо забезпечення належного досудового та судового розгляду кримінальних проваджень стосовно громадян України, які були примусово мобілізовані під час війни на тимчасово окупованих територіях України, що викликало як відповідне реагування влади[838], так і початок дискусії з проблеми, до якої залучилися державні органи, громадськість. Враховуючи суспільну актуальність, у 2023 р. Коаліція "Україна. П'ята ранку" разом з низкою інших правозахисних організацій звернула увагу влади до необхідності ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду (як однієї з умов набуття Україною повноправного членства в ЄС, дієвого механізму притягнення до відповідальності воєнних злочинців), повноцінного виконання Закону України "Про правовий статус осіб, зниклих безвісти за особливих обставин", радикального покращення реалізації державної політики з розшуку осіб, зниклих безвісти в умовах збройної агресії проти України тощо.

Продовжуючи попередню практику[*839], в мовах війни громадянське суспільство України і надалі брало активну участь у

[838] Примусова мобілізація Російською Федерацією громадян України на окупованій території України: факти та правова кваліфікація. Аналітичний звіт. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/01/mobilization_ukr.pdf

[*] Ідеться про плідні напрацювання попереднього десятиріччя, коли в Україні було ухвалено близько 60 державних нормативних актів, спрямованих на сприяння розвитку громадянського суспільства, його участі у політичному процесі

[839] Шайгородський Ю. Ж. Розвиток громадянського суспільства та проблема "дефіциту демократії". *Політичний процес у незалежній Україні: підсумки і проблеми*. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2021. С. 340.

законотворчій діяльності (залучення як експертів до процесу підготовки законопроєктів), моніторингу/контролю діяльності влади. Істотний вплив на покращення рівня комунікації, більш відкритого діалогу з органами державної влади (Секретаріату Кабінету Міністрів України, Міністерства юстиції України, Міністерства соціальної політики України, Міністерства з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України, Міністерства молоді та спорту України, Державної служби фінансового моніторингу України, НАЗК та ін.) мали як значний авторитет ОГС, так і їхній внесок у забезпечення оборони країни, охоплення соціальною підтримкою мільйонів громадян.

Наприклад, це стосувалося вирішення проблеми волонтерства, благодійних організацій. Зважаючи на актуальність проблеми, вже влітку 2022 р. результатом узгодженої роботи волонтерів, народних депутатів України, експертів ГО (ЦЕДЕМ, УНЦПД) Верховною Радою України були ухвалені Закон України "Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо сприяння розвитку волонтерської діяльності та діяльності неприбуткових установ та організацій в умовах збройної агресії Росії проти України" (№2520-IX) та Закон України "Про внесення змін до Закону України “Про волонтерську діяльність” щодо підтримки волонтерської діяльності" (№ 2519-IX), які мали надати нового імпульсу у розвитку діяльності волонтерів, неприбуткових організацій, їхньому залученню до розробки та впровадження державних цільових програм, забезпечити громадським активістам соціальний захист з боку держави. У 2023 р. Національною соціальною сервісною службою України спільно з ГО був розроблений типовий "Договір про провадження волонтерської діяльності", який мав полегшити комунікацію, унормувати права і обов’язки сторін.

ОГС були причетні і до значної кількості законопроєктів, які були винесені на розгляд X сесії Верховної Ради України IX скликання (вересень 2023 р. – лютий 2024 р.) як ініціатори чи безпосередні учасники розробки документів. Об’єднуючою ідеєю цих законопроєктів було прагнення до утвердження принципів демократії та справедливості, захист прав і свобод громадян.

Серед них законопроєкт №4487 "Про забезпечення прав та свобод внутрішньо переміщених осіб" (друге читання), а також законопроєкт №4254 "Про публічні консультації", який чекав ухвалення вже тривалий час і мав нарешті унормувати процедури політичної участі громадян. Підтримка з боку Президента України, уряду, парламенту, народних депутатів України була виявлена й ініціативам представників екологічних ГО щодо розгляду законопроєктів, що стосувалися проблем захисту довкілля, гарантування конституційних прав громадян на безпечне життя і здоров'я, втілення принципів сталого розвитку. Серед них – законопроєкт №3091 "Про державний екологічний контроль" (друге читання), законопроєкт №6004-2 "Про забезпечення конституційних прав громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля" та ін. Представники екологічних ГО розглядали свої звернення щодо захисту довкілля через призму євроінтеграційного процесу, включаючи гармонізацію українського та європейського законодавства, що були передбачені Угодою про асоціацію Україна–ЄС.

Рішуче відреагувало громадянське суспільство України і на деякі суперечливі кроки влади. Зокрема на ініціативу Президента України В. Зеленського (серпень 2023 р.) подати на розгляд Верховної Ради України законопроєкт, у якому на час воєнного стану корупція прирівнювалася до державної зради. На переконання громадськості (ГО "Центр протидії корупції"), ці нововведення, які подавалися як відповідь влади на суспільний запит щодо утвердження принципів справедливості, рішучої боротьби з корупцією, могли призвести до зворотного результату – значно обмежити контроль суспільства над владою, перетворитися на "інструмент побудови політичного авторитаризму"[840]. Суспільству пропонувалися і шляхи протидії згаданим заходам – максимальним суспільним розголосом як у країні, так і за її межами. Згідно з повідомленнями у ЗМІ, саме негативна реакція міжнародної спільноти щодо ймовірної зміни "статусу" корупціонерів стало однією з причин того, що вже у вересні 2023 р. в Офісі Президента України згадана ідея була відкладена.

[840] Шабунін. *Telegram.* 28 серпня 2023 р. URL: https://t.me/VitaliyShabunin/1304

Особливу увагу ОГС звертали і на питання дотримання законності та професійної етики з боку високопосадовців. Так, громадські активісти (серед них такі відомі антикорупційні структури, як ГО "Центр протидії корупції", ГО "Рух Чесно" та ін.) рішуче засудили ухвалення Верховною Радою України у другому читанні (вересень 2023 р.) законопроєкту №9587-д "Про внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення та інших законів України щодо вдосконалення порядку притягнення до відповідальності осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування" та законопроєкту №9534 "Проєкт Закону про внесення змін до деяких законів України про визначення порядку подання декларацій осіб, уповноважених на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, в умовах воєнного стану". Згідно з ними було повернуте е-декларування, однак реєстри, майнові декларації чиновників залишалися "закритими", що позбавляло громадян інструменту контролю за діями посадовців, дієвого запобіжника корупції.

Згадані рішення народних обранців не лише суперечили міжнародним зобов'язанням України, але також і позиції суспільства, понад 90%[841] якого вважали за доцільне публічне звітування про статки високопосадовців, отримані у час війни. Як результат, петиція з вимогою до Президента України накласти вето на законопроєкт № 9534 набрала необхідний мінімум голосів (25 тис.) упродовж доби, а до моменту ветування Президентом України згаданого законопроєкту у вересні 2023 р. петиція набрала понад 83 тис. голосів, рекордної цифри за весь час існування цього інструменту електронної демократії. Тим самим "громадянське суспільство дало владі чіткий сигнал про те, що справедливість має значення. Цей сигнал, – пролунало у ЗМІ, – не можна ігнорувати"[842].

---

[841] 91,7 % українців за відкриті декларації про "воєнні" доходи чиновників. Влада – проти. *ZN,UA*. 14 липня 2023 р. URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/91-7-ukrajintsiv-za-vidkriti-deklaratsiji-pro-vojenni-dokhodi-chinovnikiv-vlada-proti.html

[842] Президент Зеленський наклав вето на законопроєкт про е-декларування, який містив правку про закритий реєстр ще на рік. *Реанімаційний пакет Реформ.* 12 вересня 2023 р. URL: https://rpr.org.ua/news/prezydent-zelenskyy-naklav-veto-na-zakonoproiekt-pro-e-deklaruvannia-iakyy-mistyv-pravku-pro-zakrytyy-reiestr/

Загалом початок широкомасштабної війни у 2022 р. погіршив середовище ОГС в Україні, зокрема за такими індикаторами, як право на приватність, державна допомога, доступ до фінансування, безпека[843]. Попри це заходи держави щодо підтримки "третього сектору", зміни законодавчої бази, включаючи ухвалення на початку 2023 р. "Плану заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки" у поєднанні з ініціативою та самоорганізацією широких верств громадян надало потужного імпульсу подальшому розвитку громадянського суспільства, яке заявило про себе як про надійного партнера держави.

Наростаючу роль ОГС відігравали і на міжнародній арені, сприяючи зміцненню авторитету України, розширенню коаліції держав, які надавали допомогу країні у боротьбі з агресором, у її відновленні, втіленні реформ та євроінтеграційних прагнень. Одним з прикладів визнання міжнародним співтовариством помітних успіхів громадянського суспільства України стало присудження у 2022 р. керівниці правозахисної ГО "Центр Громадянських Свобод", місією якої є захист прав людини та демократії в Україні, Олександрі Матвійчук Нобелівської премії миру. Про зрілість громадянського суспільства України, його відданість демократичним ідеалам було засвідчено під час Міжнародної конференції з питань відновлення України у Лугано (Швейцарія, липень 2022 р.), коли було оприлюднено "Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганська декларація)". У Маніфесті, який підписали майже 120 ГО, були сформульовані головні принципи і цінності, які об'єднали суспільство в обороні і відбудові країни: Україна є державою з європейською ідентичністю, частиною європейської родини; Україна є представницькою демократією, із захищеними правами людини; Україна є відкритою ринковою економікою; громадянське суспільство є важливим способом участі громадян у суспільному житті та ін. Були визначені і

[843] Барометр ОГС 2022 або Як війна мобілізувала громадянське суспільство України. *Європейський Простір.* 26 липня 2023 р. URL: https://euprostir.org.ua/stories/213530

"червоні лінії", перетин яких був неприйнятним – втрата державної незалежності та територіальної цілісності країни, відмова від захисту прав людини, демонтаж демократичних інститутів, зменшення прозорості державного управління, відмова від європейської та євроатлантичної інтеграції[844]. Високий потенціал "третього сектору" України, довіра до нього з боку зарубіжних партнерів був засвідчений і на Лондонській конференції відновлення України (червень 2023 р.), за результатами якої експерти відмічали: "Є дуже велика довіра до нашої країни, до нашої спроможності. За кордоном бачать співпрацю уряду з громадянським суспільством, яка зараз тісна, як ніколи"[845].

Висновки і рекомендації. Зростаючий авторитет і вага громадянського суспільства України, виявлені в умовах російсько-української війни, його здатність до адаптації та саморегуляції, перетворення в органічного повноправного суб'єкта національного життя, одну з ключових ланок збереження країни як демократичної, соціальної, правової держави, обґрунтовано вказують на те, що становлення громадянського суспільства в Україні у його розвинутих формах відбулося. Громадянське суспільство, його організації засвідчили високий рівень своєї інституційної спроможності, чому сприяли не лише віра українців у перемогу, їхня згуртованість і мобілізованість, а й здобутки розвитку України за роки державної незалежності, успішної (хоча і далеко не завжди послідовної) політики держави, спрямованої на підтримку розвитку громадської ініціативи. Плідна діяльність громадянського суспільства в умовах війни стала вагомою складовою здатності Української держави до відбиття небезпечної навали, здобуття перших успіхів у боротьбі з ворогом.

Ефективне функціонування України в умовах широкомасштабної російсько-української війни доводить, що подальший

---

[844] Маніфест громадянського суспільства 2022 (Луганська декларація). URL: https://drive.google.com/file/d/1zd3gVq1ZlJuatpWYh_d3K5xHYk7IlFZM/view

[845] Кириченко Н. Лондонська конференція з відновлення України: рефлексії та план роботи на майбутнє. *Укрінформ.* 11 липня 2023 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-vidbudova/3734286-londonska-konferencia-z-vidnovlenna-ukraini-refleksii-ta-plan-roboti-na-majbutne.html

успішний розвиток держави та громадянського суспільства можливий лише за умови активної участі українських громадян у всіх сферах життя. Засвідчені високі потенційні можливості українського суспільства під час війни як на рівні окремих громадян, так і організацій громадянського суспільства, їхня здатність пропонувати і втілювати найпрогресивніші методи вирішення різноманітних питань у політичній, соціально-економічній та гуманітарній сферах, набутий унікальний досвід, а водночас виявлені проблеми потребують прискіпливого аналізу. Так, незважаючи на запровадження в країні правового режиму воєнного стану, що супроводжувалося обґрунтованими обмеженнями конституційних прав і свобод громадян, звуженням можливостей громадянського суспільства, усвідомлення смертельної небезпеки дозволило не лише зберегти необхідний формат взаємовідносин держави і громадянського суспільства як умови збереження суверенної соборної Української держави, життя і безпеки мільйонів українців, а й надати йому наступного позитивного імпульсу.

Нині на порядку денному є не лише розвиток громадянського суспільства, але й формування його нової якості – культури громадянськості (з такими усвідомленими характеристиками його первинної ланки на рівні індивідів, як набуття ними автономно-суверенного статусу, прихильності до ліберальних цінностей, відкритості, політичної активності, прагнення до суспільного блага), що має позитивно впливати на розвиток тих чи інших форм громадянської активності, самоорганізації на різних рівнях, реального впливу громадян на діяльність влади, а в цілому, створити сприятливі умови для консолідації всього суспільства (передусім навколо та заради ідеї свободи як умови для самореалізації особи у різних сферах) у відповідь на ті виклики, які можуть постати перед державою. Перспективи розвитку громадянського суспільства України, його інститутів залежатимуть від врахування низки проблем, освоєння нових горизонтів діяльності, що мають як забезпечити досягнення перемоги у російсько-українській війні, так і подальший динамічний розвиток держави і суспільства під час мирної відбудови, продовження курсу реформ, перетворення України на справжню конкурентоспроможну європейську державу.

У сучасних умовах головні проблеми і напрями подальшого розвитку громадянського суспільства України у сфокусованому вигляді знайшли відображення в ухваленому Кабінетом Міністрів України "Плані заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021–2026 роки" (лютий 2023 р.), до розробки якого були залучені провідні аналітичні ОГС. Документ сформулював низку комплексних заходів, спрямованих на реалізацію таких стратегічних напрямів, як забезпечення ефективних процедур громадської участі у формуванні та реалізації державної політики, вирішенні питань місцевого значення, створення сприятливих умов для формування та інституційного розвитку ОГС, стимулювання їхньої участі в соціально-економічному розвитку України, створення сприятливих умов для міжсекторальної співпраці.

Виконання цих накреслень, умовою втілення яких є активна участь громадянського суспільства, його подальший розвиток, вимагають посиленої уваги до наступних найбільш актуальних проблем. Передусім це стосується необхідності постійно діючої інституційної підтримки з боку держави, забезпечення організаційної та фінансової спроможності ОГС у досягненні їхньої мети і завдань, що передбачає:

– подальше оновлення нормативно-правового забезпечення розвитку ОГС (процесу державної реєстрації ОГС, оподаткування, ухвалення державної цільової програми розвитку соціального підприємництва, взаємин з міжнародними партнерами);

– забезпечення доступності інформації щодо функціонування органів державної влади та місцевого самоврядування, процесу розробки державної політики та її змісту;

– активне залучення представників громадянського суспільства до процесу формування, ухвалення та реалізації політичних рішень, необмежене застосування публічних консультацій як інструменту взаємодії між органами влади та громадянським суспільством;

– спонукання державних органів до більш активного застосування партисипативної демократії (підтримки і розвитку громадських

ініціатив, створення нових форм співучасті у реалізації проєктів), "делегування відповідальності" ОГС;

– надання додаткових ресурсів (гранти, адмінпослуги тощо) для стимулювання залучення ОГС до реалізації державної політики.

Щодо безпосередньо галузі діяльності ОГС, то умовою їхнього успішного розвитку, зростання ваги і впливів ми вважаємо здійснення таких заходів:

– активізувати опанування сучасними формами і методами діяльності, посилення ролі формату коаліційної діяльності, міжсекторального співробітництва, мережевої взаємодії, використання інструментів франдрейзингу та соціального замовлення, що дасть можливість посилити організаційну та фінансову спроможність ОГС;

– адаптувати ОГС до реалій воєнного часу та відновлення країни (освітні заходи, тренінги, комунікації, коучинг), здійснити необхідну структурну переорієнтацію, ревіталізувати відкладені проєкти, увільнитися від нетипових напрямів роботи, які здійснювалися як екстрені в умовах війни;

– поєднувати оперативне та довгострокове планування діяльності ОГС, що має сприяти покращенню рівня стратегічного планування організацій, орієнтуватися на більш глобальні та важливі цілі з вищим ступенем суспільного впливу;

– посилити інтеграцію релокованих ОГС до нових громад, адаптацію до нових умов і напрямів діяльності, налагодження співпраці з місцевими ОГС;

– здійснювати планування роботи ОГС, виходячи зі зміни цільової аудиторії ОГС (ВПО, звільнені у запас, громадяни, які повертаються з-за кордону);

– розвивати проєкти, спрямовані на дотримання прав і свобод людини, адвокації інтересів громадян перед органами державної влади та місцевого самоврядування;

– посилювати роботу у напрямі надання психологічної підтримки, адаптації ветеранів, ментального здоров’я;

– забезпечувати транспарентність функціонування ОГС (відкриті конкурси, спрощена система подання заявок, регулярна звітність);

– здійснювати моніторинг та фіксацію порушень прав людини на тимчасово окупованих територіях України;

– боротися з російською пропагандою;

– активізувати зусилля у сфері реінтеграції тимчасово окупованих теренів, відновлення структур ОГС;

– поглиблення співробітництва з міжнародними фундаціями як сприятливого чинника у розвитку громадянського суспільства, перетворення України на державу з динамічною європейською демократією.

У період російсько-української війни у модернізаційних процесах, що відбуваються у середовищі громадянського суспільства, наростає роль експертних та аналітичних ОГС (організацій-координаторів громадянського суспільства), що змушує звернути увагу і на їхні напрацювання:

– адвокація збройної та фінансової підтримки України, підтримка міжнародної коаліції, протидія російській гібридній агресії в міжнародних колах, справедливий суд над воєнними злочинцями, покарання РФ та компенсація для потерпілих;

– визначення найбільш актуальних напрямів діяльності ОГС (інфраструктурні проєкти, екологічні програми), посилення спроможності та залучення ОГС до втілення реформ, завершення процесу вступу України до ЄС та НАТО;

– адвокація реформ у галузі лібералізації економіки, пропагуванні ідей економічної свободи та підприємницької ініціативи;

– пропозиції щодо зміцнення та поглиблення демократії (свобода слова, доступ до інформації, участь у прийнятті рішень, підтримка громадянського суспільства та культури волонтерства, розвиток незалежних медіа);

– заходи, спрямовані на зміцнення громадянської ідентичності (громадянська освіта, освітній процес, культура, протидія ворожій пропаганді, молодіжна політика), посилення консолідації і соціальної згуртованості українського суспільства (розвиток культури партнерства на базі спільних цілей і спільних цінностей, національно-культурної спадщини);

– пропозиції щодо протидії гендерному насильству та захисту прав жінок, підтримки уразливих груп населення, національних меншин.

На сучасному етапі ОГС мають можливість скористатися таким сприятливим чинником, як надання Україні (червень 2022 р.) статусу кандидата на вступ до ЄС, що поклало певні зобов'язання на державу, включаючи узгодження національного законодавства з європейським, забезпечення в країні стабільності установ, що гарантують демократію, верховенство права, дотримання прав людини тощо. У зв'язку з чим ОГС варто зосередитися на таких питаннях:

– забезпечення безперервності комунікації, медіа-партнерства між країнами ЄС та ОГС України;

– створення інструментів, які мають сприяти країнам ЄС у плануванні та наданні підтримки ОГС в Україні;

– здійснення постійно діючого моніторингу діючих та майбутніх проєктів підтримки громадянського суспільства з боку ЄС;

– сприяння проведенню на постійній основі різноманітних форумів (тренінгів, консультацій, інформаційних сесій та інших заходів) з поточними та потенційними грантоотримувачами ЄС.

РОЗДІЛ 13
РОЗВИТОК СФЕРИ МЕДІА

Початок XXI ст. позначений зростанням інформатизації суспільства в умовах створення глобального інформаційного простору на основі використання мережі "INTERNET". Цей процес призвів до появи кібер-простору – інтерактивного інформаційного середовища, яке функціонує і розвивається за допомогою комп'ютерних систем. Важливим кроком у розвитку інформаційно-комунікаційного середовища стало створення багатоплатформенних хмарних месенджерів, які дозволяли передавати дані у режимі реального часу. Власники смартфонів, планшетів та персональних комп'ютерів дістали можливість обмінюватися текстовими, голосовими та відеоповідомленнями, фотографіями та файлами багатьох форматів, а також організовувати відеоконференції у групах. Поступово з'явилася можливість вести мікроблоги, створювати та використовувати боти та пристрої штучного інтелекту.

Масштабне зростання кількості пристроїв, які підключені до INTERNETу, використання штучного інтелекту для обробки та передачі даних, зростаюча популярність відеохостингів, стрімінгових сервісів та соцмереж, поширення мобільних гаджетів, здатних записувати і передавати відео високої чіткості (full HD), забезпечили пересічним користувачам умови для створення якісного відеоконтенту, який міг бути відтворений у всіх куточках світу, де існує доступ до мережі. Це сприяло зростанню кількості відеоблогерів, чия продукція ставала конкурентною альтернативою не лише друкованим виданням, а й телебаченню і радіомовленню.

Конкурентоздатність блогерів підвищувало зростання адресності їхнього продукту, який міг бути розрахований навіть на вузькі кола споживачів. Орієнтовані на масового споживача, теле- та радіокомпанії не могли конкурувати із блогерами у цьому сегменті ринку медіа-продукції. Поступово контент блогерів ставав все більш цікавим навіть для рейтингових телеканалів, які у випусках новин використовували розміщені у відеохостінгах ролики. Створення контенту для хмарних месенджерів та відеохостингів стало для

частини блогерів основним видом заробітку, а найбільш успішні з них уже постали як інфлюенсери – лідери думок для певної аудиторії. І масштаби такої аудиторії іноді не лише перевершували наклади раніше впливових друкованих видань, а й могли бути зіставними із межами досяжності частини телеканалів.

У таких умовах друковані медіа почали дедалі швидше втрачати свої позиції, а класичне аналогове телебачення було змушене поступитися цифровому, що забезпечувало можливість трансляції телепрограм через мережу "INTERNET" (як через спеціалізовані сайти, так і через хмарні месенджери та соцмережі) та налагодження зворотного зв'язку із глядачами.

Скорочення накладів друкованих ЗМІ було зумовлене неможливістю забезпечити прийнятну швидкість поширення інформації, відсутністю інтерактивного керування пошуком потрібних матеріалів, неможливістю прискореного вибору контенту навіть у межах одного видання шляхом пошуку за ключовими словами. Принципово програвали друковані видання й через неможливість представлення споживачам відеоконтенту. Проблемою стало й налагодження сучасного зворотного зв'язку між виданнями та читачами. Споживачі інформації вже вимагали забезпечення можливості розміщувати коментарі під повідомленнями, обмінюватися статтями різних видань на певну тематику. Крім того, друкований формат ЗМІ не забезпечував гнучкого користування архівами видань, збереження яких вимагало порівняно багато місця та певних умов зберігання паперових носіїв.

Цифровізація медіа стала вимогою часу, але вона вимагала значних капіталовкладень у розвиток технічних засобів та їх регулярне оновлення. Дозволити собі такі витрати могли лише великі фінансово-промислові групи (ФПГ). Це зумовило як концентрацію у їхніх руках невеликих місцевих теле- та радіоканалів, так і створення медіахолдингів, що об'єднували кілька рейтингових каналів і уніфікували вимоги до редагування контенту.

Певний час перевагою блогерів було уявлення громадян про їх незалежність від владних структур і олігархів та сприйняття мережі "INTERNET" як майданчика для вільного висловлення

своєї позиції. На тлі цього почастішали факти використання мережі "INTERNET" для розміщення різного роду фейків, образ, реалізації політтехнологічних схем та інформаційно-психологічних спецоперацій (ІПСО). Поширення недостовірної інформації про владу та опозицію ставало одним із засобів боротьби за політичну владу. І вияви такої боротьби, які набували розголосу у медіа, нерідко мали негативний вплив на формування іміджу держави, її політичного керівництва, окремих політичних діячів чи політичних сил.

Діджиталізація медіа поставила на порядок денний забезпечення відповідальності за матеріали чи коментарі, розміщені у мережі. Якщо друковані медіа могли перебувати під певним контролем з боку держави через механізм ліцензування, дозвільні процедури на проведення діяльності, що могла забезпечувати прибуток, контроль за організаціями, які брали участь у розповсюдженні накладів, то розміщення матеріалів у мережі "INTERNET" певний час здійснювалося без належного контролю з боку держави.

Поширення смартфонів, насамперед як засобів зв'язку із розширеними фото- та відеоможливостями, з часом перетворило їх на універсальні засоби комунікації, здатні продукувати, редагувати та поширювати текстовий, фото- і відеоконтент, формувати точку доступу до INTERNETу, забезпечувати вільний обмін інформацією через соціальні мережі, файлообмінники та відеохостинги. Склалася ситуація, коли власники смартфонів могли створювати та поширювати доступний контент, а видалення небажаного контенту чи обмеження доступу до нього не забезпечувало повноцінного захисту інформації, оскільки навіть протягом лічених секунд її доступності у мережі така інформація могла бути скопійована. При тому можливість скріннінгу зображень дозволяла їх поширювати й через альтернативні джерела.

Розвиток інформаційно-комунікаційних технологій також забезпечував раніше небачені можливості стеження за громадянами, які користуються цифровими сервісами. Складність використання брандмаузерів створювала нові проблеми з точки зору конфіденційності та безпеки. Використання соціальних мереж та

месенджерів для збирання даних про користувачів стало важливим полем для роботи спецслужб. А новітні засоби обробки та передачі повідомлень зробили можливими інформаційні війни у небачених раніше масштабах. І саме новітні можливості протистояння у інформаційному просторі породили таке явище сучасності, як "гібридна війна", важливою характеристикою якої найчастіше називають саме ведення війни інформаційної.

Таким чином, розвиток засобів масової комунікації неминуче справляв вплив на державну інформаційну політику, яка одночасно мала забезпечувати реалізацію свободи слова та захист інтересів держави у сфері поширення інформації. Крім того, держава мала забезпечити й захист та відповідальність за поширення недостовірної інформації та інформації, яка не підлягає розголошенню.

Державна інформаційна політика (2014–2021). Державна інформаційна політика України тривалий час була потужним знаряддям в руках українських олігархів, пріоритетом для яких залишалися передусім їхні бізнес-інтереси. Водночас існування не однієї, а кількох впливових великих фінансово-промислових груп зумовлювало боротьбу між ними за контроль над сферою медіа. Успіх у такій боротьбі ставав запорукою розширення бізнесу, зростання впливу у політичних колах, а також засобом забезпечення прихильності електорату. І досить часто державні інтереси не були серед пріоритетів як очільників великих фінансово-промислових груп, так і частини політичних діячів, які за будь-яку ціну прагнули утримати владу. Тому державну інформаційну політику неодноразово намагалися використовувати в інтересах політичної сили, яка перебувала при влади[846].

До початку російсько-української війни у 2014 р. в Україні існувало чотири органи, що мали втілювати у життя державну інформаційну політику: Державний комітет телебачення і радіомовлення, Українське національне інформаційне агентство "Укрінформ", Національна телекомпанія України, Національна

[846] Ніколаєць Ю. Інформаційно-комунікаційний простір України в умовах російсько-української війни (2014–2023). *Сіверянський літопис.* 2023. № 2 (170). С. 140–152.

радіокомпанія України. Міністерство інформації в Україні проіснувало лише з 1996 р. до 1999 р. А після того настав час діяльності кількох державних комітетів: Державного комітету інформаційної політики України (1999–2000 рр.), Державного комітету інформаційної політики, телебачення і радіомовлення України (2000–2003 рр.), Державного комітету телебачення і радіомовлення України.

На відміну від міністерств, як органів, які, насамперед, формують політику, державні комітети були органами, які здійснювали реалізацію політики, не будучи залученими до її формування. Міністерства за своєю суттю виконують політичну роль, а державні комітети – виконавчу. Ліквідація Міністерства інформації України негативно позначилася на формуванні інформаційної безпеки України. Діяльність комітетів, які втілювали у життя державну інформаційну політику, фактично не могла замінити повноцінної діяльності відповідного міністерства.

Боротьба олігархів за контроль над українськими медіаресурсами через вплив на відповідні державні комітети певною мірою "відсунула убік" формування цілісної державної інформаційної політики та її реалізацію. Унаслідок цього вже на початку 2000-х років Україна виявилася досить вразливою для проведення інформаційних атак з боку Російської Федерації.

Особливо яскраво вразливість українського медіапростору виявилася під час Помаранчевої революції, коли були реалізовані політтехнологічні схеми "розколу України". Для реалізації такої схеми були залучені як "помаранчеві" політики, так і їх політичні опоненти. У висловлюваннях політичних діячів "помаранчевого" табору неодноразово лунала теза про "бандитський Донбас", а їхні опоненти закидали В. Ющенку звинувачення у "відродженні фашизму" в Україні та "бандеризації" Донбасу[847],[848]. Бездоказові звинувачення з обох боків сприяли поширенню недостовірної

[847] Ніколаєць Ю. Етнополітичний контекст мас-медійного дискурсу. *Донбас в етнополітичному вимірі.* Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2014. С. 452–509.

[848] Nikolaiets Yu. The use of mass media content in the russian-ukrainian informational confrontation in 2014–2016. Humanitarium, 2019. Vol. 40, Iss. 3 : Philosophy. P. 145–177.

інформації, яка у майбутньому дедалі частіше використовувалася у виборчих перегонах. Взаємні обвинувачення провладних політиків та опозиційних сил у протиправних діях, які не знаходили подальшого підтвердження у судових процесах, не лише не сприяли піднесенню авторитету державної влади в Україні, а й формували у багатьох іноземців переконання у корумпованості українських високопосадовців незалежно від того, до якого політичного табору вони належали.

За активного сприяння низки олігархів після Помаранчевої революції ставала дедалі більшою помітність перевантаження українського медіапростору негативною інформацією про події політичного життя у країні. Пріоритетність подачі негативної інформації ставала дедалі помітнішою у трансляціях новин провідних телеканалів України. Деякі телеканали постійно починали випуски новин з повідомлень про кримінальні злочини, правопорушення, наслідки стихійного лиха тощо. Цей факт визнавали навіть деякі журналісти телеканалу "1+1", які запропонували ще у 2009 р. проєкт "територія позитиву"[849]. Але загальна тенденція до подачі негативних новин не припиняла панувати. І це було одним із вагомих факторів, який спричинив падіння довіри до телевізійних медіа[850].

У контексті існування зовнішніх спроб дестабілізувати Україну акцент на негативних новинах навіть можна розглядати як один із засобів формування негативного ставлення до процесу державотворення в Україні.

Відсутність державної стратегії захисту медіапростору України сприяла й успіхам російської інформаційної війни, спрямованої на піднесення авторитету проросійських політиків, знецінення державного будівництва в Україні, поширення сепаратистських настроїв, особливо в Криму та на Донбасі.

---

[849] Територія позитиву. URL: https://tsn.ua/spetsproekti/teritotiya-pozytyvu

[850] Як змінились вподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 року і початку пандемії COVID-19, 20 вересня 2020 року. URL: https://detector,media/infospace/article/181066/2020-09-29-yak-zminylys-upodobannya-ta-interesy-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-vyboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19

Поширення російськоцентричного дискурсу у медіа Донбасу бачиться невипадковим з огляду на позицію місцевої влади щодо українськомовних ЗМІ. Станом на 1 червня 2005 р. Управлінням у справах преси та інформації Донецької облдержадміністрації було зареєстровано 1012 періодичних друкованих видань місцевої сфери розповсюдження, з них українськомовних тільки 18. В інформаційному просторі Донецької області працювало 136 телерадіоорганізацій, з них 38 телерадіокомпаній (ТРК) і 18 радіоорганізацій ефірного мовлення, 67 операторів кабельного мовлення і 13 радіостанцій дротового мовлення. Обласна ДТРК "Регіон" здійснювала телевізійні передачі українською (60% ефірного часу), російською (39%) і мовами інших національних меншин (1%). Інші телерадіоорганізації області вели свої передачі в основному російською мовою (55% ефіру)[851].

Силами регіональних еліт на Донбасі проукраїнська громадянська позиція була оголошена "деструктивною", "фашистською", а на її носіїв вішалися ганебні ярлики[852]. Але якщо ЗМІ Донбасу дещо більше акцентували увагу на формуванні регіональної ідентичності, то деякі провідні видання Криму відверто закликали приєднати півострів до Російської Федерації. Серед таких видань виділялися газети "Крымская правда" та "Слава Севастополя". І це відбувалося за відсутності адекватної реакції владних структур, судових та правоохоронних органів. Тим більше, що вже 3 листопада 2011 р. Верховна Рада знизила квоту українського контенту в ефірі теле- і радіокомпаній з 50% до 25%, а у 2012 р. така квота була відмінена взагалі, що свідчило про згортання українізації медіа-простору, яке почалося за президентства В. Ющенка.

У інформаційній війні проти України РФ вдало маніпулювала використанням концепції плюралізму думок. Під прикриттям права на відстоювання власної думки або під маскою організації діалогу поширювалося твердження про "необхідність почути Донбас", суть якого зводилася або до нав'язування Україні федерального

[851] Мовний простір Донбасу: чи є українська мова державною? URL:http://klich.at.ua/publ/movnij_prostir_donbasu_chi_e_ukrajinska_mova_derzhavnoju/1-1-0-171

[852] Казанський Д. Важке похмілля Донбасу. *Тиждень.* 2014. № 28

устрою, або до обґрунтування надання регіону "особливого статусу". Із тезою про те, що "Київ повинен почути Донбас", для забезпечення діалогу з Донецьком часто виступав колишній лідер громадського руху "Український вибір" В. Медведчук, який претендував на лідерство серед проросійських сил в Україні[853].

Проросійські сили в Україні відкрито транслювали наративи антиукраїнської пропаганди, тим самим забезпечуючи інформаційну підтримку відкритої російської агресії проти України. У період президентства В. Януковича контроль України над власним інформаційним простором був суттєво послаблений. Тому Російська Федерація мала надію на успіх так званої "Руської весни" – масових акцій протесту під проросійськими гаслами у містах Півдня та Сходу України.

Однак забезпечити дезінтеграцію України виключно засобами інформаційної війни не вдалося. Успіхами РФ на початку російсько-української війни можна назвати тимчасову окупацію Криму та створення квазідержавних утворень "Донецька народна республіка" та "Луганська народна республіка" у 2014 р. Антиукраїнська сутність цих республік яскраво виявилася у спробах збройного розширення контрольованих ними територій. Але зробити це без допомоги збройних сил РФ не вдалося.

Відкрите використання підрозділів російської армії вже під час битви за Іловайськ у серпні 2014 р. було одним зі свідчень того, що ставка переважно на інформаційну війну проти України спрацювала лише частково. Більшість українського населення не підтримала ідею руйнування власної держави. Навіть учасники Антимайданів неоднозначно поставилися до окупації Криму та до перспектив включення їхніх областей до складу РФ. Переважно із нерозумінням ставилися українські громадяни й до спроб проголошення окремих "республік" на теренах України[854].

---

[853] Медведчук В. Київ повинен “почути” Донбас. URL: https://www.rbk.ua/ukr/news/medvedchuk-kiev-dolzhen-uslyshat-donbass-1443173713.html

[854] Ніколаєць Ю. Вплив медійного дискурсу на формування політичних цінностей населення Сходу та Півдня України. *Ієрархія цінностей населення Півдня ті Сходу України: етнополітичний аспект в умовах російської агресії : монографія.* Київ : ІПіЕнД, 2021. С. 245–295.

Водночас, уже у 2014 р. для гарантування потреб національної безпеки стрімко зростала важливість медіаграмотності населення та посилення відповідальності за поширення інформації, спрямованої на порушення суверенітету та територіальної цілісності держави, спотворення уявлень про українську владу та опозицію, втручання у організацію державних інформаційних кампаній, формування ставлення до України як до false state.

17 квітня 2014 р. Верховна Рада України ухвалила Закон "Про суспільне телебачення і радіомовлення України"[855]. Його зміст свідчив про розуміння парламентарями певних загроз інформаційній безпеці держави, проте їм бракувало усвідомлення масштабів проведення ворогом інформаційно-психологічних операцій проти України. Так, у Законі йшлося про необхідність "залучення громадян до обговорення та вирішення найважливіших соціально-політичних питань, забезпечення національного діалогу", а також про "можливість вільного вираження поглядів, думок і переконань". Це дозволяло цілком легально проводити антиукраїнську агітацію, вдало замасковану під "вільне вираження поглядів".

У таких умовах суспільне телебачення і радіомовлення України мало стати важливим засобом на шляху консолідації українського суспільства. В умовах війни було важливо зберегти єдність у організації відсічі агресору та обмежити його можливості в інформаційній війні проти України. Саме тому передачі Національного суспільного телебачення України мали становити не менше 75% національного та європейського (країн, що ратифікували Європейську конвенцію про транскордонне телебачення) виробництва щодобового ефірного мовлення. Проте у березні 2015 р. ч. 1 ст. 4 була доповнена пунктом 1.1, де йшлося про необхідність забезпечення збалансованого і прозорого доступу суб'єктів суспільно-політичного життя до програм (передач) дискусійного формату, зокрема у вигляді дебатів[856].

---

[855] Про суспільне телебачення і радіомовлення України. Закон України № 1227-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1227-18#Text

[856] Про внесення змін до деяких законів України щодо Суспільного телебачення і радіомовлення України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/iaws/show/271-19#n52

Можливістю вільного висловлення власних думок та суджень масово користалися проросійські політики в Україні. Одним із майданчиків, де часто звучали антиукраїнські нападки, став телеканал "112 Україна". Напевне не випадково, що він почав мовлення саме у листопаді 2013 р., приваблюючи своїм контентом учасників Антимайданів. А пізніше "112 Україна" був єдиним із загальноукраїнських каналів, журналісти якого мали так звану "акредитацію" "ДНР".

Певний час в Україні вільно транслювалися й російські телеканали, які приваблювали аудиторію можливістю перегляду рейтингових фільмів та розважальних передач західного виробництва. Проте поряд із розважальною інформацією глядачі регулярно отримували й порції повідомлень із прокремлівськими поглядами на початок російсько-української війни. Російські медіа намагалися нав'язати думку про те, що в Україні почалася громадянська війна, а Росія лише "допомагає" повсталим жителям Донбасу, які зі зброєю в руках виступили проти "фашизації України" та "київської хунти".

У таких умовах протистояння в інформаційному просторі відігравало не менш важливу роль, аніж організація збройної відсічі ворогові. Усвідомлення цього зумовило позов Національної ради з питань телебачення і радіомовлення про заборону мовлення низки російських телеканалів в Україні. Із великим запізненням – аж у вересні 2014 р. на основі рішення Окружного адміністративного суду м. Києва на території України було заборонене мовлення 15 російських телеканалів, що найбільш активно поширювали антиукраїнські меседжі.

Важливим кроком державної інформаційної політики стало створення 2 грудня 2014 р. Міністерства інформаційної політики України, підвідомчим органом якого з часом стало Українське національне інформаційне агентство "Укрінформ". Міністерство очолив народний депутат від "Блоку Петра Порошенка" Ю. Стець, який перед тим був керівником управління інформаційної безпеки Головного управління Національної гвардії України, а з 2007 р. входив до складу наглядової ради "5-го каналу".

Інформація про його близькі стосунки із П. Порошенком відразу кинула певну тінь на роботу нового міністерства. Багато

експертів і політиків відкрито заявляли, що Міністерство інформаційної політики було створене для введення в Україні цензури та забезпечення контролю над ЗМІ. Вже 2 грудня 2014 р. під Верховну Раду вийшли на протест окремі журналісти із плакатами "Стоп цензурі!". Частина журналістів та медіа-експертів поспіхом виступила із критикою самої ідеї створення такого органу, мотивуючи свою позицію відсутністю подібних органів у демократичних країнах.

На жаль, певний час діяльність міністерства сприймали переважно через призму родинних стосунків між його керівником та очільником держави, а також як засіб Президента України П. Порошенка забезпечити власну підтримку за рахунок посилення контролю над інформаційним простором.

Звичайно, протиборство між гравцями на українській політичній арені не варто скидати з рахунку, як і прагнення українських олігархів формувати за допомогою медіа власний імідж. Впливові фінансово-промислові групи неодноразово намагалися використати ЗМІ для зміцнення своїх позицій, розширення сфер впливу та послаблення опонентів. Інша тактика в умовах розвитку інформаційного суспільства була б просто невиваженою. Однак в умовах війни плідна діяльність Міністерства інформаційної політики могла б стати вкрай важливим засобом захисту суверенітету і територіальної цілісності держави. Проте далеко не всі можливості були використані. Лише у жовтні 2015 р. мав місце запуск Мультимедійної платформи іномовлення України. Міністерство інформаційної політики забезпечило встановлення 55 телепередавачів у зоні проведення Антитерористичної операції (АТО). Крім того, був започаткований проєкт "Інформаційні війська України", реалізація якого здійснювалася через мережу "INTERNET". Проте ефективність втілення його у життя викликає сумніви з огляду на те, що у 2916 р. він мав лише 40000 підписників. Для порівняння, кількість підписників проросійського блогера А. Шарія сягнула 511000.

Міністерство інформаційної політики забезпечувало збір та оприлюднення матеріалів про присутність російських військ в

Україні, висвітлювало окремі аспекти організації опору ворогові. Але поле його досяжності не відповідало вимогам часу. В умовах російсько-української війни в Україні не припиняли вільно діяти проросійські медіа.

У серпні 2015 р. почав працювати в оновленому форматі проросійський телеканал "NewsOne", який з 2014 р. належав народному депутату України Є. Мураєву. У листопаді 2018 р. почав роботу телеканал "НАШ", який заснував Є. Мураєв після продажу каналу "NewsOne" народному депутату від "Опоблоку" Т. Козаку. Т. Козак, якого вважають одним із близьких соратників В. Медведчука, став власником телеканалів "NewsOne" та "112 Україна", а у 2019 р. – телеканалу "ZIK", після чого оголосив про об'єднання телеканалів "112 Україна", "NewsOne" та "ZIK" у холдинг "Новини". Таке об'єднання мало наслідком уніфікацію редакційної політики телеканалів, ключову роль у якій відіграли інтереси В. Медведчука[857].

Ставка на те, що забезпечити протидію поширенню сепаратизму можна шляхом діалогу між громадянами, дорого коштувала Україні. Проросійські медіа успішно нав'язували думку про те, що ініціатором початку бойових дій стало вище українське керівництво, яке почало війну проти власного народу перебуваючи під впливом Заходу. Успішність російської пропаганди багато в чому була зумовлена виваженим підходом у використанні результатів соціологічних опитувань в Україні. За допомогою замовних опитувань російська сторона отримувала інформацію про настрої та вподобання громадян України. А далі, вміло маніпулюючи фактами, вдаючись до відвертої брехні та намагаючись формувати громадську думку через вплив інфлюенсерів, російські та проросійські медіа забезпечували поширення вигідних для них переконань.

З огляду на це не дивно, що ідея приєднання України до союзу Росії і Білорусі приваблювала у 2018 р. 73% респондентів на Сході

[857] Головні події в історії українських медіа. URL: https://detector.media/withoutsection/article/50530/2010-01-19-ostannie-desyatylittya-zmi-golovni-podii-v-istorii-ukrainskykh-media-2000-2009-rokiv/

України і 64% – на Півдні[858]. Того ж таки року близько 60% респондентів Сходу і 40% опитаних Півдня України виступали за розвиток відносин з РФ. У середньому близько 50% респондентів поділяли думку про те, що українці і росіяни були і залишатимуться братніми народами (середній показник в країні – 27%)[859]. А у 2019 році 64% жителів південних та 71% жителів східних областей України не покладали відповідальності на Росію за розв'язання війни, а були схильні думати, що це провина олігархів та українського уряду[860]. При тому лише 62% жителів південних областей та 51% жителів Сходу вважали себе передусім громадянами України.[861] І навіть у 2020 р. про розпад Радянського Союзу шкодувала майже половина населення Півдня та Сходу, і приблизно стільки ж підкреслювали, що перебування України у складі Радянського Союзу принесло б більше користі (середні показники по Україні – відповідно, 33% і 35%).[862]

У таких умовах у 2017 р. на основі введеного в дію президентом рішення РНБО "Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)" заблокували роботу російських соцмереж "ВКонтакте" та "Одноклассники", а також пошукової системи yandex.ru та поштового сервісу mail.ru. Проте такі дії лише частково вплинули на поширення російських наративів в Україні. З одного боку, збереглися певні можливості для доступу до російських соцмереж

---

[858] Шульга О. Цінності, геополітичні орієнтації та зміна символічних універсумів в Україні. *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*. Київ : Інститут соціології НАН України, 2018. С. 223.

[859] Україна на порозі об'єднаної Європи. URL: https:/razumkov.org.ua/uploads/article/2018-Ukr_na_porozi…pdf

[860] Як змінились вподобання та інтереси українців до засобів масової інформації після виборів 2019 року і початку пандемії COVID-19, 20 вересня 2020 року. URL: https://detector,media/infospace/article/181066/2020-09-29-yak-zminylys-upodobannya-ta-interesy-ukraintsiv-do-zasobiv-masovoi-informatsii-pislya-vyboriv-2019-r-ta-pochatku-pandemii-covid-19

[861] Динаміка патріотичних настроїв українців. URL: http://raitinggroup.ua/files/raitinggroup/reg_files/rg_patriotizm_082019.pdf

[862] Оцінка радянського минулого, травень 2020 року. URL: http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports=&id=950&page=1

незважаючи на блокування, а з іншого – зацікавлені особи відновили спілкування і передачу інформації через TELEGRAM.

За даними опитування USAID-Internews навіть у 2020 р. третина респондентів використовували російські медіа як джерело новин. Основною причиною цього було назване прагнення дізнатися, що російські медіа розповідають про Україну, і отримати альтернативну точку зору[863].

Прагнення отримати альтернативну точку зору було зумовлене переконанням, що українські медіа перебувають під повним контролем олігархів і, відповідно, транслюють лише вигідні їм меседжі. І таке переконання було не дивним з огляду на те, що РФ намагалася переконати українських громадян, що вони перебувають під впливом олігархату, а тому країна не може вільно розвиватися. А зробити це, начебто, можна було б виключно тоді, коли б Україна віддала перевагу зміцненню відносин із Росією.

Асоціювання українського телебачення із засобом впливу олігархів помітно перешкоджало зростанню довіри до його контенту. Ще з часу Помаранчевої революції відзначалося позиціонування окремих телеканалів на підтримку тих чи інших політичних сил із акцентом на регіональних запитах населення. Характер висвітлення подій провладними та опозиційними телеканалами, публічні вибачення журналістів за поширення упередженої інформації, їх обіцянки "працювати чесно" лише сприяли поступовому зростанню недовіри до телебачення як джерела достовірної інформації. Негативний вплив у такому разі справляло те, що частину всеукраїнських телеканалів значною мірою ототожнювали із засобом впливу влади на формування громадської думки. І недовірою до інформації, яку транслювала влада, тут не обмежувалось, оскільки поява нових телеканалів, яких позиціонували як опозиційні або такі, що представляють регіональні інтереси, нерідко мала успіх у глядачів. Прикладом може бути стрімке зростання поля досяжності телеканалу "НАШ",

[863] Ставлення населення до ЗМІ та споживання різних типів медіа у 2020 р. URL: https://internews.in.ua/wp-content/uploads/2020/10/2020-Media-Consumption-Survey-FULL-FIN-Ukr-1.pdf

який почав повноцінне мовлення 19 листопада 2018 р. на базі жіночого каналу "МаххіTV". Телеканал "НАШ" дивилися майже виключно жителі Півдня та Сходу України (відповідно, 13% та 18%.[864]

Такий успіх телеканалу "НАШ" можна пояснити виваженим врахуванням результатів соціологічних опитувань, які фіксували схильність значної частини громадян Півдня та Сходу України до поглиблення співробітництва з РФ. Респонденти у такому випадку були переконані, що таке співробітництво забезпечить успішність економічної діяльності місцевих підприємств. Водночас реалізація державою проєкту зі створення російськомовного телеканалу "Дом" у 2020 р., орієнтованого на жителів тимчасово окупованих РФ територій, виявилася практично провальною. Тим більше, що його транслювали виключно за допомогою мережі "INTERNET". При тому українські INTERNET-провайдери припинили роботу на тимчасово окупованих територіях, а місцеві – включали у пакет послуг тільки регіональні або російські телеканали. Вже тільки це робило "Дом" досить сумнівним проєктом. Крім того, його розважальна спрямованість навряд чи була доцільною в умовах війни.

Сприйняття багатьох всеукраїнських телеканалів переважно як засобу впливу провідних фінансово-промислових груп сприяло пошуку інших джерел інформації. Дедалі більше громадяни почали усвідомлювати, що телепередачі – це лише один із засобів отримання повідомлень. Альтернативою ставали соціальні мережі, меседжери, відеохостинги. Їх перевагою над телебаченням була доступність подачі інформації, можливість швидкого переходу за перехресним посиланням для уточнення даних або перевірки джерел контенту, а також забезпечення двостороннього зв'язку із споживачами медіа через можливість залишати коментарі або лінки.

Проте не варто скидати з рахунку й уявлення про безкарність розміщення будь-якої інформації у мережі "INTERNET". Неперевірені твердження, фейки, перекручені факти, висновки невідомо

[864] Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди. URL: https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-prograsn-rosiyskoi-propagandy/

ким визначених "експертів", відверті образи та конфіденційну інформацію у мережі поширювали поряд із аналітикою відомих дослідників, науковими та художніми творами визнаних авторів. Популярністю користувалися й електронні бібліотеки та системи пошуку потрібної інформації за ключовими словами. У мережі були створені численні YOUTUBE-канали, значну частину яких наповнювали контентом інфлюенсери або блогери. Їхні висновки та пропозиції набували все більшої популярності за рахунок адресності підготовки та поширення інформації. Крім того, алгоритми пошуку відеороликів у відеохостингу YOUTUBE дозволяли користувачам зосередитися виключно на тих повідомленнях, які були для них цікавими. Критерієм у виборі повідомлень ставали запити на пошук інформації, які відслідковувалися програмним забезпеченням, формуючи "історії переглядів".

Класичне аналогове телебачення не могло запропонувати телеглядачам подібних можливостей, що й прирікало його на відмирання. Поступово поширення набувало цифрове мовлення, яке здійснювалося через INTERNET. І якщо певний час провідні телеканали ще зберігали аналогові версії, то з часом діджиталізація телеефірів стала абсолютною.

Перехід на цифрове мовлення розширив технічні можливості контролю за поширенням інформації. Якщо небажаний сигнал аналогового телебачення можна було лише заглушити за допомогою спеціальних пристроїв, то припинити трансляцію у цифровому форматі стало можливим, серед іншого, через заборону провайдерам включати певні телеканали до пакета послуг.

Діджиталізація дозволила відстежувати антиукраїнський контент за ключовими словами та фразами, спростила формування та оцінювання кількісних показників певних передач, дій ведучих або осіб, які були запрошені до студій, тощо. Цифровий формат мовлення також спрощував пошук необхідних матеріалів у телепередачах минулого та дозволяв відслідковувати виступи як окремих осіб, так і цілих груп.

Технології розпізнавання облич та відстеження контенту з певних IP-адрес суттєво вплинули й на можливості окремих

громадян уникнути відповідальності за розміщення у INTERNETі неправдивих повідомлень або відвертих образ. При тому здійснювати пошук та аналіз інформації могли вже не лише потужні аналітичні центри, а й об'єднання порівняно невеликої кількості працівників, які мали у своєму розпорядженні потрібну апаратуру та програмне забезпечення. Проте хоча діджиталізація сфери медіа дозволяла суттєво посилити контроль над поширенням інформації та її споживанням, але не зробила такий контроль тотальним.

В Україні трансляція аналогового телебачення була припинена у 2018 р. Відмова від аналогового мовлення суттєво посилювала позиції заснованого у 2008 р. ТОВ "Зеонбуд". Приватна компанія "Зеонбуд" стала монопольним провайдером-оператором загальнонаціональної мережі цифрового наземного телебачення в Україні, оператором цифрової багатоканальної телемережі у складі чотирьох мультиплексів (у стандарті DTV–T2) (восени 2023 р. кількість мультиплексів була збільшена до п'яти). До мережі входили 34 національні та регіональні канали. Монопольне становище ТОВ "Зеонбуд" виявилося важливим чинником впливу на розвиток телевізійного мовлення в Україні. Офшорна компанія отримала у своє розпорядження серйозні економічні важелі, які визначали зміни у телемережі. За словами тодішнього голови Комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики О. Ткаченка, розуміння того, хто контролює компанію "Зеонбуд", стало питанням інформаційної безпеки.

Згідно з офіційною структурою власності ТОВ "Зеонбуд", 100% цієї компанії належало кіпрській компанії "Планбріджлімітед", яка, у свою чергу, належала п'яти іншим компаніям, чотири з яких зареєстровані на Британських Віргінських островах, а одна – в Белізі. Обидві країни входили до переліку офшорних зон, затверджених Кабінетом Міністрів України. І ще у 2015 р. був зареєстрований законопроєкт № 3575, яким передбачалася націоналізація "Зеонбуду". Пропонувалося провести примусове відчуження на користь держави частки у розмірі 100% статутного капіталу ТОВ "Зеонбуд" за умови попереднього та повного відшкодування її вартості. Але Комітет з питань свободи слова та

інформаційної політики цей законопроєкт не підтримав, і розгляд його так і не внесли до порядку денного сесії.

Однак у 2019 р. був ухвалений законопроєкт № 2035 "Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення прозорості власності провайдерів програмної послуги багатоканальних цифрових ефірних телемереж із загальнонаціональним покриттям". Органам державної влади та органам місцевого самоврядування, заснованим ними юридичним особам було заборонено засновувати та брати участь у провайдерах програмної послуги на усіх рівнях володіння корпоративними правами провайдера. Заборона також стосувалася фізичних та юридичних осіб, які є резидентами держави-агресора або держави-окупанта, а також юридичних осіб, учасниками (акціонерами) яких є такі юридичні та фізичні особи. Крім того, було визначено, що кінцевим бенефіціарним власником цифрового ефірного провайдера із загальнонаціональним покриттям може бути виключно громадянин України. Підприємцям, зареєстрованим у офшорних зонах, а також особам без громадянства заборонялося брати участь у володінні корпоративними правами цифрового ефірного провайдера.

Ухвалення цього законопроєкту лише частково сприяло зростанню прозорості у визначенні власників медіа ресурсів. А вже у січні 2020 р. найбільші медіа-групи України закодували свої канали для супутникового мовлення. І це при тому, що російські канали супутникового мовлення залишалися некодованими, що сприяло збереженню інтересу до них з боку української аудиторії. Кодування українських телеканалів супутникового мовлення переважно пов’язували із бажанням їх власників заробити більше коштів. Турбота ж про поширення україноцентричного контенту явно не була серед пріоритетів, що в умовах війни було вкрай невиваженим кроком.

Зона досяжності проросійських медіа була надзвичайно великою, а їх вплив не обмежувався лише Півднем та Сходом України. Успіхи у поширенні російських наративів набули настільки загрозливого масштабу, що влада змушена була реагувати. Тим більше, що окремі випади в інформаційних повідомленнях безпосередньо стосувалися вищого керівництва України.

В Україні на початку 2020-х років склалася ситуація, коли за технічної можливості припинити діяльність частини телеканалів, що поширювали переважно антиукраїнський контент, з'явилася політична воля це зробити. Хоча і з великим запізненням, але 2021 р. став роком, коли в Україні була припинена діяльність багатьох впливових проросійських медіа. Це відбувалося на фоні дедалі більшого погіршення відносин із Російською Федерацією, частина політиків якої не лише дозволяла собі відверті образи на адресу Президента України В. Зеленського, а й піддавали сумніву легітимність його перебування при владі.

2 лютого 2021 р. Президент України В. Зеленський запровадив санкції проти найближчого соратника В. Медведчука – народного депутата з фракції "Опоблоку" Т. Козака, а також восьми юридичних осіб: телеканалів "112 Україна", "NewsOne", "ZIK" і регіональних мовників каналу "112 Україна"[865]. Обмежувальні заходи передбачали блокування активів; обмеження торговельних операцій; обмеження, часткове чи повне припинення транзиту ресурсів, польотів та перевезень територією України; запобігання виведенню капіталів за межі України; зупинення виконання економічних та фінансових зобов'язань; анулювання або зупинення ліцензій та інших дозволів, одержання (наявність) яких є умовою для здійснення певного виду діяльності; заборону користуватися радіочастотним ресурсом України.

20 серпня 2021 р. Президент України В. Зеленський увів у дію рішення РНБО про введення санкцій за системне ведення антиукраїнської пропаганди[866]. Під санкції потрапили фізичні та юридичні особи, які у той чи інший спосіб здійснювали підтримку сайту "Страна.ua". А у вересні 2021 р. Нацрада з питань

[865] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 2 лютого 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України № 43/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/432021-36441

[866] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» : Указ Президента України № 376/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3762021-39745

телебачення і радіомовлення звинуватила телеканал "НАШ" у порушенні Закону "Про телебачення і радіомовлення" через розпалювання національної, расової та релігійної ворожнечі; ненависті у висловлюваннях, які були поширені в ефірі. 11 лютого 2022 р. РНБО погодила рішення про запровадження санкцій проти телеканалу "НАШ", яке того ж дня було введене в дію відповідним указом президента.[867]

Попри звинувачення у недотриманні свободи слова, такі дії вплинули на скорочення трансляції проросійських наративів у медіапросторі України. Скороченню такої трансляції також мало сприяти створення 11 березня 2021 р. нового робочого органу РНБО – Центру протидії дезінформації. Відповідне рішення РНБО було введене в дію указом Президента України від 19 березня 2021 р.[868]. Центр почав роботу у квітні 2021 р. Його діяльність мала охоплювати воєнний напрям, протидію поширенню злочинності та корупції, зовнішню та внутрішню політику, економіку тощо. Головна увага Центру мала бути зосереджена на протидії поширенню фейків у медіа. Центр повинен був забезпечити проведення аналізу та моніторингу подій і явищ в інформаційному просторі України, стану інформаційної безпеки та присутності України у світовому інформаційному просторі.

Однак спрямування роботи Центру протидії дезінформації лише частково відповідало вимогам часу. Звісно, існувала потреба у спростуванні ворожих фейків та здійсненні аналізу інформаційного поля України. Але орієнтація роботи Центру переважно на відбиття ворожих інформаційних атак мала би поступитися діям "на випередження". Таке твердження зумовлене тим, що в інформаційній війні "робота другим номером" найчастіше стає вразливою від дій ворога, який задає тон інформаційним повідомленням.

---

[867] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави» : Указ Президента України № 151/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1512022-41757

[868] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року «Про створення Центру протидії дезінформації» : Указ Президента України № 106/2021 URL: https://www.president.gov.ua/documents/1062021-37421

Тим більше, що роботу Центру сприймали як віддзеркалення позиції офіційного керівництва держави, критична оцінка якого у вирішенні одних питань автоматично й іноді нелогічно могла бути перенесена й на оцінки вирішення інших питань.

Суттєво більшу ефективність у спростуванні ворожих наративів про Україну як false state, про "фашизацію" України чи поширення "укронацизму" мала діяльність успішних блогерів. Їх поле досяжності було набагато ширшим, аніж у Центру протидії дезінформації. Особиста популярність блогерів, доступність та інформативність викладення матеріалу забезпечували набагато кращі результати. Вміння окремих впливових блогерів зацікавити своїми висновками широку аудиторію суттєво переважало ефективність стилю більшості повідомлень Центру протидії дезінформації, який тяжів до наукового обгрунтування думок та суджень. Відповідно, і кількість переглядів сторінок Центру у мережі "INTERNET" не йшла ні в яке порівняння із кількасоттисячними або навіть мільйонними переглядами сайтів інфлюенсерів.

Увага до роботи інфлюенсерів була і до останнього часу залишається слабким місцем державної інформаційної політики. Їх вплив, посилений можливостями держави у поширенні інформації, міг би стати вагомим засобом перехоплення ініціативи у ворога у інформаційному протистоянні. Але залученню інфлюенсерів, серед іншого, заважало й стійке переконання громадян у тому, що робота лідерів думок із певними державними органами тотожна їх роботі на певну політичну силу. І найбільш вірогідно, що таке переконання є одним із наслідків використання політтехнологами інфлюенсерів для реалізації певних політичних проєктів у минулому із поділом їх позиції на "провладну" або "опозиційну".

Не виключено, що успішнішому залученню інфлюенсерів до реалізації державної інформаційної політики перешкоджає й імідж частини відомих громадян (спортсменів, діячів культури та мистецтва), які свого часу були занесені до виборчих списків окремих політсил або до передвиборчої агітації. У такому разі їхню діяльність уже пов’язували не з роботою на користь держави, а з втіленням у життя політичних проєктів певних політичних сил.

Державна інформаційна політика в умовах повномасштабної російсько-української війни. Повномасштабне воєнневторгнення Російської Федерації в Україну у лютому 2022 р. поставило на порядок денний термінову модернізацію державної інформаційної політики. Організація ефективної відсічі ворогу, відвернення паніки серед громадян України, забезпечення всебічної допомоги з боку іноземних партнерів, перебудова системи постачання необхідного для ведення бойових дій потребували ефективного інформаційного забезпечення.

В умовах повномасштабної війни керівництво держави віддало перевагу посиленню централізації поширення інформаційних повідомлень. Регулярними стали звернення та виступи Президента України В. Зеленського. Записані на фоні відомих локацій Києва, такі звернення мали підкреслити те, що у скрутний для країни час він не полишив держави і не припиняє працювати. Набули поширення також повідомлення військовослужбовців про масштабну організацію відсічі агресору та успішні дії проти ворожих загонів на полі бою. Була налагоджена система повідомлень населення у разі оголошення повітряних тривог, а також інформування про місцезнаходження пунктів допомоги, умови та час роботи медичних закладів. В Україні не припиняла працювати мережа "INTERNET", стаціонарний та мобільний зв'язок. Попри ракетні удари по окремих телевежах ворогові не вдалося припинити роботу телебачення України та відрізати громадян від можливості отримувати інформацію про події на фронті. Розвиток системи передачі інформації за допомогою оптичних кабелів виявився дієвим засобом протидії ворогу. Діджиталізація медіа постала найвагомішим технічним засобом, який дозволив зберегти теле- і радіомовлення в умовах масованих ворожих обстрілів.

19 березня 2022 р. Президент України видав Указ "Про рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави".[869] Цим рішенням на період

[869] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Про нейтралізацію загроз інформаційній безпеці держави» : Указ Президента України № 151/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1512022-41757

дії воєнного стану був запроваджений особливий режим роботи ТОВ "Зеонбуд" і його функціонування у складі Концерну радіомовлення, радіозв'язку та телебачення. Адміністрація Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, Концерну радіомовлення, радіозв'язку та телебачення спільно з ТОВ "Зеонбуд" мали забезпечити стале функціонування об'єктів цифрового ефірного мовлення та безперебійну трансляцію телевізійних каналів в МХ – 1, -2, -3, -5; цілодобовий моніторинг ефірної мережі, обладнання головної станції мультиплексування, супутникових та наземних каналів зв'язку; резервування супутникових каналів доставки програм (передач) та обладнання головної станції мультиплексування та резервну доставку телеканалів до цифрових передавачів із залученням альтернативного оператора супутникового зв'язку.

Президент України також підписав Указ про єдине мовлення на всіх каналах, вводячи в дію рішення РНБО "Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану"[870]. У рішенні РНБО було визначено, що в умовах воєнного стану реалізація єдиної інформаційної політики є пріоритетним питанням національної безпеки. Гарантування національної безпеки передбачалося через об'єднання усіх загальнонаціональних телеканалів, програмне наповнення яких складається переважно з інформаційних та/або інформаційно-аналітичних передач на єдиній інформаційній платформі стратегічної комунікації – цілодобовому марафоні "Єдині новини #UAразом".

В умовах воєнного стану централізоване поширення новин було важливим засобом уникнення паніки в країні, формування віри у можливість відбити удар агресора та у допомогу країн, які засудили дії РФ усупереч Статуту ООН. Цілодобове мовлення виступало й засобом протидії ворожим пропагандистам, які стверджували про можливість за кілька днів зламати опір України. Інформація про героїчні зусилля воїнів Збройних сил України,

[870] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 18 березня 2022 року «Щодо реалізації єдиної інформаційної політики в умовах воєнного стану» : Указ Президента України № 152/2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1522022-41761

територіальної оборони, роботу поліції, пожежників, працівників Державної служби України з надзвичайних ситуацій переконувала, що країна не схилилася перед загарбниками. Висвітлення масового опору вторгненню з боку пересічних громадян доводило, що Україна здатна і буде боротися. Регулярні звернення до громадян вищого керівництва країни, сюжети про допомогу Україні з боку іноземних партнерів, присутність у ефірі українських топполітиків, народних депутатів, чиновників різного рангу слугувала свідченням того, що Україна не залишилася без керівництва.

Водночас у роботі телемарафону були помічені й певні недоліки, які не сприяли зростанню його популярності у громадян. Добові ефіри телемарафону були розбиті на шестигодинні блоки, які заповнювали контентом спочатку п'ять телеканалів/медіагруп, а на початку листопада 2022 р. до них долучився канал "Ми – Україна", створений працівниками колишнього медіахолдингу "Україна". Це стало приводом для критики влади через те, що не всі рейтингові телеканали дістали можливість формувати сітку мовлення телемарафону.

Проблемою організації роботи телемарафону відразу стало те, що той телеканал, який забезпечував ефір з 18.00 до 24.00, і далі працював аж до 6.00 наступної доби. Це призводило до заповнення нічного ефіру повторами не лише попередньої доби, а навіть записами телепередач кількадобової давнини. Це не сприяло формуванню ставлення до телемарафону як до джерела, яке подає найсвіжішу інформацію. Але чи не найголовнішою проблемою організації роботи телемарафону стала відсутність єдиного, відомого для глядачів часу виходу новин. Спроби запускати випуски новин щопівгодини, як правило, не мали бажаного ефекту: медіагрупам для такого щільного новинного графіка не вистачало ресурсів. Водночас нічним інформаційним блокам часто не вистачало оперативності подачі інформації.

Робота студій у форматі "питання-відповідь" із запрошенням рейтингових співрозмовників не завжди цікавила аудиторію, тим більше за регулярної присутності у ефірах одних і тих самих доповідачів, значна частина яких для комунікації використовувала

відеозв'язок. Тому нерідко їх оцінювали не як компетентних у певних питаннях осіб, а як засіб поширення потрібної інформації. Порівняно більше за інших запрошували на ефіри різного роду експертів канали "Рада" та "Ми – Україна". "Гостьові формати" ефіру нерідко тривали 2–2,5 год. за повного ігнорування у цей час блоку новин[871].

Упродовж 2022 р. кількість запрошених на ефіри посадовців та народних депутатів поступово скорочувалася за рахунок збільшення присутності тих чи інших речників. Ставка на поширення інформації через речників ставала одним із засобів "відвернення негативу" від вищого керівництва держави. Повідомлення речниками новин не лише сприяло розповсюдженню "вторинної" інформації, а й забезпечувало зміщення уваги громадян від народних депутатів та посадових осіб на речників. Неадекватні оцінки ситуації чи прогнозування майбутнього розвитку подій речниками не кидали тіні на політиків, оскільки були охарактеризовані як особиста позиція одного з речників. Проста зміна речників дозволяла уникати пов'язування інформації із зацікавленістю певних політичних сил. При тому серед політиків найбільше у ефірах загальнонаціональьного марафону брали участь представники партії "Слуга народу" та позафракційні депутати. І досить часто у ефірах були присутні представники Офісу президента та очільники військових адміністрацій.

За словами колишнього міністра культури та інформаційної політики О. Ткаченка вже наприкінці березня 2022 р. рейтинг телемарафону тримався лише на рівні 13–15%. О. Ткаченко стверджував, що причиною цього було загальне скорочення переглядів телепередач у країні, і робив наголос на неможливості появи нових телеканалів у роботі телемарафону. Останнє твердження він мотивував тим, що така "конструкція" склалася під час війни, а

[871] Куляс І. Підсумки моніторингу телемарафону «Єдині новини» за жовтень–грудень 2022 року. URL: https://detector.media/shchodenni-telenovini/article/206862/2023-01-11-pidsumky-monitoryngu-telemarafonu-iedyni-novyny-za-zhovten-gruden-2022-roku-persha-chastyna/

"додавання одного чи іншого призводить до повної зміни всього характеру цих шести каналів"[872].

У лютому 2022 р. напередодні повномасштабного російського воєнного вторгнення телебачення було одним із пріоритетних джерел інформації для українських громадян. Питома вага глядачів українського телебачення серед опитаних становила 67%, соціальні мережі як джерело інформації використовували 44% респондентів, українські INTERNET-ЗМІ – 29%, меседжери – 16%. Водночас українські газети читали лише 6% опитаних, а слухали радіо – 7%. Довіряли певним українським телеканалам майже удвічі менше респондентів від загальної кількості тих, хто регулярно дивився такі телеканали. І лише 10% опитаних дивилися телеканали, які переважно пропонували глядачам випуски новин та політичні ток-шоу. Важливим критерієм вибору телепередач для перегляду опитані назвали цікавість матеріалів (57%), незаангажованість подачі інформації (38%), оперативність висвітлення подій (38%) та зручність подання інформації (33%)[873].

Порівняно із 2020 р. у 2022 р. відзначалося не лише помірне (на 8%) скорочення аудиторії українських загальнонаціональних каналів, а й зростання обсягів міжособистісної передачі інформації (+5%) та використання меседжерів (+5%). При тому скорочення аудиторії телеканалів відбувалося не за рахунок збільшення кількості користувачів соціальних мереж[874].

Тому можна припустити, що причиною порівняно низького рейтингу телемарафону було не тільки загальне зменшення інтересу до телебачення, а й невпевненість у незаангажованості контенту, непривабливий формат його подачі, а також певні

[872] Ткаченко О. Рейтинг телемарафону на рівні 13–15%, бо українці стали менше дивитися ТБ. URL: https://www-ukrinform-ua.cdn.ampproject.org/vs/wwwukrinform.ua/amp/rubric-society/3685856.html

[873] Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди. URL: https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/

[874] Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди. URL: https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/

незручності у отриманні повідомлень. Цим можна пояснити і зростання популярності особистих зв'язків як джерела інформації в українському суспільстві.

Протягом 2022 р. дедалі більшої популярності почали набувати лідери думок, які вели свої блоги в мережі "INTERNET". Переважно вони використовували YouTube- та TELEGRAM-канали. Серед блогерів важливо виділити тих, хто позиціонував себе як військових експертів, знавців міжнародної політики та спеціалістів у галузі виробництва (зокрема військової техніки та спорядження). Величезною популярністю також користувалися канали новин та окремі тематичні канали, розраховані на цільову аудиторію. Останні, як правило, були присвячені обговоренню окремих подій російсько-української війни, деяких політичних лідерів та військових командирів, а також висвітленню перебігу реальних бойових зіткнень, зафільмованих найчастіше нагрудними камерами бійців.

Проте у 2023 р. набув поширення Deinfluencing – рух, який закликає людей не довіряти інформації блогерів. Такий рух попервах був зумовлений відвертим викривленням ними інформації під час проведення рекламних кампаній. Поступово деінфлюенсінг постав як велике економічно-культурно-соціальне явище, яке сприяло поширенню недовіри до інформації з соцмереж. У 2023 р. використання хештегу #deinfluencing зростало у геометричній прогресії[875]. І поступово підозри у поширенні недостовірної інформації торкнулися не лише тих блогерів, які рекламували продукцію певних виробників, а й тих, хто коментував події політичного життя. Причиною зростання недовіри до лідерів думок мережі "INTERNET", які виступали як політичні або військові аналітики, найчастіше ставала непрофесійність прогнозування майбутнього розвитку подій, виявлена глядачами необізнаність із реальним станом речей на фронті, робота в інтересах певних політичних сил. Усе більше критичних зауважень лунало на адресу тих блогерів, які намагалися здаватися експертами "у всіх питаннях", займаючись або самопіаром, або у такий спосіб заробляючи кошти за допомогою роботи у медіахостингу YouTube.

[875] Феномен деінфлюенсінгу змінює ринок блогерів. URL: https://ads-tips.com/smm/%D1%84%D0B5%D0%BD%D0%BE%

Певний час в умовах повномасштабного російського воєнного вторгнення держава уникала регулювати діяльність блогерів. Думки громадян з цього приводу розділилися: 34% опитаних вважали, що таке регулювання запроваджувати не варто, а 30% дотримувалися протилежної думки. Основними аргументами проти запровадження державного регулювання була підтримка респондентами образу INTERNETу як простору для вільного висловлення думок і суджень, а також зневіра у ефективності державної політики регулювання як такої. Серед тих, хто підтримував державне регулювання діяльності блогерів, абсолютна більшість (61%) вважала, що таке регулювання має бути поширене на всіх блогерів без винятків[876].

Суперечки навколо доцільності державного регулювання діяльності блогерів в Україні були дуже гострими. В умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ прийшло розуміння руйнівної сили інформаційної війни проти України. Тривале ігнорування державою роботи проросійських медіа мало негативний вплив на українську аудиторію. Так, наприклад, 2021 р. попри його проросійську риторику телеканал "НАШ" регулярно дивилися аж 8,1% респондентів. Для порівняння: "Прямий канал" дивилися 9,3% опитаних, "5-й канал" – 8,2%, "Еспресо" – 7,4%[877].

Системну антиукраїнську пропаганду вели й досить численні блогери. Серед них виділявся, наприклад, А. Шарій, який у 2017 р. мав 511000 підписників. Однак 20 серпня 2021 р. Президент України В. Зеленський увів у дію рішення РНБО про введення за системне ведення антиукраїнської пропаганди санкцій проти низки осіб, серед яких були І. Гужва та А. Шарій[878]. 7 березня

[876] Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди. URL: https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/

[877] Медіаспоживання в Україні: зміна медіа потреб та програш російської пропаганди. URL: https://detector.media/infospace/article/196442/2022-02-15-mediaspozhyvannya-v-ukraini-zmina-mediapotreb-ta-progrash-rosiyskoi-propagandy/

[878] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року «Про застосування персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)» Ж Указ Президента України № 376/2021. URL: URL: https://www.president.gov.ua/documents/3762021-39745

2022 р. на території України були заблоковані YouTube-канали А. Шарія та його дружини О. Шарій. Проте це не завадило А. Шарію продовжувати антиукраїнську діяльність після відкриття нового каналу у TELEGRAM.

Можливістю порівняно вільно поширювати інформацію у мережі "INTERNET" користувалися й російські пропагандисти, які, серед іншого, створили низку TELEGRAM-каналів, що транслювали відповідні наративи. Такими каналами стали "Легитимный" (на кінець серпня 2023 р. 1057410 підписників), "Легитимный Резидент" (30118), "Каратель" (5690), "Сплетница" (154532), "Черный Квартал" (53720), "Бунтарь" (13915), "Цибуля" (18280), "ЗеРада" (387197) тощо.

Фактично блокування одних YouTube- чи TELEGRAM-каналів не перешкоджало створенню інших. Тому якщо б використовувалося тільки блокування каналів спілкування блогерів з підписниками, то це призводило б лише до розпорошення сил та засобів держави. Тому вже у березні 2022 р. Верховна Рада доповнила Кримінальний кодекс статтями 435-1 і 436-2. Вони, зокрема, встановлювали кримінальну відповідальність за виправдання, визнання правомірною, заперечення збройної агресії Російської Федерації проти України, глорифікацію її учасників, виготовлення та поширення матеріалів, в яких про це йдеться. Також була передбачена кримінальна відповідальність за образу честі та гідності військовослужбовця, загрозу військовослужбовцю, який здійснює заходи щодо гарантування національної безпеки та оборони, відсічі та стримування агресії РФ, а також за виготовлення і поширення відповідних матеріалів. Покарання було передбачене й за поширення в Україні інформаційних матеріалів, які заперечують збройну агресію Російської Федерації проти України, розпочату у 2014 р., у тому числі й подання збройної агресії РФ проти України як "внутрішнього конфлікту", "громадянського конфлікту", "громадянської війни", заперечення тимчасової окупації частини території України.

Таке, хоча й запізніле, рішення абсолютно справедливо криміналізувало дії, які перед тим трактували як прояв свободи

слова та думки. Попри тривалу російську гібридну війну проти України саме повномасштабне воєнне вторгнення РФ сформувало розуміння загроз, які несе російська гібридна війна. Російсько-українська гібридна війна, однією із найважливіших ознак якої стало протистояння у інформаційному просторі, суттєво змінила характер використання інформаційного протиборства у міждержавних конфліктах сучасності. Проявами гібридної війни можуть розглядатися окремі дії РФ проти України починаючи з 1991 р. Ідеться принаймні про інформаційний супровід сепаратистських рухів у Криму, Закарпатті та на Донбасі, а також підтримку політичних сил, які виступали за відновлення союзної держави на чолі із Російською Федерацією, входження України до Митного союзу, федералізацію України та підтримували розміщення на українських землях російських військових баз.

У рамках гібридної війни за допомогою медіаресурсів забезпечувалося здійснення інформаційно-психологічних спецоперацій для впливу як на населення ворожої країни, так і на власних громадян; формування груп впливу у середовищі політиків, підприємців та громадських діячів країни-противника; підтримка сепаратизму та терористична діяльність; створення на території іншої країни квазідержавних утворень, підпорядкованих країні-агресору; залякування населення ворожої країни перспективою повномасштабної війни; деструктивний вплив на економіку противника, руйнування логістики для обмеження зовнішньої економічної діяльності.

Уже впродовж 2010–2013 рр. був зроблений акцент на формалізоване конструювання ідентичності "російськомовне населення" та стимулювання російського націоналізму в Україні. Заполітизований та штучний поділ українського соціуму на російськомовних та українськомовних громадян був поєднаний із нав'язуванням думки про необхідність "захисту російськомовного населення України".

Незважаючи на запевнення В. Януковича про необхідність формування єдиного культурного простору в Україні, у східних та південних її областях набирала обертів кампанія з дискредитації

української державності зі звинуваченням В. Ющенка у "відродженні фашизму". Українсько-російське прикордоння цілеспрямовано перетворювали на один із напрямів експансії Російської Федерації, активно розігруючи карту "донецької ідентичності". "Мовне питання" та нав'язування уявлень про "споконвічно російський Донбас" стало одним із засобів дестабілізації обстановки на теренах України.[879]

Інформаційна війна РФ з 2014 р. мала на меті не лише виправдати збройну агресію проти України, а й ліквідацію української державності. Задля такого виправдання російські пропагандисти певний час робили наголос на "фашизації" України, а коли стало зрозуміло, що це не дає бажаного ефекту, то зосередили свою увагу на формуванні переконання, що до влади в Україні прийшли "неонацисти".

Протистояння в інформаційному просторі в умовах гібридної війни характеризувалося асиметричним поширенням інформації, гнучкішим реагуванням подання контенту на результати соцопитувань. Інформаційне протиборство вже не лише не обслуговувало фізичне протистояння, а й у окремих випадках визначало характер та специфіку бойових зіткнень. Соціальні медіа дістали можливість формувати та змінювати дискурс, пов'язаний із розгортанням бойових дій. INTERNET-спілкування та стрімінгові сервіси усунули певні обмеження у подачі інформації, властиві класичним ЗМІ, які отримували ліцензію від держави. Централізовані моделі комунікації в умовах прискореного розвитку інформаційного суспільства поступилися соціальним мережам, орієнтованим на індивідуалізацію контенту, що сприяло зростанню впливу інфлюенсерів.

Засобами протидії ворожим інформаційно-психологічним операціям (ІПСО) стали верифікація інформації та експертних оцінок; координація зусиль громадянського суспільства та

[879] Ніколаєць Ю. Поселенська структура населення Донбасу: (етнополітичний аспект динаміки). Київ: ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. С. 186. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/nikolaiets-iu-o-poselenska-struktura-naselennia-donbasu-etnopolitychnyj-aspekt-dynamiky-monohrafiia/

держави у справі виявлення ворожих ІПСО; активізація зусиль, спрямованих на протидію ворожим агентам впливу; формування виваженої історичної політики; використання програмного забезпечення, здатного виявляти ознаки ворожих ІПСО та забезпечувати аналіз алгоритмів поширення інформації; залучення до штатів органів державного управління і місцевого самоврядування спеціалістів з інформаційної політики.

У таких умовах сформувалася нагальна потреба впорядкувати законодавство про медіа, яке було сформоване протягом 1991–1993 рр., коли ще не існувало on-line-медіа та відеоплатформ. Назріла необхідність модернізувати підхід держави до регулювання ринку медіа-продукції. Можливості та специфіка такого ринку суттєво виходили за межі "засобів масової інформації", які поступово трансформувалися у медіа-простір, що забезпечував не лише можливості отримання інформації, а й обміну нею. Це власне й вимагало впорядкування та взаємоузгодження системи правових норм, спрямованих на регулювання правовідносин у сфері медіа.

Тому у грудні 2022 р. був ухвалений Закон України "Про медіа"[880]. Закон спрямований на забезпечення реалізації права на свободу висловлення поглядів, права на отримання різнобічної, достовірної та оперативної інформації, на забезпечення плюралізму думок і вільного поширення інформації, на захист національних інтересів України та прав користувачів медіа-сервісів, регулювання діяльності у сфері медіа відповідно до принципів прозорості, справедливості та неупередженості, стимулювання конкурентного середовища, рівноправності і незалежності медіа. Медіа було визначене як засіб поширення масової інформації у будь-якій формі, що періодично чи регулярно виходить у світ за редакційним контролем та постійною назвою як індивідуалізуючою ознакою.

У законі було окремо виділене аудіовізуальне медіа – тобто медіа-сервіс, основним призначенням якого або відокремленої частини якого є надання загальній аудиторії доступу до програм,

[880] Про медіа : Закон України № 2849-IX від 13 грудня 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2849-20#Text

що здійснюється з інформаційною, розважальною чи навчальною метою за редакційним контролем суб'єкта у сфері медіа за допомогою електронних комунікаційних мереж. Онлайн-медіа визначили як медіа, що регулярно поширює інформацію у текстовій, аудіо-, аудіовізуальній чи іншій формі в електронному (цифровому) вигляді за допомогою мережі Інтернет на власному вебсайті, крім медіа, які віднесені цим Законом до аудіовізуальних медіа.

Важливо, що Законом було заборонено поширювати інформацію, що заперечує або виправдовує злочинний характер комуністичного тоталітарного режиму 1917–1991 років в Україні, злочинний характер націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарного режиму, створює позитивний образ осіб, які обіймали керівні посади у комуністичній партії (посаду секретаря районного комітету і вище), вищих органах влади та управління СРСР, УРСР (УСРР), інших союзних та автономних радянських республік (крім випадків, пов'язаних з розвитком української науки та культури), працівників радянських органів державної безпеки, виправдовує діяльність радянських органів державної безпеки, встановлення радянської влади на території України або в окремих адміністративно-територіальних одиницях, переслідування учасників боротьби за незалежність України у XX столітті. Під заборону потрапило й поширення інформації, що містить пропаганду російського тоталітарного режиму, збройної агресії Російської Федерації як держави-терориста проти України, а також символіку воєнного вторгнення російського тоталітарного режиму. Заборонялося поширювати інформацію, що принижує або зневажає державну мову, інформацію, що заперечує або ставить під сумнів існування українського народу (нації) та/або української державності, та/або української мови.

Визначені Законом заходи та заборони, безперечно, мали позитивний характер. Проте, з огляду на неможливість блокувати усі засоби ворожої пропаганди, вкрай важливим було забезпечення підвищення рівня медіаграмотності населення. Медіаграмотність населення трактується у Законі як навички та знання, які надають користувачам можливість ефективно і безпечно користуватися

медіа-сервісами. Проте у Законі не визначені критерії такої "безпечності" та "ефективності", а визначення медіаграмотності з огляду на потреби національної безпеки України недостатньо повне. До такого визначення варто було б також включити не лише навички та знання, які дозволяють користуватися медіа-сервісами, а й знання, навички та уміння, що дозволяють громадянам критично аналізувати та оцінювати повідомлення різних типів медіа.

Забезпечення формування та реалізації державної політики у сфері медіа, у тому числі з питань медіаграмотності, Законом покладається на Національну раду з питань телебачення і радіомовлення, що включає відповідні заходу у свою Стратегію діяльності, яка має бути скоригована не рідше, аніж один раз на три роки. Національна рада самостійно або у співпраці з центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері медіа, іншими державними органами, органами місцевого самоврядування, освітніми установами, громадськими об'єднаннями розробляє та впроваджує проєкти, виставки, друковані та електронні публікації, вебсайти, аудіовізуальні продукти, ігри та інші заходи задля підвищення медіаграмотності.

Ст. 23-7 Закону України "Про медіа" передбачає серед вимог до провайдерів платформ спільного доступу до відео впроваджувати ефективні заходи та інструменти медіаграмотності, підвищувати обізнаність користувачів щодо таких заходів (ст. 90-58).

Поряд з тим, важливим засобом протидії ворожим ІПСО та запобігання участі громадян України у поширенні недостовірної інформації про владу та опозицію залишається відповідальність за протиправні дії, які передбачені чинним законодавством.

Загальне правило поширення інформації викладене у ч. 2 ст. 302 Цивільного кодексу України, де зазначено, що "фізична особа, яка поширює інформацію, зобов'язана переконатися у її достовірності". Виняток становить інформація, що була повідомлена посадовою особою органу державної влади, органу місцевого самоврядування в межах її повноважень і через офіційні джерела (зокрема, офіційні сторінки таких органів у мережі "INTERNET", оскільки

така інформація вважається достовірною, і фізична особа не має відповідати за поширення такої інформації. В усіх інших випадках саме на фізичну особу, що поширює інформацію, покладається відповідальність за її оприлюднення. Це стосується і випадків, коли особа поширює створену кимось іншим інформацію.

Нерідко INTERNET-ЗМІ посилалися на підстави звільнення від відповідальності, викладені у ст. 42 Закону України "Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні". Тут було передбачене звільнення від відповідальності за публікацію недостовірних відомостей, якщо вони одержані від інформаційних агентств, містяться у відповіді на запит на інформацію, є дослівним відтворенням публічних виступів або дослівним відтворенням матеріалів, опублікованих іншим друкованим засобом масової інформації з посиланням на нього. Проте зазначена вище стаття регулює взаємовідносини саме друкованих засобів масової інформації – тобто випущених на папері друкарським способом. А соціальні мережі не мають статусу інформагентств. Особисті сторінки в соцмережах політиків і чиновників також не є офіційним джерелом інформації. Тому поширення інформації з цих джерел, у разі з'ясування її недостовірності, може призвести до відповідальності поширювача інформації. Причому постанова Пленуму Верховного Суду України від 27 лютого 2009 р. "Про судову практику у справах про захист гідності та честі фізичної особи, а також ділової репутіції фізичної та юридичної особи" пропонувала судам розглядати як відповідальну особу не тільки автора недостовірної інформації, яка завдає шкоди, а і власника вебсайта, на якому розміщена така інформація[881].

У сучасних умовах під заборону потрапило розповсюдження інформації про позиції військової техніки, позиції ЗСУ, блокпости, про надання або перевозку зброї для ЗСУ, про звільнену від окупаційних військ територію, про місця обстрілів, ППО тощо. Відповідальність за ці дії передбачена ч. 2 ст. 114 Кримінального кодексу України у вигляді позбавлення волі на строк від 5 до 8

[881] Сафаров А. ІНТЕРНЕТ-ЗМІ і відповідальність за достовірність інформації. URL: https://imi.org.ua/articles/internet-zmi-i-vidpovidal-nist-za-dostovirnist-informatsii-i64

років, а у випадку, якщо це призвело до тяжких наслідків, – позбавлення волі на строк від 8 до 12 років[882].

Посилення відповідальності за поширення недостовірної інформації в умовах війни виглядає цілком логічним кроком. Проте такий крок був би набагато дієвішим, якби відповідні заходи були вжиті ще на початку російсько-української війни, а держава ще на початку 1990-х років сформувала б виважену систему захисту власного інформаційного простору та протидію ворожим ІПСО.

Висновки. Діджиталізація медіа у сучасних умовах сприяла формуванню та зміцненню нових джерел інформації, які становлять суттєву конкуренцію так званим класичним засобам масової інформації. Це, у свою чергу, призвело до фактичної заміни засобів масової інформації засобами масової комунікації. Їх поява і розвиток дозволили брати участь у створенні медіаконтенту не лише професійним студіям, а й пересічним громадянам, що сприяло індивідуалізації контенту та зростанню впливу інфлюенсерів.

Специфіка політичної боротьби в українських реаліях сприяла концентрації медіа ресурсів у руках великих фінансово-промислових груп, які стали для багатьох громадян уособленням впливу олігархів. Тісний зв'язок між створенням холдингів та діяльністю великих ФПГ призвів до формування стійкого переконання у громадян у тому, що телебачення цілком перебуває під контролем олігархів. Це змушувало шукати нові джерела інформації, які претендували на незалежність у формуванні та подачі контенту. Пошуку нових джерел інформації також сприяла тривала концентрація уваги провідних медіа на контенті, який викликав передусім негативні почуття: повідомленнях про кримінальні злочини, корупційні дії топчиновників, неспроможність місцевої влади забезпечити нагальні потреби населення та поширенні недостовірної інформації про владу та опозицію, що в цілому не сприяло формуванню позитивного іміджу Української держави.

---

[882] Безпалий Т. Дописи про війну в соцмережах. Що означає розповсюджувати дані і яке за це покарання. URL: https://suspilne.media/253688-dopisi-pro-vijnu-v-socmerezah-so-oznacae-rozpovsudzuvati-dani-i-ake-za-ce-pokaranna/

Пошук споживачами медіа альтернативних джерел інформації у багатьох випадках робив їх вразливими від проведення російськими спецслужбами ІПСО. Це дозволило сформувати у значної частини населення Півдня та Сходу України переконання у перспективності зміцнення зв'язків між Україною та Росією. Проте засобами інформаційної війни ворогу не вдалося сформувати переконання більшості громадян України у перспективності руйнування Української держави. Це змусило агресора готувати інформаційне підгрунтя для збройного вторгнення.

Позиція українських олігархів та держави тривалий час сприяла вільному поширенню російських пропагандистських наративів в українському медіапросторі. Найбільш дієві заходи протидії цьому мали місце вже в умовах повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну у 2022 р. Проте навіть в умовах повномасштабного воєнного вторгнення держава не забезпечує захисту від поширення недостовірної інформації, а у деяких випадках особи, яких підозрюють у вчиненні таких дій, уникають передбаченої законом відповідальності. Особливо це стосується деяких політиків топрівня, лідерів думок, речників та так званих "експертів".

Реалізації планів ворога сприяли практики вільного поширення неправдивих повідомлень про владу та опозицію та тривала пасивність владних органів у формуванні деяких важливих національно-демократичних трендів у сфері медіа. Значна роль у їх формуванні та поширенні належить українському громадянському суспільству, яке надзвичайно активно виявило себе на початку російсько-української війни та під час повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну.

Різке зменшення накладів друкованих медіа не спричинили зменшення рівня поінформованості громадян про політичні події у країні. Абсолютна більшість споживачів медіа змогла переорієнтуватися на новітні джерела та способи отримання та верифікації інформації. А звичка перевіряти інформацію на основі аналізу даних із кількох альтернативних джерел стала вагомим підґрунтям формування медіа грамотності у середовища громадян України.

В умовах російсько-української війни важливим залишається не лише своєчасне і виважене інформування громадян про

найважливіші події, а й забезпечення і підтримання високого рівня медіаграмотності населення, що має стати найбільш дієвою перешкодою на шляху реалізації ворожих ІПСО.

Формат єдиних новин виявився одним із засобів запобігання панічним настроям на початку повномасштабного вторгнення, проте з часом такий формат поширення повідомлень уже не відповідав запитам користувачів. Для успішної реалізації визначених цілей і завдань у політичній діяльності владні органи мають значно більше уваги приділяти виваженому інформуванню громадян про проблеми, які існують у суспільстві, можливі шляхи їх розв'язання та перспективи розвитку країни у складних воєнних умовах. Окреслення таких перспектив та чітких і зрозумілих громадянам шляхів досягнення визначених вищим українським керівництвом цілей та завдань має стати вагомим засобом збереження соціальної стабільності. З цією метою комунікація владних органів та громадян має бути значно покращена. Особливо це важливо для втілення у життя непопулярних серед громадян заходів, реалізація яких вимагає проведення виважених цільових інформаційних кампаній, заснованих на науковому аналізі їх перебігу та можливих результатів.

Об'єднання зусиль науковців, політиків, військових та працівників спецслужб дозволило б покращити планування та організацію державної інформаційної політики, яка має стати важливою запорукою успіху у протистоянні із агресором та повоєнної відбудови і модернізації економіки, а також подальшого зміцнення українського громадянського суспільства.

РОЗДІЛ 14
ЦЕРКВА І ВЛАДА В УМОВАХ ВІЙНИ

Війна Російської Федерації проти України поставила перед українською владою серед інших завдання узгодження своєї політики у церковній сфері з викликами, що постали або загострилися під час війни. Країна потребувала мобілізації потенціалу усієї країни, у тому числі релігійних організацій, усіх віруючих, незалежно від їх конфесійної належності, для консолідації, зміцнення стійкості суспільства у боротьбі з агресором. Серед інших, ішлося про надскладне завдання, із розв'язанням якого держава зволікала упродовж усього часу незалежності: припинення та недопущення використання церковного каналу – Української православної церкви у юрисдикції Московського патріархату (УПЦ-МП)) проти державного суверенітета та національної безпеки.

Розв'язана Росією у 2014 р. війна на знищення Української держави та української нації поклала край опортунізму держави у церковному питанні. Ще у 1980-х рр. у країні зіштовхнулися в антагоністичному протистоянні українська та проросійська опції розвитку православ'я, однак упродовж десятиліть центральній владі бракувало спроможності оптимізувати конфлікт і спрямувати його у русло творення демократичної держави та громадянської нації. Перша – українська – церковна опція (УАПЦ і УПЦ-КП) майже одразу по постанні опинилася заручником ситуативної змички посткомуністичних (політичних і церковних) та націонал-патріотичних сил, так і не набувши суб'єктності; і це на довгі роки законсервувало її на маргінесі суспільно-політичного життя країни, хоча й супроводжувалося гучними скандалами упродовж її становлення. Правочинна, з церковного погляду, інституціалізація Православної церкви України (ПЦУ у юрисдикції Вселенського патріархату) у грудні 2018 р. стала реальною пропозицією вибору для україноцентричного православного та суспільно-політичного сегмента.

Друга церковна опція – УПЦ-МП як складова Руської (Російської) православної церкви (РПЦ) – мала в активі кількасот літнє монопольне становище в Україні від часу її інкорпорації у Московське царство у XVII ст. (а Київської митрополії – до складу Московського патріархату), культурно-історичну закоріненість в

українському суспільстві. Разом із тим цей актив містив усталену традицію підпорядкування церкви владі в Російській імперії, Радянському Союзі, Російській Федерації, тісної співдії з російськими спецслужбами. Збережена Російською Федерацією радянська практика інструменталізації РПЦ в інтересах держави, що знайшло вияв у редукуванні політики Московської патріархії до функції режиму В. Путіна з фашизації суспільно-політичного простору[883], акцентуалізації на недопущенні суверенізації України (у тому числі шляхом створення незалежної від РПЦ автокефальної Православної церкви), апологія війни тощо обумовлювали актуальність збереження УПЦ-МП у сфері російського впливу. Із розв'язанням війни проти України церковний канал став чи не останнім дієвим активом російського неоімперіалізму на тлі відчутних агентурних втрат серед українських політиків, силовиків, бізнесменів, медійників. УПЦ-МП забракло внутрішнього ресурсу аби протистояти зовнішньому тиску з боку РФ та діяльності внутрішніх проросійських/антиукраїнських сил, засвоєнню квазірелігійного концепту "русского міра", що став ідеологічним прикриттям війни проти України.

Упродовж десятиліть політика Української держави у церковному питанні залишалася суперечливою й опортуністичною, однак не могла не зазнавати змін слідом за постанням нових суспільно-політичних тенденцій у розвитку країни, її непростому поступу до реальної суверенізації і демократизації, формування української громадянської нації. Переломним моментом у житті країни стала суспільно-політична криза 2013–2014 рр. – Євромайдан, або Революція гідності, за якою розпочалася російська окупація частини території України, що поклала початок широкомасштабній російсько-українській війні. Російська агресія змусила державу переформатувати пріоритети політики у релігійно-церковній сфері під кутом зору захисту суверенітету та національної безпеки, сформулювати запит на патріотичну позицію усіх релігійних організацій та їх конструктивну взаємодію з громадянським сектором суспільства для надання допомогу фронту й тилу.

[883] Snyder T. We should say it. Russia is fascist. *The New York Times.* May 19, 2022. URL: https://www.nytimes.com/2022/05/19/opinion/russia-fascism-ukraine-putin.html

Одним з успішних управлінських проєктів держави в роки війни стало завершення юридичного та інституційного оформлення військової капеланської служби в Україні. У 2016 р. розпорядженням Кабінету Міністрів у силових відомствах запроваджено штатні посади капеланів. Поправка 2018 р. до Закону "Про свободу совісті та релігійні організації" з міркувань національної безпеки обмежила доступ до військових формувань і режимних об'єктів представникам релігійних організацій, що мали центр у країні-агресорці. 30 листопада 2021 р. вступив у дію Закон України "Про службу військового капеланства" у Збройних силах, Національній гвардії та ДПС України. Згідно з вимогами Закону кандидатура капелана перед призначенням на посаду мала проходити погодження у Службі безпеки України, що на практиці позбавляло УПЦ-МП як організацію, що мала центр у країні-агресорці, доступу до військових формувань.

До кола обов'язків військових капеланів входило задоволення релігійних потреб, моральне виховання, психологічна допомога військовослужбовцям і членам їх сімей, а також надання командуванню консультацій з релігійних питань. Суспільство в умовах війни очікувало від релігійних організацій насамперед надання соціальної та психологічної допомоги усім постраждалим від війни (таким бачили призначення церкви у 2021 р. 57,7% опитаних, у 2022 р. – 62%)[884].

Станом на вересень 2022 р. близько 100 капеланів працювали на штатних посадах у Збройних сил України і близько 300 – на громадських засадах. У березні 2023 р. з 245 мандатів, виданих Державною службою з етнополітики та свободи совісті (ДСЕСС) на здійснення капеланської діяльності, 100 припадало на ПЦУ, решту отримали Українська греко-католицька церква, Римо-католицька церква, Українська євангельська церква, Українська церква християн віри євангельської, Духовне управління мусульман України Умма та інші. Жоден клірик УПЦ-МП не отримав дозволу на капеланську працю[885].

---

[884] Якименко Ю., Биченко А., Міщенко М., Шангіна, Л. Війна і Церква. Церковно-релігійна ситуація в Україні 2022 р. (Інформаційні матеріали). *Релігія і Церква в українському суспільстві: 2020–2022 рр.: соціологічне дослідження.* Київ : Центр Разумкова, 2022. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/02/ 13/2022_Religiya_SITE.pdf

[885] Жодного священника Московського патріархату серед капеланів ЗСУ немає, – Державна служба. *Військовий кур'єр.* 30 березня 2023 р. URL: https://mil. co.ua/zhodnogo-svyashhennyka-moskovskogo-patriarhatu-sered-kapelaniv-zsu-nemaye-derzhavna-sluzhba/

Згідно з даними Служби військового капеланства Міністерства оборони на початок квітня 2023 р. на посадах капеланів розпочали служити 78 осіб, що першими закінчили відповідний курс підготовки Військового інституту при Національному університеті імені Тараса Шевченка, до них доєдналися у червні 146 слухачів другого випуску, й у жовтні ще 29 капеланів третього випуску. Відповідно до штатного розпису кількість капеланів у ЗСУ становила 738 осіб, однак їх реальна кількість на середину жовтня обмежувалася 253 військовослужбовцями[886]. Потреба військових структур у капеланах у рази перевищувала можливості релігійних організацій її задовольнити у час, коли країна найбільше потребувала такої допомоги від церков. Таким був результат відсутності у держави стратегії національного розвитку та політичної волі до створення національного інституту військового капеланства як складової системи національної безпеки. Водночас актуальність запровадження капеланства та принципи організації було обґрунтовано відповідними науковими напрацюваннями спеціалістів Національного інституту стратегічних досліджень. Зміст обґрунтувань щоразу доводився до відома політичних сил, що змінювали одні одних при владі[887; 888; 889; 890; 891; 892].

---

[886] Офіційний сайт Міністерства оборони України. URL: https://www.mil.gov.ua/

[887] Служба військових капеланів у Воєнній організації Української держави: необхідність, можливості та перспективи. Аналітична записка (2014). URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2014-07/Kapelany-3aa20.pdf

[888] Токман В. Релігійно-церковна динаміка в Україні: особливості 2021 року. Аналітична записка (2019). URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/religiina-dynamika_01112021.pdf

[889] Проблеми організації служби військових капеланів України в умовах агресії Російської Федерації. Аналітична записка (2016). URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2016-08/kapelanu-d05c2.pdf

[890] Релігійні організації в контексті євроінтеграції України. Аналітична записка (2019). URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-12/analit-zdioruk-human-development-4-2019.pdf

[891] Вдосконалення національного законодавства у сфері свободи совісті і свободи релігії (2019). URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-01/111AZ_Tokmam_Zdioruk_19092018-9d654.pdf

[892] Токман В. Релігійно-церковна динаміка в Україні: особливості 2021 року. Аналітична записка (2019). URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2021-11/religiina-dynamika_01112021.pdf

У воєнний час найбільшим успіхом церковно-релігійної політики держави стало створення у грудні 2018 р. автокефальної національної Православної церкви України у юрисдикції Вселенського патріархату. Новопосталу Українську церкву визнали чотири (Константинопольська, Александрійська, Кіпрська, Елладська) із 14 православних церков, які творять спільноту Вселенського православ'я, категорично відкинули дві (Російська, включно з УПЦ, і Сербська), а решта наразі воліють демонструвати невизначеність. Новостворена ПЦУ вже увійшла до складу провідної міжнародної міжконфесійної християнської організації Всесвітня Рада Церков та розпочала процес інтеграції до Конференції європейських Церков.

Для України створення автокефальної Православної церкви стало подією історичної ваги. Неодноразові спроби, що тривали впродовж XX століття, українського православ'я відокремитися від Москви врешті завершилися успіхом, шляхом, суголосним православній традиції: гору взяв національний інтерес і відповідна політика держави, що націоналізується, на створення "незалежної церкви" в "незалежній державі". Не менш важливим було й те, що запит з боку Української держави й суспільства на "незалежну церкву" збігся із глибокою кризою у відносинах між світовими центрами православ'я – Константинополем і Москвою. Для Константинополя на той час було питанням принципу відстояти свій історичний статус "першого серед рівних" у Вселенському православ'ї, який гібридними методами підважувала Москва. Затвердження нової автокефалії на теренах, право юрисдикції над якими оскаржували між собою ці два центри, стало найпереконливішим ствердженням першості Вселенського патріархату у світовому православ'ї всупереч протидії Москви.

Українська держава зуміла використати унікальний історичний шанс для створення легітимної/канонічної національної церкви як повноцінної опції вибору для усіх україноцентричних сил – церковних і суспільно-політичних. Проукраїнська національна/громадянська позиція забезпечила ПЦУ суспільну підтримку незалежно від ставлення громадян до релігії як такої, особливо після початку повномасштабної війни у лютому 2022 р. Водночас

провід ПЦУ задекларував претензії та статус "державної церкви", сформулювавши як імператив створення єдиної Православної церкви: "Ми (...) створюємо єдину помісну Православну церкву назавжди. (...) єдина церква є тим духовним фундаментом Української держави, бо без єдиної сильної української церкви ми ніколи не збудуємо тієї держави, про яку ми всі мріємо"[893].

ПЦУ стала церковною альтернативою, що дозволила державі без порушення конституційного права особи на свободу совісті та віросповідання розпочати застосовувати заходи з унеможливлення використання Росією каналу УПЦ-МП у війні проти України та припинення антиукраїнської діяльності в середовищі УПЦ-МП.

Динаміка переходу парафій з УПЦ-МП до ПЦУ була суголосною з періодами сплесків суспільно-політичної турбулентності. Одразу після створення ПЦУ 15 грудня 2018 р. упродовж двох останніх тижнів року, що збігав, до її складу перейшли 35 громад УПЦ-МП. За перші три місяця 2019 р. 479 громад УПЦ-МП доєдналися до ПЦУ, проте від квітня й до кінця 2019 року процес переходів загальмувався: лише 33 громади УПЦ-МП перейшли у підпорядкування ПЦУ (разом за рік 512). Упродовж наступних двох років переходів громад фактично не було: у 2020 р. – 5, у 2021 р. – 11. Повномасштабна війна змінила динаміку. Якщо у січні–лютому 2022 р. до ПЦУ перейшла одна громада УПЦ-МП, то надалі процес набув вибухового характеру: разом у 2022 р. – 639, у 2023 р. станом на жовтень – 392 громади[894; 895].

На регіональному рівні переходи громад з однієї церковної структури до іншої визначалися місцевим історико-культурним та етнополітичним контекстом, і ставлення до "московської церкви" могло варіюватися від заперечення її права на існування Україні

---

[893] "Час втілювати реформи. Ми повинні віддалятися від всього російського", – глава ПЦУ Епіфаній. Інтерв'ю М. Гонгадзе. *Голос Америки.* 5 листпада 2023 р. URL: https://www.holosameryky.com/a/epifanij-my-povunni-viddalyatys-vid-rosiiskogo/7342602.html

[894] Перехід церковних громад до ПЦУ. Динаміка переходу парафій. URL: http://surl.li/ifaoq

[895] Перелік громад, що перейшли зі складу з УПЦ (МП) до ПЦУ. URL: http://surl.li/ifapf

до підтримки концепту "спільної колиски трьох братніх народів" чи апології парасолькової ідеології "русского міра". На Заході та в Центрі країни динаміка мала такий вигляд: в Івано-Франківській області з УПЦ-МП перейшли до ПЦУ 53,13% громад, Львівській – 50%, Тернопільській – 36,21%, Київській – 32,2%, Волинській – 31,3%, Житомирській – 23,44%, Рівненській – 18,49%. Майже не було переходів на Сході та Півдні (на підконтрольних Україні територіях), де перебуває переважна більшість громад УПЦ-МП: Луганська область – 0, Донецька – 0,21%, Запорізька – 0,27%, Херсонська – 1,35%, Одеська – 1,63%[896]. Загалом станом на жовтень 2023 р. перетікання громад зі складу УПЦ-МП до УПЦ склало понад 13% від їхньої загальної кількості у цій церкві. У червні 2023 р. співвідношення громад у стані церковних антагоністів в абсолютних величинах мало такий вигляд: 7 645 громад у складі ПЦУ (з них мають статус юридичної особи 2 738) та 11 439 – у складі УПЦ-МП (з них 4 895 мають статус юридичної особи)[897; 898].

Формальні показники, а саме – кількісна перевага громад УПЦ-МП, входили у суперечність із домінуючими суспільними настроями, що показували неухильно й статистично значиме зростання самоідентифікації населення з ПЦУ та дедалі більше скорочення підтримки УПЦ-МП (Табл. 14.1). У липні 2022 р. – у розпал боїв першої хвилі російського повномасштабного вторгнення в Україну – 54% респондентів декларували належність до ПЦУ (порівняно з 2020 р. – зростання на 20%) і лише 4% – до УПЦ-МП (скорочення на 11%).

Після виходу зі складу УПЦ-МП частина громад і вірян мали підстави не поспішати беззастережно приєднуватися до ПЦУ й потребували часу для самовизначення. Однак у цілому кількість

---

[896] Перелік громад, що перейшли зі складу з УПЦ (МП) до ПЦУ. URL: http://surl.li/ifapf

[897] Державна служба України з етнополітики та свободи совісті. URL: https://dess.gov.ua/religion/

[898] Звіт про мережу релігійних організацій України станом на 1 січня 2023 року (за даними обласних державних (військових) адміністрацій). Форма 1. Уточнена на 27.06.2023 р. URL: https://docs.google.com/spreadsheets/d/1DPcG1qbaPVlWEDo39b70mIyjvRLtwpJR/edit?rtpof=true&sd=true#

православних, що мали труднощі з юрисдикційним самовизначенням, мала тенденцію до скорочення: у 2020 р. таких було 22% серед респондентів, які ідентифікували себе православними, а у 2022 р. – 14%[899]. До складу іншої групи, що забезпечила зростання декларованої підтримки ПЦУ, увійшли номінально віруючі чи невіруючі особи, які або вважали "національну церкву" невід'ємною, органічною складовою процесу державо- і націєтворення, або ж відкидали проросійську позицію УПЦ-МП (табл. 14.1).

Таблиця 14.1.

До якої конфесії/релігії зараховує себе респондент (липень 2022 р.)[*]

	Чер. 2020	Чер. 2021	Лип. 2022
Православна церква України	34%	42%	54%
Українська православна церква (Московський партіархат)	15%	18%	4%
Православна Церква без конкретизації	22%	12%	14%

[*] Складено за: [900].

Історичну закономірність становить факт створення православних автокефальних церков згідно з інтересами національних держав у процесі їхнього творення й зміцнення. При тому процес "націоналізації" церков притаманний не лише православ'ю, яке не завжди правомірно пов'язують із тяглістю цезарепапістської традиції, але й західноєвропейському протестантизму, коли усі протестатнські церкви пройшли етап "націоналізації" новопосталими державами згідно з принципом "чия земля, того і віра". "Національна церква" вважалася запорукою міцного підґрунтя держави, що націоналізується, її легітимації в очах власного населення, що трансформується у націю, та держав-сусідів. Постання та початковий етап функціонування автокефалій нерозривно пов'язані з політикою держави, резонують в унісон з актуальним

[899] Київський міжнародний інститут соціології. 16 серпня 2022 р. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1131&page=1

[900] Динаміка релігійної самоідентифікації населення України: результати телефонного опитування, проведеного 6-20 липня 2022 року. *Київський міжнародний інститут соціології.* URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr& cat=reports& id=1129&page=1

суспільно-політичним контекстом і становлять відповідь на нові історичні виклики у розвитку держави і суспільства. Інституціалізація ПЦУ вкотре підтвердила історичні закономірності постання православних автокефалій з усіма притаманними їм сильними та слабкими сторонами.

Отже, україноцентричний політичний і громадянський вимір ПЦУ був суголосний сформованому обома Майданами (2004–2005 рр. і 2014–2015 рр.) та війною за незалежність (від 2014 р.) суспільному запиту на національну європейську державу та загальноукраїнську громадянську ідентичність, відображеними у відродженому націоналістичному гаслі "Геть від Москви!". Запит з боку суспільства локалізовував ПЦУ у патріотичній політичній і громадянській, і вже по тому – релігійно-церковній ніші, уникаючи при тому націоналістичної архаїки на кшталт "Бог і Україна" або "Україна і Бог". Зміна ієрархії нинішніх пріоритетів – коли нерелігійне домінує над релігійним – у ставленні до ПЦУ з боку суспільства, а також усередині ПЦУ відбуватиметься шляхом, пройденим усіма автокефаліями: паралельно з утвердженням і зміцненням суверенної Української держави як демократичної, правової і, що не менш важливо для українських реалій, соціально орієнтованої.

Війна висунула на порядок денний низку питань, пов'язаних з діяльністю УПЦ-МП, що накопичувалися упродовж десятиліть й не реагувати на які з боку держави під час війни більше не випадало можливим. Проблема мала комплексний характер, зовнішній та внутрішній виміри. У розпорядженні УПЦ-МП було обмаль внутрішніх сил протистояти тиску з боку Російської Федерації, хоча те, що спротив був можливий, доводив досвід управління церквою митрополитом Володимиром (Сабоданом у 1992–2014 рр.). Російська Федерація у відносинах з Україною продовжувала радянську практику використання церковного каналу для реалізації політичних, економічних й ідеологічних цілей під прикриттям обстоювання права на свободу віросповідання[901], захисту російської мови, прав етнічних росіян і російськомовних

[901] Російський наступ на релігійну свободу в Україні. Дослідження, аналітика, рекомендації. Київ: Інститут релігійної свободи, 2022.

українців, боротьби з "українським нацизмом/фашизмом/мілітаризмом" тощо, поширюючи натомість неоімперський концепт "русского міра", що заперечував етноспецифіку українців, окремішність від росіян ("один народ"[902; 903]). Не менш гостро постало питання інфільтрації середовища УПЦ-МП російськими агентами чи то впливу, чи під прикриттям.

Зсередини УПЦ-МП у біляцерковному та церковному середовищах проросійських (що під час війни дорівнювало антиукраїнським) позицій дотримувалися: 1) частина ієрархів, священнослужителів, віруючих; 2) організації, політики, публічні особи; 3) засоби масової інформації та окремі медійні актори. Покликані війною суспільно-політичні реалії не стали предметом рефлекції, умоглядна штучна реальність, сформована під впливом російської пропаганди, позначалася на церковних практиках згори донизу. Релігійна ідентичність виявилася заручником абсолютизації, пріоритизації світських чинників, зокрема, формального пов'язання УПЦ-МП з РПЦ (той самий процес, що й в ПЦУ, але зі зворотним знаком). Криза охопила культурну складову ідентичності УПЦ-МП, коли русько-російський та український її компоненти увійшли в клінч в антагоністичному "зіткненні цивілізацій" (тим гострішому, чим ближчими є один до одного опоненти). У церковного проводу забракло ресурсу – політичного, громадянського, інтелектуального і, мабуть, релігійного, щоби уникнути кризових явищ, а коли вони вже постали – притлумити їх, якщо не вдавалося зняти.

Хоча російський вплив та проросійські симпатії залишаються відчутними у середовищі УПЦ-МП, їх некоректно естраполювати на усю церкву, кліриків і вірян. Із початком російсько-української війни внутрішньоцерковні процеси набули нової динаміки, й перед тим крихку їх рівновагу втрачено. Диференціація і поляризація сил усередині церкви, профілювання ідентичності/реідентифікація відбувається, узагальнено кажучи (хоча нюансування важливе), по нерелігійній лінії: українське – російське (демократичне –

[902] Путин В. Об историческом единстве русских и украинцев. *Официальный сайт Кремля*. 12 июля 2022 г. URL: http://kremlin.ru/events/president/news/66182

[903] Владимир Путин в режиме видеоконференции провел оперативное совещание с постоянными членами Совета Безопасности. *Официальный сайт Совета безопасности Российской Федерации.* 3 марта 2022 г. URL: www.scrf.gov.ru/news/ allnews/3196/

авторитарне, європейське – азійське, відкрите – закрите тощо). Громадянські та політичні чинники визначальним чином впливають на вибір членами УПЦ-МП "церковно-релігійного центру", та й сам центр посутньо перебуває поза межами власне релігії як системи вірувань та їхньої практики.

Перебіг процесів усередині УПЦ-МП позначений турбулентністю, конфліктністю і перебуває у незавершеному стані. Натомість церква вже зазнала настільки відчутних втрат – і матеріальних, і репутаційних, – що відновити її сильні довоєнні позиції на церковному полі України і у суспільстві вже не вважається за можливе. Тут і тепер формуються нові церковні (також суспільні) реалії, обриси яких ще не набули окреслень і протидію яким церковний провід убачає у посиленні політики ізоляціонізму.

Попри кілька поодиноких заяв із засудженням "братовбивчої війни", керівництво УПЦ-МП виявилося неспроможним адаптувати суспільно-політичну позицію церкви до викликів часу. Від початку війни церковний провід цілеспрямовано залишав без реагування факти співпраці з агресором на окупованих територіях вищих ієрархів і духовенства, участі кліриків у військових діях проти України зі зброєю в руках, переводу ієрархами на окупованих територіях українських єпархій до складу РПЦ (Кримська, Луганська, Ровеньківська, Донецька, Горлівська, Бердянська), а також на висунення СБУ звинувачень проти окремих ієрархів та духовенства та покарання кліриків за рішенням суду. Натомість ієрархи миттєво реагували (відсторонення від священнослужіння, заборона у священнослужінні) на будь-які критичні зауваження кліриків щодо церковної політики, контакти з ПЦУ, переходи до ПЦУ*.

Після повномасштабного воєнного вторгнення Росії в Україну УПЦ-МП стратегією поведінки обрала позицію "фортеці в облозі" й пошуку зовнішніх винуватців у внутрішніх кризових явищах,

* Рекод зі швидкості ухвалення належав рішенню глави УПЦ-МП митрополита Онуфрія щодо заборони у священнослужінні "за ухилення у розкол" архімандрита Києво-Печерської лаври Авраамія (Лотиша), що було ухвалене й оприлюднене за три години після того, як клірик публічно повідомив про перехід до ПЦУ. (За ухилення в розкол заборонений у священнослужінні колишній насельник Києво-Печерської лаври. *Українська Православна Церква. Інформаційно-просвітницький відділ.* 29 березня 2023 р. URL: https://news.church.ua/ 2023/03/29/za-uxilennya-v-rozkol-zaboronenij-u-svyashhennosluzhinni-kolishnij-naselnik-kijevo-pecherskoji-lavri/#2023-11-07)

явна проросійська риторика була притлумлена універсальними християнськими постулатами, що посутньо не впливало на суспільно-політичну позицію церкви. УПЦ-МП виявилася неспроможною комунікувати із суспільством, і його ставлення до неї ставало тим радикальнішим, чим неадекватнішим було реагування церкви на суспільні запити воєнного часу. Більшість населення почала вимагати заборони УПЦ-МП в Україні: у 2022 р. – 54%, 2023 – 66% респондентів вважали це за необхідне. Навіть на Півдні і Сході країни у 2023 р. цю вимогу підтримала щонайменше половина населення: 58% на Півдні та 50% на Сході (табл. 14.2).

Таблиця 14.2.

Як Ви вважаєте, якою має бути зараз політика влади щодо Української Православної Церкви Московського патріархату? (% серед усіх респондентів)*

100% у стовпчику регіон, де проживали до 24.02.2022	**Україна в цілому 2022/2023**	**Захід 2022/2023**	**Центр 2022/2023**	**Південь 2022/2023**	**Схід 2022/2023**
Нічого не робити і не втручатися у справи УПЦ-МП. Розслідувати тільки правопорушення окремих представників УПЦ-МП, якщо такі порушення мають місце	12/6	11/5	11/4	16/9	14/11
Встановити державний нагляд і контролювати діяльність УПЦ-МП та її представників, але не забороняти повністю	24/19	25/13	18/17	27/24	31/26
Повністю заборонити УПЦ-МП в Україні	54/66	57/75	62/70	48/58	41/50
Важко сказати	8/8	7/6	10/8	10/8	12/13

* Складено за: [904]

Під тиском громадської думки та знову-таки із запізненням держава восени 2022 р. змушена була активніше реагувати на

[904] Якою має бути політика влади щодо Української православної церкви (Московського патріархату): результати телефонного опитування, проведеного 26 травня – 5 червня 2023 року: пресреліз. *КМІС*. 15 червня 2023 р. URL: https://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1247&page=1.

ситуацію, що склалася довкола УПЦ-МП, і в контексті російської агресії, і з огляду на небезпеку розхитування суспільно-політичної стабільності під час війни. За рішенням Президента України перед Службою безпеки України були поставлені завдання з роботи у церковно-релігійному середовищі; перед РНБО України – приступити до підготовки та запровадження санкційного механізму щодо осіб, які провадили антиукраїнську діяльність і пропаганду; перед Кабінетом Міністрів України – ініціювати підготовку законопроєктів щодо вдосконалення законодавства у сфері державно-церковних відносин для захисту інтересів національної безпеки.

У жовтні 2023 р. Служба безпеки України інформувала про результати "системної боротьби з підривною діяльністю російських спецслужб та криміналітету в релігійному середовищі України", досягнуті від початку повномасштабного російського воєнного вторгнення. Стосовно представників УПЦ-МП розпочато 68 кримінальних проваджень, з яких 14 були проти представників вищого духовенства у сані митрополитів. Серед викритих злочинів було 20 фактів державної зради, колабораціонізму та пособництва країні-агресорці. У процесі розслідування перебувало 18 проваджень щодо пропаганди релігійної ненависті, продажу вогнепальної зброї та поширення дитячої порнографії. 26 фігурантам повідомлено про підозру, а ще 19 отримали судові вироки. Двох засуджених кліриків було обміняно на українських військовополонених (клірика Сєвєродонецької єпархії засуджено на 12 років ув'язнення за видачу окупантам учасників руху опору на території громади й обміняно на 63 українських захисники; клірика Горлівської єпархії засуджено на 7 років позбавлення волі за сприяння в організації окупаційної адміністрації в Лимані). До 5 років ув'язнення засуджено керівника Тульчинською єпархією на Вінниччині митрополита УПЦ-МП, який публічно обстоював збройну агресію Росії проти України та виправдовував окупацію частини української території[905].

[905] З початку повномасштабної війни СБУ викрила понад 60 кліриків УПЦ (МП), які працювали на РФ, продавали зброю і дитячу порнографію. *Офіційний сайт Служби безпеки України*. 4 жовтня 2023 р. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/z-pochatku-povnomasshtabnoi-viiny-sbu-vykryla-ponad-60-klirykiv-upts-mp-yaki-pratsiuvaly-na-rf-prodavaly-zbroiu-i-dytiachu-pornohrafiiu

За ініціативи Служби безпеки припинено громадянство України 19 представникам УПЦ-МП, які мали російські паспорти та поширювали прокремлівські наративи про війну в Україні, серед них було понад 10 вищих ієрархів – митрополитів, архієпископів. Позбавлення українського громадянства представників УПЦ-МП мало вибірковий характер і висвітлило прогалини у нормах та механізмі застосування Закону "Про громадянство України", його незахищеність від маніпулювання. Суспільство не отримало відповіді на питання, чому серед позбавлених президентським указом українського громадянства ієрархів не було предстоятеля УПЦ-МП Онуфрія (Березовського), тоді як журналістське розслідування навело докази щодо наявності в останнього російського громадянства щонайменше від 1998 року, а також фотокопії документів з бази даних Російської Федерації "Российский паспорт"[906]. Наступного дня після оприлюднення інформації митрополит Онуфрій виступив зі спростуванням наведених у розслідуванні фактів і документів[907]. Натомість юридична служба УПЦ-МП, яка зазвичай оперативно та із залученням максимуму мобілізаційного ресурсу оскаржує негативну стосовно УПЦ-МП інформацію, обійшла мовчанкою наведені у розслідуванні факти.

Насамкінець, за поданням СБУ заборонено в'їзд в Україну майже 200 клірикам РПЦ. Разом з тим, восени 2023 р. СБУ викрила керівництво РПЦ на створенні фактично приватної військової компанії "Андріївський хрест" на базі Кронштадтського Морського собору, м. Санкт-Петербург з вербування та бойової

[906] Ткач М. "Гражданін" Онуфрій. "Українська правда" публікує російські паспорти священнослужителів УПЦ. *Українська правда.* 7 квітня 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2023/04/7/7396895/; https://www.youtube.com/watch?v=mOF_nvbuuqM&t=374s

[907] Блаженніший митрополит Онуфрій наголосив, що є громадянином лише України, та роз'яснив, звідки пішли інші чутки. *Українська православна церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ.* 8 квітня 2023 р. URL: https://news.church.ua/2023/04/08/blazhennishij-mitropolit-onufrij-nagolosiv-shho-je-gromadyaninom-lishe-ukrajini-ta-rozyasniv-zvidki-pishli-inshi-chutki/#2023-11-05

підготовки найманців для участі у війні проти України[908]. У листопаді 2023 р. СБУ оголосила підозру главі РПЦ патріарху Кирилу (Гундяєву) у посяганні на територіальну цілісність України, визнанні правомірною агресію РФ проти України та виправданні її учасників, підготовці та веденні агресивної війни[909].

1 грудня 2022 р. ведено в дію рішення РНБО України "Про окремі аспекти релігійної діяльності в Україні і застосування спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)", що передбачало обмежувальні заходи строком на п'ять років стосовно підсанкційних осіб (обмеження торговельних операцій, блокування виведення капіталів за межі України, заборону на набуття у власність земельної ділянки, приватизацію державного майна, інтелектуальної власності тощо), а також позбавлення державних нагород України та інших відзнак.

До першого підсанкційного списку, підготовленого РНБО й оприлюдненого СБУ 3 грудня 2022 р., увійшло десять топових осіб УПЦ-МП, яким було висунуті підозри в антиукраїнських діях, співпраці з окупантами, поширенні проросійських наративів, виправданні військової агресії Росії. Усі підсанкційні ієрархи, за винятком намісника Києво-Печерської лаври митрополита Павла (Лебідя), перебували на окупованих територіях АР Крим та ОРДЛО і вивели свої єпархії зі складу УПЦ-МП у пряме підпорядкування РПЦ. Ще один ієрарх-колаборант, очільник Роменської і Буринської єпархії на Сумщині, відступив разом із окупаційним військом до Росії після визволення території Збройними силами України. Очолював список підсанкційних церковних лідерів В. Новинський – клірик (диякон від квітня 2020 р.) УПЦ-МП, олігарх і проросійський політик (депутат Верховної Ради України у 2013–2022 рр. від Партії регіонів, Опозиційного блоку,

[908] Офіційний сайт Служби безпеки України. СБУ викрила РПЦ на створенні "православних ПВК" для війни в Україні. 19 жовтня 2023 р. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-vykryla-rpts-na-stvorenni-pravoslavnykh-pvk-dlia-viiny-v-ukraini

[909] Офіційний сайт Служби безпеки України. СБУ повідомила про підозру патріарху РПЦ Кирилу, який благословив рашистів на вбивства українців. 4 листопада 2023 р. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/sbu-povidomyla-pro-pidozru-patriarkhu-rpts-kyrylu-yakyi-blahoslovyv-rashystiv-na-vbyvstva-ukraintsiv

позафракційний), який від режиму В. Януковича неформально здійснював нагляд за діяльністю УПЦ-МП. Із початком повномасштабного воєнного вторгнення В. Новинський полишив Україну, склав депутатські повноваження, але залишився каналом, яким до УПЦ-МП надходила матеріальна підтримка. Серед підсанкційних осіб лише він оскаржив накладені на нього санкції (у нього було арештовано майна на понад 3,5 мрд гривень, заблоковано права на 40 пов'язаних із ним підприємств та 30 газових свердловин).

12 грудня 2022 р. СБУ оприлюднила другий підсанкційний список у складі семи ієрархів УПЦ-МП, проти яких було висунуто аналогічні підозри і які перебували переважно на підконтрольній території України[910]. Громадськість пильно відстежувала дії держави й позитивно зреагувала на присутність у списку імен митрополита Антонія (Паканича), головного провідника російських інтересів у керівництві УПЦ-МП, та митрополита Запорізького і Мелітопольського Луки (Коваленка), українофобство якого стало перманентним подразником суспільно-політичного життя країни. Заразом суспільство вкотре залишилося без відповіді на запитання стосовно відсутності у підсанкційному списку імені митрополита Одеського та Ізмаїльського Агафангела (Савіна), під незмінним (з 1992 р.) керівництвом якого єпархія перетворилася на осердя "русского міра" в Україні.

Безпрецедентність санкційних заходів – на тлі радикалізації суспільного запиту на повну заборону діяльності УПЦ-МП, з одного боку, і невідартикульованості державою дотримання принципів відокремлення релігії та політики, невідчужуваності права на свободу совісті та віросповідання, з іншого боку – викликала миттєву реакцію/застереження представника Адміністрації президента США Джона Кірбі: "Очевидно, ми спостерігаємо за розвитком [ситуації] навколо українських православних церков, пов'язаних з Московським патріархатом, і санкцій України проти

[910] Офіційний сайт Служби безпеки України. За матеріалами СБУ під нові "церковні санкції" потрапили ще 7 кліриків УПЦ (МП). 2 грудня 2022 р. URL: https://ssu.gov.ua/novyny/za-materialamy-sbu-pid-novi-tserkovni-sanktsii-rnbo-potrapyly-shche-7-klirykiv-upts-mp

членів цієї церкви, які вжили кроків на підтримку російської військової агресії. Президент Зеленський наголосив на принципах релігійної свободи, і ми очікуємо, що дії України будуть відповідати міжнародному законодавству, яке захищає свободу релігії або віросповідання"[911].

Швидка реакція найважливішого під час війни партнера України на наступальні дії держави у церковно-релігійній сфері підтвердила принципове значення для країн західної демократії непорушності принципу релігійних прав і свобод. Українська держава ступила на складний і водночас украй вузький шлях розмежування політики і релігії, захисту національних інтересів та безпеки за одночасного дотримання права на свободу релігії в межах чинного законодавства. До якої міри юридично коректно буде подолано державою цей шлях, прогнозувати передчасно, але щільна увага західних партнерів до питань свободи релігії становить запобіжник для серйозних юридичних колізій. Реальнішу небезпеку для правового розв'язання проблем у релігійно-церковній сфері становить інституційна нестабільність української системи державного управління та її дисфункціональність, які не дозволяють гарантувати дієвість принципу верховенства права та невідворотності покарання за протиправні дії.

Практику багаторічного маніпулювання державою правом в *ad hoc* інтересах політичних сил при владі, що змінювали одні одних, висвітлили події, що почали каскадно навалюватися після рішення держави восени 2022 р. про розірвання орендних відносин зі структурами УПЦ-МП на території Національного заповідника "Києво-Печерська лавра".

Дії влади йшли навздогін за беспрецедентним рівнем мобілізації українського суспільства, яке вимагало якнайшвидшого усунення будь-якої присутності УПЦ-МП з православної святині та передачі комплексу у користування ПЦУ. На хвилі вибуху

[911] Білий Дім про санкції щодо священиків УПЦ (МП): очікуємо, що дії України відповідатимуть міжнародному законодавству. *Голос Америки.* 5 грудня 2022 р. URL: https://www.holosameryky.com/a/kirbi-pro-sankcii-na-svyashchennykiv-pravoslavnoi-cerkvy-/6863305.html

суспільного невдоволення фракція "Слуг народу" якнайшвидше (і без належного рівня опрацювання) зареєструвала у Верховній Раді законопроєкт № 8012 від 08.09.2022 р. про передачу комплексів Києво-Печерської та Почаївської лавр Православній церкві України. На тлі алармістських для УПЦ-МП новин рівень мобілізації самої церкви та її прибічників виявився набагато нижчим, ніж вони це зазвичай демонстрували. Проросійські політичні та громадські сили в Україні більше не мали змоги надавати їм достатньої підтримки, узвичаєна можливість отримання допомоги від Російської Федерації була заблокована війною, а всередині цієї церкви вже бракувало одностайності у підтримці політики церковного проводу, та й провід церкви за таких обставин почувався розгублено, а його реагування на виклик видавалося неадекватним.

Процес отримання у користування приміщень Київо-Печерської лаври тодішнім Українським екзархатом РПЦ розпочався у 1988 р., коли на території Дальніх печер перші монахи відновили релігійне життя найважливішої святині східнослов'янського православ'я. Найбільшу кількість споруд (79 найменувань) у безоплатне користування монастиря було передано у 2013 р. урядом М. Азарова за президентства В. Януковича. Наприкінці 2022 р. у користуванні структур УПЦ-МП перебувало понад 50% усіх площ Києво-Печерської лаври.

Національний заповідник "Києво-Печерська лавра" відмовив монастирю Свято-Успенської Києво-Печерської лаври УПЦ-МП у подовженні дії договору оренди від 17 червня 2016 р. про безоплатне користування Успенським собором і Трапезним храмом на території Верхньої лаври, термін дії якого закінчувався 31 грудня 2022 р. За активної суспільної підтримки ПЦУ святкувала Різдво Христове нового 2023 р. в Успенському соборі лаври разом зі своїми вірянами та симпатиками, які вперше в історії незалежної України отримали доступ до осердя давньоруського монашества, витоків українського православ'я.

Складнішою виявилася ситуація з відновленням доступу Заповідника до об'єктів державної власності на території Нижньої лаври. Державний аудит з інвентаризації майна і обстеження

технічного стану будівель і споруд розпочався 11 березня 2023 р. Дирекція Заповідника попередила монастир про необхідність звільнити приміщення до 29 березня, що було мало обґрунтованим, оскільки навіть за наявності доброї волі (а такої не було) з боку структур УПЦ-МП суто фізично було неможливо перемістити величезний монастирський, адміністративний, навчальний, господарський комплекс із займаних приміщень і території.

Дещо згодом усі основні підрозділи УПЦ-МП звільнили приміщення та полишили територію Нижньої лаври. Лаврські монахи відмовилися полишати монастир. Держава, зі свого боку, зробила заяву, що усі монахи, які вийдуть зі складу УПЦ-МП, матимуть право й надалі залишатися у лаврі. Наразі монахи не поспішають приставати на цю пропозицію, але ситуацію ускладнює перебування на території Нижньої лаври групи невстановлених осіб "прочан", які взяли на себе функцію "охорони монахів" і унеможливлюють доступ Заповідника до ряду будівель. Поруч із ними на території Нижньої лаври постав осідок виконувача обов'язки намісника Києво-Печерської лаври від ПЦУ.

5 червня 2023 р. комісія з державного аудиту завершила роботу на території Нижньої лаври, і Заповідник знову звернувся до монастиря з вимогою звільнення усіх будівель і майна, що є державною власністю, але вимогу було проігноровано. Під час ревізії зафіксовано численні порушення. На території Заповідника, який з 1990 р. внесений до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, всупереч чинному законодавству щодо обмежень на будівельні роботи в історичному осерді Києва та охорони культурної спадщини монастирем самовільно збудовано 36 комерційних і господарських об'єктів, які не мали безпосереднього стосунку до задоволення релігійних потреб монахів та вірян УПЦ-МП, знищено пам'ятку архітектури – огорожу на вул. Ближньопечерській, протиправно передано у суборенду приміщення пам'яток культурної спадщини для Київської митрополії, Приватної академії, семінарії та академії УПЦ-МП.

Ще у 2015 р. рішенням Київської міської ради монастирю було заборонено проведення будь-яких будівельних робіт на

території Дальніх печер, однак за поданням УПЦ-МП Київський окружний адміністративний суд (голова П. Вовк) скасував цю заборону. У 2017 р. журналісти дізналися про затвердження Міністерством культури у 2012 р. за президентства В. Януковича плану реорганізації території Києво-Печерської лаври, що передбачав "відтворення втраченої забудови", тобто дозвіл на зведення нових споруд. План приховували і від суспільства, і від ЮНЕСКО, згідно з параграфом 172 статуту якого організація має бути поінформована у разі будь-яких планів з реставрації чи нового будівництва. Пізніше легітимність плану 2012 року ставило під сумнів нове керівництво Національного заповідника. Співробітників Заповідника, які роками фіксували зміни в архітектурі лаври без наявності проєктно-дозвільної документації та взяття новобудов на баланс монастирем, тобто юридичної легалізації будівель, дирекція звільняла з роботи[912; 913].

Попри те, що основним бенефіціаром будівельних робіт та руйнувань пам'яток культури на території лаври був монастир, журналістське розслідування привернуло увагу до міри відповідальності за зафіксовані державним аудитом порушення дирекції Національного заповідника "Києво-Печерська лавра" і Міністерства культури України. Питання відповідальності за зведення новобудов та руйнування пам'яток не редукується виключно до практик монастиря і має бути розширене із ураховуванням/розслідуванням правопорушень з боку державних інституцій та органів влади, які впродовж десятиліть залишали без реагування очевидні порушення закону на території Національного заповідника або створювали сприятливий режим для вчинення протиправних дій. Розв'язання цього питання згідно з буквою закону видається складним, тривалим і навряд чи результативним. Наразі ж державі забракло політичної волі з виконання власного рішення щодо звільнення об'єктів державної власності на території

[912] Савчук М. Києво-Печерська лавра: перебудова (розслідування). *Радіо Свобода.* 15 червня 2023 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/28556722.html

[913] На території Києво-Печерської лаври журналісти знайшли більше десяти незаконних будівництв. *Схеми.* URL: https://www.youtube.com/watch?v=EgiQI9Er720

Нижньої лаври від невстановлених світських "захисників", які перешкоджають доступу до них навіть правоохоронним органам.

Не менш проблемним осередком, навколо якого вирують суспільні пристрасті, залишається Свято-Успенська Почаївська лавра, історичне осердя проросійської ідеології на "западнорусских землях", форпост "русского міра" в сучасній УПЦ-МП та РПЦ, епіцентр перманентної суспільно-політичної напруги в регіоні, яка раз у раз відлунює на національному рівні. У січні 2023 р. – після проведення СБУ у грудні 2022 р. обшуків у лаврі та накладення штрафу за розпалювання релігійної ворожнечі на ректора Почаївської семінарії – Тернопільська обласна рада вкотре упродовж багатьох десятиліть повторила заклик до Міністерства культури розірвати з Почаївською лаврою договір оренди і провести там державний аудит. З ініціативою розірвати з лаврою орендний договір також виступив 7 квітня 2023 р. Комітет Верховної Ради України з гуманітарної та інформаційної політики. Заступниця голови Комітету Є. Кравчук зазначала: "Почаївська лавра перетворилася на “острів”, куди не допускають ні міністерські перевірки, ні громадський контроль"[914].

Випадок Почаївської лаври є набагато складнішим до розв’язання у спосіб, який задовольнив би вимогу суспільства щодо її очищення від політичної російщини й тим знизив рівень напруги, що вирує навколо цього питання. На території Тернопільщині Почаївська лавра розташована у специфічному анклаві з усталеною традицією русофільства (в минулому землі перебували у складі Російської імперії, на відміну від більшості обласних теренів, що входили до складу Австро-Угорщини). Сформовані під ідеологічним впливом лаври проросійські настрої місцевого населення та безупинні багатотисячні потоки прочан, що поринають у лаврі в атмосферу російщини та антиукраїнства, стали складовою місцевого історико-культурного ландшафту. Почаївська лавра і в

[914] Надтока С. Комітет Ради ухвалив рішення щодо Почаївської лаври. *Корреспондентъ.net.* 7 квітня 2023 р. URL: https://ua.korrespondent.net/ukraine/4579019-komitet-rady-ukhvalyv-rishennia-schodo-pochaivskoi-lavry

Російській імперії, і в Російській Федерації незмінно потрактовувалася як форпост захисту російських інтересів на західних рубежах імперії, у підтриманні якого у мобілізованому стані вкладалося і вкладається чималі ресурси з Росії[915]. Складно говорити про суб'єктність лаври в структурі УПЦ-МП, оскільки її ідеологічна проросійська заангажованість перетворює її скоріше на об'єкт докладання зусиль Російською Федерацією з метою збереження й поширення ідеології "русского міра" в одній з найбільших православних святинь України.

У 2003 р. рішенням уряду В. Януковича комплекс споруд Почаївської лаври було вилучено зі складу Кременецько-Почаївського державного історико-культурного заповідника і передано монастирю у безоплатне користування до 2052 р. У 2017 р. Міністерство юстиції скасувало відповідне розпорядження Кабінету Міністрів України і відновило цілісність структури Заповідника.

До складу монастиря входять шість пам'яток архітектури національного значення. Крім того, у 2011–2013 рр. на Почаївській горі упритул до лаврського комплексу було збудовано новий Спасо-Преображенський храм УПЦ-МП. Своїми гігантськими розмірами новобудова, на якій встановлено 33 дзвони і яка домінує над історичним лаврським ансамблем та давнім Успенським собором, знищила цілісність та автентичний ландшафтний профіль пам'ятки. До нового храму збудовано окремий під'їзд, поруч зведено господарські приміщення, облаштовано навколишню територію таким чином, щоби вона творила автономну одиницю з відокремленою від історичного комплексу територією. Держава наразі не дала відповіді щодо відповідності новобудови і проєкту як такого нормам чинного законодавства. Водночас навіть у разі розірвання договору оренди з монастирем в УПЦ-МП збережеться можливість користування новозбудованим комплексом, гігантські розміри якого знищили історичний ландшафт та естетику історико-культурної пам'ятки національного значення.

---

[915] Кочан Н. І. Сучасна Галичина: етнополітичний вимір релігійних процесів. *Войналович В. А., Кочан Н. І. Релігійний чинник етнополітичних процесів у Галичині: повоєнна радянська доба і сучасність*. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2018. С. 322–327.

Завдання з підготовки та запровадження необхідних в умовах війни законодавчих новел та механізмів їх реалізації для захисту національної безпеки стало ще одним викликом у сфері вдосконалення державно-церковних відносин. Найбільшу проблему становила відсутність поступу у діалозі між владою та керівництвом УПЦ-МП щодо зміни суспільно-політичної політики церкви під час війни (відхід від пропаганди російських антиукраїнських ідеологічних наративів, недопущення колаборації з агресором та відповідне реагування з боку церкви на факти колаборації та державної зради кліриків) та припинення розпалювання релігійної ворожнечі стосовно ПЦУ.

Українське законодавство підставово виходить з принципу індивідуалізації протиправних дій та покарань. Чинне законодавство про свободу совісті та віросповідання наділяє статусом юридичної особи виключно релігійні громади, сукупність яких відповідно до волевиявлення кожної окремої громади творить певну релігійну організацію/церкву; остання як сукупність окремих юрдичних осіб не наділена колективними правами чи обов'язками. Україна успадкувала такий тип структуризації релігійного поля від радянських часів, він має свої слабкі й сильні сторони, але наразі значення мають правові засади як такі.

Вимоги суспільства заборонити діяльність УПЦ-МП та аналогічні рішення деяких органів місцевого самоуправління не мають під собою правових підстав. Єдиним дієвим і легітимним інструментом – окрім самовизначення громад – є або застосування норм ст. 16 Закону "Про свободу совісті та релігійні організації", де визначено підстави для припинення діяльності релігійних організацій, але не охоплено нових реалій, що постали під час війни, або напівміра – розірвання місцевою виконавчою владою або особами-правовласниками договорів оренди з громадами УПЦ-МП, які увійшли у конфлікт з місцевими громадами. Проте розірвання договорів оренди автоматично не веде до саморозпуску такої громади і не припиняє її діяльність.

Держава, що змушена була очолити такі процеси, та політичні сили у Верховній Раді розпочали працю над підготовкою більш

ефективних та відповідніших обставинам воєнному часу правових механізмів регулювання державно-церковних відносин. Ще 20 грудня 2018 р. Президент України підписав Закон № 2662-VIII щодо назви релігійних організацій, керівний центр яких перебуває у країні, яка законом визнана такою, що здійснила збройну агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України. Закон зобов'язував релігійні організації відображати у своїй повній назві належність до зарубіжного центру країни-агресорки і визначив три ознаки такої належності: згадка у статуті української релігійної організації про входження до складу закордонної структури; згадка у статуті закордонного центру про підпорядкування йому організації в Україні та його право ухвалювати рішення, зобов'язуючі для української релігійної організації; згадка у статуті закордонного центру про те, що до складу його керівного органу входять з правом вирішального голосу керівники української релігійної організації[916].

Закон не мав дискримінаційного характеру, оскільки його дія поширювалася на усі релігійні організації, що відповідали одному з зазначених критеріїв, й до того ж була обмеженою у часі: із закінченням агресії норма про згадку у назві країни-агресорки мала припиняти свою дію. Наприкінці 2022 р. Законом скористалася Старообрядницька церква Білокриницької згоди в Україні, вийшовши зі складу Руської (Російської) православної старообрядницької церкви та змінивши назву на Древлеправославна церква України (ДПЦУ). Старообрядці Білокриницької згоди відновили діяльність в Україні у 1988 р. як складова частина церкви в Росії, проте центр Білокриницької митрополії завжди перебував у селі Біла Криниця Чернівецької області. На сьогодні у канонічному підпорядкуванні ДПЦУ перебувають парафії на теренах Румунії,

[916] Закон України "Про внесення зміни до статті 12 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" щодо назви релігійних організацій (об'єднань), які входять до структури (є частиною) релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України в державі, яка законом визнана такою, що здійснила військову агресію проти України та/або тимчасово окупувала частину території України". *Відомості Верховної Ради.* 2019. № 3. Ст. 23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2662-19#Text

США, Канади, Італії, Австралії, Німеччини, Грузії, Латвії та інших країн Європи[917]. Церква відновила свою суб'єктність шляхом узгодження свого правового статусу з релігійно-церковними та суспільно-політичними реаліями, вимогою Закону про назву церкви.

УПЦ-МП, яка також підпадала під дію Закону про назву, подала апеляцію до Конституційного Суду. Діючи на випередження, роком раніше за її ініціативи Архієрейський собор РПЦ (відбувся 29.10–02.12.2017 р.) вніс зміни до Статуту РПЦ, де управлінським центром УПЦ-МП було названо місто Київ, аби локалізація центру церкви не мала прямих асоціацій з країною-агресоркою. Посилання на щойно запроваджену норму у Статуті РПЦ стало основним аргументом юристів УПЦ-МП для доведення неправомірності застосування вимоги Закону до цієї релігійної організації.

27 травня 2022 р. – вже під тиском не лише згаданого Закону, але й вимоги влади розірвати зв'язок з церквою країни-агресорки, – на Архієрейському соборі УПЦ-МП будь-які згадки про зв'язок із РПЦ було прибрано із церковного Статуту. Однак питання про юридичне завершення припинення зв'язку УПЦ-МП з церквою країни-агресорки ані на соборі, ані по його завершенні не було порушено, тобто церква й надалі фактично перебуває у структурі Московського патріархату.

27 грудня 2022 р. Конституційний Суд України за поданням УПЦ-МП та політичних сил, що її підтримали, визнав Закон № 2662-VIII таким, що не порушує Конституцію України. Хоча дія Закону не припинялася упродовж чотирьох років його розгляду Конституційним Судом, УПЦ-МП увесь цей час відмовлялася вносити зміни до своєї назви. Після ухвалення рішення судом голова юридичного відділу УПЦ-МП і надалі стверджував, що "не дивлячись на рішення Конституційного Суду, слід зазначити, що

[917] Древлеправославна Церква України відновила свою історичну назву та юридично оформила вихід з підпорядкування Москві. *Сайт Державної служби з етнополітики та свободи совісті.* 2 листопада 2022 р. URL: https://dess.gov.ua/ancient-orthodox-church-of-ukraine-2-november-2022/

на сьогодні відсутні будь-які законні підстави для зміни назви релігійних організацій, що належать до Української Православної Церкви"[918].

Релігієзнавець Д. Горєвой вважав, що єдино можливим механізмом, що може змусити запрацювати Закон № 2662-VIII, є внесення Міністерством юстиції України відповідних змін щодо усіх парафій УПЦ-МП до Єдиного державного реєстру (нагадаємо, станом на 27.06.2023 р. до складу УПЦ-МП входило 11 439 громад), якими буде заблоковано їхню правочинність як юридичних осіб на підставі невідповідності невиправлених документів чинному законодавству[919]. Запропонований фахівцем механізм напевно виведе з ладу діяльність управлінських структур у центрі і на місцях та автономних одиниць на кшталт монастирів, ускладнить функціонування деяких громад, переважно, тих структур, що мають статус юридичної особи, однак він не вирішить проблеми з невиконанням вимоги Закону. Українське законодавство передбачає можливість діяльності релігійних громад без набуття статусу юридичної особи, і у такій якості безпроблемно функціонує переважна більшість із 6 544 громад УПЦ-МП.

Прецедент із відмовою УПЦ-МП виконати вимогу Закону про назву триває упродовж п'яти років за відсутності реакції з боку держави. Він укотре унаочнює як актуальність удосконалення законодавчої бази, що визначає політику держави у церковній сфері та механізмів її реалізації, так і забезпечення дії принципу верховенства права в країні у цілому. З іншого боку, навіть за наявності правових механізмів державі у певних випадках/за певних обставин бракує політичної волі для застосування примусу,

---

[918] Відсутні будь-які підстави для перейменування УПЦ – голова Юридичного відділу прокоментував останнє рішення Конституційного суду. *Українська православна церква. Синодальний інформаційно-просвітницький відділ*. 27 грудня 2022 р. URL: https://news.church.ua/2022/12/27/vidsutni-bud-yaki-zakonni-pidstavi-dlya-perejmenuvannya-upc-golova-yuridichnogo-viddilu-prokomentuvav-ostannje-rishennya-konstitucijnogo-sudu/#2023-11-05

[919] Горєвой Д. Перейменування УПЦ (МП) і рішення Конституційного суду України: які можливі наслідки? *Радіо Свобода.* 9 грудня 2022 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/pereymenuvannya-upts-mp-rishennya-ksu-naslidky/32198347.html

на що тільки вона має виключне право, задля утвердження сили Закону.

Станом на осінь 2023 р. до Верховної Ради України було подано близько десяти законопроєктів, спрямованих на внесення змін до законодавчих актів з метою удосконалення правового регулювання діяльності релігійних організацій. Найрадикальніші пропозиції, що передбачали заборону діяльності УПЦ-МП в Україні, подані депутатом від "Європейської Солідарності" М. Княжицьким (законопроєкт № 8221 від 09.12.2023 р.), міжфракційною групою депутатів (законопроєкт № 10126 від 05.10.2013 р.) та Службою безпеки України (від 28.09.2023 р.).

Законопроєкт, поданий М. Княжицьким, передбачав цілковиту заборону діяльності УПЦ-МП, дострокове припинення усіх правочинів, пов'язаних з використанням майна та надання виключно ПЦУ дозволу на використання слова "православна" у назві релігійної організації[920]. У законопроєкті міжфракційної групи депутатів передбачалося розширення кола статей Кримінального кодексу, за якими мають засуджуватися злочинні дії уповноважених релігійною організацією осіб проти основ національної безпеки або за вчинення кримінального правопорушення, а діяльність такої організації припинена згідно з доповненнями до ст. 16 Закону "Про свободу совісті та релігійні організації"[921].

Керівництво СБУ обґрунтовувало вимогу "унеможливлення діяльності афілійованих із центрами впливу в Російській Федерації релігійних організацій" тим, що діяльність РПЦ "на території нашої держави спрямована на підтримку збройної агресії РФ, депортацію українців. РПЦ не відокремлена від російської держави, а її керівництво перебуває в тісній взаємодії з органами державної влади та спецслужбами, фактично виконуючи функції державних службовців у релігії та реалізуючи державну політику

[920] Проект Закону про забезпечення зміцнення національної безпеки у сфері свободи совісті та діяльності релігійних органіацій № 8221 від 23.11.2022 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/40832

[921] Проект Закону про внесення зміни до статті 16 Закону України "Про свободу совісті та релігійні організації" № 10126 від 05.10.20223 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42908

Росії через наявні у них засоби влади і впливу". СБУ констатувала факт, що УПЦ-МП залишається "структурним підрозділом РПЦ, який має окремі права самостійного утворення без власної канонічної суб'єктості та перебуває стосовно РПЦ у відносинах підпорядкування"[922]. СБУ пропонувала додати до законодавства можливість за рішенням суду припинити діяльність релігійних організацій, уповноважені особи яких засуджені за: скоєння злочинів проти основ національної безпеки України, порушення рівноправності громадян, участь у терористичних актах, пропаганду війни й участь у ній на боці агресора, порушення законів і звичаїв війни, геноцид та найманство[923].

Найпоміркованіший серед поданих до Верховної Ради України законопроєктів було запропоновано Кабінетом Міністрів України (№ 8371 від 20.01.2023 р.). 19 жовтня 2023 р. у першому слуханні законопроєкт не без труднощів набрав 267 голосів на свою підтримку [924].

Поміркованість законопроєкту Кабінету Міністрів полягала в тому, що під заборону підпадала діяльність релігійної організації лише у разі наявності зв'язку з церквою країни-агресорки, що, у випадку УПЦ-МП, означало збереження свободи функціонування за умови припинення зв'язку з Московським патріархатом. Однак УПЦ-МП, слідуючи у фарватері РПЦ, припустилася у церковній політиці стількох нерозважливих дій стосовно ПЦУ, що юрисдикційне розірвання з Москвою поставить її у безвихідне становище з точки зору канонічного статусу й вимагатиме радикального перегляду усієї попередньої політики, аби подолати колізію. Якщо

[922] Цит. за: Пропаганда війни та тероризм: СБУ пропонує рішення, за якими можна ліквідувати діяльність УПЦ (МП). *Цензор.нет.* 9 жовтня 2023 р. URL: https://censor.net/ua/news/3448395/propaganda_viyiny_ta_teroryzm_sbu_proponuye_rishennya_za_yakymy_mojna_likviduvaty_diyalnist_upts_mp

[923] Пропаганда війни та тероризм: СБУ пропонує рішення, за якими можна ліквідувати діяльність УПЦ (МП). *Цензор.нет.* 9 жовтня 2023 р. URL: https://censor.net/ua/news/3448395/propaganda_viyiny_ta_teroryzm_sbu_proponuye_rishennya_za_yakymy_mojna_likviduvaty_diyalnist_upts_mp

[924] Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій № 8371 від 20.01.2023 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219

пропозицію держави буде оформлено у закон, то УП-МП постане перед безпрецедентним в її історії викликом. Без радикальних внутрішніх змін – важливо, що суто релігійна складова зберігається недоторканною – для неї не буде задовільного виходу з глухого куту, куди її завела політика проводу церкви. За будь-яких обставин і результату цей процес буде для неї вкрай болісним.

Законопроєкт Кабінету Міністрів № 8371 доповнював Закон "Про свободу совісті та релігійні організації" новелами стосовно:

1) недопустимості діяльності "релігійних організацій, які афілійовані із центрами впливу релігійної організації (об'єднання), керівний центр якої знаходиться за межами України в державі, яка здійснює збройну агресію проти України";

2) використання корпусу українського законодавства в усій його повноті, а не окремих складових, у разі виявлення правопорушень, що призводять до припинення діяльності релігійної організації [збільшується кількість правових інструментів];

3) припинення у судовому порядку діяльності релігійної організації у передбачених Законом випадках за позовом центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері релігії, або прокурора [надаються додаткові повноваження Державній службі з етнополітики та свободи совісті, підсилюється централізація управління, консолідується управлінська вертикаль].

Водночас у законопроєкті Кабінету Міністрів виявився відсутнім механізм регулювання статусу релігійної організації, діяльність якої було припинено внаслідок її зв'язку з країно-агресоркою, у випадку припинення збройної агресії проти України. Вразливою частиною законопроєкту було новаторське запровадження "релігієзнавчої експертизи" як одного з інструментів реалізації державної політики. Завдання, що покладалися на "експертизу", обмежувалися, актуальним, однак сформульованим *ad hoc* лише одним завданням: проводити експертизу "діяльності щодо виявлення підлеглості у канонічних чи організаційних питаннях із центрами впливу релігійної організації (об'єднання), керівний центр (управління) якої знаходиться за межами України, в державі, яка здійснює збройну агресію проти України". Інтерпретація висновків

"релігієзнавчої експертизи" як юридично валідного документа, на підставі якого ДСЕСС може видавати "приписи щодо усунення порушень, виявлених за результатами проведення релігієзнавчої експертизи, у місячний строк з дня видання такого припису" та звертатися "до суду з позовом щодо припинення діяльності релігійної організації у разі невиконання нею приписів щодо усунення порушень, виявлених за результатами релігієзнавчої експертизи, у встановлені строки"[925], не може вважатися за правомірну.

Експертна діяльність в Україні відбувається згідно з відповідними законами та підзаконними документами (зокрема, державна судова експертиза, експертиза культурних цінностей, землевряду-вання тощо). Виконавцями екпертиз є особи, внесені до державного реєстру атестованих експертів (у наведеному випадку сертифіковані державою релігієзнавці мали б розглядати організаційну підлеглість релігійної організації, а сертифіковані державою богослови зі спеціалізацією у церковному праві – канонічну). Затверджений ДСЕСС 27.01.2023 р. "Висновок релігієзнавчої експертизи Статуту про управління Української Православної Церкви на наявність церковно-канонічного зв'язку з Московським патрірхатом" може бути цікавим з точки зору зібраної аргументації, але він залишається юридично безсилим.

У постанові Шостого Апеляційного адміністративного суду від 2 листопада 2023 р., який розглядав апеляцію УПЦ-МП щодо значення висновків "релігієзнавчої експертизи" для зміни назви релігійної організації, зазначено, що "спірна експертиза є допоміжним, інформативним механізмом у реалізації вимог Закону № 2662-VIII"[926] (Закону "Про свободу совісті та релігійні організації"). Отже, допоки для такого роду консультацій та висновків не буде запроваджено відповіде законодавче забезпечення, що дозволить кваліфікувати їх як експертні, доцільно зберегти й

[925] Проект Закону про внесення змін до деяких законів України щодо діяльності в Україні релігійних організацій № 8371 від 20.01.2023 р. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/41219

[926] Єдиний державний реєстр судових рішень. Справа № 640/4748/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114629103

дотримуватися визначення характеру висновків, підготовлених науковцями, як допоміжного та інформативного.

Суспільний запит щодо вдосконалення правового регулювання політики держави у релігійно-церковній сфері, державно-церковних відносинах, діяльності релігійних організацій залишається високим. Найактуальнішим до розв'язання завданням залишається комплекс дотичних до діяльності УПЦ-МП питань, які мають бути юридично бездоганно сформульовані та реалізовані, аби нефахові рішення не стали згодом наздоганяти Українську державу у міжнародних судах.

***

У роки війни політика держави у церковно-релігійні сфері зіштовхнулася із безпрецедентними викликами, розв'язуючи завдання із захисту національної безпеки та національних інтересів[927]. Нові виклики потребували нових, нестандартних і оперативних рішень у надзвичайних умовах екзистенційної загрози народу, країні, державі. Нерозв'язані упродовж мирного часу проблеми чинили додатковий тиск на державу й ускладнювали вирішення нових у час, коли релігійно-церковна та навколоцерковна сфери стали одним з епіцентрів війни Російської Федерації – конвенційної і неконвенційної – проти державного суверенітету України, української ідентичності, політичного українства як феномену.

Низку завдань, як-от завершення запровадження інституту військового капеланства чи консолідація зусиль Всеукраїнської ради церков та окремих церков на підтримку держави і суспільства у час воєнних випробувань, Україною ефективно реалізовано. Найуспішнішим проєктом стало створення автокефальної Української православної церкви у юрисдикції Константинопольського патріархату (2018 р.) як повноцінної пропозиції вибору для проукраїнських – політично, ідеологічно, церковно – суспільних сил.

---

[927] Здіорук С. І., Токман В. В. Державно-церковні та суспільно-релігійні відносини в умовах війни Росії проти України. Аналітична доповідь. Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2023. URL: https://doi.org/10.53679/NISS-analytrep.2023.07

Не без труднощів і суперечностей на рівні державного управління та законодавчої гілки влади триває процес опрацювання шляхів і методів урегулювання комплексної кризи довкола і всередині УПЦ-МП, мінімізації дестабілізуючого впливу "православного питання" на суспільство, унеможливлення інструментального використання Російською Федерацією УПЦ-МП у війні проти України. Дотримання непорушності гарантованого Конституцією права свободи совісті та віросповідання, відокремлення релігії і політики, забезпечення дії верховенства права та невідворотності покарання має бути в основі усіх законотворчих та управлінських рішень.

Удосконалення законодавства, реалізація цілей і завдань державної політики у церковно-релігійній сфері в умовах війни є похідними від перебігу не стільки суспільно-політичних процесів, якими вони були за обставин мирного часу, скільки ситуації на фронті, де вирішується питання "бути чи не бути" українській Україні. Під час війни беззастережний, рішучий, професійний захист національної безпеки у церковно-релігійній сфері є однією зі складових перемоги українського народу за свободу і незалежність.

РОЗДІЛ 15
ЕТНОПОЛІТИКА ПІД ЧАС ВІЙНИ

Етнополітика є феноменом, що існує в кількох взаємопов'язаних і взаємопроникних іпостасях. Вона функціонує як сфера/(під)система суспільних відносин, де спільні й особливі національно-громадянські та національно-етнічні цінності й інтереси осіб і груп осіб, утворених ними об'єднань, а також інших соціальних утворень регулюються ресурсами політичної влади. Друга її іпостась – означені відносини між названими суб'єктами, між ними та інституціями державної влади, місцевого самоврядування й іншими, включно з іноземними та міжнародними. Третя – це діяльність, а точніше, поведінка соціальних суб'єктів, яка полягає у використанні або спробах використання ресурсів політичної влади для забезпечення й захисту національно-громадянських і національно-етнічних цінностей та інтересів і досягнення зумовлюваних ними цілей.

У ситуаціях відносно сталої загальної суспільної динаміки зазвичай сталою є й динаміка етнополітики. Кризи, через які час від часу проходить будь-яке суспільство внаслідок дії тих чи інших внутрішніх і зовнішніх щодо нього чинників та умов, етнополітику не оминають. Найпотужнішою такою кризою в сучасній історії стала війна, яку Росія довго готувала та розв'язала проти України у лютому 2014 року. Зроблено це було під фальшивими гаслами захисту так званих "соотєчєственніков" (так у Росії називають русскоетнічних і русскомовних∗ громадян інших країн).

Кремль скористався тимчасовою слабкістю української влади, яка переформатовувалася після втечі до Росії колишнього президента В. Януковича. Російська Федерація (РФ) окупувала український

∗ Такий слововжиток видається адекватнішим, оскільки українськомовне "росіяни" означує і етнічну ідентичність, і громадянство Російської Федерації. Називати росіянами українських етнічних русскіх завжди було не уповні коректним як з позицій семантики, так і з позицій політико-правових. Війна Росії і росіян проти України та українців видається найпереконливішим аргументом за зміни в тезаурусі української мови, принаймні у тезаурусі цього тексту.

Крим, вчинила акт агресії на Сході України, на окремих територіях Донецької та Луганської областей сформувала маріонеткові "народні республіки". На цьому російським "успіхам" було покладено край. Зупинили агресію патріотизм громадян України, добровольчі батальйони, активізація громадянського суспільства, у тому числі масовий волонтерський рух, самомобілізація цивільного населення, відновлення й оновлення потенціалу сил оборони країни, стабілізація владних інституцій.

Так звані "Мінські домовленості" перевели гостре збройне протистояння у стан конфлікту низької інтенсивності. Путінський режим прагнув використати "домовлене" для ослаблення й дезорганізації суспільства і влади в Україні, обмеження зовнішньополітичної суб'єктності Української держави та її підпорядкування російсько-імперським інтересам і амбіціям[928]. Коли і ця стратегія не дала очікуваного результату, 24 лютого 2022 року РФ розпочала повномасштабну війну проти України та українців, назвавши її "спєціальной воєнной опєрацією" ("СВО"). Маніфестом цілей "СВО" стала опублікована російською державною інформаційною агенцією "РИА Новости" стаття "Что Россия должна сделать с Украиной". У ній "розписано" завдання і заходи з ліквідації української державності, "унічтоженія" українців, які чинитимуть збройний опір, а також "справєдлівого наказанія" іншої "часті насєлєнія", позбавлення її власної національної ідентичності та її "стрємлєнія к "нєзавісімості", до "європєйского" (западного, проамєріканского) путі развітія". Називався цей комплекс словом "дєнаціфікація"[929].

Репрезентативні масові опитування в РФ, проведені соціологічними службами, наближеними до Кремля і тими, які мають статус "иностранних агєнтов", показали, що так звану "СВО"

[928] Політичні аспекти кризи на Донбасі: діагностика стану та напрями врегулювання. Аналітична доповідь/редкол.: Рафальський О. О, Котигоренко В. О., Панчук М. І. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2015. 268 с.

[929] Сергейцев Т. Что Россия должна сделать с Украиной. *РИА Новости*. 03.04.). URL: https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html

підтримують понад 80% росіян. Однак і цього разу кремлівська влада та прихильні до неї 4/5 загалу російського населення схибили.

Чому так звана "СВО" пішла не "за планом"? Серед відповідей на це запитання є очевидні, є й такі, що потребують спеціального вивчення. Поміж других, зокрема, ті, що безпосередньо пов'язані з етнополітикою в Україні. Завдання цієї статті – з'ясувати, які саме етнополітичні причини та чинники сприяли українській спроможності протистояти ворогу? Які етнополітичні загрози та виклики цій спроможності виникають у перебігові війни та можуть постати внаслідок неї по завершенні воєнних дій? Як слід чинити, щоб цим викликам і загрозам запобігти та сприяти формуванню етнополітичних передумов успішного повоєнного відновлення й оновлення країни та суспільства?

Поле пошуку відповідей на ці запитання дуже велике. Текст статті є спробою їх віднаходження у сегментах етнополітичного простору, які стосуються розвитку української нації та державної політики у цьому просторі.

Українська нація. Упродовж багатьох років однією з провідних концепцій дослідження й трактування самобутності сучасної української нації було постулювання й доказування дихотомності української національної ідентичності. У книзі відомого своїми непересічними публікаціями прихильника цієї концепції М. Рябчука названо та проаналізовано кілька її версій[930]. Чимало прихильників має запропонований Є. Маланюком поділ української національної ідентичності на "українську" та "малоросійську"[931]. В. Гриньов розрізняє "етнічну" та "громадянську" українські ідентичності[932]. Е. Вілсон сепарував у цій ідентичності

[930] Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. 252 с. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/riabchuk-m-dolannia-ambivalentnosti-dykhotomiia-ukrainskoi-natsionalnoi-identychnosti-istorychni-prychyny-ta-politychni-naslidky/

[931] Маланюк Є. Малоросійство. Нью-Йорк : Видання Вісника ООЧСУ, 1959. 31 с. URL: https://diasporiana.org.ua/ideologiya/malanyuk-ye-malorosijstvo/

[932] Гриньов В. Нова Україна: якою я її бачу. Київ : Абрис, 1995. 92 с.

"націоналістичну" та "антинаціоналістичну"[933], В. Кулик – "примордіальну" (в етно-мовно-культурному сенсі) та національну "інституційну"[934], С. Шульман – "етнічну українську" та "східнослов'янську"[935], Дж.-П. Химка – "центральноєвропейську" та "пострадянську"[936]. Ю. Гнаткевич в основу своєї ідентифікаційної матриці поклав відмінності мовних переваг людей, відповідно запропонувавши одних називати "українцями", інших – "українцамі"[937]. Т. Кузьо "національній українській" ідентичності протиставляв "національну русофільську"[938], С. Грабовський вирізняв в українській ідентичності "аборигенну" та "креольську"[939].

У рамках дихотомічного підходу сформувалися також концепти поділу української національної ідентичності на "східноукраїнську" та "західноукраїнську". Існують різні трактування такої розділеності. А. Колодій, зіпершись на названі в її статті публікації М. Рябчука та С. Грабовського, зважилася так описати її найрадикальніший варіант:

східноукраїнська ідентичність – це: креольство в культурі (російська мова, включеність в інформаційний і маскультурний простір Росії) + компрадорський капітал в економіці (пов'язані з Росією олігархічні клани) + інтеріоризація колишнього

---

[933] Wilson A. Ukrainian Nationalism in the 1990s: A Minority Faith. Cambridge : Cambridge University Press, 1997. 289 p.

[934] Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні. Київ : Центр досліджень національної безпеки при НаУКМА, 1999.

[935] Shulman S. National Identity and Public Support for Political and Economic Reform in Ukraine. *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. Issue 1. P. 59–87.URL: https://doi.org/10.2307/3650067

[936] Himka J.-P. The Basic Historical Identity Formations in Ukraine: A Typology. *Harvard Ukrainian Studies.* 2006. № 28 (1–4). P. 483–500.

[937] Гнаткевич Ю. Про кризу національної ідентичності в незалежній Україні. *Українська правда*. 2009, 20 лютого. URL: https://www.pravda.com.ua/articles/2009/02/20/3749939/

[938] Kuzio T.Competing National Identities and Democratization in Ukraine: The Fifth and Sixth Cycles in Post-Soviet Ukrainian History. *Acta Slavica Iaponica.* 2013. № 33. P. 27–46. URL: http://hdl.handle.net/2115/56928

[939] Грабовський С. Україна між "там" і "тут": креольська альтернатива. *Українська правда*. 12 січня 2011 р. URL: http://www.pravda.com.ua/articles/2011/01/12/5773660/

комуністичного режиму (совєтизація свідомості) + панування історичних міфів про "Русь – колиску трьох народів" та про "возз'єднання" України з Росією як акт історичної справедливості + сучасні міфи про те, що Донбас найуспішніше розвивається і "усіх годує", а також про праворадикальний націоналізм як сутність західноукраїнської ідентичності (совєтський міф про бандерівщину) + зовнішньополітична орієнтація на Росію, що для чверті населення краю переходить у бажання жити в спільній державі (втім, переважно, разом з рештою України, а не відокремлено);

західноукраїнська ідентичність – це: вірність національній мові та традиції + паростки національного (але значною мірою також тіньового) капіталу, який ніяк не розвинеться, + неприйняття колишнього комуністичного режиму і сучасних лівих + панування міфу про споконвічну окремішність та боротьбу за національну незалежність України + ставлення до Донбасу та інших південно-східних областей як до української, але зрусифікованої території, якій "треба допомогти", а до Галичини – як до опори українства в Україні + зовнішньополітична орієнтація на Європу[940].

На переконання самого М. Рябчука, чиї трактування – як і трактування будь-якого дослідника – дещо трансформувалися синхронно з трансформаціями досліджуваного об'єкта, українська національна ідентичність не є слабкою. Проте вона внутрішньо суперечлива, розщеплена. Етнокультурна її версія, "більше орієнтована на Захід як головного "Свого" й відштовхування від Росії як головного "Іншого", значно краще корелює з європейськими цінностями та орієнтаціями. Альтернативна їй ідентичність, пост- чи неорадянська, "підтримується донині потужним квазі-історичним міфом про спільне українсько-російсько-білоруське походження та про засадничу несумісність русько-православної цивілізації, до якої українці начебто примордіально належать, із цивілізацією західною. Така "розщепленість" проявляється в неспроможності української національної ідентичності належно

[940] Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості. *Агора.* 2006. № 3. С. 69–91. URL: https://political-studies.com/wp-content/uploads/2006/03/Agora3_Kolodii.pdf

виконувати “зовнішні” та “внутрішні” функції, серед яких консолідація та мобілізація для відбиття зовнішньої загрози чи подолання внутрішньої кризи, здійснення соціально-економічних реформ тощо. Успішна модернізація України потребує посилення саме проєвропейського варіанта національної ідентичності в рамках патріотичного консенсусу, уможливленого Євромайданом, спільним захистом України від російської агресії та реалістичною програмою європеїзації"[941].

Дихотомне бачення було поширеним, стереотипізованим і міфологізованим у науковому, експертному та суспільному дискурсах Росії. Не виключено, воно впливало на ставлення кремлівської влади та її очільника до України та її громадян, формувало хибні уявлення про їхню готовність і спроможність єднатися на захист себе та своєї країни. Путін украй негативно висловлювався про українців західних областей, твердячи при цьому, що русскіє з українцями (переважно "східними" та "південними") є одним народом. Не виключено, що ця "мантра" формувала в нього самого та серед правлячого класу й суспільного загалу Росії переконання, що українці, щонайменше на Сході та Півдні країни, тільки й чекають на "старших братів", щоб ті їх "денацифікували" та повернули в лоно "русского міра".

Російсько-українська війна підважила, але остаточно не спростувала стереотипізовані й міфологізовані уявлення про українську націю як розколену й дезінтегровану або недосформовану. Серед свідчень цього – публічна позиція авторитетного хорватсько-австрійсько-німецького філософа й культуролога Бориса Будена. У квітні 2022 року в одному зі своїх інтерв’ю він сказав: "Подивіться на Україну перед війною, процес формування української нації був далекий від завершення. І саме російське втручання завершує цей процес, об’єднує націю, піднімає її над різнорідністю. Путін виступає як найкращий український патріот,

[941] Рябчук М. Долання амбівалентності. Дихотомія української національної ідентичності – Історичні причини та політичні наслідки. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2019. С. 130, 227–229. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/riabchuk-m-dolannia-ambivalentnosti-dykhotomiia-ukrainskoi-natsionalnoi-identychnosti-istorychni-prychyny-ta-politychni-naslidky/

тому що кров українців стає тією амальгамою, яка заліковує всі тріщини в усій нації"[942].

Феноменальна і для багатьох неочікувана життєздатність України та української нації у воєнному і політичному протиборстві з однією з найбільших і найпотужніших у світі держав, економічний і військовий потенціал та людські ресурси якої кратно перевищують українські, показали правоту дослідників, які вважали і вважають двоскладову матрицю такою, що не відповідає українським реаліям, які доводили набагато структурованішу й при цьому менш конфронтаційну, більш згуртовану багатоскладовість (регіональну, етнічну, етнокультурну, мовну, релігійну та ін.) сучасної української національної ідентичності з переважанням у ній інтеграційної громадянської компоненти[943; 944; 945; 946; 947; 948; 949; 950].

---

[942] Buden B. Putin jako užitečný idiot Západu. Rozhovor s filosofem Borisem Budenem. (The interview was conducted by Petr Agha). *Novinky.cz*. 2022, April 07, 2011. URL: https://www.novinky.cz/clanek/kultura-salon-putin-jako-uzitecny-idiot-zapadu-rozhovor-s-filosofem-borisem-budenem-40392302

[943] Barrington L., Faranda R. Reexamining Region, Ethnicity, and Language in Ukraine. *Post-Soviet Affairs.* 2009. № 25 (3). PP. 232–256. URL: https://doi.org/10.2747/1060-586X.24.3.232

[944] Hrytsak Ya. National Identities in Post-Soviet Ukraine: The Case of Lviv and DonetskCultures and *Nations of Central and Eastern Europe: Essays in Honor of Roman Szporluk / Z.* Gitelman, L. Hajda, J.-P. Himka and R. Solchanyk (Eds.) *Harvard Ukrainian Studies. 2*000. № 22.

[945] Черниш Н. Загрожені ідентичності. *Український соціум.* 2018. № 66 (3). С. 21–32. URL: https://doi.org/10.15407/socium2018.03.021

[946] Грицак Я. Дилеми українського націотворення, або ще раз про старе вино у нових міхах. *Я. Грицак. Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї.* Київ : Видавництво "Часопис “Критика”", 2011a [2000]. С. 33–52.

[947] Грицак Я. Неевклідова Україна. *Я. Грицак Страсті за націоналізмом: стара історія на новий лад. Есеї.* Київ : Видавництво "Часопис “Критика”", 2011b [2006]. С. 167–194.

[948] Маланчук О., Черниш Н., Сусак В. Форсований вибір: ідентичності та постави до і після Майдану. *Український соціум.* 2016. № 59 (4). С. 8–20. URL: https://doi.org/10.15407/socium2016.04.008

[949] Котигоренко В. До питання про концептуальні засади етнонаціональної політики України. *Політичний менеджмент.* 2006. № 4. С. 20–43. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/PM_19_24.pdf

[950] Котигоренко В. Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум.* 2021. № 79 (4). С. 111–153.URL: https://doi.org/10.15407/socium2021.04.111

Трактування української національної ідентичності як дихотомної, західна етнокультурна версія якої більше тяжіє до Заходу, а східна – до Сходу, та відповідне оцінювання України як "розщепленої" навпіл країни ("cleft" country) спростовують новітні наукові праці, автори яких вивчали ставлення українських громадян до європейських цінностей (включаючи гендерну рівність, особисту свободу та ліберальну демократію). Порівняльний аналіз результатів проведеного у 2017–2021 рр. Європейського дослідження цінностей (EVC) та Світового дослідження цінностей (WVC) виявив, що в Україні регіональні варіації ставлення до цих цінностей є мінімальними, особливо серед молодших вікових когорт. Також знайдено докази, що східні українці, і особливо українськомовні, більше виступають проти цінностей ЄС, аніж їхні західно-південні та російськомовні співгромадяни. Хоча ці відмінності були незначними, вони варті уважного спостереження. Дослідники пояснювали їх соціально-демографічними та мовними й релігійними відмінностями, зумовленими тим, що Західна Україна, як правило, менш економічно розвинена, більш сільська, більш релігійна та українськомовна. Якщо перші два чинники є справжніми причинами відмінностей, то це говорить на користь теорій модернізації та людського розвитку[951].

Події після 24 лютого 2022 р. засвідчили, що українська нація відбулася як спільнота, що об'єднує громадян держави всіх національностей, різних мовних, культурних, релігійних та інших переваг і орієнтацій. Вони піднялися й згуртувалися на захист країни та самих себе, за свободу, демократію і можливість самостійно визначати своє сьогодення та майбутнє.

Головними чинниками, що формували й сформували сучасну українську націю, стали національно-громадянські цінності. Саме вони згуртовують та атрибутують етнічно поліморфну й гетерогенну спільноту українців як громадянську націю, спроможну розв'язувати внутрішні суперечності, інтегрувати та гармонізувати

[951] Akaliyski P., Reeskens T. Ukrainian values: between the Slavic-Orthodox legacy and Europe's allure. *European Societies*. 2023. URL: https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2206901

іманентні відмінності й протиріччя, відкладати "до кращих часів" та/або забезпечувати безконфліктне вирішення питань, що роз'єднують, об'єднуватися для досягнення спільних цілей і реалізації спільних завдань. Аналіз результатів тридцятилітніх соціологічних моніторингів дає аргументи для висновку, що такими цінностями стали: державна незалежність України; українське громадянство як пріоритетна соціальна самоідентифікація, порівняно з етнічною, локальною, геополітичною та ін.; гордість за належність до спільноти громадян України; патріотизм, у тому числі готовність захищати Батьківщину; прихильність і повага до української мови як рідної та державної; прихильність і повага до української культурної традиції (незалежно від рідної/переважної мови спілкування, етнічної, етнокультурної, релігійної та іншої ідентичності тощо)[952].

Розширення й укріплення їх соціальної бази та утвердження пріоритетності, порівняно з іншими суспільними цінностями загалу населення країни, відбувалося поступово, у регіональному або й загальноукраїнському вимірах нерівномірно, а часом навіть ретроградно. Висхідну динаміку цього процесу найбільше стимулювали соціальні кризи, коли виникала загроза існуванню й цілісності країни та демократичному вектору її розвитку.

Перший такий випадок мав місце на початку 1990-х років. Відповіддю на виклики кризи в жовтні 1990 року стали "Студентська революція на граніті", студентський, шахтарські та інші масові виступи; перетворення у серпні 1991 р. радянського символу – площі Жовтневої Революції на майдан Незалежності; об'єднання заради суверенності держави націоналістів та колишньої радянсько-комуністичної номенклатури, проголошення Верховною Радою незалежності України; результати референдуму 1 грудня 1991 р., коли на запитання "Чи підтримуєте Ви Акт проголошення незалежності України?" – "Так" відповіла більшість громадян в усіх регіонах республіки.

---

[952] Котигоренко, В. Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум.* 2021. № 79 (4). С. 111–153. URL: https://doi.org/10.15407/socium2021.04.111

Унаслідок різних соціально-економічних та інших причин і чинників політична єдність, згуртованість і спільна національно-громадянська ідентичність слабнули. Під час наступних криз вони посилювалися ("два кроки вгору"), а потому – слабнули ("один крок долу"). То була криза кінця 2004 – початку 2005 рр. та відповіді на неї: Помаранчева революція; криза листопада 2013 – початку 2014 рр., агресія Росії проти України, яка продукувала соціальну напругу й водночас ілюзію відносної стабільності та надії на переговорне врегулювання; ескалація конфлікту, піком якої стало повномасштабне російське збройне вторгнення 24 лютого 2022 р., відповіддю на яке стали політична згуртованість і мобілізація нації на захист себе та держави.

Показовим свідченням зв'язку суспільних криз і поширення національно-громадянських цінностей є динаміка показника пріоритетності громадянської ідентичності порівняно з іншими соціальними самоідентифікаціями (місцевою, регіональною, етнічною, радянською, європейською та космополітичною) українського загалу. Згідно з даними понад тридцятилітніх моніторингових досліджень Інституту соціології НАН України, а також опитувань, які проводять інші авторитетні соціологічні інституції, громадянство належить до найважливіших цінностей-ідентитетів української нації. Динаміка його пріоритетності хоча й нагадувала хвилеподібну, її загальний тред був висхідним (рис. 15.1 з кількісними показниками відповідей на запитання: "Ким Ви себе перш за все вважаєте?").

Чи повториться по війні поступ "два кроки вгору – крок долу", яким він був під час і після попередніх криз? Не виключено, що так. Багато залежатиме від того, коли і як завершиться збройне протиборство та як змінюватиметься економіка, інші сфери життєдіяльності під час війни та після неї. Наразі війна спричинила різке посилення важливості для людей їхньої належності до української громадянської спільноти. За даними Інституту соціології НАН України, показник пріоритетності громадянської ідентичності збільшився з 62,6% у 2021 році до майже до понад 76,5% у 2022–2023 рр. (рис. 15.1).

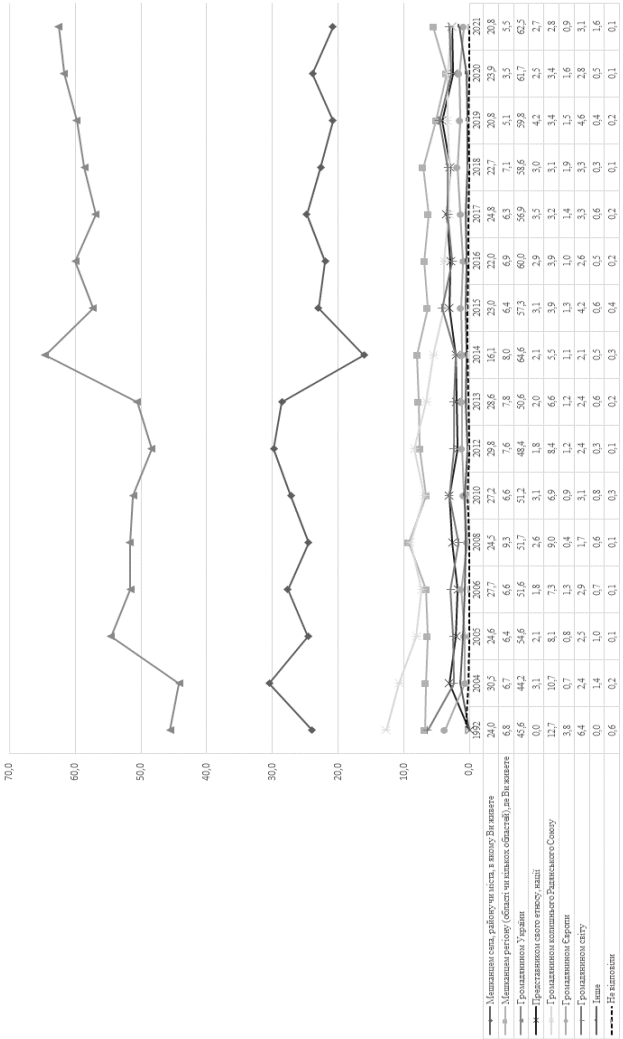

Рис. 15.1. **Динаміка відповідей на запитання: "Ким Ви себе перш за все вважаєте?"**
(1992–2021 рр., % опитаних)

Джерела: [953, 954].

[953] Ворона В. М., Шульга М. О. (Ред.). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. Випуск 7 (21). Київ : Інститут соціології НАН України, 2020. С. 487.

[954] Ворона В. М., Шульга М. О. (Ред.). Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. 30 років Незалежності. Випуск 8 (22). Київ : Інститут соціології НАН України, 2021. С. 658.

Унаслідок багатолітнього (після 2001 року) непроведення всеукраїнських переписів населення єдиним джерелом інформації, необхідної для з'ясування векторів і особливостей змін у просторі націєтворення, стали результати виконуваних соціологами опитувань, насамперед моніторингових. Проте користування цим джерелом потребує дотримання певних правил, а саме: 1) дані опитувань дають достовірні відповіді на всі анкетні запитання – як на сформульовані коректно, так і на ті, коректність яких буває сумнівною; 2) у разі відмінностей формулювання запитань на ту саму тему у багатьох випадках слід очікувати різних відповідей; порівняння цих відповідей має сенс і є необхідним переважно тоді, коли треба здійснити "перехресний допит фактів" для їх додаткової верифікації та точнішої інтерпретації й формулювання адекватних висновків; 3) залежно від змін суспільної ситуації в період від опитування до опитування, а також унаслідок інформаційних, комунікаційних, політичних та інших впливів на респондентів відповіді на ті самі або подібні запитання можуть змінюватися, часом кардинально, і на порівняно нетривалих відтинках часу; 4) порівняння відповідей на поставлене багатократно впродовж тривалого часу те саме запитання дає інформацію, що дозволяє інтерпретувати зведені факти-відповіді не як ілюстрацію або приклад чогось поодинокого/випадкового, а як повторюваність випадку (тенденцію, тренд, закономірність – байдуже, яке з цих трьох слів позначатиме здобуте знання); 5) міра достовірності цього знання прямо узалежнена від коректності вибірки опитування, відбору та інтерпретації порівнюваних показників, а також від адекватності застосовуваних дослідницьких методів і методик.

В означених контекстах дослідження розвитку української нації та її ідентичності вимагає великої обережності у випадках порівнювання результатів опитувань, проведених у мирний час і в роки російсько-української війни і у фазі низької інтенсивності, і у фазі повномасштабних бойових дій. Опитування після 24 лютого 2022 р. та їх порівняння з попередніми потребують обов'язкового врахування низки обмежень, особливо в разі спроб з'ясовування тенденцій соціальних змін. Ці обмеження ґрунтовно описали провідні українські соціологи Є. Головаха, А. Грушецький,

С. Дембіцький, С. Макеєв та В. Паніотто. Вони звертають увагу на спричинені війною зміни чисельності, поселенської, статевої, вікової та іншої структури населення. Ці зміни суттєво впливають на репрезентативність вибірки та можливості порівняльного аналізу. Сталися масові переміщення людей у середині України та за кордон – не тільки у країни Заходу. Мільйони українських громадян мусили рятуватися від війни на Сході, найбільше в Росії через її територіальну близькість. Багатьох туди окупанти депортували проти їхньої волі. Проблемою опитувань є недосяжність населення тимчасово окупованих територій, а також територій, де ведуться бойові дії.

На коректність висновків на основі порівняння результатів опитувань до та під час війни негативно впливає нижча готовність респондентів брати в них участь. Передовсім це характерно для громадян "проросійської" орієнтації. Респонденти цієї групи, й не тільки вони, у теперішніх умовах не завжди відповідають щиро. Тож цілком слушно, що соціологія воєнного часу вважається "соціологією надзвичайності"[955; 956]. До обмежень, описаних авторами цього визначення, можна додати також зменшення репрезентативності вибірки через багатократне збільшення чисельності громадян "у погонах". Цю категорію не опитували і до війни. Теперішня її більшість у мирний час становила немалу частку цивільного населення.

Описані контексти дають підстави висновувати, що професіонально проведені під час війни опитування обмежують можливості узагальнень на основі порівняння їх результатів з попередніми. Проте такі опитування дають назагал достовірну інформацію про поточну соціальну динаміку та суспільні настрої громадян, які живуть на контрольованих українським урядом територіях країни.

---

[955] Головаха Є., Дембіцький С., Макеєв С. Вступ. Соціологія надзвичайності. *Українське суспільство в умовах війни. 2022*. / Є. Головаха, С. Макеєв (Ред). Київ : Інститут соціології НАН України, 2022. С. 15–24.

[956] Paniotto V., Hrushetskyi, A. Challenges of public opinion surveys in Ukraine under conditions of war. *KIIS.* 2022. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1137

З'ясована соціологами пріоритезація громадянської ідентичності порівняно з іншими ідентичностями не спростовує важливості цих інших для формування й розвитку нації. Таку важливість показують результати досліджень, які виконуються в Україні за методикою програми Соціальна згуртованість та примирення (The Social Cohesion and Reconciliation – SCORE). Методика розроблялася для вимірювання стану соціальної згуртованості у поліетнічних суспільствах. Розробник – Центр сталого миру та демократичного розвитку (Centre for Sustainable Peace and Democratic Development Peace and Democratic Development, скорочено SeeD). Його роботу в різних країнах на різних континентах фінансують Агенція США з міжнародного розвитку (USAID), Програма розвитку ООН (UNDP) та Європейський Союз.

В Україні на запрошення уряду такі дослідження проводять від 2016 року. За результатами готуються рекомендації для інституцій державної влади та управління. Рекомендації розробляють з урахуванням кількісних показників досліджуваних соціальних явищ. Одиницею вимірювання є апробовані та адаптовані до специфіки об'єкта дослідження індекси SCORE. Показники та індекси калібрують з урахуванням особливостей ситуації в кожній країни та поставлених завдань. Необхідний масив знань про такі особливості формується за результатами якісних і кількісних опитувань.

Серед вимірюваних показників – плюралістична українська ідентичність, а також почуття громадянами своєї належності до країни, регіону та місця проживання. Ці показники доповнюють один одного. Адже ототожнення людиною себе з нацією щонайтісніше пов'язане зі ставленням до своєї "малої" та спільної "великої" батьківщини.

У січні 2018 р. "плюралістична українська ідентичність" досліджувалася як "віра в те, що кожен, незалежно від етнічного та культурного походження, хто називає Україну своїм домом, є невід'ємною частиною суспільства"; у січні–квітні 2021 року – як "віру, що кожен, незважаючи на етнічне та культурне походження, хто живе в Україні, є невід'ємною частиною українського суспільства"; наприкінці вересня – початку листопада 2022 рр. та в

березні–червні 2023 р. – як "віру, що кожен, хто живе в Україні, незважаючи на етнічне чи релігійне походження, є однаково українцем, і що ті, хто живе в Україні, завжди були одним народом, незважаючи на всі конфлікти та історичні поділи".

Певні відмінності наведених означень були зумовлені особливостями ситуації на час опитування, коли в суспільному просторі актуалізувалися окремі аспекти ідентифікаційних переваг усередині громадянського загалу. Проте щоразу йшлося про уявлення українців про себе як спільноту-націю, до якої вони належать, з якою себе ототожнюють. Величина вибірки* уможливила отримання даних, репрезентативних для кожної області. Щоб коректно порівнювати та верифікувати результати, здобуті SeeD, з результатами досліджень, виконуваних українськими соціологами за їхніми методиками, обласні показники від SeeD внесено до табл. 15.1 та згруповано за макрорегіонами, як це зазвичай роблять дослідницькі установи України. Таблиця унаочнює високий рівень самоідентифікації громадян з плюралістичною українською нацією та прихильністю до країни, регіону й місця проживання. Протягом 2018–2021 рр. повсюдно посилювалася віра громадян країни, що українська нація є спільнотою, яка інтегрує й згуртовує етнічне, етнокультурне, мовне, релігійне та інше розмаїття вітчизняного суспільного загалу.

---

* Дослідження виконувалося на всій території України, за винятком тимчасово окупованого Криму та непідконтрольних уряду територій на Сході. На початку 2018 р. було проведено 9018 особистих опитувань домогосподарств, обраних шляхом стратифікованої випадкової вибірки. У січні – травні 2021 р. – 12 482 особистих інтерв'ю. У 2022 р. (вересень–жовтень) дані для аналізу були зібрані за допомогою структурованого та кількісного комп'ютерного телефонного інтерв'ю (CATI) 495 респондентів, обраних шляхом цілеспрямованої панельної вибірки, та 4327 респондентів – загальнонаціональної випадкової вибірки. Дані 2023 р. (березень–червень) базуються на 5914 особистих, структурованих та кількісних інтерв'ю. Вибірки репрезентативні для всіх українських територій, контрольованих урядом України на час опитування. Щоб врахувати переміщення громадян після повномасштабного вторгнення Росії 24 лютого 2022 р., вибірки будувалися за допомогою запитання про місце проживання респондентів до цієї дати.

Таблиця 15.1.

Динаміка показників ідентичності української нації та почуттів належності громадян до країни, регіону та місця проживання, у балах* *(2018, 2021–2023 рр.)*

Україна та регіони	Області та міста	Плюралістична українська ідентичність				Почуття належності до країни				Почуття належності до регіону				Почуття належності до поселення			
		2018	2021	2022	2023	2018	2021	2022	2023	2018	2021	2022	2023	2018	2021	2022	2023
Україна		**6,8**	**7,3**	**8,2**	**7,6**	–	**7,9**	**9,5**	**9,0**	–	**7,6**	**8,2**	**8,2**	–	**7,7**	**8,3**	**8,2**
Захід	Волинська	5,4	7,4	7,7	6,7	–	7,3	9,5	8,7	–	7,3	8,2	8,3	–	7,4	8,6	8,3
	Закарпатська	4,9	7,2	8,3	6,6	–	6,8	9,1	8,7	–	7,2	8,0	8,1	–	7,4	8,2	8,4
	Івано-Франківська	5,6	6,4	7,6	7,6	–	8,3	9,5	9,3	–	8,3	8,1	8,8	–	8,2	8,2	8,8
	Львівська	6,1	7,6	7,8	7,9	–	9,5	9,6	9,3	–	9,3	8,5	8,6	–	9,1	8,5	8,3
	Рівненська	6,7	7,5	8,1	6,6	–	8,7	9,7	9,2	–	8,4	7,6	8,2	–	8,6	8,1	8,2
	Тернопільська	7,4	8,0	7,6	8,1	–	8,3	9,3	8,6	–	7,8	7,9	7,1	–	7,7	8,2	7,2
	Чернівецька	5,7	7,3	8,3	8,0	–	8,2	9,3	9,4	–	7,5	7,8	8,5	–	7,5	8,0	8,5
	Середній бал	**6,0**	**7,3**	**7,9**	**7,4**	–	**8,4**	**9,4**	**9,0**	–	**8,0**	**8,0**	**8,2**	–	**8,0**	**8,3**	**8,2**
Південь	АР Крим	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	м. Севастополь	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
	Миколаївська	8,2	7,9	8,3	7,3	–	8,1	9,5	9,9	–	7,8	8,3	9,6	–	7,8	8,5	9,5
	Одеська	7,0	7,5	8,2	8,4	–	8,1	9,4	9,1	–	7,9	8,1	8,3	–	8,1	8,3	8,4
	Херсонська	8,8	7,7	–	7,5	–	7,7	–	8,7	–	7,4	–	8,4	–	7,6	–	8,5
	Середній бал	**8,0**	**7,7**	**8,3**	**7,7**	–	**8,0**	**9,5**	**9,2**	–	**7,7**	**8,2**	**8,8**	–	**7,8**	**8,4**	**8,8**
Схід	Дніпропетровська	7,0	7,3	8,4	8,0	–	7,5	9,7	9,1	–	7,2	8,1	8,2	–	7,1	8,1	8,3
	Донецька	7,2	6,9	–	–	–	7,1	–	–	–	6,9	–	–	–	6,9	–	–
	Донецька, *на лінії розмежування*	–	7,5	–	–	–	7,6	–	–	–	7,5	–	–	–	7,6	–	–
	Запорізька	6,5	6,9	8,3	7,3	–	7,5	9,3	9,1	–	7,2	8,2	8,6	–	7,2	8,4	8,7
	Луганська	6,6	7,3	–	–	–	7,9	–	–	–	7,6	–	–	–	7,7	–	–
	Луганська, *на лінії розмежування*	–	8,4	–	–	–	8,7	–	–	–	8,5	–	–	–	8,5	–	–
	Харківська	6,7	6,5	8,2	7,9	–	7,7	9,6	9,1	–	8,0	8,8	8,6	–	7,9	8,7	8,7
	Середній бал	6,8	**7,0**	**8,3**	**7,7**	–	**7,5**	**9,5**	**9,1**	–	**7,4**	**8,4**	**8,5**	–	**7,4**	**8,4**	**8,6**

Продовження таблиці 15.1.

Центр	м. Київ	7,5	7,3	8,3	7,9	–	7,9	9,5	9,3	–	7,6	8,0	8,5	–	7,9	8,3	8,6
	Київська	7,4	6,9	8,2	7,6	–	7,5	9,6	8,5	–	7,1	7,8	8,2	–	7,3	7,1	7,2
	Вінницька	7,0	8,2	8,1	7,8	–	7,5	9,5	9,3	–	7,4	8,0	8,0	–	7,4	8,1	8,1
	Житомирська	5,6	8,0	8,2	7,4	–	8,0	9,7	8,7	–	7,8	7,9	7,7	–	7,7	8,2	7,7
	Кіровоградська	6,7	7,4	8,4	7,3	–	6,4	9.7	8,5	–	5,5	8,3	7,9	–	5,6	8,5	7,7
	Полтавська	6,9	7,7	8,5	7,4	–	8,3	9,8	8,8	–	8,0	8,3	7,5	–	8,2	8,4	8,5
	Сумська	6,6	7,7	8,5	7,5	–	7,1	9,7	9,1	–	6,9	8,3	8,4	–	7,2	8,5	8,2
	Хмельницька	6,6	7,0	8,1	7,1	–	8,0	9,6	8,5	–	7,8	7,7	7,8	–	7,8	7,7	7,9
	Черкаська	6,5	8,1	8,3	8,0	–	8,6	9,5	9,1	–	8,1	8,2	8,2	–	8,2	8,3	8,0
	Чернігівська	6,5	7,5	8,2	7,0	–	7,9	9,6	8,6	–	7,6	8,5	7,3	–	7,7	8,7	7,7
	Середній бал	**6,7**	**7,6**	**8,3**	**7,5**	–	**7,7**	**9,6**	**8,8**	–	**7,4**	**8,1**	**8,0**	–	**7,5**	**8,2**	**8,0**

* Оцінки варіюються від 0 до 10 балів, де 0 означає, що вимірюване явище взагалі не спостерігається, а 10 – що воно спостерігається максимально сильно. Статистично значущими вважаються лише відмінності понад 0,5 бала.

Джерело: [957].

Кореляційний аналіз результатів опитування 2021 року показав певні відмінності між носіями розмовної української та російської мови, але оцінювалися вони як несуттєві. Було також з'ясовано, що громадяни на той час відчували дистанцію та певну загрозу насамперед з боку проросійськи налаштованих людей, жителів непідконтрольних територій та прихильників відокремлення цих територій від України, а також – меншою мірою – від українських націоналістів[958]. Подібні результати було отримано за результатами концептуального й водночас прикладного дослідження соціальної згуртованості в Україні, проведеного у грудні 2020 р. (опитано 2100 респондентів) за підтримки Науково-дослідної Ради Норвегії[959].

Піковим для віри українців у себе як плюралістичну націю, що інтегрує й згуртовує етнічне, культурне та інше розмаїття, став

[957] SeeD. Ukraine. General Population. *The Social Cohesion and Reconciliation (SCORE). 2018, 2021, 2022, 2023.* URL: https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets

[958] Social Cohesion in Ukraine. Part I: Defining and measuring social cohesion using the SCORE. *SeeD, UNDP, & USAID*. 2022. P. 7. URL: https://reliefweb.int/report/ukraine/social-cohesion-ukraine-part-i-defining-and-measuring-social-cohesion-using-score

[959] Aasland A., Filippova O, Deineko O. Dimensions of Social Cohesion in a Transitional Society: The Case of Ukraine. *Europe-Asia Studies*. 2023. № 75 (3). P. 422–445. URL: https://doi.org/10.1080/09668136.2022.2136625

2022 рік – перший рік повномасштабної війни. Ймовірно, що серед головних чинників цього були відчуття небезпеки та успіхи спільної боротьби з ворогом. Наступного року відповідний показник зменшився. Можливо, через ускладнення ситуації на фронті, в тилу та довкола України та/або як реакцію на поширення інформації про випадки державної зради, колаборціонізму, корупції у владі та інші негативні явища. Описані ймовірності могли актуалізувати проблему "своїх" і "чужих". Однак це лише гіпотези, вони потребують спеціального вивчення нарівні з іншими. У цьому контексті привертає увагу феномен, який SeeD-дослідники назвали "етноцентризмом".

Етноцентризм вивчали вимірюванням сили переконаності опитаних, що "тільки етнічні українці повинні мати право голосу в політичних справах, що тільки ті, хто розмовляє українською мовою, можуть називатися справжніми українцями, і що українці є вищими за інші національності". За результатами відповідей на запитання респондентів, які проживали на контрольованих урядом територіях України, розрахували інтегральні бали показника в розрізі областей. У табл. 15.2 подано їх перерахунок за макрорегіонами. Наведені в таблиці дані свідчать, що сила етноцентризму більша там, де менший показник плюралістичної української ідентичності, та навпаки.

Таблиця 15.2.

Плюралістична українська ідентичність та етноцентризм, у балах (2023 р.)[*]

Розподіл	Україна	Регіони			
		Захід	Південь	Схід	Центр
Плюралістична українська ідентичність	7,6	7,4	7,7	7,7	7,5
Етноцентризм	4,0	5,6	2,5	2,7	3,6

[*] Оцінки варіюються від 0 до 10 балів, де 0 означає, що вимірюване явище взагалі не спостерігається, а 10 – що воно спостерігається максимально сильно. Статистично значущими вважаються лише відмінності понад 0,5 бала.

Джерело: [960].

[960] SeeD. Ukraine. General Population. *The Social Cohesion and Reconciliation (SCORE). 2023.* URL: https://app.scoreforpeace.org/en/ukraine/datasets

Ситуація помітно різниться як за макрорегіонами, так і за областями. На Заході показник плюралістичної ідентичності менший, аніж середній макрорегіональний, а показник етноцентризму перевищує середній в областях Волинській (6,7 та 6,2 бала, відповідно) і Закарпатській (6,6 та 5,7). Водночас в Івано-Франківській області плюралістична ідентичність (7,6 бала) співіснує зі сильним почуттям етноцентризму (7,4 бала); у Львівській області відповідні показники становлять 7,9 та 4,9 бала; Рівненській – 6,6 та 4,9; Тернопільській – 8,1 та 5,4 бала; у Чернівецькій – 8,0 та 4,5 бала, відповідно.

До 2023 р. запитання про етноцентризм до анкет не включали. Тому невідомо, відколи він "заявив" про себе та чи впливає і як саме на динаміку плюралістичної української ідентичності. Питання наразі відкрите. Але факт наявності цього явища потребує осмислення й моніторингу його динаміки на предмет потенційної конфліктогенності[961], загрозливої для єдності та згуртованості суспільства та української громадянської (плюралістичної) нації.

За 12 років до того, як уявленнями громадян України про себе як націю зацікавилися дослідники SeeD, ці уявлення почали вивчати соціологи київського Центру Разумкова. Методологія їхньої роботи була іншою. Вони пропонували на вибір варіанти відповіді, сформульовані за результатами фокус-групових дискусій, під час яких запрошені до участі громадяни ділилися міркуваннями щодо їхнього розуміння нації. Зрозуміло, що вони не були однаковими. Тож до анкети включили чотири визначення (табл. 15.2). *Перше* – близьке до плюралістичного трактування від SeeD, яке можна означити також національно-громадянським. *Друге і четверте* – посутньо примордіалістські. Їх можна назвати етнічними або національно-етнічними, такими, що означують українську націю як спільноту, об'єднану кровноспорідненими міжпоколіннєвими зв'язками. *Третє* – етнокультурне (культурологічне).

У всі роки, коли громадянам пропонували обрати один з чотирьох варіантів, в Україні в цілому лідирував перший –

[961] Котигоренко В. О. Бути чи не бути етнічним конфліктам в Україні. *Політичний менеджмент*. 2008. № 5 (32). С. 85–103.

національно-громадянський. Його динаміку за 2006, 2007, 2015, 2021, 2023 рр. унаочнює рис. 15.2.

У 2015 та 2021 рр. цей варіант мав більше прихильників, аніж три інші разом. Скорочення прихильності до нього в 2007 р., порівняно з 2006 р., сталося через тогочасні особливості ситуації в країні. Опитування проводилися у період між черговими та позачерговими виборами до Верховної Ради України. Тоді конкурентні групи правлячого класу вчергове свідомо "етнізували" перебіг виборчої кампанії задля укріплення, розширення та мобілізації "свого електорату", насамперед в областях, населення яких різнилося пов'язаними з етнічністю мовними перевагами, культурними традиціями тощо.

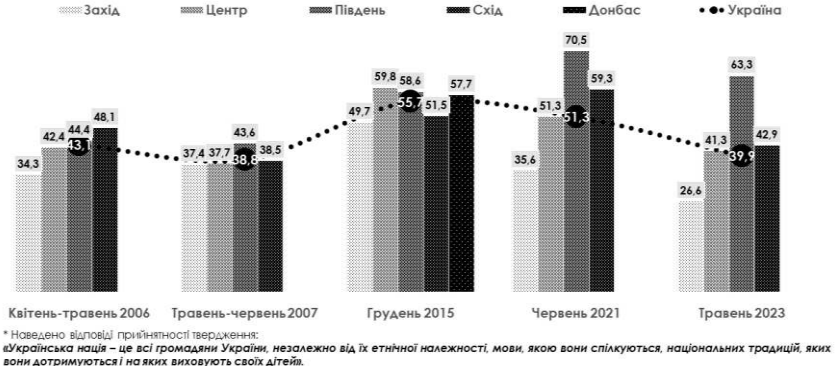

Рис. 15.2. **Розподіл відповідей респондентів на один з чотирьох варіантів відповіді запитання "Яке з наведених визначень української нації є для Вас найбільш прийнятним"?**
(2006, 2007, 2015, 2021, 2023 рр., % до опитаних)

Джерело: [962].

Станом на 2015 рік ситуація змінилася кардинально. Лише на Заході частка людей, які уявляли українську націю насамперед як

[962] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека та оборона*. 2023. № 191–192 (1–2). С. 213. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/NSD191-192_2023_ukr_MATRA.pdf

громадянську спільноту, виявилася дещо меншою за середній український показник у 55,7%. Проте вона впритул наблизилася до 50% і помітно перевищила сумарну частку інших трьох уявлень (44,1%), сформованих довкола пріоритетів українського етнічного походження та етнокультурних ідентитетів. Тим часом у Центрі країни частка прихильників громадянського концепту української нації сягнула майже 60%, в областях Півдня перевищила 58%, а на Сході включно з підконтрольними уряду України територіями Донецької та Луганської областей (51,5%) тяжіла до середнього українського рівня.

У 2015 р. рівень прихильності до національно-громадянського усвідомлення й трактування української нації серед населення всіх регіонів і країни в цілому найімовірніше був відображенням і наслідком солідаризації людей перед викликами, які поставали перед Україною впродовж 9 років від часу першого опитування, а насамперед – перед викликом російської агресії. Проте у цьому й усіх інших випадках порівняння та трактування результатів опитувань, що проводилися після 2014 р., важливо робити поправку на відсутність можливості дослідницької роботи на тимчасово окупованих територіях АР Крим, м. Севастополя та ОРДЛО. В інакшому разі показники різнилися б, оскільки на свідомість, почуття та поведінку підокупаційного населення потужний вплив справляють російська – антиукраїнська за суттю – пропаганда, масова роздача російських паспортів, інші життєві реалії. Серед них – природний "інстинкт виживання". Ще його називають соціальною мімікрією – пристосуванням до ситуації – у цьому разі як намагання уникнути репресій з боку окупаційного режиму[963; 964]. Тим часом на території Донецької і Луганської областей, яка у 2015 р. контролювалася урядом України, показник національно-громадянської ідентичності був істотно вищим, порівняно з іншими східними областями.

---

[963] Котигоренко В. Національно-громадянські цінності: регіональний вимір у загальноукраїнському контексті. *Український соціум.* 2021. № 79 (4). С. 111–153. URL: https://doi.org/10.15407/socium2021.04.111

[964] Akaliyski P., Reeskens T. Ukrainian values: between the Slavic-Orthodox legacy and Europe's allure. *European Societies*. 2023. URL: https://doi.org/10.1080/14616696.2023.2206901

Проте у 2021 р., коли загроза російського вторгнення ставала дедалі очевиднішою, опитування показали більшу етнізацію уявлень громадян про українську націю та її ідентичність в областях Заходу і Центру. Тим часом на Сході, а ще більше на Півдні, вибір національно-громадянського визначення, порівняно з 2015 роком, здобув набагато більше прихильників – таких стало 59,3% та 70,5%, відповідно. Однак середнє українське значення цього вибору, порівняно з 2015 роком, зменшилося до 51,3%.

Опитування 2023 року, проведене через 15 місяців від дня початку повномасштабної російської агресії, виявило повсюдне скорочення частки тих, хто бачить українську націю поліетнічною й полікультурною (плюралістичною) громадянською спільнотою. Тільки на Півдні цьому вибору відала перевагу виразна більшість (63,3%). У центральних областях їх частка зменшилася до 41,3%, західних – до 26,6%, у цілому в Україні – до 39,9%.

Підтримка етнізованих визначень української нації зросла в усіх чотирьох макрорегіонах (табл. 15.2). В Україні в цілому майже на 7 відсотків (від 24,5% у 2021 р. до 30% 2023 р.) зросла частка тих, хто поділяє примордіалістське визначення української нації як етнічної кровноспорідненої спільноти. Прихильників культурологічної (етнокультурної) версії, згідно з якою головною ознакою належності до нації є спілкування українською мовою, дотримання національних традицій та виховання на цих традиціях дітей, зросло від 18,3% до 23,9%.

Частка прихильників примордіальної версії етнізованого визначення української нації у Східному регіоні збільшилася на 8% (від 25,8% до майже 34%), у Центральному – на 6% (від 23% до 29%). Також стало більше тих, хто віддає перевагу етнокультурній (культурологічній) версії: на Сході у 2021 р. вони становили 6,3%, у 2023 – 16,4; на Заході – 30,6 та 36,7%, відповідно.

Отже, порівняно з роками, що передували російському вторгненню, стало істотно менше прихильників визначення української нації як плюралістичної громадянської спільноти й водночас посилилася етнізація уявлень українських громадян про себе як націю. Показники показники такої етнізації, з'ясовані соціологами

Центру Разумкова, не тотожні ознакам етноцентризму, як його вимірювали дослідники SeeD. Однак обидва ці феномени можуть свідчити про тенденцію до фракціонування українського громадянського загалу за етнічними ознаками, в тому числі мовними. У зв'язку з цим важливо розуміти, наскільки такі зміни можуть бути загрозливими для національно-громадянської єдності та згуртованості українського соціуму в умовах війни та після неї. Соціологічні дослідження дають для такого розуміння багато важливої інформації. Проте вона суперечлива і недостатня, щоб робити однозначні відповіді. Особливо, якщо пам'ятати про обмеженість порівняльних можливостей результатів опитувань до лютого 2022 року та після.

Багато свідчень посилення і національно-громадянської єдності суспільного загалу. Це, зокрема, тотальне без скільки-небудь істотних регіональних відмінностей руйнування міфу про "братні" російський та український народи, посилення інтегративного потенціалу українського громадянства та патріотизму, зменшення соціальної дистанції між жителями українських регіонів і різке дистанціювання від Росії, росіян та російської культури, зростання самоототожнення з українською культурною традицією, усвідомлено-добровільна зміна іноетнічними громадянами своєї ідентичності на українську, посилення позицій української мови як рідної та переважаючої мови спілкування й відповідне бачення пріоритетів державної політики у сфері мови, культури, релігії, історичної пам'яті, європейського вибору та вступу до НАТО, віра в перемогу і краще майбутнє країни[965; 966; 967].

---

[965] Міщенко М. Ідентичність громадян України: зміни в умовах війни. *Національна безпека та оборона.* 2023. № 191–192 (1–2). С. 173–221. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/NSD191-192_2023_ukr_MATRA.pdf

[966] Соціологічне дослідження до Дня Незалежності : уявлення про патріотизм та майбутнє України (16-20 серпня 2023). *Соціологічна група "Рейтинг"*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uyavlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html

[967] 92% українців вважають Голодомор геноцидом українського народу. Соціологічна група "Рейтинг". URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/92_ukraincsv_vvazhayut_golodomor_genocidom_ukrainskogo_narodu.html

Позитивні для етнополітичної згуртованості результати засвідчує індекс дистанціювання щодо внутрішньо переміщених осіб (ВПО) та російськомовних громадян країни. Ставлення до них назагал толерантне[968*]. Це підтверджується порівнянням результатів опитувань, які КМІС проводив у травні 2022 та травні 2023 року. З'ясовані зміни в протилежний від толерантності бік хоча й мали місце, але не були великими. Наявність систематичних утисків і переслідувань громадян через їхню російськомовність визнали, відповідно, лише 5 та 8% респондентів (93 та 84% не бачили цієї проблеми, а 2 та 8% не змогли визначитися)[969].

Через трохи більше двох місяців після дослідження КМІС – у серпні 2023 року – на по-іншому сформульовані Соціологічною групою "Рейтинг" запитання на тему мови було отримано відповіді, які спонукають до менш оптимістичних розмірковувань. Близько 18% опитаних віднесли мову до найбільших загроз єдності українців. Серед них 16% – громадяни, які не виїжджали з України або повернулися, 19% – внутрішньо переміщені особи, а також 26% тих, хто рятується від війни у країнах Заходу[970*].

---

[968] Паніотто В. Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. Прес-реліз. *КМІС*. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1218. Опитування проводилося 26 лютого – 6 березня 2023 року методом телефонних інтерв'ю з використанням комп'ютера (computer-assistedtelephoneinterviews, CATI) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів..

[*] Опитано 985 респондентів у віці 18 років і старше, які на момент опитування проживали на території України (у межах, які контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року). До вибірки не включалися жителі територій, які тимчасово не контролювалися владою України до 24 лютого 2022 року. Не опитували також громадян, які виїхали за кордон після цього дня. Формально за звичайних обставин статистична похибка вибірки не перевищувала 3,4% для показників, близьких до 50%, 3,0% – для показників, близьких до 25%, 2,1% – для показників, близьких до 10%, 1,5% – для показників, близьких до 5%.

[969] Грушецький А. Чи зазнають російськомовні громадяни України утисків та переслідувань через російську мову: результати телефонного опитування, проведеного 26 травня-5 червня 2023 року. Прес-реліз. *КМІС*. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=1245

[970] Соціологічне дослідження до Дня Незалежності: уявлення про патріотизм та майбутнє України (16–20 серпня 2023). *Соціологічна група "Рейтинг"*. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/soc_olog_chne_dosl_dzhennya_do_dnya_nezalezhno_uyavlennya_pro_patr_otizm_ta_maybutn_ukra_ni_16-20_se.html .

А вже вересневе 2023 року дослідження КМІС, проведене методом особистих (face-to-face) інтерв'ю, дає ще більше підстав звернути увагу на загрозливу для національно-громадянської згуртованості ситуацію у мовній сфері та на причини й чинники цієї ситуації: 45% опитаних відзначили, що в Україні дискримінують людей за ознакою мови. Респондентам не треба було називати мову. Отже, є підстави вважати, що наявність дискримінації відзначали як українськомовні, так і ті, для кого рідною та/або переважною мовою спілкування була російська та інша мова, важлива для громадян, які належать до корінних народів і національних меншин України.

Буде наростати чи зменшуватиметься відчуття дискримінованості через відмінності (етно)мовних переваг – прогнозувати складно. Через те, зокрема, що навіть окремі випадки конфліктів і ксенофобних заяв[971;972;973] з приводу мовної поведінки швидко поширюються медіа, обговорюються великою кількістю людей і формують у частини з них нетолерантне або й вороже ставлення до інакшості

Тим часом спостерігається наявність соціального дистанціювання за національно-етнічною ознакою. Відповідні дослідження проводяться за шкалою, розробленою американським

---

[*] Методом CAWI (Computer Assisted Web Interviewing) проводилося анонімне онлайн-інтерв'ю за випадковою вибіркою із запрошенням через месенджери та соціальні мережі, було опитано 6050 респондентів, у т. ч.: 700 респондентів – внутрішньо переміщені особи (ВПО) та 750 – біженці за кордоном. Помилка репрезентативності дослідження з довірчою імовірністю 0,95 для усього масиву даних становить не більше 1,5%. Для підмасивів (ВПО та біженці) – не більше 4%.

[971] "Вчить української мови": Ірина Фаріон заявила, що її 3-річний онук б'є російськомовних дітей. *Фокус*. 6 січня 2023 р. URL: https://focus.ua/uk/ukraine/544198-uchit-ukrainskomu-yazyku-irina-farion-zayavila-chto-ee-3-letniy-vnuk-bet-russkoyazychnyh-detey

[972] "Залишайте російську в окопах": Ніцой викликала скандал, розкритикувавши пораненого бійця за мову. *Апостроф*. 9 травня 2023 р. URL: https://apostrophe.ua/ua/news/society/2023-05-09/ostavlyayte-russkiy-v-okopah-nitsoy-vyizvala-skandal-raskritikovav-ranenogo-boytsa-za-yazyik/296584

[973] Фаріон І. Їдьте до Москви на танку! ФАРІОН ще раз "РОЗНЕСЛА" к@ц@поротих. Рандеву. [Відео]. *YouTube*. 5 листопада 2023 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=9Zy2fvLBfaQ

соціологом Е. Богардусом. До умов України шкалу адаптувала Н. Паніна. Стосовно кожної групи/категорії людей, ставлення до якої вивчають, опитуваним пропонують відповісти, наскільки близькі стосунки вони готові допустити з особами цієї групи. Мінімальною величиною соціальної дистанції вважається 1 бал (коли респондент готовий прийняти людину з цієї групи у члени своєї родини), максимальною – 7 балів (не пускав би в Україну). Ставлення, за якого респондент не хотів би бачити людей певної категорії у своєму оточенні, але не заперечує, щоб вони були громадянами України (5 балів), називають *соціальною відокремленістю* (термін запропонований Є. Головахою та Н. Паніною). Незгода з тим, щоб люди з групи, ставлення до якої вивчають, жили в Україні, виправдано вважати *ксенофобією*. Якщо опитувані не заперечують, щоб такі люди приїздили як гості (6 балів) – це *менший рівень ксенофобії*, а якщо не готові їх прийняти навіть як гостей (узагалі не пускав би в Україну) – 7 балів – це *найвищий рівень ксенофобії*.

У 2023 р. індекс соціальної дистанції щодо українських русскіх сягнув 4,71 бала. Готовність допустити їх у своє оточення виявили лише 29% опитаних, а 35% погодилися, що вони мають жити в Україні (разом 64%). Ксенофобне ставлення до них виявили 36%. Настільки сильного негативу не спостерігалося від 1994 року, коли КМІС починав вивчати феномен соціальної дистанційованості. Це при тому, що опитування показують не дуже істотні відмінності поглядів громадян України етнічних русскіх порівняно з поглядами етнічних українців. І ті й інші разом борються зі спільним ворогом. В. Паніотто пояснює описане дистанціювання ознакою того, що у частини населення національність росіянин (русскій) – навіть коли це громадянин України – викликає негативні асоціації з особами відповідної національності– громадянами країни-агресорки[974].

Зрозуміло, що описані та подібні їм вияви нетолерантності, а також далеко не поодинокі випадки упередженості щодо

[974] Паніотто В. Ставлення до біженців, внутрішньо-переміщених осіб, до російськомовних громадян та до деяких інших категорій населення України. Прес-реліз. *КМІС*. URL: https://www.kiis.com.ua/?lang=rus&cat=reports&id=1218

іноетнічності й іншомовності слід брати до уваги державним інституціям та посадовцям у їх роботі. Держава потребує згуртованого суспільства й потужної суспільної підтримки, особливо у кризових ситуаціях. Щоб бути згуртованим та ефективно відповідати на безпекові, економічні й інші виклики, суспільству потрібна адекватна цьому імперативу національно-інтеграційна й консолідаційна державна політика.

Державна етнополітика в умовах війни. У перебігові розпочатої у 2014 р. війни Росії проти України ця політика зазнала помітних змін в аспектах пріоритетності її завдань, правового регулювання, інституціонального забезпечення, розроблення та реалізації всеукраїнських і регіональних програм. Відповідна динаміка перебуває у фокусі уваги науковців[975; 976; 977; 978; 979]. Попри певні відмінності в результатах аналізу й оцінювання цієї динаміки, більшість з них об'єднує висновок, близький зробленому в одному з названих видань про те, що "війна відіграє вирішальну роль у визначенні вектора націєтворення в Україні. Саме під впливом воєнних загроз шальки ваг, що протягом чверті століття безвольно балансували між варіантами етнічної та

[975] Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України "Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2017 році". Київ : Національний інститут стратегічних досліджень, 2017. С. 45–47, 141–189, 283–314.

[976] Якубова Л. Євромрія VS "русский мир": Україна в добу геополітичних викликів. *Україна і виклики постоталітаного транзиту (1990 – 2021)* / НАН України, Інститут історії України. Київ : Академперіодика, 2021. С. 387–544.

[977] "Етнополітика в Україні: дискурс і реалії" (21 листопада 2019 року). Випуск підготовлено за матеріалами всеукраїнської наукової конференції. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України.* 2019. № 3–4 (99–100).

[978] Етнополітичні чинники консолідації сучасного українського суспільства / ред. кол. О. Рафальський (голова), В. Войналович, М. Рябчук. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. 2020. 336 с.

[979] Етнополітика в Україні в умовах сучасних етнополітичних змін: реальний стан, виклики, перспективи : монографія / автор. кол.: Войналович В. А. (керівник, наук. ред.) та ін. Київ : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. 424 с.

політичної нації, виразно колихнулись на користь створення політичної нації"[980].

Про ознаки нетривкості такого "колихання" йшлося в першій частині цього тексту. Далі йтиметься про поки що мало вивчені ознаки розбалансованості державної етнополітики, а також про пов'язанні з ними загрози єдності нації, запобігання яким важливе для перемоги у війні та повоєнного відновлення, оновлення й інтеграції України та українського соціуму в європейський і євроатлантичний простори.

Серед ознак і причин цієї розбалансованості та, що правові засади та стратегію державної етнополітики досі не концептуалізовано у форматі державного правового акта попри багаторазові спроби це зробити[981; 982]. Орієнтири такої концептуалізації було визначено ще у 1991 році. Через п'ять років потому вони фрагментарно були інституціоналізовані чинною Конституцією України, низка положень якої безпосередньо виконує функцію документа, призначеного визначати базові параметри та стратегічні імперативи державної етнополітики, інституції, які цю політику повинні розробляти і реалізовувати, а також повноваження цих інституцій. Ось ці положення:

– "Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення… приймає цю Конституцію – Основний Закон України" *(Преамбула)*;

– "Державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

---

[980] Якубова Л. Євромрія VS "русский мир": Україна в добу геополітичних викликів. *Україна і виклики постоталітарного транзиту (1990 – 2021)* / НАН України, Інститут історії України. Київ : Академперіодика, 2021. С. 534.

[981] Ляшенко О. О. Державна етнополітика України: науковий і законодавчий аспекти. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2018. № 6. С. 129–140.

[982] Поліщук Ю. Теоретичні виміри етнічної і національної ідентичностей. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І Ф Кураса НАН України*. 2013. № 2. С. 197–213.

"В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом" *(Стаття 10);*

– "Держава сприяє консолідації та розвиткові української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України" *(Стаття 11);*

– "Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави" *(Стаття 12);*

– "Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками" *(Стаття 24);*

– "Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються" *(Стаття 37);*

– "Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства" *(Стаття 53);*

– "До повноважень Верховної Ради України належить:

5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики…;

6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля" *(Стаття 85);*

– "Виключно законами України визначаються: …

3) права корінних народів і національних меншин;

4) порядок застосування мов" *(Стаття 92);*

– "Президент України є главою держави і виступає від її імені. Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина" *(Стаття 102);*

– "Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку" *(Стаття 119);*

– "Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій" *(Стаття 132);*

– "До відання Автономної Республіки Крим належить:…

7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;

8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;

9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів" *(Стаття 138).*

Серед наукового загалу та політикуму точиться найменше дискусій та виникає найменше непорозумінь щодо статей

Конституції про інституціональне забезпечення державної етнополітики.

Водночас науковці, а разом з ними та/або під їхнім впливом посадовці інституцій законодавчої, виконавчої та інших гілок влади вже понад 30 років по-різному трактують конституційні тексти про "українську націю, Український народ", які "здійснили право на самовизначення". Одні вважають, що в цих текстах ідеться про українську націю як про спільноту етнічних українців. Інші – як про політичну (громадянську) спільноту, що об'єднує громадян усіх національностей (в етнічному трактуванні слова "національність"). Ще інші дотримуються версії про дві українські нації – етнічну українську та українську поліетнічну політичну/громадянську.

Означені відмінності трактувань не умоглядні. Посутньо точиться дискусія про мету, стратегію і тактику державної етнополітики: бути їй моноетнічно сконцентрованою чи орієнтованою на громадянську інтеграцію етнічного й мовного розмаїття (включно з найбільш адекватною версією громадянської інтеграції цього розмаїття довкола етноукраїнського ядра).

Джерело цієї дискусії у феноменові, який автори Конституції назвали "багатовіковою історією українського державотворення". Ця історія почалася за часів Русі князів Київських – Рюриковичів, продовжилася у державі, яка офіційно йменувалася Військом Запорозьким, пізніше – в Українській Народній Республіці, Українській Державі, Західноукраїнській Народній Республіці, Українській Соціалістичній Радянській Республіці (у 1937 р. перейменована в Українську Радянську Соціалістичну Республіку), яка 1922 року увійшла до складу Союзу РСР, Карпатській Україні, що утворилася та кілька місяців у 1938–1939 рр. проіснувала на частині території Закарпаття до часу її окупації Королівством Угорщина, в утвореній у 1944 р. Закарпатській Україні, яка наступного року приєдналася до Української РСР. У кордонах УРСР 1991 року постала її правонаступниця держава Україна.

Українська РСР мала міжнародно визнані кордони, власне законодавство, інституції державної влади та інші атрибути

суверенітету, стала однією зі засновниць Організації Об'єднаних Націй тощо. Де-факто ж вона була украй обмеженою в своїй суверенності частиною "союзної" держави. Для випадків такої підпорядкованості в західному науковому дискурсі використовують слово "sub-state" – субдержава. Нації таких державних утворень означують терміном "sub-state nation" – субдержавна нація[983]. Це словосполучення якнайкраще описує реальний "статус" етнічної української нації у 1922–1991 рр.

У складі СРСР Україна перебувала як союзна республіка "титульної" етнічної української нації. "Щоб показати себе прибічниками найбільш радикального розв'язання національного питання, вожді більшовиків оголосили титульними націями всі етноси, які становили більшість населення в кожній адміністративно-територіальній одиниці". "Утворилася ієрархія етносів, визначена адміністративно-територіальним поділом. На чолі ієрархії, але неофіційно, перебували росіяни (русскіє – *авт.*) – титульна нація союзного масштабу. Титульні нації другого порядку утворили союзні республіки, третього – автономні республіки, четвертого – національні округи, п'ятого – національні райони"... "Концепт титульної нації передбачав здійснення кампанії коренізації, яка надавала кожній кількісно переважаючій спільноті можливість розвиватися в межах її власної адміністративно-територіальної одиниці. Слід визнати, що кампанія коренізації сприяла розвитку культури титульних націй, хоча держава насамперед розраховувала на укорінення своєї влади. Цей розрахунок виправдався". В Україні такому "укоріненню" сприяла політика українізації 1920-х років[984; 985],

---

[983] Tierney S. Sub-State Nations and the Constitutional State: Embedding Normative Principles within a Plurinational Constitution. *The Sri Lankan Republic at 40: Reflections on Constitutional History, Theory and Practice* / A. Welikala (Ed.). Colombo : Centre for Policy Alternatives (CPA), 2012. P. 507–530. URL: http://constitutionalreforms.org/wp-content/uploads/2020/03/Sub-State-Nations-and-the-Constitutional-State.pdf

[984] Кульчицький С. Закономірності формування української політичної нації. *Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць.* 2015. Вип. 23. Київ : Інститут історії України НАН України. С. 22–68.

[985] Кульчицький С. "П'ята графа". Якою насправді була національна політика в СРСР. *Тиждень.* 2017. 17 серпня, № 509 (33). URL: https://tyzhden.ua/p-iata-hrafa-iakoiu-naspravdi-bula-natsionalna-polityka-v-srsr/

а відтак і разом з нею тоталітарна політика, виявами та наслідками якої стали "розстріляне відродження", Голодомор, примусові переселення (депортації) та інші масові репресії, боротьба з "українським буржуазним націоналізмом" тощо. Водночас "радянська історія" "титульної" української етнічної нації, до означення якої тоді застосовувався ще й прикметник "соціалістична", була історією становлення сучасної держави України та сучасної української мультиетнічної нації [986].

У СРСР на означення належності громадянина до певної етнічної спільноти застосовували слово "національність". Національність кожного/кожної записувалася в паспорті та інших документах, що посвідчували особу. Визначалася вона "за народженням" – тобто, за національністю батьків або когось одного з них, якщо вони різнилися за цією ознакою. У другому випадку громадянин мав право обрати національність батька або матері в 16 років, коли отримував перший паспорт. Ця практика спрощувала державі як політику "підтримки" осіб певної етнічної належності, передовсім русскої, так і дискримінацію за національною ознакою в реалізації громадянами права на вищу освіту, професію та професійну кар'єру, місце роботи, вільний вибір місця проживання аж до репресій щодо цілих етнічних спільнот (кримських татар, німців, греків та ін.).

Національно-територіальний устрій СРСР фіксувався в загальносоюзній та республіканських конституціях як утілення проголошеного В. Лєніним "права націй на самовизначення". У формально федеративній, а фактично гіперцентралізованій державі з потужним апаратом насильства та масованої ідеологічної обробки населення, така фіксація не створювала скільки-небудь серйозних загроз, як з'ясувалося, тільки до певного часу. Коли цей час настав, проголошення суверенітету Українською та іншими

[986] Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Боряк, В. М. Даниленко та ін ; відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України. Видавництво "Ніка-Центр", 2012. 592 с. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-617-9/978-966-521-617-9.pdf

республіками і вихід зі складу СРСР відповідали чинному тоді законодавству.

У статті 70 "союзної" Конституції (1977 р.) стверджувалося, що СРСР є "багатонаціональною державою", утвореною внаслідок "вільного самовизначення націй". Стаття 72 зберігала за кожною союзною республікою "право вільного виходу з СРСР". Українська РСР зберігала це право також на підставі статті 69 своєї Конституції (1978 р.). Отже, текст "Декларації про державний суверенітет України", яким Українська РСР проголошувалася "суверенною національною державою… в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення", акцентував законність – правову легітимність її руху до незалежності.

Коли прихильники трактування сучасної української нації саме як етнічної спільноти аргументують свою позицію посиланням на цей текст [987], вони залишають поза увагою тексти наступні. А саме: що Республіка "здійснює захист і охорону національної державності українського народу"; "Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України", який "є єдиним джерелом державної влади в Республіці"; громадянам забезпечується "рівність перед законом" "незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин"[988]. Цей самий імператив містить і чинна Конституція України (стаття 24 та ін.).

Відповідно, коли в червні 1992 р. парламент затверджував положення про паспорт громадянина України, було вирішено не записувати в цьому документі національність (у сенсі етнічної належності) особи, як це робилося в паспортах громадян СРСР. А згідно з жовтневим 2000 року наказом Міністерства юстиції

[987] Козловець М. А. Наукова творчість, присвячена розбудові нації. *О. М. Рудакевич. Націологічні засади модернізації українського суспільства*. Київ : Політія. 2020. С. 13.

[988] Декларація про державний суверенітет України від 16.07.1990 р. № 55-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/55-12#Text

України припинили фіксувати національність батька і матері в актовому записі та свідоцтві про народження дитини. В Україні громадяни вирішують питання своєї національності (тобто етнічності) виключно на підставі особистого бажання та самовизначення.

Дослідниками підкреслювалося, що у процесі суверенізації та розвитку сучасної України не знайшла підтримки концепція, згідно з якою територія держави є "історичною власністю українського етносу", а етнічні українці – "єдиним повномасштабним суб'єктом національно-державного самовизначення, ні з ким не повинні ділити свободу свого державного і культурного існування"[989], що державність суверенної України від початку формувалася як національна державність усього українського народу – громадян країни усіх національностей. Проте "проблема еволюції української нації від етнічної до громадянської сутності" і досі "звертає до себе увагу з тієї точки зору, що перша модель націєтворення зазвичай асоціюється з етнократією, домінуванням титульного етносу й асиміляційними зазіханнями з його боку, а друга – зі створенням умов для утвердження мультикультурності, забезпечення рівності усіх етнічних сегментів суспільства, гарантуванням прав національних меншин"[990].

Отже, хоча "Декларація про державний суверенітет України" і не мала сили закону, вона "відіграла важливу роль в утвердженні реального суверенітету України, у розбудові української держави"[991]. Серед нормативно-правових документів, які суверенітет утверджували, був документ № 1427-XII від 24 серпня 1991 року. Він об'єднав постанову "Про проголошення незалежності України"

---

[989] Бадзьо Ю. Історичні небезпеки на нашому шляху до громадянського суспільства. *Демократія і державність в Україні: проблеми гармонізації: Всеукраїнська наук.-практ. конф., Київ, 6–7 лютого 1997 р.* Київ : Інститут національних відносин і політології НАН України, 1997. С. 45–46.

[990] Майборода О. М. Етнополітика України в контексті євроінтеграції. *Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси.* Київ : Інститут історії України НАН України. Видавництво "Ніка-Центр", 2012. С. 548–561. URL: http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-617-9/978-966-521-617-9.pdf

[991] Погорілко В. Ф., Шемшученко Ю. С. Декларація про державний суверенітет України 1990. Ю. С. Шемшученко (голова редкол.). *Юридична енциклопедія.* Київ : Видавництво "Українська енциклопедія", 1999. Т. 2 : Д–Й. С. 37–38.

та Акт проголошення незалежності України. Було проголошено "створення самостійної української держави – України"[992]. На цей Акт посилається преамбула чинної Конституції держави, чим засвідчує спадкоємність розвитку правових засад українського державо- та націєбудівництва. Серед підстав усамостійнення України в Акті виокремлено "право на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародними документами".

Відсутність у цитованому тексті перед словом "самовизначення" слова "нація" не є ані випадковістю, ані опискою, ані помилкою. Суверенна держава Україна стала правонаступницею Української РСР[993]. Як суб'єкт міжнародного права вона зобов'язана була цього права дотримуватися. А міжнародні правові акти, в тому числі й передовсім Статут ООН, серед базових принципів відносин між державами (nations) називають "самовизначення народів" (self-determination of peoples), а не самовизначення націй [994].

Наведені факти можна розглядати як пояснення, чому в Конституції України словосполучення-терміни "українська нація" та "Український народ" вжито одне за одним і розділено лише комою. По-перше, щоб засвідчити та наголосити наступність, безперервність і відповідність внутрішньому та міжнародному законодавству становлення України як суверенної національної держави української нації, Українського народу. По-друге, показати наступність розвитку української нації від спільноти етнічної до спільноти поліетнічної громадянської.

Така інтерпретація термінів преамбули Основного Закону України важлива для інституціоналізації базового принципу державної політики націєтворення, імперативом якої буде інтеграція в складі єдиної нації-народу громадян усіх національностей (етнічних ідентичностей) довкола та на ґрунті спільних державницьких цінностей, початки формування й утілення яких є частиною історії й сьогоденням українського етносу. Альтернатива

---

[992] Про проголошення незалежності України : Постанова Верховної Ради Української РСР від 24.08.1991 р. № 1427-XII. Акт проголошення незалежності України від 24.08.1991 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1427-12#Text

[993] Про правонаступництво України : Закон України від 12.09.1991 р. № 1543-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1543-12#Text

[994] UN Charter 1945. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/full-text

цьому принципу – розщеплення-поділ українського соціуму на націю етнічних українців та всіх інших.

Політична реалізація цієї альтернативи може актуалізувати загрози соціальній згуртованості та національній безпеці на ґрунті етнічних та етнокультурних відмінностей. Ознаки такої ймовірності містять положення двох законів України, ухвалених парламентом в умовах війни: перший – за трохи менше трьох років до повномасштабного російського воєнного вторгнення, та другий – через 10 місяців після його початку. Ці положення суперечать одне одному. Вони упроваджують у простір законодавства різні трактування української нації та її ідентичності. Така суперечливість загрожує розбалансуванням і розмиванням цілепокладання та цілісності державної етнополітики, послабленням її спроможності забезпечувати інтегративну динаміку соціальних відносин, єдність і згуртованість нації.

У 2019 р. парламент інституціоналізував наявність у державі двох націй: етнічної *"української нації, яка історично сформувалась і протягом багатьох століть безперервно проживає на власній етнічній території, становить переважну більшість населення країни і дала офіційну назву державі"*, а також *"української громадянської нації",* базовим системним складником якої є етнічна українська нація. Така бінарність стала імперативом до розроблення й реалізації державної етнополітики від моменту набрання чинності (через два місяці після опублікування) Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної"[995].

У 2021 р. народні депутати затвердили ще одну політико-правову бінарність, зберігши чинність попередньої. Зроблено це було законом, який "визначає мету, завдання, принципи, напрями, особливості формування та реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності"[996].

---

[995] Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

[996] Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2834-20#Text

Цим актом парламент зобов'язав виконавчу владу та зорієнтував громадянське суспільство до розроблення та реалізації двоєдиної й водночас розділеної політики – *однієї,* яка має розвивати українську етнічну націю та утверджувати відповідну національну ідентичність, *і другої* – спрямованої на утвердження громадянської ідентичності. Метою державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності визначено "досягнення єдності в українському суспільстві шляхом подолання суперечностей соціокультурного, мовного, регіонального характеру на основі європейського та євроатлантичного курсу, забезпечення дотримання конституційних гарантій прав і свобод людини і громадянина".

Згідно з цим законом інституції держави та громадянського суспільства мають опікуватися "формуванням і збереженням" ідентичності не двох українських націй (як у законі 2019 року), а однієї – *етнічної "як самобутньої спільноти, об'єднаної назвою, символами, географічним та етносоціальним походженням, історичною пам'яттю, комплексом духовно-культурних цінностей, зокрема, українською мовою і народними традиціями".* Одночасно має забезпечуватися утвердження *громадянської ідентичності як "стійкого усвідомлення громадянином України, закордонним українцем свого політико-правового зв'язку з Україною, українським народом та громадянським суспільством".*

На некоректність та ризики запровадженої у 2019 р. законодавчої інституціоналізації "формули" про дві українські нації в Україні звертали увагу в аналітичних текстах задовго до, а також після ухвалення відповідного закону. Зазначалося, зокрема, що можна шукати й віднаходити аргументи на підтримку тверджень, що українська "титульна етнічна нація" сформувалася і в незмінному вигляді проживає на одній і тій самій території упродовж століть: наприклад, від часів Гетьманщини (Війська Запорозького) і раніше, або за Української революції та національно-визвольних змагань 1917–1921 рр., потім Української РСР і тепер сучасної України. Так само можна віднайти ще переконливіші аргументи, які доводитимуть сумнівну достовірність першого твердження.

Наголошувалося, що, ухвалюючи відповідний закон народні депутати не надто переймалися питаннями вірогідності загострення світоглядних, політичних та інших суперечностей в українському соціумі у процесі реалізації державної політики, орієнтованої на розвиток у вітчизняному соціумі двох українських націй одночасно – української моноетнічної та української громадянської етнічно й культурно багатоскладової.

Також стверджувалося, що законодавча легітимація версії про наявність у вітчизняному соціумі двох українських націй хибує на алогічність і порушує такі стандарти законотворення, як термінологічна конкретність і чіткість змісту. Це формує ґрунт для виникнення юридичних колізій, зокрема, в частині вже реалізованої вимоги закону 2019 року про нову редакцію абзацу третього частини третьої статті 15 Закону України "Про кінематографію". В цій редакції серед мотивів відмови у видачі державного посвідчення на право розповсюдження і демонстрування фільмів визначено "наявність у фільмі матеріалів (висловлювань, дій тощо)", спрямованих на "приниження нації". У разі оскарження відмови в судовому порядку юристам центральних органів виконавчої влади, що реалізують державну політику в сфері кінематографії, а також прокурору і суддям доведеться з'ясовувати, випадок приниження якої саме нації (етнічної чи громадянської) має місце і чи саме на цей випадок поширюється відповідна стаття Закону [997].

Подібно до закону України 2019 року, закон 2022 року також виокремлює у вітчизняному соціумі українську етнічну націю – у цьому випадку одну, а не дві, але вже в іншому трактуванні.

Тобто, парламент затвердив правові норми та політичні імперативи націєбудівництва, які не узгоджуються між собою. Спільним у цих нормах та імперативах є фракціонування українського соціуму за етнічними ознаками. Законодавець поділив українське суспільство на дві великі групи. *Перша* – спільнота

[997] Котигоренко В. О., Панчук М. І. Проблеми термінології законодавства, що регулює етнонаціональні відносини в Україні. *Український соціум.* 2020. № 72 (1). С. 9–40. URL: https://doi.org/10.15407/socium2020.01.009

етнічних українців (у далеких від адекватності означеннях їх як нації обома законами): до складу української етнічної нації було занесено всіх, хто має українське етнічне походження та є носієм певних ознак, описи яких у цих законах різняться. *Друга група* – всі інші громадяни, які не є етнічними українцями.

Закон 2019 року до другої групи лояльніший – разом з етнічними українцями відносить їх до української громадянської нації. Закон 2022 року розмежовує національну ідентичність і громадянську. Таке розмежування має юридичний сенс у разі, коли трактування кожної відповідає її специфіці. *Перша* є феноменом соціально-психологічним, стосується індивідуального та групового почуття/усвідомлення належності до української нації як спільноти (згідно з законом – етнічної). *Друга* – громадянська ідентичність – виявляється в усвідомленні громадянином і закордонним українцем їх політико-правового зв'язку з Україною як державою. Адже саме держава надає особі статусу громадянина або закордонного українця. Вона має щодо цих осіб певні права та обов'язки, а вони мають певні права та обов'язки щодо держави. Цей зв'язок формується й забезпечується законами.

Однак з позицій юридичної науки і практики некоректно називати громадянську ідентичність усвідомленням громадянином України і закордонним українцем їх зв'язку з українським народом та громадянським суспільством як зв'язку політико-правового. Зв'язок між цими суб'єктами справді існує. Але не політико-правовий. Він є емоційним, чуттєвим і таким, що усвідомлюється, зв'язком між особою/особами і спільнотою/спільнотами. Цей зв'язок не нормується законом чи будь-якими іншими правовими актами. Чомусь народні депутати вирішили не брати до уваги критичні зауваження до законопроєкту, зроблені Головним науково-експертним управлінням Верховної Ради України та науковцями.

З позицій етнополітології видається некоректним і недоречним розмежовувати національну та громадянську ідентичності, оскільки відповідні соціальні феномени є дифузними, взаємопроникними. Цей аспект акцентувала Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ), коли за результатами аналізу відмінностей націєтворення на європейському континенті формулювала реко-

мендації, орієнтовані на оптимізацію державних політик. У тексті прийнятої нею Рекомендації зазначається, що термін "нація" глибоко вкорінений у культурі й історії та тісно пов'язаний із політичними ідеологіями, які його експлуатували та переробляли його первісний зміст. У деяких державах-членах Ради Європи поняття "нація" використовується для позначення громадянства, яке є правовим зв'язком (відношенням) між державою та особою, незалежно від етнокультурного походження останньої. В інших державах-членах той самий термін використовують для позначення органічної спільноти, яка говорить певною мовою і характеризується набором схожих культурних та історичних традицій, подібними уявленнями про своє минуле, схожістю ставлення до сучасності й подібними баченнями майбутнього. У частини країн-членів обидва розуміння використовуються одночасно для позначення, відповідно, національного громадянства та етнічної належності. З цією метою термін "нація" іноді застосовують з подвійним значенням, а в іншому випадку – для вираження кожного з цих значень застосовують два різних слова. Однак загальна тенденція еволюції національної держави полягає в її трансформації, залежно від конкретного випадку, із суто етнічної або етноцентричної держави в громадянську державу і з суто громадянської держави в мультикультурну державу.

Через особливості формування національних держав у XIX – першій половині XX ст. та зміни їхніх кордонів наприкінці Другої світової й "холодної" воєн на територіях майже всіх держав-членів Ради Європи живуть різні групи людей, які одночасно є громадянами однієї держави та складовою громадянської нації, але які належать і є частиною різних "культурних націй". Порівняно з найбільшою групою громадян, що мають однакове етнокультурне походження, ті групи, які не такі чисельні, є національними меншинами та називаються такими. Вони є складовою частиною суб'єкта – співзасновника національної держави, є громадянами такої держави та користуються своїми правами, щоб зберігати, виражати та підтримувати свою національну ідентичність.

З огляду на ці та інші обставини державам-членам Ради Європи запропоновано "узгодити свої конституції із сучасними демократичними європейськими стандартами, які закликають

кожну державу інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм (entity) і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами"[998].

Узгодження етнополітики України зі стандартами Європейського Союзу (ЄС) є однією з умов євроінтеграції держави й суспільства. Дотримання цих стандартів найперше необхідне самій Україні. Цю необхідність актуалізували події, що передували Революції гідності, сама революція, а також початок у 2014 р. російської агресії та її ескалація через 8 років потому. Дієва державна етнополітика має забезпечувати згуртованість етнічно та культурного гетерогенного й поліморфного вітчизняного загалу для успішного вирішення завдань національної безпеки і оборони, модернізації самої держави, сприяння відновленню й укріпленню її суверенітету над усією територією в межах міжнародно визнаних кордонів, успішному розвитку всіх сфер життєдіяльності соціуму. Для цього приймалися нові закони, стратегії та програми, розвивалися відповідні практики.

Конкретизації цілей і завдань державної етнополітики та удосконаленню її правових засад сприяло ухвалення законів "Про освіту" (2017), "Про забезпечення функціонування української мови як державної" (2019), "Про корінні народи України" (2021), "Про медіа" (2022), "Про національні меншини (спільноти) України", "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності (2022) та інших.

Тим часом стаття 7 Закону "Про освіту" одразу викликала бурхливу негативну реакції в Угорщині та Румунії. Пізніше посадовці цих двох країн так само негативно зреагували на закони про державну мову та національні меншини (спільноти). Україну звинувачували у звуженні прав національних меншин, замахові на їхню ідентичність та культуру, спробах асиміляції, українізації тощо, погрожували блокуванням початку переговорів України з

[998] The concept of "nation". Recommendation 1735. Parliamentary Assembly. 26.01.2006. URL: https://pace.coe.int/en/files/17407

ЄС[999; 1000]. У частини українських угорців та румунів, що компактно проживають в Закарпатській та Чернівецькій областях, новації також викликали невдоволення. Певної критики Україна зазнала з боку Польщі, Греції та Болгарії.

У цій ситуації український владі довелося пояснювати, що присутність статті 7 у тексті Закону зумовлена тим, що діти з-серед національних меншин після закінчення школи не володіють державною мовою, що це обмежує їхні можливості здобуття післяшкільної освіти, працевлаштування тощо. При цьому Україна зобов'язалася гарантувати кожному своєму громадянину право на здобуття освіти на всіх рівнях державною мовою в державних і комунальних закладах. Національним меншинам (спільнотам) гарантують право навчатися в комунальних дошкільних закладах поряд з державною мовою і мовою відповідної національної меншини через окремі класи (групи). Корінним народам України гарантують право на навчання в комунальних закладах дошкільної і загальної середньої освіти поряд з державною мовою також мовою відповідного корінного народу.

Особам, які належать до корінних народів і національних меншин (спільнот) України, гарантується право на вивчення своєї мови в комунальних закладах загальної середньої освіти або через національні культурні товариства.

Передбачено обов'язкове вивчення державної мови у закладах професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти в обсязі, що дає змогу провадити професійну діяльність. Відповідно до освітньої програми одну або кілька дисциплін можуть викладати двома та більше мовами – державною, англійською мовою, іншими офіційними мовами ЄС.

За бажанням тих, хто здобуває професійну та вищу освіту, заклади освіти створюють можливості для вивчення ними мови

---

[999] Тужанський Д. Мовний конфлікт з Європою: як діяти Києву, щоб зберегти норми освітнього закону. *Європейська правда.* 18 вересня 2017 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/09/18/7071149/

[1000] Угорщина обіцяє блокувати початок переговорів з Україною про вступ до ЄС. *Європейська правда*. 7 листопада 2023 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/11/7/7173020/

корінного народу чи національної меншини як окремої дисципліни. Особливості використання мов в окремих видах та рівнях освіти визначаються спеціальними законами. Законом "Про медіа", зокрема, передбачено певні обсяги мовлення та поширення інформації як українською, так і мовами корінних народів і національних меншин (спільнот).

Проте Венеційська комісія після розгляду "євроінтеграційних законів" висловила низку зауважень[1001], які довелося брати до уваги та готувати до цих законів певні зміни. Наприкінці листопада уряд вніс до парламенту законопроєкт про зміни до трьох законів про освіту, а також до законів про місцеве самоврядування, державну мову, медіа, видавничу справу, про національні меншини (спільноти) [1002].

Окремі пропозиції документа справді захищають права меншин. Інші, на думку Уповноваженого із захисту державної мови та аналітиків, які оперативно відреагували на проєкт, можна розглядати як такі, що містять ознаки порушення цих прав і суперечать рішенню Конституційного Суду України від 14 лютого 2021 р. про відповідність закону про державну мову Основному Закону країни. Серед цих інших – зменшення обов'язкової частки україномовних книг для видавців та книгорозповсюджувачів, скорочення присутності державної мови в аудіовізуальних медіа. Послаблено гарантії та права школярів з-серед національних меншин вивчати українську мову на рівні, необхідному для здобуття вищих рівнів освіти та, відповідно, наступного залучення до високофахової роботи в Україні та повноцінної інтеграції в український соціум. Це може спонукати їх до еміграції в країни, мовами яких вони навчалися. Подібне може статися з випускниками приватних закладів вищої освіти, яким пропонується надати

[1001] "Венеційка" розкритикувала "євроінтеграційний" закон про нацменшини, зокрема в питанні мови. *Європейська правда*. 2023, 12 червня. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/06/12/7163540/

[1002] Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів щодо прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах; Проєкт Закону від 24.11.2023 р. № 10288. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43294

право вибору мови навчання серед мов національних меншин, які є офіційними мовами Європейського Союзу[1003] ; [1004].

Варто також звернути увагу на раніше внесені до статті 1 закону про національні меншини (спільноти) в частині зміни тексту дефініції цих груп українських громадян. Тоді після слів "не є етнічними українцями" перед словом "проживають" було вилучено слово "традиційно"[1005]. У новій редакції * цієї дефініції на "статус" національної меншини з відповідними правами, а отже, й із обов'язками держави щодо забезпечення цих прав зможуть претендувати так звані "нові" іммігранти.

Важко або й неможливо знайти країну Європи, де таку практику було би закріплено законом[1006]. Чому? Тому що це може загрожувати руйнівними для ідентичності націй цих країн змінами, хай би якими етнічно однорідними чи багатоскладовими вони були.

Важко зрозуміти, чому відповідальні за "євроінтеграційні закони" урядовці не переконали колег з "Венеційки" та народних депутатів у необхідності збереження первинного визначення. Адже слідування "букві" закону в ситуації вірогідного "напливу" до країни іммігрантів здалека може спричинити розмивання традиційного етнічного та мовного розмаїття українського соціуму

[1003] Позиція Уповноваженого щодо законопроєкту № 10288. *Уповноважений із захисту державної мови*. 28 листопада 2023 р. URL: https://mova-ombudsman.gov.ua/news/pozytsiia-upovnovazhenoho-shchodo-zakonoproiektu-10288

[1004] Заболотна О. Як євроінтеграційний законопроєкт про національні меншини загрожує українській мові. *LB.ua*. 29 листопада 2023 р. URL: https://lb.ua/culture/2023/11/29/586634_yak_ievrointegratsiyniy_zakonoproiekt.html

[1005] Про внесення змін до Закону України "Про національні меншини (спільноти) України" щодо деяких питань реалізації прав і свобод осіб, які належать до національних меншин (спільнот) України : Закон України від 21.09.2023 р. № 3389-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3389-20#n6

* "Національна меншина (спільнота) України (далі – національна меншина (спільнота)) – це стала група громадян України, які не є етнічними українцями, проживають на території України в межах її міжнародно визнаних кордонів, об'єднані спільними етнічними, культурними, історичними, мовними та/або релігійними ознаками, усвідомлюють свою належність до неї, виявляють прагнення зберегти і розвивати свою мовну, культурну, релігійну самобутність".

[1006] The Ethnopolitical Encyclopaedia of Europe. Edited by Karl Cordell and Stefan Wolf. New York : PALGRAVE MACMILLAN, 2004. 708 p.

та української нації, доцентровим осердям яких – це засвідчують результати соціологічних опитувань – є українська культура та українська мова.

Концепцію державної політики із забезпечення "Єдності у розмаїтті" у травні 2023 року затвердив уряд країни[1007] на виконання рекомендацій Європейської комісії від 17 червня 2022 року завершити реформу правової бази для національних меншин. Документ був розроблений з урахуванням контексту воєнної агресії Росії проти України та необхідності подолання наслідків багатосотлітніх російських асиміляційних політик щодо різних етнічних і релігійних спільнот держави, сприяння міжкультурній компетентності, взаємодії та порозумінню, підтримці культури аргументованого доброзичливого діалогу та об'єднавчих наративів поряд із визнанням плюральності поглядів.

Такий підхід визнає цінність багатоскладовості сучасної української культури, а тому не передбачає витіснення його іноетнічних та іншомовних сегментів, включно з русскомовним. На українських теренах творчістю громадян України створюється "величезний російськомовний шар культури, музики, літератури, театру і кіно. І це роблять громадяни України. Коли говорять, що патріот може бути тільки українськомовним, це звучить доволі цинічно… Ми свідомо відкидаємо величезний пласт культурного надбання лише тому, що сформувався стереотип: українська література та культура можуть бути тільки українськомовними. Ми самі себе обділяємо, при цьому даючи величезний козир росіянам. Чому ми маємо від цього всього відмовлятися, якщо це створювалося тут людьми, які люблять цю землю, які лишилися тут жити, які за неї воюють, за неї вмирають?"[1008].

[1007] Про схвалення Концепції Державної цільової національно-культурної програми "Єдність у розмаїтті" на період до 2034 року. Кабінет Міністрів України : Розпорядження від 12 травня 2023 р. № 429-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/429-2023-%D1%80#Text

[1008] Жадан С. Я вилітав з донецького аеропорту 3 травня. Літак на Київ був забитий журналістами та бізнесменами, які тікали. *Детектор медіа*. 27 березня 2016 р. URL: https://detector.media/withoutsection/article/113851/2016-03-27-sergiy-zhadan-ya-vylitav-z-donetskogo-aeroportu-3-travnya-litak-na-kyiv-buv-zabytyy-zhurnalistamy-ta-biznesmenamy-yaki-tikaly/

Процитовані слова знаного українського письменника, поета й громадського діяча були мовлені до повномасштабного російського воєнного вторгнення. Остаточні впливи війни на динаміку повоєнного культурного простору України будуть зрозумілі нескоро. Проте вже зараз очевидно, що слід очікувати зменшення його русскомовної частки. Але навряд чи з нього випадуть вірш Анастасії Дмитрук "Никогда мы не будем братьями", поезії Олександра Кабанова[1009], творчі здобутки багатьох інших українських русскомовних митців.

Окрім того, в українськомовної, перекладеної русскою, а також в української русско- та іншомовної поезії, літератури, попереду велика місія – власний внесок у дешовінізацію та деімперіалізацію ментальності населення країни-агресорки, демістифікацію його уявлень про українську націю та її ідентичність, а також у вирішення завдань повернення Україною її територій, тимчасово окупованих Росією, та реінтеграцію населення цих територій до українського соціального простору.

Наразі неможливо передбачити, коли та якими способами Україна відновить суверенітет на всій своїй території у межах її міжнародно визнаних кордонів. Але щоб цей час настав, держава має включити до пріоритетів своєї політики розроблення й упровадження ідеологічних, медійних та інших проєктів і практик, орієнтованих на укріплення й розширення соціальної бази на свою підтримку серед кримськотатарського, іноетнічного та іншомовного населення тимчасово окупованих територій Кримського півострова та окремих областей. Роботу в цьому напрямі має забезпечувати Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій і не тільки.

На виконання підписаного в лютому 2021 р. Президентом України Указу "Про окремі заходи, спрямовані на деокупацію і реінтеграцію тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим і міста Севастополя" почала діяти Кримська платформа –

[1009] "Иловайская дуга, память с видом на руину: жил – на языке врага, умирал – за Украину". *А. Кабанов. На языке врага. Стихи о войне и мире.* Киев : Фолио, 2017.

міжнародний координаційний механізм з консолідації міжнародних зусиль, спрямованих на деокупацію та відновлення територіальної цілісності України, подолання наслідків, спричинених тимчасовою окупацією Криму Російською Федерацією, а також захисту прав та інтересів громадян України, розвитку кримськотатарської мови як важливої складової етнокультурної спадщини Українського народу.

Березневим 2021 року указом Президента України уведено в дію рішення Ради національної безпеки і оборони України "Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя". Серед базових положень цього документа – створення умов для зростання та зміцнення рівня довіри громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території, до органів державної влади України, інших суб'єктів владних повноважень, а також сприяння збереженню етнічної та релігійної самобутності громадян України, які проживають на тимчасово окупованій території, створення умов, зокрема інституційних, для розвитку культури кримськотатарського та інших корінних народів, національних меншин[1010].

На часі розроблення та затвердження Кабінетом Міністрів України та донесення до населення плану заходів з реалізації Стратегії деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої територій, а отже, й реінтеграції населення цих територій на засадах, визначених указом Глави держави.

Потребують розроблення проєктні документи на виконання Закону "Про корінні народи України"[1011], зокрема, в частині

[1010] Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 11 березня 2021 року "Про Стратегію деокупації та реінтеграції тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя". – Президент України : Указ від 24.03.2021 р. №117/2021. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1172021-37533

[1011] Про корінні народи України : Закон України № 1616-IX від 1 липня 2021 року зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2849-IX від 13 грудня 2022 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1616-20#Text

визначення способів і форм реалізації кримськими татарами, караїмами та кримчаками права на самовизначення у складі України. Адже таке самовизначення може трактуватися й утілюватися порізному – як національно-територіальна автономія, національно-культурна автономія або національно-персональна, державне самовизначення в різних формах та ін. Щодо цього потрібна дискусія. Спершу – на експертному рівні зі залученням представників корінних народів. Мають бути розроблені та проаналізовані законопроєктні пропозиції як у сенсі їх символічного значення для цих народів, так і практично-політичному. Право на законодавче закріплення матиме форма самовизначення, яка забезпечить компромісну реалізацію спільних громадянських і державних інтересів і цінностей та особливих інтересів етнічних. Проєкт, який відповідатиме цьому імперативові, може бути винесений у публічний простір та пропонуватися до упровадження, щоб не спровокувати конфліктні настрої та конфліктну поведінку всередині поліетнічного загалу Криму та всієї України.

Важливо також передбачити запобіжники загрозам громадянської дезінтеграції й конфліктності через буквальне й безваріативне дотримання окремих вимог Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної" та інших пов’язаних з ним правових актів у процесі напрацювання й утілення заходів з відновлення суверенітету України над тимчасово окупованими територіями. Те саме стосується реадаптації русскомовних і всіх інших українських громадян, які мусили рятуватися від війни за кордоном, у тому числі в країнах – колишніх республіках СРСР, та повертатимуться на Батьківщину, мовний простір якої істотно українізувався.

Формування дезінтеграційних загроз не можна виключити, зокрема, з огляду на трактування окремими посадовцями українського законодавства, що регулює відносини в етнополітичній сфері включно з її мовним сегментом. На запитання журналістів Радіо Свобода "чи можна вважати українцями російськомовних?" Уповноважений із захисту державної мови відповів, що "немає такого поняття російськомовність", що "цей маркер був

запроваджений російською ідеологією"[1012]. Віцепрем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України переконана, що "в Україні немає російської меншини, її не існує", й що "це усвідомлюють у Європейській комісії"[1013]. Голова Верховної Ради України постулює, що "жодних російських нацменшин в Україні наразі не може бути", бо "представники народу, який на сьогодні здійснює геноцид українського народу, чинить агресію, веде війну проти України, не можуть мати жодних привілеїв у нашій країні щодо будь-яких нюансів, пов'язаних із їхньою національною меншиною" і "закон про національні меншини (спільноти) України не поширюється на нацспільноти, які представляють країну-агресора"[1014].

Такого роду трактування етнополітичної ситуації в Україні спонукають до постановки низки запитань. Якщо "немає такого поняття російськомовність", тоді як називати російськомовних громадян України серед "Українського народу – громадян України всіх національностей", від імені яких Верховна Рада України приймала "Декларацію про державний суверенітет України" та "Конституцію – Основний Закон України"?

На яких підставах оголошуються "представниками країни агресора" громадяни України – етнічні росіяни (русскіє), які разом з етнічними українцями та громадянами інших національностей на фронті й у тилу борються з російською агресією?

Навіщо було називати своїми однодумцями фахівців Європейської (Венеційської) комісії, які погодилися, що російська агресія є аргументом за тимчасове незастосування "державної (офіційної) мови держави, визнаної Верховною Радою України державою-агресором або державою-окупантом", до положень частин другої,

---

[1012] "Немає поняття "російськомовні". Всі ми – громадяни України" – мовний омбудсмен. *Радіо Свобода.* 22 листопада 2023 р. URL: ttps://www.radiosvoboda.org/a/mova-zachist-movy-kremin-upovnovazheniy/32695112.html

[1013] В Україні немає юридично оформленої російської меншини, – Стефанішина. *Укрінформ.* 9 листопада 2023 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3784752-v-ukraini-nemae-uridicno-oformlenoi-rosijskoi-mensini-stefanisina.html

[1014] Жодних російських нацменшин в Україні немає і не може бути, – Стефанчук. *Інтерфакс-Україна*. 20 листопада 2023 р. URL: https://interfax.com.ua/news/political/948813.html

третьої, одинадцятої статті 10 Закону "Про національні меншини (спільноти) України"? Йдеться про незастосування протягом 5 років з дня скасування або припинення воєнного стану російської мови у рекламі та під час проведення культурно-мистецьких і публічних заходів (зборів, конференцій, мітингів, виставок, форумів тощо). Комісія назвала цей термін надто тривалим та запропонувала його скоротити і, за потреби, продовжити згодом.

Кому вигідні наведені та подібні заяви високопосадовців? Вони точно не вигідні українцям, яких згуртовує бажання спільної перемоги над агресором і відновлення територіальної цілісності України в кордонах 1991 року. Ці заяви невигідні всім, для кого важливо, щоб русскіє за національністю та русскомовні українці разом з громадянами України української та іншої національності, які через війну опинилися в окупації та мусили рятуватися від війни за кордоном, знову стали частиною українського суспільства – більш згуртованого й успішного, аніж до війни.

Минулого року, вважають опитані соціологами у листопаді 2023 року громадяни, українці згуртовані і будуть такими і наступного року[1015*]. Торішню згуртованість відзначили 87% (з них 50% обрали опцію, що були "дуже згуртовані, 37% – "скоріше згуртовані"). На понад чверть менше респондентів (64%) назвали українську спільноту згуртованою цьогоріч (обрали відповідь "дуже згуртовані" – 16%, "скоріше згуртовані" – 48%). Очікування згуртованості у 2024 році – 59% (з розподілом 16% та 43%). Натомість 11% схильні вважати, що у 2022 році українці не були згуртовані (9% – "скоріше", 2% – "зовсім"). Щодо ситуації у

[1015] Двадцять п'яте загальнонаціональне опитування: сприйняття загроз на зиму 2023–2024. *Соціологічна група "Рейтинг"*. 22–23 листопада 2023 р. URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_piyate_zagalnonacionalne_opituvanny_spriynyattazagroz_na_zimu_2023-2024.html

[*] Опитано 1000 дорослих громадян України в усіх областях, крім тимчасово окупованих територій Криму та Донбасу, а також територій, де на момент опитування відсутній український мобільний зв'язок. Вибірка репрезентативна за віком, статтю і типом поселення. Метод опитування: CATI (Computer Assisted Telephone Interviewing – телефонні інтерв'ю з використанням комп'ютера) на основі випадкової вибірки мобільних телефонних номерів. Помилка репрезентативності дослідження з довірчою імовірністю 0,95: не більше 3,1%.

поточному 2023 році – 34% відповіли, що не є згуртованими (з них 28% – що "скоріше", 6% – "зовсім"). Причин негативної динаміки уявлень про згуртованість може бути багато. Вони потребують цільового вивчення. Не виключено, що серед цих причин будуть не завжди збалансовані рішення та практичні дії державних інституцій, а також публічні заяви їх посадовців. Про що йдеться?

Ухвалений у 2019 р. Закон "Про забезпечення функціонування української мови як державної" містить понад тридцять нагадувань про мовні права корінних народів і національних меншин України. Цю обставину можна трактувати як прагнення парламентарів дотримуватися конституційного імперативу цілісності мовної політики розвитку та функціонування державної української мови з одночасним збереженням і розвитком мовної самобутності всіх корінних народів і національних меншин країни (статті 10 та 11 Конституції України). Проте цільовим призначенням Закону було й залишається підтвердження верховенства української мови як єдиної державної та вжиття додаткових заходів для зміцнення її ролі в українському суспільстві. Відповідно, було запроваджено посаду Уповноваженого із захисту державної мови. Серед завдань, які виконує Уповноважений – захист права громадян України на отримання державною мовою інформації та послуг у визначених Законом сферах суспільного життя на всій території України, а також усунення перешкод та обмежень у користуванні державною мовою.

Мовні ж права корінних народів і національних меншин мали гарантуватися та забезпечуватися іншими законами. Тому в листопаді 2023 року уряд вніс до парламенту законопроєкт з пропозицією, щоб захист права на використання мов національних меншин (спільнот) здійснював Уповноважений Верховної Ради України з прав людини[1016]. Ініціатива видається сумнівною з огляду на завантаженість цієї інституції, а ще – через важливість

[1016] Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів щодо прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах. Проєкт Закону від 24.11.2023 р. № 10288. Суб'єкт права законодавчої ініціативи – Кабінет Міністрів України. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/43294

захисту мов корінних народів України також. Навряд чи виправданим було би створювати окремі посади для захисту мовних та інших прав етнічних спільнот з різним політико-правовим статусом. Потрібні альтернативні пропозиції.

Час показав правильність реалізованого у 2020 році рішення вивести Державну службу України з етнополітики та свободи совісті (ДЕСС) зі складу Міністерства культури та інформації та надати їй статусу і повноваження центрального органу виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України та який забезпечує формування й реалізацію державної політику у сфері міжнаціональних відносин, релігії та захисту прав корінних народів і національних меншин (спільнот). У системі механізмів реалізації цієї політики важливу роль мають відігравати територіальні органи ДЕСС, функції яких наразі виконують структурні підрозділи обласних державних адміністрацій з питань етнополітики та свободи совісті.

Тим часом вище названий листопадовий 2023 року урядовий законопроєкт передбачає створення Центрів національних меншин (спільнот) у складі Ради Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій, а також Центрів національних меншин у сільських, селищних, міських радах, на території яких традиційно проживають особи, що належать до національних меншин (спільнот), або в яких такі особи становлять значну частину населення. Пропозиції до положення про такі центри має підготувати ДЕСС.

Про громадян, які належать до корінних народів України, у законопроєкті Кабінету Міністрів не йдеться.

Отже, планується створення додаткової управлінської вертикалі на виконання повноважень, призначених Державній службі України з етнополітики та свободи совісті[1017]. Дублювання функціоналу в цьому випадку видається не вірогідним, а неминучим. Надалі не можна виключити також змагальності ланок цих двох вертикалей за фінансові ресурси тощо.

[1017] Положення про Державну службу України з етнополітики та свободи совісті. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2019 р. № 812. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/812-2019-%D0%BF#Text

Тим часом навіть після виведення ДЕСС з-під підпорядкування Міністерства культури та інформації останньому залишили завдання забезпечувати "дотримання мовних прав українців", здійснення "заходів щодо реалізації положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин у сфері культурної діяльності" та інші[1018].

Після ухвалення наприкінці грудня 2022 року Закону "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує відповідну політику, призначили Міністерство молоді та спорту України. Отже, на цю інституцію покладено нові повноваження на додаток до традиційних формування та реалізації молодіжної політики та політики у сфері фізичної культури і спорту. Тим часом утвердження української національної та громадянської ідентичності – це надзвичайно багатопрофільна робота за різними напрямами. Поміж них, зокрема, здійснення підготовки, перепідготовки та підвищення кваліфікації відповідних фахівців[1019], вимоги до освіти та компетентностей яких досі не сформовано.

Мінмолодьспорту також має організаційно забезпечувати роботу Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності (утворена урядовою постановою № 320 від 7 квітня 2023 року). Згідно з Законом раду має очолювати й очолює міністр Кабінету Міністрів України. До складу ради входять міністр молоді та спорту, заступники міністрів України, керівники й високопосадовці низки інших державних інституцій, а також (за згодою) представники наукових

[1018] Положення про Міністерство культури та інформаційної політики України. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3-2022-%D0%BF#Text

[1019] Положення про Міністерство молоді та спорту України. Кабінет Міністрів України : Постанова від 2 липня 2014 р. № 220. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-2014-%D0%BF#doc_save

установ і неурядових організацій та ін.[1020]. Законом також передбачено утворення консультативно-дорадчих координаційних рад при Раді Міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, районних та міських органах державної виконавчої влади та місцевого самоврядування на чолі із заступниками керівників управлінських органів відповідного рівня.

Описані новації дають підстави стверджувати про наявність ознак того, що для регулювання відносин у сфері етнополітики сформовано та формується не менше трьох управлінських вертикалей з повноваженнями, що перетинаються або й дублюються. Можливо, ситуацію буде змінено в кращий бік. Тоді не спадатиме на думку прислів'я, що "там де багато господинь, там хата не метена".

Висновки. Суверенізація сучасної України відбулася завдяки високій політичній активності українського суспільства та тимчасовому союзу націонал-комуністів і націонал-демократичних сил[1021]. Саме тоді – на початку 1990-х років – було закладено ліберально-демократичні, компромісні засади державної етнополітики. Першим офіційним актом, у якому ці засади було сформульовано, стала "Декларація про державний суверенітет України". У 1996 році їх було закріплено й розвинуто в Конституції (Основному Законі) країни. Базована на цих засадах державна політика стала одним з головних чинників малоконфліктної динаміки відносин в етнополітичній сфері та становлення й розвитку сучасної української нації як етнічно, культурно та мовно багатоскладової громадянської спільноти, доцентровим осердям якої стали багатовікова історія й цінності українського державотворення та українська мова і культура.

Розпочата Росією у 2014 р. війна проти України стала для української нації болісним іспитом на зрілість і згуртованість.

[1020] Про утворення Координаційної ради з питань утвердження української національної та громадянської ідентичності. Кабінет Міністрів України : Постанова від 7 квітня 2023 р. № 320. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2023-%D0%BF#Text

[1021] Україна і виклики посттоталітарного транзиту (1990 – 2019) / НАН України, Ін-т історії України. Київ : Академперіодика, 2021. С. 7–28.

Іспит цей вона з честю витримала і тримає далі. Більшість людей укотре переконалися, що етнічні походження і традиції, рідна та/чи переважна мова спілкування є важливими, але не єдиними й визначальними чинниками та ознаками належності особи/громадянина до цієї нації. Серед тих, хто воював і воює на фронті, працює волонтером і в тилу та будь-якими доступними способами допомагає Силам Оборони та своїм співвітчизникам виживати й перемагати, – етнічні українці, українськомовні та іншомовні білоруси, євреї, кримські татари, молдавани, поляки, румуни, русскіє, угорці та громадяни інших національностей.

Серед зрадників і колаборантів, які служать і прислужують ворогам України та української нації, також є особи будь-якого етнічного походження та мовної ідентичності, українських також. Тому визначати членство в нації виключно за однаковістю чи подібністю етнічних ознак – походження, мови та інших – є помилкою. Часом за цю помилку доводиться платити велику, болісну або й криваву ціну.

Водночас можна зрозуміти тих українців, для яких етнічна належність і мова стали головними критеріями поділу на "Своїх" і "Чужих". Адже війну проти української нації і держави почали й продовжують країна та понад ¾ її населення, серед яких переважну більшість становлять етнічні русскіє, а основною мовою спілкування є "русскій язик".

Однак не можна зрозуміти та прийняти деякі рішення Верховної Ради України та інших державних інституцій, а також заяви окремих високопосадовців, що містять ознаки фракціонування громадянського загалу країни на українськомовну етнічну українську націю та всіх інших. Такі рішення і заяви та відповідні їм політичні практики можуть формувати загрози громадянській згуртованості української нації як етнічно й мовно багатоскладової спільноти. Така згуртованість є необхідною умовою та важливим чинником переможного завершення війни, відбудови й оновлення країни, відновлення повноти українського соціуму та успішності його інтеграції в євроатлантичний простір. Запобігання загрозам національно-громадянської згуртованості має стати пріоритетом державної етнополітики.

Пропозиції.

1. Необхідно узгодити українське законодавство та державну етнополітику зі сучасними демократичними європейським стандартами, які рекомендують державам Європи "інтегрувати всіх своїх громадян, незалежно від їхнього етнокультурного походження, у громадянський багатокультурний організм і припинити визначати та організовувати себе виключно етнічними або виключно громадянськими державами"[1022]. Це потребуватиме внесення відповідних змін до Законів України "Про забезпечення функціонування української мови як державної" та "Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності". Політика творення української громадянської поліетнічної нації з етноукраїнським осердям та формування єдиної національно-громадянської ідентичності сприятиме демократичній інтеграції та згуртованості вітчизняного соціуму.

2. Вжити заходів з усунення інституціональної розбалансованості державної етнополітики. Для цього опрацювати питання доцільності таких змін:

2.1. трансформувати Державну службу з питань етнополітики і свободи совісті (ДЕСС) у профільне міністерство з наданням йому повноважень головного розробника, виконавця та координатора державної політики формування й утвердження єдиної національно-громадянської ідентичності, включно зі створенням на базі регіональних і місцевих органів державної влади підрозділів ДЕСС відповідного рівня. Наразі повноваження в частині реалізації завдань "державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності" покладені на Міністерство молоді та спорту України;

2.2. на базі інституції Уповноваженого із захисту державної мови утворити інституцію Уповноваженого із захисту державної мови та мов корінних народів і національних меншин України. Це сприятиме забезпеченню цілісності державної мовної політики та

[1022] The concept of "nation". Recommendation 1735. Parliamentary Assembly. 26.01.2006. URL: https://pace.coe.int/en/files/17407

уникненню міжвідомчих суперечностей у процесі реалізації цієї політики та її окремих напрямів. Серед аргументів на користь такої трансформації – істотні розбіжності між Уповноваженим із захисту державної мови та ДЕСС в оцінюванні проєкту закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів щодо прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах"[1023; 1024].

3. При ДЕСС або новоствореному на її базі Міністерстві з етнополітики і свободи совісті (назва умовна) сформувати Робочу групу з розроблення проєкту закону про Основи (Стратегію, Концепцію – визначитися з остаточною кваліфікацією документа має сама робоча група) державної етнополітики. До складу цієї групи важливо занести фахівців з органів державної влади, місцевого самоврядування, наукових установ та громадянського сектору. Закон необхідний для концептуалізації мети, цілей, завдань та правових засад етнополітики держави в усіх сферах суспільних відносин, а не лише етнокультурній, мовній чи релігійній. Зокрема, загальновизнано, що економічні відносини і розподіл праці належать до найважливіших чинників формування й розвитку модерної нації та запобігання напрузі й конфліктам через нерівномірність соціально-економічного розвитку регіонів з населенням, яке різниться за національністю, мовою, релігійними переконаннями тощо.

4. Війна змусила багатьох змінити місце проживання всередині країни. Частина з них не матиме можливості повернутися в зруйновані міста і села та потребуватиме допомоги, щоб адаптуватися в новому середовищі, яке в багатьох аспектах, у тому числі культурному, мовному та іншому, може бути суттєво відмінним від звичного.

[1023] Зауваження до проєкту Закону України "Про внесення змін до деяких законів України щодо врахування експертної оцінки Ради Європи та її органів щодо прав національних меншин (спільнот) в окремих сферах". *Уповноважений із захисту державної мови*. 30 листопада 2023 р. URL: https://mova-ombudsman.gov.ua/storage/app/sites/14/10288.pdf

[1024] Держслужба з етнополітики заперечує, що закон про нацменшини негативно вплине на українізацію. *Укрінформ*. 2 грудня 2023 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3794799-derzsluzba-z-etnopolitiki-zaperecue-so-zakon-pro-nacmensini-negativno-vpline-na-ukrainizaciu.html

Мільйони людей стали утікачами від війни та знайшли прихисток у країнах Європи або далі. Важливо працювати з ними, щоб розуміти, що саме, де і як слід робити для збереження й розвитку їхньої української національно-громадянської ідентичності, щоб вони мали не тільки можливість, а й бажання повернутися на Батьківщину, де їх чекатимуть, а не маргіналізуватимуть (більша частина цих громадян – русскомовні жінки з дітьми).

Важливо вже зараз розробляти програми світоглядної, соціокультурної, мовної, політичної та іншої реінтеграції в український соціум тих, хто опинився на тимчасово окупованій Російською Федерацією території України у 2014–2015 роках, зокрема, кримських татар, яких разом з караїмами та кримчаками офіційно визнано корінними народами України. Така потреба постане також щодо тих, хто опинився та досі перебуває в окупації після 24 лютого 2022 року, хто не з власної волі мусив рятуватися з місць бойових дій, що велися в східних і південних областях України, та опинився на території країни-агресорки, а відтак став об'єктом прямого впливу ворожої пропаганди та антиукраїнськи налаштованого населення. Такі програми мають бути привабливими для перелічених категорій людей, а не дискримінаційними щодо них. Звісно, це стосується тільки тих, хто не колаборував з ворогом проти України та українців.

5. Повоєнне відновлення країни вимагатиме поповнення людського капіталу за рахунок трудової імміграції з-за кордону. Це можуть бути вихідці з країн пострадянського простору, Індокитаю, Близького Сходу, Африки та інших. Їхня культурна, релігійна та цивілізаційна ідентичності, найвірогідніше, будуть дуже далекими від української. Тому важливо планувати й організовувати розселення іммігрантів так, щоб не допустити їх геттоїзації та сприяти відновленню й модернізації виробництва і сфери послуг, вирівнюванню економічного потенціалу регіонів і громад тощо.

Для безконфліктної інтеграції "нових іммігрантів" в український соціум важливо: а) забезпечити їм однакові з автохтонним населенням права у сфері зайнятості та б) внести до чинного

порядку надання українського громадянства зміни, якими передбачити термін проживання прибулих достатній для набуття ними визначеного законом рівня знання державної мови, культури, історії та законодавства України.

6. Вивчити та імплементувати іноземний етнополітичний і правовий досвід досягнення порозуміння між членами Євросоюзу (насамперед між Угорщиною та Румунією) щодо забезпечення прав національних меншин. Важливо, щоб імплементація цього досвіду посилювала, а не підважувала національно-громадянську ідентичність і згуртованість громадян, які належать до національних меншин (спільнот) України.

7. Пріоритетним має стати утвердження стандартів етнонаціональної толерантності у професійній поведінці державних службовців, працівників місцевого самоврядування, освіти, медіа та інших сферах.

8. Потребують розроблення та реалізації всеукраїнські, регіональні та місцеві програми розвитку міжкультурного діалогу та просвітництва, поширення через системи дошкільного виховання й освіти, медіа, а також іншими комунікативними ресурсами знань про історію, культуру, релігію і традиції населення різних регіонів країни для їх взаємопізнання та порозуміння, формування в суспільстві атмосфери терпимості, поваги до інакшості, толерантності й співпраці осіб та груп різної етнічної, культурної, мовної та релігійної ідентичності.

9. Пріоритетною має стати робота правоохоронних органів у частині застосування заходів, передбачених статтею 161 Кримінального Кодексу України про притягнення до відповідальності за "умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, регіональної, расової чи релігійної ворожнечі та ненависті, на приниження національної честі та гідності або образа почуттів громадян у зв’язку з їхніми релігійними переконаннями, а також пряме чи непряме обмеження прав або встановлення прямих чи непрямих привілеїв громадян за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, інвалідності, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками".

ЧАСТИНА 3
ІНТЕГРАЦІЯ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ У ГЛОБАЛЬНИЙ ПРОСТІР

РОЗДІЛ 16
ВІЙНА І КРИСТАЛІЗАЦІЯ ЄВРОАТЛАНТИЧНОГО ВЕКТОРА УКРАЇНИ

Інтеграція національної держави у те або інше міжнародне об'єднання може відбутися за двох головних умов – спільного бажання обох сторін, а також відповідності "абітурієнта" вимогам, які передбачені членством в об'єднанні. Стосовно намірів України увійти до Європейського Союзу і стати членом НАТО, то вони зупинялися невпевненістю євроатлантичного співтовариства у здатності України відповідати критеріям членства в обох об'єднаннях не тільки за політичними, економічними і правовими параметрами, а й за готовністю населення бути надійним союзником західного світу. Євроатлантичні лідери не могли не брати до уваги тривалу амбівалентність суспільної думки в Україні, яка проявлялася тим, що частки прихильників і противників або байдужих до євроінтеграції були приблизно однаковими[1025]. Поряд з фінансово-економічними міркуваннями, ця обставина не могла не впливати на позицію керівництва Євросоюзу.

Ознаки обережного оптимізму. З початком російської воєнної агресії проти України євроінтеграційний компонент української суспільної свідомості став і домінуючим, і більш кристалізованим. Уже на кінець березня 2022 р. підтримка українцями вступу до ЄС сягнула 91%, в той час як у питанні вступу до НАТО суспільна думка і далі коливалася – у перший тиждень підтримка цієї ідеї зросла до 76%, а станом на кінець березня зменшилась до 68%. Але у вересні 2022 р. вже 85% і 69%

[1025] Резнік О. Євроінтеграційні прагнення українців: від амбівалентності до увиразнення. URL: https://dif.org.ua/article/evrointegratsiyni-pragnennya-ukraintsiv-vid-ambivalentnosti-do-uviraznennya

респондентів хотіли б бачити свою крану членом, відповідно, ЄС і Північноатлантичного блоку. (У грудні 2021–січні 2022 рр. таких було, відповідно, 58% і 48%.). Причому підтримка курсу на євроатлантичну інтеграцію зросла у всій країні. Рівень підтримки залишався таким самим і у грудні того ж року[1026; 1027; 1028]. Відтак у ситуації, коли на кін поставлено існування Української держави і української нації, тривала амбівалентність суспільної думки з цього питання фактично зникла.

Значно чіткішими стали уявлення українців про сутність євроінтеграційного вибору. Ще у 2020 р., обираючи серед дев'яти тверджень щодо євроінтеграції три ключові особисто для себе, найбільше респондентів (46%) обирали позитивну зміну якості роботи держави, 38% розраховували на життя за європейськими стандартами ЄС, і тільки 27% респондентів обрали підвищення відповідальності громадян, 26% – стратегію розвитку країни, 22% – вільне пересування Європою. Тільки половина респондентів пов'язувала з євроінтеграцією суспільні реформи, в той час як друга половина зв'язку між євроінтеграцією і реформуванням країни або не бачила, або не мала чітких уявлень[1029]. Наприкінці грудня 2022 р. 73% громадян визнали правильним, що європейський курс повинен узгоджуватися з реформами в середині країни. 47% опитаних виявили впевненість, що реформи – в інтересах самих українців. Насамперед малися на увазі антикорупційні реформи, і 60% підтримали тиск Єврокомісії на українське керівництво у цьому питанні[1030].

[1026] Російська агресія викликала зміцнення національної єдності у питанні вступу України до Європейського Союзу та НАТО. Опитування: серед українців зростає підтримка вступу до ЄС, до НАТО – зменшується. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-eu-nato-opytuvannia/31787252.html

[1027] Переважна більшість українців підтримують приєднання України до ЄС і НАТО. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/novyny/perevazhna-bilshist-ukrayinciv-pidtrymuyut-pryyednannya-ukrayiny-do-yes-i-nato

[1028] Майже 80% українців підтримують вступ України в ЄС – опитування. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/12/29/7153320/

[1029] Думки і погляди населення щодо євроінтеграції: грудень 2020 р. Аналітичний звіт. URL: https://association4u.in.ua/docs/EUK_Omnibus_Report_UKR.pdf

[1030] Як війна вплинула на ставлення українців до євроінтеграції та членства в НАТО. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/12/7154034/

Рівень національної солідарності стосовно європейського вибору підтримується і тим, що, за даними Центру Разумкова, 37% українців мають родичів або близьких і знайомих, які загинули або були поранені внаслідок воєнних дій після повномасштабного вторгнення Російської Федерації, а 28% опитаних мають знайомих та близьких, які після повномасштабного вторгнення Росії були змушені виїхали за кордон[1031], чим посилюється відчуженість від Росії як винуватця людських страждань.

Небезпечна ситуація, у якій опинилася Україна внаслідок російської агресії, сама загроза її державному і національному існуванню не завадила європейському співтовариству від перших днів російського воєнного вторгнення рішуче підтвердити готовність надання Україні у майбутньому членства у Європейському Союзі. Вже на другий день від початку збройної агресії Рада міністрів Євросоюзу, про що повідомив його Верховний представник з питань іноземних справ і політики безпеки Жозеп Боррель, ухвалила рішення про пакет санкцій проти Російської Федерації та союзної з нею Білорусі, який мав суттєво перешкодити їхній зовнішньоекономічній, зовнішньополітичній та інформаційній діяльності і скоротити ресурси для ведення Росією бойових дій. Санкції стосуються таких сфер, як фінансова, торговельна, енергетична, візова політика. Євросоюз оголосив намір розпочати кампанію з міжнародного осуду РФ, у т. ч. на рівні Організації Об'єднаних Націй, з протидії розпочатій нею інформаційній війні проти України[1032]. Голова Єврокомісії Урсула фон дер Ляєн, підтверджуючи намір співтовариства до санкційної тактики, крім того оголосила і про готовність Євросоюзу вперше за його історію фінансувати закупівлю та доставку зброї та іншого обладнання до країни-не члена ЄС, що потерпає від нападу[1033].

[1031] Кожен третій: скільки українців мають близьких, які постраждали у боях на війні, – опитування. URL: https://focus.ua/uk/ukraine/556953-kazhdyy-tretiy-skolko-ukraincev-imeyut-blizkih-postradavshih-v-boyah-na-voyne-opros

[1032] Рада закордонних справ: Зауваження для преси Верховного представника Жозепа Борреля. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

[1033] Заява Голови Єврокомісії Урсули фон дер Ляєн про подальші заходи реагування на російське вторгнення в Україну. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

Не менш рішучою була декларація президента Європейської ради Шарля Мішеля: "Ми хотіли б вирішити цей конфлікт шляхом діалогу та переговорів. Але нехай не лишиться жодних сумнівів. Ми притягнемо до відповідальності всіх винних у цій війні. І всіх тих, хто порушує закони війни та міжнародне гуманітарне право"[1034].

Одним із виявів готовності ЄС підтримати України у її європейському виборі було надання їй 23 червня 2022 р. статусу кандидата у члени Євросоюзу, який Віце-прем'єр-міністр з питань європейської та євроатлантичної інтеграції України Ольга Стефанішина оцінила, крім усього іншого, як можливість отримання фінансової допомоги для трансформації суспільства, правової системи та економіки країни, як надання євроінтеграційним реформам пріоритетності, як можливості інвестицій або технічної допомога, як участь у програмах та ініціативах Євросоюзу[1035].

Уповноважені представники ЄС постійно підтверджували незмінність позиції на підтримку України. Навіть завуальовані російські погрози ядерною зброєю не зупинили рішучість європейців, що підтвердили слова Ж. Борреля: "…ми ніколи не приймемо анексію і… нас не залякають погрози та ескалації Росії. Навпаки, ми будемо зміцнювати нашу стратегію підтримки України – військової, фінансової та політичної; посилення тиску на Росію за допомогою додаткових санкцій і підтримка нашого міжнародного партнера в подоланні наслідків війни"[1036].

Успіх євроатлантичного курсу України в умовах агресії залежить насамперед від її успіхів у протистоянні нападу і, у свою чергу, від всебічної, особливо військової, підтримки не тільки з боку європейців, а насамперед з боку НАТО і лідера цієї організації – Сполучених Штатів Америки, а крім того – з боку усього світу та його "Великої сімки". Президент США Джо Байден уже у

[1034] Звернення до українського народу президента Європейської ради Шарля Мішеля. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

[1035] Україна отримала статус кандидата на членство в ЄС. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-otrimala-status-kandidata-na-chlenstvo-v-yes

[1036] Перегляд питання європейського порядку. URL: https://www.eeas.europa.eu/eeas/revisiting-question-europe%E2%80%99s-order-0_en

день агресії попередив про наслідки для РФ "за цей непотрібний акт агресії проти України і глобального миру та безпеки" і оголосив рішучість скоординуватися із союзниками у НАТО, "щоб забезпечити потужну об'єднану відповідь, що стримає будь-яку агресію проти Альянсу"[1037].

Дотримання режиму санкцій створило великі економічні і соціальні проблеми у багатьох частинах світу, але попри це через понад рік війни, у квітні 2023 р., міністри фінансів і керівники центральних банків країн Групи семи (G7) під час зустрічі у Вашингтоні підтвердили свою непохитну підтримку України та рішучість вводити нові санкції проти РФ[1038]. В уряді США запевнили, що він буде надавати Україні військову допомогу у 2023 р. незалежно від своїх фінансових проблем[1039]. Північноатлантичний блок, словами його Генерального секретаря Єнса Столтенберга від 19 травня 2023 р., також запевнив, що "НАТО буде підтримувати Україну стільки, скільки треба"[1040].

Крім декларацій, Україна постійно відчувала всебічну практичну підтримку з боку євроатлантичного співтовариства. Насамперед ідеться про формулу миру для України. Позиція британського прем`єра Ріші Сунака, що Росія "вчинила жахливі воєнні злочини, і правильною і єдиною відповіддю на це є виведення Росією її військ з України"[1041] поділяється практично усім євроатлантичним співтовариством попри окремі заклики до припинення вогню у наявній ситуації, тобто до заморожування

[1037] "Світ притягне Росію до відповідальності": Байден виступив із заявою щодо України. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2022/02/24/7134536/

[1038] Країни G7 підтверджують відданість Україні і готовність вводити нові санкції проти росії. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3695175-krainig7-pidtverdzuut-viddanist-ukraini-ta-gotovnist-vvoditi-novi-sankcii-proti-rosii.html

[1039] США будуть надавати військову допомогу Україні навіть у разі дефолту, – Білий дім. URL: https://uatv.ua/uk/ssha-budut-nadavaty-vijskovu-dopomogu-ukrayininavit-u-razi-defoltu-bilyj-dim/

[1040] Столтенберг: Захід підтримуватиме Україну у війні стільки, скільки буде потрібно.URL: https://vz.ua/news/78333-stoltenberg-zakhid-pidtrimuvatimeukrayinu-u-viyni-stilki-skilki-bude-potribno

[1041] Сунак різко відповів на заклик припинити вогонь в Україні. URL: https://gazeta.ua/articles/world-life/_sunak-rizko-vidpoviv-na-zaklik-pripiniti-vogon-vukrayini/1144779

конфлікту. У західних країнах присутня послідовна кампанія у засобах масової інформації, спрямована на формування суспільної підтримки України. У ній беруть участь відомі політики і журналісти, які виступають на сторінках провідних і авторитетних газет і журналів. Прикладом може бути стаття Стівена Ерлангера у газеті "Нью-Йорк Таймз" від 3 березня 2023 р., сповнена докорів до європейців за непослідовність у питанні членства України в ЄС[1042]. У статі в журналі "Форін афферз" 18 квітня 2023 р. колишнього державного секретаря із закордонних справ і у справах Співдружності Сполученого Королівства Девіда Мілібенда докори адресовані вже різним країнам світу, які, засудивши російську агресію, не приєдналися до санкцій проти агресора, тримаючись подвійних стандартів у політиці[1043].

Тріо прем`єрів Чехії, Словаччини та Польщі у спільній статті у журналі "Тайм" 23 квітня 2023 р. висловилися достатньо чітко: "Що стосується Росії, то справедливо буде сказати, що наш давній двоколійний підхід, який включає як стримування, так і діалог, потребує оновлення. Проте стримування та сила мають бути основою нашої позиції; діалог може служити інструментом для передачі рішучості та вирішення напруженості, але не повинен розглядатися як самоціль"[1044].

Ключовим аспектом політичної підтримки з боку євроатлантичного товариства стала його послідовність у формулюванні умов завершення війни і укладання мирної угоди – повне виведення Росією своїх військ з усіх окупованих нею українських територій.

[1042] Erlanger S. The E.U. Offered to Embrace Ukraine, but Now What? *The New York Times.* March 3, 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/03/03/world/europe/ukraine-eu-nato.html?action=click&pgtype=Interactive&state=default&module=styln-russia-ukraine&variant=show&region=BELOW_MAIN_CONTENT&block=storyline_flex_guide_recirc

[1043] Miliband D. The World Beyond Ukraine. The Survival of the West and the Demands of the Rest. *Foreign Affairs.* April 18, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/world-beyond-ukraine-russia-west

[1044] Fiala P., Heger E., and Morawiecki M. The Free World Must Stay the Course on Ukraine. A Frozen Conflict or Partial Victory Will Solve Nothing. *Foreign Affairs.* April 24, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/free-world-must-stay-course-ukraine

Як сказали кореспонденту лондонської "Таймз" в американській адміністрації, "Ми хочемо, щоб Україна перемогла і зберегла всю свою територію... Мета полягає в тому, щоб забезпечити суверенітет і незалежність України, і це означало б повернення території, окупованої росіянами... наша позиція полягає в тому, що ми і далі робитимемо все можливе, щоб допомогти Україні вижити як незалежній, демократичній країні"[1045]. Президент Франції Емануель Макрон під час візиту до Китаю заявив перед журналістами, що "будь-хто, хто допомагає агресору, буде його співучасником", неоднозначно давши зрозуміти китайському керівництву про непохитність своєї країни у підтримці України[1046].

Представлена у листопаді 2022 р. Президентом України Володимиром Зеленським у формі звернення до "Великої двадцятки" формула миру з ключовою позицією про повне виведення російських військ була підтримана шістьма учасниками "Великої сімки", а також Євросоюзом на його спільному саміті 3 лютого наступного року. Український план підтримали також Польща та Литва, Туреччина, Словаччина, Фінляндія. За деокупацію українських територій виступив парламент Австрії[1047]. Під час саміту у травні 2023 р. країни G7 підтвердили свою підтримку формули, як і зобов`язання "надавати Україні фінансову, гуманітарну, військову та дипломатичну підтримку стільки, скільки потрібно"[1048].

Для практичного надання Україні військової допомоги Євросоюз 17 жовтня 2022 р. створив спеціальну місію

[1045] Evans M. Russia-Ukraine War: Has Joe Biden's Endgame Changed? Despite alarming nuclear threats by Moscow, NATO has become bolder. *The Times.* March 27, 2023. URL: https://www.thetimes.co.uk/article/russia-ukraine-war-joe-biden-endgame-3x5jk5pn7

[1046] Макрон заявив, що будь-хто, хто допомагає РФ, буде пособником російської агресії в Україні. URL: https://bykvu.com/ua/bukvy/makron-zaiavyv-shcho-bud-khto-khto-dopomahaie-rf-bude-posobnykom-rosiiskoi-ahresii-v-ukraini/

[1047] Формула миру: які країни підтримали план Зеленського.

URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/02/15/infografika/polityka/formula-myru-yaki-krayiny-pidtrymaly-plan-zelenskoho

[1048] На саміті G7 прийняли заяву щодо України: обіцяють військову підтримку та обмеження експорту російських алмазів. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/05/19/novyna/polityka/samiti-g7-pryjnyaly-zayavu-shhodo-ukrayiny-obicyayut-vijskovu-pidtrymku-ta-obmezhennya-eksportu-rosijskyx-almaziv

UMAM Ukraine для посилення військових спроможностей її збройних сил через проведення індивідуальної, колективної та спеціалізованої підготовки українських військовослужбовців[1049]. До квітня 2023 р. країни-члени спеціальної контактної групи з військової підтримки Україні виділили їй допомоги на більш як 555 млрд дол., у т. ч. понад 230 танків, більше 15 тис. броньованих машин та іншу техніку[1050]. У березні того ж року країни-члени ЄС домовилися закупити для ЗСУ мільйон боєприпасів калібру 155 мм протягом наступних 12 місяців, а Європейська комісія вирішила виділити 500 млн євро, щоб наростити виробництво боєприпасів для України та поповнення запасів самого Євросоюзу[1051].

Послідовність Євросоюзу в питанні майбутньої інтеграції до себе України ілюструється масштабами фінансової допомоги їй після початку російського воєнного вторгнення. До березня 20203 р. держави-члени та його фінансові інституції надали Україні 37,8 млрд євро для підтримки її загальної економічної, соціальної та фінансової стійкості. Не говорячи про 12 млрд євро військової допомоги. Разом із іншими ресурсами сума підтримки становить близько 67 млрд євро.

Крім макрофінансової допомоги та бюджетної підтримки, виділені кошти спрямовувалися на розв'язання нагальних потреб сектору житла, освіти та сільського господарства на місцях, на гуманітарну допомогу мирним жителям, які постраждали від війни, на забезпечення їх доступу до освіти, охорони здоров'я та харчування, на підтримку малих та середніх підприємств та сільського господарства, на реконструкцію цивільної маломасштабної інфраструктури, гарантування енергетичної безпеки та зміцнення кібербезпеки, свободи ЗМІ та заходів проти дезінформації.

[1049] Україна: ЄС започатковує Місію з військової допомоги. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

[1050] Рєзніков про результати "Рамштайну": Росія наближається до Нюрнберга-2. URL: https://gordonua.com/ukr/news/war/rjeznikov-pro-rezultati-ramshtajnu-rosija-nablizhajetsja-do-njurnberga-ii-1660696.html

[1051] Бровко Л. Єврокомісія виділяє €500 мільйонів для збільшення виробництва боєприпасів. Їх передадуть Україні та країнам ЄС. URL: https://babel.ua/news/93460-yevrokomisiya-vidilyaye-500-milyoniv-dlya-zbilshennya-virobnictva-boyepripasiv-jih-peredadut-ukrajini-ta-krajinam-yes

Важливим кроком була синхронізація української та європейської електроенергетичних мереж. Крім того, Євросоюз на один рік призупинив імпортне мито на весь український експорт до ЄС і всі антидемпінгові та захисні заходи щодо експорту на свою територію сталі, ініціював процедуру приєднання України до Програми єдиного ринку (SMP), до програм з'єднання української та європейської енергетичної, транспортної та цифрової інфраструктури, сприяння Україні у збереженні та розвитку її дослідницької та інноваційної системи. Євросоюзом у січні 2023 р. була запущена міжвідомча донорська платформа для координації короткострокової та довгострокової підтримки з боку міжнародних донорів і фінансових установ на підтримку української економіки[1052].

Разом з тим, компліментарність євроатлантичних лідерів на адресу України не супроводжується чітким визначенням термінів її прийому до ЄС і НАТО. Надаючи Україні статусу кандидата на членство у ЄС, Урсула фон дер Ляєн поєднала свої вітання українському керівництву з попередженням про "довгий шлях", який доведеться пройти до набуття повноправного членства, про необхідність "наполегливої праці" у здійсненні необхідних реформ[1053]. Попередження про марність надій на скоре членство у ЄС дисонували із запевняннями від українського керівництва про виконання Україною понад 70% зобов'язань щодо його набуття[1054; 1055] і навіть про її здатність бути повністю готовою до вступу в Євросоюз до кінця 2024 р.[1056].

[1052] Допомога ЄС Україні. URL: https://eu-solidarity-ukraine.ec.europa.eu/eu-assistance-ukraine_en

[1053] Звернення Президентки фон дер Ляєн до українського Парламенту після рішення Європейської ради про надання Україні статусу кандидата. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

[1054] Ольга Стефанішина: Україна виконала 72% зобов'язань, передбачених Угодою про асоціацію з ЄС. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/olha-stefanishyna-ukraina-vykonala-72-zoboviazan-peredbachenykh-uhodoiu-pro-asotsiatsiiu-z-ies

[1055] Вадим Галайчук: Як Україні пришвидшити процес вступу до Євросоюзу. URL: https://sluga-narodu.com/maybutnoho-vrozhaiu-vystachyt-dlia-vnutrishnikh-potreb-i-dlia-eksportu-oleksandr-haydu/

[1056] Денис Шмигаль: Євроінтеграційна робота не припиняється ні на день. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-ievrointehratsiina-robota-ne-prypyniaietsia-ni-na-den

Покрокове зближення. Виконання Україною "домашніх завдань" з розв'язання проблем у особливо чутливих за критеріями членства у Євросоюзі сферах відбувається у тісній співпраці з інституціями ЄС, що нагадує постійний аудит процесу реформування країни. Безумовно, пріоритетність має належати проблемі надання країні економічної динаміки. Європейське співтовариство не відмовляється від надання Україні відповідної підтримки. Ще у вересні 2022 р. Прем'єр-міністр України і Голова Європейської комісії провели зустріч з обговорення процесу інтеграції України у внутрішній ринок ЄС. У той же час, предмет обговорення обмежувався такими питаннями, як експорт української електроенергії, входження України до європейської зони безкоштовного роумінгу, митна співпраця та повоєнне відновлення нашої країни[1057]. Звісно, нинішня ситуація не дозволяє українській стороні визначати порядок денний таких зустрічей. Тим не менше, пасивність у таких питаннях дає європейській стороні впевненість у тому, що її погляд на українські пріоритети уповні відповідає реальним потребам нашої країни. Економічна співпраця з ЄС на даному етапі підготовки до членства (якщо це щире бажання самого Євросоюзу) не може зводитися лише до товарообміну, тим більше за такою номенклатурою експортованих ресурсів, яка зазвичай вважається напівколоніальною. Не зайве нагадати, що Україна домагалася незалежності, не в останню чергу, для того, щоб позбутися статусу російської внутрішньої колонії, якій було відведено роль "підмайстра" у радянському господарстві.

Актуальне завдання уряду – досягти повної координованості інституцій державного управління під час виконанні угод, укладених з Євросоюзом. На часі виконання угод, про зволікання з якими повідомлялося у ЗМІ. Йдеться, зокрема, про акредитацію українською стороною угод про взаємне визнання з боку Європейської кооперації з акредитації, Міжнародної кооперації з акредитації лабораторій та Міжнародного форуму з акредитації,

[1057] Денис Шмигаль та Урсула фон дер Ляєн обговорили інтеграцію України у внутрішній ринок ЄС URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-ta-ursula-fon-der-liaien-obhovoryly-intehratsiiu-ukrainy-u-vnutrishnii-rynok-ies

зволікання з якими, в свою чергу, може перешкодити підписанню Угоди про оцінку відповідності та прийнятність промислової продукції між Україною та ЄС (тобто, "промислового безвізу")[1058].

Багато буде залежати від наполегливості українського керівництва з використання інших форм залучення європейської економічної підтримки, зокрема можливостей, що їх надає розпочата ще у 2009 р. "Програма внутрішнього ринку" з бюджетом у 4,2 млрд євро, яка покликана забезпечити відновлення Європи після пандемії COVID-19, у т. ч. підтримку молодих підприємців. У 2023 р. Єврокомісія започаткувала в рамках програми два конкурси з метою допомоги українським підприємцям та підприємствам. Один з них полягає у фінансовій підтримці українських малих та середніх підприємств, які постраждали від війни, другий – допомогти новим українським підприємцям набути підприємницького досвіду в інших європейських країнах. Але розміри бюджетів конкурсів – 7,5 млн євро у першому випадку і 3 млн у другому[1059] – породжують сумніви щодо серйозності намірів Євросоюзу допомогти в економічній модернізації України.

Україні важливо досягти зацікавленості Євросоюзу в економічній співпраці з нею. В цьому плані може бути корисним афішування її сировинних ресурсів, які становлять 5% копалин усього світу за розміру української території у 0,4% земної суші і включають великі запаси рідкоземельних мінералів. Але такого роду інформування європейських партнерів може мати для України користь насамперед у тому разі, якщо вона стимулюватиме їх не так на отримання української сировини для своєї промисловості, як на створення на нашій території виробництв, які працюватимуть на цій сировині. Буде прикро, якщо співпраця з ЄС у цій галузі і надалі обмежуватиметься наявними здобутками,

[1058] Очільник НААУ Сергій Костюк створив ризики для промислового безвізу з ЄС. URL: https://www.rupor.info/news/190696/ochilnik-naau-sergiy-kostyuk-stvoriv-riziki-dlya-promislovogo-bezvizu-z-es

[1059] Єврокомісія започатковує конкурс на суму 7,5 мільйонів євро для підтримки інтеграції МСП України у Внутрішній ринок ЄС. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine

відомими із ЗМІ[1060]: модернізація системи поводження та управління геоінформацією, оцифровування геологічних звітів, розробки та видобування рідкоземельних елементів та цинку – і цим і обмежиться інтеграція України до проєкту Європейської стратегії розвитку мінерально-сировинної бази до 2030 року.

Ставлення до України на європейському ринку не уповні збігається з її роллю європейського форпосту, що показали епізоди з перешкоджанням українському зерновому експорту[1061; 1062], із небезпекою запровадження квот на українську сільгосппродукцію[1063], що створює проблеми для перевантажених не вивезеним зерном українських портів[1064], і навіть із забороною деяких її видів[1065], з блокуванням українських автоперевезень до Європи[1066]. Видається логічним ставити перед Єврокомісією питання про неприпустимість диверсифікованого підходу щодо різних видів українського імпорту і застосовувати до нього один принцип максимального сприяння.

Рівень економічної співпраці між Україною та ЄС значною мірою залежить від інфраструктури сполучення між ними.

[1060] Потенціал України у сфері критичних копалин важливий для "зеленого" переходу всієї Європи, – Руслан Стрілець. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/potentsial-ukrainy-u-sferi-krytychnykh-kopalyn-vazhlyvyi-dlia-zelenoho-perekhodu-vsiiei-ievropy-ruslan-strilets

[1061] Польські фермери маніпулюють питанням українського зерна. URL: https://bizagro.com.ua/polski-fermeri-manipulyuyut-pitannyam-ukrayinskogo-zerna/

[1062] ЄС погодиться на продовження заборони вільної торгівлі українськими зерновими після 5 червня, – єврокомісар. URL: https://interfax.com.ua/news/economic/908772.html

[1063] Європа може повернути квоти на курятину, яйця та заморожені фрукти з України. URL: https://agroreview.com/content/yevropa-mozhe-povernuty-kvoty-na-kuryatynu-yajczya-ta-zamorozheni-frukty-z-ukrayiny/

[1064] Tucker M. EU Gain Bans Are Creating a Crisis at Ports, Says Ukraine. *The Times.* June 8, 2023. URL: https://www.thetimes.co.uk/article/eu-grain-bans-are-creating-a-crisis-at-ports-says-ukraine-3krwsgbsh

[1065] Куницький О. У ЄС просять переглянути заборону імпорту з України – ЗМІ. URL: https://www.dw.com/uk/pat-krain-es-prosat-pereglanuti-zaboronu-importu-z-ukraini-zmi/a-65594788?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml

[1066] Блокування кордону з ЄС: українські роботодавці оцінюють прямі збитки в понад 400 мільйонів євро. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-federatsia-robotodavtsiv-kordon-es/32698184.html

Актуалізувалася потреба адаптації інфраструктурної співпраці до умов війни. Так, у протидію російському блокуванню українських морських портів, націленому на припинення Україною експорту зерна, влітку 2022 р. Єврокомісією було запроваджено план дій зі створення "ліній солідарності", який дозволив мобілізувати владні та інфраструктурні ресурси Європи й України для нейтралізації російських зусиль. Уповноваженими представниками обох сторін було підписано Угоду щодо автоперевезень для забезпечення ланцюгів постачання та Угоду щодо оновлення Україною індикативного плану розбудови Транс-європейської транспортної мережі (TEN-T) для покращення інфраструктури сполучення між Україною та ЄС, спрямовану на те, щоб зробити у подальшому українську дорожню інфраструктуру частиною європейської[1067].

За всієї важливості підписаних автотранспортних угод, українському уряду пріоритетну увагу на цьому етапі треба приділити залізничному сполученню з Європою як головному стосовно автотранспортного та водного, максимально зменшити вплив технічних розбіжностей між двома залізничними системами. У сфері автоперевезень необхідно максимально наблизити вітчизняний автотранспорт до європейських вуглецевих норм, інакше інфраструктурна адаптація до Європи увійде у розбіжність з таким її стратегічним пріоритетом, як "Зелений курс", націлений на максимальне зменшення шкідливих наслідків для екології від господарської діяльності. Національна транспортна стратегія України до 2030 року передбачає виконання більшості вимог Європейської комісії щодо транспортної галузі. Втім, стратегія була схвалена ще майже за рік до війни і, безумовно, потребує необхідних уточнень.

У цілому ж уряду доведеться в умовах війни і спричинених нею проблем продовжувати вирішення питань, які було визначено ще у передвоєнний час, таких як забезпечення українських перевізників дозволами, особливо з боку Польщі, через яку проходять

[1067] Підтримка українського експорту та покращення сполучення з ЄС: Євросоюз посилює співпрацю з Україною та Молдовою. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

транзитні лінії перевезень до Західної Європи, повна реалізації плану заходів з виконання Угоди між Україною та ЄС про спільний авіаційний простір, досягнення домовленостей з ЄС про встановлення більш ліберальних умов здійснення регулярного повітряного сполучення, підвищення безпеки на автомобільному транспорті загального користування, міському електричному, залізничному, морському та річковому транспорті, створення екологічно безпечного транспорту, розвиток електромобільності країни.

Російсько-українська війна поставила Європу у подвійне становище –заради утвердження норм міжнародного права вона мусить протидіяти РФ, а з іншого боку, зберігати канали постачання з території агресора енергоресурсів, чого вимагає технічна насиченість європейської цивілізації. Експорт електроенергії з території України може суттєво полегшити Європі вибір між мораллю і практичною вигодою. Україні, зі свого боку, вигідно, як кандидату на членство у ЄС, переконувати європейців перспективою гарантованого отримання енергоресурсів, альтернативних російським, і підтримувати їх упевненість у своїй енергетичній безпеці, стан якої турбує європейців, що ними і не приховується[1068]. Паралельно, європейцям бажано постійно нагадувати про важливість захисту сучасними засобами ППО української енергосистеми від російських ракетних ударів.

У рамках енергетичного партнерства з ЄС частиною Енергетичної стратегії України до 2050 р. визначено, крім створення умов для сталого розвитку національної економіки, всебічну інтеграцію з ринками Євросоюзу при ефективному функціонуванні внутрішніх ринків. Енергетичній інтеграції України до Європи має сприяти і те, що технічну допомогу у розробці стратегії надає уряд Великої Британії, а консультативні функції здійснює компанія KPMG – міжнародна мережа фірм, які надають допомог у розробці бізнес-стратегій[1069].

[1068] Україна відіграватиме важливу роль у забезпеченні енергетичної безпеки Європи, – Міненерго. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-vidigravatime-vazhlivu-rol-u-zabezpechenni-energetichnoyi-bezpeki-yevropi-minenergo

[1069] Енергетична стратегія. URL: https://mev.gov.ua/reforma/intehratsiya-u-yevropeysku-elektromerezhu-entso-e

У березні 2022 р. уже були зроблені перші кроки з інтеграції України та Молдови до Європейської мережі операторів системи передачі електроенергії (ENTSO-E) і у червні того ж року було запущено торгівлю електроенергією між Європою та Україною[1070; 1071]. Саме в цей час Україні було надано статус кандидата, що автоматично вимагає законодавчої легалізації в ній норм, які відповідають Енергетичній стратегії Євросоюзу, зокрема таких, як упровадження систем енергоаудиту та енергоменеджменту, обов'язкова енергоефективність обладнання і його відповідність вимогам європейських технічних регламентів, упровадження комерційного обліку теплової енергії та води, сертифікація енергоефективності будівель[1072], тобто речей, до яких не готова національна культура енергоспоживання.

Можна передбачити, що повне виконання "домашнього завдання" в енергетичній галузі призведе в Україні до підвищення цін на електроенергію і "за принципом доміно" на усі товари і послуги в ситуації занепаду виробництва і обмеженого зростання або навіть заморожування зарплат і пенсій з наступним масовим соціальним і політичним протестом. Для запобігання політичної небезпеки правлячому режиму доведеться докласти сил до тривалої і наполегливої інформаційної кампанії, щоб переконати населення у тому, що:

– виробництво Україною електроенергії для Європи не означає трансформації країни від "внутрішньої колонії" Росії до "внутрішньої колонії" Європи; для спростування такої тези в разі її поширення потрібне оприлюднення не тільки цифр прибутку за продану електроенергію, а й предметних і конкретних планів з

[1070] Подальші кроки в рамках інтеграції України та Молдови до європейського ринку електроенергії. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

[1071] Інтеграція у європейську електромережу ENTSO-E. URL: https://mev.gov.ua/reforma/intehratsiya-u-yevropeysku-elektromerezhu-entso-e

[1072] Держенергоефективності інформує про виконання зобов'язань за Угодою про асоціацію із ЄС у частині енергоефективності та відновлюваної енергетики. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/derzhenergoefektivnosti-informuye-pro-vikonannya-zobovyazan-za-ugodoyu-pro-asociaciyu-iz-yes-u-chastini-energoefektivnosti-ta-vidnovlyuvanoyi-energetiki

розвитку вітчизняної промисловості з перспективою збільшення робочих місць і заробітної плати працюючих;

– запровадження європейської матриці енергоспоживання не спричинить соціальну катастрофу серед суспільного сегмента з мінімальним рівнем доходів, і такі гарантії мали б більшу переконливість, якби супроводжувалися відповідними економічними розрахунками;

– перехід до європейської філософії енергоспоживання дозволить оптимально зберегти природні енергетичні ресурси країни для майбутніх поколінь українців.

Успішна економічна адаптація до ЄС потребує гігантських коштів. У їх надходженні Україна може розраховувати на допомогу євроатлантичного співтовариства. Протягом 2022 р. західні партнери надали Україні у вигляді переважно грантів для фінансування пріоритетних видатків коштів на суму 14,5 млрд дол. США, причому головним донором виступили Сполучені Штати Америки (11,7 млрд). Однак майже усі кошти пішли на виплати пенсій, на допомогу внутрішньо переміщеним особам, на житлові субсидії, на допомогу при народженні дитини, на зарплати для медичних працівників, шкільних учителів та викладачів закладів вищої освіти[1073].

У травні 2023 р. країни "Великої сімки" оголосили, що сума їхньої економічної та бюджетної підтримки України на цей рік і початок наступного збільшиться до 44 мільярди дол. США[1074]. Зважаючи, що ці кошти мають піти на макроекономічну та фінансову стабілізацію, на покращення врядування та зміцнення інституцій, на посилення довгострокової економічної стійкості як сутності післявоєнної відбудови, тобто на досягнення цілей, які тотожні рекомендаціям ЄС, то можна вважати їх внеском у європейську й євроатлантичну інтеграцію України.

[1073] Несчетна С. Скільки допомоги і від кого отримала Україна: у Мінфіні оприлюднили цифри. URL: https://tsn.ua/groshi/skilki-i-vid-kogo-dopomogi-otrimala-ukrayina-u-minfini-oprilyudnili-cifri-2324149.html

[1074] Борзенко Т. Країни G7 збільшили фінансову допомогу Україні до $44 млрд. URL: https://ukranews.com/ua/news/932576-krayiny-g7-zbilshyly-finansovu-dopomogu-ukrayini-do-44-mlrd

Отримання Україною таких великих коштів може викликати серед населення побоювання про повну економічну і політичну залежність країни від Заходу, оцінюватися як повернення її до колоніального статусу, тільки зі зміною метрополії. Щоб розвіяти подібні сумніви, уряду доведеться продемонструвати, що він може бути не тільки виконавцем "домашніх завдань", а й ініціатором різного роду проєктів, програм, планів адаптації країни до євроатлантичного співтовариства у ролі рівноправного партнера. Причому рівноправність має підтверджуватися на рівні усіх трьох секторів – державного, бізнесового і громадського, солідарність яких має переконувати у здатності України поступово відійти від ролі реципієнта іноземної допомоги.

Проблеми правової адаптації. З погляду ЄС, готовність України до повноправного членства визначатиметься адаптацією її законодавства до правових норм Євросоюзу. За Україною тривалий час тягнувся шлейф недотримання зобов'язань, прийнятих щодо підписаних нею міжнародних угодах – Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, що змусило уряд ще перед війною створити спеціальну міжвідомчу комісію для задоволення претензій з боку Євросоюзу[1075]. На час надання статусу кандидата претензії зменшилися до семи пунктів, які стосувалися законодавчих процедур формування суддівського корпусу, перевірки доброчесності кандидатів у члени Вищої ради юстиції та відбору кандидатів до Вищої кваліфікаційної комісії суддів України, посилення боротьби з корупцією, зокрема, завершення формування відповідних інституцій, узгодження законодавства про боротьбу з відмиванням грошей зі стандартами Групи з фінансових заходів (FATF), запровадження антиолігархічного закону, узгодження закону про ЗМІ з Директивою ЄС про аудіовізуальні медіапослуги і надання відповідних повноважень незалежному

[1075] Відступ України від окремих зобов'язань за Міжнародним пактом про громадянські і політичні права та Європейською конвенцією з прав людини. URL: https://minjust.gov.ua/m/vidstup-ukraini-vid-okremih-zobovyazan-za-mijnarodnim-paktom-pro-gromadyanski-ta-politichni-prava-ta-evropeyskoyu-konventsieyu-z-prav-lyudini

регулятору ЗМІ, завершення реформи законодавства щодо національних меншин[1076].

Порівняно невелика кількість вимог не означає невеликого обсягу роботи щодо їх виконання. Так, в етнополітичній сфері доволі оперативно було ухвалено новий закон щодо національних меншин, що задовольнило "екзаменаторів", які навіть заплющили очі на абсурдність його назви – "Про національні меншини (спільноти) України", яка означає наявність у державі, яка об'єднує своїх громадян в одну національну спільноту, ще якихось інших національних спільнот (за кількістю національних меншин). Однак у вересні 2023 р. Венеційська комісія, визнавши беззаперечні успіхи української влади, водночас звернула увагу, що низка ключових рекомендацій не була виконана або виконана не в повному обсязі[1077].

Крім того, з ухваленням закону не зникли труднощі з такою його імплементацією під час війни, яка, з одного боку, відповідала б міжнародним стандартам захисту меншин, а з іншого боку, була б узгоджена із чинним внутрішнім законодавством. Зокрема, уряду належить відшукати алгоритм виконання Закону "Про забезпечення функціонування української мови як державної" у частині переходу на навчання українською мовою шкіл, для учнів яких рідною мовою є мова країн-членів ЄС. Воєнний стан навряд чи є переконливим аргументом, щоб пояснити доцільність ухвалення ініційованого групою народних депутатів, у т. ч. і з фракції "Слуга народу", законопроєкту про продовження можливості навчатися таким учням рідною мовою ще на рік за умови, якщо вони розпочали навчання до 1 вересня 2018 року[1078]. Відступ від норм

[1076] Статус кандидата: Україна зможе виконати 7 вимог ЄС та провести реформи. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3509936-status-kandidata-ukraina-zmoze-vikonati-7-vimog-es-ta-provesti-reformi.html

[1077] Краєвська Т. Венеційська комісія оприлюднила рекомендації щодо українського закону про нацменшини. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/2049990-venetsiyska-komisiya-oprilyudnila-rekomendatsiyi-schodo-ukrayinskogo-zakonu-pro-natsmenshini

[1078] Бовсуновська К. Школам з мовами країн ЄС дали ще один рік для переходу на українську. URL: https://society.novyny.live/shkolam-z-movami-krayin-ies-dali-shche-odin-rik-dlia-perekhodu-na-ukrayinsku-99714.html

закону про освіту перед завершенням перехідного періоду його імплементації може стати небезпечним прецедентом у правовому полі України.

Владі доцільно всіляко уникати створення таких прецедентів з малозначущих питань. Якщо вже вдаватися до узгодження правових норм з реаліями життя під час їх імплементації, то принаймні з питань, які дійсно породжені війною і де "імплементаційне коригування" може розраховувати на розуміння і в середині країни, і за її межами. Так, владі доведеться шукати правову формулу узгодження законодавства, яким гарантується право людини на свободу пересування, із конституційними положеннями про обов'язки громадянина щодо захисту Вітчизни. Безкарність для тих громадян чоловічої статі призовного віку, які залишили країну з початком воєнної агресії і не повернулися для її захисту, може суттєво підривати морально-політичну єдність населення і викликати недовіру до влади. Усі виявлені і зареєстровані ухилянти мають знати, що по завершенні війни хай і не зазнають переслідувань, але будуть обмежені у доступі до соціальних ліфтів. Про аналогічну перспективу повинні знати і ті, хто не повернувся до країни для виконання своїх трудових обов'язків. Такого роду обмеження мають бути юридично унормовані, навіть якщо вони будуть певним відступом від принципів правової рівності громадян. Якщо порушенням принципу рівності не вважається так звана "позитивна дискримінація" (надання більших ніж іншим можливостей для аутсайдерських соціальних груп), то видається цілком правомірним тимчасове запровадження у правову практику дзеркально протилежного принципу. Влада може розраховувати на позитивне сприйняття такої правової політики населенням, тим більше що на практиці "антипозитивна дискримінація" вже здійснюється як втілення суспільної справедливості – вже є прецедент в одному з вищих закладів освіти непродовження трудових угод з викладачами, які залишилися за кордоном і не виконують свого професійного і громадського обов'язку[1079].

[1079] Ящук М. Викладачів Київського університету ім. Грінченка, які залишилися за кордоном, примусово звільняють. URL: https://ukranews.com/ua/news/935428-vykladachiv-kyyivskogo-universytetu-im-grinchenka-yaki-zalyshylysya-za-kordonom-prymusovo-zvilnyayut

Стан війни не завадив українському уряду досягти певних успіхів в адаптації вітчизняного законодавства до європейського у частині протидії корупції. Тема масштабів корупції в Україні була хронічно болісною у стосунках з ЄС та його інституціями. Беручи до уваги, що в умовах війни державне керівництво зазвичай зосереджує пріоритетну увагу на військових та соціальних питаннях, тим не менше Група держав Ради Європи проти корупції (GRECO) відзначила, що Україна виконала більшою або меншою мірою майже половину з її рекомендацій. Сесія GRECO викреслила Україну зі свого чорного списку держав, де стан протидії корупції є "глобально незадовільним".

Хоча на лице наявний прогрес порівняно з попереднім роком, але перед урядом стоїть завдання завершити повне виконання другої половини рекомендацій, бо навряд чи Група вдовольниться деклараціями про зменшення толерантності до корупції в Україні[1080]. Навряд чи доказом такого зменшення будуть переслідування тільки топчиновників, якщо корупція залишатиметься на масовому рівні. Корупція завжди персоніфікована, тому необхідно стимулювати зацікавленість самих громадяни більше в інформуванні правоохоронних органів у корупційних вимогах відповідальних осіб, ніж у пошуку коштів для задоволення таких вимог.

Потрібна тривала національна кампанія з формування психології несприйняття корупції на масовому рівні. Поки що більшість населення, хоча 89% з нього вважають корупцію найсерйознішою суспільною проблемою, а 53% – що їй ніколи немає виправдання, зіткнувшися з нею, виявляють пасивність, лише подеколи звертаючись до правоохоронних органів, покладаючись у справі її вичищення насамперед на президента та його Офіс (44% опитаних). Лише 13% згодні, що з корупцією повинні боротися самі громадяни[1081]. Можливо, потрібне матеріальне заохочення за такого

[1080] Україну прибрали зі списку країн, які руйнують протидію корупції. URL: https://24tv.ua/koruptsiya-ukrayini-rada-yevropi-zabrala-ukrayinu-spisku-krayin_n2280996

[1081] Стан корупції в Україні 2023: сприйняття, досвід, ставлення. URL: https://engage.org.ua/stan-koruptsii-v-ukraini-2023-spryjniattia-dosvid-stavlennia/?utm_source=eSputnik-promo&utm_medium=email&utm_campaign=Newsletter_26.07.2023&utm_content=346467137

роду інформування, потрібні виховні зусилля, щоб повідомлення про корупцію не вважалися неетичними вчинками. Нарешті, тимчасово можна піти на такий крок, як постійне негласне "просвічування" функцій у річищі кампанії "відкритого урядування" зайнятих у корупцієгенних сферах чиновників під час виконання ними своїх посадових обов'язків.

Обираючи персони-об'єкти антикорупційних акцій, владі варто не забувати, що у масовій свідомості справедливість у суспільстві асоціюється з діяльністю інституцій влади, особливо суддівського корпусу. Тому викриття у злочинах одного, навіть високого судді, не може розвіяти недовіру населення до суддів загалом, а значить – і надію на справедливе судочинство. Потрібна політична воля, щоб здійснити моральне очищення суддівського корпусу. Безумовно, апеляція до сумлінності самого суддівського корпусу може стимулювати його до самоочищення, але надія на нього буде міцнішою, якщо воно супроводжуватиметься відповідним управлінським контролем, зокрема, з боку служби дисциплінарних інспекторів, про намір створення якої заявив заступник голови Офісу Президента Андрій Смирнов на нараді з представниками вищих судових органів України 28 липня 2023 р.[1082]. З іншого боку, зволікання зі створенням служби може вкотре розмити проблему у поточних повсякденних справах.

Озвучене на нараді розуміння проблеми вищою владою показало надмірне сподівання на реорганізаційні зусилля. Необхідно збільшити транспарентність роботи судової системи, суттєво посилити контролюючі функції громадських організацій, виявити більше довіри думкам самого населення. Зокрема, виявити політичну волю щодо запровадження принципу вибору суддів самими громадянами. Ефективно цей принцип може діяти тільки за умови повної транспарентності судових процедур і судових рішень, відповідності офіційних прибутків суддів рівню їхнього споживання.

[1082] Мамченко Н. В Офісі Президента закликали ВРП і ВС усвідомити реальний стан речей в судовій владі. *Судово-юридична газета.* 31 липня 2023 р. URL: https://sud.ua/uk/news/publication/277063-v-ofise-prezidenta-prizvali-vsp-i-vs-osoznat-realnoe-polozhenie-del-v-sudebnoy-vlasti

Належну транспарентність може забезпечити цифровізація країни, яку наполегливо рекомендує Єврокомісія, а також залучення громадських організацій, максимальна відкритість судових процесів, повне інформування населення про суть справ, що розглядаються, про перебіг їх розгляду і про судові рішення. Було б доцільним, щоб у кожній адміністративній території видавався періодичний дайджест з такого роду інформацією.

Європейська комісія влітку 2023 р. визнала, що Україна виконала в повному обсязі лише дві з семи умов, необхідних для початку переговорів про членство, а щодо решти умов відзначено тільки "певний прогрес". Комісія зажадала повного їх виконання до жовтня того ж року, але Президент України пообіцяв повне виконання лише до його кінця[1083]. Якщо ж і цього строку не буде дотримано, буде корисним поширити інформацію про причини, з яких повне виконання цих пунктів виявилося неможливим.

Переконливим підтвердженням готовності України до інтеграції до європейської правової системи була б найшвидша ратифікація нею Римського статуту Міжнародного кримінального суду, тобто надання цьому органу права юрисдикції щодо кримінальних злочинів на українській території. Поки що з боку виконавчих органів влади лунають вітання щодо перспективи ратифікації, але із застереженням, що це питання належить до прерогатив Верховної Ради, чим розмивається визначення конкретних строків прийняття відповідного рішення. Відчуття розмитості посилюється застереженням, що рішення про ратифікацію скоріше за все буде ухвалюватися, за словами Генерального прокурора Андрія Костіна, у пакеті з іншими кроками на шляху України до ЄС[1084]. Обіцянка ратифікації "у пакеті" скоріше здатна породити сумніви у бажанні України посилити боротьбу із злочинністю та підозри у тому, що Україна застосовує тактику тиску, який є неприйнятним для того, хто подає заявку на вступ до ЄС. Ратифікація Римського статуту

[1083] Зеленський пообіцяв виконання вимог ЄС для початку переговорів про вступ. URL: https://kurs.com.ua/novost/1053272-zelenskii-poobeshal-vipolnenie-trebovanii-es-dlja-nachala-peregovorov-o-vstuplenii?source=ukrnet

[1084] Ратифікація Римського статуту буде частиною процесу вступу в ЄС, – генпрокурор. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/3/7164921/

окремим кроком розвіяла б такі сумніви й підозри. Вже зараз необхідно розгорнути інформаційну кампанію, яка б дезавуювала наявні у суспільстві побоювання за юридичний суверенітет країни. Необґрунтованість таких побоювань уже переконливо доводилася публікаціями фахівців[1085].

Демократія в умовах війни. Війна вимагає максимальної концентрації і централізації влади, що може увійти у суперечність із загальною демократичною філософією державного правління, якою керується Європейський Союз і яку він намагається впровадити в Україні шляхом підтримання комплексної реформи, зобов'язання про проведення якої наша країна взяла ще у 2016 р. У річищі виконання зобов'язання у 2021 р. була прийнята Стратегія реформування державного управління, розрахована на період до 2025 р. і спрямована на підвищення ефективності української адміністрації шляхом впровадження Європейських принципів державного управління.

Необхідність жорсткої централізації державного управління в Україні з початком війни не завадила ЄС, з одного боку, сприяти у проведенні започаткованої реформи, а з іншого боку, всіляко підтримувати управління у форматі, породженому початком війни. Вже на початку травня 2022 р. ЄС цілеспрямовано перерахував до державного бюджету України понад 12 млн євро на підтримку стійкості державного управління у країні, продовживши тим самим фінансування реформи, на проведення якої було заплановано в цілому 90 млн євро[1086]. Із набуттям Україною статусу кандидата на членство Національне агентство з питань державної служби ініціювало утворення Вищої школи публічного управління, доступ до кращих програм якої матимуть публічні службовці як у центрі, так і в регіонах і де навчання має будуватися на основі класифікації посад, що має відкрити для службовців можливість кар'єрного зростання. Успішне здійснення реформи державного

[1085] Нуріджанян Г. Гаага без впливу та з обов'язками. Як Україна шкодить собі, не ратифікуючи Римський статут МКС. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2022/08/22/7145306/

[1086] ЄС надає понад 12 мільйонів євро бюджетної підтримки для підвищення стійкості українського державного управління. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

управління потребує від уряду надання НАСД і ВШПУ ресурсних можливостей для організації повноцінного якісного навчання держслужбовців англійській мові, незнання або поверхове володіння якою обмежує їх у безпосередній участі у розвитку співпраці з Євросоюзом. Інша важлива проблема – провести в умовах дефіциту фінансів, спричиненого війною, передбачену реформою зміну у системі оплати праці чиновників, яка має спиратися на принцип класифікації посад із визначенням грейдів, на єдиний підхід в оплаті їхньої праці, який полягає у запровадженні співвідношення 70-30%, де перша частка є сталою, а друга варіативною[1087]. Загалом, довіру суспільства до державного управління могла б посилити кампанія з інформування про хід виконання Стратегії, ілюстрована конкретними прикладами більш професійного вирішення управлінських питань

У подальшому якість державного управління буде залежати також від здатності правлячого політично режиму – як нинішнього, так і наступних – послідовно дотримуватися принципу повного розведення політичного правління і державного управління, не допускати кадрового хаосу в інституціях управління під час чергової зміни влади. Усі попередні перетасовування управлінських кадрів були зумовлені необхідністю кожної нової влади здійснювати "соціальні розрахунки" зі своїм політичним активом у вигляді роздавання тих або інших адміністративних посад. Політичні сили, які виборюють владу, повинні мати якісь інші ресурси для заохочення і відшкодування роботи активістів, які здійснюють піар-кампанії на її користь. Прихід кожної нової політичної постаті на посаду керівника управлінської структури не повинен відбиватися на кар'єрній долі професійних управлінців.

Найбільш дражливим для влади є питання про сумісність воєнного стану із дотриманням загальнодемократичних процедур. З одного боку, влада має конституційне право відтермінувати вибори, посилаючись на воєнний стан, тобто до завершення війни,

[1087] Наталія Алюшина: Статус кандидата на членство в ЄС як новий виклик для державної служби України. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/nataliia-aliushyna-status-kandydata-na-chlenstvo-v-ies-iak-novyi-vyklyk-dlia-derzhavnoi-sluzhby-ukrainy

а за словами Президента України – "якщо ми переможемо"[1088]. А досягнення перемоги як умови проведення виборів створює невизначений часовий люфт. Між тим Президент Парламентської асамблеї Ради Європи Тіні Кокс висловив українській владі думку про можливість проведення виборів і під час воєнного стану: "Перемогти у війні, пережити це вторгнення – це вже неймовірний виклик. Але відновити, посилити, відбудувати країну, дотримуючись при цьому правил демократії, верховенства права та прав людини – цей виклик лишатиметься з вами на багато років вперед"[1089]. Різке заперечення цьому з боку секретаря Ради національної безпеки і оборони України Олексія Данілова було повністю обґрунтованим конституційними положеннями, але позиція ПАРЄ залишається майданчиком для критики влади.

Правлячий режим, тим не менше, може посилатися на підтримку в цьому питанні значної частини громадянського суспільства, чиї активісти виступили проти ідеї проведення виборів під час воєнного стану, мотивуючи це тим, що «імітація демократичності процесу в активній фазі оборони, без включення величезної кількості громадян, які воюють, шукають тимчасового прихистку в безпечних країнах, живуть щодня під обстрілами біля лінії активної атаки чи оборони, буде не просто випробуванням, а неймовірно ризиковою аферою". Крім того, російські обстріли у день виборів можуть зменшити явку виборів до 10% і дати росіянам аргумент на користь їхнього пропагандистського наративу про Україну як "failed state". Поки що в українському суспільстві масової вимоги проведення виборів немає[1090].

[1088] Туманова Т. Якщо переможемо: Зеленський назвав умову проведення виборів у 2024 році. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/2033690-yaksho-peremozhemo-zelenskiy-nazvav-umovu-provedennya-viboriv-u-2024-rotsi

[1089] Вибори під час воєнного стану: голова ПАРЄ наполягає на проведенні, українська влада – проти. URL: https://texty.org.ua/fragments/109670/vybory-pid-chas-voyennoho-stanu-holova-parye-napolyahaye-na-provedenni-vlada-v-osobi-danilova-proty/

[1090] 100 громадських організацій висловились проти виборів в Україні під час війни. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-vybory-zayava-gromadskist/32598275.html

Гуманітарна сфера під час війни. Воєнні дії на території України створили серйозні проблеми для національного природного і культурного довкілля, від стану якого може дуже залежати рішення щодо членства в ЄС, оскільки проблема чистоти довкілля є однією з головних для європейських країн. Уже зараз актуальним завданням є фіксація, реєстрація і оцінювання збитків, завданих українській екології внаслідок іноземної агресії. Такі заходи можуть суттєво допомогти Україні у її діалозі з питання дотримання відповідних статей Угоди про асоціацію з ЄС, які стосуються управління довкіллям та інтеграції екологічної політики у інші галузеві політики; якості атмосферного повітря; управління відходами та ресурсами; якості води та управління водними ресурсами; охорони природи; промислового забруднення та техногенних загроз; зміни клімату та захисту озонового шару; вживання генетично модифікованих організмів. Тим більше, що у руках державного управління присутня оновлена модель оцінки впливу на довкілля відповідно до євросоюзівської директиви.

Курс на входження у європейський цивілізаційний простір актуалізує для України відповідні культурні зміни, щоб стати повноцінним учасником європейського культурного життя. Війна не припинила раніше започатковану співпрацю України та ЄС у галузі креативних індустрій щодо розвитку ринку культурних послуг в Україні та запрошення до участі у ньому ключових гравців сектору культури ЄС, розроблення та реалізації спільних програм творчих обмінів та академічних програм у сфері мистецької освіти, реалізації програми "Креативна Європа" тощо[1091].

У здійсненні курсу на культурну європеїзацію України правлячому режиму доведеться визначатися з доволі складним питанням про присутність у національному культурному просторі спадщини, залишеної культурними впливами колишньої метрополії. Агресія з боку останньої викликала логічне бажання повністю позбутися цієї спадщини, для чого припинити

[1091] Олександр Ткаченко: Україна має стати повноцінним учасником європейського культурного життя. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/oleksandr-tkachenko-ukraina-maie-staty-povnotsinnym-uchasnykom-ievropeiskoho-kulturnoho-zhyttia

надходження в Україну будь-якого російського і російськомовного культурного та інтелектуального продукту. Україна демонструє європейцям намір повністю деколонізувати свій мистецький простір. Принаймні під таким гаслом проходила програма українського павільйону на Венеційському бієнале у вересні 2022 р. Загальна мета програми полягала в тому, щоб представити та поширити розуміння імперських наративів щодо України, які нав'язує Росія через культурні практики та зв'язки, розкрити приховані цілі російської пропаганди в культурі, привернути увагу європейців до українського мистецтва[1092].

Заходи із повного викреслювання із українського простору російського культурного та інтелектуального продукту незалежно від його контенту лише зовні зміцнює національну солідарність. Одночасно такі заходи створюють ряд проблем і для самої України. По-перше, у здійсненні курсу на деколонізацію мистецтва не варто забувати, що багато здобутків російської культури високо цінуються європейцями, і країна, яка повністю відмовляється від них, може бути запідозрена у низькому духовному рівні, у нездатності розмежовувати прогресивні і реакційні зразки російської культури. По-друге, повне блокування російського культурного продукту російський демократичний сегмент може зрозуміти як відмову у співпраці для подолання кремлівського режиму. Паралельно такий курс може викликати негативні емоції серед тих росіян, які готові до збройного варіанта такої співпраці. По-третє, радикальний антирусизм може ускладнити пошук моделі українсько-російських відносин після завершення війни. По-четверте, відсутність інформації із середини Росії суттєво обмежує, а то й робить неможливим аналіз ситуації у таборі ворога.

Для запобігання таким наслідкам доцільно відмовитися від повного блокування російських інформаційних ресурсів, від заборони на надходження в Україну російської наукової літератури тощо. Потенційні віддалені втрати від нинішніх демонстративних кроків можуть виявитися тяжчими, ніж тимчасові переваги

[1092]Деколонізація мистецтва. За межами очевидного. URL: https://ui.org.ua/sectors/ukrainian-pavilion-public-programme-at-the-59th-la-biennale-di-venezia/

тактики запобігання російським імперським впливам методом повної заборони російського культурного імпорту, навіть демократичного і гуманістичного змісту.

Війна змусила українську і європейську сторони збільшити спільні зусилля для розв'язання ще однієї проблеми, породженої війною – лікування поранених, у т. ч. через евакуацію їх на безкоштовне лікування до європейських лікарень. Якщо додати до них і цивільних осіб, то за рік війни до європейських лікарень було доправлено близько 2 тис. пацієнтів[1093; 1094]. Влада для зміцнення свого авторитету може скористатися перспективою приєднання України до програми EU4Health з обов'язковим інформуванням про результати української участі в ній на урядових сайтах, тим більше що участь у програмі обіцяє значні фінансові надходження на охорону здоров'я українського населення.

Наукова інтеграція. Загальний рівень адаптації України до ЄС буде визначатися її здатністю інтегруватися до європейського спільного ринку, що вимагатиме наявності номенклатури наукоємної конкурентоспроможної продукції, і Україна повинна буде довести свою здатність до її виробництва. Тим самим синхронізація економічної та наукової політики мають стати важливим елементом європейської інтеграції України. Слід відзначити, що війна не зупинила Україну та ЄС у продовженні започаткованого у попередні роки співробітництва у науковій та освітній сфері. Незмінність цього курсу була підтверджена започаткуванням практики щорічних засідань Спільного комітету ЄС-Україна з питань науки та інновацій, перше з яких відбулося у листопаді 2022 р. Такі засідання мають сприяти пошуку шляхів поглиблення участі України у Рамкових програмах з досліджень та інновацій "Горизонт Європа" та " Євратом". Серед важливих підсумків засідання – рішення про створення офісу "Horizon Europe в Україні".

[1093] Відбулося перше міжкомітетське засідання Верховної Ради та Європарламенту. URL: https://mind.ua/news/20256039-vidbulosya-pershe-mizhkomitetske-zasidannya-verhovnoyi-radi-ta-evroparlamentu

[1094] Україна: з початку війни до європейських лікарень переведено 2000 українських пацієнтів. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/ukraine-2000-ukrainian-patients-transferred-european-hospitals-start-war_en?s=232

Невдовзі ця пропозиція була підтримана учасниками спільного засідання Уряду України та колегії Європейської комісії у лютому 2023 р.[1095; 1096].

До кінця 2022 р. Україна здійснила низку помітних кроків з наближення до європейського науково-освітнього простору, зокрема затвердила національний план щодо відкритої науки, забезпечила участь українських організацій, установ, студентів та викладачів у новому циклі програми Європейського Союзу з освіти, навчання, молоді та спорту "Еразмус+", забезпечила доступ українських учених та інноваторів до фінансових ресурсів програм "Горизонт Європа", "Євратом", підтримки професійно-технічної освіти в Україні, а також продовжила виконання планів, започаткованих ще у передвоєнний час[1097].

Реалізація перспективи інтеграції України до ЄС у науково-освітній сфері буде залежати не тільки від фінансової і організаційної допомоги з боку Єврокомісії, а й від здатності самої України розставити пріоритети цієї співпраці відповідно до стратегічних завдань свого національного розвитку. Було б добре переконати Єврокомісію у необхідності відкриття в Україні офісу "Горизонт Європа" значно раніше кінця 2027 р., як це було оприлюднено під час презентації задуму. Крім того, наполягти, щоб із тих завдань, що зараз передбачаються для офісу, пріоритет надавався тим, які сприятимуть посиленню виробничої функції національної науки. Поки що оголошений перелік завдань майбутнього офісу зосереджений на контактних та інформаційних функціях – надання підтримки дослідникам України у підготовці конкурсних заявок та пошуку відповідних партнерів, проведення

[1095] Відбулося перше засідання Спільного комітету ЄС-Україна з питань науки та інновацій. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/vidbulosya-pershe-zasidannya-spilnogo-komitetu-yes-ukrayina-z-pitan-nauki-ta-innovacij

[1096] В Україні буде створено офіс програми "Горизонт Європа", – Сергій Шкарлет. URL: https://mon.gov.ua/ua/news/v-ukrayini-bude-stvoreno-ofis-programi-gorizont-yevropa-sergij-shkarlet

[1097] Головні досягнення МОН у сфері європейської інтеграції у 2022 році. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/osnovni-dosiahnennia-mon-u-2022-rotsi-shchodo-ievropeiskoi-intehratsii

тренінгів щодо підготовки конкурсних пропозицій, сприяння створенню активної та ефективної мережі національних контактних пунктів, які надаватимуть професійні послуги українським дослідникам та інноваторам у всій країні, надання політичних консультацій з інтеграції України до Європейського дослідницького простору (ERA), здійснення моніторингу реалізації проєктів співпраці та популяризація наукової співпраці. Було б корисно, щоб офіс мав одним із напрямів своєї роботи налагодження контактів між дослідницькими і виробничими сферами.

Загалом, у здійсненні політики щодо наукової євроінтеграції українському уряду варто вирішити для самого себе її цільовий формат – максимальне залучення українських науковців та інноваторів до європейських дослідницьких проєктів за межами України і тим самим посилення "відпливу мізків", чи максимальне залучення європейських ресурсів для розвитку науки та інновацій на території самої України і посилення її науково-інтелектуального потенціалу. Якщо пріоритетом буде друга модель, то для її здійснення можна вже зараз використовувати співпрацю з ЄС для надання українському науковому простору доступу до останньої наукової інформації – монографій, періодичних видань, матеріалів наукових зібрань і т. д. Через обмежені фінансові можливості держави вітчизняні установи не можуть дозволити собі придбання іноземної наукової літератури і періодики, не говорячи про оплату відряджень співробітників в іноземні центри для участі у дослідницькій роботі. Зважаючи на скрутні для нашої держави обставини, зарубіжні редакції могли б відгукнутися на прохання надсилати в Україну хоча б по одному примірнику своїх видань для центральної наукової бібліотеки, принаймні на час дії воєнного стану і на відбудовний період, або надати цій бібліотеці безкоштовний доступ до електронних версій наукових видань. Принаймні постійні звернення влади до Заходу щодо фінансової допомоги могли б доповнитися зверненнями про безкоштовну допомогу науковою інформацією на зразок програми Research4Life, яка вже доступна для українських учених, але охоплює обмежений масив інформаційних джерел.

Подолання перешкод. Наявністю труднощів у секторальній інтеграції перелік перешкод на шляху України до ЄС не вичерпується. Потрібне, зокрема, подолання чинників протидії українській євроінтеграції, які проявляються як зовні, так і у середині країни. Внутрішнім фактором протидії входженню України у ЄС може бути та частина українського бізнесу, яка не припиняє виступати прямо або опосередковано російським партнером. За даними сервісу відкритих даних Vkursi, що потрапили у ЗМІ, станом на лютий 2023 р. понад 21 тис. компаній, що функціонують на території України, мали прямий, а понад 2 тис. – непрямий зв'язок з агресором. Серед компаній, що мають віддалений зв'язок з Росією та Білоруссю, названо 114 підприємств, які мають стратегічне значення для економіки й безпеки держави, у т. ч. енергетичні компанії, ряд науково-дослідних інститутів. Названо також ТОП-10 компаній із найбільшими річними прибутками, які приносять найбільше доходів російським бенефіціарам – "Ніссан Мотор Україна", "Агрофірма Корнацьких", Фонд "Рентал", "Ясинівський коксохімічний завод", "Белферт Україна", АТ "Українські енергетичні машини", "БНК-Україна", Торговий дім "Гомельскло-Україна", "Агророзквіт", "Вімм-Біль-Дан Україна". Уряду належить проявити волю у здійсненні націоналізації понад 900 об'єктів, пов'язаних з Росією, серед власників яких чимало агітаторів проти європейського курсу України. Тим більше, що така націоналізація легітимована Законом України "Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів"[1098]. Примусове вилучення об'єктів приватної власності, які є суб'єктами економічної діяльності, може в ряді випадків негативно відбитися на соціальному становищі тих, хто зайнятий на них. Акції з вилученням будуть сприйматися населенням з більшим розумінням, коли їм передуватиме кампанія з інформування суспільства про шкідливі наслідки для обороноздатності країни подальшого перебування цих об'єктів

[1098] Ожогіна О. Понад 20 000: які українські компанії досі мають зв'язки з Росією. URL: https://24tv.ua/business/ukrayinski-kompaniyi-povyazani-rosiyeyu-skilki-zalishilosya-takogo_n2282442

у приватній власності. Список таких суб'єктів і інформація про їхню діяльність, пряму чи опосередковану, на користь агресора мають бути постійно присутніми в інформаційному просторі.

Крім того, існує потенційна небезпека солідаризації з політикою Кремля щодо блокування української інтеграції з боку тих західних компаній, які не припиняють працювати в Росії попри санкційну політику. За інформацією "Нью-Йорк Таймз" від 23 березня 2023 р. з посиланням на дані, зібрані Єльським університетом, майже чверть із 1600 компаній, зареєстрованих у Росії до війни, і далі повноцінно працювала там, а за даними Київської школи економіки стосовно вдвічі більшої кількості фірм, ця частка наближалася до половини[1099].

Надання Україні статусу кандидата у члени ЄС, з одного боку, надихає суспільство оптимізмом. У той же час, оптимізм має бути обережним, оскільки несправджені надії можуть спричинити розворот суспільної свідомості. Симптоми того, що надії можуть не справдитися, очевидні, і уряду доведеться психологічно готувати країну до життя поза ЄС ще тривалий час.

До таких симптомів можна віднести риторику лідерів ЄС, озвучену після надання Україні статусу кандидата на членство Головою Єврокомісії Урсулою фон дер Ляєн 7 липня 2022 р. Вона відверто попередила українців, що "попереду довгий шлях, але Європа буде разом з вами на кожному кроці, скільки буде потрібно – від цих похмурих днів війни і до того моменту, коли ви зайдете у двері, які ведуть до нашого Європейського Союзу"[1100]. Зі свого боку Верховний представник Європейської комісії з іноземних справ і політики безпеки Жозеп Боррель уже на першому засіданні Ради асоціації з Україною як з державою-кандидатом

[1099] Alderman L. Leave Russia? A Year Later Many Companies Can't, or Won't. *The New York Times.* March 2, 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/03/02/business/russia-companies-exit.html?action=click&pgtype=Interactive&state=default&module=styln-russia-ukraine&variant=show&region=BELOW_MAIN_CONTENT&block=storyline_flex_guide_recirc

[1100] Звернення Президентки фон дер Ляєн до українського Парламенту після рішення Європейської ради про надання Україні статусу кандидата. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

на членство в Європейському Союзі 6 вересня 2022 р. своїм нагадуванням про необхідність проведення реформ неоднозначно натякнув, що немає точних термінів завершення процесу прийняття України до ЄС[1101]. Навіть оголошене головою Європейської ради Шарлем Мішелем майбутнє розширення ЄС у 2030 р.[1102] Україні поки що варто сприймати як чергову підставу для надії на членство, оскільки заява пролунала більшою мірою як запрошення членів об'єднання для обговорення усіх ризиків, пов'язаних з таким кроком. Найкраще так само варто ставитися і до оголошеної у листопаді 2023 р. рекомендації Єврокомісії про доцільність початку переговорів щодо членства України в ЄС[1103]. Ухвалене слідом за цим у грудні того ж року Європейською радою рішення про початок переговорів дає підстав для оптимізму не більше, ніж за весь попередній час. Вже відразу в середині ЄС залунали сумніви щодо скорого набуття Україною членства, зокрема нагадування, що Австрії для цього знадобилося шість років, а Іспанії цілих одинадцять[1104].

Про розходження між офіційними заявами керівництва ЄС і кулуарними міркуваннями серед його членів повідомляє стаття Стівена Ерлангера у газеті "Нью-Йорк Таймз" ще за 3 березня 2023 р. У ній наведено такі побоювання європейців, почуті американським журналістом: принципова неготовність України до приєднання; надто велика фінансова ціна відновлення зруйнованої України, розмір якої вже зараз оцінюється в один трильйон дол.;

[1101] Рада Асоціації Україна-ЄС: Коментар для преси Високого представника Жозепа Борреля. URL: https://www.eeas.europa.eu/delegations/ukraine/

[1102] Waterfield B. Ukraine will be an EU country by 2030, claims Brussels. Dramatic expansion will include the western Balkans. *The Times.* August 29, 2023. URL: https://www.thetimes.co.uk/article/ukraine-will-be-an-eu-country-by-2030-claims-brussels-kkdb0c8tj

[1103] Михайлов Д. Єврокомісія оприлюднила ключові висновки щодо України та рекомендувала розпочати переговори про вступ до ЄС. *Суспільне.* 8 листопада 2023 р. URL: https://suspilne.media/612913-evrokomisia-opriludnila-klucovi-visnovki-sodo-ukraini-ta-rekomenduvala-rozpocati-peregovori-pro-vstup-do-es/

[1104] Муріна Ю. Коли Україна вступить до ЄС: у Єврокомісії назвали можливі терміни/ URL: https://24tv.ua/koli-ukrayina-vstupit-yes-yevrokomisiyi-vidpovili-skilki-rokiv_n2460341

ризики відповідальності за країну, яка зазнає вторгнення; невідповідність між прийняттям воюючої країни і європейською попередньою практикою мирної інтеграції. Тобто, з одного боку, європейці визнають, що Україна виживає завдяки надії на членство в ЄС, а з другого боку, частина з них хотіла б надання Україні політичних гарантії нижче рівня членства[1105].

Побоювання, що присутні в середині ЄС щодо наслідків приєднання України, можуть походити із вірогідного незбігу стратегії розвитку самого ЄС і стратегії відбудови і реконструкції України. Стратегічні пріоритети, визначені для себе Європейською радою і Європейською комісією на період 2019–2024 рр., – "Зелений курс", поглиблення демократії, утвердження права, убезпечення від антропогенних катастроф і т. п.[1106]. Найбільш пекучі і невідкладні завдання України викладені у так званій "Доктрині Зеленського", у якій національні пріоритети розставлені у тій ієрархії, яка зумовлена завданнями національного самозбереження і самовідновлення: філософія перемоги України (деокупація всієї її території і відновлення її суверенітету; повернення всіх полонених і депортованих); глобальність української безпеки (Україна має бути співтворцем, учасником та гарантом міжнародної безпеки та світового порядку через участь у коаліціях з партнерами); політика героїв (інтеграція ветеранів у суспільне й економічне життя); політика справедливості (трансформація державних інституцій, зокрема правоохоронних та судових, посилити відповідальність суддів та інших працівників в органах судової влади, більш прискіплива перевірка їх на доброчесність); трансформація України за 10 років (нова зовнішня політика, нова економіка, нові відносини між державою і суспільством, регіональний, освітній, науковий, культурний розвиток).

[1105] Erlanger S. The E.U. Offered to Embrace Ukraine, but Now What? *New York Times*. March 3, 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/03/03/world/europe/ukraine-eu-nato.html?action=click&pgtype=Interactive&state=default&module=styln-russia-ukraine&variant=show&region=BELOW_MAIN_CONTENT&block=storyline_flex_guide_recirc

[1106] Пріоритети Європейського Союзу 2019–2024. URL: https://european-union.europa.eu/priorities-and-actions/eu-priorities/european-union-priorities-2019–2024_en

Визначені президентом пріоритети за своїм змістом та ієрархіє суттєво дисонують з пріоритетами ЄС, які є пріоритетами простору соціального добробуту і економічної стабільності. Приєднання в цей час країни, яка мобілізуватиме ресурси для виходу із руйнівного стану, може створити для Євросоюзу помітні системні труднощі. Тому навіть визнаючи достовірність результатів аналітичних досліджень, за якими оцінка виконання Україною євроінтеграційних критеріїв становила 6,8 балів з 10, тобто перевалила за дві третини сподівання на швидкий успіх у переговорах виглядають мало реалістичними. Тим більше, що і керівництво українського уряду орієнтується на те, що Україна зможе бути готовою до вступу у ЄС тільки до кінця 2024 р.[1107].

За офіційною інформацією, на весну 2023 р. Україна виконала понад 70% зобов'язань за Угодою про асоціацію з Євросоюзом, а у таких сферах, як юстиція, свобода, безпека, політичний діалог, національна безпека та оборона, статистика, державні закупівлі ми – на рівні 90%[1108]. Тим не менше, уряду належить, незважаючи на воєнну ситуацію, домогтися запровадження повноцінного вільного рину в енергетичній сфері, особливо у формуванні тарифів, узгодити виконання рекомендацій, які стосуються так званого олігархату, з невідкладними завданнями відродження і розвитку промисловості тощо. Тим більше, що від проведення належних реформ залежить отримання американської військової допомоги, без якої неможливе виживання України як міжнародного суб'єкта. Своєрідним натяком на це був лист із Білого дому на адресу Офісу Президента України та Кабінету Міністрів України із переліком таких реформ в енергетичній сфері, в управлінні державними підприємствами (створення там наглядових рад), рекомендаціями щодо посилення Спеціалізованої антикорупційної прокуратури, створення нового Вищого адміністративного суду,

[1107]Денис Шмигаль: Євроінтеграційна робота не припиняється ні на день. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/denys-shmyhal-ievrointehratsiina-robota-ne-prypyniaietsia-ni-na-den

[1108] Вадим Галайчук: Як Україні пришвидшити процес вступу до Євросоюзу. URL: https://sluga-narodu.com/maybutnoho-vrozhaiu-vystachyt-dlia-vnutrishnikh-potreb-i-dlia-eksportu-oleksandr-haydu/

реформування Верховного суду України, Вищого адміністративного суду та Національного антимонопольного комітету[1109].

За роки незалежності Україна розгубила вагому частку свого промислового потенціалу, а та, що залишилась, є малоспроможною для конкуренції на європейському ринку. Потужний же аграрний сектор наражається на конкуренцію з деякими виробниками із ЄС, які вправі користуватися преференціями від своїх урядів, поки Україна не є повноправним членом Європейського Союзу. Зважаючи на те, що Європейський Союз є насамперед спільним ринком, з якого він починався як міждержавне об'єднання, подальші українські кроки з інтеграції до нього мають бути спрямованими на пошук у ньому національних ніш, і якщо зайняття їх зараз неможливе, то потрібен комплекс заходів із залучення європейського капіталу для модернізації української економіки. Без цього адаптація України до євросоюзівських реалій може залишитися на рівні привабливих політичних декларацій.

З одного боку, у ситуації національної небезпеки, яка йде з Північного Сходу, уряду легше утверджувати серед населення прозахідні орієнтири: вже на вересень 2022 р., згідно з проведеним Центром Разумкова опитуванням, частка серед українців тих, хто відчуває себе європейцем, у т. ч. за культурною самоідентифікацією, збільшилася до 62%. Значно складнішим буде утвердити серед тих самих людей необхідність зосередитися на тих сферах, від яких залежить повноцінна присутність України у європейському цивілізаційному просторі: те саме опитування виявило, що співробітництво з ЄС у сфері безпеки і оборони має пріоритетність на рівні 80,4% (уповні закономірний показник для воюючої нації), а вже промисловість та підприємництво – на рівні 54,1%; навіть рівень пріоритетності співпраці у такій найбільш представленій Україною у Європі галузі, як сільське господарство, в очах населення становить лише 44,9%. Що ж до співробітництва у

[1109] Абрамова Ю. Білий дім надіслав листа із переліком реформ, які має здійснити Україна для отримання допомоги (документ). URL: https://tsn.ua/svit/biliy-dim-nadislav-lista-iz-perelikom-reform-yaki-maye-zrobiti-ukrayina-dlya-otrimannya-dopomogi-dokument-2417230.html

галузі науки і технологій, без яких українське виробництво ніколи не зможе відвоювати для себе ніші на європейському ринку, то рівень його пріоритетності становить лише 35%[1110].

Скоріше за все, навіть успішне для України завершення війни не перетвориться швидко на її членство у ЄС, і воєнний успіх вирішить тільки питання збереження національного суверенітету, а також, оптимально, територіальної цілісності нашої держави і дасть можливість розпочати трансформаційний період. Владі треба буде вчасно відчути ту межу, яка відокремлює закономірну ейфорію на першому повоєнному етапі, коли зберігатимуться суспільна єдність, національна солідарність, довіра до інституту держави, які будуть утримувати населення від соціального протесту, від наступного розпачу перед лицем заподіяних війною руйнувань, коли почнеться пошук ресурсів для відбудови і реконструкції країни. Навряд чи можна розраховувати на таке джерело їх, як репарації від Росії: навіть за позитивного для України рішення міжнародних органів ці рішення правлячий в РФ режим зухвало проігнорує і не буде реальних механізмів примусити до їх виконання ядерну державу. Владі доведеться визначатися із каналами накопичення ресурсів – або надання системи максимальних преференцій для іноземного бізнесу, або експропріація через дефолт внутрішніх ресурсів населення, або експропріація ресурсів національного великого бізнесу. Кожен із шляхів може бути пройдений під жорстким владним правлінням, мало сумісним із демократією – тією демократією, яка є наріжним каменем сучасної європейської цивілізації і зміцнення якої є сучасною європейською стратегією. Що стосується зовнішніх інвестицій, які зараз обіцяє міжнародне співтовариство, то їх розмір буде залежати від світової економічної кон'юнктури, яка завжди відзначалася непередбачуваністю.

Гарантії безпеки: Україна і НАТО. Паралельним до здобуття членства у ЄС кроком до євроатлантичного співтовариства, за логікою, має бути набуття членства у НАТО, тим більше, що, як

[1110] Євроінтеграція в умовах війни: думки і позиції громадян. *Національна безпека і оборона.* 2022. № 1–2. С. 109, 118.

показує приклад Туреччини, перебування у другому з об'єднань не потребує обов'язкового перебування у першому з них, воно не пов'язане з обов'язковими економічними критеріями, хоча беруться до уваги і спроможність країни фінансово підтримувати організацію, і характер її правління.

НАТО існує для захисту демократичного світу, і той факт, що Україна виявилася діючим форпостом у цьому захисті, дає їй моральне право розраховувати на членство в організації. Втім, невпинна компліментарність Заходу на адресу Збройних сил України не супроводжується чітко викристалізованою декларацією про конкретний термін започаткування плану дій щодо її членства в Альянсі, не говорячи про конкретний термін реалізації такого плану. Візит міністра закордонних справ Дмитра Кулеби до Брюсселя на початку квітня 2023 р., під час якого він підтвердив незмінність позиції України, що для неї не існує альтернативи членству в Альянсі[1111], практично не вплинув на риторику керівництва НАТО та її найвпливовіших членів, яка поки що обмежується визнанням України як невід'ємної частини євроатлантичного світу і обов'язкової перспективи її членства в організації. Саме у такому ключі пролунав виступ на початку травня 2023 р. Генерального секретаря Альянсу Єнса Столтенберга: майбутнє України – євроатлантична родина, але поки що є тільки домовленість розпочати роботу над розробкою стратегічної багаторічної програми підвищення її оперативної сумісності з НАТО та адаптації ЗСУ до натовських стандартів[1112]. Про неможливість навіть обговорення цього питання у нинішній ситуації прямо висловився у травні 2023 р. і глава європейської дипломатії Жозеп Боррель[1113].

[1111] Питання ПДЧ в НАТО для України зняте з порядку денного, – Кулеба. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/2021997-pitannya-pdch-v-nato-dlya-ukrayini-znyate-z-poryadku-dennogo-kuleba

[1112] Майбутнє України – це євроатлантична родина – Генсек НАТО. URL: https://hromadske.radio/news/2023/04/05/maybutnie-ukrainy-tse-ievroatlantychna-rodyna-hensek-nato

[1113] Членство України в НАТО поки не обговорюється – Боррель. URL: https://ua.news/ua/world/chlenstvo-ukrainy-v-nato-poka-ne-obsuzhdaetsya-borrel

Ще раніше, у квітні того ж року британська "Файненшел Таймз" повідомила, що три країни – США, ФРН та Угорщина – виступають проти намірів інших держав-членів НАТО на саміті у Вільнюсі, призначеному на 11 липня 2023 р., запропонувати Україні "дорожню карту" для членства в Альянсі. Аргументи для гальмування ПДЧ зводилися не тільки до "проблеми стандартів", а також до здатності України відстояти свій суверенітет, що вона має довести у ході контрнаступу[1114; 1115].

Обговорення українського питання напередодні саміту НАТО у Вільнюсі нагадувало полеміку між прихильниками і опонентами позитивного його рішення. Усього лише через тиждень після підписання у середині травня 2023 р. українсько-французької декларації, у якій, серед іншого, містилася підтримка Парижем ідеї членства України у НАТО, що було сприйнято українською стороною як додатковий голос на підтримку українського членства в Альянсі[1116], пролунала категорична заява канцлера ФРН Олафа Щольца, що "в осяжному майбутньому цього не буде", оскільки Україна наразі не відповідає низці умов для членства. Навіть до обговорення питання про надання Україні гарантій безпеки, за словами О. Шольца, "ще далеко"[1117].

Паралельно у впливових західних періодичних виданнях почали з'являтися варіанти надання Україні гарантій безпеки, які були б заміною її членства. Ще у вересні 2022 р., відразу після заяви українського президента про намір подати заявку на прискорену процедуру прийняття України до НАТО, американський

[1114] Крупка А. Три країни проти "дорожньої карти" вступу України в НАТО. "Дорога ще дуже терниста". URL: https://ukrayina.pl/ukrayina/7,183471,29641519,1058-1088-1080-1082-1088-1072-1111-1085-1080.html#e=RelArtLink(1)

[1115] FT: США, Німеччина та Угорщина проти "дорожньої карти" вступу України в НАТО. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/04/6/7396796/ "ЄВРОПЕЙСЬКА ПРАВДА" – ЧЕТВЕР, 6 КВІТНЯ 2023.

[1116] Франція підписала декларацію з підтримкою руху України до членства в НАТО. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/05/15/7161669/

[1117] Німецький канцлер Олаф Шольц заявив, що Україна "в осяжному майбутньому" не стане членом НАТО. URL: https://nv.ua/ukr/world/geopolitics/sholc-zayaviv-shcho-v-nayblizhchomu-maybutnomu-ukrajina-ne-stane-chlenom-nato-ostanni-novini-50326196.html

журнал "Форін Полісі" опублікував статтю, витриману у дусі солідарності з боротьбою українців, але одночасно із викладом аргументів проти реальності позитивної відповіді, почутих від американських політиків і аналітиків[1118].

Безпосередньо перед вільнюським самітом у західній пресі з'явилися публікації, покликані наперед "підсолодити пігулку", яку підготували Україні опоненти її вступу до НАТО у нинішніх обставинах. Були оприлюднені моделі гарантій безпеки Україні без надання їй членства в Альянсі. Про одну з таких моделей повідомив президент Польщі – країни, яка була постійним симпатиком українського членства в НАТО – Анджей Дуда в інтерв'ю американському виданню "Вол Стріт Джорнел" у травні 2023 р. Він мав на увазі так звану "Ізраїльську модель" – зміцнення української оборони разом із гарантуванням суверенного майбутнього країни[1119]. У своїй статті у "Форін Полісі" науковий співробітник Міжнародного інституту стратегічних досліджень Ф. Гаді назвав цю модель "озброєний до зубів наїжачений дикобраз". Але обговорюються, як випливає із публікації, й інші альтернативи повноправному членству – наприклад, надання Україні особливого статусу, який дасть можливість де-факто інтегрувати її збройні сили з військами НАТО без положення про колективну оборону згідно зі статтею 5, або підписання двосторонніх гарантій безпеки з тими країнами, які зобов'яжуться прийти на допомогу Києву в разі війни[1120]. Разом з тим, той самий журнал надав можливість виступити на своїх сторінка і заступниці директора Міжнародного

[1118] Gramer R., Detsch J., Mackinnon A. After Putin's Land Grab, Zelensky Wants to Fast-Track NATO Membership. Ukraine Likely Won't Join NATO Anytime Soon, but it's a Big Symbolic Move in a War that's Increasingly Going Against the Kremlin. *Foreign Policy.* September 30, 2022. URL: https://foreignpolicy.com/2022/09/30/russia-ukraine-nato-membership-zelensky/

[1119] Замість членства в НАТО: Україні можуть запропонувати гарантії безпеки по ізраїльській моделі. URL: https://focus.ua/uk/voennye-novosti/567903-zamist-chlenstva-nato-ukrayini-mozhut-zaproponuvati-garantiyi-bezpeki-po-izrayilskij-modeli

[1120] Gady F.-S. Turn Ukraine Into a Bristling Porcupine. No matter how this war ends, Russia will need to be deterred from attacking again. *Foreign Policy.* May 22, 2023. URL: https://foreignpolicy.com/2023/05/22/ukraine-russia-war-weapons-nato-f16-tanks-deterrence-peace-strategy/

центру оборони та безпеки в Таллінні (Естонія), послідовній прихильниці прийняття України у НАТО Крісті Райк, яка навела аргументи на користь застосування до України фінської моделі вступу[1121], що можна розглядати і як незавершеність євроатлантичної дискусії з українського питання, і як ту саму "солодку пігулку" для України, аби вона не розчарувалася у всьому Альянсі.

Розмитість позицій держав-членів НАТО щодо перспективи членства України, як і у питанні встановлення чітких термінів її вступу, підтвердилася і рішеннями Вільнюського саміту, якими передбачено певний "пакет" з наближення України до Альянсу у складі трьох елементів – нова багаторічна програма підтримки для України, яка уможливить перехід з радянських до натовських стандартів тренування та доктрин, утворення нової Ради Україна – НАТО, яка має стати форумом для консультацій та ухвалення рішень, вилучення із вимог, що ставляться до України, Плану дій щодо членства, який завжди був обов'язковим при розширенні Альянсу[1122]. Ухиляння від прийняття України під час її війни з Росією було компенсоване зобов'язаннями Альянсу надавати їй тривалу фінансову і військово-технічну допомогу[1123]. Учасники саміту із "Великої сімки", зі свого боку, оприлюднили декларацію з ґрунтовним переліком тих видів допомоги, які отримуватиме Україна для гарантування своєї безпеки[1124].

Розчарування і позицією ЄС, і результатами вільнюського саміту НАТО у частині зволікання з прийняттям України до цих організацій не повинно деморалізувати владу і суспільство в

[1121] Raik K. Ukraine Should Follow Finland's Path to NATO. Kyiv Needs a Clear Membership Track, but Washington and Berlin are Blocking it. *Foreign Policy.* April 13, 2023. URL: https://foreignpolicy.com/2023/04/13/ukraine-finland-nato-membership-russia-eu/?tpcc=recirc_latest062921

[1122] Столтенберг оголосив рішення саміту НАТО про Україну. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/07/11/7165540/

[1123] Осим Ю. "Одного дня запитають, хто втратив Україну": що дав Україні саміт НАТО та чого боїться Альянс. URL: https://espreso.tv/ukraintsi-mayut-buti-vdyachni-shcho-dav-ukraini-samit-nato-ta-chogo-boitsya-alyans

[1124] Официально: опубликована Вильнюсская декларация стран G7 с гарантиями Украине. URL: https://flot2017.com/oficialno-opublikovana-vilnjusskaya-deklaraciya-stran-g7-s-garantiyami-ukraine/

цілому, коли йдеться про виконання вимог щодо членства в кожному з об'єднань. Максимальне виконання цих вимог буде означати максимальне наближення до європейського способу життя і європейської політичної культури, воно має підтвердити, що, захищаючи європейську демократію, Україна робить це не тільки заради членства у євроатлантичних організаціях, але беззастережно обравши її як необхідну умову свого прогресивного розвитку.

Нині правлячому і усім наступним політичним режимам України вже не можна буде допускати тієї помилки, щоб у гарантуванні національної безпеки покладатися виключно на зовнішню допомогу. Країна повинна мати розвинутий воєнно-промисловий комплекс, здатний випускати озброєння, яке відповідає наявним вищим стандартам. Оскільки створювати його доведеться практично наново, є шанс створити його здатним випереджати інші країни за якістю озброєнь. Опанування Україною помітного сектору на ринку озброєнь може суттєво збільшити зацікавленість у ній як у перспективному і повноправному учаснику євроатлантичного співтовариства.

Поки що будь-які зусилля, що їх Україна докладатиме з виконання "домашніх завдань" щодо членства у ЄС і НАТО, не обіцяють їй входження у ці організації у найближчій перспективі. В умовах війни владі доводиться максимально концентрувати ресурси країни у своїх руках і вдаватися до дій, якими обмежуються окремі права на політичну діяльність або свободу слова, якщо вони використовуються на підтримку агресора або просто шкодять завданням оборони. Аналогічним чином держава змушена посилювати регулятивний тиск в економічній сфері. Україні доводиться вирішувати завдання свого фізичного виживання, і тільки в разі успіху вона зможе розраховувати на те, щоб почути з боку ЄС і НАТО конкретніші відповіді на питання про перспективи її членства у цих організаціях.

РОЗДІЛ 17
СОЮЗНИЦЬКІ ВІДНОСИНИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Теоретико-методологічний дискурс союзницьких відносин України в умовах війни. Попри те, що існує значна кількість наукових робіт істориків, політологів, соціологів, присвячених питанням витоків та української зовнішньої політики під час гібридної та повномасштабної збройної агресії Росії досі бракує наукового дискурсу методологічного штибу стосовно трансформацій саме союзницьких відносин України. Україна тривалий час намагалася маневрувати між колективним Заходом і Російською Федерацією як колишнім геополітичним ядром пострадянської метрополії. Посилення східного чи західного зовнішньополітичного вектора України залежало від зміни влади та політичної кон'юнктури в державі. Така ситуація спричинили кризу зовнішньої політики України та унеможливила формування оптимальної кількості союзників та стратегічних партнерів для гарантування національної безпеки на тлі наростаючих викликів в умовах руйнування транзитивного (перехідного) світопорядку.

Дослідженням проблеми становлення та розвитку зовнішньої політики України, питанням пошуку нею союзників, а також загрозам нацбезпеці України в умовах гібридної війни та, зрештою, повномасштабної війни приділяли увагу такі українські науковці, як А. Березовенко[1125], О. Бойко[1126], П. Гай-Нижник[1127], М. Дорошко[1128],

[1125] Березовенко А. Російсько-українська війна в українському політичному дискурсі. *Політичні дослідження*. 2021. №2. С. 97–110.

[1126] Бойко О. Україна: від путчу до Пущі (серпень–грудень 1991 р.) : монографія. Ніжин : ТОВ Вид-во "Аспект-Поліграф", 2006. 224 с.

[1127] Гай-Нижник П. Російсько-українська війна – Війна за Життя (2014–2022 рр.): періодизація. *Українознавство*. 2022. №1. С.51–76.

[1128] Дорошко М. Неоголошені війни Росії проти України у XX – на початку XXI ст.: Причини і наслідки. Київ : Ніка-Центр, 2018. 192 с.

Ю. Мацієвський[1129], І. Рущенко[1130], О. Сивак[1131], Л. Якубова[1132] та ін. Такі українські дослідники як М. Алексієвець та Я. Секо доводять, що стратегія дотримання нейтралітету й позаблоковості не захистила Україну від імперських посягань Росії та була великою помилкою української дипломатії[1133;1134].

С. Віднянський[1135] та професор А. Мартинов[1136] ставлять акцент на вираженій непослідовності стратегії зовнішньополітичного планування України, підкреслюючи, що ст. 17 Конституції України забороняла розміщення іноземних військових баз на території України, однак уже наступного року було укладено договір про оренду Чорноморського флоту (ЧФ) Росії – військової інфраструктури на Кримському півострові[1137]. Попри те, що стаття відрізняється досить серйозним аналітичним підходом, її автори не виокремлюють непослідовність формування Україною союзницьких альянсів, що, власне, й стало причиною уповільненого зближення з європейськими та євроатлантичними структурами.

[1129] Мацієвський Ю. У пастці гібридності: зигзаги трансформацій політичного режиму в Україні (1991–2014). Чернівці : Книги – ХХІ, 2016. 552 с.

[1130] Рущенко І. Війна цивілізацій: анатомія російсько-українського конфлікту. Київ : Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2020. 436 с.

[1131] Сивак О. В. Формування та здійснення зовнішньої політики України (1990–1999 рр.) : дис... к. політ. н. : 23.00.04. Київ, 2000. 208 с.

[1132] Якубова Л. Євразійський розлам. Україна в добу гібридних викликів. Київ : ТОВ. "Видавництво “Кліо”", 2020. 392 с.

[1133] Алексієвець М., Секо Я. Зовнішня політика України: від багатовекторності до безальтернативності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2016. Вип. 17: 25-ій річниці Незалежності України присвячено. С. 35–46.

[1134] Алексієвець М., Секо Я. Цивілізаційний аспект еволюції української зовнішньої політики в період незалежності. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2009. Вип. 3. С. 12–14.

[1135] Віднянський С.В. Україна – Європейський Союз: новий етап взаємовідносин в умовах російсько-української війни 2014–2022 рр. *Міжнародні зв’язки України: наукові пошуки і знахідки.* 2022. Вип. 31. С. 10–37.

[1136] Віднянський С., Мартинов А. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. С. 55–76.

[1137] Конституція України. Київ : Юрінком, 1996. 80 с.

Важливими для розуміння союзницької політики України є колективні макротекстові доробки, як-от монографія "Російсько-українська війна: історичний, політичний, культурно-освітній, релігійний, економічний та правовий аспекти" (2022)[1138], а також двотомне академічне видання "Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками" (2022)[1139].

Відсутність чіткої стратегії союзницьких відносин спричинила кризу зовнішньополітичного планування та кризу нацбезпеки України. Все це у сукупності й уможливило гібридну, а врешті, й повномасштабну війну Росії проти України. Разом з тим, загрози нацбезпеці України породжені передусім своєрідністю її геополітичного статусу, пов'язаного зі складним географічним положенням, що схарактеризоване у доволі відомій і вкоріненій у науковій літературі формулі "між Сходом і Заходом". Приміром, згідно з геополітичним концептом відомого американського політолога С. Ґантінгтона, територією України проходить цивілізаційний розкол між західною та православною цивілізацією, що тим самим ускладнює зовнішньополітичну діяльність України та її внутрішню стабільність. Такий стан речей зумовлює геополітичну вразливість України в умовах міжцивілізаційної конкуренції/конфронтації. Адже, згідно з концепцією того самого С. Ґантінгтона, саме на межі міжцивілізаційних розколів відбуваються конфлікти між цивілізаціями у контексті регіональної та глобальної конфронтації[1140].

[1138] The Russian-Ukrainian war (2014–2022): historical, political, cultural-educational, religious, economic, and legal aspects: Scientific monograph. Riga, Latvia: "Baltija Publishing", 2022. 1436 p.

[1139] Перелом: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками. У 2-х кн. Кн. 1 / відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. НАН України. Інститут історії України. Київ : Інститут історії України, 2022. 802 с.

[1140] Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. Москва : Изд-во АСТ, 2016. С. 199.

Цей дискурс також продовжений здобутками таких українських науковців, як В. Горбулін та В. Бадрак[1141; 1142; 1143; 1144; 1145], Б. Парахонський[1146], Г. Перепелиця[1147], С. Троян[1148], С. Шергін[1149], М. Ожеван[1150; 1151] та ін. Приміром, А. Кудряченко, вдаючись до методів класичної геополітики, зазначає, що Україна розташована на перетині трьох геополітичних доктрин: євразійської, євроатлантичної та чорноморської. Саме ці доктрини, за його словами, і визначають засади геостратегії України. Далі він стверджує, що у межах України переплелися кордони трьох геополітичних та соціокультурних просторів: європейського, євразійського та середземноморського[1152].

[1141] Горбулін В. "Гібридна війна" як ключовий інструмент російської геостратегії реваншу. *Дзеркало тижня*. 23–30 січня 2015 р. URL: http://gazeta.dt.ua/ internal/gibridna-viyna-yak-klyuchoviy-instrument-rosiyskoyi-geostrategiyi-revanshu-_.html

[1142] Горбулін В. Хитромудра невизначеність нового світопорядку. *Дзеркало тижня*. 27 серпня – 2 вересня 2016 р. URL: http://gazeta.dt.ua/internal/hitromudra-neviznachenist-novogo-svitoporyadku-_.html

[1143] Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна: монографія. Київ : НІСД, 2015. 132 с.

[1144] Горбулін В., Бадрак В. Над прірвою. 200 днів російської війни. Київ : Брай Букс, 2023. 280 с.

[1145] Горбулін В., Бадрак В. Україна в умовах побудови нового світопорядку. Пошук місця в системі координат. *Вісник НАН України*. 2023. №9. С. 3–11.

[1146] Парахонський Б. О. Стратегічні інтереси України в країнах Чорноморського регіону та проблеми національної безпеки : монографія. Київ : НІСД, 2001. 134 с.

[1147] Перепелиця Г. М. Україна–Росія: війна в умовах співіснування : монографія. Київ : Стилос, 2015. 879 с.

[1148] Троян С. Українсько-російські відносини: інтеграційний вимір. *Україна в сучасній системі дво- і багатосторонніх відносин (1991–2013 рр.) : монографія*. Київ : [б. в.], 2014. С. 6–37.

[1149] Шергін С. О. Геополітичні пріоритети України і Росії в контексті неоєвразійської парадигми розвитку. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2012. Вип. 18. С. 287–292.

[1150] Ожеван М. А. Глобальна війна стратегічних наративів: виклики та ризики для України. *Стратегічні пріоритети*. 2016. № 4 (41). С. 30–40.

[1151] Ожеван М. А. Неоімперська "доктрина Путіна" та "українська криза" в оцінках західних експертів. *Регіональні стратегії США і Європи: зовнішньополітичний і безпековий вимір : кол. монографія*. Київ : Центр вільної преси, 2016. С. 489–506.

[1152] Кудряченко А. Геополітичні дилеми сучасної України. *Україна дипломатична. Науковий щорічник*. 2006. Вип. 7. С. 508.

Подібної думки дотримується і С. Мокляк, який констатує, що Україна розташована в південно-східній частині Європи, де перетинаються три потужні геополітичні масиви – Євроатлантичний, Євразійський та Ісламський. Саме в цьому автор вбачає проблеми для України, що полягають у проєктуванні впливу на неї цих трьох могутніх геополітичних центрів. Останнє стало фактором послаблення статусу Української держави як на глобальному, так і субрегіональному міжнародному рівні[1153]. У такій ситуації Україні видається досить складно балансувати союзницькі відносини з країнами різних політичних устроїв та зовнішньополітичних орієнтацій.

Досить нестандартну позицію щодо планування союзницьких відносин та геополітичного розташування України займає С. Прийдун, який, керуючись методологічними засадами класичної геополітики, зазначає, що Україна, перебуваючи на межі перетину між Римлендом і Гартлендом, завжди виконувала роль своєрідного захисного щита Європи. Такий геополітичний статус створює сприятливі передумови для активізації зовнішньополітичної діяльності, утім, спричиняє й серйозні виклики для внутрішньополітичної стабільності держави[1154].

В. Ткаченко у своїх працях звертає увагу на те, що за умов тривалої відсутності чіткого курсу на євроінтеграцію перед Україною тривалий час поставала перспектива не просто "світової периферії", а "подвійної периферії", де Росія посідає місце "напівпериферії" Європи, а Україна скочується до ролі "периферії Росії"[1155]. Отже, Україна до початку великої війни так і не спромоглася вибудувати чіткого партнерства з провідними

[1153] Мокляк С. П. Україна в сучасному геополітичному просторі та проблеми забезпечення її воєнної безпеки. *Науковий вісник Дипломатичної академії України*. 2009. Вип. 15. С. 201–205.

[1154] Прийдун С. Історико-геополітичні передумови та основні етапи формування зовнішньополітичної діяльності України. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*. 2017. Вип. 19. С. 80.

[1155] Ткаченко В. Украина: испытание Майданом. *Україна–Європа–Світ. Міжнародний збірник наукових праць*. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С. 132.

європейськими країнами – Німеччиною, Францією та Великобританією. В. Горбулін, зі свого боку, відзначає поглиблення кризи зовнішньої політики, союзницьких відносин та відсутність чіткої стратегії зовнішньополітичного розвитку України загалом, що значною мірою і є причиною слабкого її міжнародного становища[1156].

Представники зарубіжної політичної думки звертають свою наукову увагу переважно на об'єктивні причини зовнішньополітичного розвитку та/або кризи союзницьких відносин України. Питання впливу географічного положення держави на її зовнішню політику й стратегію союзницьких відносин у різний час вивчали апологети класичної геополітики на кшталт Г. Маккіндера[1157], А. Мехена, Н. Спікмена[1158], Ф. Ратцеля[1159], З. Бжезинського[1160] тощо. Названі вчені акцентували свою увагу на критеріях визначення потужності та здатності держави впливати на стан світових справ. З'ясовано, що саме класики геополітики пов'язували вплив географічного положення держави на стан її активності на міжнародній арені та здатності формувати союзницькі альянси. Представник уже критичної школи геополітики Дж. Егнью до низки факторів стану визначення міжнародного статусу держави додає ще й рівень розвитку економіки та рівень освіченості її населення[1161].

На ретроспективному аналізі вивчення дискурсу зовнішньополітичних та міжнародних криз концентрується американський учений Е. Стерн. Актуальною залишається його думка про те, що кризові ситуації можуть одночасно загрожувати суб'єктам, пов'язаним дво- або багатосторонніми відносинами в регіональній підсистемі або міжнародній системі в цілому, що, зокрема, стосується й України. Е. Стерн, виходячи з аналітичного

[1156] Горбулін В. П., Власюк О. С., Кононенко С. В. Україна і Росія: дев'ятий вал чи китайська стіна : монографія. Київ : НІСД, 2015. С. 81–82.

[1157] Маккиндер Х. Дж. Географическая ось истории. *Полис*. 1995. № 4. С. 162–169.

[1158] Spykman N. America's Strategy in World Politics. The United States and balance of Power. New York : Harcourt, Brace of Co, 1942. 500 p.

[1159] Ratzel F. Politische Geographie. München, Leipzig, Oldenbourg, 1897. 715 s.

[1160] Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Международные отношения, 1998. 256 с.

[1161] Agnew J. Geopolitics: Re-visioning World Politics. London : Routledge, 1998. 150 p.

трактування праць дослідників кризового менеджменту різних поколінь, намагається надати власне визначення поняттю зовнішньополітичної кризи та кризи союзницьких відносин. Тож зовнішньополітичною кризою він вважає, передусім, кризу прийняття рішень, що витікає зі зміни ситуації у зовнішньому та внутрішньому середовищі, а також загрожує базовим цінностям, зумовлює обмеження можливостей для реагування та проєктує високу ймовірність участі у воєнних діях. Автор розглядає цю проблематику здебільшого в контексті кризи міжнародних відносин та світового порядку в цілому. Виходячи із зовнішніх – об'єктивних факторів, він розрізняє військові кризи, політичні, економічні та екологічні, а також вказує на їх взаємопов'язаність[1162].

Питанню мирного розв'язання міжнародних криз та конфліктів присвячено дослідження турецького професора Г. Ісяра. Першопричиною виникнення міжнародної кризи, згідно з його аналізом, є хаотизація міжнародних систем, що вилилася в низку криз часів холодної війни, а також криз, пов'язаних з розпадом СРСР, Югославії, кризи в Іраці, Афганістані, терористичної кризи від 11 вересня 2001 р. у США тощо[1163]. Цей логічний ряд перманентних криз доповнився й повномасштабною агресією Росії проти України 24 лютого 2022 року. Маючи різну масштабність, такі кризи стали каталізаторами трансформації світового порядку загалом. Звертаючись до робіт різних політологів, Г. Ісяр розглядає міжнародну кризу як зміну міжнародної ситуації, зумовлену діями суперників, що, зрештою, впливають на всю світову систему[1164]. Тож ключовою авторською позицією є те, що першопричиною міжнародних криз є непослідовність країн у вибудовуванні союзницьких взаємин.

З. Бжезинський визначив Україну як своєрідний новий союзницький "П'ємонт" для США на євразійській шахівниці та надважливий геополітичний центр на пострадянському просторі. Учений, зокрема, акцентував увагу на тому, що без України та

[1162] Stern E. Crisis Studies and Foreign Policy Analysis: Insights, Synergies, and Challenges. *International Review*. 2003. October. P. 187.

[1163] Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions : Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.

[1164] Isyar Ö. Definition and Management of International Crises. *Perceptions : Journal of International Affairs*. 2008. Vol. 13. Issue 3. P. 1–49.

встановлення контролю над виходами до Чорного моря Росія втрачає статус потужної євразійської імперії[1165]. Подібну думку поділяє американська вчена українського походження Л. Шевцова, яка підкреслює важливість України для РФ не лише в сенсі задоволення своїх імперських амбіцій, але й у контексті державотворчого процесу: "Україна, в розумінні Кремля, є системотвірним фактором для російської державності. Це означає, що для Кремля Росія без України не може бути наддержавою. Втрата України може спровокувати подальший геополітичний розпад російської "галактики", що є опорою нинішньої системи"[1166]. Отже, задля запобігання російській агресії Україна приречена на формування прагматичних союзницьких відносин з країнами колективного Заходу. Проте прагнення України щодо зближення з європейськими і євроатлантичними структурами тривалий час нівелювалися енергетичною залежністю ЄС від російських енергоносіїв, що стало об'єктивною причиною геостратегічної інертності об'єднаної Європи.

Такі зарубіжні дослідники, як Дж. Манкофф[1167;1168], Дж. Міршаймер[1169], Д. Трейсман[1170], Дж. Фрідман[1171] активно висвітлюють ключові проблеми російської гібридної агресії та спричинені нею кризи зовнішньої політики, союзницьких відносин та нацбезпеки України, що зумовило фактичне перетворення її на об'єкт міжнародних відносин під тиском керованого хаосу.

[1165] Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы / пер. с англ. О. Ю. Уральской. Москва : Международные отношения, 1998. С. 126–127.

[1166] Шевцова Л. Кремль ищет более гибкую формулу удержания Украины на своей орбите. URL: https://www.obozrevatel.com/politics/26984-liliya-shevtsova-kreml-ischet-bolee-gibkuyu-formulu-uderzhaniya-ukrainyi-v-svoej-orbite.htm

[1167] Манкофф Дж. Как Путин получил Крым и потерял Украину. *Россия в глобальной политике.* 02.05.14. URL: http://www.globalaffairs.ru/global-processes/ Poslednee-territorialnoe-priobretenie-RossiiKak-Putin-poluchil-Krym-i-poteryal-Ukrainu-16611

[1168] Mankoff J. Russian Foreign Policy: The Return of Great Power Politics. Lanham : Rowman & Littlefield, second edition, 2011. 359 p.

[1169] Mearsheimer J. Why the Ukraine Crisis Is the West's Fault. The Liberal Delusions That Provoked Putin. *Foreign Affairs*. 2014. Vol. 93. No 5. September/October. URL: https://www.foreignaffairs.com/articles/russia-fsu/2014-08-18/why-ukraine-crisis-west-s-fault

[1170] Treisman D. Why Putin Took Crimea. The Gambler in the Kremlin. *Foreign Affairs*. 2016. Vol. 95. No 3. May/June. P. 47–54.

[1171] Фридман Дж. "Горячие" точки. Геополитика, кризис и будущее мира. Санкт-Петербург : Питер, 2016. 400 с.

Про новий імперіалізм та спричинені Росією геополітичні кризи на пострадянському просторі, які також зумовлюють кризу і в українській зовнішній політиці, йдеться у роботах американських та британських вчених на кшталт М. Харпена[1172], П. Гобла[1173], С. Джонсона[1174], М. Калба[1175], Дж. Шерра[1176] тощо. Безпекову кризу довкола України названі вчені розглядають як початок нової холодної війни та новий виток протистояння Росії із Заходом. Безпековий вимір формування союзницької української політики у ході гібридної та повномасштабної російської агресії досліджували такі західні експерти, як Т. Грем[1177], Р. Даутхет[1178], М. Кіммаж[1179], Е. Коен[1180], Г. Коллінз[1181], Д. Масікот[1182],

[1172] Харпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків : Віват, 2015. 304 с.

[1173] Goble P. Forget the Soviet Union. *Foreign Policy*. 1992. No 86. P. 56–65.

[1174] Johnson S. Russian Language in Decline as Post-Soviet States Reject it. *Financial Times*. April 13, 2017. URL: https://www.ft.com/content/c42fbd1c-1e08-11e7-b7d3-163f5a7f229c

[1175] Kalb M. Imperial Gamble. Putin, Ukraine and the New Cold War. Washington : Brookings Institution Press, 2015. 230 p.

[1176] Шерр Дж. Жесткая дипломатия и мягкое принуждение: российское влияние за рубежом / пер. с англ. Київ : Заповіт, 2013. 152 с.

[1177] Graham T. What Russia Really Wants. How Moscow's Desire for Autonomy Could Give America an Edge Over China. *Foreign Affairs*. October 9, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/asia/what-russia-really-wants?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Why%20Hamas%20Attacked%E2%80%94and%20Why%20Israel%20Was%20Taken%20by%20Surprise&utm_content=20231009&utm_term=FA%20Today%20-%20112017.

[1178] Douthat R. The Israel-Gaza War Means Hard Choices for Ukraine. *The New York Times.* October 14, 2023. URL: https://www.nytimes.com/2023/10/14/opinion/ israel-gaza-war-ukraine.html

[1179] Fix L., Kimmage M. Putin's Last Stand. The Promise and Peril of Russian Defeat. *Foreign Affairs*. December 20, 2022. URL: https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/putin-last-stand-russia-defeat

[1180] Cohen E. Move Fast and Win Things. What the War in Ukraine Has Revealed About Statecraft. *Foreign Affairs*. February 22, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/move-fast-and-win-things-statecraft

[1181] Collins G. Ukraine Needs Long-Range Firepower for Victory. Kyiv's allies should give it the ability to shift strategic gears. *Foreign Policy*. January 4, 2023. URL: https://foreignpolicy.com/2023/01/04/ukraine-long-range-firepower-victory/

[1182] Massicot D. What Russia Got Wrong. Can Moscow Learn from Its Failures in Ukraine? *Foreign Affairs*. February 8, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/what-russia-got-wrong-moscow-failures-in-ukraine-dara-massicot

Д. Мілібенд[1183], Т. Снайдер[1184], Н. Тоосі[1185], Д. Трейсман[1186], Л. Фікс та М. Кіммаж[1187], р. Хаас[1188], Ф. Хілл та А. Стент[1189], Н. Янковіц та Т. Саутерн[1190]. Попри те, що наковці формують сценарії подальшої еволюції російсько-українського протистояння, все ж у їхніх роботах простежується фактична відсутність того положення, що причиною кризи союзницьких відносин України стали як її внутрішньополітичні проблеми, так і недостатнє усвідомлення колективним Заходом виняткової важливості підтримки України задля гарантування безпеки в регіоні "Центрально-Східна Європа".

Урешті, американський політолог О. Мотиль доводить, що саме з дихотомії протистояння "Схід–Захід" витікає намагання політичних та експертних кіл РФ протиставити дві політичні культури в Україні – західну і євразійську, оскільки чимала кількість російських представників соціогуманітаристики, керуючись ідеями цивілізаційного зіткнення, верифікують факт проходження

[1183] Miliband D. The World Beyond Ukraine. The Survival of the West and the Demands of the Rest. *Foreign Affairs*. April 18, 2023/ May/June. P. 36–43.

[1184] Snyder T. Ukraine Holds the Future. The War Between Democracy and Nihilism. *Foreign Affairs*. September 6, 2022. URl: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/ukraine-war-democracy-nihilism-timothy-snyder

[1185] Toosi N. Ukraine could join ranks of 'frozen' conflicts, U.S. officials say. How Ukraine could become the next South Korea. *Politico*. May 17, 2023. URL: https://www.politico.com/news/2023/05/18/ukraine-russia-south-korea-00097563

[1186] Treisman D. Putin Unbound. How Repression at Home Presaged Belligerence Abroad. *Foreign Affairs.* 2022. May/June. No 3(Vol. 101). P. 40–53.

[1187] Fix L., Kimmage M. Putin's Last Stand. The Promise and Peril of Russian Defeat. *Foreign Affairs*. December 20, 2022. URL: https://www.foreignaffairs.com/russian-federation/putin-last-stand-russia-defeat

[1188] Haas R., Kupchan C. The West Needs a New Strategy in Ukraine. A Plan for Getting From the Battlefield to the Negotiating Table. *Foreign Affairs*. April 13, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-richard-haass-west-battlefield-negotiations

[1189] Hill F., Stent A. The World Putin Wants. How Distortions About the Past Feed Delusions About the Future. *Foreign Affairs*. 2022. September/October. No 5(Vol. 101). P. 208–122.

[1190] Jankowicz N., Southern T. The War-Weary West. How Governments Can Keep Their Citizens Committed to Ukraine's Defense. *Foreign Affairs*. May 4, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/ukraine/russia-war-fatigue-weary-west?utm_medium=newsletters&utm_source=fatoday&utm_campaign=Turkey%E2%80%99s%20Resilient%20Autocrat&utm_content=20230504&utm_term=FA%20Today%20-%20112017

рубежу між цивілізаційними платформами саме територією України[1191]. Про стан українських зовнішньополітичних справ та союзницьких відносин (зокрема, щодо розміщення ЧФ Росії в Криму) у контексті відносин США з РФ розмірковує у своїй праці американська дослідниця А. Стент[1192]. Відтак криза зовнішньої політики України зміщується західними вченими переважно у русло об'єктивних причин і факторів – передусім у бік аналізу експансивної політики РФ, що стала екзистенційним супротивником України.

Загалом, американські вчені відводять Україні одне з ключових місць у регіональному та навіть цивілізаційному вимірі, враховуючи її геополітичне розташування на стику стратегічних інтересів західної та східної цивілізацій. Усе ж мусимо додати, що така цивілізаційна розколотість України значною мірою відбивається й на внутрішньополітичній ситуації. Особливо виразно це простежується під час виборчих кампаній, коли українські еліти в різних секторах електорального поля намагаються проводити акти маніпуляції з використанням у своїх політичних цілях питання мови, історії, різних стереотипних історичних символів, а також церкви, поглиблюючи тим самим міжнаціональний розкол регіонів України.

Продовжують дискурс у контексті аналізу геополітичного розташування України між Сходом і Заходом і французькі політологи. Приміром, Ж.-Б. Пінатель, Ж. Вюжік не бачать Україну в ЄС і НАТО навіть у віддаленій перспективі. Натомість, для того, аби уникнути розпаду держави, вони відводять Україні роль такого собі каталізатора і зв'язуючої ланки Євразії. На їхню думку, Україна завдяки своєму географічному положенню одночасно звернена і на Схід, і на Захід, а тому, як вони вважають, може

[1191] Motyl A. Russia's Revisionist Claims on Ukraine and Moldova. URL: https://www.kyivpost.com/article/opinion/op-ed/russias-revisionist-claims-on-ukraine-and-moldova-330636.html.

[1192] Стент А. Почему Америка и Россия не слышат друг друга? Взгляд Вашингтона на новейшую историю российско-американских отношений / пер. с англ. Е. Лалаян. Москва : Манн, Иванов и Фебер, 2015. 464 с.

виконувати роль східних воріт Європи, що тим самим має задовільнити і об'єднану Європу, і Росію, і, власне, Україну[1193].

Утім, таке геополітичне бачення трансрегіонального статусу України є зовсім неприйнятним, оскільки повертає Українську державу до одвічного балансування між Сходом і Заходом та закриває перспективи інтеграції до європейських та євроатлантичних структур, а разом з тим і позбавляє шансів на проведення вкрай необхідних політичних та соціально-економічних реформ задля набуття Україною ролі суб'єкта міжнародних відносин.

Проблема коригування палітри союзницьких відносин України. Першим серйозним тригером кризи української нацбезпеки стала гібридна війна Росії, розпочата нею проти України у 2014 р. У результаті відкритої агресії було окуповано Крим та частину Донбасу шляхом створення сепаратистських анклавів у вигляді так званих народних (самопроголошених) республік на території ОРДЛО як механізму фрагментації України. Причиною такої війни стало прагнення Росії "покарати" Україну за усунення проросійського президента В. Януковича, не допустити її зближення з НАТО та ЄС і у подальшому утримувати її у своєму геостратегічному фарватері. Тривале просування РФ статусу російської мови в Україні як другої державної та домагання забезпечення зовнішньополітичного й безпекового нейтралітету передбачало не що інше, як ліквідацію української ідентичності, державності та подальшу інкорпорацію її територій[1194]. Загалом, стратегія Москви була розрахована на безповоротне втягування України в свою геополітичну систему – відому як "русскій мір".

Тим часом, окупований Крим слугує для Росії як військово-морська та повітряна бази, що лише підсилило геополітичні та безпекові ризики для України. Отже, тогочасний перебіг подій та стан речей різко змінив сутнісний та ситуативний контент загроз і

[1193] Халецька Л. Геополітичний контекст української кризи в працях сучасних французьких дослідників. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія "Історія"*. 2015. Вип. 2. (Ч. 3). С. 205–211.

[1194] Окситюк А. Аннексия Крыма геополитическая потеря Украины. URL: http://www.pravda.com.ua/rus/columns/2014/06/4/7027774

викликів для України, яка вперше за роки незалежності зазнала завуальованої агресії сусідньої держави. Внаслідок російської військової присутності у Білорусі, збереження російського контингенту у Придністров'ї та окупованій частині Донбасу, її домінування в Азовському морі, Україна залишається у геополітичному оточені Росії[1195]. Назагал повномасштабна агресія Росії стала не просто неспровокованою війною проти України чи банальним конфліктом двох держав, але й фактором колапсу транзитивного світопорядку, що постав після краху соціалістичного блоку та СРСР у 1991 р. й знаменував собою завершення холодної війни.

Окупація Криму та частини Донбасу стала стратегічним плацдармом для Росії, уможливлення її подальшої агресії проти України та початок повномасштабної війни 24 лютого 2022 р. У перші дні й місяці війни Росія розширила окупацію суверенних територій України, адже під безпосередньою загрозою опинилися Сумська та Чернігівська області у зв'язку із вторгненням російських військ з території Білорусі, а також Київська область включно зі столицею України. Лише героїчний супротив ЗСУ та українського народу запобіг окупації Києва й подальшому встановленню в Україні російського маріонеткового режиму. Утім, наразі, окрім окупованих Криму й частини Донбасу, додалися ще й частини Миколаївської, Херсонської, Запорізької та Харківської областей[1196].

Саме тому в таких кардинально складних безпекових та геополітичних умовах перед Україною постало завдання щодо коригування попередніх союзницьких відносин у бік посилення трансатлантичного вектора (країни ЄС і США) та активізації безпекових, політичних та економічних взаємин із сусідніми країнами Центрально-Східної Європи. Слід зауважити, що початок гібридної агресії у 2014 р. та окупація Росією Криму і частини

[1195] Рафальський О. Загрози Україні в нових геополітичних умовах: ризики та шляхи подолання. *Вісник НАН України*. 2023. №8. С. 39.

[1196] Бережанський І. У Мережі показали відсоткову частку окупованих територій України за областями (карта). *ТСН*. 13 вересня 2022 h. URL: https://tsn.ua/ato/u-merezhi-pokazali-vidsotkovu-chastku-okupovanih-teritoriy-ukrayini-za-oblastyami-karta-2156977.html

Донбасу не зумовив формування чіткої союзницької коаліції, адже країни Заходу та сусідні з Україною держави здебільшого обмежилися засудженням російських агресивних дій та введенням не надто відчутних для Росії санкцій. Справжня союзницька підтримка Україні стала можливою лише після прояву її стійкості з початком повномасштабного воєнного вторгнення РФ 24 лютого 2022 р. Відтоді поступово склалася коаліція з близько 50 країн, які здійснили реальні кроки задля забезпечення військової, гуманітарної та економічної підтримки України у її протистоянні російській неспровокованій агресії.

Союзницькі відносини України з країнами Центрально-Східної Європи. Однією з найбільш дружніх країн для України у плані союзницьких відносин є Польща. Вона активно підтримувала України під час Помаранчевої революції (2004), Революції гідності (2014), у ході укладення Угоди про асоціацію між Україною і ЄС, а також встановлення для її громадян безвізового режиму. Україна є для Польщі пріоритетною країною, якій Польською державою надається допомога на розвиток. Між Україною і Польщею функціонують понад десяток важливих двосторонніх інституційних механізмів. У травні 2019 р. у Варшаві відкрився Український діловий центр, завданням якого є надання комплексних послуг українському бізнесу для виходу на польський ринок[1197]. Україна та Польща зберігають тісні союзницькі відносини попри недружню позицію окремих польських політиків. Таким прикладом є діяльність праворадикальної партії Корвін, якій удалося навіть подолати п'ятивідсотковий бар'єр у проходженні до Європейського парламенту VIII скликання у травні 2014 р., а її лідер Я. Корвін, відомий своїми скандальними висловлюваннями на адресу України та візитом до окупованого Криму, став євродепутатом[1198]. У наступні роки у наративі

[1197] У Польщі відкрили український бізнес-хаб. *Промисловий портал*. 20 травня 2019 р. URL: https://web.archive.org/web/20190524064055/http://uprom.info/news/ekonomika/biznes/u-polshchi-vidkryly-ukrainskyj-biznes-khab/

[1198] Логінов Я. На кого розраховує Москва на польських виборах? *Дзеркало тижня*. 18–25 березня 2015 р. URL: http://gazeta.dt.ua/international/na-kogo-rozrahovuye-moskva-na-polskih-viborah-_.html

радикальних польських політиків ішлося навіть про дискримінацію поляків в Україні.

Польща у довоєнний час тісно співпрацювала з Україною у рамках формату Східного партнерства, спрямованого на забезпечення наближення шести східноєвропейських країн до західноєвропейських стандартів. Крім усього, Польща ще під час проведення саміту НАТО у 2016 р. сприяла наданню Україні комплексного пакета допомоги з метою трансформації її безпекової системи та подальшої адаптації до стандартів Альянсу. Також Польща є одним із ключових постачальників Україні військової допомоги та одним з основних донорів у тренуваннях та навчаннях збройних сил спільно з військами НАТО[1199].

Від початку відкритої російської збройної агресії Польща надала Україні військової та гуманітарної допомоги на суму близько 11 млрд євро, що становить 2% від її ВВП. Як зауважила міністерка фінансів М. Жечковська, попри те, що Польща не отримала від ЄС належної компенсації за допомогу Україні: "…це потрібно робити, оскільки Україна бореться за наше майбутнє, наші цінності і нашу свободу"[1200]. Спектр військової допомоги, що становить близько 3 млрд євро, представлений обладнанням, боєприпасами, зенітно-ракетними комплексами "Перун". Доволі важливим у цій допомозі є передача Польщею Україні понад 300 танків, близько 100 бронетранспортерів та близько 60 артилерійських установок, що становило 29% від усіх запасів[1201]. Також Польща, окрім 325 танків (переважно радянських модифікацій) передала Україні 14 винищувачів МіГ-29, що, певною мірою,

[1199] Польсько-українські відносини: потенціал – більший за проблеми. URL: https://www.prostir.ua/?news=polsko-ukrajinski-vidnosyny-potentsial-bilshyj-za-problemy

[1200] Польща надала Україні вже майже €11 мільярдів допомоги. *Укрінформ*. 20 вересня 2023 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-economy/3696283-polsa-nadala-ukraini-vze-majze-11-milardiv-dopomogi.html

[1201] Польща передала Україні 20% важкого озброєння армії. Аналітики назвали точну кількість і види зброї. *Ukrayina.pl*. 4 березня 2023 р. URL: https://ukrayina.pl/ukrayina/7,183830,29527690,1055-1086-1083-1100-1097-1072-1087-1077-1088-1077-1076-1072-1083-1072.html

підвищило спроможності української бойової авіації[1202]. Також від початку війни Польща передала Україні близько 15 тис. терміналів супутникового зв'язку *Starlink*.

У перші дні війни запущено процес передачі Україні 25 тис. тонн пального у зв'язку з його катастрофічним дефіцитом. Таким чином, Польща вже зробила значний внесок у зміцнення обороноздатності України. Адже недаремно відзначив прем'єр-міністр Польщі М. Моравецький: "Україна захищає себе заради нас, заради Європи, задля свободи, бореться за мир в Європі, і хай усі про це пам'ятають повсякчас"[1203].

Уже з перших днів відкритої війни Росії проти України Польща, як і інші східноєвропейські країни, оперативно організувала надання гуманітарної допомоги громадянам (організація харчування, надання речей першої необхідності та житла), що полишили Україну унаслідок бойових дій. За різними даними, наразі до Польщі прибуло близько 3 млн українських біженців (досі в Польщі перебуває близько 900 тис. українців), що мають статус біженців), і саме вона стала тією європейською країною, яка прийняла найбільшу їх кількість під час російського повномасштабного воєнного вторгнення[1204]. Важливою підтримкою з боку Варшави є сприяння розслідуванню воєнних злочинів Росії проти України. Тож польська прокуратура долучилася до фіксації злочинних дій Москви, що у перспективі має допомогти притягнути винних до міжнародної кримінальної відповідальності.

На тлі відкритої російської воєнної агресії між Польщею та Україною було підписано торговельну угоду з метою розширення можливостей для польських компаній і працівників. Позитивом можна вважати й те, що у ході опитування, проведеного Центром з

[1202] Польща передала Україні 325 танків і 14 винищувачів МіГ-29. *Суспільне. Новини*. 11 травня 2023 р. URL: https://suspilne.media/473317-polsa-peredala-ukraini-325-tankiv-i-14-vinisuvaciv-mig-29/

[1203] Понад $ 1,6 млрд – таку суму військової допомоги Польща вже надала Україні. URL: https://i-ua.tv/news/31730-ponad-usd-1-6-mlrd-taku-sumu-viiskovoi-dopomohy-polsha-vzhe-nadala-ukraini

[1204] До Польщі прибули три мільйони біженців з України. URL: https://varianty.lviv.ua/87943-do-polshchi-prybuly-try-miliony-bizhentsiv-z-ukrainy

дослідження упереджень при Варшавському університеті, близько 90% поляків заявили, що сприймають українців як колег і сусідів[1205].

Досить тісні взаємини між Україною та Польщею виявилися й у питаннях енергетичної безпеки. Адже країни мають схожі позиції щодо забезпечення й підтримки енергетичної безпеки у Європі, у той час коли Росія активно використовує енергоресурси як геополітичний тиск. Ще одним жестом підтримки України стало підписання президентом Польщі закону про введення ембарго на російське вугілля. Більше того саме Польща є чи не найголовнішим лобістом питання введення проти Росії нафтового ембарго країнами колективного Заходу. Польща стала однією із перших країн, яка відмовляється від російського газу в умовах загострення економічної кризи[1206].

Українські дипломати та керівництво тривалий час намагалися уникати гострих політичних кутів у контексті тематики, що може підривати прагматизм двосторонніх відносин та порушувати їх дружність. Складні питання двосторонніх взаємин України з державами Східноєвропейського регіону, що створювали перешкоди для союзницьких відносин, на кшталт Волинської трагедії (Польща), мовної та культурної автономії нацменшин на українських теренах (Угорщина, Румунія), антиукраїнської позиції окремих представників праворадикальних партій, дещо відійшли на другий план після повномасштабної збройної агресії Росії у лютому 2022 року. Існують політичні сподівання, що доба антагонізмів у відносинах України із центрально-східноєвропейськими державами завершиться, а дефіцит двосторонньої довіри зникне на тлі протистояння ключовій загрозі в регіоні – агресивній імперській експансії Росії. З цього приводу польський віцепрем'єр Польщі

[1205] Українські біженці в Польщі: теплий прийом, туманні перспективи. URL: https://www.dw.com/uk/ukrainski-bizhentsi-v-polshchi-teplyi-pryiom-tumanni-perspektyvy-a-61208327/a-61208327

[1206] Russia-Ukraine War: Poland Says It Provided Military Aid Worth Over Rs 12K Crore To Kyiv. URL: https://www.republicworld.com/world-news/russia-ukraine-crisis/russia-ukraine-war-poland-says-it-provided-military-aid-worth-over-rs-12k-crore-to-kyiv-articleshow.html

П. Глінський ще на початку 2022 р. заявив, що "…трагедія війни Росії проти України дала їм шанс досягти повного примирення"[1207].

Саме тому Варшава не припиняє виявляти стратегічний інтерес щодо інтеграції України до НАТО та ЄС, давно зберігаючи за собою статус чи не ключового лобіста українських інтересів у європейських та євроатлантичних структурах. Важливим для України є те, що Польща увійшла до так званої літакової коаліції та разом з десятьма іншими країнами забезпечуватиме навчання українських пілотів та обслуговуючого персоналу для літаків F-16.

Тим не меш, упродовж пів року союзницькі відносин між Україною та Польщею були зіпсовані торговельними обмеженнями щодо експорту української аграрної продукції. У квітні 2023 р. Польща разом з Угорщиною запровадили обмеження експорту й транзиту значної номенклатури сільгосппродукції, зокрема й зернових культур. Згодом до цих ініціатив (хоча й без вимог обмеження транзиту) долучилися Словаччина та Румунія. Крім цього, Польща разом з іншими країнами прагне ініціювати розширення заборони імпорту української агропродукції на рівні Євросоюзу[1208].

Власне такі ініціативи країн-союзниць прямо суперечать Угоді про асоціацію Україна–ЄС. Дзеркальною відповіддю на такі кроки українські переробники молока та іншої агропродукції також вимагають заборони її імпорту. Хоча, зрештою, й було дозволено транзит української агропродукції, Польща зберегла заборону на імпорт українського зерна з тим, щоби захистити інтереси європейських фермерів, які зазнають збитків. Попри те, що 15 вересня 2023 року Єврокомісія вирішила не продовжувати заборону на експорт української агропродукції, Польща разом з Угорщиною та Словаччиною заявили, що пролонгують ембарго в односторонньому

[1207] Brzozowski A. Global Europe Brief: Russia's history games backfire, bring Poland and Ukraine even closer. URL: https://www.euractiv.com/section/global-europe/news/global-europe-brief-russias-history-games-backfire-bring-poland-and-ukraine-even-closer/

[1208] Польща планує розширити заборону на ввезення української аграрної продукції до ЄС. *Гаряча агрополітика*. 20 квітня 2023 р. URL: https://agropolit.com/news/25439-polscha-planuye-rozshiriti-zaboronu-na-vvezennya-ukrayinskoyi-agrarnoyi-produktsiyi-do-yes

порядку. Україна розцінила такі дії Польщі та інших східноєвропейських країн як "недружній популістський крок"[1209]. Більше того, України подала позови проти Польщі, Словаччини та Угорщини до СОТ через заборону на її імпорт зерна. Для України принципово важливо довести, що окремі держави-члени не можуть забороняти імпорт українських товарів.

Тим часом у Польщі зробили заяву про припинення допомоги українським біженцям з 2024 р. та військової підтримки України. Адже, за словами польського прем'єр-міністра М. Моравецького, Варшава концентрується на переозброєнні власної армії. Хоча Польща продовжить постачання боєприпасів Україні за заздалегідь узгодженими контрактами. Ідеться передусім про постачання бронетехніки та інших важких видів озброєння[1210]. Адже, за різними даними, за півтора року війни Польща на третину послабила свій військовий потенціал через надання допомоги Україні.

Усе ж таки, попри певні негаразди й перепони Польща залишається для України головним союзником як напередодні, так і від початку повномасштабної російсько-української війни.

Чехія, як сусідня країна, виступає за якнайшвидше набуття Україною повноправного членства в ЄС, про що свідчать заяви низки чеських політиків першого порядку, зокрема, ексочільник МЗС Чехії – К. Шварцебргер. Чехія послідовно виступає за збереження політики санкцій ЄС проти Росії у знак відповіді проти повномасштабної воєнної агресії проти України. Також Чехія безкомпромісно виступала за збереження суверенітету й територіальної цілісності з початком як гібридної, так і повномасштабної збройної агресії Росії проти України. 17 березня 2022 р. парламент Чехії "У зв'язку зі збройним конфліктом на території України, спричиненим вторгненням військ Російської Федерації", активував

[1209] Дипломатичний скандал між Україною та Польщею: яку підтримку надавала Варшава під час війни. *Слово і діло*. 2 серпня 2023 р. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/08/02/infografika/polityka/dyplomatychnyj-skandal-mizh-ukrayinoyu-ta-polshheyu-yaku-pidtrymku-nadavala-varshava-vijny.

[1210] "Це суверенне рішення" – Пентагон про заяву Польщі щодо "припинення" військової допомоги Україні. *Українська правда.* 21 вересня 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/09/21/7420898/

тимчасовий захист ЄС для громадян України (проживання, доступ до медичних послуг, вихід на ринок праці та доступ до освіти) шляхом прийняття закону *Lex Ukrajina*[1211].

У той же час українсько-чеські взаємини були небезхмарними. Експрезидент Чеської Республіки М. Земан перманентно солідаризувався з Росією та проводив політику підтримки більшої автономії підкарпатських русинів та Закарпаття в цілому. Подібні претензії слугували ризикам активізації сепаратизму та несли загрозу національному суверенітету України[1212]. Однак перемога на президентських виборах Чехії у січні 2023 р. колишнього військового та відставного генерала П. Павела дозволила значною мірою прагматизувати українсько-чеські відносини. 18 лютого 2023 р. П. Павел після резонансної заяви про можливі поступки Україні сказав, що все ж вважає реальною перемогу України у війні. Для цього він зробив акцент на трьох умовах забезпечення такої перемоги: 1) спільна й потужна військова підтримка України всіма державами антипутінської коаліції; 2) достатня фінансова підтримка України демократичним світом, що дозволить компенсувати втрати економіки; 3) дотримання ЄС чинного рівня санкцій з метою запобігання відновлення доходів Росії[1213].

Відтак П. Павел висловлює позицію щодо всебічної підтримки України та протистояння російській збройній агресії, проте водночас він застерігає проти залучення у війну НАТО будь-яким способом. Про це він, зокрема, заявив під час офіційної зустрічі з українським президентом В. Зеленським у Празі у липні 2023 р. Також він активно виступає за вступ України до ЄС і НАТО, однак уже після завершення війни й перемоги України. Чехія, як і інші країни ЄС, активно надає гуманітарну допомогу (у плані

[1211] Sbírka zákonů č. 65-67/2022 tzv. LEX UKRAJINA. URL: https://zlatehory.cz/zakony-c-65-67-2022-tzv-lex-ukrajina/d-325826

[1212] Президент Чехії прийняв делегацію русинів, говорили про "більшу автономію" українського Закарпаття. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2019/09/11/7225915/

[1213] Новообраний президент Чехії вже каже про перемогу України за трьох умов. *Українська Правда*. 18 лютого 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2023/02/18/7389948/

соціального захисту й працевлаштування) українським біженцям, яких, за даними МЗС Чеської Республіки, нараховується 325 тис. осіб. У цьому відношенні Чехія посідає третє місце за кількістю вимушено прийнятих українців після Польщі та Німеччини. Чехія передала Україні 31,8% своєї зброї, з яких 19% – танки (45 одиниць), а 33% – пускові установки РСЗВ (33 одиниці), а також 60 тис. ракет до них[1214]. Під час 15-ї зустрічі українських союзників у форматі Рамштайн 19 вересня 2023 р. Чехія разом з Данією та Нідерландами підписала угоду про подальше постачання Україні різних видів зброї. Ця угода стала свого роду доповненням до ініціативи створення *Capabilities Coalition* (Коаліція спроможностей) задля сприяння й підтримки українського контрнаступу[1215]. Сенат Чехії схвалив забезпечення проведення навчань українських військових. У 2023 р. у Чехії проходили навчання близько 4 тис. українських військовослужбовців.

Словаччина у реверсному режимі постачає Україні близько 90% всього газу, що надходить з Європи. Україна до великої війни вимагала перегляду словацько-російського газового контракту, щоби відкрити так званий прямий великий реверс між Україною і Словаччиною та збільшити постачання блакитного палива з ЄС[1216]. У березні 2022 р. Словаччина прийняла закон *Lex Ukraine*, який має на меті полегшити життя українських біженців. За даними ООН, у Словаччині перебуває понад 100 тис. біженців з України. Зі свого боку, у Словаччина до 4 березня 2024 р. продовжила пільгові умови перебування в країні для біженців з України[1217].

[1214] Польща передала Україні 20% важкого озброєння армії. Аналітики назвали точну кількість і види зброї. *Ukrayina.pl*. 4 березня 2023. URL: https://ukrayina.pl/ukrayina/7,183830,29527690,1055-1086-1083-1100-1097-1072-1087-1077-1088-1077-1076-1072-1083-1072.html

[1215] Чехія, Данія та Нідерланди підписали угоду про постачання озброєння Україні. Букви. 20 вересня 2023 р. URL: https://bukvy.org/chehiya-daniya-ta-niderlandy-pidpysaly-ugodu-pro-postachannya-ozbroyennya-ukrayini/

[1216] Україна та Словаччина – історія про те, як посваритися з сусідом. URL: https://www.eurointegration.com.ua/articles/2015/07/8/7035711/

[1217] Словаччина на рік продовжила перебування українських біженців. *УНІАН.* 24 січня 2023 р. URL: https://www.unian.ua/world/ukrajinski-bizhenci-v-slovachchini-zmozhut-zalishitisya-shche-na-rik-12119811.html

Також Братислава, у рамках військової допомоги ЄС, від початку повномасштабної війни передала Україні 13 винищувачів МіГ-29 задля посилення бойової спроможності українських ВПС, 4 гелікоптери Мі-17 та 1 Мі-2, понад 30 БПМ й САУ, системи ППО та різне піхотне озброєння й боєприпаси. Загалом же Словаччина надала допомоги на рівні 10% свого оборонного бюджету.

При всьому прагматизмі українсько-словацьких відносин існує загроза формування більшості популістськими партіями в Словаччині за результатами дочасних виборів 30 вересня 2023 р., після чого її зовнішня політика може бути схожою на політику угорського прем'єра В. Орбана, який виступає проти набуття Україною членства в НАТО та ЄС, її військової підтримки, а разом з ними й збереження санкцій проти Росії. На виборах здобула перемогу популістська лівоцентристська партія *Smer-SD,* очільником якої є колишній експрем'єр Словаччини Р. Фіцо, який як і В. Орбан, виступає за припинення військової допомоги Україні[1218]. Отже, з приходом до влади опозиційних та популістських сил на чолі з колишнім прем'єр-міністром допомога й підтримка України може закінчитися. Все ж значним позитивом для України є те, що в країнах Центрально-Східної Європи зберігають політичний вплив сили, які розуміють, що у разі воєнного програшу України наступними стануть країни саме цього регіону, а їх жителям доведеться вже вступати у війну безпосередньо з російськими військами.

Відносини України з Угорщиною попри гібридну та відриту російську агресію, що стає загрозою для всього регіону, важко назвати союзницькими передовсім через внутрішню кон'юнктуру, що виявляється в підігруванні її керівництва Москві та іншим політичним автократіям. Угорським прем'єром В. Орбаном періодично порушуються питання про "угорські історичні землі", передусім про українське Закарпаття, що виражається у постійному дискурсі про розширення культурної автономії угорського населення, яке компактно проживає в цьому регіоні. Саме питання

[1218] Перед виборами у Словаччині лідирує партія експрем'єра, який проти зброї для України. *Європейська правда*. 15 вересня 2023 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/09/15/7169445/.

автономії для українських угорців є для Будапешту інструментом блокування інтеграції України до НАТО і ЄС.

До всього, від початку повномасштабної війни Угорщина не вислала жодного російського дипломата, зберігаючи при цьому газові контракти та забезпечуючи функціонування Інвестиційного банку, який можна розцінювати не інакше як шпигунську установу. В угорських медіа повномасштабна війна Росії проти України розцінюється як спецоперація, а також з'являється моделювання війни між Україною та Угорщиною. 14 квітня 2023 р. в інтерв'ю державному радіо *Kossut* В. Орбан зробив заяву, "США – наш друг і наш важливий союзник, але ми не дозволимо їм втягнути Угорщину у війну"[1219]. Загалом тема втягування у війну стала наскрізною в публічних дебатах від самого початку повномасштабного вторгнення Росії в Україні в лютому 2022 р. Більше того, В. Орбан виступив із заявою про недопущення контрнаступу України, мотивуючи це великими втратами. Далі він традиційно вкотре висловився за початок мирних переговорів, а до цього заявив також про нездатність України виграти розв'язану Росією війну[1220].

На тлі запровадження ембарго на українську сільгосппродукцію разом з Польщею та Словаччиною Угорщина зберігає нездорове лідерство, включивши до заборони імпорту аж понад двадцять найменувань цієї продукції. Все це підводить до судження, що українсько-угорські відносини перебувають у найнижчій історичній точці. За словами українського політолога Д. Тужанського, на тлі російського повномасштабного воєнного вторгнення українсько-угорські відносини межують на рівні нейтралітету та ізоляціонізму[1221].

[1219] Орбан розраховує на Трампа – США "не втягнуть" Угорщину у війну в Україні. *ZAXID. NET*. 15 вересня 2023 р. URL: https://zaxid.net/orban_rozrahovuye_na_trampa_n1570913

[1220] Орбан лякає Україну втратами під час контрнаступу та закликає до переговорів з РФ. *Європейська Правда*. 2 червня 2023 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/06/2/7162904/

[1221] Відносини України та Угорщини перебувають у найнижчій історичній точці – політолог. *Суспільне. Новини*. 4 травня 2022 р.

Окремо слід виділити відносини України з Румунією в умовах повномасштабної війни. Наразі у цій сусідній країні перебуває понад 100 тис. українських біженців та вимушено переміщених осіб. Важливим кроком у формуванні союзницьких взаємин між двома країнами є підписання 1 червня 2023 року Президентом України В. Зеленським та його колегою К. Йоганнісом Декларації про підтримку Румунією євроатлантичної інтеграції України. Крім того, сторони узгодили допомогу Україні з боку Румунії з метою протистояння російській агресії й двосторонню взаємодію. Обумовлені були позиції й щодо посилення міжнародної санкційної політики та притягнення Росії до відповідальності за скоєні в Україні воєнні злочини, а також стосовно "формули миру як основи для забезпечення сталого справедливого миру на континенті та відновлення світового порядку"[1222].

У листопаді 2022 року румунські депутати та сенатори проголосували за Декларацію румунського парламенту про засудження навмисного голоду (Голодомору), якого зазнав український народ унаслідок радянської окупації у 1932–1933 рр. У 2023 році парламент Румунії на спільному засіданні обох палат схвалив декларацію до річниці повномасштабного вторгнення Росії, яка рішуче засуджує загарбницьку війну РФ та закликає негайно вивести російські війська. Попри певні складнощі у двосторонніх відносинах, пов’язаних зі статусом румунської нацменшини (питання актуалізувалося на тлі просування питання набуття Україною членства в ЄС), що проживає на території України, за результатами соціологічних опитувань 77% громадян Румунії вважають, що Україна має стати членом ЄС, а прийняття України до НАТО підтримують 72% румунів. Також у Румунії тих, хто вважає, що Центральна Європа та держави Балтії повинні надавати Україні ще більшу військову допомогу, сягає 40%, схожими є результати й щодо економічної допомоги. Також політики першого ешелону, зокрема міністр закордонних справ

[1222] Румунія підписала з Україною угоду про підтримку її євроатлантичного курсу. *Суспільне Новини*. 1 червня 2023 р. URL: https://suspilne.media/494335-rumunia-pidpisala-z-ukrainou-ugodu-pro-pidtrimku-ii-evroatlanticnogo-kursu/

Румунії Б. Ауреску, виступають за якомога швидший початок переговорів про вступ України до ЄС та початок процесу покарання російських воєнних злочинців[1223]. Румунія надає Україні посильну військову допомогу, передусім стрілецьку зброю та запчастини для військового обладнання. Ключовим моментом у цьому плані є підписання листа між Румунією і Нідерландами про створення бази для тренування українських пілотів на літаках F-16, які мають постачатися в Україну.

По-справжньому союзницькими є відносини України з країнами Балтії, адже ці країни разом з Польщею надали Україні найбільшу допомогу від власного ВВП з початком повномасштабної російсько-української війни. Естонія лише на військову допомогу Україні витрачає 1,1% свого валового внутрішнього продукту, Латвія – 1%, Литва – 0,7%, Польща – 0,6%[1224].

У разі, якщо говорити про Латвію, то сукупне надання нею військової допомоги становило понад 300 млн євро, а відповідно до оновленого пакета у 2023 році сягатиме 370 млн євро. Крім того, у перші місяці війни загальна її вартість становила більше третини оборонного бюджету Латвії. Ця країна постачає до України цілий спектр озброєння та спорядження: гаубиці, БПЛА, протитанкову зброю, гелікоптери, військове екіпірування, пальне тощо. Республіка бере активну участь у підготовці українських військових. Загалом військова допомога Україні та її Збройним силам становить абсолютну більшість у структурі допомоги республіки. Водночас значною є багаторівнева грошова й матеріально-технічна гуманітарна підтримка з боку держави, бізнесу, структур громадянського суспільства, на рівні латвійських громадян. Виділені латвійським урядом кошти на гуманітарну сферу (медичне обладнання, ліки, транспорт і техніка тощо)

[1223] Як румуни ставляться до України і чому наші країни не відчувають себе друзями. *Європейська Правда*. 25 березня 2023 р. URL: https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/03/25/7158642/

[1224] Країни Балтії і Польща надали Україні найбільшу допомогу щодо власного ВВП. *Укрінформ*. 21 лютого 2023 р. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3672916-kraini-baltii-i-polsa-nadali-ukraini-najbilsu-dopomogu-u-vidnosenni-do-vlasnogo-vvp.html

становили 2,7 млн євро, на план заходів з допомоги українським біженцям – 116 млн євро.

Активно у питанні надання Україні військової та гуманітарної допомоги є Литва, яка 24 липня 2023 р. схвалила трирічний план надання Україні військової допомоги на суму 200 млн євро. План розрахований на 2024–2026 р. Він передбачає надання озброєння, навчання військових і ремонт військової техніки. Литва активно передає Україні боєприпаси 155 мм, гелікоптери, зенітні установки, бронетранспортери, набої та боєприпаси до гранатометів, транспортні засоби і військові сухпайки, приймає на лікування та реабілітацію українських військових[1225]. Також Республіка оголосила про створення коаліції з розмінування України під час чотирнадцятої зустрічі у рамках формату "Рамштайн". Ця позиція була підтверджена й під час зустрічі глави оборони України Р. Умєрова з литовським колегою А. Анушаускаса.

Естонія з початком повномасштабної війни надала Україні допомоги на суму у понад 400 млн євро. Серед допомоги слід виділити гаубиці, автотехніку Джавеліни, протитанкові міни, легке озброєння, боєприпаси та засоби індивідуального захисту[1226]. Між Україною та країнами Балтії активною є парламентська дипломатія. На одній із таких зустрічей було зроблено заяву проте те, що: "Україну та країни Балтії об'єднує спільне минуле, часто трагічне. Це історія тривалого виживання в умовах радянської окупації та боротьби за власну державність і самостійність. Наші борці за незалежність також надихалися велелюдним "Балтійським шляхом", про який в Україні всі добре знають і пам'ятають"[1227]. Ще одним важливим кроком є створення за участі Естонії,

[1225] Литва схвалила план військової допомоги Україні на €200 млн. *Deutsche Welle*. 24 липня 2023 р. URL: https://www.dw.com/uk/u-litvi-shvalili-plan-vijskovoi-pidtrimki-ukraini-na-200-mln-evro/a-66333306

[1226] Естонія відправить Україні найбільший з початку війни пакет військової допомоги. *LB.ua.* 19 січня 2023 р. URL: https://lb.ua/world/2023/01/19/543062_estoniya_vidpravit_ukraini.html

[1227] Україну та країни Балтії об'єднує спільна історія боротьби за власну державність і самостійність, – Віцеспікерка Олена Кондратюк. *Прес-служба Апарату Верховної Ради України.* 27 липня 2023 р. URL: https://www.rada.gov.ua/news/Top-novyna/239507.html

Люксембургу та України ІТ-коаліції для підтримки ЗСУ у ході проведення п'ятнадцятої зустрічі українських союзників у форматі "Рамштайн". Декларацію про наміри приєднатися до коаліції також підписали Бельгія, Литва і Данія. Ця коаліція буде зосереджена на гарантуванні безпечної та стійкої ІТ-інфраструктури для Міністерства оборони України й Сил оборони, що дасть змогу Україні бути ефективнішою на полі бою[1228].

Країни Балтії відкрито підтримують наближення України до Європейського Союзу та НАТО. Так само як і інші країни ЄС країни Балтії надали притулок значній кількості українських біженців. Країни Балтії активно здійснюють свій внесок у протидію російській пропаганді, допомогу у відбудові, розмінуванні території, подоланні наслідків воєнних дій в Україні, забезпечують фінансову, матеріально-технічну, гуманітарну допомога та економічне співробітництво[1229].

Важливою у забезпеченні союзницьких відносин є позиція країн ОДЕР-ГУАМ. Позитивним у цьому плані є функціонування з 2018 р. міжпарламентської асамблеї Грузія–Молдова–Україна. Важливим є фактичне відродження цієї організації у контексті її зміцнення як воєнно-політичного та безпекового блоку, адже усіх членів цієї організації об'єднують ще й територіальні проблеми, створені Росією у ході серії точкових конфліктів на пострадянському просторі. Тож надалі саме Україна, як найбільша держава-член цієї організації й така, що повинна реалізовувати стратегію регіонального лідерства, має формувати безпекову динаміку. Можливість перетворення України на таку собі альтернативу авторитарній Росії пояснюється як невдоволеністю пострадянських країн імперською агресивною політикою, так і відсутністю в Росії реальних моделей політичного розвитку, які б могли становити реальну конкуренцію західному ліберальному порядку.

[1228] Естонія, Люксембург та Україна створили ІТ-коаліцію для підтримки ЗСУ. *Букви*. 19 вересня 2023 р. URL: https://bukvy.org/estoniya-lyuksemburg-ta-ukrayina-stvoryly-it-koalicziyu-dlya-pidtrymky-zsu/

[1229] Допомога Латвії Україні в умовах війни та інтенсифікація двосторонніх відносин. *НІСД*. 19 липня 2023 р. URL: https://niss.gov.ua/news/statti/dopomoha-latviyi-ukrayini-v-umovakh-viyny-ta-intensyfikatsiya-dvostoronnikh-vidnosyn

Україна з подальшим зміцненням суб'єктності та наростанням загроз з боку самопроголошеної республіки Придністров'я може взяти на себе зобов'язання розв'язання цієї проблеми – ліквідації російської військової бази та ліквідації російського геополітичного анклаву задля відновлення територіальної цілісності Молдови. Молдова внаслідок відсутності достатньої кількості озброєнь та постійної загрози з боку Придністров'я не має можливості надавати Україні військову допомогу. Проте Молдова надає активну допомогу українським біженця, зокрема й фінансову. Створено Центр допомоги біженцям з України у Молдові. Також Молдова залучена до програми грошової допомоги біженцям реалізується, УВКБ ООН (Агентством ООН у справах біженців) та партнерськими організаціями – Католицькою службою допомоги (CRS), Карітас Молдова та Діаконія у координації з Міністерством праці та соціального захисту[1230]. Попри погрози Росії Молдова залишається на позиції підтримки України. Проте Молдова не поспішає приєднуватися до санкцій ЄС пороти Росії попри засудження агресії та досі не відмовилася від споживання російського газу. При всьому, Кишинів обмежився введенням санкцій проти Ірану разом з ЄС за підтримку російської агресії шляхом постачання бойових дронів.

Досить невизначеною є позиція Грузії щодо війни в Україні. Грузія відмовилася надавати Україні військову допомогу, запроваджувати санкції проти України та візовий режим для росіян. З початком повномасштабного вторгнення Грузія засудила дії Росії, закликавши припинити агресію. Проте, на відміну від уряду (який значною мірою відійшов від декларування євроатлантичних устремлінь), грузинський народ через активізацію НУО цілком активно займає проукраїнську позицію, приймаючи українських біженців шляхом введення в дію відповідних програм. На боці України воюють близько 1,5 тис. грузинських добровольців, а в період атаки Росії на енергетичну інфраструктуру, громадянське суспільство Грузії організувало збір коштів, закупівлю та

[1230] Молдова. URL: https://ukrainian.city/finansova-dopomoga/moldova

постачання до України промислових генераторів, а також гуманітарної допомоги[1231].

На шляху до НАТО вагомим геополітичним аргументом для України, поряд з ГУАМ, може слугувати й подальше поглиблення безпекової інтеграції у рамках так званого Балто-Чорноморського союзу (Міжмор'я/*Intermarium*). Контекст союзницьких відносин України стосується передусім таких країн: Балтії, Польщі, Молдови, Румунії, Туреччини, Грузії та країн Скандинавії. Таке співробітництво покликане забезпечити як транзит безпеки України у рамках Центрально-Східної Європи, так і підтримку актуалізації осі Лондон – Варшава – Київ, що активізувалася з початком повномасштабної російської воєнної агресії. На цьому тлі Україна може реалізувати стратегію інтеграції ППО з країнами Балто-Чорноморського регіону, що посилить безпеку українського повітряного простору й зменшить можливості Росії у її ракетних атаках проти України[1232]. Водночас такі кроки забезпечать майбутнє розгортання логістичної інфраструктури для розміщення й використання винищувачів F-16, які Україна має отримати від Заходу. Відтак контури Балто-Чорноморського союзу стають дедалі чіткішими. Україна, яка найбільше потерпає від російської агресії, а членство в НАТО для Києва поки залишається у стані невизначеності, має стати одним з ініціаторів розробки та реалізації концепції цього геополітичного проєкту[1233].

Таким чином, ГУАМ та Балто-Чорноморський союз відкривають для України перспективи появи транзитивного імперативу підтримки її нацбезпеки поза євроатлантичними структурами. Саме ці організації можуть бути майданчиком для підтримки

[1231] Союзник чи ні: яку позицію зайняла Грузія у війні рф проти України. *Слово і Діло*. 16 січня 2023 р. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/01/16/infografika/polityka/soyuznyk-chy-ni-yaku-pozycziyu-zajnyala-hruziya-vijni-rf-proty-ukrayiny

[1232] Рафальський О. Загрози Україні в нових геополітичних умовах: ризики та шляхи подолання. *Вісник НАН України*. 2023. №8. С. 46.

[1233] Кондратенко О. Стратегія протистояння України геополітичним викликам та загрозам національній безпеці в умовах становлення нового світового порядку. *Міжнародні відносини. Серія: "Економічні науки"*. 2018. № 14. С. 140–145. URL: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3471

безпекового діалогу країн Східної Європи, котрі постали перед спільними загрозами, що генерує Росія.

Союзницькі відносини України з ЄС, США та іншими державами колективного Заходу. Євросоюз і США разом є ключовим суб'єктом забезпечення допомоги Україні. З початком гібридної війни ЄС запровадив санкції проти Росії, а з початком її повномасштабної агресії у лютому 2022 року країни Євросоюзу започаткували реалізацію пакетної оборонної та гуманітарної підтримки. Саме завдяки допомозі ЄС Україна зберегла стійкість своїх державних та оборонних інституцій. За півтора року війни Україна отримала від ЄС допомоги у розмірі понад 70 млрд євро, що ставить його на перше місце за рівнем підтримки України. Ключовими країнами за рівнем і обсягом підтримки України стали провідні економіки ЄС – Німеччина та Франція.

Німеччина від початку повномасштабної війни надала Україні фінансової допомоги на суму 1,55 млрд дол., значна частина з якої надійшла у формі грантів, що дозволить зменшити боргове навантаження на Україну у майбутньому[1234]. Німеччина є одним із лідерів надання сприяння протистояння російській агресії. Вона постачає оснащення і зброю – як зі складів Бундесверу, так і постачаннями з боку промисловості, які фінансуються з коштів Ініціативи Федерального уряду Німеччини з підвищення дієздатності. Німеччина стала одним із лідерів танкової коаліції, поставивши Україні десятки танків, БПМ, БРР, бронеавтомобілів, артилерії, дронів (БПЛА) та сотні тисяч різних боєприпасів[1235].

Франція, яка є однією з ключових країн Заходу, що формує європейську та світову безпеку, також активно долучилася до підтримки України шляхом постачання озброєння – десятки танків, артилерії, САУ, систем ППО, протитанкових ракет, далекобійні ракети *SCALP*, понад 3 тис. тонн гуманітарної допомоги тощо. Загалом сума допомоги Франції становила наразі 1,2 млрд євро. Важливим є долучення Франції до розслідування воєнних злочинів

[1234] Німеччина від 24 лютого надала Україні 1,55 мільярда доларів фінансової допомоги. *Економічна правда*. 5 серпня 2023 р. URL: https://www.epravda.com.ua/news/2023/08/5/702934

[1235] Військова допомога для України. *Посольство ФРН.* 21 вересня 2023 р. URL: https://kiew.diplo.de/ua-uk/aktuelles/-/2549080

Росії та притягнення винних до суду в Гаазі[1236]. Під час Вільнюського саміту у липні 2023 року Франція виголосила план збільшення військової допомоги на 170 млн євро, а також висловила позицію про спрощення закупівлі та постачання озброєння до України. За місяць до цієї події Франція анонсувала багаторічний пакет допомоги Україні, зокрема, 40 млн євро для екстреної відбудови у 2023 році[1237]. Франція змінила позицію щодо України у плані підтримки вступу до НАТО, значною мірою виразивши солідарність з Польщею та країнами Балтії.

Британія відіграє роль своєрідного драйвера посилення української безпеки й військової спроможності у протистоянні російській збройній агресії. Вважаємо, що у цьому плані важливу роль відіграв *Brexit*, котрий дав можливість Британії діяти поза межами бюрократичних механізмів ЄС. Британський експрем'єр Б. Джонсон перетворився на свого роду ідеолога розвитку військово-технічної допомоги та ревного захисника України. Адже він обстоює позицію передування перемоги України переговорам з Росією. Його наступник Р. Сунак намагається продовжувати цю лінію. Завдяки такій політиці стала можливою стратегічна вісь Лондон – Варшава – Київ[1238]. Британія стала тією країною, що долучилася до передачі танків та іншої важкої бронетехніки, а також систем ППО. Лондон також долучився до передачі Україні далекобійних ракет у варіанті *Storm Shadow*. Загальна сума допомоги Британії від початку повномасштабної війни сягнула біля 7 млрд дол. Водночас Британія анонсувала надання найближчим часом допомоги ще на 3 млрд дол.[1239]

[1236] Підтримка України Францією: результати останнього року. 1 березня 2023 р. URL: https://cpc.com.ua/articles/pidtrimka-ukraini-francieyu-rezultati-ostannogo-roku

[1237] Франція готує багаторічний пакет допомоги Україні та додатково надасть EUR40 млн для екстреної відбудови у 2023 році. *INERFAX–УКРАЇНА*. 21 червня 2023 р. URL: https://interfax.com.ua/news/general/918061.html

[1238] Військова допомога Великої Британії Україні. *Слово і Діло*. 14 вересня 2023 р. URL: https://www.slovoidilo.ua/tag/vijskova-dopomoga-velikoi-britanii-ukraini

[1239] Уряд Британії анонсував "історичний" пакет допомоги Україні на суму в понад $3 млрд – на що її хочуть спрямувати. *5 Канал*. 21 червня 2023 р. URL: https://www.5.ua/svit/uriad-brytanii-anonsuvav-istorychnyi-paket-dopomohy-ukraini-na-sumu-v-ponad-3-mlrd-na-shcho-ii-khochut-spriamuvaty-308052.html

У разі, якщо говорити про США, то важко не погодитися з українським істориком С. Віднянським, який вважає, що першим серйозним проявом кризових явищ у зовнішній політиці та стратегії союзницьких відносин є неспроможність України оформити у 1990-х роках стратегічне партнерство зі США як з країною, що здана стримувати імперські амбіції Росії та підтримувати суверенітет і територіальну цілісність України[1240]. При всьому, не надто адекватна реакція США на події 2014 р., коли внаслідок гібридної російської агресії було окуповано Крим та частину Донбасу, екстраполювала траєкторію цього конфлікту до повномасштабного протистояння між Росією та Україною.

Загалом неможливо переоцінити надання військової та гуманітарної допомоги Україні з боку США, яка оцінюється у понад 60 млрд дол. Сюди передусім слід віднести надання високотехнологічної зброї ЗРК Хаймерс, касетні боєприпаси, засоби контрбатарейної боротьби, сотні тисяч боєприпасів, згоду на постачання літаків F-16 тощо. Тож США є світовим лідером у постачанні озброєння України.

Введення санкцій з боку США щодо російського "Північного потоку-2" було позитивним для України, оскільки сприяло збереженню за нею статусу ключового транзитера російського газу до ЄС та надходження додаткових коштів до державного бюджету. Важливим аспектом українсько-американських відносин стало те, що американсько-японська компанія *Westinghouse* забезпечує ядерним паливом поки близько половини потреб українських АЕС. Відтак до кінця 2023 р. планується всі українські АЕС перевести на американське ядерне паливо[1241].

Канада від моменту агресії виділила Україні понад 600 тис. тонн військової допомоги. Під час офіційного візиту В. Зеленського

[1240] Віднянський С., Мартинов А. Зовнішня політика України: еволюція концептуальних засад та проблеми реалізації. *Український історичний журнал*. 2011. № 4. С. 62–63.

[1241] До кінця 2023 року. Усі українські АЕС повністю перейдуть на американське ядерне паливо. *NV*. 3 березня 2023 р. URL: https://biz.nv.ua/ukr/markets/ukrajinski-aes-pereydut-na-palivo-kompaniji-westinghouse-do-kincya-2023-roku-ostanni-novini-50308106.html

22 вересня 2023 р. Канада оголосила про надання Україні довгострокової допомоги на суму 482,6 млн доларів. Частина цієї фінансової допомоги буде спрямована на будівництво 50 броньованих машин та 50 санітарних автомобілів. Крім того, Канада планує надати своїх інструкторів та техніків для навчання українських пілотів для опанування винищувачів F-16[1242].

Географічно віддалені союзники США – Японія, Південна Корея та Австралія також надають різного роду допомогу Україні. Так, Японія від початку надала Україні допомоги на суму 7,6 млрд дол. При цьому в Токіо анонсували допомогу у розмірі 3,5 млрд дол. найближчим часом[1243]. Південна Корея виділила нелетальну військову допомогу (зокрема, обладнання для таких цілей, як, наприклад, гуманітарне розмінування і машини швидкої допомоги) та анонсувала надання Україні 8 млрд дол. на пільгових умовах[1244]. Австралія позначила себе передачею Україні бронетехніки – бронемашин *Bushmaster*. Загалом із початку російського вторгнення Австралія передала Україні 120 бронемашин цього типу кількома партіями. Також Австралія постачає бронетранспортери і машини спецпризначення[1245].

При усьому, союзницькі відносини України зі США й Заходом в цілому не є цілком безпроблемними. Адже небажання США бути втягнутими у пряме протистояння з Росією пояснювало гальмування постачання Україні далекобійних ракет *ATACMS*, попри те, що надання цього озброєння було внесено до американського Конгресу. До всього додається вкрай невизначеною ситуація з підготовки українських пілотів та передачі Україні винищувачів F-16. Адже саме відсутність авіаційної винищувальної

[1242] Допомога Україні на три роки: Канада оголосила про новий пакет. *Голос*. 22 вересня 2023 р. URL: https://uagolos.com/dopomoga-ukrayini-na-try-roky-kanada-ogolosyla-pro-novyj-paket-video/

[1243] Допомога Японії Україні вже перевищила $7,6 млрд, – Стефанчук. INTERFAX – Україна. 7 вересня 2023 р. URL: https://interfax.com.ua/news/general/933480.html

[1244] Південна Корея надає Україні нову допомогу: про що йдеться. *ТСН*. 10 липня 2023 р. URL: https://tsn.ua/svit/pivdenna-koreya-nadaye-ukrayini-novu-dopomogu-pro-scho-ydetsya-2367334.html

[1245] Підтримка Австралією України у війні з Росією. URL: https://ivinas.gov.ua/viina-rf-proty-ukrainy/pidtrymka-avstraliiieiu-ukrainy-u-viini-z-rosiieiu.html

компоненти є причиною затягування українського контрнаступу на Південному Сході України.

Існує загроза повернення у Білий дім Д. Трампа у 2024 р., а політика ізоляціонізму, яку культивує й сповідує праве трампістське крило республіканців, за будь-яких обставин спричинятиме вплив на геополітичну стратегію США після 2024 р.[1246]. Позитивом є те, що навіть за тупикової ситуації США мають на меті забезпечувати довгострокову стратегію щодо Києва у безпековій сфері зі збереженням політики унеможливлення та виключення захоплення Росією України навіть у віддаленій перспективі[1247]. Про це, зокрема, свідчить програма виділення України пакета допомоги у розмірі понад 60 млрд дол., що підсилить українську стійкість на тлі російської збройної агресії.

Можливим видається також зміцнення позицій у національних парламентах країн ЄС популістських політичних сил на тлі тривалої російсько-української війни, що тим часом несе загрозу зростання їхньої популярності та впливу у Європейському парламенті, що може відбутися внаслідок чергових виборів у червні 2024 р. Існують ризики повернення ультраправої лідерки М. Ле Пен у 2027 р. у Франції, яка є відвертою прихильницею Росії та політики В. Путіна й тим самим скептично налаштована щодо подальшого перебування Франції в НАТО. Саме тому низка політиків світового штибу та експертів скептично налаштовані щодо стабільності підтримки України з боку колективного Заходу[1248].

[1246] Sikorski R. Europe's Real Test Is Yet to Come. Will the Continent Ever Get Serious About Its Own Security? *Foreign Affairs*. June 20, 2023. URL: https://www.foreignaffairs.com/europe/european-union-defense-war-ukraine?utm_medium=newsletters&utm_source=weekend_read&utm_content=20230708&utm_campaign=NEWS_FA%20Weekend%20Read_070823_Europe%E2%80%99s%20Real%20Test%20Is%20Yet%20to%20Come&utm_term=FA%20Weekend%20Read-012320

[1247] Toosi N. Ukraine could join ranks of 'frozen' conflicts, U.S. officials say. How Ukraine could become the next South Korea. *Politico*. May 17, 2023. URL: https://www.politico.com/news/2023/05/18/ukraine-russia-south-korea-00097563

[1248] Sikorski R. Europe's Real Test Is Yet to Come. Will the Continent Ever Get Serious About Its Own Security? *Foreign Affairs*. June 20, 2023 URL: https://www.foreignaffairs.com/europe/european-union-defense-war-ukraine?utm_medium=newsletters&utm_source=weekend_read&utm_content=20230708&utm_campaign=NEWS_FA%20Weekend%20Read_070823_Europe%E2%80%99s%20Real%20Test%20Is%20Yet%20to%20Come&utm_term=FA%20Weekend%20Read-012320

Нинішній президент Франції Е. Макрон також тривалий час намагався наблизити Москву до переговорів та забезпечити прискорення припинення протистояння між Росією та Україною. Більше того, Франція, певний час, блокувала рішення ЄС про фінансування закупівлі 1 млн снарядів для України мотивуючи це необхідністю відшкодування їй вартості боєприпасів понад норму тих запитів, які подавала Україна[1249].

Питання вступу України до НАТО, як першочергове завдання убезпечення від загроз з боку Росії, досі багатьом експертам й політиками видається віддаленою чи взагалі неможливою перспективою. Про це, зокрема, наголошує канцлер Німеччини О. Шольц, заявляючи в одному з інтерв'ю, що Україна не зможе стати членом НАТО "в оглядному майбутньому". Адже, за його словами, НАТО має низку критеріїв, яким Україна не може відповідати. Тому канцлер наголосив на пріоритетах надання підтримки й гарантій безпеки Україні у післявоєнній ситуації[1250]. Слід також звернути увагу, що у квітні 2023 року США, Німеччина та Угорщина виступили проти ідеї пропозиції Україні "дорожньої карти" для набуття членства в НАТО на липневому саміті у Вільнюсі, опонуючи таким чином позиції Польщі та країнам Балтії. Зазначені члени Альянсу висловили позицію, що обговорення питання набуття Україною членства в НАТО буде не на часі, доки триватиме війна[1251].

Зберігається проблема часового затягування надання військової допомоги і особливо це стосується далекобійних ракет та сучасної авіації. Провідні європейські суб'єкти Північноатлантичного альянсу – Німеччина та Франція постійно апелювали до США як ключового союзника у плані координації дій щодо постачання озброєнь Україні. Решта європейських членів НАТО також чекає

[1249] Франція блокує рішення ЄС про постачання боєприпасів Україні – РАР. *Суспільне. Новини*. 12 квітня 2023 р. URL: https://suspilne.media/443517-francia-blokue-risenna-es-pro-postacanna-boepripasiv-ukraini-pap/

[1250] Шольц заявив, що Україна не зможе вступити до НАТО в "оглядному майбутньому". URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/05/22/novyna/polityka/sholcz-zayavyv-ukrayina-ne-zmozhe-vstupyty-nato-ohlyadnomu-majbutnomu

[1251] US opposes offering Ukraine a road map to Nato membership. *Financial Times*. April 6, 2023. URL: https://www.ft.com/content/c37ed22d-e0e4-4b03-972e-c56af8a36d2e

на офіційну позицію Вашингтона та не приймає самостійних рішень у плані постачання озброєнь Україні. Саме тому Київ спіткала танкова та літакова епопея, що досі знаменує постійне відтермінування постачання надзвичайно необхідного озброєння на полі бою в умовах контрнаступу.

Доволі обережна позиція Німеччини та Франції в російсько-українській війні пояснюється ризиками втягнення їх у пряме протистояння з Росією. У разі російської атаки проти однієї з країн НАТО решта учасників Альянсу зобов'язані вдатися до виконання п'ятої статті натовського Статуту, що несе ризики загострення конфлікту між Росією й Заходом аж до розгортання Третьої світової війни.

РФ володіє ударним арсеналом, радіус дії якого становить понад 1,5 тис. км та покриває тим самим усю територію України. Захід штучно стримує Київ у сенсі формування простору стратегічного убезпечення й зниження загроз завдання російських ракетних ударів. Підтвердженням того є рішення Британії щодо надання Україні у травні 2023 р. тактичних ракет *Storm Shadow*, яке було здійснено виключно за умов невикористання їх по російській території, адже радіус їх дії сягає лише 250 км, що недостатньо для більш потужного стримування російської збройної агресії. Слід також додати, що досі не вирішене питання постачання Україні далекобійних ракет *ATACMS*, попри внесення окремої резолюцією до Конгресу США про надання цього типу озброєння на тлі українського контрнаступу. До всього слід додати те, що попереднє рішення про надання Україні літаків F-16, ухвалене у травні–червні 2023 р., передбачає умову, що винищувачі не будуть використовуватися за межами української території. Дедалі більше західні ЗМІ наповнюються меседжами на кшталт "Україна не отримає винищувачі F-16 до завершення контрнаступу – адмірал НАТО".

Менш впливові європейські країни, на кшталт Швейцарії та Австрії, взагалі намагаються демонструвати відвертий нейтралітет, апелюючи при цьому на традиціоналізм у своїй зовнішній політиці. Приміром, Швейцарія відмовила Україні у наданні довгострокової

допомоги у розмірі 5 млрд дол., які передбачалося використати на гуманітарну допомогу, цивільний захист і розмінування. Також Швейцарія не підтримала реекспорт боєприпасів до України й на рік відклала розгляд змін щодо правил реекспорту зброї, а також запланувала знищення 60 справних систем ЗРК *Rapier*, які цілком можна було передати Україні[1252]. Не варто виключати, що голосування нижньої палати парламенту Швейцарії відбулося, зрештою, під впливом російської пропаганди, що унеможливило забезпечити послання знаку солідарності з українським народом. Тож така поведінка держав – старих членів ЄС і НАТО – формує невизначеність України у новій архітектурі повоєнної європейської безпеки загалом.

Усе ж ЄС, з його бюрократичними вадами є одним з ключових союзників України у протистоянні російській збройній агресії. Понад 15 тис. українських військових пройшли вишкіл у країнах ЄС. Приблизно така сама кількість українських військовослужбовців планує пройти навчання у найближчі пів року. ЄС забезпечує підтримку близько 6 млн українських біженців.

Вільнюський саміт НАТО, що відбувся 11–12 липня 2023 р., став доказом того, що Україна має здатність зміцнювати демократичні цінності задля власної резильєнтності. Попри те, що Україні не було надано чіткого сигналу щодо термінів набуття членства в НАТО, підсумок саміту ознаменувався створенням Ради Україна–НАТО, а також запровадженням програми багаторічної допомоги Києву щодо забезпечення транзиту української армії до стандартів та доктрин НАТО.

Завдяки союзницькій підтримці відбувається постійне зміцнення та перехід української армії на стандарти НАТО. Свідченням тому, зокрема, є надання близько 200 танків *Leopard* та *Abrams*, а також тактичних ракет західного виробництва – *Storm Shadow*. Вагомими кроком з боку Заходу є започаткування механізму масштабної фінансової та військової допомоги у рамках

[1252] Швейцарський парламент відхилив план допомоги Україні на понад €5 мільярдів. *Бабель*. 8 червня 2023 р. URL: https://babel.ua/news/94853-shveycarskiy-parlament-vidhiliv-plan-dopomogi-ukrajini-na-ponad-5-milyardiv

постійного діалогу контактної групи у так званому форматі Рамштайн у Німеччині. Саме тут відбувається координація дій антипутінської коаліції (понад 50 країн) щодо надання Україні необхідного озброєння та обладнання. Відбулося вже п'ятнадцять таких зустрічей контактної групи. У ході п'ятнадцятої зустрічі Міністерство оборони України визначило п'ять кластерів, які потребуватимуть першочергової уваги: протиповітряна оборона, артилерія, авіація, військово-морські сили і бронетехніка. Саме діалог у форматі Рамштайну фактично став механізмом оформлення антипутінської коаліції з близько 50 країн. Урешті, ЄС зобов'язався до наступної весни виділити Україні 1 млн снарядів.

У контексті союзницьких відносин Україна та Німеччина домовилися про створення концерну *Rheinmetall* з метою майбутнього виробництва танків, систем ППО та боєприпасів шляхом започаткування спільних українсько-європейських підприємств. Адже військова техніка й боєприпаси будуть потрібні Україні у невизначеній перспективі історичного майбутнього[1253].

Після позитивного рішення Вашингтону щодо постачання Україні літаків F-16 країни старої Європи – Великобританія, Франція, Бельгія, Нідерланди, Данія та Португалія висловили згоду на створення так званої авіаційної коаліції щодо сприяння постачання винищувачів F-16 та допомоги у підготовці авіаційного обслуговуючого персоналу для України[1254]. Після дозволу США на реекспорт своїх літаків Україні через треті країни Нідерланди висловили готовність передати певний відсоток своїх винищувачів Україні. За попередніми даними, Україні мають передати 42 літаки[1255]. Із дозволу США зобов'язання у підготовці

[1253] Німецький концерн хоче виробляти в Україні танки, системи ППО і боєприпаси. *UA. NEWS*. 9 травня 2023 р. URL: https://ua.news/ua/war-vs-rf/nemetskyj-kontsern-hochet-proyzvodyt-v-ukrayne-tanky-systemy-pvo-y-boeprypasy

[1254] Шепелева А. США дозволять ЄС надати Києву винищувачі F-16. *Deutsche Welle*. 19 травня 2023 р. URL: https://www.dw.com/uk/csa-dozvolat-es-nadati-kievu-vinisuvaci-f16-cnn/a-65675727?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml

[1255] У Повітряних силах повідомили, скільки винищувачів треба Україні, щоб отримати перевагу в небі. *Радіо Свобода*. 21 серпня 2023 р. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-f-16-ihnat/32557147.html

українських пілотів взяли на себе такі країни як Великобританія, Канада, Швеція, Данія та Нідерланди, дві останні з яких і зобов'язалися поставити Україні винищувачі вже на початку 2024 р.

Позитивним кроком для союзницьких відносин між Україною і ЄС є програма виділення Україні пакета допомоги у розмірі 50 млрд євро упродовж наступних чотирьох років. Ці кошти мають бути спрямовані на фінансування поточних видатків уряду та відновлення інфраструктури[1256]. За повідомленням видання *Bloomberg* Єврокомісія готується у жовтні надати рекомендацію почати переговори про вступ України до ЄС. Адже, за повідомленням Єврокомісії у деяких незавершених реформах, включно з реформою Конституційного Суду, спостерігається прогрес, і необхідні додаткові зусилля для боротьби з корупцією та відмиванням грошей, захисту меншин та зниження впливу олігархів у країні[1257]. Також 22 вересня 2023 р. Україна отримала від Європейського Союзу восьмий транш макрофінансової допомоги розміром 1,5 млрд євро. Крім того, згідно з заявою Верховного представника ЄС у закордонних справах Ж. Борреля, Євросоюз планує мобілізувати для військової допомоги Україні понад п'ять млрд євро щорічно у 2024–2027 рр.

Судячи з нинішніх реалій, вступ України до НАТО буде тривалим. Найімовірніше це станеться не раніше завершення гарячої фази протистояння та стабілізації українських кордонів з Росією. Виходячи з цього, як своєрідну альтернативу представники клубу найбільш розвинених економік – G-7 репрезентували програму надання Україні довгострокових гарантій безпеки на шляху до набуття повноправного членства в НАТО та під час повномасштабної війни. Гарантами у підтримці української безпеки за результатами Вільнюського саміту НАТО стали такі

[1256] EU Readies €50 Billion Ukraine Package Ahead of Donor Summit. *Blomberg*. June 20, 2023. URL: https://www.bloomberg.com/news/articles/2023-06-20/eu-readies-50-billion-ukraine-package-ahead-of-donor-summit?srnd=premium-europe

[1257] Bloomberg: Єврокомісія готується у жовтні надати рекомендацію почати переговори про вступ України до ЄС. *УНН*. 22 вересня 2023 р. URL: https://www.unn.com.ua/uk/news/2047632-bloomberg-yevrokomisiya-gotuyetsya-u-zhovtni-nadati-rekomendatsiyu-pochati-peregovori-pro-vstup-ukrayini-do-yes

країни, як: Бельгія, Чехія, Данія, Фінляндія, Ісландія, Ірландія, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Румунія, Іспанія, Швеція, Болгарія, Греція, Косово, Латвія, Литва, Північна Македонія, Естонія, Люксембург та Чорногорія[1258].

Висновки. Початок повномасштабної російсько-української війни став тригером для переформатування кола союзників України. Попри виявленні суперечності культурного та етнічного штибу попередніх років вагоме місце у забезпеченні союзницької підтримки для України посідають країни Центрально-Східної Європи. Саме на тлі небезпечних ризиків розширення російської збройної агресії країни цього регіону надають активну військову та гуманітарну допомогу Україні. Лідерами у цьому відношенні є Польща та країни Балтії. США, як давній стратегічний партнер та потужний союзник України, стали першою країною за обсягом військової допомоги. Геополітична активність України, у сенсі союзницької координації дій зі США та ЄС, забезпечила постачання широкого спектра допомоги (передусім західного озброєння), що у підсумку забезпечило посилення України у протистоянні російській воєнній агресії, а також стійкість її державних та суспільних інституцій. Отже, з початку війни зовнішня підтримка України відбувається за лідерства США та стратегічної опосередкованості об'єднаної Європи. При цьому досить закономірним є те, що колективний Захід виділяє на допомогу Україні набагато менше ресурсів, аніж для подолання власних економічних проблем.

[1258] Ще одна країна приєдналася до декларації про безпекові гарантії для України. *УНІАН*. 25 серпня 2023 р. URL: https://www.unian.ua/politics/garantiji-bezpeki-dlya-ukrajini-sloveniya-zrobila-potuzhniy-krok-12371082.html.

РОЗДІЛ 18
МЕХАНІЗМИ НАРОДНОЇ ДИПЛОМАТІЇ У ФОРМУВАННІ МІЖНАРОДНОЇ ПІДТРИМКИ УКРАЇНИ

У сучасну епоху народна дипломатія (англ. *public diplomacy*) виходить за рамки традиційного державного управління, перетворюючись на багатогранну діяльність, що охоплює державні установи, неурядові організації, громадянських дипломатів та цифрові платформи[1259]. Її суть не обмежується лише просуванням іміджу країни, а поширюється на сприяння взаєморозумінню, здобуття стратегічних союзників та прокладання нових шляхів у бурхливих водах міжнародних відносин. У цьому дослідженні зроблено спробу розкрити механізми народної дипломатії, які використовує Україна для запобігання екзистенційним загрозам національній державності та українському суспільству, спричинених російською збройною агресією, і для формування міжнародної підтримки української позиції в світі.

Для досягнення цієї мети необхідно, по-перше, окреслити еволюцію народної дипломатії України з 2014 р. з акцентом на стратегічну переорієнтацію, спричинену повномасштабним російським воєнним вторгненням, а по-друге, з'ясувати вплив цих дипломатичних зусиль на світовій арені, оцінивши резонанс українського наративу серед міжнародних дискурсів. Цей наратив обґрунтовується через ретельне вивчення наукових досліджень, а також відповідних case studies народної дипломатії в контексті міжнародно-політичних зусиль Української держави.

Досліджуючи теорію та механізми, що лежать в основі народної дипломатії, різні науковці розглядали її виміри під різноманітними кутами зору. Серед визначних праць зарубіжних науковців варто в першу чергу назвати роботи Р. Загарної та її колег (2014),[1260] а

[1259] Сухорольська І. Громадська дипломатія як чинник демократизації політичної системи України : дис. … к. політ. н. : 23.00.02. Львів, 2015. 205 с.

[1260] Relational, networked and collaborative approaches to public diplomacy: the connective mindshift / ed. by R. Zaharna, A. Arsenault, A. Fisher. London : Routledge, 2014. 254 p.

також Н. Сноу та Н. Дж. Калла (2020),[1261] які дають фундаментальне розуміння поточної динаміки досліджень народної дипломатії. Вони пропонують огляд праць на різні теми, а також кейси та підходи, які збагачують теоретичне підґрунтя досліджень народної дипломатії. Цей інклюзивний огляд окреслює різні межі народної дипломатії, проливаючи світло на її багатогранну природу[1].

Продовжуючи дискусію про методологічну надійність досліджень народної дипломатії, турецькі дослідники К. Д. Айхан та Е. Севін занурюються в методологічні підходи, що рухають дослідження народної дипломатії вперед. Їхній виклад підкреслює еволюційний характер досліджень народної дипломатії, які лише "наздоганяють" практику народної дипломатії. Ці роздуми підкреслюють необхідність методологічної строгості для узгодження теоретичних досліджень з практичною реалізацією народної дипломатії[1262].

Пошуки всеосяжної теорії народної дипломатії були також здійснені Е. Гільбоа, який береться за критичну оцінку спроб теоретичного осмислення та концептуалізації народної дипломатії в рамках декількох дисциплін. Ця робота охоплює міжнародні відносини, стратегічні дослідження, дипломатичні студії, зв'язки з громадськістю та теорію комунікацій. Критичний аналіз, здійснений Е. Гільбоа, розкриває міждисциплінарну природу народної дипломатії, закріплюючи її теоретичні засади в широкому спектрі академічних дисциплін[1263]. Нарешті, у сфері вивчення так званої цифрової дипломатії есе Р. Брауна "Дипломатія, народна дипломатія та соціальні мережі" започаткувало теоретичний дискурс щодо актуальності соціальних мереж для народної дипломатії. Цифровий ландшафт, досліджений Р. Брауном, представляє

[1261] Routledge handbook of public diplomacy / ed. by N. Snow, N. J. Cull. 2nd ed. London : Routledge, 2020. 528 p.

[1262] Ayhan K., Sevin E. Moving public diplomacy research forward: methodological approaches. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2022. Vol. 18, №. 3. P. 201–203.

[1263] Gilboa E. Searching for a theory of public diplomacy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. Vol. 616, № 11. P. 55–77.

благодатний ґрунт для використання соціальних мереж у досягненні цілей народної дипломатії[1264].

Ці наукові доробки в сукупності дають глибоке розуміння теорії та механізмів, що лежать в основі досліджуваного предмета. Вони охоплюють спектр методологічних, теоретичних та цифрових вимірів народної дипломатії, пропонуючи цілісну перспективу, яка збагачує розуміння її ролі в сучасному геополітичному ландшафті. Наукове середовище, що оточує дискурс народної дипломатії в зонах конфліктів, зокрема в Україні, є багатим і розвивається. Література, підібрана для цього огляду, охоплює різні аспекти народної дипломатії України, забезпечуючи основу для розуміння динаміки, що відбувається після початку повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 року.

Зокрема, Г. Ділан і Т. Дж. Магуайр заглиблюються у взаємодію між розвідувальною діяльністю та народною дипломатією в контексті війни в Україні, стверджуючи, що синергія між цими сферами є важливим інструментом для навігації в геополітичному лабіринті. Їхній виклад дає тонке розуміння того, як таємні операції поєднуються з відкритими дипломатичними заходами для створення сприятливого для України міжнародного середовища[1265]. Зі свого боку, дослідження В. Парчевської та І. Паніної про дипломатію знаменитостей (англ. *celebrity diplomacy*) після початку повномасштабного російського воєнного вторгнення показує, яким чином видатні постаті можуть активізувати сприятливі для України глобальні настрої. Згідно з висновками автора, через призму дипломатії зірок посилюється наратив опору та стійкості, створюючи у середовищі світової громадської свідомості унікальний простір для України[1266]. У свою чергу, О. Фоменко досліджує зв'язок між культурними іконами та національною ідентичністю в

[1264] Brown R. Diplomacy, public diplomacy and social networks. *The International Studies Association Convention.* New Orleans, 1 – 11 February 2010.

[1265] Dylan H., Maguire T. Secret intelligence and public diplomacy in the Ukraine War. *Survival*. 2022. Vol. 64. № 4. P. 33–74.

[1266] Parchevska V., Panina I. Celebrity diplomacy in Ukraine's national branding after the full-scale Russian invasion of Ukraine. *Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса*. 2023. Т. 1, № 15. С. 63–66.

умовах війни в Україні. У статті підкреслюється потенціал культурної дипломатії у створенні резонансного наративу національної ідентичності, який, своєю чергою, зміцнює міжнародний авторитет України[1267].

Зі свого боку, М. Ярчі концентрує увагу на важливості народної дипломатії в умовах іміджевої війни (англ. *image war*), прагнучи з'ясувати, яким чином міжнародне сприйняття подій стало важливим предметом військового протистояння під час російського воєнного вторгнення у 2022 р. У роботі окреслено, як саме стратегічні комунікації та взаємодія зі ЗМІ були використані для зміцнення позицій України на міжнародній арені[1268]. Нарешті, наукове дослідження Б. Гуменюка представляє детальний аналіз ролі української народної дипломатії під час воєнних подій 2014–2022 рр. Його есе за назвою "Українська дипломатія під час національно-визвольної війни в Україні": есе історика-міжнародника й дипломата пропонує аналітичний погляд на те, як історичні та сучасні дипломатичні дії переплiталися в цей період геополітичних негараздів[1269].

Крім того, дослідження народної дипломатії та національного брендингу після російсько-української війни, проведене Н. Каневою, А. Долеа та І. Менором, підкреслює важливість національного брендингу як інструменту формування міжнародного сприйняття. Це дослідження дає уявлення про стратегії, що застосовуються для формування позитивного національного іміджу в умовах суперечливих наративів про війну[1270]. На більш широкому регіональному рівні робота Н. Чабан та О. Ельгстрьома досліджує трансформацію

[1267] Fomenko O. Brand new Ukraine? Cultural icons and national identity in times of war. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2023. Vol. 19, № 2. P. 223–227.

[1268] Yarchi M. The image war as a significant fighting arena – evidence from the Ukrainian battle over perceptions during the 2022 Russian invasion. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2022. April 26. URL: https://doi.org/10.1080/1057610X.2022.2066525

[1269] Гуменюк Б. Українська дипломатія під час національно-визвольної війни в Україні: есе історика-міжнародника й дипломата. *Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки*. Київ, 2022. С. 63–70.

[1270] Kaneva N., Dolea A., Manor I. Public diplomacy and nation branding in the wake of the Russia–Ukraine War. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2023. Vol. 19, № 2. P. 185–189.

народної дипломатії Європейського Союзу у відповідь на російську війну в Україні. Це дослідження розкриває адаптивні стратегії, які застосовує ЄС, висвітлюючи виклики та можливості, що виникають у сфері народної дипломатії в регіональному контексті[1271]. Нарешті, перетин академічного дискурсу та дипломатії аналізують Н. Чабан та Дж. Гедлі у своєму дослідженні формування академічних знань про війну проти України. Цей аналіз підкреслює роль академічних кіл у формуванні нюансованого розуміння війни, що сприяє утворенню більш обґрунтованої стратегії та дискурсу народної дипломатії[1272].

У сукупності ці наукові доробки пропонують диверсифікований погляд на багатовимірність народної дипломатії України. Вони дають комплексне розуміння різноманітних стратегій, що стосуються, регіональних та глобальних наслідків, а також потенційних майбутніх траєкторій народної дипломатії в контексті геополітичних конфліктів.

Окрім основної літератури, низка інших наукових праць та звітів також сприяють розумінню ролі народної дипломатії у міжнародній підтримці України. Серед них – дискусії про комунікаційні стратегії, цифрову дипломатію та глобальну реакцію на російсько-українську війну. Поєднання цих наукових діалогів створює міцне підґрунтя для аналізу механізмів народної дипломатії у формуванні міжнародної підтримки України як до, так і після ескалації війни у 2022 році.

Народна дипломатія як явище. Як уже було зазначено, народна дипломатія постає як нова парадигма, що посідає центральне місце в динаміці зовнішньої взаємодії держави. Вона відрізняється від традиційного дипломатичного шляху, прагнучи до використання різноманітних каналів, спрямованих на залучення, інформування

[1271] Chaban N., Elgström O. Russia's war in Ukraine and transformation of EU public diplomacy: challenges and opportunities. *Journal of European Integration*. 2023. Vol. 45, № 3. P. 521–537.

[1272] Chaban N., Headley J. Responsibility not to be silent: Academic knowledge production about the war against Ukraine and knowledge diplomacy. *Journal of International Relations and Development*. 2023. August 14. URL: https://doi.org/10.1057/s41268-023-00300-7

та вплив на іноземну громадськість. Отже, в основі народної дипломатії лежить прагнення створити сприятливе середовище для реалізації зовнішньополітичних цілей держави через прозору комунікацію та

Народна дипломатія є організованою взаємодією уряду з іноземною громадськістю з використанням широкого спектра каналів комунікації для сприяння взаєморозумінню та співробітництву[1273]. На відміну від традиційної дипломатії, яка часто відбувається за зачиненими дверима і між урядовими суб'єктами, народна дипломатія виходить у громадську площину, зосереджуючись на залученні широкої громадськості. Ця взаємодія спрямована на формування сприйняття і ставлення окремих осіб і організацій за кордоном, створюючи таким чином сприятливий наратив і середовище для досягнення зовнішньополітичних цілей держави. Як стверджують Р. Загарна та ін., а також Н. Сноу та Н. Дж. Калл, народна дипломатія перетворилася на багатовимірну практику, що охоплює різні теми, кейси та підходи, які збагачують її теоретичні та практичні рамки[1274; 1275].

Механізми народної дипломатії. Найбільш уживаним механізмом народної дипломатії є культурна дипломатія – залучає іноземну громадськість через культурні обміни для сприяння взаєморозумінню. Через культурні канали національні держави намагаються будувати мости взаєморозуміння, долаючи геополітичні та ідеологічні розбіжності[1276]. Важливу роль у цьому відіграють комунікаційні стратегії. Цей вимір охоплює широкий спектр тактик, включаючи стратегічну комунікацію, зв'язки зі ЗМІ та цифрову дипломатію, які спрямовані на артикуляцію наративу

[1273]Народна дипломатія: взаєморозуміння і співпраця. *DiasporasWorld*. URL: http://diasporasworld.org/2019/10/18/народна-дипломатія-взаєморозуміння/

[1274] Relational, networked and collaborative approaches to public diplomacy: the connective mindshift / ed. by R. Zaharna, A. Arsenault, A. Fisher. London: Routledge, 2014. 254 p.

[1275] Routledge handbook of public diplomacy / ed. by N. Snow, N. J. Cull. 2nd ed. London : Routledge, 2020. 528 p.

[1276] Розумна О. Культурна дипломатія України: стан, проблеми, перспективи : аналіт. доп. Київ : НІСС, 2016. 53 с.

та політичні позиції держави[1277]. Е. Гільбоа особливо підкреслює важливість добре структурованої комунікаційної стратегії в народній дипломатії, наголошуючи на її міждисциплінарному характері, що охоплює міжнародні відносини, стратегічні дослідження, дипломатичні студії, зв'язки з громадськістю та комунікації[1278]. Такий механізм, як освітні обміни, спрямований на розвиток взаєморозуміння через виховання особистостей, наділених здатністю тонко розуміти країну, що приймає їх, тим самим сприяючи формуванню кадрів неофіційних амбасадорів, які можуть зробити свій внесок у формування позитивного наративу про свою державу за кордоном[1279]. Міжнародне мовлення, використання таких платформ, як радіо, телебачення та онлайн-медіа, також слугує каналом для поширення національного погляду на глобальні проблеми. Воно надає країнам платформу для артикуляції своєї позиції щодо глобальних дискурсів, тим самим сприяючи формуванню міжнародного наративу навколо їхніх національних інтересів[1280].

Ландшафт народної дипломатії суттєво змінив прихід цифрової епохи, коли виникли можливості для взаємодії з глобальною аудиторією в режимі реального часу. Цифрові платформи стали потужним інструментом, що забезпечує двосторонній канал комунікації. Цей цифровий канал дозволяє країнам не лише формулювати свої наративи, але й оцінювати суспільні настрої, тим самим розробляючи більш обґрунтовану та резонансну стратегію народної дипломатії[1281]. Зокрема, вищезгадане дослідження Р. Брауна висвітлює потенціал використання соціальних мереж для досягнення

[1277] Гуцал С. Публічна дипломатія та стратегічні комунікації: концептуальні засади взаємозв'язку та взаємодії. *Запровадження комунікації органів державної влади* : зб. матеріалів науково-практ. конф., м. Київ, 4 листоп. 2015 р. Київ, 2016. С. 161–169.

[1278] Gilboa E. Searching for a theory of public diplomacy. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*. 2008. Vol. 616, № 1. P. 55–77.

[1279] Bislev A. Student-to-student diplomacy: Chinese international students as a soft-power tool. *Journal of Current Chinese Affairs*. 2017. Vol. 46, № 2. P. 81–109.

[1280] Arceneaux P., Powers S. International broadcasting: public diplomacy as a game in a marketplace of loyalties. *Routledge handbook of public diplomacy* / ed. by N. Snow, N. Cull. London, 2020. P. 50–63.

[1281] Saliu H. Rethinking media diplomacy and public diplomacy towards a new concept: digital media diplomacy. *Online Journal Modelling the New Europe*. Vol. 39. P. 4–24.

цілей народної дипломатії, тим самим підкреслюючи вплив цифрової трансформації на механізми народної дипломатії[1282].

Для стратегічного вдосконалення народної дипломатії необхідна оцінка її ініціатив. Використовуючи низку показників, таких як опитування громадської думки, аналіз ЗМІ та цифрова аналітика, держави прагнуть оцінити резонанс та ефективність своїх кампаній народної дипломатії[1283]. Ця оціночна діяльність допомагає визначити сфери, які потребують удосконалення, тим самим наближаючи ініціативи народної дипломатії до намічених цілей.

Теоретичні засади народної дипломатії забезпечують структуровану лінзу, крізь яку ми розглянемо дипломатичні зусилля України. Багатогранні механізми народної дипломатії, переплетені з цифровою трансформацією, окреслюють складну матрицю факторів, які впливають на формування міжнародної підтримки України. Це особливо актуально на тлі ворожих умов після 2014 р. та під час повномасштабної російсько-української війни, що розпочалася у 2022 р.

Ініціативи з розвитку народної дипломатії в Україні після 2014 року. Після Революції гідності було визнано нагальну потребу в народній дипломатії для протидії російському наративу на глобальному рівні, що призвело до інституціоналізації народної дипломатії в Україні починаючи з 2015 р.[1284]. Міністерство закордонних справ України очолило цю ініціативу, просуваючи міжнародний авторитет України та поширюючи відповідну інформацію про Україну за кордоном для формування позитивного міжнародного іміджу. Важливим кроком у цьому напрямі стало створення Департаменту публічної дипломатії (пізніше перейменованого на Департамент публічної дипломатії та комунікацій) у структурі Міністерства[1285]. У цей період було також започатковано

[1282] Brown R. Diplomacy, public diplomacy and social networks. *The International Studies Association Convention.* New Orleans, 1 – 11 February, 2010.

[1283] Sevin E. Pathways of connection: an analytical approach to the impacts of public diplomacy. *Public Relations Review*. Vol. 41, № 4. 2015. P. 562–568.

[1284] Клименко В. Культурна дипломатія: елегантний тандем мистецтва і політики. *УП Культура.* URL: https://life.pravda.com.ua/culture/2016/04/15/211092/

[1285] Погребна А. Що таке публічна дипломатія і чому МЗС створило стратегію її розвитку. Пояснює експертка. *Суспільне.* URL: https://suspilne.media/117614-so-take-publicna-diplomatia-i-comu-mzs-stvorilo-strategiu-ii-rozvitku-poasnue-ekspertka/

ініціативи цифрової дипломатії, такі як кампанії у Твіттері та запуск цифрового порталу www.ukraine.ua, орієнтованого на іноземну аудиторію, що стали стратегічними заходами для донесення конкретних меседжів про Україну та впливу на міжнародну громадську думку[1286].

Інституційна база народної дипломатії була ще більше зміцнена зі створенням спеціалізованих державних установ, таких як Український інститут, Український культурний фонд та Український інститут книги. Ці інституції відіграють важливу роль у просуванні української культури, мови та літератури за кордоном, сприяючи тим самим більш сприятливому сприйняттю України на міжнародній арені. Зокрема, Український інститут став помітним актором у сфері народної дипломатії, започаткувавши кілька програм, спрямованих на зміцнення іміджу України як на міжнародній, так і на внутрішній арені через культурну дипломатію[1287]. Подібним чином Український культурний фонд (УКФ) відіграє важливу роль у підтримці різноманітних культурних та мистецьких ініціатив в Україні. Через свої грантові програми та інші форми підтримки Фонд сприяв реалізації багатьох проєктів, що охоплюють різні сфери культури, зокрема, візуальне та перформативне мистецтво, літературу, збереження культурної спадщини. Створюючи сприятливе середовище для процвітання культурної діяльності, УКФ зробив значний внесок у промоцію української культури як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні[1288].

Так само й Український інститут книги відіграв важливу роль у просуванні української літератури в світі. Підтримкою авторів, видавців та літературних заходів Інститут зміцнює національну

[1286] МЗС України запустило сайт UKRAINE.UA про сучасну Україну для іноземних аудиторій. *Постійне представництво України при ООН*. URL: https://ukraineun.org/ukraine-and-un/146/

[1287] Розвиток культурної дипломатії. *Український Інститут.* URL: https://ui.org.ua/main/sector-culture-diplomacy/

[1288] Федчишин Ю. Особливості культурної дипломатії в Україні в умовах сьогодення. *Наукові проєкти соціально-гуманітарного факультету ЗУНУ*. Вип. 2022: Трансформаційні процеси соціально-гуманітарної сфери сучасної України в умовах війни: виклики, проблеми та перспективи. Тернопіль, 2023. С. 334–336. URL: http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/article/view/214/209

літературну сцену та просуває українську літературу на міжнародній арені. Ці зусилля узгоджуються з ширшою метою посилення культурної дипломатії України та формування позитивного іміджу країни у світі[1289]. Таким чином, обидві вищезгадані інституції своєю діяльністю сприяють поширенню наративу національної ідентичності та культурної дипломатії, що має вирішальне значення в контексті геополітичних викликів, з якими стикається Україна з 2014 р. Вони допомагають протистояти ворожим наративам, просуваючи позитивний та автентичний образ української культури та історичної спадщини.

Нагальність активізації народної дипломатії була значною мірою зумовлена необхідністю протистояти російській збройній агресії та дезінформаційним кампаніям, особливо з початком повномасштабної російсько-української війни. Війна підкреслила вирішальну роль народної дипломатії у захисті та просуванні міжнародної репутації України, а також протидії проросійським наративам[1290]. У світлі повномасштабного російського вторгнення у 2022 р. концептуальна лінза народної дипломатії стала ще більш актуальною, оскільки вона переплітається з національним брендингом та динамікою "м'якої сили" для формування сприятливого іміджу України на світовій арені[1291].

Еволюція народної дипломатії України з 2022 р. супроводжувалася розробкою нових стратегій. Наприклад, Місяць української культурної дипломатії у лютому–березні 2022 р. мав на меті покращити культурне представлення України на глобальних платформах, таких як Вікіпедія, що відображає сучасний підхід до народної дипломатії через цифрові платформи[1292]. Крім того, в

[1289] Інститут книги запрошує на дискусію про культуру і культурну дипломатію. *Читомо.* URL: https://chytomo.com/instytut-knyhy-zaproshuie-na-dyskusiiu-pro-kulturu-i-kulturnu-dyplomatiiu/

[1290] Yarchi M. The image war as a significant fighting arena – evidence from the Ukrainian battle over perceptions during the 2022 Russian invasion. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2022. April 26. URL: https://doi.org/10.1080/1057610X.2022.2066525

[1291] Мателешко Ю. Становлення інституційних основ публічної дипломатії України. *Геополітичні пріоритети України: зб-к наук. праць.* 2023. Вип. 1(30). С. 67–77.

[1292] Місяць культурної дипломатії України 2022: детальні результати. *Український Інститут.* URL: https://ui.org.ua/news/news-cultural-diplomacy/mcdu-2022-results/

міжнародній науковій літературі зазначається, що ефективність народної дипломатії України в умовах повномасштабного воєнного вторгнення росіян розглядається крізь призму активних зусиль із розбудови репутаційної безпеки та протидії дезінформації у ЗМІ, що виявилися значно ефективнішими, ніж у 2014 р.[1293].

Незважаючи на ці успіхи, народна дипломатія України залишається перед викликами. Зокрема, нестабільність зовнішнього середовища, про яку свідчать коливання іміджу України за кордоном, особливо в США під час тривалих конфліктів, а також загроза припинення фінансування новостворених суб'єктів народної дипломатії через COVID-19 спричиняють і її нестабільність.

У цілому ж зусилля народної дипломатії України зазнали значної еволюції після 2014 р., яка позначилася інституціоналізацією, ініціативами щодо розвитку цифрової дипломатії та створенням відповідних спеціалізованих інституцій. Ці зусилля назагал підкреслюють критичну роль народної дипломатії у формуванні міжнародної підтримки Української держави та протидії ворожим наративам.

Народна дипломатія та російсько-українська війна після 24 лютого 2022 р. Повномасштабне російське воєнне вторгнення 2022 року відкрило переломну епоху в розвитку народної дипломатії України. Нагальність, спричинена ескалацією, вивела дипломатичну діяльність України на новий рівень. Помітним тріумфом цих зусиль стало отримання значної військової допомоги, що стало історичним максимумом з часів Другої світової війни, а також безпрецедентні санкції проти Росії, організовані завдяки вмілим дипломатичним зв'язкам.

Наратив народної дипломатії України з початком повномасштабної війни розвивався, зокрема, за допомогою методу **трансмедійного сторітелінгу** – стратегічного підходу, який дозволив створити та поширити резонансний наратив у різних

[1293] Див.: Lee S.T. A battle for foreign perceptions: Ukraine's country image in the 2022 war with Russia. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2023. Vol. 19, № 3. P. 345–358.

глобальних медіа-середовищах[1294]. Ця стратегія підтвердила зрілість комунікаційного апарату України в умовах складного геополітичного середовища. Трансмедійний сторітелінг у контексті народної дипломатії України особливо помітний у воєнний час, коли певний цілісний наратив поширюється на багатьох медіаплатформах, використовуючи сильні сторони кожної з них для залучення, інформування та впливу на різні аудиторії. У деяких наукових колах цей метод отримав назву "меметична війна", що, по суті, означає поширення ідей та наративів у різних засобах масової інформації таким чином, щоб активізувати громадську думку або підтримку України на міжнародній арені[1295].

Зокрема, під час воєнного часу Україна використовує цілу низку медіа-платформ – цифрові, соціальні та традиційні медіа – для донесення свого наративу. Наприклад, історії про сучасну Україну розповідалися жанрами кіно, літератури, музики, мистецтва та театру[1296]. Зусилля культурної дипломатії посилюються завдяки підтримці україознавчих студій в іноземних університетах, медіа-партнерству та співпраці з аналітичними центрами, що сприяє більш глибокому та тонкому міжнародному розумінню ідентичності України та викликів, з якими вона стикається[1297].

Упровадження трансмедійного сторітелінгу – це не просто технологічне нововведення, а більш витончений підхід до народної дипломатії. За його допомогою Україна може створити більш комплексний і резонансний наратив, доступний через різні медіаплатформи, кожна з яких пристосована до чутливості та вподобань різних цільових аудиторій. Цей метод дозволяє налагодити більш

[1294] Horbyk R., Orlova D. Transmedia storytelling and memetic warfare: Ukraine's wartime public diplomacy. *Place Branding and Public Diplomacy.* 2023. Vol. 19, № 2. P. 228–231.

[1295] Kaneva N., Dolea A., Manor I. Public diplomacy and nation branding in the wake of the Russia–Ukraine War. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2023. Vol. 19, № 2. P. 185–189.

[1296] Horbyk R., Orlova D. Transmedia storytelling and memetic warfare: Ukraine's wartime public diplomacy. *Place Branding and Public Diplomacy.* 2023. Vol. 19, № 2. P. 228–231.

[1297] Horbyk R., Orlova D. Transmedia storytelling and memetic warfare: Ukraine's wartime public diplomacy. *Place Branding and Public Diplomacy.* 2023. Vol. 19, № 2. P. 228–231.

насичену та цікаву взаємодію з міжнародною аудиторією, що потенційно може сприяти створенню більш сприятливого середовища для досягнення зовнішньополітичних цілей України.

Крім того, було запропоновано більш глибоке вивчення механізмів трансмедійного сторітелінгу та його наслідків для народної дипломатії, зокрема, в контексті підходу України до сторітелінгу під час війни[1298]. Ці зусилля у сфері трансмедійного сторітелінгу свідчать про значний прогрес у стратегії народної дипломатії України, демонструючи більш зрілу комунікаційну інфраструктуру, здатну орієнтуватися в бурхливому геополітичному середовищі. Використовуючи трансмедійний сторітелінг, Україна змогла донести свій наратив більш привабливими та ефективними способами, тим самим потенційно здобувши більшу міжнародну підтримку та розуміння в умовах триваючого війни.

У світлі повномасштабного вторгнення Росії у 2022 році концепція репутаційної безпеки посіла центральне місце в стратегії народної дипломатії України. Репутаційна безпека, як зазначено в уже згаданій вище науковій статті, розглядається як вдосконалення "м'якої сили", з наголосом на негативному досвіді країн, які не змогли створити собі задовільну міжнародну репутацію[1299]. Це поняття стало ключовим для України, коли вона зіткнулася зі шквалом дезінформаційних кампаній, організованих російським режимом. Ця ситуація підкреслила незамінну роль народної дипломатії у протидії дезінформації та позиціонуванні держави в турбулентному медійному просторі для забезпечення сприятливої глобальної позиції в умовах інформаційної війни[1300].

Дезінформаційна кампанія навколо широкомасштабного російського вторгнення ознаменувала значну реескалацію давніх

[1298]Kaneva N., Dolea A., Manor I. Public diplomacy and nation branding in the wake of the Russia–Ukraine War. *Place Branding and Public Diplomacy*. 2023. Vol. 19, № 2. P. 185–189.

[1299] Yarchi M. The image war as a significant fighting arena – evidence from the Ukrainian battle over perceptions during the 2022 Russian invasion. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2022. April 26. URL: https://doi.org/10.1080/1057610X.2022.2066525

[1300] Nations Against Disinformation: запуск нового креативного інструменту з протидії дезінформації. *МЗС України.* URL: https://mfa.gov.ua/news/nations-against-disinformation-zapusk-novogo-kreativnogo-instrumentu-z-protidiyi-dezinformaciyi

інформаційних операцій Росії проти України та інших відкритих суспільств. Ця ситуація вимагала від України ефективних зусиль народної дипломатії, спрямованих на протидію таким ворожим інформаційним кампаніям[1301]. З розвитком війни змінювалася і тактика дезінформаційних кампаній з помітним акцентом на соціальні медіа-платформи, вірусні відео та відверту пропаганду. "Битва за серця і уми" точиться не лише на землі, але й на цифрових платформах, що свідчить про новий етап інформаційної війни, яка супроводжує військовий конфлікт[1302].

Зокрема, нещодавня стаття Ч. Мартіна в "The Hill" підкреслила зусилля Росії, спрямовані на пом'якшення ризику негативної реакції громадськості через потік дезінформації, частина якої поширювалася через російське телебачення або на різних технологічних платформах. Цей сценарій підкреслює необхідність посилення зусиль народної дипломатії для захисту позиції України та протидії поширенню дезінформаційних кампаній[1303]. На цих прикладах видно, що сутність репутаційної безпеки значно зросла в цей період, коли Україна намагалася орієнтуватися в складному медіа-ландшафті та протидіяти ворожим дезінформаційним кампаніям за допомогою потужної стратегії народної дипломатії.

Ескалація війни також викликала глобальний потік співчуття та підтримки України, що свідчить про ефективність кампаній народної дипломатії. Ці кампанії викликали резонанс у світової аудиторії, створивши наратив стійкості та рішучості, що зміцнило позиції України на міжнародній арені[1304]. Однак безперервна боротьба наративів створила значні виклики, підкресливши

[1301] Дипломатія воєнного часу: оцінка "чотири з плюсом". *Українська призма*. URL: https://prismua.org/scorecards2022/

[1302] Geissler D., Bär D., Pröllochs N., Feuerriegel S. Russian propaganda on social media during the 2022 invasion of Ukraine. *EPJ Data Science*. 2023. Vol. 12, №1. P. 35. URL: https://doi.org/10.1140/epjds/s13688-023-00414-5

[1303] Martin C. US 'counter-disinformation' efforts need updating. *The Hill.* URL: https://thehill.com/opinion/international/4173256-doing-it-wrong-us-counter-disinformation-efforts-arent-working/

[1304] Yarchi M. The image war as a significant fighting arena – evidence from the Ukrainian battle over perceptions during the 2022 Russian invasion. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2022. April 26. URL: https://doi.org/10.1080/1057610X.2022.2066525

нагальну потребу в міцній системі народної дипломатії. Війна підкреслила динамічний взаємозв'язок між військовим протистоянням та інформаційною війною, наголосивши на важливій ролі народної дипломатії не лише в управлінні наративами, а й у формуванні сприятливого міжнародного середовища для України.

У загальному плані стратегія народної дипломатії України перетворилася на багатогранний підхід, який ефективно працює на трьох паралельних комунікаційних майданчиках, орієнтованих на різні аудиторії: російське населення (ворог), міжнародне співтовариство та внутрішню українську аудиторію.

Комунікація з російським населенням орієнтована на те, щоб заповнити інформаційну прогалину, спричинену дезінформацією, поширюваною підконтрольними російськими ЗМІ. Визначивши сім'ї російських солдатів як вразливе місце, Україна застосувала креативні стратегії для інформування та впливу на російське населення про війну. Було створено гарячу лінію для російських матерів, які могли дізнатися про долю своїх синів, а згодом розміщено відеозаписи, на яких полонені російські солдати телефонують своїм сім'ям[1305]. Більше того, в офіційній заяві Міністерства оборони України було запропоновано звільнити полонених російських солдатів, якщо їхні матері приїдуть за ними в Україну[1306]. Ця стратегія мала на меті використати родинні зв'язки для підвищення обізнаності російського населення про військову агресію їхнього уряду в Україні. Крім того, на цьому етапі війни Президент України Володимир Зеленський часто звертався безпосередньо до російського населення, наголошуючи на людських жертвах війни, особливо в російських сім'ях[1307].

[1305] "Повернися живим з України!" – Міноборони України запускає лінію для родичів окупантів. *Gazeta.ua.* URL: https://gazeta.ua/articles/np/_povernisya-zhivim-z-ukrayini-minoboroni-ukrayini-zapuskaye-liniyu-dlya-rodichiv-okupantiv/1072866

[1306] Україна віддаватиме російських полонених солдатів їхнім матерям, якщо ті приїдуть за ними в Київ. *The Village Ukraine.* URL: https://www.village.com.ua/village/city/city-news/323677-ukrayina-viddavatime-rosiyskih-polonenih-yihnim-materyam-yakscho-ti-priyidut-za-nimi-v-kiyiv

[1307] Зеленський закликав росіян боротися за припинення війни. *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3413697-zelenskij-zaklikav-rosian-borotisa-za-pripinenna-vijni.html

Критично важливою аудиторією для України є міжнародна спільнота, чия підтримка розглядається як ключ до успішного завершення війни. Щоб мобілізувати цю підтримку, Україна активно поширює меседжі про стійкість українського народу перед лицем російської агресії разом із закликами про допомогу та підтримку[1308]. Цей наратив підкреслює, що війна в Україні, хоч і є локалізованою, становить ширшу загрозу для європейської безпеки, а отже, і для глобальної стабільності. Президент В. Зеленський особисто взяв на себе функцію головного речника цього наративу, використовуючи як традиційні, так і соціальні медіа-платформи для донесення цих меседжів[1309]. У своїх промовах він часто проводить паралелі між ситуацією в Україні та історично значущими подіями, відомими його аудиторії, такими як Перл-Харбор і теракти 11 вересня 2001 р., зокрема, під час виступу в Конгресі США[1310], або згадував Вінстона Черчилля і Голокост під час виступів перед британською та ізраїльською аудиторіями, відповідно[1311]. Таким чином В. Зеленський намагається сприяти спільному розумінню та емоційному зв'язку з цими аудиторіями, закликаючи їх підтримати Україну. Його активна участь у соціальних мережах, зокрема у Твіттері, уможливила оновлення інформації та взаємодію зі світовими лідерами та громадськістю в режимі реального часу, демонструючи еволюцію народної дипломатії в цифрову епоху[1312].

[1308] Див.: Джеджора О. Стійкість у наративах війни. *Збруч.*27 квітня 2023 р. URL: https://zbruc.eu/node/115232

[1309] Yarchi M. The image war as a significant fighting arena – evidence from the Ukrainian battle over perceptions during the 2022 Russian invasion. *Studies in Conflict & Terrorism*. 2022. April 26. URL: https://doi.org/10.1080/1057610X.2022.2066525

[1310] Коріновська А. "Згадайте Перл-Харбор та 11 вересня": Зеленський звернувся до Конгресу США. *Суспільне.* URL: https://suspilne.media/218192-zelenskij-zvertaetsa-do-kongresu-ssa-nazivo/.

[1311] Квасневська Д. Зеленський у Конгресі порівняв Путіна з Гітлером і згадав знамениту промову Черчилля. *24*. URL: https://24tv.ua/zelenskiy-kongresi-zgadav-znamenitu-promovu-cherchillya_n2222382

[1312] Максимова В. Найпопулярніший український акаунт у Twitter. Хто веде і що там пишуть. *Главком.* URL: https://glavcom.ua/country/society/najpopuljarnishij-ukrajinskij-akaunt-u-twitter-khto-vede-i-shcho-tam-pishut-925327.html

Окрім офіційних каналів, різні українські громадські ініціативи звернулися до соціальних мереж, щоб поділитися особистими історіями війни, досвідом переховування в укриттях під час бомбардувань та репрезентаціями опору російській агресії[1313]. Ці автентичні свідчення разом із символічними громадськими ініціативами, як-от розміщення у Львові рівно 109 дитячих візочків, що символізували жертви серед немовлят, мали на меті сприяти поширенню наративу співчуття, щоб викликати емпатію та підтримку України як на внутрішньому, так і на міжнародному рівні[1314]. Крім того, висміювання російських військ, поряд із позитивним представленням української стійкості та лідерства, сприяли створенню більш тонкого і гуманістичного наративу війни[1315].

Звернення Президента В. Зеленського до Парламенту Європейського Союзу 1 березня 2022 р. стало прикладом проекції "м'якої сили" України[1316]. Наголошуючи на спільних цінностях демократії та рівності, а також позиціонуючи Україну як оплот, що захищає Європу від ширших загроз, В. Зеленський прагнув апелювати до спільних цінностей та інтересів західної аудиторії, створюючи таким чином сприятливе середовище для міжнародної підтримки[1317].

Загалом можна дійти висновку, що стратегія народної дипломатії України після 2014 р., особливо під час повномасштабного російського воєнного вторгнення, демонструє тонке розуміння

[1313] "Вітер із Холодного Яру": як працює кібернетичний опір російській агресії. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/kiberataka-kiberzakhyst-kiberspilnota/31820332.html.

[1314] У Львові поставили 109 порожніх дитячих візочків – у пам'ять загиблих на війні дітей. *Vogue UA.* URL: https://vogue.ua/article/culture/lifestyle/u-lvovi-postavili-109-porozhnih-dityachih-vizochkiv-v-pamyat-zagiblih-na-viyni-ditey-47959.html

[1315] Horbyk R., Orlova D. Transmedia storytelling and memetic warfare: Ukraine's wartime public diplomacy. *Place Branding and Public Diplomacy.* 2023. Vol. 19, № 2. P. 228–231.

[1316] Виступ Зеленського у Європарламенті: повний текст. *Слово і діло.* URL: https://www.slovoidilo.ua/2022/03/01/novyna/polityka/vystup-zelenskoho-yevroparlamenti-povnyj-tekst

[1317] Yarchi M. The image war as a significant fighting arena – evidence from the Ukrainian battle over perceptions during the 2022 Russian invasion. *Studies in Conflict & Terrorism.* April 26, 2022. URL: https://doi.org/10.1080/1057610X.2022.2066525

динаміки різних аудиторій та ефективне використання як традиційних, так і цифрових каналів комунікації для зміцнення підтримки, протидії ворожим наративам, інформування та залучення світової та внутрішньої аудиторії у межах складного геополітичного сценарію.

Протидія дезінформації стала важливим пріоритетом для України, особливо у світлі російських дезінформаційних кампаній. Реакція України включає багатовекторну стратегію, спрямовану на сприяння поширенню достовірної інформації та формування культури прозорості щодо поточного війни. У глобальному масштабі це було визнано вирішальним кроком не лише у протидії ворожим наративам, а й у зміцненні репутаційної безпеки України на міжнародній арені[1318].

Проявом активної позиції у протидії дезінформації стало творення таких спеціалізованих медіа-платформ, як "StopFake" для перевірки фактів і розвінчання неправдивих наративів, пов'язаних із війною. Платформи стали надійним джерелом інформації як для внутрішньої, так і для міжнародної аудиторії[1319], відіграли вирішальну роль у поширенні достовірної інформації та протидії неправдивим наративам, що поширюються ворожими Україні силами.

Ще одним важливим кроком на шляху до забезпечення прозорої комунікації стала організація регулярних прес-брифінгів. Ці брифінги надають своєчасну інформацію про розвиток ситуації та полегшують доступ ЗМІ до зон воєнних дій[1320]. Таким способом Україна прагне забезпечити більш точне відображення реалій на

[1318] Disinformation and Russia's war of aggression against Ukraine: Threats and governance responses. *OECD.* URL: https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/disinformation-and-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-37186bde/

[1319] StopFake включили до архівів Бібліотеки Конгресу США. *«Детектор Медіа».* URL: https://detector.media/infospace/article/202176/2022-08-24-stopfake-vklyuchyly-do-arkhiviv-biblioteky-kongresu-ssha/

[1320] Спільна заява Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства оборони України та представників ЗМІ. *Міністерство оборони України.* URL: https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=67364

місцях, тим самим протидіючи будь-яким оманливим наративам і сприяючи підвищенню рівня поінформованості світової аудиторії[1321].

Частиною стратегії України, спрямованої на забезпечення того, щоб світова спільнота отримувала нефільтровану картину подій, є взаємодія з міжнародними ЗМІ та надання їм доступу до зони війни[1322]. Ця взаємодія також надає Україні платформу для артикуляції своєї позиції та протидії дезінформаційним кампаніям, ініційованим Росією. Цифрова сфера також стала важливим полем битви за контроль над наративами. За допомогою різних ініціатив цифрової дипломатії Україна прагне використовувати онлайн-платформи для поширення достовірної інформації, взаємодії з глобальною аудиторією та протидії кампаніям цифрової дезінформації, організованим ворожими силами[1323].

Стратегія України на підвищення довіри до її зусиль з поширення інформації включає також співпрацю з міжнародними фактчекінговими мережами та організаціями. Ця співпраця безпосередньо спрямована на розвиток культури фактчекінгу та сприяння перевірці інформації перед її поширенням[1324]. Під час повномасштабної війни з'явилися численні платформи та ініціативи, керовані пересічними громадянами, для перевірки та розвінчання неправдивої інформації. Ці зусилля часто спираються на методологію розвідки з відкритих джерел (OSINT), коли для підтвердження або спростування тверджень про перебіг воєнних

[1321] Спільна заява Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства оборони України та представників ЗМІ. *Міністерство оборони України.* URL: https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=67364

[1322] Спільна заява Міністерства культури та інформаційної політики України, Міністерства оборони України та представників ЗМІ. *Міністерство оборони України.* URL: https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=67364

[1323] Українська цифрова дипломатія: інформаційний фронт держави в соціальних мережах. *Аналітичний Центр ADASTRA.* 14 липня 2022 р. URL: https://adastra.org.ua/blog/ukrayinska-cifrova-diplomatiya-informacijnij-front-derzhavi-v-socialnih-merezhah

[1324] Див.: Боротьба з дезінформацією: медіарегулятори України та ще чотирьох країн підписали декларацію. *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3769952-borotba-z-dezinformacieu-mediaregulatori-ukraini-ta-se-cotiroh-krain-pidpisali-deklaraciu.html

дій використовуються загальнодоступні дані, такі як супутникові знімки, пости в соціальних мережах і методи геолокації[1325; 1326]. Такі платформи, як соціальні мережі, стали активними майданчиками для перевірки фактів у режимі реального часу. Щоразу, коли з'являється сумнівна заява або інформація, вона швидко вивчається, аналізується і перевіряється децентралізованою мережею пильних користувачів мережі. Такий краудсорсинговий підхід до перевірки фактів відіграв ключову роль у протидії дезінформаційним кампаніям[1327].

Більше того, ключову роль відіграють недержавні актори. Такі групи, як Anonymous, відкрито заявляли про підтримку України, розпочавши кібератаки на російські урядові вебсайти, ЗМІ та інші цифрові активи[1328]. Окрім прямих кібератак, хактивісти відіграли вирішальну роль у викритті дезінформаційних кампаній. Проникаючи в канали зв'язку, чат-групи та форуми, вони викривали організовані зусилля з поширення неправдивих наративів, а потім ділилися цими висновками зі світовою спільнотою[1329]. Деякі групи хактивістів займалися кіберрозвідкою, проникаючи в мережі для збору розвідувальної інформації, яку потім передавали українським силам оборони або публікували в Інтернеті для викриття

[1325] Svyrydenko D., Możgin W. Hacktivism of the Anonymous Group as a fighting tool in the context of Russia's war against Ukraine. *Future Human Image*. 2022. Vol. 17. P. 39–46.

[1326] Старосек А. OSINT в Україні: хто і як допомагає фронту під час війни? *Українська Правда.* 21січня 2023 р. URL: https://www.pravda.com.ua/columns/2023/01/23/7386112/

[1327] Боць Т. Інколи бойовики самі спрощують роботу. Майкл Шелдон із Bellingcat – про OSINT-пошук російських воєнних злочинців. *"Медіамейкер"*. URL: https://mediamaker.me/inkoly-bojovyky-sami-sproshhuyut-robotu-majkl-sheldon-iz-bellingcat-pro-osint-poshuk-rosijskyh-voyennyh-zlochyncziv-2759/

[1328] Svyrydenko D., Możgin W. Hacktivism of the Anonymous Group as a fighting tool in the context of Russia's war against Ukraine. *Future Human Image*. 2022. Vol. 17. P. 39–46.

[1329] Svyrydenko D., Możgin W. Hacktivism of the Anonymous Group as a fighting tool in the context of Russia's war against Ukraine. *Future Human Image*. 2022. Vol. 17. P. 39–46.

ворожих стратегій і намірів[1330]. Нарешті, хактивісти використовували свої платформи для підвищення обізнаності про фактичні реалії війни, закликаючи до підтримки і солідарності з Україною. Вони відіграли ключову роль у мобілізації глобальних цифрових спільнот, сприяючи формуванню почуття спільної відповідальності та дій[1331].

Також активно проводяться освітні кампанії, спрямовані на підвищення обізнаності про тактику, що використовується в кампаніях з дезінформації[1332]. Ці кампанії мають на меті озброїти населення інструментами, необхідними для того, щоб відрізнити достовірну інформацію від неправдивих наративів. За допомогою цих заходів Україна намагається створити простір достовірної інформації в умовах бурхливої інформаційної війни, прагнучи протистояти шквалу дезінформації та сприяти створенню сприятливого наративу, який відповідає її національним інтересам та глобальному становищу.

Помітним аспектом народної дипломатії України стала "дипломатія зірок", особливо після російського вторгнення 2022 р. Залучення знаменитостей, як українських, так і міжнародних, допомогло створити позитивний імідж України на світовій арені. Аналіз наступних аспектів дозволяє створити певну картину того, як саме спрацювала дипломатія зірок у цьому контексті.

Низка міжнародних знаменитостей відвідала Україну, беручи участь у різноманітних заходах, які привернули увагу до культури

[1330] Choras M., Pawlicka A., Pawlicki M., Kozik R. How to navigate the uncharted waters of cyberwar: paper. *AMCIS 2023 Proceedings*. URL: https://aisel.aisnet.org/amcis2023/conf_theme/conf_theme/1

[1331] Svyrydenko D., Możgin W. Hacktivism of the Anonymous Group as a fighting tool in the context of Russia's war against Ukraine. *Future Human Image*. 2022. Vol. 17. P. 39–46.

[1332] Проєкт «Вивчай та розрізняй: посилення стійкості та протидія дезінформації під час війни» (2022–2023). *Міністерство освіти і науки України.* URL: https://mon.gov.ua/ua/ministerstvo/diyalnist/mizhnarodna-dilnist/spivpracya-z-mizhnarodnimi-organizaciyami/rada-mizhnarodnih-naukovih-doslidzhen-ta-obminiv-irex/programa-vivchaj-ta-rozriznyaj-infomedijna-gramotnist/proyekt-vivchaj-ta-rozriznyaj-posilennya-stijkosti-ta-protidiya-dezinformaciyi-pid-chas-vijni-2022-2023

країни, яка стала жертвою агресії і веде війну за самозбереження. Наприклад, відома акторка Анджеліна Джолі відвідала Україну в квітні 2022 року як Послом доброї волі ООН[1333]. Зі свого боку, актор Міша Коллінз відвідав Україну в травні 2023 р. та мав зустріч із президентом В. Зеленським, за підсумком якої американський актор став амбасадором фандрейзингової платформи United24 у напрямі "Гуманітарне розмінування"[1334]. Інші знаменитості, такі як актори Орландо Блум та Джессіка Честейн, також відвідали Україну, поспілкувавшися із представниками державної влади та привертаючи міжнародну увагу до ситуації в країні через свої медійні платформи[1335].

Різні знаменитості використовували свої платформи, щоб підвищити обізнаність про ситуацію в Україні та висловити солідарність з нею. Зокрема, американська актриса Хайден Панеттьєрі говорила про "силу українського народу" в соціальних мережах[1336]. Режисер та актор Шон Пенн приїхав до Києва, щоб продовжити роботу над документальним фільмом про російсько-українську війну[1337]. Нарешті, численні онлайн-ініціативи окремих осіб та організацій в Україні ділилися особистими історіями та досвідом війни, роблячи свій внесок у ширший наратив стійкості та спротиву

[1333] Зеленська про візит Джолі до Львова: Світові лідерки постійно підтримують нашу країну. *Укрінформ.* URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-uarazom/3471721-zelenska-pro-vizit-dzoli-do-lvova-svitovi-liderki-postijno-pidtrimuut-nasu-krainu.html

[1334] Зеленський зустрівся із зіркою "Надприродного" у Києві. *УНІАН.* URL: https://www.unian.ua/lite/stars/zelenskiy-zustrivsya-iz-zirkoyu-nadprirodnogo-u-kiyevi-novini-kiyeva-12276570.html

[1335] Пилипчук М. 10 світових зірок, які відвідали Україну під час війни. *ТиКиїв.* URL: https://tykyiv.com/misteckij/dzholi-van-dam-ta-penn-10-svitovikh-zirok-iaki-vidvidali-ukrayinu-za-chas-viini/

[1336] "Хотіла б битися з вами". Колишня наречена Володимира Кличка Хайден Панеттьєрі розповіла, що молиться за свою родину в Україні. *NV.* URL: https://life.nv.ua/ukr/znamenitosti/eksnarechena-volodimira-klichka-panettyeri-molitsya-za-svoyu-sim-yu-v-ukrajini-aktrisa-zasudila-putina-50220265.html

[1337] У Берліні відбулася прем'єра фільму Шона Пенна про Україну у війні. *Радіо Свобода.* URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-berlinale-penn-film-pro-ukrajinu-u-vijni/32277067.html.

агресії. Ці розповіді часто підсилювалися відомими людьми, таким чином охоплюючи ширшу аудиторію в усьому світі[1338].

Світові знаменитості також долучилися до фандрайзингу – збору коштів на підтримку України. Наприклад, вищезгаданий візит Міши Корллінза став невід'ємною частиною глобального фандрайзингу для оборонних зусиль України в рамках ініціативи United24[1339]. Інші знаменитості також брали участь або очолювали кампанії зі збору коштів для надання гуманітарної допомоги та підтримки Україні в цей критичний час[1340].

Ці виступи знаменитостей не лише пролили світло на війну, що триває, але й сприяли формуванню міжнародного сприйняття України, продемонструвавши форму "м'якої сили", яка доповнює інші дипломатичні та комунікаційні зусилля українського уряду та громадянського суспільства. Участь знаменитостей з різних країн у цьому процесі є формою транснаціональної солідарності, яка виходить за межі національних кордонів, щоб висловити підтримку миру та гуманітарним принципам в умовах російсько-української війни.

Наратив міжнародної співпраці, зокрема у сферах креативних індустрій, культури та освіти, переплітається з ширшою структурою народної дипломатії України, відлунюючи гармонійними зусиллями, спрямованими на розвиток діалогу та порозуміння зі світовою спільнотою. Цей дух співпраці не лише підкреслює культурну динаміку України, а й окреслює стратегічний шлях до

[1338] "Хотіла б битися з вами". Колишня наречена Володимира Кличка Хайден Панеттьєрі розповіла, що молиться за свою родину в Україні. *NV*. URL: https://life.nv.ua/ukr/znamenitosti/eksnarechena-volodimira-klichka-panettyeri-molitsya-za-svoyu-sim-yu-v-ukrajini-aktrisa-zasudila-putina-50220265.html

[1339] Зеленський зустрівся із зіркою "Надприродного" у Києві. *УНІАН*. URL: https://www.unian.ua/lite/stars/zelenskiy-zustrivsya-iz-zirkoyu-nadprirodnogo-u-kiyevi-novini-kiyeva-12276570.html

[1340] Карманська Ю. Збирати гроші на Україну стає все складніше. UNITED24 вигадала формат амбасадорів країни. Скільки це приносить коштів. *Forbes Ukraine*. URL: https://forbes.ua/inside/imagine-dragons-kreativniy-direktor-balenciaga-ta-gollivudskiy-aktor-liev-shrayber-stali-ambasadorami-united24-yak-monetizuetsya-ikhnya-pidtrimka-ukraini-26082022-7953.

зміцнення її міжнародних відносин на тлі геополітичної нестабільності.

До прикладу, в сфері культурної дипломатії яскравим прикладом транснаціональної співпраці став "Сезон культури Велика Британія/Україна". Започаткована Британською Радою (British Council) та Українським інститутом, ця ініціатива, що тривала з червня 2022 до березеня 2023 рр., розгорнула різноманітну програму подій, заходів та грантових проєктів, спрямованих на розвиток творчої синергії між Великою Британією та Україною[1341]. У рамках цієї культурної подорожі були проведені резиденції для митців, відкриті форуми, а також багате розмаїття форм самовираження у кіно, музиці, літературі, перформативному та графічному мистецтві, об'єднані тематичним гаслом "Сценарії майбутнього/Future Reimagined"[1342].

Мистецький наратив України також знайшов глобальну сцену в Празі під час 28-го Міжнародного книжкового ярмарку та літературного фестивалю "Світ книги", що відбувся 11–14 травня 2023 року. Ця подія уособлювала дух співпраці, висвітлюючи бурхливий мистецький та культурний ландшафт України, просуваючи культурне розмаїття та створюючи простір для світової спільноти, щоб долучитися до українського літературного та культурного етносу[1343].

Паралельно з цим, визнання мистецького внеску українських жінок відбувалося через премію "Жінки в мистецтві. Опір" – ініціативу, яку спільно організували структура "ООН-Жінки" та Український інститут. Ця щорічна церемонія нагородження відзначила творчі досягнення українських жінок, тим самим не лише підносячи їхні мистецькі наративи, а й символізуючи

[1341] Філевська Т. Чому культурна дипломатія важлива? Деякі висновки з Сезону культури Велика Британія/Україна. *Українська Правда.* 26 травня 2023 р. URL: https://life.pravda.com.ua/columns/2023/05/26/254489/.

[1342] Філевська Т. Чому культурна дипломатія важлива? Деякі висновки з Сезону культури Велика Британія/Україна. *Українська Правда.* 26 травня 2023 р. URL: https://life.pravda.com.ua/columns/2023/05/26/254489/

[1343] Україна на "Світі книги" у Празі. Автори без кордонів. *Український Інститут.* URL: https://ui.org.ua/news/news-literature/ukrayina-na-sviti-knygy-u-prazi-avtory-bez-kordoniv/

ширший дискурс про ґендерну рівність та розширення прав і можливостей у культурній сфері.[1344]

Ці міжнародні спільні проєкти, що відбуваються на тлі народної дипломатії України, втілюють стратегічний курс на зміцнення взаєморозуміння та створення резонансного наративу про культурну ідентичність України на світовій арені. Цими шляхами Україна намагається заохотити глобальний діалог, який виходить за межі швидкоплинних перипетій геополітики.

У свою чергу, важливу роль у зміцненні міжнародної підтримки України, особливо в умовах ворожості, спричиненої війною з Росією, відіграла українська діаспора та громадянське суспільство. Світова українська діаспора, яка, за різними оцінками, налічує від 12 до 20 мільйонів осіб, активно долучилася до гуманітарних та адвокаційних зусиль, особливо після ескалації воєнних дій у 2022 р.[1345]. Реакція діаспори охоплює як емоційну солідарність, так і прагматичну допомогу співвітчизникам у біді, що відображає узгоджені зусилля, спрямовані на пом'якшення гуманітарних наслідків війни та сприяння перемозі України в ній[1346]. Найбільші діаспорні громади в таких країнах, як Канада та США, стали активними захисниками України на міжнародній арені, спрямовуючи свій колективний вплив на отримання політичної та матеріальної підтримки для своєї Батьківщини.

Зі свого боку, Україна може похвалитися активним громадянським суспільством та незалежним медіа-сектором, які активно взаємодіють з політиками, державними установами та міжнародним співтовариством[1347]. Ці організації є важливими платформами

[1344] Премія Women in Arts. *Український Інститут.* URL: https://ui.org.ua/sectors/projects/award-women-in-arts/.

[1345] Грачевська Т., Ахмадзанова Д. Роль української діаспори у підтримці України в умовах російської агресії. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2023. Т. 15, № 1. С. 108–119.

[1346] Грачевська Т., Ахмадзанова Д. Роль української діаспори у підтримці України в умовах російської агресії. *Філософія та політологія в контексті сучасної культури*. 2023. Т. 15, №1. С. 108–119.

[1347] Громадський сектор можна вважати ще однією гілкою влади – голова ГО "Український Альянс". *Армія.Inform.* URL: https://armyinform.com.ua/2023/08/17/gromadskyj-sektor-mozhna-vvazhaty-shhe-odniyeyu-gilkoyu-vlady-golova-go-ukrayinskyj-alyans/

для поширення інформації про нагальні політичні та соціальні питання, тим самим розширюючи можливості суспільства у просуванні реформ та розв'язанні суспільних проблем[1348]. Крім того, для подолання розриву між громадянським суспільством та державним сектором було організовано кілька форумів та спільних ініціатив, спрямованих на вироблення консолідованої позиції щодо міжнародних культурних відносин та інтеграції українських культурних операторів у ширшу європейську культурну сферу. Одним із таких заходів став Міжнародний форум культурної дипломатії 2022, який мав на меті сприяти діалогу між громадянським суспільством та державним сектором щодо майбутнього міжнародних культурних відносин у Європі та інтеграції українських діячів культури до культурного простору ЄС[1349].

До того ж, такі організації, як вищезгаданий Український інститут, ставлять перед собою амбітні цілі щодо підвищення міжнародного впізнання України, популяризації української мови та культури за кордоном, а також сприяння міжнародному діалогу через підтримку міжнародних обмінів та проєктів співпраці у сфері креативних індустрій, культури та освіти[1350]. Ці ініціативи відображають цілісний підхід до народної дипломатії, використовуючи культурну дипломатію як інструмент для зміцнення міжнародних зв'язків та підтримки України.

Завдяки цим спільним зусиллям українська діаспора, громадянське суспільство та неурядові організації зробили значний внесок у формування сприятливого міжнародного наративу для України, тим самим підтримавши її зусилля у сфері народної

[1348] Ukrainian Civil Society under the War: a report based on the findings of the study. Kyiv : Kyiv International Institute of Sociology, 2022. 63 p. URL: https://ednannia.ua/attachments/article/12447/Ukrainian%20civil%20society%20under%20the%20war.pdf

[1349] Міжнародний форум культурної дипломатії 2022: 7 грудня, Брюссель, Бельгія. *Український Інститут.* URL: https://ui.org.ua/sectors/international-cultural-diplomacy-forum-2022-2/

[1350] Український інститут та Міністерство закордонних справ України провели серію дискусій про культурну дипломатію України. *Український Інститут.* URL: https://ui.org.ua/sectors/ukrayinskyj-instytut-ta-ministerstvo-zakordonnyh-sprav-ukrayiny-provely-seriyu-dyskusij-pro-kulturnu-dyplomatiyu-ukrayiny/

дипломатії на складному геополітичному тлі. Кожен з цих напрямів є частиною багатовимірної стратегії народної дипломатії України, спрямованої на посилення міжнародної підтримки, протидію проросійським наративам у глобальному інформаційному полі та просування позитивного іміджу України на міжнародній арені.

Висновки та пропозиції. Ландшафт української народної дипломатії, багатий на ініціативи та стратегічні зобов'язання, має глибокі наслідки для України та її майбутнього. Еволюція українського наративу від 2014 р. до горнила повномасштабної російсько-української війни 2022 р. відображає зрілість національного апарату народної дипломатії. Ця еволюція підкреслює незамінну роль народної дипломатії для навігації у бурхливих водах міжнародних відносин, особливо для країн, утягнутих у масштабні геополітичні конфлікти.

Успіхи та виклики, з якими зіткнулася українська народна дипломатія, створюють сприятливе підґрунтя для екстраполяції уроків та стратегій для інших країн. Проактивна позиція у протидії дезінформації, активне використання цифрових платформ та створення стратегічних наративів – це ті компоненти, які можуть бути запозичені країнами, що перебувають у подібних умовах.

Більше того, на перший план виходить синергія між традиційною дипломатією та народною дипломатією. Безперешкодна інтеграція цих двох сфер, як це спостерігається в дипломатичних зусиллях України, посилює потенціал для досягнення зовнішньополітичних цілей. Це також підкреслює необхідність цілісної стратегії, яка поєднує традиційні дипломатичні заходи з ініціативами народної дипломатії для створення сприятливого міжнародного середовища.

На цьому горизонті траєкторія розвитку народної дипломатії України готується до подальшої еволюції. Цифрова сфера, що розквітає можливостями, створює сприятливе підґрунтя для інноваційних стратегій народної дипломатії. Потенціал використання новітніх технологій, таких як штучний інтелект, для підвищення ефективності та охоплення кампаній народної дипломатії, є

величезним[1351]. Крім того, глобальний потік підтримки України посилює потенціал побудови міцних міжнародних альянсів. Солідарність, продемонстрована міжнародною спільнотою, підкреслює резонансність наративу народної дипломатії України та відкриває нові канали міжнародного партнерства.

Нарешті, виклики, з якими ми стикаємося, особливо "війна наративів" і дезінформаційні кампанії, підкреслюють нагальну потребу в пильності, інноваціях і стратегічному вдосконаленні народної дипломатії. Динамічний характер міжнародних відносин вимагає постійної еволюції стратегій народної дипломатії, щоб випереджати ворожі наративи та ефективно взаємодіяти з глобальною аудиторією.

Наратив народної дипломатії України з 2014 р. до початку російсько-української війни 2022 р. пропонує багате полотно інсайтів, наслідків та майбутніх перспектив. Він підкреслює потужну роль неофіційних міжнародних контактів для формування міжнародної репутації держави, для інноваційних дій у цифровій сфері і наголошує необхідність стратегічної еволюції для навігації у складному геополітичному ландшафті.

[1351] Artificial intelligence and digital diplomacy: challenges and opportunities / ed. by F. Roumate. Cham, Switzerland : Springer AG, 2021. 241 p.

РОЗДІЛ 19
СЕК'ЮРИТИЗАЦІЯ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОГО ПРОСТОРУ УКРАЇНИ ПЕРЕД ЛИЦЕМ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ

Безпека держави є феноменом багатоаспектним, адже йдеться не лише про її військовий, але і про екологічний, економічний, суспільний і політичний виміри[1352]. Наслідки війни вже відчуваються та ще відчуватимуться протягом тривалого часу у всіх суспільних сферах. Разом із тим, попри значні втрати, вона може також стати вагомим каталізатором змін.

Залишаються актуальними старі суспільно-політичні виклики. Хронічний брак довіри до органів влади, корумпованість у системі правоохоронних органів, гальмування антикорупційних реформ і реформи судової системи, половинчаста комунікація влади з громадянами. До цього переліку додаються проблеми, пов'язані з недосконалістю виборчого законодавства, функціонуванням політичних партій тощо.

Повномасштабна російська збройна агресія не лише масштабувала вище зазначені виклики, але і додала до цієї когорти нові. Спостерігається брак стійкості громадян до ворожих інформаційно-психологічних спеціальних операцій. Насамперед це стосується літніх людей, але він стає притаманним і частині молоді[1353]. Виникли ознаки прірви між цивільними і військовими, і немає повної гарантії, що з плином часу вона не буде лише поглиблюватися. Буде загострюватись і неусвідомлення перебігу, масштабів і наслідків російсько-української війни серед мешканців різних міст і регіонів країни. Цей дисбаланс у перспективі спричинятиме значні суспільні суперечності між постраждалими громадянами понівечених російськими ракетами і снарядами міст, до прикладу,

---

[1352] Хельберг У. І. Сек'юритизація як політичний феномен. *Політичні студії.* 2012. Вип. 46. С. 64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Magisterium_p_2012_46_16

[1353] В Україні підлітки почали наслідувати російський рух "ПВК Редан". Що про це відомо. URL: https://suspilne.media/399212-v-ukraini-pidlitki-pocali-nasliduvati-rosijskij-ruh-pvk-redan-so-pro-ce-vidomo/

Харкова чи Києва, та спокійних комфортних Чернівців або Ужгорода. Зберігатиметься також і небезпека реваншу проросійських сил під виглядом прагнення миру чи засудження влади у численних жертвах внаслідок війни.

Попри дефіцит довіри до органів державної влади, міцними зберігаються позиції Президента України Володимира Зеленського із безпрецедентним рівнем довіри з боку суспільства. Йому повністю або скоріше довіряють 80% громадян, а баланс довіри-недовіри становить 65%[1354]. Такий стан речей може викликати у президента спокусу зосередження усієї влади у своїх руках і відповідно, підозри суспільства у бажанні монополізувати цю владу. Як наслідок, може виникнути і поглибитися конфлікт між Банковою та низкою міських голів, не згодних із цим. У той же час, спостерігається чимала консолідація всередині режиму навколо спільного завдання захисту держави та забезпечення життєдіяльності країни в умовах війни.

За результатами попередніх парламентських виборів утворена у Верховній Раді монобільшість зробила вищий законодавчий орган фактично підконтрольним президенту та його Офісу. Разом із тим, вагомими кроками у напрямі сек'юритизації політичного простору країни стали прийняті нормативно-правові акти, спрямовані на заборону пропаганди режиму країни-агресорки, припинення поширення її культурного продукту, а також встановлення кримінальної відповідальності за колабораціонізм[1355]. Було ухвалено закони "Про засади державної антикорупційної політики до 2025 р.", "Про стимулювання розвитку українського книговидання і книгорозповсюдження (зміни до чинного законодавства)". Попри це, на десятому році війни серед законопроєктів досі можна побачити й відверто лобістські. Більше того, часто стіни парламенту, попри його відносну єдність, досі залишаються простором

[1354] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2. С. 35. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

[1355] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2. С. 36. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

для з'ясування стосунків, записування відео для TikTok і відвертого піару. Не надто відстає у питанні довіри і Кабінет Міністрів, членами якого часто призначаються не відомі суспільству люди, а процедури відбору міністрів залишаються наслідком кулуарних домовленостей і рішень. Відсутність конкурсів на посади на державній службі на період дії воєнного стану також викликає чимало запитань до якості нових чиновницьких кадрів, особливо на місцевому рівні. Ускладнився процес функціонування судової влади, а також відсутність системних реформ у цій царині. Природним чином унаслідок повномасштабної російської збройної агресії зменшився й рівень прозорості та підзвітності органів влади. Ба більше, внаслідок ситуативної консолідації більшості суб'єктів української політики за режиму воєнного стану відбулося обмеження одного з важливих вимірів демократії – політичної конкуренції.

На рівень суспільно-політичної безпеки вагомим чином впливають також суспільні настрої і загальний стан громадян під час війни. Порівнюючи ситуацію з початком повномасштабної агресії, зараз можна стверджувати, що громадяни України оцінюють свій життєвий стан дещо краще. Якщо на початок війни середня оцінка рівня паніки, страху та невпевненості становила за 10-бальною шкалою 7,1 бала, то у серпні 2023 р. цей показник був 5,6 бала[1356]. Понад те, оцінка громадянами ситуації у країні стала більш позитивною. Частка тих, хто вважає, що події в Україні розвиваються у правильному напрямі, суттєво зросла (до 61%), хоча протягом літа 2023 р. спостерігалося певне зниження цього показника (до 48%). 34% українців вірять, що Україна здатна подолати існуючі труднощі протягом найближчих кількох років, а 44% опитаних вважають, що Україна зможе подолати проблеми у більш віддаленій перспективі. Лише 8% вважають, що держава не здатна подолати наявні проблеми.

[1356] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона*. 2023. № 1-2. С. 38. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

На другому році війни у суспільстві переважають більш оптимістичні настрої й очікування. Але при цьому динаміка цих змін у відповідях змушує помітити їх залежність від перебігу подій на фронті. Прикметно, що оптимістичні настрої зростають під час воєнних успіхів Сил оборони України або ж зі збільшенням закордонної військової допомоги. Навпаки, негативні оцінки перевищують позитивні тоді, коли йдеться про діяльність влади у таких сферах, як боротьба з корупцією, безробіття, вирішення проблем ветеранів, відновлення втраченого житла, боротьба зі злочинністю, правосуддя[1357]. Зі суспільними настроями безпосереднім чином корелюються і відповіді на питання про можливість "переговорів із агресором". Якщо у жовтні 2022 р. 17% опитаних вважали, що переговори з Росією є "дієвим способом досягнення миру, яким слід скористатися вже зараз", а 64% були не згодні з цією тезою. То вже у березні 2023 р. частка схильних до переговорів стала ще меншою (13%), натомість частка тих, хто не згоден на переговори з агресором, зросла до 72%. Також менше стало і громадян, які погоджуються із судженням, що "переговори з Росією слід вести тільки після витіснення її військ на лінію протистояння станом на 23 лютого 2022 р." (зменшення з 21% до 18%), і з 60% до 65% стало більше тих, хто з цим не згоден. А тих, хто вважає, що переговори слід вести тільки після витіснення російських військ на кордони станом на 1991 р., стало майже 60%, а не згодних з цим, відповідно, 22%.

Варто також відзначити атмосферу запиту на справедливість, яка повсюдно присутня у суспільстві. Якщо його не буде задоволено, то на країну потенційно очікує хвиля соціальних конфліктів і протистоянь. Це, своєю чергою, буде підсилено посттравматичним синдромом у суспільстві, який впливатиме і на радикалізацію масових настроїв. Зазнавши численних втрат і йдучи на вагомі жертви, громадяни навряд чи пробачатимуть чергові корупційні скандали, перевищення повноважень посадовими особами,

[1357] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2. С. 41. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

уникнення покарання з боку злочинців. Безкарність нагорі спонукає до відчуття безкарності у всьому суспільстві. З втіленням справедливості безпосередньо пов'язана невідворотність покарання. Колишні "довоєнні" політичні практики стикатимуться зі спротивом з боку громадян, особливо тих, хто втратив рідних і друзів на полі бою чи від дій агресора[1358].

Варто згадати і запит українців на швидкі зміни та реформи у питаннях, раду яким не було дано протягом трьох десятків років від часу відновлення незалежності України. При цьому залишатимуться високими очікування і щодо європейської та євроатлантичної інтеграції, реалізація яких вимагає, навпаки, не швидких, а поступових і управлінськи виважених кроків. Прикметно, що, на думку громадян, влада справляється з розв'язанням проблем у питанні оборони країни (82%), енергозабезпечення (80%), освіти (відповідно, 56%), охорони здоров'я (54%), соціального захисту та пенсійного забезпечення (53%). Натомість, меншою є позитивна оцінка діяльності влади в економічній сфері (45%), у відбудові країни (38%), у сфері боротьби зі злочинністю (38%), правосуддя (відповідно, 29% при 48% негативних оцінок) та боротьби з корупцією (відповідно, 24% і 66%)[1359]. Що стосується соціально-економічного становища, то 60% громадян відчули погіршення власного економічного стану, у 35% – воно не змінилось, лише 5% відчули покращення. У майбутньому 29% респондентів очікують покращення, 26% – вважають, що нічого не зміниться, 32% ж очікують погіршення[1360].

[1358] Аналіз загроз національній безпеці у сфері внутрішньої політики. Експертне опитування/ URL: https://niss.gov.ua/publikatsiyi/analitychni-dopovidi/analiz-zahroz-natsionalniy-bezpetsi-u-sferi-vnutrishnoyi-polityky

[1359] Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори (травень 2023 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/efektyvnist-realizatsii-derzhavnoi-polityky-u-sferi-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-gromadianskoi-identychnosti-sotsiologichni-indykatory-traven-2023r

[1360] Двадцять четверте загальнонаціональне опитування "Україна в умовах війни". Настрої та економічне становище населення (5–7 вересня 2023). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_nastro_ta_ekonom_chne_stanovi.html

В українському політикумі посилюватиметься запит на доброчесних і патріотично налаштованих політиків, насамперед з новим мисленням, а не новим обличчям, почасти з бойовим досвідом, не обтяжених давно усталеними практиками колишніх політичних еліт. Останні, своєю чергою, намагаються і будуть робити все можливе, щоби просочитись у новий порядок денний і відвоювати втрачені позиції, прикриваючись репутацією "міцних господарників" і професіоналів, користуючись короткою пам'яттю виборців. Реальна політика вимагатиме залучення до політичної участі учасників бойових дій, добровольців і волонтерів[1361]. Цим радо користатимуться політичні сили, котрі себе встигли скомпрометувати, запрошуючи до своїх лав дійсних чи вдаваних волонтерів і військових. Відсутність якісних кадрів, у свою чергу, призводитиме до неефективного використання фінансових ресурсів територіальних громад і неспроможності освоїти кошти державних субвенцій на розвиток[1362].

Консолідована через війну громадськість ризикує стати знову розділеною внаслідок внутрішніх конфліктів і через втому. Агресор же не забариться поглиблювати наявні суспільні розломи в українському суспільстві. Так, державний механізм може не витримати чинних і нових випробувань, якщо не буде зроблено системних, а не реактивних кроків. Половинчасті рішення будуть згубними. Інакше держава, що пережила війну, ризикує не витримати навали проблем, що виникли і накопичувалися протягом багатьох років. Лише у такому вигляді перемога дійсно буде повноцінною та матиме значення.

Основоположною і перманентною проблемою суспільно-політичного простору постає криза такого важливого фактору

[1361] Шайгородський Ю. Ж. Повоєнні реформи в Україні: виклики для нової генерації політиків. *Нове покоління українського політикуму в умовах війни та повоєнних суспільних трансформацій* : матеріали круглого столу (Київ, 15 листопада 2022 р.) / за ред. Ю. Ж. Шайгородського, С. Л. Чуніхіної. Київ : Талком, 2023. С. 31. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2023/03/Zbirnyk_za_materialamy_kr.stolu-2023.pdf

[1362] Горбатюк М. В. Реформа децентралізації в Україні: проблеми здійснення в умовах суспільної кризи. *Політичні дослідження.* 2021. № 1. С. 26. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2021/06/gorbatiuk_reforma.pdf

консолідації і легітимації влади, як довіра до неї[1363]. Попри формальну зміну політичних еліт після 2019 р. не відбулося якісного перезавантаження влади та оновлення принципів її діяльності. Загальмувався процес люстрації колишніх еліт[1364], значна частка представників якої віднайшла своє місце у новій політичній реальності. Попри фрагментарні потуги, не було забезпечено системної боротьби з корупцією, деолігархізації влади, реформи правоохоронних органів та судочинства, а також дипломатичної служби, не покарано за посадові злочини та злочини проти Майдану[1365]. Отже, симптоматично, що серед усіх суспільних інститутів найбільшу довіру громадяни висловили тим структурам, де вплив держави є порівняно незначним (волонтерським організаціям, церкві, добровольчим рухам, неурядовим організаціям), а також Силам оборони України. Найбільшою довірою користуються Збройні сили України (їм довіряють 68% опитаних), волонтерські організації (64%), Церква (63,5%), Державна служба з надзвичайних ситуацій (61%), голови міста (селища, села), в якому проживають респонденти (57%), Державна прикордонна служба (55%), Національна гвардія України (54%), добровольчі батальйони (53,5%), місцеві ради населених пунктів (міста, селища, села), в яких проживають респонденти (51%). Недовіра найчастіше висловлюється ЗМІ Росії (не довіряють їм 79% опитаних),

---

[1363] Шайгородський Ю. Ж. Криза суспільної довіри: суперечність між очікуваннями та реальністю. *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 15. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/politychne-pole-ukrainy-u-sytuatsii-suspilnoi-kryzy-vlada-opozytsiia-politychni-partii-hromadski-orhanizatsii/

[1364] Клюжев О. Люстрація як частина правосуддя перехідного періоду. Що потрібно врахувати, щоб не помилитися? URL: https://zn.ua/ukr/POLITICS/ljustratsija-jak-chastina-pravosuddja-perekhidnoho-periodu-shcho-potribno-vrakhuvati-shchob-ne-pomilitisja.html

[1365] Шайгородський Ю. Ж. Криза суспільної довіри: суперечність між очікуваннями та реальністю. *Політичне поле України у ситуації суспільної кризи: влада, опозиція, політичні партії, громадські організації* / за ред. О. М. Майбороди. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2020. С. 17. URL: https://ipiend.gov.ua/publication/politychne-pole-ukrainy-u-sytuatsii-suspilnoi-kryzy-vlada-opozytsiia-politychni-partii-hromadski-orhanizatsii/

державному апарату (76%), Верховній Раді України (75%), судам (74%), Уряду України (72%), політичним партіям (72%) тощо[1366]. Також частіше висловлюється недовіра, ніж довіра, комерційним банкам (довіряють їм 34% респондентів, тоді як не довіряють – 48%), прокуратурі (відповідно, 37% і 48%), Національному агентству з питань запобігання корупції (відповідно, 32% і 43%), Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі (відповідно, 34% і 42%), Національному антикорупційному бюро України (відповідно, 35% і 41,5%), профспілкам (відповідно, 31% і 38%). Більшість громадян не довіряють ані органам влади, ані органам внутрішніх справ, ані судам, ані прокуратурі, ані політичним партіям. І саме зі судовою системою та її ефективністю пов'язують громадяни прагнення справедливості як соціального явища. Бездіяльність правоохоронних органів часто призводить до волюнтаристських учинків, як, наприклад, "сміттєва люстрація". Такі дії стали, зокрема, безпосереднім наслідком того, що слабкість центральної та місцевої влад після 2014 та 2022 рр. утворила тимчасовий вакуум, який зуміла заповнити самомобілізація українського суспільства. Щоправда, на сьогодні рівень залученості громадянського суспільства до системи національної безпеки України залишається вкрай недостатнім. Так, лише 12% громадян сьогодні є долученими до процесів формування політики та прийняття управлінських рішень[1367].

Зневіра в органах державної влади, у свою чергу, призводить до абсентеїзму серед громадян[1368]. Недостатня спроможність державних інституцій, корупція, брак професійності та недоброчесність

[1366] Більшість українців вважають, що українська влада добре справляється з вирішенням проблем у сфері оборони, енергозабезпечення та зовнішньої політики. URL: https://interfax.com.ua/news/general/897722.html

[1367] Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори (травень 2023 р). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/efektyvnist-realizatsii-derzhavnoi-polityky-u-sferi-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-gromadianskoi-identychnosti-sotsiologichni-indykatory-traven-2023r

[1368] Фоломєєв М. А. Крижанівська В.І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Соціальні структури та соціальні відносини.* 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 79. URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_1/14.pdf

з боку певних чиновників впливають на рівень довіри до влади[1369]. Вагомою причиною недовіри часто також є закритість, клановість політичної еліти, примат особистої лояльності над професіоналізмом, забюрократизованість і клієнтизм влади[1370].

Безпосереднім наслідком дефіциту соціального капіталу є посилення позицій популістів у суспільно-політичному вимірі. Задля політичних дивідендів популісти схильні експлуатувати питання безпеки та гарантувати захищеність громадянам, пропонуючи тривіальні шляхи завершення війни. Така поведінка яскраво прослідковувалася під час президентської кампанії Дональда Трампа у США, коли той, намагаючись сподобатися виборцям і протиставляючи себе американським елітам, використовував безпекове питання кордону з Мексикою задля здобуття влади[1371]. Абсентеїзм безпосереднім чином корелює з рівнем політичної культури та політичної освіти. Саме громадяни без достатнього рівня такої освіти легко стають жертвами маніпулювання та популізму[1372]. Отже, важливим є прищеплення навичок критичного мислення ще зі шкільних років задля підвищення рівня політичних грамотності й освіти.

Суспільна довіра є результатом ефективної комунікації, котра би мала характер не лише реагування на суспільні запити, але й була проактивною та спроможною впливати на порядок денний. Неефективна та недостатня політична комунікація здатна призвести до зменшення рівня довіри до влади, зростання протестних

[1369] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2. С. 33. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

[1370] Кризи політичного розвитку в Україні: причини, зміст і способи нівелювання : монографія / Г. І. Зеленько (керівник, наук. ред.). Київ, 2022. С. 63. URL: https://ipiend.gov.ua/wp-content/uploads/2020/12/Kryzy-politychnoho-rozvytku_monohrafiia-..pdf

[1371] Wojczewski T. "Enemies of the people": Populism and the politics of (in)security. URL: https://www.cambridge.org/core/journals/european-journal-of-international-security/article/enemies-of-the-people-populism-and-the-politics-of-insecurity/8FC9B2D3AB39DE0CA07E112BE64A9B28

[1372] Фоломєєв М.А. Крижанівська В.І. Абсентеїзм як соціальний феномен: особливості інтерпретації. *Соціальні структури та соціальні відносини.* 2020. Вип. 12. Т. 1. С. 79. URL: http://habitus.od.ua/journals/2020/12_2020/part_1/14.pdf

настроїв у суспільстві, виникненню кризових явищ і навіть до посилення сепаратистських рухів у державі. Щоправда, стосовно нашої держави, то досі доволі важко стверджувати про готовність і бажання всіх суб'єктів владних відносин до ведення комунікації з громадянами.

Значущість комунікації зростає ще й з огляду на велику кількість ветеранів російсько-української війни, які повернуться до цивільного життя та змушені будуть зіткнутися не лише з психоемоційними труднощами чи нерозумінням суспільства[1373], але й з іншим боком бюрократії[1374]. У цьому розрізі варто також згадати і про ефективні антикризові комунікації, які дають змогу превентивно діяти у випадку ворожих інформаційних атак, обстрілів інфраструктури та інших загроз[1375]. Удалим прикладом налагодження системи кризових комунікацій стали міжсекторальні тренування, проведені у різних містах держави упродовж січня 2022 р.–січня 2023 р. у межах програми "Стійка Україна". Учасниками навчань стали понад 160 осіб із різних відомств і секторів – державного, рятувального, правоохоронного, медіа, бізнесу, громадського. Головним висновками тренувань є те, що поняття безпеки стосується кожного учасника громади, а не лише профільного відомства. Таким чином, ідеться про всеосяжну участь (whole-of-society approach), тобто все суспільство має бути активно залучене до процесу сек'юритизації через міжсекторальну та міжвідомчу співпрацю та комунікацію, що, у свою чергу, сприятиме підвищенню рівня довіри між усіма сегментами суспільства[1376].

[1373] Двадцять четверте загальнонаціональне опитування "Україна в умовах війни". Образ ветеранів в українському суспільстві (5–7 вересня 2023 року). URL: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/dvadcyat_chetverte_zagalnonac_onalne_opituvanny_ukra_na_v_umovah_v_yni_obraz_veteran_v_v_ukra_nskomu.html

[1374] Scars on their souls. PTSD and veterans of Ukraine. URL: https://www.globsec.org/sites/default/files/2023-09/Scars%20on%20Their%20Souls%20PTSD%20and%20Veterans%20of%20Ukraine.pdf

[1375] Руденко А. Ф. Використання антикризових комунікацій органами державної влади у виборчий період: виклики та реагування. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2019-02/111Rudenko_Analitichna-zapiska_listopad_-2018_red2-02322.pdf

[1376] Теперік Д., Покальчук О., Ілюк К., Загородський А. Міжсекторальна співпраця: уроки на шляху до стійкого суспільства. Таллінн. 2023. URL: https://drive.google.com/file/d/1w2SynsUREgp3VWSuOrOnfRm6YQWS-f_T/view?pli=1

Задля підвищення рівня довіри у суспільстві пропонується:

– сприяти налагодженню мережевої співпраці між державними установами, військовими службами, службами швидкого реагування, науковими установами та громадськими організаціями у межах громади задля своєчасного реагування на можливі небезпеки та швидкого вирішення кризових ситуацій;

– розробити механізми підвищення ролі громадянського суспільства у гарантуванні національної безпеки, керуючись підходом залучення всього суспільства (*whole-of-society approach*) до гарантування національної безпеки спільно з органами державної влади;

– провести поетапний зовнішній аудит органів державної влади, починаючи з міністерств, на предмет зловживань і відповідності кадрів, призначених під час дії воєнного стану, посадам, які вони обіймають;

– створити електронну базу ветеранів і цифровізувати послуги для ветеранів задля послаблення бюрократичних процедур. Створити умови для заохочування ветеранського бізнесу;

– створити одіозних осіб, чиновників і публічних діячів з-за кордону, які незаконно виїхали з країни під час дії воєнного стану, та покарати причетних за незаконний перетин кордону;

– забезпечити прозорість механізму прийняття кадрових рішень щодо призначень на державні посади, у тому числі на посади Надзвичайних і Повноважних Послів України;

– створити умови для деполітизації діяльність правоохоронних органів;

– забезпечити підвищення кваліфікації фахівців пресслужб і комунікаційних підрозділів органів влади щодо роботи у кризових ситуаціях;

– забезпечити умови для залучення громадян до процесу відбудови та реформування держави;

– запровадити уроки з основ критичного мислення у середніх навчальних закладах;

– надавати пріоритетне право на обіймання державної посади тим громадянам, які мають або мали стосунок до Сил оборони України.

Системна корупція у суспільно-політичній царині є іншою вагомою проблемою, навіть екзистенційним викликом, з яким

Україні доводиться стикатися, паралельно обороняючись від ворога. На сьогодні держава має чималий суспільний запит на реальну боротьбу з корупцією, особливо у сфері забезпечення обороноздатності країни[1377]. Ворог активно паразитуватиме на фактах корупції у нашій державі, отже, культура нульової толерантності до корупції має міцно вкоренитись у суспільстві.

Журналістські розслідування про невідповідність рівня життя публічного службовця його задекларованим доходам і майну чи, до прикладу, про корупцію у Міністерстві оборони під час війни сприймаються громадянами з особливим відчуттям несправедливості. Отже, не дивно, що чи не найпріоритетнішим питанням є саме зниження рівня корупції[1378]. Поєднання політики та бізнесу як на національному, так і на місцевому рівнях майже гарантовано призводять до конфлікту інтересів і корупційних ризиків.

Оцінюючи рівень корумпованості соціальних інститутів за шкалою від 1 до 10, де "1" означає "відсутність корупції", а "10" – "дуже високий рівень корупції", респонденти оцінили корумпованість української влади показником 6,8, зокрема Верховної Ради України – 6,8, Кабінету Міністрів України – 6,1, Міністерства оборони України – 5,8, обласної влади своєї області – 5,7, Офісу Президента України – 5,6, антикорупційних органів – 5,6, місцевої влади у своєму населеному пункті – 5,4 балами. Найнижче оцінюється рівень корумпованості громадських організацій, що зайняті боротьбою з корупцією (4,7), та Президента України (4,0). При цьому, громадяни України не мають одностайної думки, яким чином змінився рівень корумпованості українського суспільства після початку війни: 33% вважають, що зараз рівень корупції вищий, ніж був до 24 лютого 2022 року, 30% – що він не змінився, 21% – що він став нижчим, а 17% не змогли дати оцінку змін у цій

[1377] Російсько-український конфлікт: від повномасштабної війни до вирішення конфлікту і повоєнного відновлення. *Національна безпека і оборона.* 2023. № 1-2. URL: https://razumkov.org.ua/images/2023/09/13/2023-MATRA-journa.pdf

[1378] Реформи, корупція та громадський активізм. Думка українців у жовтні 2022. URL: https://voxukraine.org/reformy-koruptsiya-ta-gromadskyj-aktyvizm-dumka-ukrayintsiv-u-zhovtni-2022

сфері[1379]. Разом із тим, станом на початок липня 2023 року вже 78% респондентів вважають, що Президент України безпосередньо відповідальний за корупцію в уряді та воєнних адміністраціях. Не погоджуються з цим твердженням лише 18% опитаних. При цьому, якщо серед опитаних віком 18–29 років 70% погоджуються з тезою, що глава держави відповідальний за корупцію, то серед людей старшого віку частка критично налаштованих зростає до 81%[1380]. Наявність системної корупції у державі стоїть на заваді наданню макрофінансової та військової допомоги з боку країн Заходу задля боротьби з агресором. Прикметно, що ще у серпні 2023 року більше половини опитаних громадян України погоджувались із тезою, що військова допомога Україні має надаватися закордонними партнерами за умови ефективної боротьби з корупцією[1381].

Досі корупційні ризики зберігаються у діяльності політичних партій. Свого часу низку механізмів запобігання політичній корупції та систему контролю за фінансами політичних партій започаткувало ухвалення законів "Про запобігання корупції" та "Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо запобігання і протидії політичній корупції". Попри це, досягнення прозорості у функціонуванні політичних партій досі пов'язане зі значними труднощами.

У сфері подолання політичної корупції пропонується:

– посилити інституційні спроможності Спеціалізованої антикорупційної прокуратури;

[1379] Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори (травень 2023 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/efektyvnist-realizatsii-derzhavnoi-polityky-u-sferi-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-gromadianskoi-identychnosti-sotsiologichni-indykatory-traven-2023r

[1380] 78% українців вважає, що президент відповідальний за корупцію в уряді та воєнних адміністраціях – опитування. URL: https://suspilne.media/570501-78-ukrainciv-vvazae-so-prezident-vidpovidalnij-za-korupciu-v-uradi-ta-voennih-administraciah-opituvanna/

[1381] Ефективність реалізації державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності: соціологічні індикатори (травень 2023 р.). URL: https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/efektyvnist-realizatsii-derzhavnoi-polityky-u-sferi-utverdzhennia-ukrainskoi-natsionalnoi-ta-gromadianskoi-identychnosti-sotsiologichni-indykatory-traven-2023r

– удосконалити процедуру зовнішнього аудиту та провести зовнішній аудит державних антикорупційних органів за участі іноземних експертів;

– збільшити потужності Національного антикорупційного бюро та Національного агентства з питань запобігання корупції;

– зробити публічними відомості про декларації чиновників, а також працівників комунальних підприємств і посилити відповідальність за невиконання;

– відновити дію норми про розкриття інформації про фінансову діяльність політичних партій, посилити санкції за невиконання;

– удосконалити процедури відбору на ключові посади у державних антикорупційних органах;

– забезпечити об'єктивний, прозорий відбір на посаду голови Національного агентства з питань запобігання корупції;

– фіналізувати перезапуск Вищої ради правосуддя;

– прийняти Закон "Про доброчесне лобіювання";

– розробити та імплементувати комунікаційну стратегію щодо виховання нульової толерантності до корупції серед громадян;

– реформувати процедури та процеси державних закупівель у сфері оборони відповідно до стандартів НАТО;

– обмежити повноваження Служби безпеки України питаннями, пов'язаними з контррозвідкою, боротьбою з тероризмом, антишпигунською діяльністю та кібербезпекою;

– правоохоронним органам миттєво реагувати на факти корупційних дій, висвітлених у журналістських розслідуваннях.

ПІСЛЯМОВА

Загальна картина адаптації політичного поля України до умов війни дозволяє визнати зміни у режимі функціонування політичної системи загалом позитивними. З другого боку, не слід забувати й про спокуси, які можуть виникнути у влади щодо консервації режиму, який дозволяє зосереджувати у своїх руках усі засоби управління суспільством. Спокуса може посилюватися внаслідок різкого зростання в умовах війни авторитету Президента України як Верховного Головнокомандувача, тим більше що зростання є заслуженим. У цьому плані залишається нерозв'язаним завданням подолання репутаційної кризи українського парламентаризму, яка полягає у неповноті внутрішньопарламентських демократії та контролю, недосконалості самої системи обрання вищого органу державної влади.

Аналогічні явища спостерігаються й у виконавчій гілці влади, де вимоги концентрації влади в руках Президента України та його оточення в умовах воєнного стану послабили її спроможність самостійно долати кризові виклики. Такий стан справ щодо досягнення функціональної синергії усіх окремих частин виконавчої влади, насамперед цивільних і військово-цивільних адміністрацій. Поки що з труднощами протікає процес адаптації до умов війни судової гілки влади, хоча постійна експертна підтримка з боку євроатлантичних партнерів дає підстави для оптимізму у розв'язанні проблем очищення суддівського корпусу, транспарентності процедури призначення суддів і т. д.

Ситуація склалася так, що боротьба України за своє національно-державне існування стала одночасно і боротьбою за її право на самостійний цивілізаційний виклик, і, крім того, захистом усієї європейської цивілізації. Наявні дані свідчать про стратегічну готовність колективного Заходу прийняти Україну до свого кола, як і готовність більшості українців приєднатися до європейської цивілізації й адаптуватися до її норм і цінностей.

Проведений аналіз дає відповідь на питання про витоки високого рівня мобілізованості і єдності українського народу у

захисті своєї країни. Вони полягають у єдності ціннісних орієнтацій українців, у їхній спрямованості до загальнолюдських і гуманістичних ідеалів, у незворотності процесу націєтворення, який солідаризував громадян України спільною громадянською ідентичністю і спільною історичною перспективою.

Разом з тим, досягнутий рівень солідарності не дає повної гарантії від соціальної політичної конфліктності, яка може виникнути як наслідок недовіри населення до влади, зростання популярності політичних радикалів, рудиментів тоталітарної психології. Водночас дослідженням виявлено своєрідне поєднання в Україні популізму та інклюзивного націоналізму, яке виявляється у дискурсах чинного і попереднього президентів – їхніми взаємними звинуваченнями у політичному егоїзмі, у байдужості до загальнонаціональних інтересів.

Наочним виявом суспільної адаптації до умов війни став сплеск активності громадських організацій, особливо волонтерської спрямованості, чим стимулюється тенденція до формування серед українців так званої культури громадянськості. Не можуть не привертати уваги й проблеми інформаційно-комунікаційного плану. Попри те, що пропагандистська агресія з боку Росії спонукала українську владу до більш централізованої інформаційної політики, ожнак повноцінного захисту від російських пропагандистських диверсій не досягнуто й організація консолідованої протидії таким диверсіям залишається актуальним завданням політичного керівництва країни.

Спостереження за ситуацією у релігійній сфері країни показало, що досі залишається юридично не розв'язаною проблема статусу Української православної церкви, залежної від Московської патріархії, та нейтралізація її впливу на певну частину населення. Владі доводиться розв'язувати складну дилему – або беззастережне дотримання принципу свободи сумління, або застосування обмежувальних механізмів заради національної безпеки.

Неоднозначний характер має адаптація до умов війни зовнішньополітичної сфери країни. З одного боку, збройний захист українцями Європи дає їм моральне право бути прийнятими до

євроатлантичної співдружності, тим більше що проєвропейський і пронатовський курс підтримується більшістю з них. Українські прагнення мають повну декларативну підтримку з боку керівництва Європейського Союзу і НАТО. Попри це, поки що можна казати лише про обережний оптимізм стосовно перспективи формального членства України в обох об'єднаннях. Тим більше, що поки що немає повної готовності України до входження у спільний ринок ЄС і до повного запровадження у своє життя усіх європейських політичних, правових і культурних стандартів. Успіх тактики покрокового зближення України з ЄС і НАТО поки що залежить від результатів війни, щодо цього питання в середині колективного Заходу присутні суттєві розбіжності. До того ж не уповні зрозумілими залишаються перспективи відносин України з її основними союзниками, навіть з географічно найближчими країнами Центрально-Східної Європи. Причому на рівні не тільки офіційної, а й так званої народної дипломатії: симпатії східноєвропейців до українців супроводжуються й антипатіями, що так чи інакше позначається на міждержавних відносинах.

Загальний аналіз політичного простору України воєнного часу дає підстави стверджувати про в цілому успішну його адаптацію до кризових реалій. Держава зберегла свою інституційну спроможність, а народна стійкість дає підстави впевнено заглянути у період повоєнного оновлення країни.

Наукове видання

АДАПТИВНІ ЗМІНИ ПОЛІТИЧНОГО ПОЛЯ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ

Монографія

Літературний редактор – С. Носова
Комп'ютерна верстка та макетування – Н. Лисенко

Підписано до друку 28.12.2023 р. Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 39,06. Обл.-вид. арк. 35,84.
Наклад 120 прим. Зам. № 2185

Видавець
Національна академія наук України
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса
вул. Генерала Алмазова, 8, м. Київ, 01011. Тел. +38 (044) 285-65-61.
www.ipiend.gov.ua; e-mail: office@ipiend.gov.ua

Виготовлювач ПП Лисенко М. М.
вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, Чернігівська область, 16600.
Тел. +38 (067) 441-21-24; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.